

Partide politice
din România

ION BULEI

**Conservatori
și conservatorism
în România**

**editura
enciclopedică**

Partidele politice
din România

ION BULEI

Conservatori și conservatorism în România

Editura Enciclopedică
București • 2000

EDITAT CU SPRIJINUL MINISTERULUI CULTURII

**EDITAT CU SPRIJINUL AGENȚIEI NAȚIONALE PENTRU ȘTIINȚĂ,
TEHNOLOGIE ȘI INOVARE**

ISBN 973-45-0322-7

Un cuvânt către cititor

Cartea de față e rodul unor strădanii de mai mulți ani (ce-i drept, intermitente). Prima sa ediție, cu titlul *Sistemul politic al României Moderne. Partidul Conservator*, a apărut în 1987. A apărut grație înțelegerii unui om de bine. L-am numit pe Dumitru Ghișe, care pe atunci conducea Editura Politică de la București. O editură care oficial era a Comitetului Central al Partidului Comunist, dar care, iată (și nu e singurul exemplu), trecea adesea peste barierele rigide impuse de regim. Aceasta în timp ce, în acei ani ultimi ai regimului Ceaușescu, la editurile de stat, nu de partid, în aceeași clădire cu Editura Politică, activistul Mihai Dulea aplica cu o strictețe inimaginabilă biciul cenzurii. Una din anomaliiile sistemului? Desigur, dar și adevărul de când lumea, potrivit căruia omul sfințește locul. Cartea aceasta, a noastră, a fost propusă în trei rânduri, în anii 1985–1987, Editurii Enciclopedice (pe atunci și Științifice). Și în trei rânduri a fost tăiată din plan de către „omul tovarășei”, Mihai Dulea. Și când a apărut în altă parte, același paznic credincios al cuvântului partidului l-a atacat pe Dumitru Ghișe pentru că tipărea cărți care reabilitau reacționara moșierime română. Era în același ton cu Augustin Deac și Nicolae Copoiu, cercetători la Institutul de Istorie de pe lângă C.C. al P.C.R., sau cu Vasile M. Budrigă, asistent la Facultatea de Istorie din București, care se arătau uimiți de apariția unei monografii a Partidului Conservator, în condițiile în care nu apăruse una a partidului clasei muncitoare din România și care și-au expri-

mat indignarea lor în memorii trimise „la conducerea superioară”. Cartea a riscat să fie oprită (și în contextul unor elogiuri din partea Postului de Radio „Europa Liberă”) și dacă faptul nu s-a întâmplat se datorează intervenției altor oameni ai partidului, a lui Mircea Mușat și Ion Ardeleanu, pentru care autorul cărții de față a scris pe atunci destul de multe pagini, acceptând (și el) conjunctural ca numele celor doi să se așeze în josul scrisului său (cei doi erau renumiți prin raptul din scrisul altora și apropierea muncii străine). Cartea a apărut. Așa cum autorul a dorit să apară. Doar cu trei intervenții impuse de cenzura „neoficială” (trei pasaje din discursurile „geniului Carpaților”). Aurică Stroe, redactorul cărții, a fost pe tot parcursul procesului de apariție, un prieten cald și un înger păzitor. Grație lui autorul a putut rămâne el însuși, cu scrisul său și stilul său. Și acum mă întorc la dragostea dintâi, la Editura Enciclopedică (totdeauna am iubit această Editură, unde am și lucrat o vreme și unde am avut și am prieteni de suflet). Mă întorc cu cartea de odinioară la care adaug unele gânduri și noi date. Nu multe însă, deoarece nu gândesc astăzi diferit de cum am gândit ieri, iar istoriografia perioadei moderne a istoriei românilor nu s-ar putea spune că s-a îmbogățit în ultimii 10–12 ani cu contribuții semnificative.

Ceea ce propunem e o carte de viață politică. Adică, inevitabil, unilaterală. Într-o vreme în care istoriografia e atrasă de geo-istorie, de raportul om-mediu, de durată ecologică, de „mișcările ritmate” ale economiilor și societăților, într-o vreme în care mai mult ca niciodată istoricul se simte dator și doritor să îmbrățișeze curgerea vieții trecute sub tot felul de aspecte, altele decât cele politice, prea mult uzitate, a te ocupa din nou de istorie politică înseamnă un risc. În plus, în cartea de față am părăsit modalitatea de a scrie din cărțile anterioare, unde încercam să vin cu toată trăirea istorică a unui moment după mine. Acum nu mă opresc în fond decât la un aspect, la cel

politic. Și aceasta într-un moment în care românii s-au cam săturat de politică. Atunci când am scris-o era o vreme în care românii nu făceau politică. Doar ridicau mâna în ședințele de partid și se duceau la vot, unde votau sau nu, cine trebuia să iasă tot ieșea. Și, de obicei, cu peste 99%. Gestul politic al românului nu avea nici o relevanță. Am trăit însă s-o vedem și pe aceasta. În zece ani de libertate românii au făcut deja toate experiențele politice. Au avut de toate: partide, chiar sute, la guvern și în opoziție, coalitii de partide, propagandă electorală, presă de partid, de opinie independentă sau semi-independentă, ziare care au scris tot ce vrei și nu vrei, într-o neîngrădită libertate, alegeri de toate felurile, parlamente în care au intrat cine vrei și cine nu vrei și care, prin funcțiunea lor, au aruncat în viața românească tot felul de noțiuni pierdute. Dar țara o duce din ce în ce mai rău și parcă toate speranțele românului s-au îmbolnăvit. A crezut că politica rezolvă totul. S-a înșelat. Și acum crede că tot politica e de vină. Tocmai pentru că nu e capabilă să dea o speranță vieții sale. Deci, pe cine mai poate interesa o carte de viață politică? Aceasta și într-un context în care valorile politice tradiționale au scăzut în intensitate, cu viteze diferite, în mai toate țările. S-a erodat încrederea în autoritățile politice, în magistratură, în instituțiile statului (mai ales în parlamente), în personalitățile politice. Totul pe un fundal de declin al valorilor etice și religioase și de creștere a individualismului*. Riscul de a te referi la aspecte politice este, așadar, mare. Ne mângâiem doar cu speranța că noi nu ne referim la politica de azi, ci la politica de ieri. Scriem despre o epocă demult apusă, care ne oferă nu doar politică, ci ni-i oferă și pe Eminescu și pe Caragiale, cheile pentru a înțelege această politică. Poate dăm și o idee de cum să descoperim un Eminescu sau un Caragiale ai timpului nostru.

* Vezi Matei Dogan, *Declinul valorilor tradiționale în Europa vestică*, în „Revista de cercetări sociale”, an 4, nr. 2/1998, p. 3–13.

Dar, desigur, intenția noastră e mult mai modestă și rămâne în câmpul istoriografic. Am dorit să contribuim și noi, cu puterile noastre, la cunoașterea mai îndeaproape a istoriei moderne românești, lipsită în bună măsură de monografii ale claselor sociale, ale burgheziei, moșierimii, țărănimii, proletariatului, de istorii ale industriei, agriculturii, comerțului, finanțelor, lipsită de multe colecții de documente tematice, analize de guvernări sau monografii ale personalităților politice, de istorii ale principalelor partide politice sau instituții ale țării. Realizările generațiilor noi de istorici și ale celor care ne-au precedat trebuie continuate și extinse. Altfel abordările istoriografice transversale, elaborările tematice, analiza mentalităților epocii riscă să nu aibă substanță faptică.

Propunem, așadar, o carte asupra unuia din principalele partide politice ale României moderne — Partidul Conservator* (structură organizatorică, guvernare, operă legislativă, oameni care l-au susținut sau condus, frământările și ambițiile lor). Și, în același timp, asupra unui curent politic, conservatorismul. Totul în context cu celelalte forțe și curente politice. Și totul în încercarea de a da până la urmă și o imagine de felul cum se făcea politică odinioară, de „a simți“ o atmosferă.

În întreprinderea noastră am întâmpinat nu puține greutăți (în afara celor care țin de propria noastră neputință). Manifestarea politică a conservatorilor români e întinsă — 45 de ani în formă organizată. Și se desfășoară într-o epocă foarte bogată din punct de vedere istoric, când se ridică România modernă și se împlinește idealul ei național, o perioadă greu

* Sub acest nume generic înțelegem un întreg organism politic, cu toate disidențele și ramurile sale, inclusiv acelea ce s-au manifestat, un timp mai scurt sau mai îndelungat, separat organizate de trunchiul conservator propriu-zis.

de stăpânit documentar. În plus, ne-a lipsit arhiva Clubului Central Conservator, a partidului ca atare, și am fost siliți adesea să rămânem la supoziții sau la afirmații incomplete. Numeroasele frământări interne din acest partid și rivalitățile personale nu ne-au ușurat deloc demersul, căci fără să stăruim prea mult asupra lor nici nu le-am putut ocoli.

*

Existența Partidului Conservator a reflectat o realitate istorică; a fost o consecință politică a stadiului economico-social al statului român de după 1859. În cadrul regimului politic, instaurat după reformele din timpul domniei lui Alexandru Ioan Cuza, Partidul Conservator a împărțit puterea cu cel Național-Liberal. Între 1880 și 1914 s-a găsit la guvern timp de aproape 15 ani (cu circa cinci ani mai puțin decât Partidul Național-Liberal), iar după aceea a colaborat, prin conservatorii-democrați, la guvernul războiului și guvernul lui Al. Avarescu și a deținut, prin Alexandru Marghiloman, cabinetul „păcii de la București” din 1918.

În România celei de-a doua jumătăți a secolului al XIX-lea și a primelor trei decenii ale secolului al XX-lea în jurul partidelor de guvernământ gravitează practic activitatea politică oficială în ceea ce are ea mai caracteristic. Potrivit regimului constituțional instaurat în 1866, regimul restrânsei consultări electorale, partidele erau acelea care formau guvernul și, prin deținerea puterii, își supuneau Parlamentul, administrația centrală și locală. Firește, în judecarea activității partidelor de guvernământ din această perioadă a istoriei României, multe alte elemente ale vieții politice își au rostul lor bine stabilit. Dinamica lor nu e mai puțin plină de semnificații. Prerogativele Coroanei au fost mari, iar conjuncturile politice au favorizat mărirea lor. În loc de a fi tot timpul numai arbitru, regele, mai cu seamă Carol I, a fost un factor important pe eșichierul politic românesc, amestecându-se și determinând schimbări care nu întotdeauna erau concordante cu stările de fapt. În

practica politică aproape toate hotărârile importante erau luate de rege și de șefii partidelor guvernante, cu consultarea aderenților apropiați. Faptul asigură o anume unitate de acțiune, lesne de urmărit atât în orientarea politicii interne, cât și, mai ales, a celei externe. Marile răspunderi nu sunt singulare.

În guvernarea țării, Partidul Național-Liberal și Partidul Conservator au creat acel cadru politico-legislativ și administrativ pe temeiul căruia se înscrie evoluția societății moderne românești.

Elementele constructive se îmbină cu politica interesului social. La conservatori e vorba de moșierime — în principal —, cea mai puțin receptivă înnoirilor radicale. Acest interes de clasă, înălțat la rang de politică în stat, împiedică o ancorare mai firească în realitățile generale ale țării, care, adesea, nu sunt înțelese în toată acuitatea și angajarea lor. Or, drumul evoluției capitaliste a țării nu putea rămâne prea mult strâmtorat și nici ritmul ei încetinit în condițiile în care dezvoltarea istorică, în genere europeană, nu numai românească în sine, impunea o alertare.

Partidul Conservator n-a fost un reprezentant exclusiv al moșierimii și nici nu a reprezentat numai interesele ei. Dar a avut în centrul bazei sale sociale moșierimea, în aceeași bază socială incorporându-se însă și părți din burghezia comercială, funcționară, bancară, din intelectualitatea orășenească, în sfârșit, din unele elemente ale mediului rural. Toate aceste categorii sociale erau mai mult sau mai puțin legate de marea proprietate, intrau într-un sistem de relații economice ce antrenau îndeobște și alianțe politice. Deci, Partidul Conservator a reprezentat în viața politică a României întreaga sferă de cuprindere și de influență care a avut în centrul ei expresia intereselor moșierești. Acesta a fost câmpul său social, baza socială ce l-a susținut la suprafața vieții politice și care nu se confundă cu componența socială. Cea din urmă, suma membrilor înscrșiși și a aderenților, are o arie mult mai restrânsă, cu atât mai restrânsă cu cât sistemul electoral era cenșitar.

În stadiul de acum al cercetării istorice, particularizarea moșierimii, a intereselor sale, este greu de realizat¹. Această clasă nu poate fi privită decât în laturile ei esențiale. În condițiile specifice ale dezvoltării României după 1864 granițele care despart moșierimea de burghezie ne apar destul de fragile. Burghezia românească (de fapt, într-o bună măsură încă neromânească) până spre sfârșitul secolului al XIX-lea nu era, în primul rând, una industrială, cu trăsăturile clasice ale acesteia. Cea mai mare parte a ei era formată din comercianți, funcționari, oameni de profesii libere, bancheri, proprietari de ateliere industriale etc. și într-o mai mică măsură din proprietari de fabrică. Bună parte provenea din rândurile moșierimii care îmbrăca haina burgheză pe măsura transformărilor capitaliste. Burghezia se capitalizează ea însăși, conducând procesul de capitalizare a țării. Era efectul slabei dezvoltări a industriei, reflectarea stadiului de înapoiere economică a României. Și este cauza internă pentru care ritmul evoluției capitalismului la noi nu e rapid, caracterul ei nu îmbracă o formă „revoluționară”. Până la primul război mondial activitatea reformatoare a statului, cu deosebire cea de natură economico-socială, rămâne moderată².

În atare împrejurări, între burghezie și moșierime sunt numeroase legături economice, sociale și mai ales politice. Statul național român născut în 1859 nu e încă un stat al tuturor românilor. Provinciile istorice însemnate, prin forța împrejurărilor, rămân în afara lui. De aici necesitatea de a subordona chestiunile dezvoltării interne ale Vechiului Regat mereu și mereu idealului național de unitate deplină, implicit menținerii independenței acestui stat ce urma să fie centrul polarizator

¹ Valoroasa contribuție a lui Gheorghe Platon și Alexandru-Florin Platon, *Boierimea din Moldova în secolul al XIX-lea. Context european, evoluție socială și politică (Date statistice și observații istorice)*, București, 1995, nu se referă la ceea ce am numi moșierime („boierimea” de după 1857), ci chiar la boierimea propriu-zisă, guvernantă până la 1857.

² Vezi și analiza noastră *Modernizarea la români*, în volumul *Modernitatea românilor*, sub îngrijirea lui Ion Bulei, București, 1996, p. 5–16.

al românilor de pretutindeni. Pe firul celor două mari coordonate istorice ale neamului românesc, burghezia și moșierimea, clase guvernante, se regăsesc mereu și acționează împreună. Vorbim aici nu numai de o acceptare reciprocă, ci de o colaborare efectivă. Cercetarea istorică, la o analiză dincolo de aparențe, o pune cu pregnanță în relief.

Această colaborare nu se poate confunda însă cu o identificare a intereselor atunci când ne referim la pozițiile celor două clase în problemele dezvoltării interne. Dimpotrivă, aici e domeniul în care apar deosebiri și se particularizează opțiunile. Aceste deosebiri sunt puse în evidență în momentele de confruntare social-politică mai intensă. Ele există însă tot timpul în stare latentă. În toată perioada anterioară primului război mondial burghezia s-a străduit, folosind mijloace dintre cele mai variate, să diminueze puterea economică și politică a moșierimii. Destrămarea clasei marilor proprietari de bunuri imobiliare, pe care o consemnăm după desăvârșirea unității statale, e o consecință a acestei lupte. Dar nu numai a ei. Moșierimea, ea însăși, în contextul dezvoltării României moderne, cunoaște un proces de prefacere interioară. Clasa marilor proprietari de pământ, singura conducătoare până dincolo de apariția și începutul dezvoltării burgheziei, n-a putut fi înlăturată de reformele de importanță înfăptuite în vremea lui Al. I. Cuza. Altele, cel puțin de aceeași însemnătate, România de până la război n-a mai cunoscut. Dar, dacă moșierimea n-a renunțat decât silită la o parte din bunurile sale, aceasta nu înseamnă că ea n-a renunțat la ceea ce Marx și Weber numeau „forma socială în care a dobândit anumite forțe de producție”. Burghezia a „convins-o” să se înscrie într-un mers istoric capitalist, chiar dacă nu a reușit să-i smulgă dintr-o dată puterea economică.

Partidul Conservator a avut o viață interioară extrem de agitată. Momentele sale de coeziune organizatorică au fost rare și de scurtă durată. Starea de disoluție a fost permanentă și a devenit treptat acută. În tot timpul existenței lui a fost o organizație de cluburi, un cerc restrâns de membri, cu un

număr de aderenți mai mare sau mai mic, după cum s-a aflat la putere sau în opoziție. A fost un partid care s-a bazat pe personalități, pe fosta sau noua „aristocrație“, pe o restrânsă elită intelectuală și nu pe masele largi, cărora le-a acordat o atenție prudentă.

Partidul Conservator a rămas de-a lungul istoriei sale destul de închisat, rigid în formele sale organizatorice, fără deschideri prea largi. În cadrele lui de conducere mai ales, s-a cultivat prea mult criteriul averii și prea puțin acela al valorii simple și creatoare, propriu epocii de afirmare a societății burgheze. Și, trebuie spus, în rândurile conservatorilor au existat întotdeauna elemente politice și intelectuale valoroase. Nefolosirea lor, sau prea puțină lor folosire, a determinat între altele o anume imobilitate a formelor, cu totul neindicată acțiunilor politice. Împotriva acestor stări s-a ridicat, chiar în sânul Partidului Conservator, curentul „takist“. Întemeindu-se pe el s-a format Partidul Conservator Democrat, care a încercat o ancorare mai vizibilă în realitatea vremii și o lărgire a ariei de cuprindere socială și politică. „Takismul“ s-a oprit însă la jumătate de drum; a fost o făgăduială neîmplinită.

Sigur că cele mai multe din trăsăturile organizatorice ale Partidului Conservator le întâlnim și la oponentul său liberal; doar amândouă, reprezentând principalele clase dominante, îmbracă specificul unor organizații politice ale epocii moderne. Numai că Partidul Național-Liberal, legându-și destinele de acelea ale burgheziei românești, este superior prin conținutul acțiunii sale politice, prin puterea și o anumită perseverență de a da viață acestora; are mereu în față o perspectivă, e capabil de deschideri. Prin aceasta, de altfel, păstrează mai tot timpul inițiativa în viața politică și în cele din urmă toarnă în forme burgheze dezvoltarea țării.

*

Acesta ar fi cadrul unei istorii pe care o lăsăm acum să se desfășoare, subordonând-o regulilor criticii istorice.

Al doilea partid de guvernământ al României moderne

1. Constituirea

„Nici un partid politic nu se naște, dacă nu se simte trebuință de el, dacă nu e precedat de anume condițiuni care să-l facă necesar” — scria C. Rădulescu-Motru în 1900. Până la jumătatea veacului al XIX-lea, continua el, singura concepție politică românească era „să existăm ca națiune și ca stat”. Abia după ce s-a dobândit o certitudine în această privință „a început viața noastră politică”*. Și ea a început o dată cu viața constituțională, cu adoptarea unei Constituții după model european, care n-a fost rezultatul luptelor diverselor partide politice, „ci partidele politice la noi s-au născut din această Constituție”. Ele au luat numele de liberal și conservator. Amândouă voiau să asimileze pentru români ideile timpului

* C. Rădulescu-Motru, *Partidele noastre politice*, în „Noua revistă română pentru politică, literatură, știință și artă”, vol. 1, nr. 4 din 15 februarie 1900, p. 145; N. Filipescu completa ideea lui Motru: „partidele politice nu sunt niște ficțiuni, ci sunt rezultatul practic al operei timpului” (*Dezbaterile Adunării Deputaților*, în continuare se va cita, *D.A.D.*, sesiunea extraordinară 1890, nr. 6 din 20 iunie 1899, p. 72). Într-un discurs din decembrie 1905, I.I.C. Brătianu preciza și el: „Partidul Național-Liberal (avea în vedere exclusiv acest partid) nu s-a născut ca o formațiune spontană și teoretică, el nu e concepțiunea unor savanți doctrinari [...] Nu. Partidul Național-Liberal a răsărit ca expresiunea unei nevoi mari și reale a Statului și neamului nostru. El s-a făcut rând pe rând organul de execuție al necesităților vitale ale României și prima nevoie la care a trebuit să răspundă, care pe toate le precedă și pe toate le rezumă, de la care și-a luat chiar numele lui de național-liberal, a fost nevoia de a asigura existența națională a românilor” (*D.A.D.*, sesiunea ordinară 1905–1906, nr. 13 din 9 decembrie 1905, p. 151).

„în care ne-am născut“ și dacă un partid s-a numit liberal, iar altul conservator, diferența dintre ele nu era decât de „temperament“ și nu de „principii“. Căci în aceleași principii s-au născut amândouă și au intrat în viața publică sub aceleași idei. Temperamentul însă a diferit: febril, agitat, neastâmpărat la Brătieni, Golești sau Kogălniceanu, liniștit, cumpătat, mai rațional la Catargiu, Mavrogheni sau Florescu. *Spre același scop mergeau însă și spre aceeași țintă și un partid și celălalt: „adaptarea poporului românesc la noua viață ce i se deschisese“* (subl. ns.)¹. Reabilitând conservatorismul cu intenție, Motru nu era departe de fixarea menirii reale a Partidului Conservator în România: alături de cel liberal el trebuia să fie un instrument al modernizării țării. Totodată, el fixa momentul nașterii Partidului Conservator, firește în cadrul unei discuții generale și nu cu o temă dată, ca fiind concomitent cu acela al nașterii celui liberal, adică după Constituția din 1866*. Răspunzând ziarului „Românul“ care acuza Partidul Conservator de toate relele din țară, căci acesta o guvernase secole de-a rândul, M. Eminescu preciza și el că de un partid „conservator“, ca și de unul „roșu“ nu se poate vorbi în România decât după 1859. Până atunci fuseseră idei conservatoare, idei progresiste, idei revoluționare și oameni care le reprezentaseră mai mult sau mai puțin.

¹ C. Rădulescu-Motru, *op. cit.*, loc. cit., p. 146.

* Într-o recenzie a cărții lui A.D. Xenopol, *Istoria partidelor politice în România*, București, 1910, Rădulescu-Motru scria că n-au existat partide politice în România înainte de 1866, n-a existat nici ceea ce numea Xenopol „Partid național“. Un astfel de partid a putut exista doar ca tendință sentimentală, „dar niciodată ca organizare politică“. Căci n-avea nici conducători, nici program. Membrii lui eventuali nu puteau fi decât toți patrioții, toți cei cu oarecare cultură, boieri mici și mari. Cât privește programul acesta ar fi un fel de poezia sufletului: „Urmașilor mei Văcărești/ Las vouă moștenire/ Creșterea limbii românești/ Și-a patriei cinstire“. Or, „cu un asemenea program, care poate face onoare unui poet, dar niciodată nu poate să ocupe un partid politic, numai o inimă bună ca a d-lui profesor A.D. Xenopol poate să se declare de mulțumită“. Și Motru definea perioada de dinainte de 1866 drept una de „sentimentalism naționalist“, în care partidele politice încă nu ființau (C. Rădulescu-Motru, *Istoria partidului liberal după o scriere recentă*, în „Noua revistă română“, nr. 12 din 3 iulie 1911, p. 178).

Aceste idei au început să se grupeze și să se disciplineze numai după ce Convenția a admis, cel puțin în teorie, ca guvernele să reprezinte majoritatea „țării legale” și a invitat diferitele idei de a se formula „pentru lupta legală” și diferitele personalități a se grupa în partide².

Într-un discurs de la 5 decembrie 1897 de la Senat P.P. Carp declara și el: „De la 1866 trebuie să ne diferențiem nu pe aspirațiuni naționale, [...] ci pe principii de organizare internă și numai de la 1866 până azi se poate vorbi de partide liberale și de partide conservatoare, care și unele și altele au originea lor nu în Fanarioții d-lui Urechia, dar în glorioasa generațiune de la 1848, care a fost generațiunea eroică a acestei țări”³.

Cei trei gânditori români, între altele și exponenți de seamă ai doctrinei conservatoare, aveau dreptate să susțină că înaintea instaurării unui sistem constituțional n-au fost partide politice în România. Au fost idei politice, ziceau ei, au fost și grupări politice, adăugăm noi, dar, într-adevăr, partide n-au fost. Nici în accepțiunea ce se dă astăzi unui partid politic, nici în aceea din secolul trecut. Pentru Eminescu, de pildă, un partid politic era o „grupare a unui oarecare număr de oameni politici făcând parte dintr-o adunare legiuitoare care se conduce de aceleași idei și care caută a obține majoritatea în țară și în adunare cu programul lor, spre a putea în numele acelei majorități pune în practică teoriile politice”⁴. Cu alte cuvinte pentru a exista un partid politic trebuie să existe o adunare legiuitoare, admitând principiul reprezentativ, majoritatea având dreptul să indice Coroanei pe șefii săi pentru a forma guvernul constituțional.

Între timp definiția unui partid politic s-a dezvoltat și și-a precizat elementele constitutive. Potrivit materialismului, din-

² M. Eminescu, *Opera politică*, vol. II (1880–1883), ed. prof. I. Crețu, București, 1941, p. 61.

³ C. Gane, *P.P. Carp și locul său în istoria politică a țării*, vol. II, București, 1939, p. 193.

⁴ M. Eminescu, *op. cit.*, vol. II, p. 59.

colo de comunități de concepții politice, ideologice și de interesele sociale, gruparea de oameni uniți într-un partid este partea cea mai activă și cea mai organizată a *unei clase sau a unei păături sociale*, conducând lupta acesteia pentru putere. În dependență de rolul pe care-l are clasa respectivă într-o anumită epocă în viața societății apare și rolul partidului politic. Criteriul însuși de clasificare a partidelor politice este cel al clasei, ceea ce e, desigur, excesiv. Denumirea unui partid, care nu întotdeauna se identifică cu adevărata sa orientare politică și ideologică, trebuie apreciată, altfel spus, după interesele de grup pe care le promovează. Epoca mai nouă a adus noi precizări și în statuarea organizatorică a unui partid, stabilindu-se criterii organizatorice exacte, adesea rigide, atât în constituire, cât și în funcționare.

În felul de a denumi partidul în a doua jumătate a veacului trecut — Eminescu exprima mai mult sau mai puțin o concepție comună epocii — acesta apărea ca un element anexă al regimului constituțional, ba chiar ca o creație a acestuia și nu ca un element el însuși creator. Imaginea aceasta era determinată de lipsa de vigoare și de forță a partidelor politice care abia se constituiau. Treptat, imaginea se va schimba, căci fără a putea vorbi, în răgazul studiat, de o diminuare a prerogativelor Coroanei, putem vorbi însă de o creștere constantă a puterii partidelor, a guvernelor organizate de ele. Dacă am lua ca punct de plecare ceea ce se înțelegea în a doua jumătate a veacului trecut prin noțiunea de partid s-ar putea considera că după Unire și reformele lui Cuza începuseră să apară în România partide politice. Firește, mai mult sau mai puțin constituite, fără structură organizatorică încheată, fără șefi recunoscuți de toți, dar partide totuși care în jurul lui 1880 își statuează formarea; în acest fel crearea partidelor moderne românești n-ar fi o constatare cu dată fixă: 24 mai 1875 pentru Partidul Național-Liberal, respectiv, 3 februarie 1880 pentru cel Conservator, ci un proces desfășurat de-a lungul a circa două decenii. Prin această modalitate istoricul este mai ferit de a se pierde în prea multe amănunte, în frământări politice

dintre care multe erau sterile căci n-aveau ca mobil tendințe și idei, ci ambiții și rivalități personale. Acest chip de a vedea lucrurile, chiar dacă suferă de lipsa unor concretizări istorice pe care mai ales istoriografia mai nouă le caută și cultivă, are acest avantaj: de a urmări mai ușor esențialul, adică treptata formare a curenților politice liberal și conservator, privind cu detașare — nu și cu ignorare — luptele politice cu prea puțini debateuri și cu mici rezultate*.

Pentru stadiul cercetărilor de până acum viața politică modernă românească din primele decenii de după crearea statului de la 1859 apare frământată, cu prezența mai multor grupări politice care, confundându-se sau întâlnindu-se prin jocul intereselor, ajung să dea în 1875 și 1880 cele două partide guvernante**. Sunt aici de avut în vedere, ca de altfel pentru mai toate problemele însemnate ale epocii moderne românești, considerațiile lui Gheorghe Platon din cartea *Istoria modernă a României*, București, 1985 (reluată ulterior) ca și din alte studii ale acestui valoros cercetător și profesor. Vezi, de asemenea, lucrarea profesorilor ieșeni Gh. Platon, V. Cristian, Gh. Iacob, *Cum s-a înfăptuit România modernă...*, Iași, 1993. Chestiunea rămâne însă deschisă. Totul este în funcție de adâncirea cercetărilor, singurul temei al oricărei dezbateri profitabile, și al îmbogățirii viziunii noastre istorice. În orice caz nu transpunerea întocmai a unei definiții, în cazul nostru aceea contemporană de partid politic, în cadrul societății ro-

* Istoricul ieșean V. Russu ne dovedește în teza sa de doctorat *Viața politică în România în primii ani ai regimului burghezo-moșieresc, 1866–1871*, Iași, 1975, cât de multiple și complicate erau în acea perioadă frământările politice, care se justificau printr-un întreg complex de factori — inclusiv externi —, dar al căror rost nu se prelungește adesea dincolo de momentul care le-a generat.

** Acest mod de a privi beneficiază de lucrarea lui Apostol Stan, *Grupări și curente politice în România între unire și independență*, București, 1979 (după noi, cea mai bună contribuție a acestui istoric). Un pasionat cercetător, l-am numit pe V. Russu, fără a contrazice această viziune de ansamblu, plasează crearea Partidului Conservator încă în 1871 (V. Russu, *Constituirea Partidului Conservator din România*, în „Analele științifice ale Universității Al. I. Cuza” (serie nouă), secțiunea a III-a, Istorie, tom. XVIII, an 1972, fasc. 2, p. 117–146).

mănești a celei de-a doua jumătăți a secolului trecut, adică într-o realitate istorică proprie, este cea mai indicată soluție. Definiția mai nouă a partidului politic, expresie a experiențelor și realităților mai recente, ne oferă înălțimea istorică respectivă, distanța de timp necesară, ca și o modalitate superioară de interpretare, elemente de mare importanță în orice investigație. Nu suplinesc însă investigația propriu-zisă. Și apoi totul trebuie privit în analogie cu înfățișarea politică a Occidentului european, de unde viața politică românească modernă își trăsese formele și cu care căuta să meargă în concordanță. Și aici, până la primul război mondial, partidele guvernante erau de tip tradițional, adică de cercuri sau cluburi. Abia după aceea ele devin propriu-zis democratice ca mod de recrutare, ca număr de aderenți și își dau structuri organizatorice și impun o disciplină⁵.

Partidele politice liberal și conservator și-au definitivat așadar constituirea în mai 1875, respectiv februarie 1880*. La 3/15 februarie 1880, 88 de oameni politici, între care L. Catargiu, M. Costache Epureanu, Al. Lahovari, gen. I. Em. Florescu, P. Mavrogheni, Gr. Păucescu, T. Maiorescu, V. Pogor, Th. Rosetti, Al. Știrbei, I. Bălăceanu, T. Aslan ș.a. semnează un program și un statut și prin aceasta actul de naștere al Partidului Conservator⁶. Încă din 1878, în jurul „Timpului”, un grup de conservatori — L. Catargiu, gen. I. Em. Florescu, P. Mavrogheni, gen. G. Manu, Al. Lahovari, Th. Rosetti, T. Maiorescu, Gr. Păucescu, Gr. Triandafil, V. Pogor, Al. Știrbei ș.a. — înființaseră „prima organizație conservatoare”, ce-și desfășura activitatea pe baza unui statut. Era un nucleu organizatoric ce voia să stimuleze propaganda politică și, cu aju-

⁵ Vezi, de pildă, René Réymond, *Introduction à l'histoire de notre temps. 3. Le XX-e siècle de 1914 à nos jours*, Paris, 1974, p. 85.

* Asupra constituirii propriu-zise a Partidului Conservator trimitem la lucrarea lui Anastasie Iordache, *Rezistența în fața democratizării țării (1821–1880)*, București, 1987, o lucrare mult prea vizibil marcată de materialismul marxist, dar care poate fi consultată pentru informația oferită.

⁶ Vezi Apostol Stan, *op. cit.*, p. 410–411.

torul ei, să închege într-o formațiune unică toate elementele conservatoare. De altfel, acesta era și scopul mărturisit al periodicului „Timpul“, apărut la 15 martie 1876. În paralel, acționa o formațiune politică conservatoare, creată încă în vara anului 1876, în jurul ziarului „Pressa“, în rândurile căreia erau V. Boerescu, D. Ghica, C. Boerescu, N. Blaremburg, G.G. Meitani, Al. Orăscu, Ion Zalomit ș.a., ca și Partidul Conservator Liberal din Moldova, cum își intitula, nu fără emfază, Gr. M. Sturdza grupul pe care-l conducea*.

Chiar dacă nu reunea pe toți conservatorii (între timp unii, ca V. Boerescu în 1879 sau D. Ghica în 1881, trecuseră la liberali), partidul creat în februarie 1880 reprezenta o formațiune organizată, raliind tot ce avea mai reprezentativ aripa conservatoare a politicienilor români**.

* La 25 decembrie 1879, Gr. Sturdza schimba numele grupării sale în acela de Partidul Democrației Naționale și făcea să apară ziarul „Democrația Națională“, scris de gazetari de ocazie ca Milone Lugomirescu (iscălea sub pseudonimul de Baba Novak), sau ca viitorul jurist de valoare care era Petre Borș. Gr. Sturdza nu făcea însă impresie de om serios. În epocă era cunoscut sub porecla de Beizadea Vișel, pentru forța sa fizică impresionantă și se bucura de o proastă reputație morală. Nu numai pentru că îi plăceau petrecerile și femeile, dar mai ales pentru că era învinuit de a fi luat bani de la serviciul secret rus, bani cu care edita și ziarul său de format mare. O cercetare sumară nu confirmă acest zvon, dar nici nu-l infirmă. În orice caz, „Democrația Națională“ susține deschis o alianță a României cu Rusia. Ziarul lui Sturdza încetează să mai apară la 21 septembrie 1880, iar partidul încetează să mai existe în decembrie același an, în urma atentatului contra lui I. Brătianu. Pe amândouă le desființează Sturdza însuși (Poliția a bănuț că încercarea de atentat a lui Pietraru a fost pusă la cale de partidul Beizadelei). Grupul din jurul lui Sturdza n-a fost niciodată nici numeros și nici însemnat. Dacă l-am amintit aici a fost pentru a nu mai reveni asupra lui (vezi M. Teodorian-Carada, *Beizadea Mitică*, București, 1906).

** Paradoxal, personalitatea cea mai puțin reprezentativă părea șeful partidului însuși. Născut la Bârlad, în 1824, într-o veche familie de boieri moldoveni, Manolache [Emanoil] Epureanu își făcuse studiile juridice la Heidelberg, într-o epocă în care „Juna Germanie“ își fixa idealurile sale politice opuse monarhiei absolute. Această atmosferă politică a influențat formarea intelectual-politică a lui M. Costache Epureanu. El a rămas toată viața fidel unui ideal constituțional de tip englez. Credea că un stat numai atunci se poate dezvolta când rosturile sale erau conduse de un restrâns grup de oameni care erau neatârnați prin averea lor și prin cultura lor. Dimpotrivă, dacă destinele

Organizatoric, noul partid avea structuri asemănătoare celui național-liberal. Ceea ce nu însemna că era „tributar liberalilor”⁷, ci că se încadra structurilor proprii epocii aceleia. Nucleul conducător al partidului era un Club politic central cu sediul la București, alcătuit din cei 88 de membri fondatori, adică semnatarii programului și statutului din februarie 1889, ca și din alți membri permanenți, din Capitală sau din județe, admiși ca atare ulterior. Înscrierea în Club era condiționată de o recomandare a doi membri fondatori sau permanenți și de votul favorabil a două treimi din cel puțin jumătatea numărului membrilor clubului. Toți membrii fondatori și permanenți ai clubului erau obligați să plătească o cotizație anuală. Afară de clubul central se organizează comitete județene. Conducerea partidului o avea, statutar, un Comitet Permanent, alcătuit dintr-un președinte, un vicepreședinte și cinci membri.

sale încăpeau pe mâna unor politicieni de meserie, care foloseau politica drept mijloc de îmbogățire și putere, atunci acel stat era sortit decăderii. Participă la evenimentele revoluționare ale anului 1848 din Moldova, este unul din apropiații lui Grigore vodă Ghica și apoi al lui Cuza, al cărui prim-ministru și este pentru scurtă vreme în 1860. La 1866, el este președintele Adunării Constituante înaintea căreia principele Carol depune jurământul la 10 mai și care elaborează Constituția țării; prim-ministru și ministru de Interne în 1870 când grupează în jurul său „juna dreaptă”. Între 1872 și 1873 e ministru de Justiție în guvernul L. Catargiu, de unde își dă demisia din cauza înființării Creditului Funciar fără capital străin. Oarecum surprinzător în 1876 în jurul său se încheagă guvernul abia creatului Partid Național-Liberal. Surprinzător pentru că până atunci, Epureanu era considerat, ba chiar el însuși se considera, printre personalitățile *en vue* ale conservatorilor. În fapt, el nu era la 1876 decât un disident conservator, care în același an se despărțea de liberali și revenea acasă, printre ai săi. Ba chiar, în 1880, din cauza „proastei reputații” a lui L. Catargiu, tocmai el e omul politic în jurul căruia se grupează conservatorii. Era un bun orator. „Ore întregi fermeca auditoriul — scria M. Eminescu —, îmbrăcând adevărurile cele mai crude în forma nevinovată a unui umor contagios...” (M. Eminescu, *op. cit.*, vol. II, p. 150–151). Nu i se putea reproșa lipsa de cultură. Dimpotrivă. Era un om amabil și îndatoritor. Dar deopotrivă prietenii și adversarii îi reproșau ușurința cu care era capabil să treacă dintr-o grupare politică în alta, fără a face caz prea mare de convingerile politice. T. Maiorescu spunea că felul de a fi al lui M. Costache Epureanu, cel puțin în chipul de a privi politica, caracteriza starea spiritelor conducătoare din vechea generație.

⁷ Apostol Stan, *op. cit.*, p. 431.

Adunările generale erau factorul hotărâtor în luarea deciziilor la care participau membrii fondatori și permanenți ai Clubului Central și fondatorii comitetelor locale. Adunarea generală vota bugetul Clubului elaborat de Comitet, care includea între altele cheltuielile de editare ale ziarului partidului. Fruntașii partidului se puteau reuni anual la solicitarea a douăzeci de membri, în prima decadă a lunii ianuarie, ca să aleagă Comitetul sau noii membri ai acestuia. Comitetul se reunea la solicitarea șefului partidului ori de câte ori era nevoie (cu deosebire atunci când se preconizau decizii majore) sau la cererea a treizeci de membri fondatori permanenți. Sediul Clubului Central era și sediul partidului, locul unde se țineau toate adunările, ca și sediul reuniunilor priodice ale deputaților și senatorilor conservatori, al redacției și administrației ziarului central. Tot aici era și biroul de legătură cu comitetele județene⁸. Oficiosul central era „Timpul“, pus sub redacția lui Mihai Eminescu. M. Costache Epureanu era totodată președintele Clubului și al partidului. Organizarea conservatorilor era, ca și cea a liberalilor, puternic centralizată, comitetele județene fiind complet subordonate Clubului Central. În definitiv, acesta din urmă stabilea linia de conduită politică a partidului, căreia îi erau toți datori să se supună.

Teoretic, așadar, se instituie o adevărată disciplină organizatorică. Se părea că, mergând pe urmele liberalilor, conservatorii au creat și ei o organizație politică viabilă, tocmai prin disciplina membrilor săi. Deplină iluzie! Cu toate că s-au închegat ca partid după aceleași principii ca și liberalii, conservatorii nu-i vor egala niciodată pe adversarii lor politici în disciplina de organizație. Dimpotrivă, cum vom vedea, întreaga istorie a organizației politice conservatoare este o succesiune de certuri, împăcări, din nou certuri, din nou împăcări, pentru că niciodată acestea din urmă nu erau depline. De unde venea această diferență între cele două partide de

⁸ *Statutele Clubului conservator și programul partidului*, București, 1880.

guvernământ ale României moderne? În primul rând de la componența socială. La conservatori erau mulți membri cu o foarte bună stare materială, formată din averi imobiliare, mai ales din pământuri, ceea ce dădea independență de mișcare și o securitate garantată. Garantată de regimul politic constituțional de după 1866 care făcea imposibilă (juridic) atingerea intereselor materiale cu sancțiunea politică. P.P. Carp chiar spunea că deosebirea dintre o țară civilizată și una „barbară” era aceea că „în țările civilizate atitudinea politică a cuiva nu poate avea consecințe asupra stării sale patrimoniale”. Tot el restrângea și dreptul de a face politică doar la aceia care aveau avere. Și nu orice avere, izvorâtă din speculații de bursă și sortită să dispară tot așa de repede cum a apărut, ci averea reprezentată de stăpânirea de pământuri, în acea epocă încă averea cea mai sigură și deocamdată la adăpost de sancțiuni politice. Evident că mulți din acești moșieri, membri ai Partidului Conservator, grație independenței lor materiale, lăsau foarte adesea să se exprime individualismul și libertatea până la anarhizare. Nu se lăsau încadrați în reguli și nu acceptau ceea ce nu voiau să accepte. Lascăr Catargiu când se supăra își trântea demisia și pleca la Golășei, unde-și avea conacul. Petre Carp făcea același lucru, încă cu și mai mare ostentație, și se retrăgea la Țibănești, cum a și făcut-o în mai multe rânduri. Și din această cauză spectacolul pe care-l va oferi Partidul Conservator de-a lungul existenței sale va fi acela al unor neconținute frământări pentru șefie și al unor disensiuni interne care vor anihila eficacitatea politică a organizației politice conservatoare ca atare și marele activ de valori intelectuale al acestei organizații.

Partidul Conservator a refuzat totdeauna „disciplina slugarnică”, cum scria Eminescu. Membrii săi, în mare parte independenți prin avere sau prin poziție socială, nu cunoșteau „elementul zilei, al constrângerii prin nevoi și sărăcie”. Dacă în rândurile lor disensiunile și disidențele erau frecvente, faptul se datora — căuta Eminescu o explicație — în chiar rostul conservatorilor care era acela de a reconstrui ceea ce liberalii

distruseseră cu introducerea de forme goale: or „în reconstruirea edificiului dăruit” încap o mulțime de păreri diverse, există o multitudine de opinii chiar dacă comunitatea principiilor rămâne o permanență. Sub această formă explicația nu prea rezistă, pentru că același argument ar putea funcționa și în cazul adversarilor conservatorilor, adică al liberalilor, care, în planul discuției de față, aveau sarcina construcției. Or la ei nu funcționează în acest sens. În plus, și aici Eminescu avea mare dreptate, confirmată de evoluția organizatorică ulterioară a conservatorilor, amestecul liberalilor în treburile interne ale conservatorilor încuraja disensiunile. Și, la timpul său, Eminescu exemplifica faptul cu atitudinea lui Brătianu și Rosetti față de junimiști. Liderii liberali îi încredințau pe Carp sau Maiorescu că numai cu ajutorul lor, al liberalilor, puteau să-și pună ideile în practică, chiar dacă aceste idei erau conservatoare în fond. Succesul acestor încurajări poate n-a fost mare. „A avut însă drept rezultat de-a izola o seamă de oameni eminenți, a steriliza activitatea lor în viața publică, deși mulți din ei aveau tocmai calitățile necesare pentru a o determina în folosul țării”⁹. Oricât ar fi de important amestecul liberal, el rămâne însă tot timpul un factor extern. Adevărata cauză a „frământărilor conservatoare” este de natură internă.

Anarhiei conservatoare liberalii îi opun disciplina. Nu orice disciplină, ci aceea a interesului, mult mai eficace decât orice constrângere. Toate instituțiile de credit create sau stăpânite de liberali — Creditul Rural, Urban, Banca Națională, Banca Românească ș.a. — nu urmăreau o dezvoltare capitalistă de dragul dezvoltării, ci erau mijloace de a o controla și de a constrânge prin interes burghezia în jurul conducerii centrale a Partidului Național-Liberal*. Adversarii politici ai liberalilor le aruncau adesea ironii, surprinse de altfel de întreaga literatură a epocii, vorbind de „disciplina cașcavalului” și de „puterea

⁹ M. Eminescu, *Pita lui Vodă*, în *op. cit.*, vol. II, p. 359-360.

* Nu întâmplător Șt. Zeletin, la urma urmei un apologet al liberalilor, scria: „grupul revoluționarilor liberali a devenit oligarhie liberală” (Șt. Zeletin, *Burghezia română. Originea și rolul ei istoric*, București, 1925, p. 77).

magică a sacului cu grăunțe“. Nu erau ironii nemeritate. Exprimau o realitate politică. Partidul liberalilor era disciplinat printr-un sistem de interese întrepătrunse și reciproc împărtășite. Era partidul oamenilor cu concepții mercantile opus concepțiilor „estetice“ ale conservatorilor. De fapt estetice, în adevăratul înțeles, nu erau nici ale conservatorilor. În definitiv ei apărau ce aveau, în vreme ce liberalii luptau să aibă. Arivismul însă dă întotdeauna impresia, și nu pe nedrept, de spirit de disciplină și metodă. O cercetare a vieții politice românești moderne dă adesea la iveală — cum o să vedem și noi — acte de independență și de curaj ale unor fruntași conservatori. Ele apar ca atare în raporturile cu Coroana. Vorbele lui Lascăr Catargiu: „Aiasta se poate, Maiestate. Aiasta nu se poate“ le rezumă. Dar disprețul față de mase, îndârjită rezistență în fața revendicărilor lor legitime nu sunt acte de curaj, ci de incapacitate de adaptare, de necunoaștere a propriilor interese. Își apărau prezentul, dar erau incapabili să-și vadă viitorul. Spiritul de independență al conservatorilor, privit prin această prismă, n-a fost nici spre binele țării, nici spre binele lor. Elementele liberale înregimentate și disciplinate au fost mult mai constructive, au urmărit hotărât o linie politică care adesea a coincis cu interesul național. „Într-o țară de individualism anarhic (al păturii conducătoare de până atunci — *n.n.*) disciplina interesului a constituit, dacă nu o nobilă virtute, în orice caz o necesitate politică“¹⁰.

În martie 1880 se constituie și Comitetul Central al Partidului Conservator. Președinte era tot Manolache Costache Epureanu; vicepreședinți: Petre Mavrogheni, gen. I. Em. Florescu, Th. Rosetti, T. Veisa. Într-o scrisoare de la 2 aprilie 1880, Epureanu, aducând la cunoștință formarea acestui Comitet, cerea tuturor conservatorilor din țară să se întrunească pe județe, să înființeze comitete care să intre deîndată în

¹⁰ E. Lovinescu, *Istoria civilizației române moderne*, vol. II, București, 1925, p. 146.

legătură cu Comitetul Central „spre a lucra în comună înțelegeră pe baza principiilor emise în programul publicat”¹¹.

Numai că, dacă pentru conservatori se impunea nevoia unei organizări pe țară și mulți erau conștienți de ea, nu erau puțini aceia care aprobau persoana lui M. Costache Epureanu ca cea mai reprezentativă, în jurul căruia să se adune cu toții. Importante personalități conservatoare rămăneau deocamdată în afara partidului lui Epureanu. P.P. Carp îl considera pe acesta drept exponent al altei generații (ca și T. Maiorescu, de altfel, care, deși figura în Comitetul Central, nu a frecventat Clubul conservator din București cât timp a trăit Epureanu). Gh. Gr. Cantacuzino inițial îl recunoaște de șef pe M. Costache Epureanu, dar apoi revine¹². Lascăr Catargiu, care și el participase la organizarea clubului bucureștean, îndată după aceea se retrage la moșia sa de la Golăsești, căci nu se așteptase ca altcineva să fie șeful clubului și al partidului afară de el, după cum, cu îndreptățire, o credea (și nu era singurul). V. Boerescu și prințul D. Ghica se apropiaseră mai demult de liberali. În general junimiștii, cu excepția lui Th. Rosetti, nu aprobă organizarea făcută. Ziarele „Pressa” și „Românul” scriau chiar că un Partid Conservator de fapt nici nu exista. Desigur nu fără malițiozitate.

Între timp, în primăvara și vara lui 1880 acțiunea de organizare a noului partid lânțezește. Epureanu nu era omul energic în stare să dinamizeze o astfel de întreprindere*. Parcă pentru a mulțumi pe toată lumea, la 7 septembrie 1880 M. C. Epureanu moare. T. Maiorescu îi scria lui Gane la 22 septembrie 1880: „Fie-i țărâna ușoară, dar bine că am scăpat de el”¹³.

¹¹ Biblioteca Națională a României (în continuare se va cita, B.N.R.), fond *Documentare*, Arhiva Lascăr Catargiu, Mapa I, varia 7.

¹² „Timpul”, an V, nr. 41 din 21 februarie 1880.

* Vezi părerea lui C. Bacalbașa despre el în *Bucureștii de altădată*, vol. I, 1871–1884, ed. Aristița și Tiberiu Avramescu, București, 1993, p. 75–76.

¹³ I.E. Torouțiu, Gh. Cardaș, *Studii și documente literare*, vol. III, București, 1932, p. 183.

Moartea lui Epureanu lasă liberă calea șefiei lui L. Catargiu. La 20 decembrie 1880 mai toți frunțașii conservatorilor se întrunesc la sediul Clubului Central din București. De față sunt delegați ai „colectivităților de alegători din județe” (în lipsa cluburilor județene încă neorganizate). Prezidează gen. I. Em. Florescu, vicepreședintele Clubului. În unanimitate adunarea îl „roagă” pe L. Catargiu „să reia direcția partidului”¹⁴. Se alege un nou Comitet Central, sub președinția lui Catargiu, în care intrau: gen. I. Em. Florescu, gen. G. Manu, Al. Lahovari, Th. Rosetti, Al. Știrbei, T. Maiorescu, Menelas Ghermani, Gr. Triandafil, Gr. Păulescu și P. Teulescu. Ulterior, lor li se alătură Chr. Tell. Noul comitet nu cuprindea (în urma refuzului lor) dintre frunțașii conservatori ai momentului pe P. Mavrogheni, P.P. Carp, Gh. Gr. Cantacuzino. Cu prilejul alegerii L. Catargiu face apel la toți să-l sprijine pentru a organiza un larg front conservator în țară. El le cere adeptilor săi să se constituie „nu numai în mod singuratic ci pretutindenea în comitete locale care să stea în relație cu Comitetul Central din București”¹⁵. Într-o circulară, dată la cinci zile după alegerea sa, L. Catargiu declara: „cea dintâi a noastră îngrijire trebuie să fie consolidarea și întinderea organizației partidului în fiecare district. Comitetele locale trebuie înființate în acele capitale de județ unde până acum lipseau și chiar acolo unde există deja trebuiește activată o mai strânsă legătură între toți membrii partidului”¹⁶. Se părea într-adevăr că L. Catargiu voia să-i pună pe conservatori sub „scutul puternic al unei organizații colective”. În memoriile sale prințul Carol I se bucura de alegerea lui L. Catargiu, care, de la ieșirea sa din minister (1876), a trăit la țară, retras din politică (în fapt, L. Catargiu se supărase tare de tot pe Carol pentru că îi lăsase pe liberali să meargă prea departe cu darea în judecată a conservato-

¹⁴ „Timpul”, an V, nr. 286 din 23 decembrie 1880/4 ianuarie 1881.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ *Idem*, nr. 288 din 25 decembrie 1880. Lipsa arhivei Clubului Central Conservator face imposibilă cunoașterea de detaliu a organizării inițiale a conservatorilor.

rilor). „Alegerea lui mi-a făcut plăcere — scria Domnitorul — și m-aș bucura dacă conservatorii ar deveni capabili de guvernământ, căci liberalii nu pot sta mereu la cârmă”¹⁷.

Acțiunea organizatorică inițiată de noul șef conservator mergea în paralel, sprijinindu-se, chiar, cu acțiunea politică antiliberală. „Timpul” începe o nouă campanie contra liberalilor, animată de verbul virulent al lui Eminescu. Încep acum și întruniri în țară (prima are loc la București, la Ateneu, la 6 ianuarie 1881, cu participarea oratorică a lui Al. Lahovari, Gr. Păulescu, Gr. Triandafil), care caută să pună în evidență scopurile conservatorilor (exprimarea lor rămâne însă mereu prea generală) și deosebirile de liberali, oameni de „agitație, de exces, neconținut reformatori”, cărora conservatorii le opuneau nevoia stabilității instituțiilor și persoanelor și „o măsură” în toate. Totodată, liberalii sunt atacați pentru tactica lor politică de distrugere a adversarilor. Când apare un grup opoziționist, spunea Gr. Păulescu la întrunirea de la 6 ianuarie 1881, Brătianu îi ia inteligențele și le aduce la minister. Apare alt grup le ia și de aici și le înlătură pe celelalte, acum compromise. Într-adevăr, șeful liberal era un maestru în a dezorganiza opoziția, procedând întocmai cum spunea Păulescu*. Același sistem îl aplică șeful liberal și față de abia înființatul Partid Conservator: pe de o parte caută să zădărnicească întregirea partidului, încurajând independențele personalităților încă neînregimentate, pe de alta caută să-și atragă în guvern pe unii junimiști, cum erau P.P. Carp și T. Maiorescu. Încer-

¹⁷ *Memoriile regelui Carol I al României*, vol. XVII, București, 1912, p. 59.

* Așa făcuse cu Nicolae Ionescu, cu Gheorghe Vernescu, cu Vasile Boerescu, Dimitrie Ghica. Așa procedase în 1880 cu grupul celor nouă de la Iași, din care făceau parte: Gh. Mârzescu, șeful, profesorul Brândză, frații Șendrea, filosoful Vasile Conta ș.a. (grupul fusese supranumit în zeflema: „grupul lui opt și cu brânză nouă”). Devenind supărător pentru liberali, I.C. Brătianu îl înlătură, acordând fiecărui membru câte o atenție, iar V. Conta ajungând ministru al Instrucțiunii Publice. Sistemul lui Brătianu se dovedea astfel foarte eficace, dar numai pentru menținerea la putere nu și pentru guvernarea țării, căci schimbându-se foarte des miniștrii nu se putea asigura o continuitate de concepție la diferitele departamente.

carea primului ministru părea să aibă sorți siguri de izbândă. „Juna dreaptă” nu era în termeni prea buni cu vechii conservatori. Prezența lui T. Maiorescu, Th. Rosetti și M. Ghermani în Comitetul Central conservator nu însemna neapărat că împărtășesc o comuniune de idei cu restul membrilor Comitetului. Incitantul la nesupunere, P.P. Carp, rămas în afara Comitetului*, avea o influență care nu înceta să crească în rândul junimiștilor, al căror șef necontestat se considera a fi și, în fapt, era. Articolul lui T. Maiorescu, „Zur politische Lage Rumäniens”, publicat în „Deutsche Revue” din 1 ianuarie 1881, susținând o apropiere a României de Puterile Centrale, stârnește, pe un fundal neliniștitor, multă nervozitate în rândurile conservatorilor, după cum nu puțină stârnise și în afara acestor rânduri, toată presa comentând virulent poziția atât de tranșant exprimată de cel mai intelectual dintre intelectualii „Junimii”. La 23 ianuarie/5 februarie 1881 se reunește Comitetul Central al conservatorilor. „Discuție până noaptea târziu despre articolul meu din «Deutsche Revue» — notează Maiorescu. Generalii Florescu și Manu îl condamnă cu asprime, reproșându-i forma, adică publicarea lui fără autorizarea prealabilă a Comitetului. La fel Al. Lahovari. „Cred că și Las[căr] Catargi”, scrie Maiorescu¹⁸. Dimpotrivă, Th. Rosetti, Gr. Păucescu, Gr. Triandafil (Al. Știrbei lipsea) îl sprijină. Maiorescu vrea să-și dea demisia. Își amâna intenția în urma propunerii pe care I.C. Brătianu o face lui P.P. Carp ca trei conservatori să intre în guvernul său. La 25 ianuarie/5 februarie primul ministru are o întrevedere cu P.P. Carp. În schimbul acceptării ofertei el era de acord cu dizolvarea Camerelor (după votarea bugetelor) și cu noi alegeri. Ce voia șeful liberal cu această ofertă? Pe față, voia un guvern lărgit în vederea proclamării Regatului, ceea ce, de altfel, era și dorința lui Carol I, pentru a se da actului importanța cuvenită și neputința unei contes-

* Întrevederile lui Al. Lahovari și T. Maiorescu pentru o eventuală aducere a lui P.P. Carp în Comitet rămân infructuoase (vezi T. Maiorescu, *Însemnări zilnice*, vol. II, ed. I.R. Pogoneanu, București, 1939, p. 4).

¹⁸ *Ibidem*, p. 5.

tări. Dar atunci de ce nu se adresa lui Lascăr Catargiu și venea la P.P. Carp? Era limpede că I.C. Brătianu voia să profite de prilej și să-i atragă pe junimiști, eventual și pe alți nemulțumiți, destrămând astfel opoziția conservatoare. El îi și spune lui Carp că ar dori ca miniștri pe el, pe încă unul dintre junimiști (Maiorescu sau Rosetti) și pe Gheorghe Gr. Cantacuzino. Adică nu pe Al. Lahovari, gen. Florescu, L. Catargiu ș.a. Ceea ce era foarte simptomatic. Mai și strecoară în convorbire cum că „vrea să lepede pe la partidul său coada bolnavă” și „să facem și noi același lucru la al nostru”, cum rezumă Maiorescu spusele șefului liberal¹⁹. La 26 ianuarie/6 februarie, junimiștii, prin Carp, Maiorescu, T. Rosetti, N. Gane, discută propunerea cu Al. Lahovari. Acesta îi vede de îndată intenția ascunsă și propune o întrunire a clubului bucureștean, pentru a doua zi, unde să discute oferta lui Brătianu și în prezența lui L. Catargiu. Hotărârea luată de conducerea conservatorilor suna astfel: „Propunerea d-lui Carp se poate pune în discuție, când se va adresa întregului partid conservator, așa cum este reprezentat prin Comitetul său”²⁰. Șefii conservatori nu se lăsaseră păcăliți de manevra lui I.C. Brătianu*. Altor tentative ale șefului liberal, de la 5/17 martie, P.P. Carp le opune obiecție ca Domnitorul însuși să se adreseze lui L. Catargiu. La fel îi comunică și lui Carol în audiența de la 3 martie. Malițios, Al. Lahovari contrapropune un minister sub președinția altcuiva decât a lui I.C. Brătianu și din care să facă parte numai tineri, atât de la liberali, cât și de la conservatori. În schimb,

¹⁹ *Ibidem*, p. 5–6.

²⁰ *Ibidem*, p. 6.

* „Dar, d-lor, oare numai plecând capul înaintea partidei opuse putea cineva să participe la proclamarea regalității? se întreba G. Vernescu în 1889. Dar oare numai grupul d-lui Ion Brătianu își vărsase sângele în rezel? Dar oare membrii autorizați ai partidei conservatoare care pe atunci se găseau în Cameră nu aveau ei mijlocul de a da — *cum au și făcut-o* — adeziunea lor completă la proclamarea regalității? Trebuia oare să plecați chiar steagul partidei conservatoare înaintea steagului partidei opuse, pentru a vă pronunța în favoarea principiului conservator al regalității? Nu, negreșit” (*D.A.D.*, nr. 19, sesiunea ordinară din 1889–1890, p. 237).

L. Catargiu să fie ales președinte al Senatului, iar Brătianu al Camerei. Bineînțeles că liberalii au refuzat²¹. Între timp, la 13 martie 1881, T. Maiorescu dezvoltă în Parlament o interpellare, întrebând dacă în urma procesului Pietraru (cel care voise să-l asasineze pe I.C. Brătianu) și a manifestărilor socialiste de la Iași guvernul n-ar trebui să imprime politici sale interne o direcție mai compatibilă cu consolidarea monarhiei. Discuția e un prilej nimerit pentru ca liberalii să treacă prin surprindere la actul proclamării Regatului, când toată lumea se aștepta ca el să fie săvârșit la 10 mai același an. Conservatorii sprijină inițiativa liberală prin Lascăr Catargiu și Gh. Gr. Cantacuzino la Senat și Al. Lahovari la Cameră, acordând importantului act înalta semnificație pe care în acel moment o avea*. Vorbele bătrânului C.A. Rosetti erau caracterizante pentru întreaga luptă politică a românilor în epoca modernă: „Dacă ne-am combătut uneori lupta a fost în lucruri mici. Când a fost vorba de națiune n-a fost român care să fie în diviziune; n-a mai fost diviziune, ci unitate“**.

²¹ C. Bacalbașa, *op. cit.*, vol. I, p. 92. Despre această propunere scrie și „L'indépendance Roumaine“ în numărul din 21 februarie/5 martie, dând și alte amănunte, pe care „*Timpu*“ le contrazice în doi peri (M. Eminescu, *Opere*, XVIII, p. 81–82).

* Vezi și „*Timpu*“, nr. 60 și 66 din 17 martie și 21 martie 1881.

** Regatul este votat în unanimitate și de Cameră și de Senat, în aceeași zi (*D.A.D.*, *loc. cit.*, p. 1813–1821); *Dezbaterile Senatului* (în continuare se vor cita, *D.S.*), sesiunea 1880/1881, ședința din 14 martie 1881, p. 1813–1814.

2. Începuturi programatice

Nu s-ar putea spune că de la început Partidul Conservator ar fi avut ceea ce am numi un program politic. Este drept că în februarie 1880 M. Costache Epureanu publica ceea ce el intitula: „Programul Partidului Conservator”¹. Cerea aici ca România să promoveze în afară „o politică modestă și chiar respectuoasă către toate puterile, dar demnă și stăruitoare(!)”, care exclude orice „visuri aventuroase și ne scutește de umilințe”. Înăuntrul cerea „dezvoltarea istorică a individualității noastre naționale”, consolidarea instituțiilor pe care și le-a dat țara „așa încât toți să se poată bucura de dânsle!”; „măsurarea înțeleaptă a dorințelor noastre după mijloacele de care dispunem”; „stabilirea instituțiilor și a personalului” și progresul măsurat, dar continuu. Frazelor „goale” ale adversarilor le opunea „ființa adevărului”^{*}.

„În ce șovăire și confuzie s-ar fi aflat direcția politică a țării de la 1857 până acum, dacă Divanurile ad-hoc, în locul celor 5 puncte precise, s-ar fi mulțumit cu fraze despre «Sfințenia obligațiunilor» și «ființa adevărului!»”, scria Titu Maiorescu în 1899 cu mușcătoarea-i ironie². Ziarul „Pressa” al lui V. Boerescu aseamăna programul conservator cu o prefață de editor

¹ „Timpul”, nr. 37 din 16 februarie 1880.

^{*} Cam ce chip ar avea această „ființă a adevărului” se spunea în continuare: „o direcție «reală» în instrucția publică”; protejarea claselor de jos „prin măsuri priincioase”; „armonia” între marii proprietari și muncitorii agricoli prin garantarea celor dintâi „contra intrigilor de jos și fluctuațiunilor politice de sus”, iar pe ceilalți „contra speculațiunilor cărora sunt expuși”; protejarea micii proprietăți prin legi speciale; simplificarea mecanismului administrativ, „împotriva arbitrarului și a excesului de putere”; întărirea instituției militare, „fără a lovi celelalte ramuri ale activității naționale”; înfrânarea oricăror întreprinderi costisitoare „pentru că se măresc impozitele”; întărirea monarhiei constituționale și a instituțiilor stabilite în Constituția de la 1866, în care „vedem și astăzi întărirea țării noastre”. „Mai presus de toate”, M. Costache Epureanu cerea „aplicarea corectă a regimului reprezentativ”.

² Titu Maiorescu, *Discursuri parlamentare cu priviri asupra dezvoltării politice a României sub domnia lui Carol I*, vol. III (1881–1888), București, 1899, p. 4.

a unei cărți de doctrine politice și economie socială. „Cuprinde numai generalități abstracte, teoreme sociale, acceptabile pentru toți, inofensive către toți! Oricine îl poate subscrie, precum și oricine poate fi în drept a nu-l susține“. „Românul“ primea acest program cu o ironie și mai directă și brutală. Și criticii momentului aveau dreptate*. Elaboratul lui M. Costache Epureanu nu era un „program“. Nu pentru că ideile n-ar fi fost puse în text sistematic, după anume reguli, cum ne vor obișnui programele, atât de numeroase, de clare sau de sofisticate, ale deceniilor următoare (M. Costache Epureanu nu era într-adevăr sistematic); nu pentru lipsa de „sistemă“ nu era elaboratul lui Epureanu un program politic, ci pentru lipsa de idei practice. M. Eminescu explica această lipsă prin chiar intenția conservatorilor de a nu veni cu un „program, cu pompoase liste“, ci cu „o serie de principii sincer expuse“.

Dar oricâtă măiestrie și talent arăta marele poet și gânditor, el nu dovedea decât că era într-adevăr mare, dar nicidecum că și programul conservator era la înălțime.

După Eminescu, Partidul Conservator avea marea dificultate că nici nu putea să-și pună în practică ideile sale, principiile sale, căci, venind la putere după liberali, trebuia „să-și sleiască“ forțele pentru a remedia situația compromisă de predecesorii săi. Adică să plătească datoriile angajate de aceștia, să impună dări pentru a umple golurile făcute de ei, să suplinească greșelile unor angajamente luate. Altfel spus, liberalii devansau mereu nevoile și conservatorii, din spirit de continuitate, n-aveau ce face decât să-i urmeze, dar cu un pas mai domol și organizând terenul pentru mersul următor pe care tot liberalii îl ritmau. Intuiție remarcabilă, căci, într-adevăr, îndemnul spre înainte, spre mai înainte în guvernarea țării l-au dat liberalii. De regulă, conservatorii s-au mulțumit să consolideze printr-o administrație, de obicei mai bună decât cea liberală, ceea ce se cucerise deja. Aceasta în cadrul unei politici de continuitate în guvernare de care conservatorii căutau să se arate — și chiar erau — mai conștienți decât

* „*Timbul*“, nr. 43 din 23 februarie 1880.

păreau să fie liberalii lui I.C. Brătianu, din ce în ce mai îndrăgostiți de putere în acest deceniu, al 9-lea, al secolului trecut. În articolele sale, atât de numeroase și cu totul remarcabile din „Timpul“, M. Eminescu aduce mereu vorba de principii, idei sau revendicări programatice care erau conservatoare prin enunțarea lor, dar „eminesciene“ prin substanța lor*.

Cum trebuia făcută organizarea economică și socială a României? Ce opuneau conservatorii liberalismului? O împotrivire instinctuală sau idei constructive? Pe bună dreptate P.P. Carp remarca la 13 martie 1881: „Libertatea nu este decât un vas care valorează prin conținutul său. O dată ce am obținut Constituțiunea noastră liberală, valoarea ei va atârna de conținutul ei. Vom pune în ea o organizare socială serioasă? Vom beneficia de dânsa. Nu vom face aceasta, «în van veți proclama principii, ele nu vor da roade»“. De aceea, motiva P.P. Carp, n-a vrut să intre în organizația Partidului Conservator „astfel cum este astăzi“. Omul politic junimist ataca nu numai la dreapta, ci și la stânga, cerând atât liberalilor, cât și conservatorilor să se așeze programatic pe terenul „reorganizării sociale“. „Pe tărâmul pe care am luptat până acum — continua el — nu mai este posibilă lupta“. Și el considera că fără abordarea chestiunii sociale nici stânga nici dreapta nu-și puteau revendica drept la existență în viitor. Puteau fi niște grupuri de oameni care luptau numai pentru putere, nu pentru principii³.

Critica lui Carp putea privi cu toată îndreptățirea spre conservatori care n-aveau acum, la constituirea lor formală ca

* Vezi și comentariile lui D. Vatamaniuc, în M. Eminescu, *op. cit.*, vol. XI, 1984, p. 488–490; mai multe articole ale lui M. Eminescu, în *Opera politică*, vol. II, p. 58, 62, 63–67, 96, 132, 114–115, 210–212, 249, 328–329, 340, 417, 458. În detaliu, vezi M. Eminescu, *Opere*, vol. X., ed. D. Vatamaniuc, Petru Creția și Ion Bulei, București, 1989.

³ P.P. Carp, *Discursuri*, 1868–1888, vol. I, București, 1907, p. 230–240; vezi, pe larg, studiul nostru *P.P. Carp — un aristocrat al politicii românești*, introducere la volumul P.P. Carp, *Discursuri parlamentare*, în curs de apariție.

partid, un program anume. Nu întâmplător însuși Carp va fi acela care va concretiza ceea ce nu era decât o orientare programatică. În rândurile junimiștilor era un bun comun părerea că pentru România trebuia să înceapă „o eră nouă” în orientarea politicii interne și externe a țării. Vechiul program de la 1857 al Divanurilor ad-hoc fusese realizat și se impunea o nouă formulare pentru politica viitoare. „Pe când în cele interne activitatea de până acum nu putea tinde decât la așezarea fundamentelor generale ale statului monarhic-constituțional — scria T. Maiorescu, după proclamarea regatului la 14 martie 1881 — de-acum înainte se impune organizarea administrativă și reforma socială”⁴. „Simțământul unei schimbări adânci în starea țării era așa de general — adăuga Maiorescu — încât curentul «Era nouă» se lățise pretutindeni”. El însuși scria în acest sens în oficiosul conservatorilor și cu acest prilej punea o întrebare care prin forma sa lapidară părea și mai îndreptățită: „care mai este deosebirea de principii între partidul numit liberal, astăzi la guvern, și partidul numit conservator, astăzi în opoziție?”⁵

Dar cine putea da expresie noii orientări programatice a adversarilor politici ai liberalilor? Deosebiri de vederi dintre membrii Comitetului Executiv al Partidului Conservator dădeau junimiștilor impresia „unei lipse de orientare politică din partea vechilor conducători ai partidului și îndeosebi pentru junimiștii de la Iași”⁶. Liberalii erau și ei convinși de neputința conservatorilor grupați în noul partid. Și atunci inițiativa programatică o ia grupul junimiștilor. În cercul lor restrâns ei dezbat în mai multe rânduri un nou program. Și nu numai principiile sale, ci și ideile practice și amănuntele aplicării. Inițiatorul programului este înainte de toate P.P. Carp, a cărui „cea mai larg cugetată și cea mai consecvent urmărită concretizare a ideilor de reformă necesară” este lăudată de T. Maio-

⁴ Titu Maiorescu, *Discursuri parlamentare...*, vol. II (1876–1881), București, 1897, p. 1.

⁵ „Timpul”, nr. 66 din 21 martie 1881.

⁶ Titu Maiorescu, *op. cit.*, vol. II, p. 12.

rescu. Vederile noului program sunt expuse de P.P. Carp în discursul său asupra bugetului din 30 martie 1881.

Care erau aceste vederi? După Carp existau în țară numeroase „rele“. Ele izvorau din modul defectuos în care se făcea modernizarea (el îi zice „democratizarea“) României. „A fost o nenorocire la noi că democratizarea s-a făcut de sus în jos, iar nu de jos în sus“. Drept urmare „noua democrație este o democrație bugetară, iar nu o democrație a muncii“. Altfel spus, o creație a politicii. Însă modernizarea României, „fie ea făcută pe calea cea bună, fie pe calea cea rea, *este astăzi un ce îndeplinit* (subl. ns.), pe care trebuie să-l recunoaștem, dar pe care trebuie să-l regulăm“. Adică „toți conservatorii serioși trebuiau să consimtă la faptul împlinit; trebuiau să admită revoluțiunea socială, democratizarea societății noastre, ca un ce irevocabil și lupta nu mai poate avea loc decât în privirea mijloacelor ce trebuie să întrebuițăm ca să micșorăm pe cât se poate relele“. Ce „mijloace“, soluții are în vedere P.P. Carp? Între altele: garantarea proprietății mici în mâinile țăranului, o lege a cârciumilor „care apără pe țăran în contra propriilor lui slăbiciuni“, o lege a comunei rurale pentru a-i asigura autoadministrarea (pe linia unei descentralizări administrative, ulterior formulă foarte întrebuițată), schimbarea legii tocmelilor agricole, crearea unui statut pentru meseriași, fie chiar și prin înființarea de corporații, inamovibilitatea magistraturii, condiții „serioase“ de admisibilitate pentru ocuparea funcțiilor administrative, o altă lege școlară în sensul celei propuse de T. Maiorescu în 1876, alegerea, mai conformă „cu adevăratul regim liberal“, a Parlamentului, prin diminuarea înrâuririi guvernamentale⁷. Aceste soluții sunt reluate în proiectul de răspuns la adresa Tronului propus de minoritate în ședința Camerei din 3 decembrie 1881. Proiectul e citit de P.P. Carp și iscălit și de T. Maiorescu, Gr. Triandafil, N. Gane, C. Bobeica, I. Negruzzi, C. Papadopol-Calimachi. Se fac acuma și unele precizări la

⁷ P.P. Carp, *Discursuri*, vol. I, p. 259–267.

măsurile propuse. Modificarea tocmelilor agricole urma să aibă loc în condițiile în care se va ține seama de relațiile deosebite dintre proprietar și țărani în diversele părți ale țării și a felului specific de a face agricultura. Se cere libertatea țăranului de a testa care să garanteze proprietatea lui imobiliară împotriva parcelărilor excesive, protejarea meseriașilor români contra celor străini prin constituirea de corporații, sporirea școlilor normale pentru pregătirea învățătorilor rurali, orientarea învățământului secundar către școlile reale și de meserii, „păstrând însă liceele cu învățământul clasic ca adevărata temelie a studiilor mai înalte”⁸. Alte principii programatice aduce T. Maiorescu la discutarea acestui proiect de răspuns. Mai cu seamă excesiva parcelare a pământurilor țărănești îi atrăgea atenția cu atât mai mult cu cât străinii naturalizați, prin modificarea art. 7 din Constituție, primiseră drept de a cumpăra pământ în România. În ce-i privește pe meseriași, Maiorescu crede că fără întărirea lor nu va fi posibilă crearea unei industrii în țară: „dacă nu vom avea aicea, în țară, meseriași români încurajați și întăriți, degeaba ne mai gândim la industrie și mai creiem minister din industrie cu un nou șir de funcționari” (aluzie la hotărârea liberalilor de a crea un nou minister de Agricultură, Comerț, Industrie și Domenii). Insistă și el asupra necesității extinderii inamovibilității asupra tuturor organelor magistraturii „ca singura compatibilă cu monarhia constituțională”. Hotărât se pronunță Maiorescu pentru a se schimba noțiunea însăși de a face politică în România: „Suntem datori fiecare din noi de a nu ne mai grupa în jurul persoanelor, de a nu ne mulțumi cu instincte vagi de opoziție, de a nu mai zice: voiesc să te duci tu, ca să viu eu; ci de a ne spune unii altora și de a spune țării: iată ce credem, iată ce voim în reforme practice”⁹ (subl. ns.). Dar era acest program de emanație junimistă, care mai târziu va primi numele de „Era nouă” un program și al Partidului Conservator în ansamblu? În

⁸ *Ibidem*, vol. I, p. 269–272.

⁹ Titu Maiorescu, *op. cit.*, vol. III (1881–1888), p. 99–114.

momentul enunțării lui, P.P. Carp nu acceptase nici un acoperiș politic: „eu voi fi alături cu cei ce vor proceda la reorganizarea noastră socială, în sensul în care am avut onoarea a vorbi”¹⁰. Declarație politică abilă ce lăsa mână liberă junimiștilor. „Timpul” însă, oficiosul Partidului Conservator, preia discursul lui Carp¹¹ și mai cu seamă pe cel al lui T. Maiorescu, pe acesta din urmă însoțindu-l cu un comentariu foarte laudativ. Și foarte semnificativ în același timp. Toate chestiunile ridicate de Maiorescu, se spunea în acest comentariu, „au fost dezbătute în sânul partidului”, iar „cea mai mare parte din ideile exprimate în documentul de care vorbim (este vorba de proiectul de răspuns la mesaj al minorității pe care ziarul de asemenea îl publică¹²) *nu sunt decât accentuarea în mod practic a ideilor ce a propagat totdeauna Partidul Conservator și oarecum dezvoltarea ideii conservatoare însăși* (subl. ns.)”. Mai departe se spune că Partidul Conservator a susținut mereu că orice sistem de organizare interioară a țării trebuie să ia ca punct de plecare Constituția. Și se vine cu o precizare: deci „de o parte monarhia constituțională și egalitatea tuturor înaintea legii, democrația în sensul cel adevărat al cuvântului, iar de alta, reprezentarea țării prin patru colegii electorale, care înseamnă predominarea inteligenței în afacerile politice și dreapta cumpănire a tuturor intereselor în corpurile legiuitoare”. Ceea ce era un punct de vedere venit dintr-o interpretare interesată a afirmației tuturor: „suntem constituționali”.

¹⁰ P.P. Carp, *op. cit.*, vol. 1, p. 267.

¹¹ „Timpul”, nr. 73 din 2 aprilie 1881 (aici e reprodus în întregime acest discurs).

¹² *Idem*, nr. 267 din 6 decembrie 1881.

3. Liberali-conservatori și „junimiști-liberali“

Dacă tratativele cu liberalii lui I.C. Brătianu eșuează (nu și în cazul junimiștilor, cum o să vedem), nu același lucru se întâmplă cu cele angajate cu liberalii independenți ai lui Gh. Vernescu și N. Ionescu. Aceștia, după ce în 1880 se rup de Partidul Național-Liberal, la 12/24 ianuarie 1881 se organizează în clubul „Binelui Public“ și editează un ziar cu același nume. Disidenții pornesc să atace cu neostenită râvnă pe liberalii guvernamentali. Pe această bază încep să se apropie de conservatori. O apropiere căutată și de unii și de ceilalți. „Timpul“ și „Binele Public“ se comentează și aprobă reciproc. Contactele se înmulțesc. Prin cele două ziare se invită reciproc la întruniri. Conservatorii și liberalii disidenți creează comitete prin județe care să acționeze în comun în alegerile comunale. Tot în vara anului 1881 se lansează ideea unui congres național, „care să introducă unitatea în luptă“. „Pentru ce dar, se întreba «Timpul», matadorii diferitelor grupuri din opozițiune nu se înțeleg întru sine? Pentru ce nu se renunță la micile veleități de partidă și de persoane pentru ca să se jertfească împreună!“¹ Un an mai târziu, după o acțiune politică cu numeroase puncte de contact și înfăptuiri comune, același ziar își exprima „toată părerea de rău că cele două partide din care se compune opozițiunea nu sunt unite [...] într-un partid capabil de a constitui un guvern serios“². În decembrie 1882 organele de presă ale celor două formațiuni politice anunțau înțelegerea dintre ele ca „un fapt împlinit“, chiar dacă fiecare urma să-și mențină „individualitatea sa proprie, ideile și opțiunile sale“³. „Nu s-a putut obține mai multe deocamdată“, îi scria Al. Lahovari (cel care ducea tratativele cu Gh. Vernescu

¹ „Timpul“, an. VI, nr. 203 din 19 septembrie 1881.

² *Idem*, nr. 222 din 9 octombrie 1881.

³ Biblioteca Academiei Române (în continuare se va cita B.A.R.), secția mss., *Correspondența Al. Lahovari*, S. 83 (1)/CCXLVII din 20 decembrie 1882.

din partea conservatorilor) lui L. Catargiu⁴. Abil politician, Al. Lahovari voia să-i rupă cât mai mult pe vernescani de trunchiul liberal și să-i așeze pe un drum fără întoarcere, ceea ce i-ar fi silit la o luptă politică numai alături de conservatori. „Am dobândit de la dâșii — îi scria el lui L. Catargiu — a se declara contra revizuirii; al 2-lea — a critica foarte greu pe guvernul actual în mod, nu anonim, ci aproape oficial, astfel a se face foarte grea o împreunare cu acel guvern“. Și liderul conservator continua: „după acest întâiul pas, nu atârnă decât de noi de a face pe celelalte și a ajunge la o unire mai intimă care este de dorit“⁵. La 27 decembrie 1882, Lahovari îl asigura pe L. Catargiu că „Vernescu este hotărât a merge și mai departe cu noi și numai de noi atârnă ca această unire să dea roade serioase“⁶. Firește, apropierea celor două partide era motivată de conjunctură și tot ea era aceea care o va favoriza și ulterior. O cădere a lui I.C. Brătianu atunci ar fi tulburat apele și în vadurile lor schimbate alte îmbinări și împerecheri și-ar fi aflat izvorul.

Pentru că în opoziție se găsea și M. Kogălniceanu (cu unii din amicii săi, liberali moderați moldoveni), încercări de apropiere au loc și cu acesta. Mai puțin materializate, ele nu vor lipsi însă. Kogălniceanu își nega orice comunitate de vederi programatice cu conservatorii, susținându-și liberalismul și o atitudine proprie de opoziție. În același timp însă, el se declara hotărât în a nu mai participa sub nici un motiv la un guvern condus de I.C. Brătianu⁷. O acțiune politică opusă lui Brătianu fatal antrenează pe Kogălniceanu la o apropiere de conservatori, care erau în fapt conducătorii opoziției*.

⁴ „Timpul“, nr. 279 din 19 decembrie 1882: „Binele public“, an I, din 19 decembrie 1882; vezi și Paraschiva Căncea, *Viața politică din România în primul deceniu al independenței de stat*, București, 1974, p. 95.

⁵ B.A.R., secția mss., *Correspondența Al. Lahovari, loc. cit.*, din 20 decembrie 1882.

⁶ *Ibidem, loc. cit.*, S. 83 (3)/CCXLII din 27 decembrie 1882.

⁷ M. Kogălniceanu, *Texte social-politice alese*, București, 1967, p. 327–330.

* Tot prin Al. Lahovari conservatorii țin contact cu M. Kogălniceanu. La 27 decembrie 1882 liderul conservator nota că a avut o întâlnire la el acasă cu

În vreme ce conservatorii își căutau aliați în afară își pierdeau din propriile rânduri (și așa firave și foarte slab legate între ele). Mereu ademeniți de I.C. Brătianu (în căutare de noi forțe politice pe măsură ce dezunirea se accentua și în propriul său partid), junimiștii ajung să fie în cursul anului 1881 cum vor fi mai tot timpul, elementul dizolvant al conservatorilor. Adepții lui P.P. Carp și T. Maiorescu încearcă mai întâi să ajungă dominanți în sânul Comitetului Executiv, prin înlăturarea lui L. Catargiu. T. Maiorescu îi recunoștea liderului conservator „marea experiență în ale țării”, „neobosita stăruință”, comparabilă cu aceea a lui D.A. Sturdza, ca și „buna însușire de a fi accesibil la ideile altora și de a fi lipsit de îndărătnicia autoritară, care împiedică adaptarea unui guvern la necesitățile situației”. Mai mult, „demnitatea sa personală și autoritatea sa oarecum istorică erau îndeobște recunoscute”⁸. Aceasta o credea și o scria în 1899. În 1881 însă îi era principalul adversar în Comitetul Central al Partidului Conservator. Își motiva această atitudine mai târziu cu convingerea că după proclamarea regatului începea în dezvoltarea României „o eră nouă” și atunci „părea, cel puțin pentru moment, preferabilă și reprezentarea partidului conservator prin o persoană nouă, indiferent care ar fi fost cea persoană în limitele celor prezentabile din generația mai tânără”⁹. Persoana aleasă pen-

G. Vernescu și M. Kogălniceanu. „Acesta din urmă — scria Lahovari — pare asemenea dispus a lupta cu energie în opozițiune”. Lahovari n-avea cine știe ce încredere în asigurările lui Kogălniceanu (i-o și spune lui L. Catargiu de altfel). „Este însă un concurs puternic care trebuie primit”. Dacă nu va fi sincer „apoi tot atâta ne face, căci cum este proverbul, ce am avut și ce am pierdut. El trebuie luat așa cum este” conchidea Lahovari, sfătuindu-l pe Catargiu să ia contact cu Kogălniceanu la Iași (B.A.R., secția mss., *Correspondență Al. Lahovari—L. Catargiu, loc. cit.*, S. 83 (3)/CCXLVII din 27 decembrie 1882).

⁸ T. Maiorescu, *Discursuri parlamentare...*, vol. III (1881–1888), p. 17.

⁹ *Ibidem*, p. 18; vezi și idem, vol. II (1876–1881), p. 33; ca și scrisorile lui T. Maiorescu către I. Negruzzi din 18 august, 23 septembrie, 6 și 16 noiembrie 1881, în I.E. Torouțiu și Gh. Cardaș, *Studii și documente literare*, vol. I, București, 1931, p. 17–19. L. Catargiu ar fi iscălit demisia lui T. Maiorescu acasă, la rugămintea acestuia din urmă (vezi *Discursuri parlamentare...*, vol. IV (1888–1895), București, 1904, p. 341).

tru a simboliza „era nouă“ era... Alexandru Știrbei, pe atunci în vârstă de 45 de ani. Dar în afară de faptul că era tânăr și că era unul din fiii fostului domnitor, Al. Știrbei n-avea nici o altă calitate. Și n-avea nici o suprafață politică (ulterior va fi un ministru fără personalitate în guvernul junimist din 1888–1889). Alegerea lui Știrbei ca succesor al lui L. Catargiu era firește o tactică: se spera că vechii conservatori vor înghiți mai ușor hapul cu acest os domnesc, iar, ulterior, va putea fi lesne înlocuit cu o personalitate reală cum era cea a lui... P.P. Carp (în urma schimbării din capul partidului, acesta urma să intre în Comitetul Central pe care până atunci îl ocotea). La mijloc nu era numai o chestiune de orientare politică. Era, nu putea să lipsească, și o chestiune de persoane. În acest partid totdeauna va fi și o astfel de chestiune. La 6/18 noiembrie 1881 se întrunește Comitetul Clubului Conservator pentru a-l alege pe Știrbei. Mai înainte, în octombrie, L. Catargiu își dăduse demisia (i-o scrisese Maiorescu). Din parte-i era o tactică abilă, prin retragerea la Golășei influențând o eventuală limpezire a apelor în Partidul Conservator mai mult decât ar fi făcut-o rămânând în fruntea acestuia, unde autoritatea sa nu era recunoscută de toată lumea. La ședința Comitetului din 18 noiembrie participă însă numai Maiorescu, Știrbei, Păucescu, Triandafil, Teulescu. De față era și M. Eminescu, reprezentând „Timpul“, al cărui conducător era. Alți membri fie că-și declaraseră demisia, ca gen. Florescu, fie că se declaraseră bolnavi, ca gen. Manu, fie că nu venira (fără explicații), precum Al. Lahovari sau chiar Th. Rosetti. Cei prezenți semnează un proces-verbal de desenare a lui Știrbei ca președinte al Clubului și Partidului Conservator (ulterior semnat și de Lahovari și Rosetti). La adunarea membrilor de la 9/21 noiembrie hotărârea luată este violent contestată. Într-o atmosferă total ostilă, T. Maiorescu încearcă să convingă (vorbește mai bine de o oră), iar Știrbei să conducă adunarea. Nici unul nu izbutește. Gen. Florescu chiar declară că e de preferat o alianță cu Vernescu decât cu P.P. Carp și adepții lui. Adunarea nu aprobă hotărârea de schimbare a șefului partidului. Mai

mult, la propunerea lui Tell, se votează o moțiune de rechemare a lui Catargiu (pentru a-și explica motivele demisiei¹⁰). Acesta vine a doua zi când din nou se ține adunare la Clubul conservator (fără junimiști). Toți cei prezenți, ne informează „Timpul“, au cerut revenirea lui L. Catargiu. Retragera sa fusese deci o tactică subtilă. Insinuant, el declară că deși afacerile sale personale, „care fuseseră motivul retragerii“, nu-i permit, fără sacrificii, revenirea, totuși, „în fața insistenței tuturor și pentru a pune capăt la divergențele de vederi, bazate în mare parte pe chestii de persoane“, acceptă încă o dată funcția de președinte. Cere însă, nici nu se putea altfel, „concursul tuturor“ și disciplină¹¹. Adunarea votează modificarea statutelor. De aici înainte Clubul Central din București va fi reprezentat în Comitetul partidului de șase dintre membrii săi, iar Comitetul Executiv se va compune din senatorii și deputații partidului și din președinții comitetelor județene¹². Această statuare pe bază de funcții sau sarcini deținute momentan și nu prin stabilirea *ab initio* a membrilor voia să atenueze nemulțumirile interne. Era, oricum, vremea să se încerce o atenuare. Partidul Conservator, organizatoric vorbind, aproape că nici nu mai exista. Ca unitate n-avusese vremea să se închege și în confuzia din conducere nici nu se mai știa cine era și cine nu membru al lui. Cu obișnuitul său umor Al. Lahovari spunea mai târziu: „a fost o vreme când la Clubul conservator rămăsesem atât de puțini încât nu mai puteam face nici o partidă de poker“¹³.

După revenirea lui L. Catargiu, ruptura de junimiști (sau invers) devine o realitate. „Catargi vine, primește din nou prezidenția și mă ocolește“ — notează Maiorescu¹⁴, pe care ziarele „Poporul“ și „Războiul“, influențate de Tell și gen. Florescu,

¹⁰ T. Maiorescu, *Însemnări zilnice*, vol. II, p. 23–24.

¹¹ „Timpul“, nr. 256 din 24 noiembrie 1881.

¹² *Idem*.

¹³ C. Bacalbașa, *Bucureștii de altădată*, vol. I, 1871–1884, p. 89.

¹⁴ T. Maiorescu, *op. cit.*, vol. II, p. 24.

încep să-l numească „spion austriac“. La 24 noiembrie se convoacă o întâlnire a fruntașilor conservatori în același timp la club și la Al. Știrbei (la acesta din urmă, la inițiativa lui T. Maiorescu). Se voia o măsurare a forțelor celor două tabere, la Al. Știrbei ducându-se junimiștii. T. Maiorescu, după mărturia căruia aceste paralele ședințe au fost „pasul decisiv“ spre ruptură, credea că ei, junimiștii, i-au dovedit cu acest prilej pe mai vechii conservatori, rămași „în ridiculă izolare“¹⁵. La 27 noiembrie vechiul comitet al clubului se reunește pentru ultima oară „pentru încheierea socotelilor financiare“. Maiorescu și Th. Rosetti își dau demisia. La fel și conservatorii ieșeni. În interesul luptei politice cu liberalii cele două grupări se înțeleg să acționeze împreună în Cameră și Senat. O întâlnire a deputaților și senatorilor conservatori, adepți ai lui Carp și Catargiu, deopotrivă, de la 2/14 decembrie 1881, de la gen. Manu, nu poate duce această înțelegere mai departe de sălile Parlamentului, junimiștii declarând că „nu mai putem avea pe L. Catargi“¹⁶.

Între timp, cele două grupări caută să-și strângă rândurile, foarte firave de ambele părți. Carp și-l atrage pe Gh. Gr. Cantacuzino, „Nababul“, până atunci încă neînregimentat. Și-l apropie, de asemenea, pe P. Mavrogheni, fostul ministru al guvernului Catargiu între 1871 și 1874, „cel mai fin spirit politic, cel mai capabil dintre noi“, cum îl numea Maiorescu. În succesive întâlniri, junimiștii („care mi se par că au cam îmbătrânit“, cum scria ironic Al. Lahovari¹⁷) își pun la punct statul lor major (P.P. Carp, T. Maiorescu, Al. Știrbei, M. Ghermani, Th. Rosetti, Gr. Păucescu, D. Laurian, I. Negruzzi, Șt. Mihăilescu). Nu pot duce însă organizarea mai departe, la județe, ei având puțini adepți în țară (în Muntenia și Oltenia aproape deloc). Pentru a-și mări influența politică, în lipsa numărului, ofereau idei programatice, inteligent susținute de autoritatea

¹⁵ *Ibidem*, p. 25.

¹⁶ *Ibidem*, p. 26.

¹⁷ B.A.R., secția mss., *Correspondența Al. Lahovari*, S. 83 (1)/CCXLVII din 20 decembrie 1882.

intelectuală a unor personalități ca P.P. Carp sau T. Maiorescu (programul „Era nouă”). Regelui, care lăuda articolul lui Maiorescu din „Deutsche Revue”, îi ofereau o fermă orientare în politica externă, în sensul dorințelor acestuia. „Ceea ce m-a interesat mai mult — scria regele tatălui său la 4 ianuarie 1881 — a fost mărturisirea lui (a lui Maiorescu — *n.n.*) cum că membrii conducători ai partidului junimist nu sunt contra apropierii României de sfera de putere a Austriei”¹⁸. Fără a însemna ceva în plan organizatoric, junimiștii însemnau mult în aproape toate marile chestiuni pendinte ale vremii.

Vechii conservatori nu fac nici ei progrese pe plan organizatoric. Oficinosul „Timpul”^{*} ne indică, pentru anii 1882–1884, puține comitete județene noi: în Olt, cu I. Vișoreanu președinte (14 membri)¹⁹, în Teleorman cu Dimitrie Slăvescu președinte (15 membri)²⁰. Alte cluburi se formează la Piatra Neamț și Botoșani, cel dintâi cu I. Roznovanu ca președinte,

¹⁸ *Memoriile regelui Carol I al României*, vol. XVII, p. 63. Pentru cunoașterea de ansamblu a raporturilor României cu sistemul politico-militar al Puterilor Centrale vezi Gheorghe Nicolae Căzan, Șerban Rădulescu-Zoner, *România și Tripla Alianță, 1878–1914*, București, 1979; George Fotino, *Les missions de Goluchowski et Bülow auprès du Roi Charles I-er de Roumanie*, în „Revue d'Histoire Diplomatique” (R.H.D.), an 46, 1932, nr. 2, p. 275–291; Lilio Cialdea, *La politica estera della Romania nel quarantennio prebellico*, Bologna, 1933; Assen Smedowski, *La Roumanie et la Triple Alliance, 1883–1913*, în R.H.D., an 51, 1937, p. 39–56; Ernst Ebel, *Rumänien und die Mitelmächte von der russisch-türkischen Krise (1877–1878) bis zum Bukarest Frieden vom 10 August 1913*, Berlin, 1939; Glenn Torrey, *Irredentism and Diplomacy. The Central Powers and Rumania, August–November 1914*, în „Südost-Forschungen”, vol. XXV, 1966, p. 285–332; Carol Göllner, *Aufgaben und ziele der Aussenpolitik Rumäniens nach dem Unabhängigkeits-Krieg. Die Haltung der öffentlichen Meinung zum „Dreibund”, 1900–1916*, „Forschungen”, an 20, 1977, nr. 1, p. 57–75; V. Cristian, A. Filimon, *Les prémisses du renouvellement du traité d'alliance de la Roumanie avec les Puissances Centrales (1892)*, în „Dacoromania”, 1977–1978, nr. 4, p. 147–172; V. Cristian, *Politica externă a României în lupta pentru consolidarea independenței și realizarea unității naționale*, în Gh. Platon, V. Cristian, Gh. Iacob, *Cum s-a înfăptuit România modernă*, Iași, 1993, p. 245–296.

^{*} Din păcate, cum arătam, n-avem la dispoziție arhivele partidului.

¹⁹ „Timpul”, nr. 273 din 13 decembrie 1882; nr. 34 din 14 februarie 1882; nr. 75 din 7 aprilie 1882.

²⁰ *Idem*, nr. 75 din 7 aprilie 1882.

după cum ne informează C. Șuțu într-o scrisoare de la 2 aprilie 1882. Din aceeași sursă mai aflăm că se constituiseră comitete și la Pașcani și Fălticeni²¹. La Galați exista o grupare conservatoare încă din 1880 și edita ziarul „Vocea Covurluiului”. Gruparea era condusă de N. Catargiu și C. Malaxa²². Și la Brăila se înființează o organizație conservatoare care ulterior scoate organul de presă „Mesagerul Brăilei”. La Bârlad organizația locală era condusă de Ion M. Costache Epureanu, după cum aflăm dintr-o scrisoare a acestuia către L. Catargiu din 23 mai 1883²³. Organizația edita ziarul „Legalitatea”. Cel mai puternic club al partidului, ca și în cazul liberalilor de altfel, rămânea cel din București*. Clubul nu se mai confunda, ca la început, cu conducerea partidului. La nivelul acesteia nu se manifesta prea multă preocupare pentru organizare. Nici Florescu, nici Manu, nici Lahovari nu erau talente organizatorice. L. Catargiu și mai puțin. Îi plăcea să fie șef, dar nu și să facă eforturi pentru asta. Tabieturile erau mai puternice. Stătea mai mult la Golășei. În București venea din când în când să vadă „ce-i mai face partidul”. Prietenii politici îl chemau adesea și-l îndemneau să rămână în Capitală. La 9 octombrie 1885 Al. Lahovari îi scria prin Giurgea: „Membrii partidului conservator s-au întrunit la mine și m-au însărcinat în numele lor a vă ruga să veniți a petrece câțva timp în București în mod permanent, iar nu în treacăt. Toată lumea este de părere că nimic nu poate înlocui autoritatea și direcțiunea d-voastră. Alta este a veni la o zi fixă pentru cutare sau cutare rezoluțiune ca orice membru al partidului și alta direcțiunea permanentă ce trebuie un șef de partid să dea lucrării și activității noastre politice. În convorbirile ce trebuie să aveți cu șefii ce-

²¹ Paraschiva Căncea, *op. cit.*, p. 173–174.

²² „Galații” din 13 octombrie 1883.

²³ Paraschiva Căncea, *op. cit.*, p. 180–181.

* În acești ani îl avea pe gen. Florescu drept președinte și din comitet făceau parte: Gr. Păulescu, revenit, Gr. N. Alexandrescu, I. Lahovari, C. Pariano, P. Teulescu, C. Hiottu, Șt. Fălcoianu, D. Letzu, I. Ciuflea (casier), M. Paleologu (secretar) (vezi componența lui pe 1883 în „Timpul”, nr. 47 din 1 martie 1883).

lorlalte grupări ce vor să se întrunească cu noi, în rezoluțiunile din ce în ce mai grave ce putem fi siliți să luăm se simte necesitatea unei conduceri, unei consfătuiri de toate zilele, de toate momentele. Singur puteți concilia pretențiunile și împăca divergențele²⁴. Și Al. Lahovari avea dreptate. Regula jocului trebuia respectată. Deocamdată „boierii” partidului nu vedeau în organizația lor politică decât o asociație liberă, neangajantă până într-atât încât să le tulbure plăcuta siestă orientală*.

Ruptura junimiștilor de trunchiul conservatorilor nu era totală. Astfel n-a fost niciodată, nici după 1884 de când legăturile lor devin, până în 1888, mult mai sporadice. Contactele rămân destul de strânse. Acțiunea politică rămâne și ea restrânsă, chiar dacă era în bună măsură comună. La 1/13 martie 1882 P.P. Carp și T. Maiorescu stabilesc o înțelegere: junimiștii să-l sprijine pe Carp în acțiunile sale privind politica externă, dar ei să rămână „în organizarea partidului conservator, fără a intra în comitetul partidului”. La 29 martie/5 aprilie 1882 Maiorescu este acela care scrie manifestul către alegătorii conservatori (în urma hotărârii lui Al. Știrbei, L. Catargiu, Al. Lahovari și gen. G. Manu) și îl și semnează împreună cu toți ceilalți²⁵. La alegeri și în întrunirile publice participă la-

²⁴ B.A.R., secția mss., *Correspondența Al. Lahovari*, S. 83 (8)/CCXLII, din 9 octombrie 1885.

* „Timpul” chiar teoretiza: „Persoanele care-l compun (era vorba de Partidul Conservator — *n. n.*) sunt oameni cugetători, cari prin cunoștințele și experiența lor judecă prin ei înșiși și din dezbaterile între dânsii se conving mutualmente și-și trag linia de purtare [...]. Așa fiind, conducătorul partidului nu se poate impune nici prin el însuși, nici nu se poate proclama prin majoritate de voturi”. Chiar dacă articolul era cu o țintă anume (în cazul de față — T. Maiorescu) conținutul său nu era mai puțin semnificativ. Disciplinarea „boierimii române”, niciodată ținută în frâu de reguli, nu era lucru simplu („Timpul”, nr. 125 din 8 iunie 1883). „Boierii conservatori, scria C. Bacalbașa, erau luptători de sezon. Luptau primăvara și iarna, însă când venea vara plecau la Paris, în Elveția, în Italia sau pe la moșii; nu erau mulți cari și-ar fi jertfit petrecerile din stațiile balneare sau din capitala Franței pentru ca să asude la munca politică din București”. „De aceea, nota el pentru 1884, cum au dat căldurile mai toți corifeii s-au risipit, iar agitația politică a încetat” (C. Bacalbașa, *op. cit.*, vol. I, p. 202).

²⁵ T. Maiorescu, *Însemnări zilnice*, vol. II, p. 44, 53.

olaltă până în 1883. Practic, junimiștii rămân în organizarea Partidului Conservator până în martie 1884, când are loc fuziunea cu vernescanii. Nu lipsesc încercările comune de reorganizare a partidului^{**}. Contactele, colaborarea dintre junimiști și restul conservatorilor nu pot estompa realitatea unei despărțiri între unii și alții. O neîncredere reciprocă domnea între ei. „Demisia d-voastră din capul partidului știu că sunteți totdeauna gata să o dați — îi scria Al. Lahovari lui L. Catargiu; însă la ce ar folosi? Să aducă îndărăt pe dl. Maiorescu și Cantacuzino [Gh. Gr.]? Apoi știți foarte bine că toate acestea sunt pretexturi la acești domni și când d-ta te-ai retrage ar găsi altceva”²⁶. „Motivele de separare între grupuri cu aceleași idei sunt adesea atât de adânc personale” — scrie „Timpul”²⁷. Pentru T. Maiorescu — în acești ani adevăratul șef al junimiștilor (P.P. Carp fiind mai mai mult plecat din țară și, în genere, mai puțin introdus în acțiunea politică internă) — despărțirea nu era motivată de persoane sau nu numai de ele. „Nu atât neizbutirea alegerii unui nou prezident, cât mai ales îndrumarea anunțată spre confuzia unei coaliții opoziționiste și convingerea dobândită cu acest prilej, că într-o asemenea stare a partidului nu se poate pregăti terenul pentru o adevărată politică constituțional-conservatoare, le-a impus junimiști-

^{**} La 14/26 februarie la Al. Știrbei se întâlnesc C. Șuțu, L. Catargiu, gen. Manu, Th. Rosetti, Al. Lahovari, T. Maiorescu, N. Gane și discută reșezarea conducerii partidului în așa fel încât să-i cuprindă și pe junimiști. Aceștia din urmă cer înlăturarea gen. Florescu din comitet, la care L. Catargiu nu vrea să renunțe. În februarie 1882 conducătorii conservatori de diferite nuanțe discută un proiect de organizare a partidului întocmit de C. Șuțu. Ziarul „Timpul” este, până în martie 1883, și al junimiștilor, după cum „România liberă”, apărută încă la 15 mai 1877, era a tuturor conservatorilor. Evident, cele două ziare sprijineau predilect grupările conservatoare ale căror purtătoare de cuvânt erau (nu întâmplător la „Timpul” de la 1 ianuarie 1882 redactor principal devine Gr. Păulescu, în locul lui M. Eminescu. Noul numit era omul noii atitudini). Abia după aceasta erau ziare conservatoare în genere (vezi *ibidem*, p. 57; „Timpul”, nr. 35 din 16 februarie 1882; nr. 80 din 13 aprilie 1882 ș.a.).

²⁶ B.A.R., secția mss., *Correspondența Al. Lahovari*, S. 83 (1)/CCXLVII din 20 decembrie 1882.

²⁷ „Timpul”, nr. 9 din 14 ianuarie 1882.

lor datorită de a se retrage și de a forma o grupare deosebită". Și conștient că despărțirea era temporară, adăuga: „În speranța că într-un viitor mai îndepărtat se va ajunge la o mai bună înțelegere”²⁸.

Îndeosebi diferențele dintre cele două grupări se refereau la chipul în care înțelegeau să facă opoziție guvernului liberal, la aliații pe care îi luau pentru a ajunge la putere. Treptat junimiștii cad în mrejele lui I.C. Brătianu²⁹. Începe o colaborare în care șeful guvernului oferă din fructele puterii, iar adepții lui Carp și Maiorescu oferă serviciile lor: Carp merge ambasador la Viena. La Viena, P.P. Carp face tot posibilul pentru a-i convinge pe reprezentanții Germaniei, Marii Britanii, Franței și, firește, ai Austriei, de dreptatea cererilor românești în chestiunea Dunării. Tratatând în această chestiune, speculând pe cât posibil divergențele dintre marile puteri³⁰, la 16 decembrie

²⁸ T. Maiorescu, *Discursuri parlamentare...*, vol. III (1881–1888).

²⁹ Vezi Z. Ornea, *Junimea și junimismul*, București, 1978, p. 281–283. „D-voastră câțiva n-ați putut înțelege că omul providențial, Ion Brătianu, v-a dat azil numai pentru a umili prin voi toată partida conservatorilor” — îi apostrofa Gh. Vernescu pe junimiști, răspunzând unor atacuri ale lui T. Maiorescu (*D.A.D.* nr. 19, sesiunea 1889–1890, ședința din 14 decembrie 1889, p. 237). Vernescu îi învinuia că au ieșit din partida conservatoare, „nu cu ideea hotărâtă ca să luptați în contra partidei opuse”, ci au ieșit „ca să vă plecați capul”.

Pentru întregul mecanism de apropiere prudentă de liberali și, în general, asupra atitudinii politice a grupării junimiste în acești ani vezi valoroasa carte a lui Z. Ornea: *Viața lui Titu Maiorescu*, vol. I, București, 1986, p. 408 și urm.

³⁰ B.A.R., secția mss., *Correspondență P.P. Carp—D.A. Sturdza*, S. 9 (4)/DCCLXVII S. 9 (6), S. 9 (7), ș.a. Carp sfătuia guvernul român „să meargă până la capăt” cu rezistența „câci nimeni nu cutează să înceapă o acțiune secundară până a nu se fi iscat marele conflict ce se pregătește”; *ibidem*, S. 9 (9). Ca și mulți alții, inclusiv I.C. Brătianu, P.P. Carp credea în iminența unui conflict: „știți că cred în război, scria el la 25 decembrie aceluiasi Sturdza, și chiar dacă nu va avea loc la primăvară nu pot decât să recomand guvernului să fie gata pentru aprilie la orice eventualități”; *ibidem*, S. 10 (2). La 28 martie 1883 scria: „nous sommes à un poste d'observation et tout ce que nous voyons nous fait croire à la guerre”; *ibidem*, S. 11 (8). Mai multe despre activitatea lui Carp la Viena vezi studiul citat, introducere la P.P. Carp, *Discursuri parlamentare*, în curs de apariție.

1882, el îi propune lui D.A. Sturdza, ministrul de Externe în cabinetul I.C. Brătianu: „Ce ai zice tu dacă urmând a ne opune Austriei cu energie în chestia Dunării *am veni totodată cu o propunere de alianță în caz de război* (subl. în text). Eu aş face-o, aş întreba mai întâi la Berlin și chiar dacă această propunere nu ar fi primită [...] s-ar convinge Austria că nu suntem instrumentul Rusiei, ci buni și adevărați români care-și fac istoria lor”³¹. La 17 decembrie Carp revine declarând că este gata să meargă la Berlin, cu două scrisori de la rege (una pentru prințul Leopold, alta pentru prințul ereditar, viitorul Wilhelm al II-lea), pentru a sonda terenul „căci nu e bine să facem aici un pas atât de serios fără ca Bismarck să fie la vreme încunoștiințat de aceasta”³². La 25 decembrie: „Dacă am putea să obținem de la Bismarck un sfat pozitiv în privirea atitudinii noastre *politice* (las la o parte chestia Dunării) față cu Austria s-ar ridica mult negura ce ne întunecă vederea”³³. În martie 1883 îl întovărășește pe rege în Germania, în discuțiile cu acesta întorcând pe toate fețele chestiunea unei alianțe cu Austria. La Sigmaringen se înțelege cu D.A. Sturdza „pour mettre les points sur le i”³⁴. Hotărârea aderării României la Tripla Alianță revine lui I.C. Brătianu și regelui, dar nu-i mai puțin adevărat că și alții au lucrat pentru ea. P.P. Carp în primul rând, el fiind chiar un inițiator al ei.

În afara lui P.P. Carp, liberalii mai folosesc și pe alți junimiști. Mavrogheni se duse la Roma încă de la 25 iulie 1881 (rămâne aici până la 30 septembrie 1882, de unde trece la Constantinopol până la 27 ianuarie 1885 și apoi la Viena, unde și moare în 1887*). Th. Rosetti își păstrează postul de consilier la Curtea de Casație. T. Maiorescu e un fel de avocat angajat al statului, după ce refuză alte propuneri. Liberalii oferă junimiștilor patru locuri în parlamentul din mai 1883. Și

³¹ *Ibidem*, S. 9 (8).

³² *Ibidem*, S. 9 (9).

³³ *Ibidem*, S. 10 (2).

³⁴ *Ibidem*, S. 11 (7).

* Vezi Victor Slăvescu, *Viața și opera lui Petre Mavrogheni*, București, 1939.

cum opoziția se retrăsese*, sub motiv că alegerile fuseseră influențate, junimiștii joacă în acest parlament liberal rolul de „opoziție miluită“, cum inspirat o denumise Al. Lahovari³⁵. Liberalii nu oferă însă prea mult. Ținta lui Brătianu era să împuște doi iepuri deodată: pe de o parte să slăbească Partidul Conservator, pe de alta, să acopere cumva golul lăsat de disidența cu C.A. Rosetti și adepții lui, luând cu el un grup de conservatori de stânga, cum se arătau a fi junimiștii. Dar el nu oferea din avantajele puterii unei grupări anume, ci unor membri ai ei**, pentru a nu stârni alte gelozii, nemulțumiri și disidențe în propriul său partid. Partizanii lui și așa nu vedeau deloc cu ochi buni apropierea de „juna dreaptă“.

Când la 4/16 decembrie 1884 în Cameră C. Nacu face deosebiri între liberali și conservatori, acuzându-i pe cei din urmă, în rândul cărora îl așeza și pe P.P. Carp, de a nu avea încredere în țară, iar P.P. Carp îi răspundea, asumându-și trecutul conservatorilor și negându-și apartenența la liberali³⁶,

* La 13/25 mai se retrag din Parlament senatorii, în ordine alfabetică: Nicolae Blaremburg (colegiul I, Brăila), L. Catargiu (I, Covurlui și deputat I, Iași), N. Drossu (I, Iași), Al. Ghiorghiu (Univ. Iași), Al. Lahovari (I, Botoșani), G. Manu (I, Teleorman), L. Rosetti (I, Fălciu), G. Vernescu (I, București), Chr. Tell (II, Brăila) și deputații: M. Kogălniceanu (I, Vlașca și Botoșani), Dim. S. Cesianu (I, București), Gr. Păucescu (I, Teleorman), toți 12 semnatari ai manifestului de la 11/23 mai 1883 (Vezi și D.A.D. nr. 19, sesiunea ordinară 1889–1890, ședința din 14 decembrie 1889, p. 244; „Timpul“, nr. 106 din 13 mai 1883).

³⁵ „O expresie pe cât de literalicește fericită, pe atât de politicește neînțeleasă“ — scria T. Maiorescu, *Discursuri parlamentare...*, vol. III (1881–1888), p. 47. „Timpul“ folosea expresia de „prostituție“ (nr. 120 din 2 iunie 1883), iar lui T. Maiorescu îi reproșa de a juca „rolul umilitor și lipsit de demnitate de satelit în orbita aceluia ce deține puterea“ (nr. 125 din 8 iunie 1883).

** Lui T. Maiorescu i-a oferit, numai lui însă, un loc în guvern, la Culte și Instrucțiuni Publice. Aceasta în două rânduri, în toamna lui 1883 și în februarie 1884. Maiorescu refuză să intre singur, acceptând doar împreună cu mai multe elemente conservatoare moderate, căci „trebuie să dispun în consiliul de miniștri de o majoritate de prieteni ca să am o influență imediat sensibilă“, cum îi scria el Emiliei Humpel (I.E. Torouțiu, Gh. Cardaș, *op. cit.*, vol. IV, 1933, p. 44; vezi și convorbirea cu D.A. Sturdza, în Titu Maiorescu, *Însemnări zilnice*, vol. II, p. 233–234).

³⁶ P.P. Carp, *Discursuri, 1868–1888*, vol. I, p. 325 și urm.

Pia Brătianu îi scria lui Ionel Brătianu: „Toată lumea este încântată și eu de asemenea că cine știe ce concesii s-ar fi făcut de ne era coleg și de nu i se făceau era să avem scandal”³⁷. Aparent liberalii continuă tratativele cu junimiștii, tratative „ministeriale”, cum le definea T. Maiorescu, pentru că, într-adevăr, aveau ca țintă o colaborare la guvern. Dorința junimiștilor de a fi în minister nu poate fi pusă la îndoială (puterea place oricui), dar ei nu pot fi considerați simpli „cureuri” după putere și nicidecum inabili politicieni. Și pentru oameni de acest fel condițiile acceptării puterii erau mai importante decât puterea însăși, care rămânea iluzorie atâta vreme cât n-aveau posibilitatea s-o pună în practică. Junimiștii cereau trei ministere (Justiție, Interne, Culte sau Domenii), îndepărtarea unor prefecți și primari liberali, ca și a amestecului unor deputați influenți în treburile administrației, cereau pentru ei administrarea județelor moldovene, alegerea a 30 sau 40 de deputați junimiști, inamovibilitatea Curților de Apel și, în genere, acceptarea programului „Erei noi”³⁸. La 13/25 iulie 1884, într-o discuție a junimiștilor (T. Maiorescu, Th. Rosetti, N. Mandrea, Șt. C. Mihăilescu, D.A. Laurian), cererile de mai sus, inițial formulate de Maiorescu într-o scrisoare către Carp, iau aspectul unei vreri colective, cu atât mai mult cu cât la ele se asociază și Carp sosit de la Viena la 13/25 iunie 1884³⁹. Expuse lui Brătianu la 14/26 iunie 1884 (la întâlnire participă pe lângă Maiorescu și P.P. Carp), ele determină mai mult o discuție academică decât una angajantă. I.C. Brătianu voia într-adevăr să facă apel la câteva personalități junimiste pentru a-și întări guvernul. Voia, de asemenea, să răsplătească realele servicii pe care i le făcuse P.P. Carp la Viena sau T. Maiorescu în țară. Nu mai târziu decât în chiar acel an, la 5 iunie 1884, T. Maiorescu rostise un necesar discurs în sprijinul proiectului de lege privind crearea domeniului Coroanei, cu toate că el

³⁷ *Din corespondența familiei Ion C. Brătianu, 1884–1886*, vol. II (XXIV), București, 1934, p. 37.

³⁸ Titu Maiorescu, *Însemnări zilnice*, vol. II, p. 248–249.

³⁹ *Ibidem*, p. 251–252.

însuși era convins că proiectul nu era „oportun”⁴⁰. Primul ministru îl sărutase pentru acel discurs, spunându-i că „a salvat chestiunea”. Șeful liberal devenise în 1884 singurul conducător al P.N.L., prin înstrăinarea vechilor fruntași liberali: C.A. Rosetti, D. Brătianu, M. Kogălniceanu și a aderenților lor. „Tovarășii lui de luptă s-au dus cu toții”, scria Pia Brătianu, caracterizând situația soțului ei⁴¹. Singurătatea din culmea puterii era însă foarte apăsătoare și încărcată de mari responsabilități. I.C. Brătianu avea nevoie de elemente capabile care să le înlocuiască pe cele retrase. De la junimiști voia să-i atragă pe Carp și pe Maiorescu. Era dispus să accepte și unele din condițiile lor. Aproape o săptămână se duc tratative, deopotrivă la liberali și la junimiști. La cei dintâi cei mai mulți nu erau favorabili noului „târg politic”. La junimiști, T. Maiorescu, în acel moment cel mai bun și mai pătrunzător cunoscător al situației politice din țară, vedea probabil în angajarea politică deschisă cu liberalii mai multe inconveniente decât avantaje. La fel gândeau P.P. Carp, Al. Știrbei și Al. Lahovari, pe care Maiorescu îi consultă confidențial. Dimpotrivă, ministrul plenipotențiar al Germaniei la București, baronul Saurma, îl sfătuia să intre în minister, „fiindcă Brătianu e omul situației externe și știe ce se pune la cale acum la curțile străine și inspiră acolo încredere”⁴². Stăruință pentru o înțelegere liberalo-junimistă, chiar pentru un minister, depunea și regele Carol, voind să dea mai multă stabilitate alianței externe cu Puterile Centrale. Toată discuția asupra unei colaborări junimiste la guvern, care atunci a reținut atenția presei și a stârnit destulă „vorbă”, se termină cu un „să mai vedem!” din partea lui I.C. Brătianu și cu fraza lui P.P. Carp: „el [Brătianu] ne-a chemat! Nu are decât să încerce cu ai săi mai departe, dacă lucrul acesta îi este greu cu noi”⁴³. În lipsa unor portofolii în

⁴⁰ *Ibidem*, p. 248; vezi idem, *Discursuri parlamentare...*, vol. III (1881–1888), p. 305–319.

⁴¹ *Din corespondența familiei Ion C. Brătianu, 1884–1886*, vol. II (XXIV), p. 225.

⁴² T. Maiorescu, *Însemnări zilnice*, vol. II, p. 257.

⁴³ C. Bacalbașa, *op. cit.*, vol. I, p. 369. M. Theodorian-Carada crede că tratativele n-au izbândit până la urmă din cauza lui P.P. Carp care i-ar fi spus lui

guvern, junimiștii se adaptează situației, acceptând avantaje deloc neglijabile: menținerea lui Th. Rosetti la Curtea de Casație, reintegrarea lui Maiorescu (fusesse nevoit s-o părăsească în 1871) în Universitate, mutarea lui N. Negruzzi la Universitatea din București ș.a.⁴⁴ și, dincolo de ele, și un avantaj politic: cartel electoral cu liberalii pentru alegerile parlamentare din noiembrie 1884*. Junimiștii cer numai în Moldova 19 locuri (chiar 21 sau 22), iar în Muntenia 7–8 locuri în Parlament. Firește, cifrele erau frapant disproporționate cu situația politică reală a junimiștilor, căci nu se putea spune despre ei că ar fi avut vreo influență oarecare asupra corpului electoral. De aceea liberalii reduc pretențiile lor la cifre mai rezonabile. La 1 noiembrie 1884 Carp îi reproșă lui D.A. Sturdza greutățile ce se făceau adeptilor săi. Până la urmă, totuși, junimiștii obțin 14 locuri în Parlament: Carp, Maiorescu, I. Negruzzi, V. Pogor, D.A. Laurian, I. Melik, I. Ianov, Th. Nica, V. Bossy în Cameră și Th. I. Rosetti, L. Negruzzi și I. Diamandi în Senat. Lor li se adaugă Al. Marghiloman și Toma Cămărășescu, amândoi noi aderenți⁴⁵. Succesul era însemnat, dar toată lumea știa că e datorat pactului cu liberalii de la guvern. La Iași, unde se aleg Pogor, Negruzzi, Melik și Ianov, la începutul campaniei electorale, junimiștii erau chiar înscrși pe lista liberală. La Vaslui, lui P.P. Carp i s-a propus să intre în Comitetul electoral național-liberal⁴⁶. Până la urmă junimiștii sunt

D.A. Sturdza, cumnatul lui, că speră să-l aibă alături ca împreună să domine situația, îndepărtându-l pe Brătianu. Sturdza i-a relatat discuția șefului liberal și acesta a rupt tratativele (*Efimeridele. Însemnări și amintiri*, vol. I, București, 1930, p. 90). N-avem motiv să-l contradicem, dar nici să-l credem.

⁴⁴ Vezi Z. Ornea, *Junimea și junimismul*, p. 294–295.

* Vezi scrisoarea lui P.P. Carp către D.A. Sturdza din 2 septembrie 1884 (B.A.R., secția mss., S. 15 (8)/DCCCLXVII, scrisoare reproducă de Z. Ornea, cel dintâi care a cercetat fondul de corespondență Carp—Sturdza, în *op. cit.*, p. 295).

⁴⁵ T. Maiorescu, *Discursuri parlamentare...*, vol. III (1881–1888), p. 59.

⁴⁶ Faptele sunt recunoscute de T. Maiorescu în Cameră, după ce ele fuseseră menționate de M. Kogălniceanu, motivând nevinovat (sic!) cum că la urma urmei junimiștii n-aveau nici o vină dacă liberalii și conservatorii le-au dat voturile (vezi *Ibidem*, p. 340–343).

aleși ca „independenți”. În Parlament se manifestă ca o grupare autonomă, făcând guvernului „o opoziție leală”. Ei nu intră în organele de conducere ale celor două corpuri legislative, nici în Comisia adresei, pentru a-și putea păstra o libertate de mișcare. O tactică abilă, cum se va dovedi mai cu seamă după 1886. Se pare că adepții lui Carp și Maiorescu sperau că după alegeri liberalii vor relua propunerea de intrare în minister. În vederea ei cei doi lideri „convorbeau” la 11/23 noiembrie 1884 ca să contrapropună trei ministere pentru ei sau două (dar atunci Th. Rosetti să fie numit guvernator al Băncii Naționale), să accepte intrarea, dar după dezbaterea Adresei Tronului, prilej cu care aveau de gând să-și expună programul propriu, în sfârșit, să nu mai stăruiască, după cum o făcuseră, pentru schimbări de prefecți. O nouă propunere liberală nu vine însă*, liberalii reorganizându-se la guvern ei între ei. Multă deziluzie la junimiști. Maiorescu îi dă expresie în amintirile sale, notând la 25 noiembrie/7 decembrie 1884: „una din cele mai triste zile [...] lăsarea pe dinafară în politică a grupei noastre din partea lui Brătianu la formarea de azi a Cabinetului”⁴⁷.

* „De la momentul dizolvării Camerei trecute, de la epoca convocării colegiilor electorale până în chiar ziua de astăzi nu a fost nici cea mai mică vorbă de intrarea noastră în minister pentru acum și pentru altă dată. Iată o declarație precisă și lămurită”. Sunt vorbele lui T. Maiorescu în discursul său de la Cameră din 6/18 decembrie 1884, de față fiind și I.I.C. Brătianu, care nu-l contrazice (*Discursuri parlamentare...*, vol. III, p. 338); convocate pentru a se pronunța, majoritățile liberale atacă vehement pe junimiști. A. Stolojan îl sfătuiește pe Brătianu să se întoarcă la bătrânii partidului și să nu mai caute alianțe nepotrivite.

⁴⁷ T. Maiorescu, *Însemnări zilnice*, vol. II, p. 277. La Cameră, în discursul la Adresă, T. Maiorescu observă cu ironie că „sub regimul actual s-au tot făcut și se fac schimbări ministeriale și niciodată nu se arată Camerii întregi, și prin urmare țării, pentru ce? Unii ies, alții intră... afară de d. prim ministru, care nici nu intră, nici nu iese, d-sa este”. Și Maiorescu continua pe același ton: „A fost la ministerul justiției d. Stătescu, s-a dus d-sa și a venit d. Chițu, s-a dus d. Chițu prin interne la culte și a venit d. Voinov. Se poate duce și d. Voinov. De ce a venit? De ce se duce? Ce a voit să facă pe cât a stat? Nici o normă constituțională nu se observă” (T. Maiorescu, *Discursuri parlamentare*, vol. III, p. 324–325). Rămâne neclar, pentru a-l continua și noi pe liderul junimist, ce

P.P. Carp traduce nemulțumirea într-o luare de poziție în Cameră, independentă de liberali, cu atât mai mult cu cât cei din urmă, prin V. Epurescu și mai ales prin C. Nacu, se legaseră de atitudinea sa politică. Liderul junimist nu-și reneagă apartenența sa la „dreapta“ de mai înainte și de atunci, asumându-și trecutul ei, chiar dacă recunoaște „o nuanță între noi și alți conservatori“⁴⁸. În același timp constată că liberalii au probat „cu o energie poate prea mare“ că sunt „un partid de guvern“. Implicit (nu-i așa?) erau mai puțin „un partid de idei“. Pe acest teren Carp expune programul său și al grupării sale, „Era nouă“, care a făcut epocă. În urma discursului său Pia Brătianu nota că în sfârșit Carp „și-a dat arama pe față [...]“. Această nedibăcie ni-a servit foarte mult că ne debarasează de dânsii (de junimiști — *n. n.*), pe care nu s-ar fi putut niciodată conta și cine știe ce concesii li s-ar mai fi făcut. Pe de altă parte ai noștri vor fi mai strânși când vor avea o opoziție în Cameră. Tata însă n-are să-și reproșeze de această rupere, fiindcă a făcut tot ca să-i bage în partid (în cel liberal — *n. n.*)⁴⁹.

Apropierea junimiștilor de liberali era comentată defavorabil în epocă mai din toate părțile. Din „opoziție miluită“, „colectiviști“ junimiștii nu mai erau scoși. Radicalii, dar și I. Ghica sau M. Kogălniceanu interpretau apropierea ca dovadă de inconsecvență politică⁵⁰. Apropierea avea, firește, o însemnată doză de oportunism politic, aproape de justificat în acel moment de regroupări și împerecheri politice aproape de neconceput în altă situație. Dar de ce nu se regroupau junimiștii alături de „opoziția unită“ și preferau apropierea de liberali?

formă constituțională s-ar fi observat dacă ar fi intrat junimiștii în guvern, căci vorba lui P.P. Carp, dar în alt sens, „în terminologia politică însă acest cuvânt („junimiști“ — *n. n.*) nu vrea să zică absolut nimic“.

⁴⁸ P.P. Carp, *Discursuri*, vol. I (1868–1888), p. 326–327.

⁴⁹ *Din corespondența familiei Ion C. Brătianu, 1884–1886*, vol. II (XXIV), p. 114 (notație de la 3/15 decembrie 1884).

⁵⁰ Paraschiva Căncea, *Viața politică din România în primul deceniu al independenței de stat*, p. 93 (se citează aici „Lupta“ din 7 septembrie 1884 și două scrisori ale lui I. Ghica către I. Bălăceanu din 3 și 10 iulie 1884).

Explicația o găsim în principal în chipul comun de a vedea orientarea externă a țării, adică alături de Austro-Ungaria și Germania, în acel moment puterile garante ale unei existențe independente a României în fața amenințărilor expansionismului rus. P.P. Carp acceptase bucuros să fie reprezentantul guvernului Brătianu la Viena, căci fusese și reprezentantul propriilor sale păreri. Apropierea de Centrali o considera foarte necesară, ca și Maiorescu de altfel, și cum guvernul I.C. Brătianu promova această politică, în interesul ei acest guvern trebuia menținut cât mai mult cu putință. „Brătianu [este] inevitabil din cauza politicii externe [...] El (Brătianu — n. n.) nu poate să se retragă, totul e îndreptat în contra Rusiei, și negreșit lucrurile pot rămânea așa latent încă 2–3 ani“ îi spunea Carp lui Maiorescu la 19/31 mai 1884⁵¹. Nici regele Carol I nu gândea altfel. Și atunci ce trebuiau să facă junimiștii? Să intre într-o opoziție care pentru moment, cel puțin, rămânea sterilă sau să colaboreze (și de ce nu? să profite) cu guvernul liberal. Cea de a doua soluție părea preferabilă (își puteau susține astfel și concepțiile proprii) cu condiția ca această colaborare să nu meargă prea departe, compromițând viitorul lor politic. Și gruparea lui Carp și Maiorescu a știut până la urmă să-și păstreze o situație suficient de independentă față de guvernul liberal, menținându-și posibilitatea de a se ridica împotriva-i atunci când a considerat util s-o facă. Neintrarea în nici un guvern liberal a fost un noroc pentru junimiști, menținându-le intacte șansele ulterioare de preluare a puterii*.

⁵¹ T. Maiorescu, *Însemnări zilnice*, II, p. 245.

* Cu ironie G. Vernescu compara violența junimiștilor cu aceea a șoarecilor care voiau să fie tolerați de morar, odată introduși în moară și după ce vedeau că moara lua foc o ștergeau (*D.A.D.*, sesiunea ordinară 1889–1890, ședința din 13 decembrie 1889).

4. Din nou despre program

„Era nouă“, programul lansat de junimiști, ale cărui detaieri vor veni mai târziu, era al întregii arii politice conservatoare. Era, de altfel, aria de manifestare politică a junimiștilor, niciodată altceva decât conservatori chiar dacă deosebiți ca nuanță. Ulterior, din tabăra conservatoare propriu-zisă se aduc noi precizări programatice în strânsă legătură cu problemele aflate la ordinea de zi, îndeosebi cu frământarea din rândurile liberalilor în legătură cu modificarea Constituției. Într-o controversă cu „Românul“ asupra privilegiilor „Timpul“ respingea și el ideea de privilegiu în favoarea familiilor istorice și a claselor avute, dar cu aceeași tărie respingea și „ideea de persecuțiune și apăsare contra lor“¹ și afirma că exercitarea suveranității trebuie să se facă în așa fel încât oamenii cei mai luminați și învățați (și ei se găseau numai în rândurile celor cu avere) „să aibă mai multă înrâurire în afacerile publice decât oamenii cei mai puțin luminați și fără învățătură“². Nu pe privilegiu de clasă se întemeiau deosebiri de partid în România, proclama oficiosul conservator, „ci numai în organizarea luptei pentru existență a poporului românesc în contra piedicilor ce i le opune superioritatea străinilor, lipsa de proprie cultură și de prevedere“. Mai edificatoare era altă afirmație: „Nu ne-a fost nicicând rușine de a ne intitula conservatori, de vreme ce voim a păstra și țara și libertățile și avutul și aptitudinile poporului românesc; primejdiile despotismului pe de o parte, ale demagogiei pe de alta“³. Altfel spus un fel de statu-quo social-politic, dându-se termenului de „a conserva“ sensul său strict.

Conservatorii simțeau nevoia unei atare poziții din cauza intențiilor, din ce în ce mai precizate, din tabăra liberalilor, de

¹ „Timpul“ nr. 267 din 6 decembrie 1881.

² *Idem*, nr. 6 din 10 ianuarie 1882.

³ *Idem*, nr. 9 din 14 ianuarie 1882.

modificare a Constituției. Marii proprietari conservatori moldoveni se alătură celor liberali în ianuarie 1882 și ripostează violent contra reformelor propuse de C.A. Rosetti.*

Conservatorii au învinuit întotdeauna pe liberali de nepricepere în problemele agrare. Impulsionați de mentalitatea orășenească a șefilor lor ei n-ar fi fost în stare să înțeleagă „adevăratele” mobiluri sociale din viața satului românesc. Dar conservatorii le înțelegeau? Învinuirea reciprocă a lăsat până la primul război problema agrară suspendată la bunăvoința împrejurărilor. Nu raporturile dintre proprietarii mari și cei mici erau cauza sărăcirii acestora din urmă, declara oficiosul conservator, ci „declasarea generală” a societății vechi, improvizarea a o serie de „cenușari” în oameni de stat, încărcarea fără tranziție a țăranilor cu sarcini publice⁴. Pe această cale nu

* Acest proiect, împreună cu acela al revizuirii învoielilor agricole, provoacă riposta conservatorilor. Pentru Grigore Sturdza (beizadeaua), revizuirea legii electorale însemna „zdrobirea instituțiunilor noastre liberale și introducerea absolutismului în toată puterea cuvântului”. El se arăta tot atât de impulsiv și vindicativ ca și A.D. Holban, deputatul liberal, fostul spirit turbulent al Facultății ieșene. Hotărât adversar al „liberalismului cosmopolit”, împotriva căruia mai luptase violent cu prilejul modificării art. 7 din Constituție, A.D. Holban, ripostând contra reformelor din acești ani, îi părăsi cu totul pe liberali și în 1883 trece la conservatori. Acum, la Iași, el chema pe toți marii proprietari din țară să se unească pentru „a apăra interesele noastre amenințate de aceste proiecte de reformă” și clama vehement contra ideologilor din Capitală care „pun discordie și neglijență acolo unde trebuie să existe armonie și înfrățire”. În același spirit, însă fără violență, vorbiseră P.P. Carp și Lascăr Catargiu care pe terenul luptei politice nu se întâlneau acum în aceeași organizație, dar drumul lor era același când era vorba de interesele proprietății mari. Se aplaudă o petiție către Cameră și Senat redactată de un Comitet al marilor proprietari (29 de membri) împotriva legii tocmelilor agricole, a alegerilor la consiliile județene și comunale. Ziarul „Românul” scria cu ironie de această petiție, dar „Timpul” îi lua apărarea, considerând chestiunea raporturilor dintre proprietatea mare și cea mică nu numai pur economică, ci una națională, de existență a statului. Oficiosului conservator poporul român îi apărea amenințat de cotropirea teritorială a elementului slav sau de cea similară economică a Apusului. Primul pericol exista din cauza slăbiciunii statului român, al doilea, mult mai posibil, ar face din poporul român „un popor inept, incapabil decât de salahorie agricolă”. „Înghesuiți între două influențe, egal de puternice și egal de primejdioase, reazimul nostru nu poate fi decât în țară, în întărirea ei, în dezvoltarea aptitudinilor ei”.

⁴ „Timpul”, nr. 20 din 27 ianuarie 1881.

se putea ajunge însă nicăieri, în nici un caz nu la rezolvarea problemei agrare sub pulsația vieții moderne care era o realitate a întregii societăți române. La 31 ianuarie, la întrunirea Clubului Conservator Central din București, pentru a stabili atitudinea Partidului Conservator față de proiectele de legi anunțate de C.A. Rosetti, L. Catargiu acuză „nesăbuitele opinii de înnoituri” ale partidului de la guvern. Când Al. Lahovari ataca negoțul de fraze patriotice, T. Maiorescu se întreba: „oricât de bună și inteligentă ar fi mulțimea are ea mijlocul de a controla viața publică, neștiind nici citi, nici scrie?”. Electivitatea magistraturii era, după el, o reformă republicană. Or, poporul român „este monarhic de la începuturile sale”. Însăși existența sa politică îi cere să fie astfel, căci o republică între două mari monarhii ar fi „jucăria acestora”, și totdeauna s-ar găsi facțiuni politice în țară „ce s-ar lăsa întrebuințate de străini în contra a chiar intereselor statului”. Al. Lahovari se ridica împotriva lui C.A. Rosetti care n-avea o bucată de pământ în țară și făcea legi în agricultură, care n-avea habar de drept și venea să-l legisfereze. „Electivitatea magistraturii ar fi o calamitate nemaipomenită”⁵.

Până la 23 octombrie 1882, când proiectul legii comunale este adus în Cameră, înfruntarea dintre liberali și conservatori continuă pe seama lui. Chestiunea în sine n-avea o mare importanță. În definitiv, atunci, administrația locală era foarte mult subordonată guvernului. Alegerea organelor ei era totdeauna influențată de partidul aflat la putere. În zare apărea însă principiul reducerii colegiilor, oricând cu aplicație în alegerile parlamentare. În sfârșit, era lupta pentru putere. Toate măsurile propuse de adversari trebuiau combătute. Aceasta ca regulă generală. Anul 1882 era al șaselea an de guvernare liberală. Conservatorii considerau că ea trebuie să înceteze. Lupta pentru putere a unora și strădania de menținere a ei a celorlalți încep să domine totul. Pozițiile programatice ale conservatorilor aflați în opoziție trebuie așadar analizate din acest

⁵ *Idem*, nr. 80 din 13 aprilie 1882.

unghi. Agitația în jurul proiectului modificării legii tocmelilor agricole, depus de C.A. Rosetti la Cameră în ianuarie 1882, poate fi o pildă a amestecului foarte pronunțat dintre adevărul unei atitudini programatice și nevoile tacticii politice imediate.

Dar conservatorii sunt cei care se opun proiectului lui C.A. Rosetti? Sau marii proprietari de toate nuanțele? Pentru că între oamenii politici conservatori și marii proprietari nu se poate pune întocmai semnul egalității. Este o epocă în care, mai mult decât ulterior, marii proprietari, cea mai influentă categorie socială a timpului, nu-și fac probleme de conștiință atunci când trebuie să aleagă între convingerile politice și interesul privat, dacă între ele apăreau divergențe. Cel de-al doilea totdeauna prevala, interesul de moment prima asupra celui de perspectivă. I.C. Codrescu declara în Cameră la 10 februarie 1882: „În fața legii tocmelilor agricole, dată la discuțiunea administrațiunii, putem zice că nu mai sunt conservatori, nu mai sunt liberali. Sunt liberali când guvernul este liberal, sunt conservatori când guvernul este conservator, după împrejurări”⁶. Ei constituiau, în atare momente de impact al convingerilor cu interesul privat, ceea ce în epocă se numea zestre guvernamentală, care trecea „de la Catargiu la Brătianu, și care va trece de la Brătianu la succesorul său” — cum se exprima cu ironie M. Kogălniceanu⁷. Și la 1882 moșierii se temeau. De unde izvora însă această temere? Pe de o parte din unele prevederi ale proiectului de lege asupra tocmelilor agricole ce păreau să restrângă dreptul marelui proprietar de a dispune ca și până atunci de brațul de muncă al micului proprietar. Din păcate moșierii, cei mai mulți dintre ei, nu se preocupau decât să-și cheltuiască neproductiv venitul provenit din exploatarea sumară a pământului fără a se îngriji de o intensificare rațională a acestei exploatări. Chestiunea nu trebuia să fie a îndatora cât mai mult pe țăran, înrobindu-l cât mai

⁶ *Acte și legiuiri privitoare la chestia țăărănească*, seria II, adunate de Radu Rosetti, vol. 1, Ploiești, 1907, p. 120.

⁷ *Ibidem*, p. 138.

mult. Nu în acest fel se asigura (inclusiv) marea proprietate în perspectivă — cum bine remarca Dim. Sturdza la Senat, la 24 aprilie 1882, ci prin introducerea mașinismului⁸.

Programatic, dincolo de orice considerații tactice, partidul conservatorilor sprijinea poziția moșierimii. Poziție cu atât mai ușor de adoptat cu cât ea era luată nu din afara clasei moșierești, ci din interiorul ei, membrii cei mai importanți ai conservatorilor fiind mari proprietari. Dar care interese ale acestei clase înțelegeau ei să le susțină, cele prezente, sau cele în perspectivă? (perspectivă dată, firește, de mersul general al societății românești în epoca modernizării ei). Iată o întrebare la care n-au fost capabili de la început să dea un răspuns responsabil. În ciuda avertismentelor lui P.P. Carp. La 11 februarie, el declara în Cameră: „Conservatorii dacă vor să însemne ceva în această țară, trebuie să fie cei dintâi a se pune în capul tuturor reformelor folositoare; dacă vor să nu aibă numai pentru dâșii o leacă de talent și de știință, dacă vor să aibă și înrăurire politică, ei trebuie să dovedească că nici un progres serios nu le e străin și că nici o nevoie a țării nu-i lasă nepăsători”⁹.

Un alt moment de afirmare programatică a Partidului Conservator îl constituie revizuirea Constituției din 1884*. Dezbateră în jurul modificării Constituției începe din a doua jumătate a anului 1882 și durează doi ani. Ea a cunoscut multă dezlănțuire pasională atât în Parlament, cât și în afara lui, atât între guvern și opoziție, cât, mai ales, în sânul majorității guvernamentale, între stânga liberală și aripa moderată, între doi mari prieteni politici de până atunci: C.A. Rosetti și I.C. Brătianu*. Dezbateră e cu deosebire interesantă pentru

⁸ *Ibidem*, p. 701–702.

⁹ P.P. Carp, *Discursuri*, vol. I (1868–1888), p. 300.

* Acțiunea revizionistă este declanșată de C.A. Rosetti în paginile „Românului” din a doua jumătate a lui 1882. În noiembrie 1882 se constituie o comisie parlamentară care, la 22 decembrie 1882, prezintă articolele din Constituție ce trebuiau revizuite. În total erau 24, la care se adăugau unele prevederi

deslușirile din câmpul programatic al liberalilor. În ce-i privește pe conservatori ea rămâne totuși puțin revelatoare. Pe de o parte, pentru că participarea la ea se face mai mult din afara Parlamentului (după retragerea opoziției — fără junimiști — la 19 mai 1883), pe de alta pentru că acțiunea contra reformei constituționale e prea intim amestecată cu lupta pentru răsturnarea liberalilor de la putere. Opoziția își strânge rândurile și combate violent orice măsură inițiată de guvern. Într-o accentuată dezlănțuire de pasiuni și apetituri diverse nu rămânea prea mult loc pentru ilustrarea serioasă de convingeri și opinii de orientare programatică.

Esențialmente, conservatorii sunt împotriva revizuirii, așa cum o concepea Rosetti. Nu teama de democrație pare să-i sperie, în primul rând, ci de „excesele” ei. O reformare a Constituției n-o văd deloc oportună și găsesc numeroase „argumente” în favoarea acestei atitudini. După ei, nu drepturile politice lipseau românilor atunci, ci bunul trai material spre a împiedica degenerarea lor fizică și bunul trai moral, instrucțiunea spre a le împiedica „abrutizarea”¹⁰. Cele dintâi, adică drepturile politice, nu puteau să premeargă dezvoltării economice. Dimpotrivă, relația dintre ele trebuia să fie inversă, după cum, pe de altă parte, zadarnică era orice reformă cât timp oamenii asupra cărora se aplica nu știau nici a citi și a scrie și nu aveau posibilitatea de a judeca interesele publi-

din legea electorală. Și începe dezbateră lor. O dezbateră în Parlament și în afara lui (vezi documentatul studiu al lui Gr. Chiriță, *Modificarea Constituției în 1884*, în „Studii”, nr. 4/1970). Modificarea Constituției a fost aprobată de ședințele Camerei din 28 martie—5 iunie 1884, cele ale Senatului din 28 martie—7 iunie 1884 și promulgată, la 8 iunie același an („Monitorul Oficial”, nr. 51). Legea electorală s-a dezbătut de Cameră între 16 mai și 6 iunie și de Senat, între 30 mai și 7 iunie 1884 și s-a promulgat la 9 iunie același an („Monitorul Oficial”, nr. 52; vezi și *Constituțiune și lege electorală*, București, 1934).

* Vezi, de pildă, tristețea pentru sfârșitul acestei mari prietenii, care n-a fost numai politică, în *Din corespondența familiei Ion C. Brătianu, 1884–1886*, vol. II, București, 1934.

¹⁰ „Timpul”, nr. 202 din 16 septembrie 1882; nr. 194 din 4 septembrie 1882; nr. 203 din 17 septembrie 1882.

ce*. Revizuirea nu era oportună și pentru că nu se rezolvase chestiunea Dunării ce amenința grav situația economică și politică a țării, iar conjunctura existentă era încărcată de amenințări**. Revizuirea nu se manifesta decât în întrunirile liberale din str. Herder și printre deputații și senatorii din majoritate. Opinia publică nefiind atunci ceva care într-adevăr putea fi „pipăibil“, cele două partide foloseau noțiunea după cum le convenea. În orice caz, un partid aristocratic cum era cel conservator o putea invoca fără a spera că va și convinge.

Se credea, de asemenea, în tabăra conservatoare că România nu era pregătită să facă noi experiențe reformatoare. Nu a cunoscut, adică, o practică destul de serioasă și îndelungată a regimului reprezentativ ca să-și poată permite inovații. Con-

* „Un om care nu se bucură de nici o instrucție, care nu citește jurnale, nu aude discursuri politice, nu știe ce înseamnă noțiunile de buget, finanțe, chestiunea Dunării ș.a., un om pe care-l preocupă toată ziua grija pâinii nu se poate rosti asupra chestiunilor însemnate ale țării“ — spunea Al. Lahovari („Timpul“, nr. 12 din 18 ianuarie 1883).

** P.P. Carp, reprezentantul României la Viena, numit de guvernul I.C. Brătianu, îi scria la 20 martie 1884 cumnatului său D.A. Sturdza, care era ministru de Externe, îndemnându-l să citească ultimul discurs al lui Bismarck de unde să ia înțelesurile adânci ale politicii pe care un stat mic ca România trebuie să o facă: „Oricâte drumuri ar face Giers la Berlin și Viena — scria el —, oricât de îndepărtată ar fi perspectiva unui război, știi, ca și mine, că sunt conflicte de interese ce nu se dezleagă decât prin forță. Momentul crizei va veni, deci și trebuie să ne pregătim sub un îndoit punct de vedere; întâi trebuie să punem armata în bunăstare, ceea ce, grație acțiunii regelui și a lui Brătianu, s-a făcut în modul cel mai larg, al doilea, trebuie să introducem în spirite o disciplină morală ce astăzi nu există nicăieri la noi. Armata te duce la victorii, disciplina te pune [ea]... singură în stare a rezista adversității ce trebuie totdeauna prevăzută. Ei bine, disciplina morală nu se introduce prin concesii zilnice ce se fac capetelor leneșe ce nu sunt decât prea dispuse a pune teorii abstracte mai presus decât studiul serios al nevoilor morale și (indescifrabil) ale unei țări. Cât e de ușor a striga legea electorală e de vină și a traduce la 10 ani o dată legi străine de țară, dar cât e de greu de a ști ce e de făcut față de țăranul, față cu meseriașul, față cu organizarea comunală, față cu neatârănarea dorită dar nerealizată a justiției față, în fine, cu atari probleme sociale ce nu au nimic a face cu Constituția pentru că sunt aceleași oricare ar fi forma unei organizări politice“. (B.A.R., secția mss., *Correspondența P.P. Carp—D.A. Sturdza*, S. 15 (7)/DCCCXLXVII).

stituția de la 1866 nu fusese încă experimentată „în părțile ei esențiale”¹¹. De pildă, Maiorescu analiza art. 32, 35 și 36 privitoare la puterea judecătorească și constata neîndeplinirea în nici un fel a principiului constituțional asupra independenței puterii judecătorești față de cele executivă și legislativă*. În aceeași ordine de idei, avea în vedere art. 132 unde se prescria nevoia unor legi asupra condițiilor de admisibilitate și înaintare în toate funcțiile administrației publice și iarăși trăgea o concluzie la fel de pesimistă. „Și atunci — rostea el sentențios — vorbiți de experiența Constituțiunii de la 1866 însă nu ați experimentat încă Constituțiunea de la 1866, fiindcă această Constituțiune cuprinde dispoziții esențiale mult mai importante decât tot mecanismul electoral”¹². Urmarea era că revizuirea n-avea nici un rost, „o lucrare legislativă normală” rezolvând întreaga problemă. Ba chiar o reformă constituțională era cu totul neavenită, pentru că ea crea multora impresia că ea e necesară oricând („sentiment periculos”), crea o mișcare „nesănătoasă”, o adevărată „epidemie a frazeologiei”. Și Maiorescu își dezvoltă critica sa favorită contra tuturor acelor (și aceștia erau liberali, era C.A. Rosetti, învinuit de mulți că vrea să aplice teoriile utopice aduse de fiul său Vintilă de la Paris) care importau modele constituționale din alte țări, citate din cărți rău studiate, „amintirea cuvintelor lordului cutare și ale lordului cutare, ale ilustrului Gambetta, cu scrutinul de liste și nu mai știu căror altor ilustrități”. Toate acestea i se păreau „nămoluri de cuvinte fără nici un miez, bășici umflate cu aer gol”, în orice caz „străine de firea noastră”¹³.

¹¹ T. Maiorescu, *Discursuri parlamentare...*, vol. III (1881–1888), p. 51.

* „Care este alegătorul care stă indiferent — se întreba el — când știe că tribunalul și Curtea atârnă de Ministerul justiției și când își închipuiește, poate pe nedrept, că și câștigul sau pierderea lui atârnă de la aderența sau neaderența sa la voința puterii executive”. Și atunci, degeaba orice reformă a oricărei legi electorale: „nu putem avea alegători independenți, căci le e teamă pentru averea lor care atârnă în parte de puterea executivă” (*Ibidem*, p. 178–179).

¹² *Ibidem*, p. 184.

¹³ *Ibidem*, p. 196.

Prietenul politic al lui T. Maiorescu, P.P. Carp îi scria în chip asemănător lui D.A. Sturdza: „Relele de care suferă țara și care se pun pe contul Constituțiunii vor rămâne aceleași cu sau fără modificare“. Vor rămâne în continuare amestecul deputaților în administrație, înrăurirea alegerilor de către guvern, conflictul intereselor generale cu cele locale. Dar atunci de ce se declara el cu hotărâre potrivnic revizuirii din moment ce sistemul rămânea același? „Îmi pasă mult și iată pentru ce. Lumea se deprinde a crede că prin modificarea Constituției putem realiza progrese sociale și văzând că noua modificare n-a produs nici un bine ea nu are să zică că a făcut o experiență greșită și că trebuie să avizeze la alte mijloace, ci are să susție că modificarea nu a fost destul de largă și prin propria noastră vină are să vie apa la moară oamenilor de școala lui Rosetti“¹⁴. Al. Lahovari dezvoltă o altă idee în discursul său din Cameră de la 14 ianuarie 1883: Dacă intenția revizuirii era înlăturarea amestecului administrației în alegeri nu printr-o mărire a numărului de alegători se ajungea aici. El dovedea în cifre că cu cât colegiile erau mai numeroase cu atât erau mai supuse influenței puterii executive. Concluzia era că o reformă a cărei esență stătea numai în sporirea numărului alegătorilor nu putea fi un leac pentru independența viitoarei Camere.

Direct sau indirect reprezentanții Partidului Conservator afirmău și cu ocazia revizuirii din 1884 că rostul acestui partid trebuia să fie — totdeauna când era nevoie — apărarea dreptului de proprietate în genere și al dreptului de proprietate a pământului îndeosebi. În fond, apărarea drepturilor clasei posedante de pământ. Căci ea era „bastionul posibil contra demagogiei în conducerea treburilor statului“, a dezlănțuirii „patimelor necontrolate“ și a „poftelor nesățioase“ ale unei burghezii neproductive. Până la 1884 marii proprietari își con-

¹⁴ B.A.R., secția mss., *Correspondența P.P. Carp—D.A. Sturdza*, S. 15 (7)/DCCXLXVII (Viena, 20 martie 1884).

centraseră puterea la colegiul I. În comparație cu celelalte colegii, el era într-adevăr mai independent față de administrație. Costul candidaturii, al alegerilor și al contactului cu alegătorii îl suporta candidatul (sprijinit, dar nu ca regulă, de un comitet electoral). Era, ca și colegiul II, al celor „cu dare de mână”. Aceasta spre deosebire de alegătorii colegiului IV și o bună parte din cei din colegiul III, care erau „cu dare din mâini”¹⁵. La colegiul I, candidatul se alegea cu puține voturi* și, de obicei, după o înțelegere prealabilă. Al. Lahovari spunea, la 14 ianuarie 1882, că acești alegători, de la primul colegiu, sunt prea puțini ca să dea cuiva bătaie de cap (cu alte cuvinte, să fie lăsați în pace). Și așa ei erau copleșiți de celelalte colegii. De aceea „alegătorii lor până acum au făcut și ei ca câinele care mai întâi a apărut bucatele stăpânului, dar care mai pe urmă văzând că îl copleșește o haită de dulăi a rupt și el un os pentru sine înainte de a le părăsi”¹⁶. Or, modificarea legii electorale, în 1884 în varianta până la urmă acceptată, aceea a trei colegii, susținută de I.C. Brătianu (nu mai vorbim în aceea a unui singur colegiu, propusă de C.A. Rosetti), urmărirea înecarea primului colegiu în masa alegătorilor din colegiul II și atunci „reacționarii văd că n-au să mai vie la putere niciodată” — cum scria Pia Brătianu fiului ei Ionel la Paris, la 4/16 martie 1884¹⁷. Era limpede că burghezia, a cărei forță creștea, încerca să diminueze pe cât putea influența politică a moșierimii concentrată la colegiul I. În puterea ei economică (se văzuse între altele cu prilejul dezbaterii învoielilor agricole) era greu, foarte greu să lovești. Nici în cea politică nu era mai ușor.

¹⁵ Vezi interesanta, deși cam idilică descriere a alegerilor de la sfârșitul veacului trecut, în George Costescu, *Bucureștii vechiului Regat*, București, 1944, p. 314 și urm.

* În 1883, de pildă, T. Maiorescu se alegea la colegiul I de Vaslui cu 23 voturi din 25 de votanți.

¹⁶ „*Timpu*”, nr. 12 din 18 ianuarie 1883.

¹⁷ *Din corespondența familiei Ion C. Brătianu, 1884–1886*, vol. II (XXIV), p. 37.

Lupta dintre liberali și conservatori este subsidiară acestei adversități sociale. Liberalii învinuiau pe conservatori de reacționarism, iar conservatorii îi învinuiau de demagogie, ceea ce până la un punct era adevărat și dintr-o parte și din cealaltă. Ceea ce nu acceptau conservatorii era ca într-o țară eminamente agrară puterea electorală să aparțină într-o așa mare măsură clasei urbane. Căci faptul atrăgea după sine — lucru adevărat — o simplificare a subordonării corpului electoral de către puterea executivă. Pe de altă parte, această clasă urbană, adică burghezia bugetară și de producție, dorea tocmai ca orașele, centrele de civilizație în epoca de modernizare, să fie pulsul politic al țării. Și în acest sens, burghezia era de acord cu moșierimea, de a nu acorda decât minimum de drepturi politice țăranimii. Unde nu erau de acord era la împărțirea puterii politice între ele. Cea dintâi se considera mandatară vremurilor noi ce le trăia țara, avea îndrăzneala noului venit, cea de-a doua era puternică prin forța economică, prin profilul economic agrar al țării, se susținea pe tradiția conducerii treburilor politice și pe valorile intelectuale din rândurile sale. O schemă socială în continuă schimbare, însă, pe măsură ce relațiile capitaliste se extindeau și se adânceau, determinând între altele, nu numai o creștere a puterii burgheziei, ci și transformări în sens burghez ale moșierimii (este adevărat, aceste transformări au fost destul de încete până la primul război).

Pe fundalul social existent se desfășoară activitatea politică a partidelor. Nici un partid, nici cel conservator, nici cel liberal, nu erau partide de masă*.

* „Dacă este adevărat că partidul conservator nu era decât monopolul vechii clase boierești, sau cel puțin al membrilor săi cei mai inteligenți, partidul liberal nu căuta decât să creeze o grupare rivală pe o bază mai puțin aristocratică, mai comerciantă și mai financiară, dar nu mai puțin oligarhică în ce privește raporturile sale și mentalitatea” — scria R.W. Seton-Watson în cartea sa *Histoire des Roumains de l'époque romaine à l'achèvement de l'unité*, Paris, 1937, p. 420, o carte în ansamblul ei remarcabilă.

Modificarea Constituției la 1884 tulbură cu ceva această schemă social-politică? Temerile junimiștilor că ea nu va aduce schimbarea sistemului existent se adevăresc. Într-adevăr, sistemul a rămas același. I s-au adus doar unele corective. În loc de patru colegii electorale au rămas trei. Cu aceasta, favorizarea claselor posedante rămânea aproape la fel de pronunțată*. Adoptarea complicatului sistem al colegiilor putea avea la 1866 o justificare prin starea de înapoiere a maselor largi și în orice caz prin existența numeroaselor precedente contemporane. Căci nu trebuie să ne închipuim că țările europene practicau atunci votul universal și doar România era o excepție. Dimpotrivă. Ceea ce nu se mai justifica era însă încetineala cu care acest sistem cenșitar se adapta stării de modernizare a țării. Din cauza sistemului cenșitar sistemul parlamentar ca atare nu mergea după reguli firești, ci într-o dependență vădită față de guverne. Oricare partid de guvernământ ar fi fost la putere, chiar și numai o parte a lui, tot obținea majoritățile pe care și le dorea.

Pentru conservatori a fost nevoie totuși de o lărgire a bazei lor electorale (implicit sociale) după 1884, pentru a avea elemente de susținere la colegiul II, Cameră și Senat. Organizările și reorganizările din sânul opoziției dintre 1884 și 1888 le-au ușurat contactele și apropierea de o masă electorală mai întinsă. Firește, avem în vedere orașele, același mediu social la care apelau în continuare și liberalii. Nu avem în vedere satele, pentru că nici liberalii nici conservatorii, în continuare, nu apelează la ele (excluzând intelectualitatea și elementele mai avute dintre țărani), considerând și unii și alții țăranimea ca o cantitate politică neglijabilă.

* De pildă, în 1891, la colegiul I, votau pentru Cameră 8 730 de alegători, la colegiul II: 18 135, iar la al III-lea 20 608. În total: 47 473 alegători. Creșterea numărului lor de la un an la altul era foarte mică. În 1901 acest număr era de 57 347 (*Anuarul statistic al României*, București, 1904, p. 14). La Senat, în același interval, creșterea era de la 11 188 la 16 985 (*Ibidem*, p. 15).

5. Partidul Liberal-Conservator

În timp ce junimiștii se apropie de liberalii de la guvern sau rămân politic în preajma lor, bătrânii conservatori se apropie și ei de liberali, însă de ceilalți, care-l părăsiseră pe I.C. Brătianu, intrând în opoziție. Apropiere motivată de conjunctură, căci trebuia să i se opună lui Brătianu o forță capabilă să-i facă față, dar, totodată, și o apropiere de interes, reformele preconizate de Rosetti, modificarea Constituției tinzând, fie și în mica măsură, să le afecteze puterea politică. De aceea apelează la marii proprietari de toate nuanțele, încercând să creeze un front al intereselor lor¹.

Din decembrie 1882 tot mai des „Timpul” și „Binele public” scriu de „unirea” conservatorilor cu liberalii sinceri. Reciproc, fruntași celor două formațiuni își declarau dorința de a fi împreună. După o prealabilă înțelegere în decembrie 1882, când, cum am văzut, cele două partide publică un manifest de comună conlucrare, la 1 februarie 1883 se dădea publicității un alt manifest, al comitetelor unite ale opoziției din București și Iași², iar la 4 februarie, la o întrunire a alegătorilor conservatori din București, L. Catargiu declara că s-a ales o comisie pentru elaborarea programului Opoziției Unite. Gen. I. Em. Florescu, Al. Lahovari, Gr. Păucescu și G. Mârzescu, în cuvântările lor, susțin cu tărie necesitatea unirii forțelor. La 3 martie G. Vernescu dă citire în Cameră unui proiect de adresă exprimând punctul de vedere al Opoziției Unite³. Două zile mai târziu acesta apărea în presa opoziției și susținea hotărârea de împotrivire la modificarea Constituției*.

¹ „Timpul”, an VII, nr. 9 din 14 ianuarie 1882.

² *Idem*, an VIII, nr. 24 din 1 februarie 1883. Vezi și la Iași, nr. 25 din 2 februarie 1883.

³ D.A.D., sesiunea 1882/1883, ședințele din 26 și 27 ianuarie 1883, p. 847-849, 853-865.

* Vezi *Discursurile rostite la adunarea politică a Opozițiunii Unite ținute în orașul Iași în ziua de 25 martie 1883*, Iași, 1883.

Opoziția luptă împreună în alegerile pentru Constituantă și împreună se retrage din Parlament, acuzând ingerințele administrației din timpul campaniei electorale, care într-adevăr fuseseră mari. Boicotarea Parlamentului, dezaprobată atunci de un fost conservator ca V. Boerescu, dezaprobată și ulterior de M. Kogălniceanu, Al. Lahovari sau D. Brătianu*, mută întreaga confruntare politică în întrunirile publice și în presă. Nu era prima dată când tânărul regim parlamentar era supus astfel la încercare. Va fi însă cea mai de durată. Lupta politică ieșită din făgașele-i normale devine aspră și, pe măsură ce timpul trece, din ce în ce mai îndârjită. Opoziția se va strădui cât mai mult să-și strângă rândurile, iar guvernul va căuta să i le destrame. Totul, firește, rotindu-se în jurul puterii, la care unii încercau să ajungă, și pe care ceilalți încercau s-o păstreze. În vara și toamna lui 1883, Comitetul însărcinat cu redactarea unui program comun al Opoziției își continuă lucrările. Din partea conservatorilor participă gen. I. Em. Florescu, de la liberalii sinceri, G. Vernescu și de la liberalii moderați însuși M. Kogălniceanu. În fruntea Comitetului este pus gen. I. Em. Florescu, el arătându-se în acel moment foarte hotărât pentru „completa fuziune a partidelor” din opoziție⁴. Totuși, până la începutul anului 1884 un program nu era încă elaborat. Kogălniceanu credea că deocamdată nu era ceva anume de făcut, ci „trebuie să așteptăm evenimentele”. Gen. Florescu și G. Vernescu se înțeleg însă mult mai bine. Contactele lor se înmulțesc, dar rămân deocamdată și ele neangajate. Și aceasta pentru că toată lumea politică urmărea cu atenție disensiunile din sânul partidului guvernant, unde C.A. Rosetti și I.C. Brătianu

* Vezi în Paraschiva Căncea, *op. cit.*, p. 97. „Eu persist a crede și astăzi că acea deciziune a fost o greșeală, declara Al. Lahovari în decembrie 1889, pentru că prin această retragere nu se putea considera nulă revizuirea Constituției (în guvernarea țării trebuia să existe o continuitate). Rămânând însă, acea revizuire putea fi făcută mai bună” (Al. Lahovari, *Discursuri parlamentare, 1888–1891*, publicate de Al. G. Florescu, V. Haneș și Em. N. Lahovari, București, 1915, p. 207–208).

⁴ B.A.R., secția mss., *Correspondența Al. Lahovari*, S. 83 (1)/CCXLVII din 21 iunie 1883.

nu se mai înțelegeau (la 21 octombrie 1883 cel dintâi își dădea demisia de la președinția Camerei). Nu erau puțini care credeau că P.N.L. se va desface în două și va cădea de la putere. Și atunci de ce să închei alianțe în opoziție care ți-ar fi legat mâinile în cazul preluării guvernului?*

Îndată, la începutul anului 1884, contactele se reiau. I.C. Brătianu n-avea intenția să plece de la guvern. Retragerea lui Rosetti și a unor adepți de ai săi mai apropiați tulbură într-adevăr apele liberale, dar majoritatea liberalilor rămân lângă Brătianu, adică lângă putere. Binefacerile materiale au fost totdeauna mai tari decât principiile, cu atât mai mult în cazul de față, în sânul Partidului Liberal, unde sloganul „îmbogățiți-vă” era la modă. „Unitate! și iarăși unitate este strigătul de opoziție care răsună ca un ecou al conștiinței noastre, a tuturor” scria „Timpul”⁵. În ianuarie 1884, principalii conducători ai opoziției se adună la București. Tratatивele lor devin tot mai angajante. La ele, ca și mai înainte, L. Catargiu participă doar când și când, lăsând mână liberă lui I. Em. Florescu, G. Manu sau lui Al. Lahovari, cel mai apropiat dintre colaboratorii săi. La 12/24 ianuarie 1884 acesta din urmă îl chema la București în numele Comitetului conservator, pentru a grăbi o decizie. „Nous comptons sur votre bonne volonté pour faire ce sacrifice”⁶.

* La Adunarea generală a Clubului Central al Partidului Conservator de la 15 noiembrie 1883 Al. Lahovari, în raportul asupra situației politice, atacă violent Partidul Național-Liberal, aflat în pragul descompunerii și propriei sale desconsiderări. Dar... nu vorbește și de necesitatea unirii forțelor opoziției. Nici alții n-o fac. Se alege conducerea partidului pe 1884, în noul Comitet fiind cuprinși 30 de membri între care: L. Catargiu, gen. Florescu, gen. Tell, gen. Manu, Al. Lahovari, Gr. Păucescu, I. Lahovari, Menelas Ghermani, V. Pogor (și unul și celălalt de fapt junimiști, dar care nu-i urmaseră pe ceilalți), Gr. Triandafil, P. Teulescu, prințul Știrbei, C. Pariano, I. Ciuflea ș.a. („Timpul”, nr. 253 din 17 noiembrie 1883).

⁵ „Timpul”, an IX, nr. 40 din 21 februarie 1884; vezi și nr. 35 din 15 februarie 1884 și nr. 49 din 2 martie 1884.

⁶ B.A.R., secția mss., *Corespondența Al. Lahovari*, S. 83 (5)/CCXLVII din 12 ianuarie 1884.

În sfârșit, în martie 1884, se ajunge la o decizie. Partidul Conservator, gruparea liberalilor sinceri și o parte a liberalilor moldoveni își proclamă unirea lor într-o formație politică ad-hoc, Partidul Liberal-Conservator. Cele două organe de presă, „Timpul” și „Binele public”, se autodesființează, în locul lor apărând „România, organ al Partidului Liberal-Conservator”. Toți fruntașii conservatori și vernescani se adună într-un singur comitet de conducere. În fruntea noii formațiuni sunt aleși L. Catargiu și G. Vernescu. Un manifest către țară motivează unirea liberalilor disidenți (nu și a celor de sub conducerea lui D. Brătianu care refuză să intre în noua formațiune*) cu conservatorii. Evident, motivația noii organizații politice era dorința de a prelua puterea, înlocuind un partid care se năra-vise prea mult la ea, și nu „salvarea țării”. Apoi, la mijloc era și o țintă imediată. L. Catargiu o explica mai târziu: „Convicțiunea mea este că Partidul Conservator nu poate să rămână, în urma modificării legii electorale, așa cum a fost mai înainte. Trebuie numaidecât să facem o fuziune cu elementele cari s-au introdus în colegiile electorale, așa cum ele sunt compuse astăzi. Nu se poate să nu ținem seama de noua stare de lucruri”⁷. Și faptul era o realitate. L. Catargiu avea într-adevăr fler politic.

Unirea voia să însemne, și a însemnat, o intensificare a acțiunilor opoziției, sub toate formele. Întrunirea de la Bossel, de la 27 aprilie 1884, prima după fuziune, însemna o încercare a forțelor. Toți vorbitorii, N. Blaremborg, gen. Florescu, G. Vernescu, Al. Lahovari atacă guvernul, învinuindu-l de corupție, incapacitate, risipirea banilor publici ș.a.⁸ După întrunire, participanții manifestează pe stradă. Poliția îi oprește să se ducă în Piața Palatului, unde aveau intenția să rămână peste noapte la lumina torțelor. Opriiți, ei rămân la Fialkowsky,

* Neacceptarea era reciprocă de altfel. „N-a fost niciodată vorba de o reunire a partidului liberal D. Brătianu cu conservatorii” („Timpul”, nr. 1 din 4 martie 1884).

⁷ D.A.D., nr. 15, ședința din 13 decembrie 1889, p. 163.

⁸ „România”, an I, nr. 34 din 29 aprilie 1884.

de unde sunt alungați a doua zi de măturătorii Capitalei, aduși de generalul V. Crețeanu, care, măturând strada în fața localului, au scos „un praf strașnic“, cum se exprima cu satisfacție Pia Brătianu într-o scrisoare către fiul ei Ionel, aflat atunci la Paris⁹. Deocamdată, I.C. Brătianu își permitea să glumească. Opoziția nu era încă periculoasă.

Noua formațiune politică organizatoric se altoia pe comitele locale existente, fie conservatoare, fie liberale. Ele trimit adeziuni la noua așezare structurală, prin șefii lor: Ion Fotin Robescu de la Focșani, N. Blaremburg de la Brăila, I. Ciolac de la Urlați ș.a.¹⁰ Comitetele rămâneau însă ale fostelor formațiuni, adică rămâneau conservatoare sau liberale. Între ele acțiunea politică era comună. Nu însă și organizarea. O unitate propriu-zisă nu a fost în Partidul Liberal-Conservator decât la nivel central (și aceasta atâta timp cât s-a aflat în opoziție).

Acțiunea politică a noii alcătuiri politice se reduce la o neconținută contestare a tot ce făcea partidul de la putere. Revizuirea Constituției din 1884 a fost considerată „o violare“, invenția unui „grup setos de putere“, care „a îmbrobodit tronul“¹¹. Și de aceea, cum cereau afișele de pe străzi, opoziția își lua angajamentul „de a lucra pentru a intra în legalitate“¹². Crearea domeniilor Coroanei era „o lingușire“ excesivă (nu s-ar putea spune că aici n-avea dreptate), un act „grav“, săvârșit de niște oameni care în loc să se gândească la binele țării se gândeau doar la binele lor¹³. Nici legea de împrumut a înșurăteilor n-ar fi fost bună, căci n-au profitat țărani, ci favoriții regimului cărora li s-a înlesnit posibilitatea de a cumpăra moșii (corupția fiind în floare sub guvernul liberal, mai mult decât sub altele, și acest fapt era adevărat)¹⁴. La alegerile

⁹ Din corespondența familiei Ion C. Brătianu, 1884–1886, vol. II (XXIV), p. 79. Vezi mai pe larg în C. Bacalbașa, *op. cit.*, vol. I, ed. 1935, p. 343–344.

¹⁰ „România“ nr. 40 din 6 mai 1884 și urm.

¹¹ *Idem*, nr. 47 din 13 mai 1884 și urm.

¹² T. Maiorescu, *Discursuri parlamentare*, vol. III, p. 56.

¹³ Vezi „România“ nr. 63 și urm. din iulie 1884.

¹⁴ *Idem*, nr. 136 din 23 august 1884.

din noiembrie 1884 liberal-conservatorii nu participă: „Nu fugim de luptă, dar lupta [...] nu o putem accepta decât în condițiuni egale”¹⁵. Din timpul campaniei electorale din toamna lui 1884 încep să se arunce în lupta politică invective de tot felul, cu cea mai mare ușurință. Liberalii răspund și ei pe același ton.

Din postura unor politicieni care așteptaseră, așteptau dar se săturaseră s-o mai facă, liberal-conservatorii încep să ceară un „curent sănătos de idei politice” și „diviziunea inteligentă și metodică a puterilor statului”. Și aceasta pentru că „societatea politică” era „incomplet formată” și lăsa prea mult spațiu de manevră păturilor demagogice, în ochii cărora suveranitatea nu era altceva decât „o ornamentațiune constituțională”¹⁶. (Fi-rește liberal-conservatorii acceptau principiul suveranității dar cu condiția să-l poată și ei „aplica”, nu numai liberalii). Încep, de asemenea, să atace mai mult sau mai puțin voalat pe regele Carol I și Coroana: „M.S. Regele voiește de bună seamă să dezrădăcineze din convingerea poporului că monarhia constituțională este cea mai bună formă de «guvernământ» — scria cu vădită neplăcere „România”¹⁷.

Noua grupare politică își dă un program de acțiune. Prima dată e publicat la 18 martie 1884, a doua oară la 24 noiembrie 1885¹⁸. Programul nu era de fapt decât un acord de principii între cele două grupări; respectarea sinceră și leală a Constituției (ea trebuia să devină „o realitate”), „descentralizarea reală”, împotriva „spiritului centralizator al dictaturii ipocrite și esorbante”, politică de economii în finanțele publice, protejarea „deopotrivă” a muncitorului și cultivatorului în agricultură (adică a țăranului și moșierului), stingerea urii dintre agricultorii mici și mari, între burghezi și țărani, între muncă și capital („fiindcă numai prin înfrățirea și armonizarea acestor

¹⁵ *Idem*, nr. 167 din 13 octombrie 1884.

¹⁶ *Idem*, nr. 97 din 2 mai 1885.

¹⁷ *Idem*, nr. 118 din 12 august 1884.

¹⁸ *Idem*, an I, nr. 1 din 18 martie 1884 și nr. 259 din 24 noiembrie 1885.

mari factori ai activității naționale se poate obține adevărata libertate și realiza prosperitatea publică și progresul general economic al României”), ridicarea demnității, prestigiului și independenței clerului și ale magistraturii, toată sollicitudinea învățământului, apărarea intereselor celor de peste Milcov, „o neutralitate garantată” în politica externă. Această vagă înșiruire de puncte este iscălită de L. Catargiu și Gh. Vernescu din comitetul noului partid liberal-conservator*.

Lipsa unei unități programatice și a unei omogenități a componenței împiedică Partidul Liberal-Conservator să fie cu adevărat o forță. Și aceasta în ciuda faptului că împrejurările îi erau, totuși, favorabile. După revizuirea Constituției din 1884 și despărțirea de Rosetti, I.C. Brătianu începe să guverneze excesiv de autoritar, stârnind din ce în ce mai mult nemulțumiri, invidii și aprehensiuni, chiar și printre colaboratorii săi. Direct sau indirect, el controla toate guvernele pe care le conducea, fiind nu numai prim-ministru, dar totdeauna și ad-interim la unul sau două ministere. Regele nu voia deloc să renunțe la el și el continua să rămână ca premier, încrâncenându-se la putere și însingurându-se**. Treptat, cei

* Împotriva atacurilor și a ironiilor adversarilor se căuta și o explicare a titulaturii noului partid: „Conservator liberal sau progresist este în politică ceea ce în viața privată este omul laborios și păstrător a ceea ce a câștigat în opozițiune cu risipitorul”. Cum definiția era mai mult decât neclară se vine în sprijin cu cuvintele lui I. Heliade Rădulescu din *Echilibrul între antiteze*: „Cine conservă are și cine are poate progresa mai repede. Progresiștii *exclusivi* n-au cunoscut înțelesul adevăratului progres. Conservatorii *exclusivi* n-au cunoscut înțelesul adevăratei conservațiuni... Progresistul *adevărat* e tot deodată conservator. Conservatorul adevărat e tot deodată progresist”. Simple împerecheri verbale care voiau să explice ceva și nu explicau nimic.

** Apropiată lui I.C. Brătianu căutau să-l mai scoată de sub „povara întristării”. La 10 mai 1886, D.A. Sturdza îi scria: „Principele Bismarck, sunt câteva săptămâni, mi-a zis, și ți-am raportat-o, că speră că vei rămâne mult timp la putere, fiindcă ai înțelegerea nevoilor țării și a legăturilor lor cu afacerile europene și fiindcă cuvântul d-tale are greutatea ce au cuvintele care răspund faptelor”. Baronul Rozenbach i-a zis și el că Bismarck e în relații intime cu Brătianu și atunci „un cuvânt al D-lui Brătianu are mai multă trecere decât o mie de note din cele mai bine scrise și decât o sută de soli, pe care

mai mulți dintre foștii săi colaboratori îl părăsesc, îngroșând rândurile opoziției¹⁹. Al. Lahovari, în numele membrilor Partidului Conservator (conservatorii tot conservatori se simțeau și rămâneau, nu liberal-conservatori), stăruie pe lângă L. Cătărgiu să vină și să locuiască mai multă vreme la București, dacă se poate chiar „în mod permanent”²⁰, spre a rezolva treburile partidului. În același timp sporesc contactele cu liberal-naționalii — cum li se zice adeptilor lui D. Brătianu și M. Kogălniceanu*. Liberal-conservatorii și liberal-naționalii organizează împreună întrunirile din 1886 de la Iași, București, Craiova, Giurgiu, Botoșani, Turnu Severin, Buzău, Galați ș.a., iau cuvântul împreună în cadrul lor, semnează împreună manifeste. Opoziția își zice acum Opoziția Unită. De la pasivismul electoral de mai înainte, ea trece la un activism dezlănțuit.

Bismarck nu-i cunoaște”. D.A. Sturdza vine și cu afirmații în același sens din țară, nu numai de peste hotare. Regele i-a zis cu o zi mai înainte, de față fiind și regina: „D. Brătianu trebuie să-mi ajute de la locul unde este ca să pot ajunge la nunta de argint și nici nu poate fi vorba, oricât de greu i-ar fi, ca să se retragă, în tot cazul trebuie să mai sufere doi, trei ani de necazul guvernării, căci retragerea sa ar fi o calamitate”. Și adaugă D. A. Sturdza: „Niciodată nu am auzit pe rege vorbind cu acea deciziune” (B.A.R., Arh. D.A. Sturdza, II, dosar 28, f. 12–13).

¹⁹ Vezi, Paraschiva Căncea, *op. cit.*, p. 183–190; R.W. Seton-Watson, *Histoire des Roumains de l'époque romaine à l'achèvement de l'unité*, p. 399 și urm.; C. Bacalbașa, *op. cit.*, vol. II, p. 369. Acesta din urmă scria: „Aproape toți bătrânii liberali, toți bătrânii lui tovarăși de luptă de la 1848 îl părăsiseră. L-a părăsit fratele său Dumitru, l-a părăsit nedespărțitul tovarăș C.A. Rosetti și o dată cu el aproape întreaga veche gardă a liberalismului cu Grigore Serurie, Pană Buescu, Veniamin Hernia, generalul Adrian, C.T. Grigorescu din Ploiești, Radu Pătărlăgeanu etc. În fața acestei înfrângeri și spre a nu pierde puterea, neputându-se rezema nici pe bătrânii liberali moldoveni, ca Mihail Kogălniceanu, Nicolae Ionescu și alții, care și aceștia sunt în opoziție, Ion Brătianu cărmuiește spre dreapta și se apropie de junimiști”. În același timp, adăugăm noi, I.C. Brătianu atrage o parte din tinerimea cultă, proaspăt întoarsă de la studii din Apus: C.C. Arion, Al. Marghiloman, Take Ionescu, C. Dissescu, M. Djuvara, L. Negruzzi, V. Pogor, I. Negruzzi, toți aleși deputați în alegerile parlamentare din 6–8 noiembrie 1884.

²⁰ B.A.R., secția mss., *Corespondența Al. Lahovari*, S. 83 (8)/CCXLVII din 9 octombrie 1885.

* Vezi Comitetul liberalilor opoziționiști reorganizați, în C. Bacalbașa, *op. cit.*, vol. II, 1885–1901, București, 1928, p. 17.

„Acum viața politică absoarbe aproape totul în România“, nota Bacalbașa²¹. Un element important în lupta opoziției îl constituie apariția ziarului „Epoca“, la 16 noiembrie 1885 (prima serie până la 14 iunie 1889, cea de-a doua, după 2 noiembrie 1895). Direcțiunea era încredințată lui Gr. Păulescu, iar redactor prim era B. Delavrancea. În comitet erau oameni politici ca C.P. Olănescu, Alecu Balș, C.G. Costa-Foru, Gr. Goilov, I. Manolache, I.M. Costache-Epureanu, I. Miclescu, I. Mavrocordat. Era și Al. Vlahuță (el se retrage în prima parte a lui 1886, împreună cu Delavrancea, în urma unor divergențe de natură politică²²). Adevăratul conducător al ziarului era N. Filipescu, proprietarul lui (din 1886 — director), care de la început face reportajul politic. „Epoca“ devine imediat ziarul politic cel mai citit, un ziar cu vervă, care grupează în jurul lui numeroși tineri conservatori, nemulțumiți de letargia politică a „Bătrânilor“. Alături de „Lupta“ lui G. Panu, „Epoca“ va agita, adesea violent, viața politică a acelor ani (nu vor lipsi, firește, atacurile la adresa regelui). Nemulțumirea tinerilor conservatori acuză și o anume „tutelă liberală“. Pentru că un fapt se poate constata: șefii opoziției în acțiune erau D. Brătianu, D. Gianni, G.D. Palladi, P. Grădișteanu sau G. Vernescu. Ei vorbeau pe la mai toate întrunirile opoziției, ei erau cu orice prilej cei mai activi. De la conservatori doar Al. Lahovari, mai tânăr, era cel care apărea din când în când alături de mai sus amintiții opozanți. Și aceasta pentru că fruntașii conservatori nu voiau să se expună în acțiuni de stradă. Ei ofereau doar clientela lor politică, lumea agenților electorali, finanțați de ei, adică ofereau „opinia publică“ căreia i se adresau oratorii opoziției. Or, tinerii conservatori din jurul „Epocii“ voiau să se implice pe față în toate acțiunile politice. Era la mijloc și o nouă mentalitate politică cu care venea N. Filipescu. Adică nu o legătură indirectă cu masa electorală, prin intermediari, ci una nemijlocită, practică ca atare, așa cum o făceau libe-

²¹ *Ibidem*.

²² Vezi și *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, București, 1979, p. 332.

ralii, și care nu numai că era mai democratică, dar era și mai eficace. Și acest din urmă efect îl urmărea Filipescu, altfel foarte „boier“ în concepții politico-sociale.

Cu mare vigoare reacționează opoziția în iunie 1886 cu ocazia depunerii în Cameră a proiectului de Convenție consulară cu Germania de către ministrul de Externe de atunci, M. Pherekide. Mare întrunire a opoziției la Băile Eforiei la 12 iunie, cu violente discursuri ale lui D. Brătianu, G. Vernescu, Al. Lahovari, P. Grădișteanu. Se citește o rezoluție, redactată în același ton. Lahovari atacă această convenție pentru că nu se aseamăna cu nici o alta semnată de România până atunci, pentru că ea instituia pe teritoriul României legi, notari și tribunale germane, fiind mai favorabilă străinilor decât cea cu Italia, până în acel moment cea mai puțin bună pentru România. La mijloc intervenea și chestiunea evreilor din România, care puteau deveni dintr-o dată protejați ai Germaniei. Violența manifestărilor opoziției în legătură cu ratificarea Convenției cu Germania nu trebuia însă să înșele. Convenția era de fapt impusă de Germania și stabilea, într-adevăr, imunități și prerogative ce veneau în contradicție cu suveranitatea statului român, cum erau cele privitoare la jurisdicția consulară, abolită în România o dată cu dobândirea independenței, dreptul consulilor germani de a se amesteca în procese în care erau implicați și cetățeni români, suveranitatea asupra școlilor și comunităților bisericești ș.a.* Convenția stabilea desigur o reciprocitate de tratament, dar despre ce reciprocitate putea fi vorba când România n-avea putere economică și n-avea nici un aparat consular dezvoltat? I.C. Brătianu nu voia această convenție (nici un om politic român n-o putea accepta) și nevrând să bruscheze relațiile cu Germania, o bruschețe pe care România nu și-o putea permite fără riscuri, a folosit prilejul ratificării pentru a o înmormânta. Dincolo de a fi „un eșec al

* Vezi *Convențiunea consulară cu Germania, însoțită de aprecieri obiective, supusă judecății publice de un reprezentant al națiunii* (V. Maniu), București, 1886, p. 2-11.

lui Brătianu“ cum credea Maiorescu²³, neratificarea convenției (la 13/25 iunie se amână discuțiile asupra ei, pentru a nu se mai relua niciodată) a fost un succes și pentru el și pentru țară, cum mai inspirat considera Bacalbașa, care adăuga: „aș putea spune chiar că agitația (opозиției) era inspirată și încurajată de șeful guvernului“²⁴. Ceea ce este foarte probabil.

Surescitarea opозиției era însă atât de mare încât izbucnirile ei aveau loc din orice. Cu atât mai mult ea izbucnea când la mijloc era o chestiune importantă. Mai domolită în vara lui 1886 (ca de obicei vara șefii opозиției plecau și, în plus, în august viața politică internă resimte și ea evenimentele din Bulgaria vecină*), surescitarea reizbucnește o dată cu noul atentat, al lui Stoica Alexandrescu, la viața lui I.C. Brătianu, de la 4/16 septembrie 1886. Liberalii au atribuit atentatul violențelor de limbaj ale ziarelor de opозиție și au trecut la represalii. Redacțiile ziarelor „Epoca“ și „România“ sunt devastate²⁵. Faptul nu face decât să îndârjească și mai mult ostilitățile. Pentru alegerile comunale din noiembrie 1886 opозиția renunță la pasivitatea electorală de până atunci și trece la atac. L. Catargiu și G. Vernescu adresează alegătorilor un apel ca să participe la „marele proces între națiune și guvernul lui I.C. Brătianu“²⁶. La București opozanții depun o listă care nu era deloc de administrație, ci pur politică. Lista nu izbutește, dar diferența de cea guvernamentală era mică (1 343 voturi contra 943). La colegiul II de la Câmpulung, Caracal, Turnu

²³ T. Maiorescu, *Însemnări zilnice*, vol. II (1881–1886), p. 351.

²⁴ C. Bacalbașa, *op. cit.*, vol. II, p. 27.

* Un complot al ofițerilor rusofili îl obligă pe Aleksander Battenberg să se retragă. Un alt complot, condus de Ștefan Stambolov, îl readuce. Țarul Aleksandru al III-lea reacționează și Battenberg se retrage definitiv, în locul său fiind adus, de partida antirusă a lui Stambolov, drept țar al Bulgariei, principele german Ferdinand de Saxa Coburg (1887–1918) (Vezi, George Castellan, *L'Histoire des Balkans, XIVe–XXe siècle*, Paris, 1991, p. 325; Angelo Tamborra, *L'Europa centro-orientale nei secoli XIX–XX (1800–1920)*, Milano, 1983, p. 315–326).

²⁵ Vezi pe larg descris atacul asupra ziarului „Epoca“, în C. Bacalbașa, *op. cit.*, vol. II, p. 31–33; vezi și T. Maiorescu, *op. cit.*, vol. II, p. 357.

²⁶ „România“, nr. 233 din 20–21 octombrie 1886.

Severin, Galați, Slatina, Roșiorii de Vede, Turnu Măgurele listele opoziției chiar izbutesc, ceea ce, având în vedere „moravurile electorale ale epocii”, trecea drept o însemnată victorie.

Rândurile potrivnicilor lui I.C. Brătianu continuă să crească. Tinerii atrași de el în 1884 încep să-l părăsească. După atacul contra lui Emil Frunzescu, corector la „Epoca”, pus la cale de poliție, Take Ionescu declară că îi e rușine să mai facă parte din partid și intră în opoziție, urmat în curând și de alții. N. Fleva, primar al Capitalei, își dă demisia și trece și el, aproape fără tranziție, în rândul celor mai vehemenți potrivnici ai liderului liberal. Împreună cu Take Ionescu, C.C. Arion și Al. Djuvara, N. Fleva duce tratative cu junimiștii lui Marghiloman acasă*. Tratativele au mers se pare până la a se stabili chiar și o colaborare ministerială (N. Fleva voia Ministerul de Interne, dar P.P. Carp nu-i oferea decât Domeniile)²⁷. Junimiștii, rămași într-o poziție aproape independentă față de guvern, însă amicală, își schimbă și ei atitudinea (fără N. Gane, care trece la liberali)²⁸, părăsind o situație care unora dintre ei li se părea „disperată”²⁹. La 19 noiembrie/1 decembrie 1885 junimiștii hotărăsc intrarea în opoziție. T. Maiorescu începe seria de articole din „România liberă”, pusă sub titlul *Prece-*

* Take Ionescu spunea mai târziu: „Doi ani cât a ținut opozițiunea noastră în acest parlament ne întâlneam la d. Marghiloman acasă ca să calculăm tactica noastră parlamentară și am tratat pentru o fuziune finală între noi și dl. Carp” (*D.A.D.*, sesiunea ordinară prelungită 1892–1893, nr. 45 din 17 februarie 1893, p. 584).

²⁷ *Ibidem*. Poate și această colaborare, până la urmă eșuată, îl determină pe Fleva să spună mai târziu despre gruparea junimistă că nu este un partid, „ci o grămadă de diferite partide, strânse după timp și împrejurări, adunați și din dreapta și din stânga. [...] Junimiștii mi se pare că sunt ca acei oameni cari umblă cu felinarul în mână și adună noaptea obiectele rămase pe un câmp de bătălie. Ei iau de la cei căzuți tot ce găesc, ca să-și facă capitalul lor politic” (*Ibidem*, p. 581). Însă dacă așa stau lucrurile Fleva nu se pune pe sine într-o lumină prea favorabilă.

²⁸ T. Maiorescu, *Discursuri parlamentare...*, vol. III, p. 54; idem, *Însemnări zilnice*, II, p. 310.

²⁹ Idem, *Însemnări zilnice*, II, p. 310.

dentele constituționale create de ministeriul Brătianu. În discuția răspunsului la Adresă din decembrie 1885 junimiștii votează contra proiectului guvernului, după ce majoritatea respinge două amendamente propuse de ei. În discursul său T. Maiorescu sprijină politica externă a guvernului, dar îl atacă pentru cea internă, învinuind administrația liberală de a fi promovat „o mare și întinsă nemulțumire”³⁰. P.P. Carp releva „relele” aduse țării de prezența liberalilor la putere în domeniul finanțelor (sporirea agioului*), nesiguranța relațiilor comerciale cu străinătatea ș.a. Constata apoi corupția din sânul partidului de la putere; „se aplică și la d-voastră adevărul semnalat de Niebuhr, că în fiecare revoluțiune mare, și nu putem contesta că în țara noastră a fost o revoluțiune mare, ne unim la asalt cu oamenii cei mai buni și rămânem pe breșă cu cei mai slabi [...] Ați mers la asalt cu cei dezinteresați și ați rămas pe breșă *avec les jouisseurs*”³¹. Criticile lui Carp și ale lui Maiorescu au atras vorbele lui I. Câmpineanu cum că șoarecii părăsesc corabia în primejdie. Și vorba nu era deloc în vânt. Alte atacuri vin din presa liberală. E. Stătescu îi adresează lui Maiorescu o scrisoare deschisă în „Voința națională”, cu numeroase insulte, pentru care are loc și un duel, cam de formă, ce-i drept³². Între liberali și junimiști divorțul** se produce, chiar dacă nu toate formele erau terminate. Și grupul lui Carp și Maiorescu se apropie de Opoziția Unită. Această apropiere rămâne în 1886 mai mult sub forma reluării contactelor. Al. Lahovari era omul de legătură. La 10/22 februarie 1886, el îi spune lui Maiorescu că conservatorii au de gând să susțină public un minister al junimiștilor chiar dacă faptul va provoca

³⁰ Idem, *Discursuri parlamentare...*, vol. III, p. 372, 391.

* Diferența la cursul de piață al monedelor și hârtiilor depășind valoarea lor nominală. Banca Națională era organizată după sistem bimetalist, aur și argint, de aici mari fluctuații și sporirea agioului.

³¹ P.P. Carp, *Discursuri*, I, 1868–1888, p. 380, 388.

³² T. Maiorescu, *Însemnări zilnice*, II, p. 322–323.

** Maiorescu numea regimul lui Brătianu „absolutismul deghizat sub formă constituțională” (*Precedentele constituționale create de ministeriul Brătianu*, II, în „România liberă”, an IX, nr. 2502 din 28 noiembrie 1885).

o ruptură de G. Vernescu. Aceasta era și declarația lui Catargiu³³. Speraseră junimiștii în 1886 că vor veni ei la guvern în locul liberalilor? Faptul nu era exclus. În însemnările sale Maiorescu observa în 1886 peste tot semne ale apropiatei căderi a lui Brătianu. Îndeosebi îi atrăgeau atenția numeroasele întruniri ale Opoziției Unite, „pline de succes“, cum le considera el, și care întrețineau o permanentă „fierbere politică“³⁴. Regele i se părea tot mai puțin favorabil șefului liberal³⁵. Junimiștii refuză să participe la alegerile comunale din noiembrie 1886 pe listele Opoziției (Al. Lahovari voia să-i atragă la o înțelegere deschisă), dar Maiorescu interpelează în Cameră guvernul asupra devastării ziarelor Opoziției (interpelarea, mereu amânată, se ține la 13 ianuarie 1887) și strânge legăturile cu Take Ionescu și C.C. Arion, alături de care participă la întruniri politice³⁶. P.P. Carp la 28 noiembrie 1885 declara că el fusese și este conservator și sub această culoare politică colaborase cu guvernul I.C. Brătianu. Un an mai târziu, la 27 noiembrie 1886, reafirma cu tărie apartenența la conservatorism și la Partidul Conservator (pe care se străduise de un deceniu „să-l regenereze“)³⁷, pentru ca în discuția Adresei din 1886 să vorbească „în numele Partidului Conservator“. La 5 iunie 1886, T. Maiorescu declara că a păstrat și păstrează legături cu vechii lui colegi din Partidul Conservator pe care-i considera (cu referire specială la Al. Lahovari și gen. Manu) drept „oameni de mare valoare [...] de care nu se va putea lipsi țara pentru guvernarea ei“³⁸.

Anul 1887 e și mai încărcat de tensiune politică decât precedentul*. Opoziția din Parlament își dăduse mâna cu cea din

³³ T. Maiorescu, *Însemnări zilnice*, II, p. 337.

³⁴ *Ibidem*, p. 348–349.

³⁵ *Ibidem*, p. 359.

³⁶ *Ibidem*, p. 372.

³⁷ P.P. Carp, *op. cit.*, I, p. 419.

³⁸ T. Maiorescu, *Discursuri parlamentare...*, vol. III, p. 417, 424–440.

* Un incident ca cel dintre tânărul Alecu Balș din grupul „Epocii“ și N. Xenopol, primul redactor al „Voinței Naționale“, care trece din presă la

afara lui. Al. Lahovari încearcă din nou o unitate de acțiune a celor două. În ianuarie și februarie în acest sens se și discută între Carp, Maiorescu, Rosetti, Pogor, Negruzzi, N. Flea, pe de o parte, și L. Catargiu, G. Vernescu, Al. Lahovari, G. Manu și grupul „Epocii”, pe de alta sau separat în cele două grupări. În același timp continuă apropierea între liberalii conservatori și liberalii naționali ai lui Kogălniceanu și D. Brătianu, care practic numai în comun acționează. Unirea opoziției parlamentare cu cea extraparlamentară nu izbutește în întregime, P.P. Carp și T. Maiorescu, Al. Marghiloman și Th. Nica, la insistențele primului, rămânând în afara ei. Ceilalți: N. Flea, V. Pogor, I. Negruzzi, Dim. C. Rosetti, I. Diamandi ș.a. se alătură opozanților în urma hotărârii luate în adunarea de la 20 martie/1 aprilie 1887³⁹. „Eroul Opoziției” în Cameră era N. Flea, într-o neconținută harță cu guvernul și majoritatea. Lui i se alătură Take Ionescu și Al. Djuvara, care vin mereu cu interpelări, prelungind în Parlament agitația din afară.

În fața concentrării forțelor Opoziției, în februarie 1887, I.C. Brătianu convoacă majoritățile liberale la Senat. Le vorbește din nou de iminența unui război ruso-austriac și, folosind sperietoarea războiului (de altfel pericolul era real, nu însă și iminent), le cere sprijinul, pe care deputații și senatorii liberali nu ezită să i-l acorde. La consfătuire I.C. Brătianu invitase și pe P.P. Carp (numai pe el din toată Opoziția), măgulindu-l cu vorbe că „este singurul bărbat de stat cu vederi largi și luminoase al cărui cuvânt va trebui ascultat în clipele grele prin care trece țara”⁴⁰. Brătianu, foarte priceput în mănuierea oamenilor, cunoștea „copilăreasca vanitate” a lui Carp, care, rugat, a luat și cuvântul la această consfătuire. Chiar dacă acest cuvânt nu era în consens cu cel al lui Brătianu, el

bătaie în stradă, în instanța judecătorească și la închisoare (pentru cel dintâi și pentru N. Filipescu) arăta îndeajuns cât de încărcată era atmosfera luptelor politice. La fel de elocvent este incidentul Pherekide—Flea și duelul dintre ei.

³⁹ T. Maiorescu, *Însemnări zilnice*, vol. III (1887–1891), p. 16.

⁴⁰ C. Bacalbașa, *op. cit.*, vol. II, p. 39–40; vezi și C. Gane, *op. cit.*, vol. I, 1936, p. 358–359.

n-avea totuși pentru ce vorbi la o întrunire a liberalilor și numai a lor. Cu o astfel de metodă șeful liberal ținea deoparte pe Carp de coaliția Opoziției.

Nemulțumirile Opoziției încep să ia și o direcție antiregală, Carol I fiind acuzat că protejează pe șeful liberal, menținându-l la putere. „Lupta“, unde G. Panu publică cunoscutul său articol „Omul periculos“, plin de injurii la adresa Suveranului, și „Epoca“ sunt cele două ziare care hrănesc mereu curentul antiregal. Un curent destul de puternic, dacă la banchetul de împlinire a doi ani de la apariția „Epocii“, Gh. Ressu de la Galați a putut spune: „Capul statului va trebui să se aplece sau să plece“, iar Opoziția Unită să publice la 17 noiembrie un manifest în care între altele să se scrie; „Suveranul, căruia țara i-a încredințat destinele sale știe, trebuie să mai știe că, dacă nu-i va cruța această dureroasă încercare (prezidarea viitoarelor alegeri de I.C. Brătianu — *n. n.*) poporul român, blând și lung îndurător, va arunca în fine răspunderea nu asupra acelora ce înconjoară Coroana, ci asupra aceluia ce o poartă”⁴¹. Și manifestul nu era semnat de un oarecare Gh. Ressu, ci de foști prim-miniștri ai țării: L. Catargiu, D. Brătianu, G. Vernescu, gen. Florescu, sau de Al. Lahovari, C. Boerescu, N. Flea, P. Grădișteanu, Gh. Palladi. La 15 noiembrie opoziția din Cameră se adună la Take Ionescu. Se cere insistent o mai strânsă unire cu opoziția extraparlamentară. Însă P.P. Carp refuză, acuzând lupta acesteia din urmă de un antidinasticism violent pe care el nu-l acceptă. T. Maiorescu îl susține. Cu același prilej Carp declară că nu se mai consideră șef de grupare politică, deoarece unii dintre parlamentarii junimiști au dezavuat tactica lui politică, trecând fie la liberali (N. Gane și Bossy), fie intrând în Opoziția Unită (frații Negruzzi, V. Pogor, D. Rosetti, I. Diamandi). Aceeași declarație o repetă două zile mai târziu în Parlament. În fapt, la sfârșitul anului 1887 nu mai rămăseseră alături de Carp decât Maiorescu, Laurian, Stroici, Nica

⁴¹ D.A.D., sesiunea extraordinară 1888, nr. 13, ședința din 1 decembrie 1888, p. 188.

și Marghiloman (acesta din urmă îl va părăsi și el în martie 1888, alăturându-se Opoziției Unite).

Multă energie politică se consumă în timpul campaniei electorale și a alegerilor pentru Cameră din 23–25 ianuarie 1888. Pentru pregătirea lor Opoziția crease încă de la 11 octombrie 1887 un comitet comun de acțiune. Printr-o iarnă grea, cu zăpezi mari care îngreuiau mult circulația la țară, pe la marii proprietari, activitatea Opoziției întâmpină numeroase piedici. Multe mari centre se arătau favorabile Opoziției: Iași, Ploiești, Botoșani, Galați, Turnu Severin, Brăila, Bârlad, Buzău, Craiova (nu și Bucureștii, pe atunci foarte guvernamental). Dar, în condițiile regimului cenșitar și a unei practici deja știute și verificate, nu era cu puțință ca Opoziția să câștige contra guvernului. Exemplele cu majorități liberale în Cameră în 1870, sub Manolache Costache Epureanu și în 1876, la alegerile senatoriale, au explicațiile lor aparte și nu contrazic regula generală. Așa că și în 1888 guvernul câștigă. Dar toți liderii Opoziției sunt aleși*. „Pentru moravurile epocii aceasta însemna căderea sigură a guvernului liberal”⁴². Într-o atmosferă de corupție întreținută acum de afacerile Anghelescu și Maican, într-o puternică surescitare politică și nemulțumire generală, regimul lui I.C. Brătianu se duce. Nu înainte de a

* 49 de mandate plus 9 independente, între care și junimiștii credincioși lui Carp.

⁴² „România Liberă”, XII, nr. 3138 din 18 februarie 1888. Ion Bălăceanu îi scria regelui la 11 martie 1888 că trebuia chemată Opoziția „pentru că țara este cu ea”, ca în 1875, trebuia făcut apel la L. Catargiu, „singurul om care și putea să-i dea un guvern tare și care, dând calmul unei opinii surescitate, repudiază orice idee de persecuție politică și de represalii. În chestia externă d-l Catargi este de asemenea singurul om ale cărui idei nu vor aduce nici o tulburare în relațiile d-voastră cu puterile din Centrul Europei” (regele însă tocmai de asta se temea — *n. n.*). Bălăceanu îi atrage atenția că nu trebuia întinsă coarda prea mult, că și armata era ostilă guvernului liberal și opiniile politice ale ofițerilor „flottent entre cuzism et nihilism”, ba și propaganda socialistă a contaminat pe subofițeri (vezi Arhivele Naționale ale României, în continuare se vor cita, A.N.R., fond *Casa Regală*, dosar 1/1888, f. 3–4).

mai da ocazia unor manifestări violente*. Diverse combinații ministeriale cu I.C. Brătianu în frunte sau cu prințul Ghica, de la care nu sunt excluși junimiștii, eșuează înainte de a se închea⁴³.

* Asupra lor vezi C. Bacalbașa, *op. cit.*, II, p. 53–66; ministrului Italiei la București, marchizului Curtopassi, regele Carol I îi declara: „Europa va fi probabil severă în a mă judeca; mă va acuza de slăbiciune și de timiditate pentru că am cedat în fața demonstrațiilor de stradă, dar, o experiență de 20 de ani și pericolul de a vedea din nou scandaluri ca acelea întâmplăte zilele trecute, dacă nu au fost provocate și întreținute de *dușmanii noștri* (subl. în text, aluzie la mișcările agenturii ruse coordonate de ministrul Rusiei la București, Hitrovo), m-au făcut să renunț la procedeele constituționale, acceptând dămisia ministerului Brătianu. În actualele condiții interne și externe e nevoie de a prevedea ceea ce este esențial, adică cârmuirea onestă și luminată a țării și menținerea simpatiilor noastre cu cele două imperii” (Archivio del Ministero degli Affari Esteri dell’Italia, serie Politica, Rumania (1888–1891), pachet 107, raport din 3 aprilie 1888, filele 1–2).

⁴³ T. Maiorescu, *Însemnări zilnice*, III (1887–1891), p. 81–91.

În sfârșit... puterea și riscurile ei

Puterea, unica rațiune a politicii, în sfârșit era lăsată din mână de I.C. Brătianu. Prea mult o ținuse la sine și geloziiile, pornirile, violențele toate păreau justificate. Dar căzând Brătianu, se retrăgea de la guvernarea țării singura forță politică organizată a momentului, P.N.L., la a cărei constituire și ridicare contribuise atât de mult omul politic de la Florica. Opoziția Unită era expresia politică a nemulțumirilor, dar nu era o forță organizată, unitară. Cine să preia puterea lăsată de Brătianu? Liberal-conservatorii, liberalii lui Kogălniceanu sau ai lui D. Brătianu, disidenții liberali din jurul lui Flea și ai grupului similar Take Ionescu, Djuvara, Arion, junimiștii? Fiecare aspira și își legitima aspirațiile mai mult cu meritele în lupta dusă pentru răsturnarea lui Brătianu decât cu posibilitățile lor constructive de guvernare*. Ca de atâtea ori *in dubiis* hotărăște Coroana**. Și de data aceasta o face din rațiuni

* „Din nenorocire, declara Al. Lahovari în decembrie 1889, nu este de ajuns să fi luptat în opozițiune cineva ca să merite totdeauna să fie la guvern [...]. În opozițiune nu este trebuință ca acei ce luptă spre a răsturna un guvern să aibă aceleași păreri, același temperament, aceleași vederi, același scop. Toate acestea sunt neapărate pentru a guverna împreună. Opozițiunea este o negativă, guvernul este o afirmare de toate orele, de toate momentele” (Al. Lahovari, *Discursuri parlamentare*, p. 216).

** „Apoi din momentul când era așa, când nu exista un alt partid politic în fața partidului căzut de la putere, ci numai o colecțiune fracționată în diferite grupuri, cum puteși să tăgăduiești M.S. dreptul de a alege între acele grupuri pe acela pe care-l crede mai dezinteresat în luptele electorale, pentru

externe, alegând soluția cu junimiștii*; T. Maiorescu putea nota satisfăcut: „am câștigat pariul“ (făcut la 24 noiembrie 1887 cu V. Pogor și I. Negruzzi). Nu întâmplător P.P. Carp era titularul la Externe pentru a asigura continuitatea politicii din afară**. Prezența lui Th. Rosetti în capul guvernului, a celui pe care liberalii îl numiseră președinte al Curții de Casație și care *volens-nolens* se amestecase mai puțin în politică, indica cel puțin intenția regală de a-i folosi pe junimiști nu numai ca o soluție provizorie în vederea alegerilor, dar și ca mijlocitori ai unei slăbiri a tensiunii politice și revenirii la raporturi politice normale.

Noul guvern, soluție, pentru cei mai mulți opozanți, neașteptată, este întâmpinat în Parlament cu vădită ostilitate; „un instrument servil în mâinile regelui“, cum îl numea G. Panu. La 4 aprilie se încheie sesiunea Parlamentului și guvernul își concentrează atenția asupra răscoalelor țărănești, izbucnite în Câmpia Dunării, pe care le înăbușă cu ajutorul armatei***.

a da țării alegeri libere din cari în urmă să iasă un guvern regulat?“ — se întreba G. Vernescu (*D.A.D.*, nr. 17, ședința din 5 decembrie 1888, p. 260).

* Membrii guvernului erau: Th. Rosetti, P.P. Carp, T. Maiorescu, M. Ghermani, gen. C. Barozzi, Al. B. Știrbei, Al. Marghiloman.

** O continuitate care se realizează nu numai prin menținerea alianței cu Puterile Centrale, Germania și Austro-Ungaria, dar și prin lărgirea acesteia, prin aderarea Italiei, cu acordul semnat la 9 mai 1888, ratificat la 18 iunie 1888 (vezi Renato Mori, *Francesco Crispi e l'accessione italiana all'accordo austro-umeno*, în „Clio“, an V, nr. 2-3, 1969, p. 192-238; Antonny Di Iorio, *Italy and Rumania in 1914: The Italian Assessment of the Rumanian Situation, 1907 to 1914*, în „Rumanian Studies“ (Leiden), vol. IV, 1976-1979, p. 127-173; Șerban Rădulescu-Zoner, *Convergences des relations diplomatiques roumano-italiennes de la veille de la première guerre mondiale*, în „Rassegna storica del Risorgimento“, an 61, nr. 3, 1974, p. 432-445; G. Torrey, *The Rumanien—Italian Agreement of 23 September 1914*, în „The Slavonic and East European Review“, vol. 44, nr. 103, 1966, p. 403-420; Ștefan Delureanu, *L'Italia e l'opinione romana nei primi anni della Triplice Alleanza*, în „Revue Roumaine d'Histoire“ an 28, 1984; și, mai ales, Rudolf Mihai Dinu, *Raporturi româno-italiene în cadrul Triplei Alianțe. Acordul din 1888* (în curs de apariție).

*** Vezi, pe larg, în Constantin Corbu, *Răscoala țăranilor de la 1888*, București, 1978 (de văzut aici doar desfășurarea, altfel lucrarea dlui Corbu neavând utilitate. Pentru el satul românesc din acea perioadă dacă nu cumva era deja în răscoală atunci se pregătea să se răscoale, iar viața țăranului nu se desfășura

Conservatorii, rămași în opoziție, și aliații lor nu puteau accepta guvernul junimist decât ca un provizorat care nu-și avea alt sens decât organizarea unor noi alegeri parlamentare. Dar junimiștii nu se grăbeau. Ei n-aveau aproape nici un contact cu masa electorală. Sigur, „țara era guvernamentală”, P.P. Carp o declarase în mai multe rânduri: „Dați-mi puterea și mă prind că la cele dintâi alegeri am majoritatea”. Masa electorală era într-adevăr mobilă, putând trece de la un partid la altul, cu ajutorul administrației, tocmai pentru că era cam aceeași, adică restrânsă pentru toate partidele. Dar nu era de așteptat ca ea să treacă și la junimiști, fără legături în țară, fără măcar o pojghiță de organizare care să pună în mișcare „contingentul electoral”. Din sânul opoziției numai liberal-conservatorii însemnau ceva pe plan organizatoric*.

Organizarea era prin ea însăși o forță, fapt de care junimiștii începuseră să-și dea seama. Așa că nu se arătau grăbiți să dizolve Parlamentul și să provoace consultarea corpului electoral¹. Ei căutau să rupă rândurile opoziției și să-și facă

decât în aceste două stări de existență); Ion Ilincioiu, *Țăranii, pământul și moșierii în România. 1864-1888*, București, 1982, p. 223-277 (și această lucrare este excesiv deterministă în sens marxist).

* O alegere parțială de la colegiul I de Cameră din București, unde generalul G. Manu îl înfrânge pe Pană Buiescu (acesta din urmă candidat din partea partidului lui D. Brătianu) cu 903 voturi contra 69 tocmai pune în lumină acest adevăr. În 1888, de fapt, cel mai puternic organizat partid din țară părea să rămână tot cel Național-Liberal. La alegerile comunale din București, din 22 mai 1888, lista guvernului sprijinită de întreaga opoziție (în fruntea celor două liste de la colegiul I și II figurau D. Brătianu și N. Blaremburg) trece cu 1 401 voturi, lista Fleva obține 262, iar cea liberală 720 voturi. În tabăra conservatoare se spunea adesea că liberalii („colectiviștii”, în termenul întrebuițat atunci) sunt „la pământ”, în totală disoluție pretutindeni. Nu era așa. În aprilie 1888 liberalii își strâng din nou rândurile. Se înființează și un comitet de acțiune cu toți fruntașii lor. La o întrunire a Clubului național-liberal din București, prezidată de I.C.Brătianu, la care participă delegați din toată țara, se adoptă și un apel către țară iscălit de 371 de membri ai P.N.L. Apelul, intitulat „Manifestul Partidului Național-Liberal”, chema la unitate pentru a asigura înfăptuirile partidului din cei 12 ani de guvernare (*Istoricul Partidului Național-Liberal de la 1848 și până astăzi*, București, 1923, p. 129-134).

¹ „România”, nr. 183 din 19 august 1888.

partizani. Întreagă această acțiune se desfășura sub deviza: refacerea unității rândurilor Partidului Conservator. Or, această refacere nu se putea realiza decât prin treptata desprindere a conservatorilor de liberalii opoziționiști. Când Th. Rosetti a format guvernul, el a cerut concursul liberal-conservatorilor. Dar aceștia refuză. „Cauza a fost că n-au voit să aibă nici măcar aerul de a părăsi pe amicii leali cu care au luptat și au dăruat colectivitatea”². Treptat, însă, în vara anului 1888 Opoziția Unită se destramă. Se rupe mai întâi gruparea lui Flea. Apoi liberalii lui D. Brătianu și M. Kogălniceanu. Din tabăra conservatoare cei care militau pentru totala despărțire, în afara junimiștilor, și o făceau cu multă ferveare, erau tinerii conservatori din jurul ziarului „Epoca”, al lui N. Filipescu. Refacerea unității Partidului Conservatorilor, prin înlăturarea disidențelor liberale din corpul său, era o lozincă atrăgătoare și va fi curând eficace. Tactica junimiștilor era corectă, chiar dacă nu și îndeajuns de profitabilă pentru ei. Căci unitatea nu se va reface în jurul lor, ci a vechilor conservatori de sub conducerea lui L. Catargiu. Cu Parlamentul în vacanță, încă nedizolvat, guvernul Th. Rosetti a condus țara din luna martie până în septembrie 1888. Deși nu prim-ministru, P.P. Carp era în fapt conducătorul guvernului, personalitatea sa politică conturându-se tot mai pregnant. Nu fără ironie I.I.C. Brătianu scria surorii sale la 25 martie/6 aprilie 1888: „Eu chiar m-aș mira ca d. Carp să poată sta mult la guvern și din altă pricină: fiindcă pe de o parte nu-mi închipuiesc pe Richelieu ministru al lui Napoleon I și pe Bismarck funcționar sub Frederic II. Și pe de altă parte știu că d. Carp, dacă nu se compară mai pe față cu cardinalul și cu cancelarul e fiindcă li se crede superior”³.

Dar guvernul junimist nu putea merge indefinit cu un parlament cu majoritate liberală fără a-și pune în pericol existența prin pierderea creditului celorlalți conservatori. La 9/21 sep-

² *Idem*, nr. 124 din 1 iunie 1888.

³ *Din corespondența familiei Ion C. Brătianu, 1884-1888*, vol. II (XXIV), p. 332.

tembrie 1888 Parlamentul este convocat și dizolvat. Noile alegeri sunt fixate între 12–14 octombrie pentru Cameră și 16–18 octombrie pentru Senat. Câteva zile mai târziu junimiștii publicau „Apelul către alegători” și, simultan, în „Monitorul Oficial”, proiectele de legi care trebuiau să materializeze programul „Era nouă”. „Opera trecutului este terminată — proclama Apelul. Ceea ce se impune acum generației noastre este organizarea temeinică a țării înlăuntrul cadrului constituțional...”⁴

„Apelul către alegători” relua programul expus de P.P. Carp în ședința Camerei din 28 martie 1888, când acesta răspunsese lui G. Panu, N. Blaremburg și I. Grădișteanu⁵. Un program cunoscut încă din 1881, așa-numita „Era nouă”, și care acum lua o formă definitivă și precisă.

Două principii doctrinare stăteau la baza „Erei noi”. Primul, inspirat de școala germană contemporană, era recunoașterea dreptului de intervenție al statului în raporturile sociale⁶. Intervenția nu trebuia să se facă însă — și acesta era al doilea principiu — fără a ține seama de „starea populației țării, de obiceiurile ei, de felul ei de trai, de starea ei de cultură, de tradiții și de o sumă de alte împrejurări”^{*}.

⁴ Apud T. Maiorescu, *Discursuri parlamentare...*, vol. IV, p. 21–22. Apelul și forma publicării lui, procedee noi, ulterior preluate de toate guvernele, au stârnit nedumerire. Cei mai mulți le-au luat ca pe o reclamă electorală, ca pe o intenție de atragere a alegătorilor de la colegiul III. L. Catargiu se și duce la Th. Rosetti și îi spune: „Oare nu vă ajunge «România Liberă» pentru programele D-voastră și mai recurgeți și la «Monitorul Oficial»? Nu vă dați seama d-voastră de efectul ce face în țară publicarea unor asemenea idei în jurnalul oficial, în care lumea s-a desprins a nu vedea decât legi definitive?”

⁵ P.P. Carp, *op. cit.*, vol. I, p. 473–480.

⁶ George Tașcă, *Politica economico-socială a lui P.P. Carp*, București, 1938, p. 5.

^{*} După același Carp, principalul creator al programului: „Reformele la noi s-au făcut până acum fără să se țină seama de ceea ce există deja în țară; s-au luat pur și simplu legi din alte țări, s-au tradus și s-au însoțit de o expunere oarecare. Acestea nu sunt reforme, ci schimbări în bloc. Eu cred că reforma adevărată trebuie să ia lucrurile existente și să caute a le îmbunătăți. În toate legile pe care am avut ocazia a le prezenta în viața mea, am ținut cont de

Spre ce se orientau reformele preconizate de junimiști? Nu spre obținerea de alte libertăți. Considerau suficiente pe cele obținute deja: libertatea de conștiință, de presă, de întruniri, de asociere ș.a. Acestea „înlăturaseră piedicile ce se opuneau progresului“. Însă „chestia de a ști *cum să se întrebuițeze* (subl. ns.) libertatea cucerită este încă de rezolvat“. Altfel spus, rolul conservatorilor urma a fi acela de a consolida libertățile până atunci cucerite*. Pentru un partid de guvernământ nu era prea mult.

Dar care erau reformele propuse? Junimiștii renunțau la expunerea unui program de dorințe generale, sub „o formă vagă și nefolositoare, și prezentau un program de proiecte de legi. În domeniul social se precizau mai întâi măsuri privind soarta țăranilor (nu întâmplător, după răscoalele țărănești din primăvara aceluia an) și a meseriașilor. Se urmărea „a stârpi și a preveni proletariatul în sate și în orașe“. Pe ce căi și prin ce mijloace? „Dând săteanului toate înlesnirile priincioase pentru împroprietărire“ și „căutând, pre cât atârnă de guvern, a introduce o mai mare echitate în raporturile dintre proprietari și săteni“. Mijloacele vor fi legea de vânzare din moșiile statului și o revizuire a legii tocmelilor agricole**. Pentru meseriași și lucrători se propunea o lege a meseriilor care „să stabilească între meseriași o puternică asociere ce-i va apăra în contra ignoranței, a neajunsurilor bătrâneței și a accidentelor“. Va fi partea a doua a legii minelor.

În administrație se preconiza o mai bună administrare a comunelor rurale și descentralizarea prin instituirea „căpităniilor generale“. Se aduceau în dezbatere proiecte de legi

aceasta: *am căutat numai să îmbunătățesc o stare de lucruri existentă în această țară*“ (Discursul din februarie 1893, în G. Tașcă, *op. cit.*, p. 5).

* „Ceea ce se impune acum generației noastre este organizarea temeinică a țării înăuntrul cadrului constituțional“, se spunea și în „Apelul către alegători“ din septembrie 1888 („România“, nr. 203 din 14 septembrie).

** Vezi, pe larg, Traian Lungu, *Viața politică în România la sfârșitul secolului al XIX-lea, 1889-1900*, București, 1967, p. 67-84, 110-122, ale cărui concluzii le împărtășim.

privind înființarea jandarmeriei, admiterea și înaintarea în funcțiile administrative, perceperea dărilor comunale și județene, modificarea legii electorale, comunală și județeană, crearea unui cod administrativ coordonat. Trăsătura generală a tuturor acestor proiecte era simplificarea raporturilor administrative prin descentralizare. Cu excepția „căpităniilor“, chestiune foarte controversată, celelalte proiecte se vor realiza. În domeniul economic se fixau ca obiective: stârpirea agioului și echilibrarea valutei prin introducerea monometalismului, așezarea pe baze temeinice a politicii vamale, încurajarea industriei naționale și o reformă minieră. Obiective care, iarăși vor fi legiferate. Se propunea și modificarea sistemului de impozite prin desființarea aceloră prea înrobitoare (în realitate se va proceda invers). Inamovibilitatea judecătorească urma a fi extinsă asupra curților de apel, președinților de tribunale și judecătorilor de instrucție. La departamentul Cultelor și Instrucției Publice se propuneau îmbunătățirea soartei clerului de mir și, „ca o trebuință urgentă“, extinderea învățământului real pentru a încuraja „accelerarea mișcării economice și industriale și frânarea tendinței spre reacționarism“⁷.

În totul, un program ambițios și care va fi înfăptuit în cea mai mare parte în următorii ani de guvernare. Dar era acest program al tuturor conservatorilor sau numai al junimiștilor, adică numai al unei ramuri conservatoare? O întrebare care nu este numai a istoricului, ci era a contemporanilor. Ei îi răspundea Grigore Păucescu, în numele Partidului Liberal-Conservator: „Nu numai că conservatorii n-au repudiat programul junimist, dar încă l-au declarat al lor în modul cel mai lămurit; și singura discuțiune ce am avut cu junimiștii în privința programului este tocmai că ei susțineau că programul pe care junimiștii l-au prezentat, ca al lor special, nu este altceva decât programul partidului conservator“⁸. Al. Lahovari, personalitatea cea mai puternică a conservatorilor la acea vreme,

⁷ T. Maiorescu, *Discursuri parlamentare...*, vol. IV (1888–1895), p. 21–27.

⁸ „România“, nr. 124 din 1 iunie 1888.

răspundea și el la Senat la 15 noiembrie 1888 interpelărilor lui N. Flea și Șt. Șendrea: „aceste legi noi pe multe le-am cerut încă când eram pe banca de deputat”⁹ (în acel moment era ministrul Agriculturii și Domeniilor). Există într-adevăr un fond de gândire comună în rândurile tuturor conservatorilor* și junimiștii se pricepuseră mai bine decât alții să-l concretizeze.

Fiind în alianță cu liberalii lui G. Vernescu, conservatorii din jurul lui L. Catargiu simt totuși nevoia de a veni în fața alegătorilor în septembrie 1888 cu un program care să fie al Partidului Liberal-Conservator. Căci nu puteau subscrie pur și simplu, în chip oficial, la programul junimiștilor, atâta timp cât ei se aflau politic în aceeași organizație cu vernescanii iar nu cu adepții lui P.P. Carp. Apelul lor „Către alegători” nu era însă un program practic¹⁰.

Alegerile dau câștig de cauză coaliției conservatoare, cu deosebire liberal-conservatorilor**. Junimiștii, la guvern, obțin

⁹ Al. Lahovari, *Discursuri parlamentare (1888–1891)*, p. 16–17. Lahovari se referea la unul din discursurile sale din 1881 când susținuse retragerea a 26 de milioane de bilete ipotecare, stocul de aur și reforma Băncii Naționale. La 31 martie 1889 același Lahovari nu-i recunoștea lui P.P. Carp paternitatea ideilor din „Era nouă”. „Țara Românească ar fi nenorocită dacă tot viitorul său ar sta într-un singur om și tot programul său politic într-un singur cap” — replica el cu ironie. N-au primit oare conservatorii vânzarea pământurilor statului către țărani? Dar reformele financiare („cu toate că acesta n-are nici un raport cu liberalismul și conservatorismul — căci agioul nu are culoare politică”)? N-au primit ei inamovibilitatea magistraturii? („Cine cu mai multă dreptate decât Partidul Conservator poate zice că a susținut și susține această idee?”). Lahovari nu recunoaște lui Carp decât meritul de a fi pus în programul său de guvernământ aceste idei înainte de alegeri și faptul că s-a făcut „sindicul ideilor celorlalți” (*Ibidem*, p. 144–149).

* „Încercările de a ne înălța unii în paguba altora — scria «Timpul» dând răspuns «Constituționalului» — sunt zădarnice, căci oricât am vroi să ne distingem unii de alții țara nu va face toate distincțiunile subtile pe care noi, în orbirea noastră, căutăm să le stabilim” („Timpul”, an XII, nr. 74 din 3 aprilie 1891).

¹⁰ „România”, nr. 206 din 18 septembrie 1888.

** Mai înainte, la 13 septembrie, Partidul Liberal-Conservator se desprinde din Opoziția Unită, nu după aprinse discuții în Comitetul Executiv (vezi „România”, nr. 204 din 15 și 16 septembrie 1888 și 208 din 21 septembrie 1888).

un procent scăzut de partizani (41), deși sperau mult mai mulți (cel puțin 100). Ei ar fi obținut poate mai mulți dacă ar fi trecut la schimbarea personalului administrativ și judecătoresc, după cum bătrânii conservatori o cereau cu stăruință („cu mătură și cu rășină”). Schimbările acestea însoțeau de regulă orice înlocuire de guvern și încă la toate nivelurile. Din păcate, nu exista nici o stabilitate a oamenilor în funcții administrative și judecătorești. Maiorescu motiva mai târziu înceata trecere la schimbările de personal din partea junimiștilor cu nevoia de stabilitate a funcționarilor statului, județului și comunei, care într-adevăr se impunea¹¹. În realitate, schimbările nu au luat ritmul obișnuit în bună măsură pentru că junimiștii aveau partizani puțini și cei pe care îi numeau în funcții și care să nu fie liberali erau conservatori de alte nuanțe, de obicei adepți ai lui L. Catargiu*. În rândul majorității parlamentare cei care dominau erau liberal-conservatorii. De altfel, L. Catargiu colaborase strâns cu guvernul în pregătirea și desfășurarea alegerilor, știind că la deschiderea Parlamentului se avea în vedere un guvern de concentrare conservatoare. O socoteală care îndată după alegeri nu se dovedește deloc simplă, amestecul de principii fiind tulburat ca de atâtea ori de amestecul de persoane. La Senat guvernul susține președinția lui N. Kretzulescu, iar liberal-conservatorii pe aceea a gen. Florescu. Cel de-al doilea câștigă cu 57 voturi contra 37 ale primului „T. Rosetti, roulé par les conservateurs furieux“

¹¹ T. Maiorescu, *Discursuri parlamentare...*, vol. IV (1888–1895), p. 29.

* „Nu știu cum se face că, de când a căzut guvernul D-lui Brătianu, nu mai poți să trăiești de liberal-conservator — declara Al. Lahovari în Parlament, și el tot liberal-conservator. Avem 20 000 de funcțiuni, mi se pare, dar de am avea 40, 60, 100 000 tot ar fi liberal-conservatori care să le ocupe” (*D.A.D.*, nr. 26, ședința din 13 ianuarie 1889, p. 481). Alegerile au evidențiat că Partidul Național-Liberal rămânea puternic. În ciuda faptului că era în opoziție, el obținea 40 de locuri. Și chiar dacă lipsea din Parlament I.C. Brătianu (intrat în balotaj la colegiul I de Senat din Ilfov și retras la al doilea scrutin în favoarea bancherului Zerlendi (!), liberalii făcuseră, cum scria C. Bacalbașa, „foarte bună figură în alegeri” (C. Bacalbașa, *op. cit.*, vol. II, p. 75).

— scrie T. Maiorescu¹². În „România“, un articol de fond răspunde nemulțumirilor junimiste.

La 7/19 noiembrie, la întrunirea partizanilor guvernului de la Hôtel de France, se aud voci care cer trecerea junimiștilor în opoziția liberală. La 9/21 noiembrie, la Cameră, N. Ionescu susține imediata alegere a organelor Adunării. Th. Rosetti cere amânarea cu două zile. La propunerea lui Al. Lahovari se votează amânarea cu o zi. Alegerea îi aduce lui L. Catargiu 105 voturi (guvernul nu propune contracandidat)¹³, contra lui D. Brătianu, rămas cu 40 de voturi. Vicepreședinți sunt aleși Ilariu Izvoranu, V. Pogor, Gr. Cozadini și gen. G. Manu. Acesta din urmă, cu cele mai puține voturi (83), mulțumește cel dintâi cu vorbele: „Acest vot este pentru mine o semnificare, este aplicațiunea aceluia vestit proverb: să te ferești de amici, să nu te temi de inamici“¹⁴. Hotărât lucru, nu o atmosferă de înțelegere domnea printre conservatori.

La 11/23 noiembrie „criza ministerial-parlamentară“, cum o numește T. Maiorescu, nu se încheiase încă. La insistențele Regelui se ajunge la o înțelegere până la urmă, în guvern, rămas pe mai departe sub conducerea lui Th. Rosetti, intrând și liberal-conservatorii gen. G. Manu la Război, Al. Lahovari la Domenii și G. Vernescu la Justiție. Externele le preia P.P. Carp, după ce liberal-conservatorii nu-i acceptaseră Internele. În prima ședință a noului cabinet, la Rege, L. Catargiu și gen. Florescu declară tot sprijinul lor în Parlament¹⁵. Însă... în fapt, bătrânii conservatori erau nemulțumiți¹⁶. Mai cu seamă L. Catargiu. La 14/26 noiembrie, din inițiativă parlamentară, se face propunerea de reînființare a regimului de porto-franco la Brăila și Galați. Propunerea era iscălită de 23 de

¹² T. Maiorescu, *Însemnări zilnice*, III (1887–1891), p. 118.

¹³ D.A.D., sesiunea extraordinară 1888, nr. 4, ședința din 10 noiembrie 1888, p. 61.

¹⁴ *Ibidem*, p. 62.

¹⁵ T. Maiorescu, *Însemnări zilnice*, vol. III (1887–1891), p. 118–119; idem, *Discursuri parlamentare...*, vol. IV (1888–1895), p. 33–34.

¹⁶ „România“, nr. 252 din 14 și 15 noiembrie 1888.

deputați, în cap cu L. Catargiu¹⁷. La 12 ianuarie 1889, când vine în fața Camerei propunerea de reînființare a porto-franco la Galați și Brăila, L. Catargiu își arată limpede resentimentele*.

Discuția din Parlament e cu totul semnificativă pentru starea nelimepizată a raporturilor dintre diversele disidențe conservatoare în acel moment. Guvernul se simte dator să reacționeze și o face într-o strânsă unitate de vederi, cu spirit de echipă. La mijloc nu era într-adevăr chestiunea regimului de porto-franco, ci a persoanelor care ocupau banca ministerială. „Aici pare a nu mai fi vorba de porto-franc, ci de portofoliu“, cum spunea cu fină ironie Al. Lahovari¹⁸.

Reînființarea regimului de porto-franco, ca soluție economică de încurajare a exporturilor românești, nu mai era de actualitate. Orientarea unei însemnate părți a comerțului țării spre Europa Centrală, ca urmare și a dezvoltării rețelei de căi ferate, orientare puternic accentuată în timpul aplicării Convenției cu Austro-Ungaria, dezorganizarea comercială din anii războiului din 1877–1878, politica obstrucționistă a Rusiei la gurile Dunării după aceea, invadarea piețelor europene cu cereale americane și rusești ș.a. erau tot atâtea cauze** ce arătau soluția reînființării regimului de porto-franco ca neviabilă din punct de vedere economic. P.P. Carp, care, într-un exce-

¹⁷ D.A.D., nr. 6, ședința din 14 noiembrie 1888, p. 77. Vezi și nr. 12, ședința din 25 noiembrie 1888, p. 160; nr. 13, ședința din 1 decembrie 1888, p. 188; nr. 14, ședința din 1 și 2 decembrie 1888, p. 206 și urm.

* Susținând propunerea, el declara: „când în Cameră și în Senat majoritatea este a partidului liberal-conservator, când pe banca ministerială unii din D-voastră nu vreți să ziceți că sunteți nici chiar liberali, ci puri conservatori, trebuie să urmați tradițiunile acestui partid“. Tonul era tranșant, amenințarea nevoalată. Cu același prilej ridică și problema schimbării radicale a personalului administrativ, care era, spunea el, „colectivist“ și nu conservator. Dacă așa se va face atunci el mai dă curs guvernului, dacă nu, „atunci nu pot face altfel decât a vă zice să rămâneți sănătoși“ (*Ibidem*, nr. 25, ședința din 12 ianuarie 1888, p. 470–471).

¹⁸ D.A.D., nr. 26, ședința din 13 ianuarie 1889, p. 479.

** Vezi foarte buna lucrare a lui Constantin Bușe, *Comerțul exterior prin Galați sub regimul de port franc (1837–1883)*, București, 1976.

lent discurs, spulberă argumentația lui Catargiu, avea dreptate când afirma că de atunci înainte Galații și Brăila nu puteau profita decât de pe urma „creșterii treptate a avuției generale a țării” și orice mijloc de a le forța dezvoltarea în alt chip putea afecta negativ restul țării¹⁹. Chiar dacă era vorba doar de o reînființare pentru o anumită perioadă, zece ani, după propunerea lui L. Catargiu, soluția tot neviabilă rămânea. Chestiunea era mai mult politică decât economică. Și atunci, situația lui Al. Lahovari, a lui Manu și Vernescu, membri ai Partidului Liberal-Conservator, dar și ai guvernului, era cel puțin delicată: „noi n-am intrat în acest minister — declara Lahovari — decât după ce am consultat pe cei doi leaderi ai noștri, pe președintele Camerei și pe președintele Senatului. Dar deodată veniți pe această bancă, nu puteam să nu fim corecți și pe lângă aceia cu cari lucrăm. Situațiunile echivoce nu ne convin”²⁰. Și Lahovari își arăta clar poziția: „sunt omul țării mele, nu sunt omul unui om, oricât de mare ar fi acel om”²¹.

În urma altor declarații, M. Kogălniceanu conchide cu ironie că de fapt în Parlament s-a discutat nu „chestiunea porturilor-france” ci „chestiunea ministerială”. Pus la vot, proiectul reînființării regimului de porto-franco este respins cu 103 voturi contra 56. L. Catargiu își dă demisia de președinte al Camerei²². Demisia îi este respinsă a doua zi cu 91 voturi contra 50. La intervenția lui Catargiu este însă admisă, pentru ca la 16 ianuarie să fie din nou ales cu 99 de voturi²³. Din nou intervine L. Catargiu. Până la urmă, abia la 19 ianuarie criza părea depășită.

Adunarea își alege un nou președinte în persoana fostului ministru de la 1870, Constantin Grădișteanu. Din solidaritate,

¹⁹ *D.A.D.*, nr. 25, ședința din 12 ianuarie 1889, p. 473.

²⁰ *Ibidem*, nr. 26, ședința din 13 ianuarie 1889, p. 480.

²¹ *Ibidem*.

²² *Ibidem*, p. 497.

²³ *Ibidem*, nr. 27, ședința din 14 ianuarie 1881, p. 507; nr. 28, ședința din 16 februarie 1881, p. 515.

N. Blaremburg își dă și el demisia din vicepreședinție, dar n-are succesul lui L. Catargiu, demisia sa fiind imediat acceptată, în locu-i fiind ales E. Protopopescu-Pake. Dar la 25 ianuarie 1889, 22 de deputați, între care N. Blaremburg, G. Panu, Gh. Apostoleanu, ș.a., vin cu o propunere de dare în judecată a foștilor miniștri ai lui I.C. Brătianu, pe care o citește de la tribună N. Blaremburg (timp de 2 1/2 ore) și o susține G. Panu²⁴. Propunerea era, ca și precedenta, cât se poate de „insidioasă“, cum se exprima Maiorescu, pentru că se știa că junimiștii i se opuneau cu hotărâre. De altfel, îndată după citirea ei, T. Maiorescu o combate în termenii cei mai aspri*.

În februarie guvernul mai aduce în discuția Parlamentului proiectul de lege pentru înstrăinarea bunurilor statului. Tot acum, la 17 februarie/1 martie, T. Maiorescu depune în Cameră proiectul său asupra parohiilor și instrucțiunii publice. În martie se reglementează statutul prințului moștenitor Ferdinand în viața constituțională a țării, Senatul trecându-l pe lista membrilor săi. În aceeași lună se aduce în discuție și proiectul de lege relativ la pensiile militare. Toate acestea se fac însă pe un fundal politic în continuă frământare. În guvern, chiar, G. Vernescu amâna mereu un proiect de lege judecătorească, cerut de programul „Erei noi“ și susținut de colegii săi junimiști. În Parlament continuă tevatura în jurul propunerii de dare în judecată a guvernului I.C. Brătianu (în ultimele sale două formațiuni). După ce propunerea Blaremburg

²⁴ *Ibidem*, nr. 30, ședința din 25 ianuarie 1889, p. 567 și urm.

* Discursul e relevant nu neapărat prin valoarea lui, la Maiorescu totdeauna ridicată — lucru știut —, cât prin reacția pe care o determină chiar și în sânul guvernului. La un moment dat, amintind de darea în judecată de la 1876 și de învinuirea ce i se adusese lui L. Catargiu bunăoară, Maiorescu exclamă: „a fost o infamie ceea ce s-a comis atunci“. N. Blaremburg (pe atunci între acuzatori) îi cere să-și retragă cuvintele. Maiorescu îi răspunde că nu s-a adresat lui. Și atunci G. Vernescu strigă: „atunci s-a adresat mie!“ Or Vernescu era în guvern, coleg cu Maiorescu. Solidaritatea de echipă nu mai funcționa. „Din această singură scenă — scrie T. Maiorescu — se poate înțelege mai bine decât din orice explicare situația anormală a ministerului Teodor Rosetti“ (T. Maiorescu, *Discursuri parlamentare...*, vol. IV (1888–1895), p. 36–37, 214–238).

e respinsă la 2 februarie, cu 81 contra 80 de voturi, Ilariu Izvoranu depune o alta, care la 9 februarie este primită cu 101 voturi contra 41 (împotriva votează doar junimiștii, liberalii disidenți abținându-se)*. Toată discuția din jurul acestor propuneri și a alegerii unei comisii de informațiuni nu face altceva decât să scoată în evidență deosebirile existente între diferitele nuanțe conservatoare și să tensioneze atmosfera. În afara Parlamentului conciliabilele politice, strâmte sau largi, accentuează și ele deosebirile, dându-le o expresie și mai acută**.

Guvernul, născut dintr-un compromis, nu mai poate rezista. Criza e precipitată de numirile făcute de G. Vernescu la Curtea de Casație (C. Orbescu, președinte, A.C. Șendrea și M. Antonescu, membri) fără consultarea celorlalți miniștri***. La 22 martie/3 aprilie 1889 guvernul își dă demisia (neprimită de Rege). În zilele următoare au loc neconținute conciliabile între Rosetti, gen. Florescu, Carp, L. Catargiu, gen. Manu, Al. Lahovari. Propunerea lui Manu de acceptare a președinției lui L. Catargiu în fruntea unui guvern de coaliție conservatoare nu e acceptată de junimiști. În sfârșit, la 26 martie/7 aprilie, Regele, după multe ezitări, aprobă demisia cabinetului Th. Rosetti și îl însărcinează pe L. Catargiu cu formarea noului minister²⁵. Cu aceasta criza nu se termină. L. Catargiu propune inițial un guvern de coaliție în care ar fi intrat, între alții, D. Brătianu, G. Mărzescu, C. Boerescu, Tzoni, Gh. Apostoleanu, pe lângă el, G. Vernescu, N. Blaremburg²⁶. Regele

* Asupra întregii acțiuni de dare în judecată, vezi articolul nostru: *Liberalii și conservatorii în proces*, II, în „Magazin istoric”, nr. 2, februarie 1973.

** La 15 martie, e votată cu 40 de voturi contra 1 și 32 abțineri o moțiune de neîncredere în guvern („România”, nr. 51 din 17 martie 1889).

*** D.A.D., nr. 82, ședința din 19 mai 1889, p. 1507.

²⁵ Vezi T. Maiorescu, *Însemnări zilnice*, III (1887–1891), p. 138–139; C. Bacalbașa, *op. cit.*, vol. II, p. 107–108.

²⁶ *Ibidem*, f. 140. Maiorescu afirmă chiar că L. Catargiu ar fi înmănat Regelui o listă de 12 persoane din care Suveranul urma să aleagă, el, cei opt miniștri. Afirmatia nu e confirmată de alte surse. Dacă e adevărat, ea însemna

convoacă la el mulți fruntași politici: Th. Rosetti, P.P. Carp, gen. Manu, Al. Lahovari, Al. Știrbei, Al. Marghiloman, T. Maiorescu, M. Ghermani, gen. Florescu și le cere părerea. Gen. Manu crede că această coaliție nu va rezista în Parlament decât câteva zile. Gen. Florescu e mai categoric. După el, această coaliție era „pentru răsturnare, dar nu pentru guvernare”. D. Brătianu se pretinde cel mai liberal dintre liberali, iar L. Catargiu cel mai conservator dintre conservatori și atunci ce fel de alianță mai este? La cine se va mai adresa Regele, constituțional, pentru a alterna jocul partidelor?*

Reușita lui L. Catargiu era deocamdată parțială, situația conservatorilor rămânând chiar mai neclară decât înainte. N. Filipescu se grăbește să publice în „Epoca” o declarație de retragere a lui din direcția acestui ziar pentru că prea mare îi era admirația față de Al. Lahovari și tot atât de mare disprețul față de Gh. Vernescu. Și N. Filipescu nu era deloc singurul care să gândească astfel, cu atât mai mult cu cât Gh. Vernescu preia în noul guvern portofoliul Finanțelor, un domeniu în care nu se pricepea și aceasta într-un moment în care se aflau în plină desfășurare operațiunile de stârpire a agioului, care cereau multă competență**. În plus, admiterea în guvern a lui

o gafă politică, greu de crezut ca aparținându-i lui L. Catargiu, om politic cu experiență și care nu se știa că ține trena regală.

* Tinerii conservatori, ca și grupul „Epoca”, erau nemulțumiți mai cu seamă de L. Catargiu, care nu numai că nu se arăta capabil să iasă din situație, dar și pentru că elimina din vederile sale pe un om ca Al. Lahovari, idolul multora, și nu urmărirea reunirea conservatorilor, căutând în schimb combinații cu liberalii disidenți, al căror rol nu-l vedeau. Se prea poate ca L. Catargiu să fi urmărit să-i împiedice pe liberalii disidenți să revină la matcă, atrăgându-i într-o combinație guvernamentală și compromițându-i. Numai că, până să ajungă aici, marea și mai mult disensiunile din tabăra conservatoare. Și e mai mult ca sigur că nu izbutea să-i atragă pe liberalii disidenți, care între timp se simțeau mai mult atrași de matcă, decât de foștii lor aliați. Până la urmă, la 29 martie 1889, L. Catargiu formează un cabinet doar din liberal-conservatori, după ce regele obține de la P.P. Carp acceptarea situației.

** De cum se prezintă la Cameră, junimiștii și minoritatea liberală îi și opun lui Vernescu o moțiune de blam. Moțiunea e respinsă, dar faptul arăta limpede ostilitatea manifestă a adepților lui Carp mai cu seamă contra vernescanilor din guvernul lui L. Catargiu (G. Niculescu, 1886–1901, *Parlamentul român. Biografii și portrete*, București, 1903).

N. Gherassi, prietenul lui Vernescu, om politic obscur, nu convine majorității parlamentare. Și aceasta i-o și arată²⁷. Dar, dincolo de componența acestui guvern, la urma urmei cu puțință de corectat, mai grav era că formarea lui dă pretext junimiștilor să-și afirme și mai pronunțat poziția lor de grup separat între conservatori.

La 31 martie/12 aprilie 1889, „vreo“ 56 de prieteni și adepți ai lui P.P. Carp, adunați la Brofft, se proclamă club politic separat — Clubul Constituțional. În Cameră, șeful acestui club, P.P. Carp, explică poziția sa și a amicilor săi față cu noua situație politică. Pentru el „guvernul prezidat de dl. L. Catargi este un pas îndărăt în dezvoltarea normală a acestei țări“. Și Carp face apoi un lung expozeu asupra a ceea ce crede el că înseamnă un partid conservator, adică o organizație politică strânsă în jurul unor idei conservatoare și nu „o sumă de oameni, chiar cu idei opuse, cu tendințe care de multe ori se ciocneau unele în contra altora“, care știu însă că pot veni la guvern²⁸. El și prietenii săi nu pot accepta un partid conservator numai ca „o adunătură de individualități cu diferite dorințe“, și de aceea între ei și vechii conservatori s-a creat și adâncit „un abis“. „Mișcarea între vechii și noii conservatori este mai adâncă decât credeți“ — declara Carp în încheierea „răfuielii“ sale cu L. Catargiu; „tot conservatori suntem și unii și alții, numai nu veți putea împiedica niciodată ca D. Lascăr Catargiu să fie *conservator de ieri și eu conservator de mâine*“ (subl. ns.)²⁹. Cu discursul său și mai cu seamă cu întărâtarea din el, Carp accentuează încordarea din rândurile conservatoare. L. Catargiu îi răspunde cu vehemență (nu și cu forță de convingere, căci n-avea talentul de orator al celui dintâi)³⁰. Al. Lahovari încearcă să aplaneze conflictul, ca unul care fusese ministru în guvernul Th. Rosetti și era și acum. El cere cu insistență să se termine o dată cu chestiunile personale, cu lup-

²⁷ D.A.D. nr. 79, ședința din 30 martie 1889, p. 1277 și urm.

²⁸ *Ibidem*, p. 1284.

²⁹ *Ibidem*, p. 1285–1286.

³⁰ *Ibidem*, nr. 71, ședința din 31 martie 1889, p. 1292–1293.

tele de partid și de influență, „ca să nu se zică că ne-am împărțit nu pe idei, ci pe portofolii; să nu se zică că ne-am împărțit pe ambițiuni”³¹.

În realitate tocmai aceasta era concluzia: rivalitatea de ambiții sfâșia Partidul Conservator. Din Parlament ea trece în presă și preocupă discuțiile politice. Pe bună dreptate M. Kogălniceanu se întreba ce vină avea Parlamentul țării că era silit să asiste la atacurile și contraatacurile frunțașilor conservatori, că „era pus să joace rolul pe care-l juca corul din timpurile vechi ale lui Eschil și Euripide”. Aceasta în vreme ce atâtea reforme așteptau să fie împlinite și în condițiile în care neînțelegerea nu era de nici o trebuință. „Sau voiți d-voastră, cei din guvernul vechiu și cei din guvernul nou, să o duceți într-o ceartă și pe noi să ne țineți aici până în vinerea patimilor?”³² Chiar dacă „cearta” n-a fost permanentă, căci au existat și momente de liniște (niciodată de acceptare reciprocă), ostilitatea dintre diferitele grupări conservatoare a sporit sub acest guvern al lui L. Catargiu.

Un moment de acalmie a fost aducerea în discuție (4 aprilie 1889) și votarea proiectului de lege pentru acordarea de credite continuării fortificațiilor de la București, Focșani, Nămolosa, Galați. Raportor a fost P.P. Carp, care s-a priceput să apere cu abilitate proiectul împotriva pasionatelor critici din partea prințului N. Bibescu, N. Blaremburg, G. Panu și mai ales M. Kogălniceanu (acesta din urmă a conjurat cu lacrimi în ochi pe deputați să nu voteze o lege care va aduce țării mari nenorociri. Nenorociri n-a adus, dar ulterior fortificațiile se vor dovedi cel puțin fără obiect). În rest, între grupările conservatoare n-a fost liniște. Ziarele „România Liberă” și „Epoca” fac o opoziție crâncenă guvernului. Prin aceasta se și apropie unul de celălalt până când în iunie se și contopesc, dând la iveală „Constituționalul”.

³¹ *Ibidem*, nr. 70 și 71, ședințele din 30 și 31 martie 1889, p. 1286, 1292.

³² *Ibidem*, nr. 71, ședința din 1 aprilie 1889, p. 1303.

Cu aceeași vivacitate le răspund ziarele liberal-conservatoare „România” și „Naționalul”. În termeni ca aceștia: „Pentru liberalii-conservatori Partidul junimist nu există, precum nu există pentru familia constituită, copilul natural”³³. „România” respingea apelurile la unire ale „Epocii” pe motiv că lui N. Filipescu nu i-a dat nimeni mandatul s-o facă și dacă junimiștii voiau să se unească n-aveau decât să intre în Partidul Liberal-Conservator: „biserica e mare”³⁴. Ziarul cel mai plin de zeflema și harțag la adresa guvernului era „Constituționalul”, cu o echipă de redactori talentați: A.D. Holban, N. Volenti, E. Ionescu, Gr. Buicliu, N. Cerkez, I.D. Ghica, D. Teleor ș.a. Se atacau nu numai vernescanii, dar și L. Catargiu personal. Tinerii conservatori, animați de N. Filipescu, lucrau, prin toate mijloacele, ca să închege o coalitiție a tuturor conservatorilor, tineri și bătrâni deopotrivă, prin îndepărtarea vernescanilor*. Ținta presiunilor celor tineri erau Al. Lahovari și gen. Manu pe care voiau să-i determine să se întoarcă în contra vernescanilor (și a lui L. Catargiu, dacă altfel nu se putea). Nici G. Gr. Cantacuzino nu era uitat, propunându-i-se, pentru a fi atras, președinția Camerei. Acțiunea nu rămâne fără urmări. Al. Lahovari, în dese convorbiri cu L. Catargiu, îi cere o altă atitudine față de junimiști (firește, o schimbare a relațiilor cu G. Vernescu era presupusă)³⁵. Deocamdată însă L. Catargiu nu era convins de necesitatea despărțirii de G. Vernescu. „Românul” respinge mereu denumirile de „catargiști” și „vernescani” folosite de junimiști. „Partidul Liberal-Conservator, așa cum a fost organizat în 1884, este unul și nedespărțit”³⁶. Ca „o dovadă”, ziarul anunța că, de pildă, la Câmpulung s-a hotărât „unirea definitivă” a liberalilor și conservatorilor locali.

Mai potolite în timpul vacanțelor de vară, discuțiile politice se reiau o dată cu venirea toamnei, paralizând practic orice

³³ „Naționalul”, an I, nr. 30 din 13 aprilie 1889.

³⁴ „România” nr. 81 din 17 și 18 aprilie 1889.

* Vezi „Epoca”, aprilie—iulie 1889.

³⁵ T. Maiorescu, *Însemnări zilnice*, III (1887–1891), p. 161.

³⁶ „România”, nr. 180 din 21 și 22 august 1889.

activitate constructivă. Mai târziu, L. Catargiu afirma în Parlament că la toate ministerele erau pregătite proiecte de legi, relative la învățământ, credite agricole, lucrările podului de la Cernavodă, îmbunătățirea administrației Dobrogei, reorganizarea clerului mirean, organizarea jandarmeriei ș.a. Dar... „era o parte din Cameră care ne făcea viața amară și deși aveam o majoritate, însă nu puteam lucra nimic; și ce era mai dureros pentru noi era că tocmai unii dintre acei care se ziceau conservatori ne făceau adesea cele mai mari greutăți”³⁷.

Al. Lahovari și Gr. Păulescu sunt cei care încearcă o înțelegere cu junimiștii. Cel dintâi oferă acestora trei ministere, legații din Paris, Londra și Roma, postul de guvernator al Băncii Naționale (acesta pentru Th. Rosetti). Într-o atare înțelegere, P.P. Carp ar fi sprijinit guvernul din Cameră, „rezervându-și viitorul înlăuntrul Partidului Conservator astfel reconstituit”³⁸. Dar L. Catargiu nu acceptă o atare formulă (din cauza legăturii sale cu G. Vernescu) și propune doar două ministere pentru doi apropiați ai junimiștilor (A.D. Holban și Gr. Triandafil) și, eventual, G. Gr. Cantacuzino, președinte al Camerei. Guvernul, astfel refăcut, urma să aducă în Parlament proiectul inamovibilității magistraturii și reforma Băncii Naționale. Constituționalii se consfătuiesc. P.P. Carp acceptă orice însă fără vernescani. În acest sens, T. Maiorescu și Th. Rosetti, în același timp, cer o audiență la Rege. Propunerea lui Al. Lahovari nu izbutește, nici cu reînnoirile sale succesive. („Vous saurez au moins que j'ai tout fait pour nous entendre” — îi declara el lui T. Maiorescu)³⁹. Junimiștii se reunesc aproape zilnic în acest sfârșit de octombrie. Dar... „situația tot nehotărâtă”, „nimic definitiv”.

În sânul guvernului Al. Lahovari, gen. Manu și Gr. Păulescu erau pentru o înțelegere cu junimiștii, dar L. Catargiu continua să susțină ca mai necesară înțelegerea cu vernescanii. Aceasta cu toate că nu lipseau fricțiunile dintre el și G. Vernes-

³⁷ D.A.D., nr. 15, ședința din 13 decembrie 1889, p. 161.

³⁸ T. Maiorescu, *Însemnări zilnice*, III (1887–1891), p. 180.

³⁹ *Ibidem*, p. 183.

cu*. Lui L. Catargiu nu-i convenea nici o soluție atâta vreme cât simțea nesigură majoritatea din Cameră.

De mai multe ori chestiunea dizolvării Parlamentului revenise în discuția Consiliului de Miniștri. În principiu toți o recunoșteau ca „o necesitate inevitabilă“. Dar nu toți erau de acord asupra momentului când urma să se dizolve. L. Catargiu și G. Vernescu considerau că acest moment trebuia să fie concomitent cu deschiderea Parlamentului în sesiunea de toamnă. Șeful guvernului, în felul lui, interesat firește, dar cinstit, spunea că îi era foarte greu să cheme Camera la lucru, prin mesajul de deschidere și, în același timp, să-i dea a înțelege că la cel dintâi conflict ce s-ar naște are s-o dizolve. Manu, Lahovari și, în urmă, Gr. Păulescu credeau mai nimerit s-o dizolve la ivirea unui conflict, de pildă, în momentul alegerii președintelui. Altfel, dizolvarea părea, vorba gen. Manu, „prin anticipațiune“**.

* Numirea lui Pake Protopopescu, prieten personal al acestuia, ca guvernator al Băncii Naționale, alte numiri de partizani în personalul administrativ, propunerea lui Vernescu de a se remania guvernul prin introducerea liberalului G. Mârzescu ș.a. (Vezi Traian Lungu, *op. cit.*, p. 92).

** Vezi D.A.D. nr. 15, ședința din 13 decembrie 1889, p. 165; A.N.R., fond Casa Regală, dosar 3/1889, f. 1.

1. „Un continuu echivoc“

La sfârșitul lui octombrie regele convoacă un Consiliu de Miniștri pentru deliberări. Toți miniștrii sunt consultați. Gen. Manu și Al. Lahovari se pronunță contra dizolvării, cerută atât de L. Catargiu cât și de G. Vernescu. În caz de dizolvare Manu și Lahovari voiau completarea ministerelor „în sens omogen“ (un post de ministru rămăsese liber de la început „din cauză că era divergență de opinii între d. Vernescu, d. Catargi și noi“ și se avea în vedere o eventuală completare și restructurare cu junimiștii). Or, la această cerere, cum plastic se exprima gen. Manu, „D. Catargiu... o cam scâlda“¹. Regele susține părerea lui Manu și a lui Lahovari și, firește, L. Catargiu își prezintă demisia. O demisie pe care Regele o considera foarte „gravă“. „Cu toate că sub ministerul d-lui Brătianu s-au schimbat 60 sau 70 de miniștri — declara malițios L. Catargiu în decembrie 1889 — lucrul acesta nu s-a găsit grav, dar pentru ministrul liberal-conservator era o chestiune gravă“².

Soluția G. Manu, presupusă de unii*, ajunge la ordinea zilei. Regele voia, din rațiuni de politică externă, un guvern cu participarea sau sprijinit de junimiști. În noul minister, instalat la 5 noiembrie 1889, intră trei junimiști (Th. Rosetti, M. Ghermani și Al. Marghiloman — cel din urmă după ce T. Maiorescu refuză). În plus, ceilalți miniștri sunt favorabili lor (Manu, Lahovari) sau apropiați (Al. Holban, Gr. Păucescu). P.P. Carp nu este inclus (la cererea lui Manu), dar cu perspectiva de a fi în caz de dizolvare a Parlamentului („pour courir ensemble les chances de la situation“). Noua formațiune minis-

¹ C. Bacalbașa, *op. cit.*, vol. II, p. 64.

² *D.A.D.*, nr. 15, ședința din 13 decembrie 1889, p. 162.

* La 1/13 noiembrie gen. Manu îi făcuse lui T. Maiorescu o propunere de a intra în minister, alături de Th. Rosetti și Al. Lahovari, cu aprobarea lui P.P. Carp. „Pentru ca să vie Manu la mine, lucrul e de astă dată mai serios“ — notează T. Maiorescu, *Însemnări zilnice*, III (1887-1891), p. 185.

terială, de „concentrare“, cum va fi numită*, dădea câștig de cauză grupărilor conservatoare nemulțumite de până atunci. Pentru Partidul Conservator ea nu aducea însă o regăsire a unității. Aceeași soluție stăruia în rândurile sale, deoarece se lăsau la o parte din sfera puterii alte grupări, L. Catargiu, gen. I.E. Florescu și, firește, vernescanii care, până una alta, se simțeau legați de conservatori prin aceeași atracție a puterii. Și aceste grupări erau bine reprezentate în Parlament, mai bine decât fostele grupări nemulțumite.

Oficiosul liberal-conservator a considerat noul guvern ca „pur personal“ și nimic mai mult, ca „un mijlocăș pieziș“ al voinței regale³. La 12 noiembrie, 60 de deputați și senatori se întrunesc la G. Vernescu și stabilesc candidaturile lui L. Catargiu la Cameră și a gen. Florescu la Senat. Două zile mai târziu, circa 80 de liberal-conservatori se întrunesc din nou. L. Catargiu face aluzie la cei care au acces pe scara din dos a Palatului; el combate ideea unor guverne „compuse din oameni care capătă puterea prin intrigă“, susținând-o pe aceea a guvernelor „rezemate pe partide recunoscute de țară“⁴. Alți 20 de senatori și deputați „independenți“ (de fapt tot liberal-conservatori), reuniți la N. Blaremburg, hotărăsc și ei opoziție contra guvernului Manu.

Pentru moment însă opoziția nu prea are succes. Majoritățile, versatile, trecură imediat de partea noului minister⁵. La Cameră, L. Catargiu e înfrânt în candidatura lui la pre-

* Numită așa pentru că, vorba aceluiași Panu: „de astă dată nu mai sunt pe banca ministerială nici junimiștii, nici liberalii conservatori, nici constituționalii, sunt conservatorii concentrați“. Adică „acum zic: suntem cu toții familia conservatoare față cu familia liberală“ (*D.A.D.*, nr. 15, ședința din 13 decembrie 1889, p. 162). Dar el nu credea în reușita concentrării, căci ambiția și lupta o dată angajate cereau sacrificii consecutive (comparația lui cu Macbeth care-l ucide pe Duncan ca să-i ia coroana, dar apoi ucide mai departe pentru a și-o menține e foarte reușită). Îndepărtarea șefului, a lui L. Catargiu, nu putea fi fără urmări.

³ „România“, nr. 239, 240, 241, din 7, 8 și 10 noiembrie 1889.

⁴ *Idem*, nr. 246 din 16 noiembrie 1889.

⁵ C. Bacalbașa, *op. cit.*, vol. II, p. 113.

ședinție, neobținând decât 52 de voturi contra 85 ale lui G. Gr. Cantacuzino, care este ales. La Senat președinte era gen. Florescu. La un amendament pe care îl propune în discuția Adunării se obține o paritate de voturi. Gen. Florescu demisionează și, la stăruința guvernului, demisia îi este acceptată cu 50 de voturi contra 42. În locul său este ales Nicolae Kretzulescu, candidatul guvernului⁶.

L. Catargiu ține un discurs în Cameră cu resentimente abia voalate la adresa Coroanei⁷. Era nemulțumirea celui care vedea bine că alții voiau să culeagă roadele din grădina lui. Și nu se putea spune că nemulțumirea sa n-avea temei. Take Ionescu, inteligentul avocat, subjugat din ce în ce mai tare de politică, care încă își păstra o libertate de mișcare între grupările conservatoare, neîncadrându-se propriu-zis în nici una, se hotărăște de data acesta — deocamdată ca atitudine — pentru L. Catargiu și contra junimiștilor. Bătrânul șef conservator nu va uita sprijinul de acum și îndată ce va avea prilejul și-l va face cel mai tânăr ministru al guvernului său. Era, s-o recunoaștem, și un tribut adus valorii, Take Ionescu arătându-se, cu adevărat, chiar de la început, o valoare în politica românească.

Cu impetuozitate, cu forță oratorică, Take Ionescu crede că între grupările conservatoare, de la preluarea puterii, a fost un neconținut „proces de convingere-învingere“, din care „nu s-a ajuns nici la convingere, nici la învingere, ci la un izvor de frământări“. Fiecare guvern a fost o nouă frământare. Și nu se poate spune, remarcă el foarte corect, că au fost învinși și învingători, ci de fiecare dată unii îndepărtați de la putere, pentru moment, și alții, aflați la putere, tot pentru moment. Și de fiecare dată „cel puțin o înjumătățire a partidului care trebuia regenerat“⁸.

Cel mai vehement atacă noul guvern G. Vernescu. El face un lung rechizitoriu grupării lui P.P. Carp, dar nu-i uită nici

⁶ „România“ nr. 264, din 9 decembrie 1889.

⁷ D.A.D. nr. 15, ședința din 13 decembrie 1889, p. 162-163.

⁸ *Ibidem*, nr. 16, ședința din 14 decembrie 1889, p. 180-184.

pe gen. Manu, Al. Lahovari sau Gr. Păucescu⁹. Atacurile porneau din nemulțumire, din interes, firește, dar și din insatisfacția pe care nu putea să n-o determine neconținută luptă pentru întâietate dintre grupările conservatoare. Răspunzând acestor atacuri, gen. Manu își apăra guvernul, cu abilitate și din apărare în atac știe să-și consolideze propria poziție¹⁰. T. Maiorescu, cu obișnuita sa forță oratorică, într-un lung și excelent discurs, face o întreagă istorie politică a deceniului '80 și firește trage concluzii. Și din ele reieșea limpede că L. Catargiu de cele mai multe ori a fost depășit de evenimente care l-au târât în loc să le influențeze. Argumentele lui Maiorescu, unele după altele, într-o înșiruire de o remarcabilă logică (trăsătură distinctivă a oratorului care era) atacau nu greșelile lui L. Catargiu, ci nehotărârea lui, incapacitatea de a imprima o linie clară partidului, recurgând prea adesea la „paralelități și lateralități”¹¹. Majoritatea Camerei începea să fie câștigată. Nu puțin contribuie la acesta excelentul discurs al lui Al. Lahovari, ministrul de Externe în noul guvern, care-și îndreaptă forța talentului său împotriva lui G. Vernescu. „D-l Brătianu, mai priceput, a sfârșit cu d-ta în două luni de zile și poate că și aceasta a fost una din cauzele rămânerii sale la guvern în timp de 12 ani”, comenta el cu obișnuita-i ironie care nu ierta¹². Era clar, atâta vreme cât „nefireasca” unire cu Vernescu dăinuia, o unitate a conservatorilor nu era cu putință, după cum un guvern conservator fără junimiști n-avea șanse de durată, regele socotindu-i pe aceștia din urmă indispensabili (din rațiuni externe).

În vreme ce în Parlament discuția Adresei pusese din nou în lumină, dacă mai era nevoie, opoziția dintre diversele grupări conservatoare, contribuind însă în a asigura pentru moment o majoritate noii formațiuni ministeriale, ostilitățile con-

⁹ *Ibidem*, p. 239.

¹⁰ *Ibidem*, nr. 15, p. 166–167.

¹¹ T. Maiorescu, *Discursuri parlamentare...*, vol. IV (1888–1895), p. 320–356.

¹² Al. Lahovari, *Discursuri parlamentare (1888–1891)*, p. 198.

tinuau și în afară*. Adepții guvernului reînființează ziarul „Timpul” la 13 noiembrie 1889, ca să fie organul „concentrării” conservatoare, în fapt oficios (de la 12 martie 1890 în fruntea ziarului este adus N. Filipescu, unul din adepții cei mai convinși ai acestei concentrări). Câteva alegeri parțiale demonstrează nu atât tăria guvernului, cât forța de înrăurire directă și indirectă a puterii. Din șase mandate, candidații guvernului obțin cinci¹³.

Noul minister își arată de la început intenția de a face o operă constructivă. Mai multe proiecte de legi sunt pregătite, unele gata de a fi aduse în discuție. La începutul lui 1890 gen. Manu tocmai era luat în zeflema de a fi prezentat 10 proiecte de legi de reformă administrativă (ele au și fost botezate, „decalogul generalului Manu”)¹⁴. Dar pentru fiecare proiect trebuia asigurată o majoritate parlamentară. În ianuarie, Gr. Păulescu, ministrul Agriculturii și Industriei, intervine pe lângă Vernescu și Catargiu, cerându-le sprijin pentru votarea fortificațiilor**. Nu se știe dacă n-a făcut-o și pentru a mai

* La 11 ianuarie 1890 se reunește Comitetul Clubului Central al Partidului Liberal-Conservator, al cărui președinte era gen. Florescu. Reunirea avea loc pentru reînnoirea Comitetului. G. Vernescu vrea să profite și încearcă introducerea a 16 noi membri, adepți ai lui. Maniștii reacționează și cu 52 voturi contra 42 noii membri sunt respinși și e aprobată, la inițiativa lui Pake-Protopopescu, vechea conducere, cu gen. Florescu în frunte. Nemulțumiți, G. Vernescu și L. Catargiu convoacă la 15 ianuarie Comitetul Executiv al Partidului Liberal-Conservator (la care maniștii nu vin). Cu acest prilej, gen. Florescu contestă din nou constituționalitatea guvernului Manu (vezi „Timpul”, an XI, nr. 47 din 13 ianuarie 1890 și „România” nr. 9 din 13 ianuarie 1890 și nr. 11 din 17 februarie 1890).

¹³ „Timpul”, nr. 50 din 17 ianuarie 1890.

¹⁴ C. Bacalbașa, *op. cit.*, vol. II, p. 114.

** Votate la 29 aprilie/11 mai 1890 cu 93 voturi contra 53. În orice caz „ne-am explicat asupra tuturor cesiunilor”, cum declara L. Catargiu în decembrie 1890 despre întâlnirea lui și a lui G. Vernescu cu Gr. Păulescu. Cu acest prilej, L. Catargiu cere reintrarea în Partidul Liberal-Conservator a tuturor celor „care au idei liberal-conservatoare” (și a junimiștilor, dacă ei considerau că le au) și să se formeze un guvern în care să nu intre nici el, nici Vernescu, dar care să fie un guvern „ce să ne dea garanții, să știm la ce să ne

potoli din furia cu care liberal-conservatorii se aruncă în acțiunea de dare în judecată a fostului guvern I.C. Brătianu, care tocmai este adusă în Cameră. Una din menirile guvernului Manu era și aceasta, de a face să înceteze o acțiune politică la fel de greșită pe cât fusese și precedenta, a liberalilor contra conservatorilor, din 1876. Și iritanta chestiune este scoasă de la ordinea zilei, raportul de dare în judecată (susținut de N. Blaremborg, care a vorbit 36 de ore, din care 20 de ore discursul propriu-zis) fiind respins la 30 ianuarie cu 86 de voturi contra 67 din 153 de votanți. Scăpat de obsesia unui proces politic guvernul forțează ritmul de lucru al Parlamentului. La 8 februarie convoacă majoritățile la Hotel Continental și vorbitorii, gen. Manu, Al. Lahovari, P.P. Carp ș.a., cer concursul tuturor pentru votarea bugetelor, a legilor financiare, administrative, judecătorești și de pensii civile. Al. Lahovari insistă asupra rostului minorității parlamentare, care în România era mai mică decât în alte părți, dar „foarte stânjenitoare“, în stare „să împiedice lucrările majorității“¹⁵. Oficiosul guvernului (care din 14 martie 1890 apărea și dimineața și seara)* se plângea mereu de obstrucția opoziției¹⁶. Un motiv pentru care guvernul e nevoit să prelungească sesiunea de primăvară. La 19 aprilie, din nou la 10 mai 1890, G. Manu convoacă

așteptăm, cum are să urmeze atât în privința politicii externe, cât și în privința politicii interne și cari au să fie legile ce vom avea să votăm“. Altfel spus, L. Catargiu voia un guvern care să-i fie supus (*D.A.D.*, nr. 24, ședința din 11 decembrie 1890, p. 203).

¹⁵ „*Timpul*“, nr. 69 din 10 februarie 1890. Lucrul era adevărat numai în parte. Sigur că în condițiile în care vechii șefi conservatori, L. Catargiu, gen. Florescu, liberalul conservator Gh. Vernescu, nu erau în guvern și ei formau minoritatea într-o Cameră conservatoare atunci forța ei era mare.

* Tot în martie se organizează și Comitetul conducător al ziarului „*România*“ în care intrau liberalii G. Vernescu, Răceanu, G. Dem. Teodorescu, C.G. Vernescu și conservatorii C. Olănescu, M. Balș, I. Iancovescu.

¹⁶ „*Timpul*“, nr. 84 din 28 februarie 1890, nr. 99 din 17 martie 1890; „*România*“ nr. 101 din 10 mai 1890. Opoziției conservatoare i se adăuga cea liberală, firește. La 15 martie „*Timpul*“ scria că în acea sesiune parlamentară numai liberalii făcuseră nu mai puțin de 75 de interpelări („*Timpul*“, nr. 98 din 15 martie 1890).

majoritățile parlamentare la Hotel Continental, cerându-le concursul. Miniștrii Al. Lahovari, Gr. Păulescu, M. Ghermani susțin cererea primului ministru. La fel P.P. Carp. Ambele întruniri sunt prezidate de Gh. Gr. Cantacuzino, unul din pionii importanți ai guvernului în Parlament¹⁷. Activitatea guvernului Manu, cu toate că atmosfera îi era neprielnică, nu numai dădea impresia dar chiar era fructuoasă. În această sesiune el trece prin Parlament creditul pentru continuarea fortificațiilor, legea etalonului aur și reorganizarea Băncii Naționale, creditul pentru construcția de șosele și noi căi ferate, legea organizării magistraturii, legea împotriva cumulului, legea pensiilor civile, modificarea unor dispoziții din legea pentru vânzarea pământurilor statului. În plus izbutește să scoată de la ordinea zilei darea în judecată a miniștrilor liberali. Sigur, cele mai multe proiecte de legi se găseau în studiul comisiilor parlamentare de dinaintea venirii guvernului Manu*. Dar, nu-i așa? acest guvern asigurase continuitatea necesară izbândei și culegea roadele. Impresia de activitate fructuoasă o dădeau nu numai legile în Parlament, ci și realizări din afara lui. Anul 1890 este unul în care a fost instalat telefonul în București. Direcția poștelor și telegrafului devine Direcția poștelor, telegrafelor și telefoanelor (P.T.T.), cu Dimitrie Cesianu în frunte. În februarie 1890 pe străzile Capitalei se introduce iluminatul electric. Cele dintâi lămpi electrice sunt instalate în fața Palatului regal, pe refugiul dintre Palat și Fundația Carol I. Tot în 1890 bulevardul „cel mare” al Bucureștilor, la care lucra febril Pake-Protopopescu, ia forma lui definitivă. Început încă în 1857, când Alexandru Orăscu trece la construirea Palatului Universității, acest bulevard fusese preluat în grija edilitară a lui Pake-Protopopescu, tăind orașul într-o parte până la biserica Cotroceni, iar în cealaltă până la Șoseaua Mihai

¹⁷ Vezi „Timpul”, nr. 128 și 145 din mai 1890. La 16 aprilie 1890, printr-un mesaj, regele cere Parlamentului să-și continue lucrările (*D.A.D.*, nr. 68, ședința din 16 aprilie 1890, p. 1377).

* Vezi, pe larg, Ion Mamina, Ion Bulei, *Guverne și guvernanți, 1866–1916*, București, 1994, p. 72–76.

Bravu, trecând peste strada Iancului pe care o „absorbea“ în întregime. În septembrie se inaugura localul Școlii comerciale, construit la insistența lui Pake-Protopopescu; în octombrie se punea piatra de temelie a Palatului Justiției, construit de arhitectul Cuțarida, și, în aceeași lună, a podului de peste Dunăre, operă a lui Saligny. La 1 noiembrie, la Turnu Severin, se inaugura Serviciul fluvial român pe Dunăre, îndeosebi prin strădaniile lui Grigore Manu, director general al Regiei Monopolurilor Statului. „Regimul conservator de atunci avea norocul a doi înalți funcționari cu totul superiori: unul era Pake-Protopopescu, primarul Capitalei, celălalt Grigore Manu, director general al regiei“, scrie C. Bacalbașa¹⁸. Evident opera de construcții din toată țara avea nevoie de o finanțare corespunzătoare. Și guvernul conservator s-a străduit s-o asigure punând la lucru excedentul din comerțul exterior al României, din ce în ce mai activ și cu o balanță constant bună. Pentru finanțarea lucrărilor din Capitală, de pildă, la 6 martie 1890, I.G. Poenaru-Bordea aducea în Cameră un proiect pentru emisiunea unui nou împrumut acordat orașului în valoare de 16 000 000 lei¹⁹ (aceasta după împrumuturile anterioare din 1869, 1883, 1888, 1889, a căror valoare se ridica la 77 433 820 lei)²⁰. Tot el pune în aplicare revizuirea administrației Băncii Naționale, în așa fel încât Parlamentul sau Ministerul de Finanțe să poată influența deciziile luate de Bancă, în caz de necesitate. Pentru că, spunea P.P. Carp, „administrațiunea de la bancă, față cu reformele cari le introducem noi, nu apără ideea financiară; ea apără o cetate a partidului lor (a P.N.L. — *n. n.*) și o apără în detrimentul creditului acestei țări“²¹. Totodată, prezența lui Ghermani în guvernul Manu asigură un buget cât de cât normal, după ce în doi ani de guvernare conservatoare bugetele nu fuseseră prezentate „în starea normală“. Principiile sale financiare erau foarte

¹⁸ C. Bacalbașa, *op. cit.*, vol. II, p. 123.

¹⁹ D.A.D. nr. 56, ședința din 6 martie 1890, p. 1045–1047.

²⁰ *Ibidem*, nr. 46, ședința din 15 februarie 1890, p. 831 și urm.

²¹ *Ibidem*, nr. 44, ședința din 16 februarie 1890, p. 950.

simple: remanierea impozitelor în strânsă legătură cu creșterea avuției naționale („impozitul trebuie așezat cu prudență și nu trebuie ca el să ucidă productivitatea“); niciodată statul să nu facă cheltuieli pripite (în 1890 îi răspundea lui G. Panu: „putem să dăm libertăți cât de multe, căci ele se pot lua înapoi și nu ne apucă nimeni; dar, când vei da o concesiune sau vei face o cheltuială de 100 milioane, nu mai poți da înapoi“)²².

Cu prilejul dezbaterii proiectelor de legi nu se poate spune că poziția guvernului vizavi de majoritățile parlamentare s-ar fi îmbunătățit. Cu umor, P.P. Carp (un foarte activ susținător al guvernului în această sesiune parlamentară) chiar remarcă faptul că după ce țara a trăit 12 ani cu omogenitatea liberală („acolo nu era decât o turmă și un păstor, o voință și o ascultare“) ce-ar fi fost să se încerce alți 12 ani și cu celălalt sistem, „cu un sistem care face să creadă pe guvern că la cutare moment poate să i se întâmple un ce neplăcut și că majoritatea pe care călărește nu este un armăsar atât de docil încât guvernul poate să stea în liniște pe dânsul...?“²³

Noul credit de 15 milioane pentru fortificațiile începute de liberali ridică de data aceasta chestiunea orientării externe a țării. În aprilie 1889 o astfel de dezbatere nu avusese loc. Și atunci lupta dintre grupările conservatoare pentru putere era prezentă. Dar în 1890 ea dobândise un spor de violență pe care mai înainte nu-l avusese. Și, inevitabil, sporul acesta se simțea peste tot. Luarea în considerare a suplimentării creditelor se face doar cu 98 bile pentru (58 contra)²⁴. P.P. Carp face și imprudența să pună chestiunea pe un teren politic, adică fortificațiile se făceau în vederea alianței Occidentului contra Orientului. Aceasta într-o Cameră conservatoare în care mulți credeau că România nu poate promova decât o politică externă de neutralitate²⁵. L. Catargiu o declară ferm: „noi

²² *Ibidem*, nr. 59, ședința din 10 martie 1890, p. 1113.

²³ *Ibidem*, nr. 58, ședința din 9 martie 1890, p. 1098–1099.

²⁴ *Ibidem*, nr. 78, ședința din 28 aprilie 1890, p. 1497.

²⁵ *Ibidem*, p. 1502.

nu putem urma decât o politică de neutralitate, adică să fim bine cu toate puterile, căci suntem o țară mică, o țară agricolă". L. Catargiu nu știa de ralierea la Tripla Alianță, cum de altfel nimeni nu știa în acea Cameră, în afara lui P.P. Carp. În timpul opoziției vorbise de mai multe ori în același sens, neutralist, în care vorbea acum*. Și era limpede „orice ați zice d-voastră, cum se exprima Take Ionescu, nu are înțeles sistemul de apărare ce am adoptat, dacă nu avem idei preconcepute în privința alianțelor de încheiat". Ca prim-ministru, incitat de Take Ionescu, L. Catargiu are cuvinte asemănătoare, la 30 martie 1889: „noi, ca națiune mică, care trebuie să avem recunoștință către toate puterile, ne vom feri de a provoca, de a nemulțumi pe oricare dintrînsele și ne vom da toate silințele ca să păzim neutralitatea în adevăratul ei sens și a o apăra în contra tuturor care o vor ataca"²⁶. Al. Lahovari, ministru de Externe în 1889 (și după aceea), susținând aceeași orientare, era mult mai nuanțat, acuzând amestecul unor vecini în treburile interne ale Regatului român (aluzie la Rusia). Aceasta în timp ce P.P. Carp se declara împotriva neutralității ca politică constant urmărită, iar în 1889 o spunea fără echivoc: „Trebuie dar să ne asociem cu toți aceia care au lucrat totdeauna pentru liniștea și pacea necesară prosperității și măririi poporului român. Aceasta e politica germană și în acest sens guvernul actual e pentru politica germană pe care a recunoscut-o și d. Brătianu"²⁷. În iunie 1888 P.P. Carp se duce la Berlin unde contactează un împrumut de 93 milioane de mărci de la un consorțiu bancar în care Bleichröder juca rolul principal**.

* Chiar în manifestul din septembrie 1888 L. Catargiu și G. Vernescu declarau: „O politică pașnică și amicală către toate puterile, o atitudine neted nepărtinitoare și sincer neutră este singura folositoare țării noastre. Am condamnat politica externă a guvernului trecut, când servilă, când provocatoare și niciodată corectă" (*Ibidem*, nr. 70, ședința din 30 martie 1889, p. 1281).

²⁶ *Ibidem*, nr. 70, ședința din 30 martie 1889, p. 1282.

²⁷ *Ibidem*, p. 1280.

** Cu acest împrumut s-au plătit 47 de milioane, datoria statului față de Banca Națională, s-au alocat 27 de milioane armatei, 14 milioane construcțiilor de căi ferate, 5 milioane pentru școli (A.N.R., fond *Casa Regală*, dosar 8/1888, f. 129, 21 iunie 1888).

La întoarcere, la Viena, îl asigura pe Kálnoky că era cu puțință reglementarea raporturilor comerciale dintre cele două țări, dar guvernul n-avea majoritatea în Parlament²⁸. De aceea, reprezentanții Puterilor Centrale în România aveau încredere în P.P. Carp și junimiști, dar n-aveau deloc în liberali-conservatori. Lui Al. Lahovari, reprezentantul austro-ungar, Goluchowski, îi spunea, la 24 aprilie 1888, că „administrația d-lui Catargiu nu-i putea inspira decât cea mai mare neîncredere, ținând seama de antecedentele și de legăturile compromițătoare ale acelora care o compuneau”²⁹. Ceea ce-l determină pe Al. Lahovari să-l asigure că nu va ezita să-și dea demisia „în ziua în care ar constata la Președintele Consiliului o cât de mică dorință de a devia de la linia de conduită care a urmat-o până acum guvernul regal în relațiile sale cu Puterile Occidentale”³⁰. Același Goluchowski îi reproșa regelui că l-a îndepărtat pe Carp. Carol I, nemulțumit de amestecul ministrului austriac în treburile sale interne, aducea drept explicație caracterul aprins și atitudinea provocatoare ale liderului junimist. Îi spunea însă că pe Catargiu îl va ține până la toamnă, ca apoi „să-l arunce peste bord” (exprimarea lui Carol notată de Goluchowski) și în locu-i să aducă un minister de serviciu junimist conservator, iar apoi pe I.C. Brătianu, „singurul om din România în stare să facă ordine”³¹.

Desele schimbări de guverne conservatoare de după 1888 își au, așadar, și o explicație de natură externă. Se apropia reînnoirea tratatului de alianță cu Puterile Centrale și cine urma s-o facă, în condițiile în care nici un conservator, în afara lui P.P. Carp, nu era la curent cu alianța secretă a României? Era o întrebare care a frământat mult pe regele Carol și cabinetele de la Viena și Berlin*. Frământare fără un temei real.

²⁸ Gh. Nicolae Căzan, Șerban Rădulescu-Zoner, *op. cit.*, p. 173.

²⁹ *Ibidem*, p. 178.

³⁰ A.N.R., fond *Casa Regală*, dosar 28/1889, f. 63.

³¹ *Ibidem*, f. 87, 6 mai 1889.

* Vezi, pe larg, Gh. Nicolae Căzan, Șerban Rădulescu-Zoner, *op. cit.*, p. 171 și urm.

„În politica externă, spunea Al. Lahovari, e un fel de solidaritate adevărată între toți românii, că nici un guvern care va sta pe această bancă nu va fi nici trădător, nici inept, și nu va urma decât o politică națională”³². Sub formula: „vom continua în afară politica înțeleaptă care ne-a atras bunăvoința puterilor celor mari, amicitia vecinilor, care au făcut din România un element de ordine și de pace în Orient“, cabinetele conservatoare Th. Rosetti, L. Catargiu, G. Manu, I. Em. Forescu au promovat în exterior aceeași politică inaugurată de liberali. Chiar fără să o știe. Nu puțin a contribuit la aceasta și acțiunea unor agenți ruși, în frunte cu ministrul Rusiei la București, M. Hitrovo, în Moldova, considerată drept amestec în treburile interne ale României. În toamna lui 1889 Al. Lahovari vizitează Viena, asigurându-l pe Kálnoky că nici o schimbare nu se va face în politica externă „care să nu corespundă simțămintelor și intereselor țării“. Iar Lascăr Catargiu, înainte de demisia sa, îl vizitează pe contele Bülow la ambasada germană de la București, exprimându-și atitudinea prietenească, a sa și a partidului său, pentru Germania și Austro-Ungaria și dorința de a da acestei atitudini o expresie mai concretă³³. Situația devine mai complicată după 1890 când se intensifică asupra românilor din Transilvania. I. Grădișteanu, tânărul conservator, foarte național în convingeri, declara în Parlament în decembrie 1890: „Credem, suntem siguri că nu se va găsi nici un guvern care să poată sta de vorbă măcar cu monarhia vecină până ce starea de lucruri de peste munți nu se va schimba cu desăvârșire“. Declara acestea pentru a-l combate pe T. Maiorescu, care, la 1881, credea că o apropiere de Austro-Ungaria va crea o situație mai bună românilor cuprinși în cadrul ei. Contrariul părea mult mai curând valabil. Al. Lahovari nega existența vreunui tratat cu Austro-Ungaria (atunci el încă nu știa că el există, dar chiar dacă ar fi știut-o tot ar fi trebuit să nege) și afirma imposibilitatea pentru micul regat dunărean de a se amesteca în treburile imperiului vecin. Tot ce putea,

³² D.A.D., nr. 70, ședința din 30 martie 1889, p. 1282–1293.

³³ Gh. Nicolae Căzan, Șerban Rădulescu-Zoner, *op. cit.*, p. 180.

ca ministru al acestui regat, era să spere și el că „statele care au români sub dominațiunea lor se vor convinge că românii sunt un popor leal și credincios și că este adevăratul lor interes de a-i trata cu dreptate și moderațiune”³⁴. În ianuarie 1891 primul ministru Gh. Manu vizitează Viena și discută cu Kálnoky asupra situației românilor transilvăneni. Fără nici un rezultat. Ministrul de Externe austro-ungar neagă faptul că guvernul de la Budapesta ar face vreo diferență în tratarea supușilor săi. Regele Carol îi spunea lui von Bülow că persecutarea românilor transilvăneni va fi o piedică în calea înnoirii alianței României cu Austro-Ungaria³⁵. Îngrijorarea cabinetelor austro-ungare și germane devine serioasă când în februarie 1891 este adus guvernul generalului I. Em. Florescu. Bülow și Goluchowski merg la rege și îi declară că numirea acestui guvern „nu poate să provoace decât o impresie proastă puterilor prietene, pentru că guvernul Florescu, din cauza orientării sale, poate deveni o piedică pentru ducerea cu consecvență a orientării politicii externe urmată până acum”³⁶. La mijloc nu erau însă presupusele convingeri rusofile ale gen. Florescu și nici reticențele regelui Carol în a împărtăși și altor oameni politici români secretul alianței (în fond putea s-o facă, cum a făcut-o până la urmă, și alianța continua). La mijloc era problema națională pe care Austro-Ungaria (Kálnoky, îndeosebi) nu voia s-o vadă, iar Germania, cu toate insistențele sale în 1891, nu reușește să-și determine aliata s-o vadă. Austro-Ungaria, în loc să facă să înceteze politica de deznaționalizare din Transilvania, exercita presiuni la București. Presiuni insistente cărora li se alătură și Germania (chiar dacă aceasta din urmă, pe de altă parte, nu înceta să îndemne Viena la moderație în Transilvania)*. În urma presiunilor, după călătoria sa la Berlin, în

³⁴ D.A.D., nr. 27, ședința din 14 decembrie 1890, p. 166–169.

³⁵ Vezi Teodor Pavel, *Mișcarea românilor pentru unitate națională și diplomația Puterilor centrale (1878–1895)*, vol. I, Timișoara, 1979, p. 107.

³⁶ Gh. Nicolae Căzan, Șerban Rădulescu-Zoner, *op. cit.*, p. 193–194.

* Asupra reînnoirii alianței secrete vezi George Fotino, *op. cit.*, în „Revue d'Histoire Diplomatique” (Juillet-Septembre 1932), Paris, 1932; Gh. I. Brătianu, *Bismarck și Ion C. Brătianu*, București, 1936; Idem, *La politique extérieure*

octombrie 1891, regele Carol făgăduia că va face schimbări în guvern și își asuma sarcina câștigării Partidului Conservator pentru aderarea fermă la Tripla Alianță³⁷. Aceasta după ce rezistase ideii de a se semna reînnoirea tratatului de alianță neapărat în 1891 (susținută de Austro-Ungaria) și acuzase mereu „tonul apoditic” al lui Goluchowski. Cedând în fața Berlinului, Carol I voia să dea impresia că rezistă Vienei. În ianuarie 1892 vizitează Budapesta și intervine pe lângă ministrul președinte Szapáry în favoarea românilor transilvăneni, iar la 4/16 ianuarie face același lucru pe lângă împăratul Franz Joseph. S-a ales cu simple făgăduieli. Practic cu nimic. Viena ar fi dorit o ameliorare, dar Budapesta se opunea și cea dintâi n-avea mijloace s-o forțeze pe cea de-a doua, cum nu va avea nici mai târziu. Între timp, conservatorii, reuniți sub L. Catargiu la guvern, în decembrie 1891, reînnoiesc alianța cu Austro-Ungaria. L. Catargiu și Al. Lahovari, încunoștiințați de existența unui tratat secret, n-acuză nici o surprindere și sunt de acord cu continuarea unei politici care pentru moment părea cea mai bună. Nu numai pentru păstrarea independenței Regatului, dar și în ideea asigurării unei „umbrele protecătoare” pentru românii asupriți. Reînnoirea n-au făcut-o fără ezitări, al căror motiv era situația din Transilvania*. Între liberali și conservatori nu sunt diferențe în orientarea externă la sfârșitul veacului al XIX-lea și începutul celui următor.

du Roi Charles I-er de Roumanie, București, 1940; Hilde Mureșan, *Politica externă a României între 1871–1900 în corespondența diplomatică germană*, în „Anuarul Institutului de Istorie din Cluj”, XIII (1970), p. 205–211; Renato Mori, *op. cit.*, loc. cit., p. 195 și urm.; corespondența diplomatică publicată în colecția *I Documenti diplomatici italiani*, seria a II-a 1870–1896, vol. XXIII (1 septembrie 1889–8 februarie 1891), Roma, 1995, doc. 61, 62, 63, 277, 429, 490, 695, 696, 804, 902, 903, 915; vol. XXIV, Roma, 1996, doc. 272, 283, 436, 449, 516, 626, 656, 714; Teodor Pavel, *op. cit.*, vol. I, p. 100 și urm., care pe lângă documentele publicate în *Die grosse Politik der europäischen Kabinette* (vol. VII), folosite de predecesorii săi, aduce date noi.

³⁷ Vezi telegrama cancelarului Caprivi către ambasadorul Bülow de la 29 octombrie 1891, în Teodor Pavel, *op. cit.*, vol. I, p. 325.

* Vezi Gh. Nicolae Căzan, Șerban Rădulescu-Zoner, *op. cit.*, p. 199–203; Teodor Pavel, *op. cit.*, vol. I, p. 113 și urm.; Ion Bulei, *Lumea românească la 1900*, București, 1984, p. 212–215.

În interior, lupta politică între fracțiunile conservatoare continuă. Miniștrii sunt nevoiți mereu, pentru a mai rămâne în funcții, să se apere de învinuiri și să se justifice*.

Nevoia permanentă de justificări, de apeluri la istoria politică mai recentă sau mai îndepărtată era simptomatică prin ea însăși. „Speram că prin contopirea tuturor elementelor conservatoare ne vom uni odată întregul Partid Conservator“, credea gen. Manu, dacă „vom înlătura cestiunile de persoane și vom ține seama numai de cele de principiu“³⁸. Greu de realizat un astfel de deziderat pentru că se ridica problema de ce să se facă această reunire în jurul unor personalități politice ca Manu sau Lahovari sau Carp și nu în jurul lui Florescu sau al lui L. Catargiu, încă șeful recunoscut (și nu prea) al conservatorilor? Iar în privința ideilor, în general aceleași sau asemănătoare, nu trebuiau scăpate din vedere nuanțele, unghiurile din care fiecare personalitate le privea și care nuanțe și unghiuri aveau sau puteau să aibă o importanță destul de mare în opera concretă de guvernare. Confruntări între diferitele grupări conservatoare momentane continuă să aibă loc în Parlament în această sesiune**.

* Vezi *D.A.D.*, nr. 78, ședința din 28 aprilie 1890, p. 1498–1499.

³⁸ *Ibidem*, p. 1499.

** Când la 26 mai 1890 G. Duca aduce în dezbatere proiectul de lege pentru deschiderea unui credit extraordinar de 22 600 000 lei pentru construcția de șosele (șoselele fuseseră destul de neglijate după ce s-a început construirea de căi ferate, toate eforturile fiind concentrate spre acestea). Între 1866 și 1876, de pildă, fuseseră construiți 1 100 km de șosele, iar apoi, între 1876 și 1887, doar 405 km, dintre care numai 145 km de către stat (vezi *D.A.D.*, nr. 92, ședința din 22 mai 1890, p. 1794). L. Catargiu îl atacă pentru că, arăta el, nu fără destulă dreptate, Ministerul Lucrărilor Publice (ad-interim era Al. Lahovari) nu-l studiască ca lumea. Când la 29 mai 1890 G. Panu întreabă guvernul de ce nu se aplică mai repede legea vânzării bunurilor statului către țărani, controversa izbucnesc între Gr. Păulescu, ministru la Agricultură și Domenii, și P.P. Carp, cel care făcuse legea în guvernul junimist. Cei dintâi amână aplicarea până la toamnă, cel de-al doilea constată „lipsa de sânguință“ a ministrului de la Domenii, ca și o schimbare a modului de a vedea aplicarea legii. Gr. Păulescu motivează cu greutatea financiară existentă (lipsă de credite deocamdată), cu dificultățile de întocmire a tablourilor, pentru ca

În afara Parlamentului aceeași atmosferă de învinuiri reciproce.

Conservatorii, indiferent de nuanță, trebuiau să fie însă mai atenți decât fuseseră în acțiunile lor politice pentru că, între timp, liberalii încep să-și reunească rândurile. Contra unei reuniuni, cel mai activ fusese G. Panu, secondat de Gri-gore Sturdza și Vintilă Rosetti. Dar pentru ea erau toți ceilalți membri ai conducerii Partidului Liberal-Democrat al lui D. Brătianu, între care N. Fleva, P. Grădișteanu, G.D. Palladi, Caton Leca, C. T. Grigorescu, N. Vrabiescu ș.a. O comisie comună a liberalilor democrați și liberalilor naționali stabilește, în martie 1890, modalitatea reunirii. Moțiunea de blam propusă de G. Panu în Comitetul liberal-democrat este respinsă cu 36 voturi contra 14. G. Panu demisionează din clubul liberal și în curând va pune bazele Partidului Radical-Democrat, iar P.N.L. se reface, la 26 martie, unirea fiind anunțată public la Hotel de France. Rivalitatea politică dintre cei doi frați Brătianu lua sfârșit. Se termina astfel încă o „ciudățenie“ a vremii aceleia, care cauzase însă destule neajunsuri partidului liberalilor. Refăcut, P.N.L. redevine competitiv în lupta politică. O alegere parțială la colegiul II Ilfov de Senat o dovedea cu prisosință, candidatul liberal, un bătrân „șters cu totul“, Dimitrie Cariadgi, întrunind totuși 441 voturi contra candidatului guvernului care obține 537*. Sigur că nu se anunța deocamdată

vânzările să se facă într-un mod egal, și își oferă demisia, dacă se consideră că nu și-a făcut datoria. În discuție se amestecă N. Ionescu, M. Kogălniceanu și G. Vernescu (acesta din urmă, ca de obicei, contra lui Carp). G. Manu cu greu împacă spiritele (*Ibidem*, nr. 94, ședința din 23 mai 1890, p. 1891; nr. 98, ședința din 29 mai 1890, p. 1881-1887).

* În alegerile comunale de la 4-6 noiembrie liberalii și-au arătat din nou forța. La aceste alegeri conservatorii s-au prezentat uniți pe o singură listă la București, iar în restul țării la latitudinea cluburilor locale, și, firește cu concursul autorităților, aproape „inevitabil“. La București înfruntarea cu liberalii a fost foarte aspră, cu toate că lista conservatoare avea în frunte pe Pake-Protopopescu, unul din cei mai activi primari pe care i-a cunoscut Bucureștii Vechiului Regat. Au fost 2 854 de voturi. Lista guvernului a obținut 1 493, a liberalilor 1 284, a radicalilor 38 și o listă independentă — 37. Este foarte posibil ca fără „umpluturile“ folosite de electorul Pake-Protopopescu, lista liberală

la orizont o iminentă venire la putere a liberalilor. Reunirea lor a provocat și multe nemulțumiri. Guvernarea autoritară a lui I.C. Brătianu era încă foarte proaspătă. Dar un partid liberal refăcut era de preferat la putere altuia dezunit și care din 1888 nu reușise încă să dea un guvern unitar*, „tare“ cum se spunea atunci. Era de preferat și din cauza alianței secrete externe de a cărei existență dintre conservatori, cum am văzut, n-avea deocamdată știință decât P.P. Carp (parțial și T. Maiorescu).

O dată cu venirea toamnei junimiștii nu mai vor să sprijine guvernul Manu. De mai înainte, din iunie 1890, P.P. Carp îi declarase primului ministru că e nesatisfăcut de slaba energie a guvernului în aplicarea unor idei junimiste, factor esențial în sprijinul pe care el și grupul său i-l acordau. Îndeosebi îl nemulțumise Gr. Păulescu, pe care îl considera „incapabil“. Aceasta cu toate că Păulescu adusese în discuția Camerei, la 7 iunie, proiectul de lege pentru modificarea câtorva dispoziții din legea pentru vânzarea bunurilor statului în loturi mici. Se arăta cu această ocazie că se parcelaseră până atunci 100 de moșii. De vândut însă nu se vânduse nici una, iar aducerea acestui proiect, *in extremis*, înaintea închiderii Parlamentului, fusese făcută în urma criticii lui P.P. Carp. După cum aceleiași critici se datora și Circulara ministrului Domeniilor de la sfârșitul lunii iunie, insistând pentru cât mai grabnica aplicare a legii vânzării pământului statului. Înaintea deschiderii Parlamentului P.P. Carp își condiționa sprijinirea pe mai departe a guvernului cu remanierea acestuia³⁹. La 15 noiembrie 1890,

să fi trecut victorioasă. De altfel, în țară, liberalii au câștigat în multe localități, iar unde au câștigat listele conservatoare avansul a fost peste tot minim.

* Ziarul tinerilor liberali, care pentru scurtă vreme în 1890 formaseră un grup aparte: Take Ionescu, C.C. Arion, Al. Djuvara, C. Dissescu, C. Ionescu-Gion, „La Liberté Roumaine“, având inițial ca director pe Take Ionescu, nici n-avea altceva ca leit-motiv în polemica cu ziarele conservatoare (cea mai aprigă era cu „L'Indépendance Roumaine“ a lui G. Em. Lahovari) decât tocmai lipsa de unitate, atât de flagrant resimțită de conservatori.

³⁹ Titu Maiorescu, *Însemnări zilnice*, III (1887–1891), p. 268.

când se deschid Camerele, guvernul apare în fața Parlamentului în aceeași componență, dar a doua zi și-o schimbă: Th. Rosetti și Gr. Păucescu se retrag, locul lor fiind luat de Gr. Triandafil la Justiție și T. Maiorescu la Instrucțiune Publică și Culte și ad-interim la Lucrări Publice. Al. Marghiloman preia Agricultura, Industria, Comerțul și Domeniile⁴⁰. Modificarea fusese sugerată de Carp.

Din nou, având sprijinul junimiștilor, Manu încearcă să facă față liberal-conservatorilor, care, atât la Cameră cât și la Senat, iarăși își pun candidaturi proprii. La Cameră candidează L. Catargiu care din nou e înfrânt (45 voturi contra 75 ale lui G. Gr. Cantacuzino și 17 D. Brătianu). La Senat însă lupta urma să fie mult mai strânsă, lucru știut de guvern care la 16 noiembrie convoacă pe senatori la Hotel Continental și le anunță candidatura lui N. Kretzulescu, fostul președinte, contra lui I. Em. Florescu. A doua zi, N. Kretzulescu obține 48 voturi, gen. Florescu 36, iar Al. Orăscu, candidatul liberalilor, 21. Se declară balotaj. Miniștrii se hotărăsc să mențină candidatura lui Kretzulescu și la a doua votare. Dar, de data acesta, gen. Florescu obține 53 de voturi, iar N. Kretzulescu 52. Așadar, succes al liberal-conservatorilor prin jocul făcut de liberali care au dat voturile lor lui I. Em. Florescu. În discursul inaugural, gen. Florescu declară că rămâne „nestrămutat liberal-conservator“, că el a spus regelui: „tare va fi guvernul care va avea un partid cunoscut de țară la spatele său“⁴¹. Discursul său era provocator la adresa guvernului, nelăsând nici o putință de echivoc. Gen. Manu răspunde că va aviza Coroana. Seara regele consultă pe cei doi președinți ai Camerei: Gh. Gr. Cantacuzino și gen. I. Em. Florescu, iar guvernul ține un consiliu unde se discută probabilitatea unui vot de neîncredere al Senatului⁴². La 19 noiembrie/1 decembrie, la Senat sunt aleși vicepreședinții propuși de guvern (54 voturi contra 40), iar un

⁴⁰ D.A.D., nr. 2, sesiunea ordinară 1890–1891, ședința din 16 noiembrie 1890, p. 5.

⁴¹ „România“, nr. 257 din 23 noiembrie 1890.

⁴² Titu Maiorescu, *op. cit.*, III (1887–1891), p. 274.

vot de încredere dă 68 de voturi pentru (contra 38). „Mare succes“, notează Maiorescu⁴³. Însă situația rămânea neliniștitoare. N. Ionescu, în zilele crizei determinată de alegerea lui I. Em. Florescu la Senat, declara: „gazetele d-voastră (ale conservatorilor — *n. n.*) protestează că nu vă luptați pentru putere; dar mie mi se pare că acum în urmă, în câteva zile numai, s-a făcut atâta luptă între partidele rivale pentru putere cât nu s-a văzut în timp de 12 ani⁴⁴. Bătrânul liberal nu era departe de adevăr, mai ales că vorbea într-o Cameră ce aștepta rezultatul confruntării guvernului cu Senatul, într-o adunare care nu se știa dacă va mai ființa și pe care un P.P. Carp se străduia s-o țină de vorbă, făcând teorii constituționale (contrazise, cu o vivacitate de spirit care i-a rămas întreagă până la moarte, de M. Kogălniceanu). Parcă pentru a confirma afirmațiile lui N. Ionescu, în ședința Comisiei de la 22 noiembrie 1890 L. Catargiu citește o declarație „în numele Partidului Liberal-Conservator“, protestând „în contra prezenței neconstituționale și nelegitime a actualului cabinet“. Cum bine remarca G. Panu: „Când o parte din șefii unui partid sunt pe banca ministerială, ei sunt constituționali. Când însă revin pe băncile opozițiunii, cei ce-i înlocuiesc sunt neconstituționali⁴⁵“.

L. Catargiu nu se poate abține să nu constate cu amărăciune că toate câte se întâmplă izvorăsc de acolo că în 1888 s-a dat însărcinare de a face alegeri unor persoane ce nu aveau un partid în țară „și au voit să-și creeze un partid făcând alegerile“. Deloc întâmplător, liderul conservator atinge și o altă chestiune, prin aluzia la ce se vorbea pe culoarele Senatului în ziua alegerii președintelui său: „Nu vă mai pierdeți timpul de a ne pune noi piedici, fiindcă regele nu voește pe cutare sau cutare lider al cutărui partid⁴⁶. Care era acel „cutare lider“ era limpede: L. Catargiu însuși.

⁴³ *Ibidem*, p. 275.

⁴⁴ *D.A.D.*, nr. 4, ședința din 19 noiembrie 1890, p. 11.

⁴⁵ *Ibidem*, nr. 5, ședința din 25 noiembrie 1890, p. 17.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 22–23.

Noua dezbatere parlamentară, iarăși legată de dreptul afirmat și, în același timp, contrazis al uneia sau alteia dintre grupările conservatoare de preponderență asupra celorlalte, nu putea să nu lase, iarăși, un gust amar*.

„Avem toate cuvintele de a crede că conservatorii și liberal-conservatorii nu constituiesc decât un singur partid“ — scria „Timpul“⁴⁷. Dacă teoretic așa stăteau lucrurile, practic se înfățișau altfel. N. Filipescu, care în afara Parlamentului nu înceta să ceară cu insistență unirea conservatorilor, credea — și foarte mulți credeau la fel — că o unire nu era posibilă decât prin îndepărtarea liberalilor dintre ei. „Adăogirea cuvântului *liberal* pe lângă acela de *conservator* constituie un *pleonasm*, iar suprimarea lui o *elipsă*“⁴⁸. G. Vernescu era însă de altă părere. La Cameră, la 8 decembrie, el aduce un amendament* la proiectul de răspuns la Adresă, unde consideră guvernul Manu un guvern al dezertorilor, al unora din Partidul Liberal-Conservator și al altora din Partidul Național-Liberal (adică, junimiștii), iar aceștia din urmă erau adevăratul „dușman“ al conservatorilor în genere, nu ei, liberal-conservatorii, care

* Pe bună dreptate Take Ionescu, aflat acum pe o poziție neutrală — încă liberal și nu încă conservator —, putea spune că prin astfel de certuri a scăzut prestigiul conservatorilor în țară și, totodată, al Parlamentului ca instituție: „până ce nu expiră mandatul acestui Parlament, nimeni nu vă poate spune că nu sunteți miniștri constituționali. Dar dacă este vorba ca peste două luni iar să începeți cearta, ba să mai între unul, ba să mai iasă altul, atunci mai bine retrageți-vă astăzi, căci, persistând, veți face naufragiu și nu numai naufragiul reputațiunii d-voastră, ci naufragiul întregului Partid Conservator“. Și mai mare dreptate avea Take Ionescu atunci când afirma: „din toate pericolele ce ar putea să cadă peste această țară, cel mai mare, fără de asemănare cel mai mare, ar fi să se întărească ideea că această țară nu se poate guverna“. La 4 decembrie, în discursul la Adresă, el explica de ce, liberal fiind, n-a voit să se alăture P.N.L. reunificat, motivând cu neînțelegerea asupra programului, persoanelor, mijloacelor de luptă și de aceea prefera să rămână liberal disident (D.A.D., nr. 19, ședința din 4 decembrie 1890, p. 67, 141).

⁴⁷ „Timpul“, nr. 324 din 20 decembrie 1890.

⁴⁸ *Idem*, nr. 1 din 3 ianuarie 1891.

* Semnat, în afară de el, de L. Catargiu, M. Balș, C. Olănescu, Gr. Kogălniceanu, T. Calimaki, I. Iancovescu, L. Bogdan, D.P. Economu, I. Izvoranu, G. Dem. Teodorescu, I.M.C. Epureanu.

erau la locul lor așa cum se aflau constituiți. Firește era o pledoarie „pro domo sua”⁴⁹.

O interesantă teorie asupra partidelor desfășura Gr. Păucescu. După el deosebirea dintre partidele politice nu era numai una izvorâtă din felul de a vedea chestiunile economice și sociale, cum credea P.P. Carp. Era și una de temperament, de metodă, ca și una de idei în ansamblu. Cea de temperament îi apărea printr-o comparație între liberali și conservatori; partidul celor dintâi era ca o forță armată care cucerea pământuri noi, iar al celorlalți ca puterea civilă, ce venea să organizeze aceste pământuri, așa încât liberalii să tragă foloase reale din cucerirea făcută. Cam astfel vedea chestiunea și T. Maiorescu în suita sa de articole din „România Liberă” (nesemnată, dar aparținând lui Maiorescu, după cum ne-o confirmă și Gr. Păucescu). Ceea ce nu putea să însemne că partida conservatoare nu era în stare niciodată să cucerească un principiu nou sau că partidul liberalilor n-ar fi fost în stare să organizeze ceva. Diferența apărea pentru chestiunile generale și, firește, adăugăm, era mai mult de tendință. Metodic, diferența îi apărea lui Gr. Păucescu tot prin comparație, adică liberalii și în genere partidele progresiste produceau, în organizarea statului, prin deducțiune”. Și dădea un exemplu: G. Panu când cerea votul universal o făcea în numele principiului că toți oamenii sunt egali înaintea legilor. Numai că, spunea Păucescu și avea dreptate, orice principiu e valabil în funcțiune de condițiile concrete în care el urmează să se aplice, căci nu e cu putință aceeași organizare, în numele unor principii universale, și la triburile din Tombuctu și la vreuna dintre țările civilizate ale Europei. Partidul Conservator însă — și ar fi fost bine dacă așa ar fi stat lucrurile — de câte ori vrea să rezolve o chestiune socială apelează la știință și la experiență, întrebând faptele, „pentru că Partidul Conservator vede în politică o știință experimentală” (sic!). În sfârșit, în al treilea rând, crede Păucescu, partidele se diferențiază prin idei, îndeosebi prin ce gândesc

⁴⁹ D.A.D., nr. 22, ședința din 8 decembrie 1890, p. 182.

ele despre suveranitate și despre libertăți în genere, altfel spus, ce cred ele despre modul de organizare a forței sociale care să constituie guvernul și, totodată, să asigure controlul acestuia. Partidul Conservator lua de bază Constituția, la elaborarea căreia contribuise. Astfel că, deducea el simplist, colegiile electorale, în ființă, erau bune, fiindcă reprezentau într-adevăr interesele și trebuințele țării. Cât privea libertățile, toate erau admise, dar nici una fără „mărginire. Adică fiecare avea dreptul de a cugeta, de a scrie, dar fiecare era răspunzător de abuzul acestor libertăți înaintea semenilor lui. De pildă, fiecare avea libertatea cultului, dar fără să împietzeze predominarea cultului național ș.a. „Dacă este cineva care vrea libertatea fără nici o îngrădire — spune Gr. Păucescu — acela este liberal, progresist, radical, cum vreți voi, conservator nu“⁵⁰. Dar de ce Partidul Conservator nu era unit și în sânul lui erau atâtea divergențe? Aceste divergențe Păucescu le găsea „naturale și legitime“. Pentru că fiecare trebuia să lucreze pentru a predomina ideile lui și a prelua astfel conducerea partidului întreg. Alianța unei părți a conservatorilor cu liberalii i se părea și ea „normală“, pentru că „suntem într-un stadiu liberal, democratic, și Partidul conservator trebuie să se recruteze tocmai din acele elemente din care odată se recruta partidul liberal“⁵¹. Fără a fi pe de-a întregul convingător, căci de cele mai multe ori turna propriile dorințe peste niște realități care se încăpățâneau să rămână altfel, discursul lui Păucescu încerca să mai aducă pace acolo unde ea demult nu mai era. Păucescu nu s-a ales cu altceva decât cu ironia lui L. Catargiu care l-a botezat „marele pacificator“.

La începutul anului 1891 în mai multe alegeri județene liberalii triumfă*. În cercurile politice toată lumea vorbea de o

⁵⁰ D.A.D., nr. 22, ședința din 10 decembrie 1890, p. 193.

⁵¹ *Ibidem*, p. 195.

* O alegere parțială de la colegiul II Ilfov readuce la ordinea zilei dezbinarea din Partidul Conservator. Liberal-conservatorii propun candidatura lui Dimitrie Cesianu. Guvernul nu-l primește și îl susține pe Andrei Popovici

iminentă criză guvernamentală. Criza devine o certitudine după ce T. Maiorescu aduce la 16/28 ianuarie 1891, la Senat, proiectul său de modificare a Legii instrucțiunii publice. În contra lui liberal-conservatorii, ajutați de liberali, își concentrează forțele. Primul care îl atacă e P. Poni. Va fi urmat de D.A. Sturdza, C. Boerescu... Gen. Manu simte dificultatea poziției guvernului. La 2/14 februarie propune completarea cabinetului său cu P. P. Carp. Dar P.P. Carp refuză. La 12/24 februarie guvernul cheamă pe senatorii din majoritate la Hotel Continental și le cere să voteze legea învățământului. Numai că toți se așteptau, cum scrie T. Maiorescu, „la explicări asupra tratărilor ministeriale cu Carp, cu grupul Florescu”⁵². Efectul a fost, după același, „rău total”. Și legea instrucțiunii nu era singurul element care întreținea instabilitatea politică. Un alt proiect din inițiativă parlamentară (deputații gălățeni L. Catargiu, G. Robescu, C. Ressu) pentru construirea unei căi ferate Galați—Bârlad stârnește multă pornire, reacții violente, mai ales că opoziția contra ministerului G. Manu dă proiectului o culoare de „moldovenism special”, „motivată” și de faptul că după demisia lui Th. Rosetti nu mai era în guvern nici un ministru de dincolo de Milcov (adică din „România de dincolo de Milcov”, cum preciza Maiorescu și nu „din Moldova, după vorba lui D.A. Sturdza”)⁵³.

(candidatul primarului Pake-Protopopescu). Izbucnește o neînțelegere între primar și G. Vernescu (până atunci Pake era socotit, cum nota C. Bacalbașa, „ca un aghiotant al lui Gh. Vernescu”) în urma căreia 17 partizani ai lui Pake-Protopopescu demisionază din Comitetul Partidului Liberal-Conservator și mai mulți liberal-conservatori demisionază din consiliul comunal. Alegerile au drept rezultat un balotaj (A. Popovici: 1 666 voturi, N. Flea: 1 219, D. Cesianu: 373) și până la urmă alegerea candidatului guvernamental (dar numai cu o diferență de 75 de voturi față de candidatul liberalilor). Cel puțin trei lucruri demonstrează această alegere parțială: 1) guvernul nu avea forță, „intrigile și frecăturile de fiecare zi” paralizându-i puterea de reacție; 2) liberal-conservatorii, fără un elector de valoare a lui P. Protopopescu, nici nu contau în alegerile din Capitală; 3) ascensiunea liberalilor era evidentă. Această ascensiune s-a făcut puternic resimțită în toate alegerile locale: la Olt liberalii câștigă, la Roman balotaj, la Vaslui, Huși înving conservatorii, dar cu greutate ș.a.

⁵² T. Maiorescu, *Însemnări zilnice*, III (1887–1891), p. 286.

⁵³ Idem, *Discursuri parlamentare...*, vol. IV (1888–1895), p. 445–454.

În atmosfera aceasta, de pornire contra guvernului Manu, de atitudine contrară lui din toate părțile, continuă discuția la Senat asupra modificării parțiale a legii învățământului (discuția ține 13 zile). Numai D.A. Sturdza vorbește patru zile împotriva ei*. Apărarea pe care i-o face T. Maiorescu la 12, 13 și 14 februarie 1891⁵⁴ în fața unui Senat mai dinainte ostil (la un moment dat el scrie: „nu pot apuca auditoriul... mă mișc ca în nisip”⁵⁵) este un „întreg succes moral“, dar nu unul al guvernului. În punctul lui cel mai nevralgic, adică la Senat, guvernul Manu cade. După încheierea discuției asupra legii, dar numai cu 6 voturi majoritate (54 contra 48) C. Esarcu, în înțelegere cu gen. Florescu, propune suspendarea proiectului cu vot de blam. Propunerea se admite cu 52 voturi contra 50.

„Intriga a reușit“, cum scrie T. Maiorescu. Îndată se ține un Consiliu de Miniștri la Rege. Toți miniștrii, cu excepția lui Maiorescu, care se abține, cer dizolvarea Senatului. G. Manu însă... demisionează**, propunându-l pe gen. Florescu (T. Maiorescu îl învinuiește de „intrigă de coalitie“ și-l contrapropune pe Gh. Gr. Cantacuzino, susținut și de Al. Lahovari, M. Ghermani și Al. Marghiloman). Regele cere avizul lui I. Em. Florescu, lui Gh. Gr. Cantacuzino, L. Catargiu, N. Kretzulescu ș.a. Între timp grupările conservatoare caută a-și păstra poziția. La 16 februarie se întrunesc vreo 50 de deputați și senatori, adepți ai lui Manu⁵⁶. La 19 februarie/3 martie se întrunesc

* Ulterior, citind stenograma discursului său foarte contradictoriu și amalgamat, D.A. Sturdza n-a mai restituit-o.

⁵⁴ T. Maiorescu, *Discursuri parlamentare...*, vol. IV (1888–1895), p. 474 și urm.

⁵⁵ *Idem*, *Însemnări zilnice*, III (1887–1891), p. 287.

** Mai târziu, la 20 noiembrie 1899, G. Manu declara: „Trebuie să mărturisesc că căderea nu m-a surprins și că am stat indiferent la dezbaterile legii fiindcă menagiul în sânul guvernului ce prezidam devenise nesuferit din cauza elementului junimist” (*D.A.D.*, ședința din 29 noiembrie 1899). Două zile după aceste spuse „*Timpul*” scria că la mijloc a fost și o neînțelegere cu „o delegațiune liberal-conservatoare”, potrivit căreia G. Manu ar fi promis că nu va cere dizolvarea Senatului („*Timpul*” din 1 decembrie 1899).

⁵⁶ „*Timpul*”, nr. 37 din 17 februarie 1891.

junimiștii la P.P. Carp⁵⁷. Între acestea gen. Florescu își forma echipa ministerială. La 21 februarie/5 martie izbutește una, care era însă mai mult o improvizație. Numirile lui L. Catargiu la Interne, a lui J. Lahovari la Război (contra părerii fratelui său Alexandru), a lui C. Olănescu la Lucrări Publice erau potrivite. Nu însă și acelea ale lui G. Vernescu (Finanțe și ad-interim la Justiție), același om la două importante resorturi; a lui C. Esarcu la Externe; Il. Izvoranu la Agricultură, Industrie, Comerț și Domenii; G.D. Teodorescu la Culte și Instrucțiune (Publică). Ultimii trei erau vernescani. Ei nu mai fuseseră miniștri și nici nu arătaseră până atunci că ar merita să ajungă vreodată. Esarcu dovedise, într-un discurs la Senat asupra politicii externe, că nu era deloc la el acasă într-un astfel de domeniu. Și P.P. Carp era îndreptățit să afirme: cu el la Externe „politica noastră de externe va fi nu politica țării, dar politica neputinței”⁵⁸. Noul minister, Florescu, se prezintă Camerei la 21 februarie și cere concursul majorității. Aceleiași majorități care până atunci susținuse guvernele Th. Rosetti, L. Catargiu, G. Manu*. Ministerul lui I. Em. Florescu nu rezolva problema conservatoare. Nici el, nici altul ca el. La oricare se putea aplica vorba folosită de M. Kogălniceanu, „tot ca una fata mea”. Toți vorbitorii care au întâmpinat guvernul gen. Florescu au pus problema dizolvării Parlamentului, „căci numai prin dizolvarea Camerei se poate sfârși acest nenorocit proces, care dă țării minister fără putere”. Toată chestiunea

⁵⁷ T. Maiorescu, *Însemnări zilnice*, III (1887–1891), p. 281.

⁵⁸ D.A.D., nr. 55, sesiunea ordinară prelungită, 1890–1891, ședința din 21 februarie 1891, p. 634.

* De îndată P.P. Carp declară: „Nu veniți absolut cu nimic... nu aduceți nimic și, vă cunoaștem din trecut, nici mâine nu veți aduce nimic”. Contra noului guvern se pronunță și G. Panu, G. Manu, Take Ionescu, Al. Marghiloman, Al. Lahovari. Tot contra sunt și M. Kogălniceanu și N. Ionescu. Întreaga discuție pune încă o dată în relief vrajba dintre conservatori și neputința partidului lor de a da un guvern omogen. Al. Lahovari se întreba ce-i despărțea oare pe conservatori: vreo idee, vreo lege asupra căreia nu s-au înțeles, vreun principiu? Nu, trăgea el concluzia, „cearta a fost o ceartă mizerabilă de personalități. A fost lupta poftelor în contra ideilor! [...], ambițiuni de satisfăcut și răzbunări de exercitat” (*Ibidem*, p. 633–634, 645).

era când să aibă loc această dizolvare. Unii cereau (și guvernul lui Florescu aceasta susținea) ca dizolvarea să nu se facă imediat, ci după ce se votau bugetul și tariful autonom (toate convențiile comerciale expirau la 28 iunie 1891). Și, cine știe, „poate că atunci [nici] nu va mai fi vorba de dizolvare“, cum spunea malițios Take Ionescu*. Parlamentul întâmpină guvernul cu o moțiune de neîncredere. Pusă la vot este votată cu 77 voturi contra 69. A doua zi, la 22 februarie 1891, gen. I. Em. Florescu citește decretul de dizolvare.

Noile alegeri sunt programate pentru 9, 10 și 11 aprilie 1891. Lupta politică face transferul bine știut de la Parlament în afara lui, în pregătirea alegerilor pentru următorul. Tratatивele între grupările conservatoare reîncep. Grupul gen. Manu și Al. Lahovari era în centrul atenției, solicitat, deopotrivă, de junimiști, de catargiști și vernescani. La 25 februarie/9 martie 1891 P.P. Carp propune o înțelegere între cele două grupări conservatoare care au format guvernul lui Manu, o înțelegere în campania electorală și care să tindă a constitui, prin fuziune, un Partid Conservator**. G. Manu n-o acceptă, susținând „tot prostia lui de partid «liberal-conservator», cum se exprima T. Maiorescu⁵⁹. De fapt, prin punerea în practică a ideii lui P.P. Carp se mărea grupul junimist nu Partidul Conservator și G. Manu nu voia să fie sub conducerea lui Carp. Între timp, la 26 februarie 1891, la G. Vernescu se întrunesc și liberal-conservatorii guvernamentali. Participă și Gr. Păucescu, fostul ministru, șters din Comitetul partidului, dar reprimit acum (Păucescu începea să fie un adversar al junimiștilor). Gen. Florescu nu se poate împiedica să constate că de când a preluat guvernul e mult mai multă lume la club decât în-

* „Mai făcând câțiva prefecți, mai înlocuind câțiva deputați, mai numind pe unii în funcțiuni, mai, mai... în fine, bun este Dumnezeu până atunci“ (D.A.D., nr. 55, ședința din 21 februarie 1891, p. 642).

** Ideea o susținuse și mai înainte (vezi „Timpul“, nr. 39 din 20 februarie 1891).

⁵⁹ T. Maiorescu, *Însemnări zilnice*, III (1887–1891), p. 292.

inte⁶⁰. Guvernul încheie o înțelegere pentru alegeri cu Pake-Protopopescu („nu vom merge la război fără să avem primăria cu noi“, declară gen. Florescu); încheie o alianță și cu tinerii Take Ionescu și M. Djuvara de la „Românul“. Soarele puterii, ca de obicei, aducea sateliți în juru-i. „Să se știe un lucru pozitiv, scria oficiosul «România», că guvernul actual are marea misiune de a întări Partidul Liberal-Conservator și că toate elementele liberal-conservatoare se vor întruni într-o zi la un singur loc“⁶¹. Declarație fără înconjur sinceră în „egoismul“ ei. Numai că grupul gen. Manu refuză să se ralieze lui L. Catargiu și G. Vernescu. La 17 martie 1891, la întrunirea Clubului liberal-conservator, Manu cere să nu mai fie ales în comitet. Pentru alegeri grupările conservatoare își publică manifeste electorale, la 5 aprilie guvernamentali în „România“, la 31 martie maniștii (cei dintâi sub numele „Manifestul Partidului Liberal-Conservator“, ceilalți sub acela de „Manifestul Partidului Conservator“). Cele două elaborate erau foarte asemănătoare și de circumstanță. Junimiștii reînnoiesc programul lor „Era Nouă“ în punctele care nu fusese realizat.

Între revendicările celor trei grupări erau asemănări „până la identitate“. Și atunci de ce erau despărțiți conservatorii în grupări deosebite? „Nu ne înțelegem între noi pentru că suntem de acord unii cu alții“⁶² — observa paradoxal „Timpul“. Alegerile — desfășurate, cum scria „Timpul“ (firește, nemulțumit că se făceau sub guvernul Florescu), într-o „totală alandala“ („nu mai există partide, ci persoane care intră în fel de fel de alianțe“) ⁶³ — dau câștig de cauză liberal-conservatorilor. După calcule aproximative erau 110 guvernamentali împărțiți în catargiști și vernescani (cei din urmă mai puțini), 12 conservatori independenți (maniștii), 7 junimiști, 52 liberali (în care intrau și liberalii disidenți), un socialist (V.G. Morțun). Cei mai defavorizați de aceste rezultate erau junimiștii și radicalii

⁶⁰ „Timpul“, nr. 46 din 28 februarie 1891.

⁶¹ „România“, nr. 55 din 9 martie 1891.

⁶² „Timpul“ nr. 77 din 6 aprilie 1891.

⁶³ *Idem*, nr. 75, din 4 aprilie 1891.

lui G. Panu. Cei dintâi au fost combătuți cu asprime și unde au fost balotaje în care au intrat candidații junimiști și liberali, guvernul a sprijinit pe cei din urmă contra primilor (ca la Craiova unde liberal-conservatorii au dat voturile lor candidatului liberal Iunian și nu lui T. Maiorescu). Astfel, de pe urma certurilor conservatoare liberalii au ieșit cei mai câștigați, la Iași, Prahova, Tutova, Dolj ș.a. listele lor trecând victorioase cu însemnată majoritate (chiar dacă I.C. Brătianu cădea în balotaj la colegiul I Ilfov). Numărul mare al liberalilor în Parlament, la care se adaugă junimiștii, dădea o opoziție foarte incomodă pentru orice guvern. Și cu atât mai mult pentru unul slab ca acela al gen. Florescu. „Timpul” atrăgea atenția ca acest guvern să nu fie confundat cu Partidul Conservator. Altfel, partidul conservatorilor „se asemana cu cocoșul jumulit al lui Diogene”, lipsit fiind „de toate podoabele sale și dezbrăcat de tot ce a făcut mândria și gloria conservatorismului în România”. Guvernul a fost întâmpinat cu ironie nedisimulată de aproape toată lumea politică. „Lupta” îl învinuia pe L. Catargiu că a pus focul la edificiul conservatorismului, „ca un bătrân general ieșit din front, fără instrucțiune și fără inteligență”. G. Palladi, la discuția Adresei în Cameră (o discuție slabă, lipsită de consistență), exprima opinia multora, atunci când declara: „după ceea ce se vede pe banca ministerială nu s-ar putea zice... decât că partidul conservator este în ultima fază de degenerare”⁶⁴. Lui i se părea că elementul conservator era neutralizat de un fals element liberal și că motivul tuturor relelor, „cauza distrugerii” era „dragostea nețărnută” a lui L. Catargiu pentru G. Vernescu. Contrar unor astfel de păreri gen. Florescu credea că un Partid Conservator pur nu mai avea „cuvântul de a fi” și că numai un Partid Liberal-Conservator putea deschide porțile „tuturor capacităților, tuturor caracterelor oneste, tuturor tinerilor cu instrucțiune de oriunde ar veni, de jos sau de sus”⁶⁵.

⁶⁴ D.A.D., nr. 63, sesiunea extraordinară 1891, ședința din 18 mai 1891, p. 713.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 714.

Poate că în teorie ar fi fost posibil, în practică însă... În practică conservatorii maniști, cei junimiști, filipescanii nici n-au voit să participe la dezbaterea Adresei. Între timp, încep să se reorganizeze. Adepții lui Carp își iau numele de Partidul Constituțional, într-o adunare publică de la 1/13 mai 1891, cu cluburi în județe (deocamdată mai mult un deziderat) și un Club Central la București. 28 de junimiști semnează actul de constituire*. Totodată, junimiștii reușesc să-și apropie grupul lui N. Filipescu de la „Epoca”, adică un grup de acțiune, exact de ceea ce aveau nevoie. „Eu personal sunt mulțumit de situația noastră politică — îi scria T. Maiorescu lui Duiliu Zamfirescu (este adevărat că la 1/14 martie 1891, adică înaintea alegerilor)⁶⁶. La 9/21 mai 1891 are loc banchetul de inaugurare a Clubului Central al Partidului Constituțional.

Din partea lor, adepții lui G. Manu și Al. Lahovari, îndeosebi prin organul lor de presă „Timpul”, atacă, fără violență, dar cu insistență, Partidul Liberal-Conservator și formația guvernamentală a lui I. Em. Florescu. Îndeosebi atacurile se îndreptau contra lui G. Vernescu, considerat, cum și era de fapt, principalul beneficiar al situației. Pentru restabilirea lucrurilor, „Timpul” cere retragerea lui G. Vernescu din Partidul Liberal-Conservator „spre a dispărea *dualismul de azi, care nu va duce decât la desființarea Partidului Liberal-Conservator ca partid al conservatorilor*”⁶⁷.

Viața guvernului Florescu, combătut de toată lumea, nu era deloc ușoară. Aceasta, în ciuda unei majorități parlamen-

* P.P. Carp, M. Ghermani, Th. Cămărășescu, dr. Macridesu, C.M. Stroici, Al. Cottescu, D. Dobrescu, Rosetti-Tețcanu, Th. Lerescu, L. Kostachi, I. Fridman, R.D. Rosetti, I.C. Negruzzi, Al. Marghiloman, T. Maiorescu, N. Voinov, I. Ianov, G. Beldiman, I. Miclescu, Gr. Crisenghi, D. Aug. Laurian, G.M. Stroici, I. Algiu, M.I. Marghiloman, N.A. Iacovaky, G. Duca, N. Cerkez, I. Marghiloman (în ordinea semnăturilor) (vezi *Procesul-verbal pentru constituirea Partidului Constituțional și a clubului său Central din București*, găsit de Emil Păunescu și aflat în posesia Muzeului din Giurgiu).

⁶⁶ Duiliu Zamfirescu și Titu Maiorescu în scrisori (1894–1913), București, 1937, p. 325.

⁶⁷ „Timpul”, nr. 113 din 21 mai 1891.

tare care părea confortabilă. Părea, dar nu și era, pentru că între catargiști și vernescani încep fricțiunile. În curând ele vor domina situația guvernului. Și totul se întâmpla într-o atmosferă bogată în evenimente politice. La 5 mai moare I.C. Brătianu, ceea ce determină reorganizarea liberalilor sub fratele acestuia, Dumitru. La 19 mai 1891 țara sărbătorește 25 de ani de domnie ai regelui Carol I, cu fast și strălucire (puțin estompate de moartea liderului liberal). România voia să arate tuturor că era un element de stabilitate în această zonă a Europei. În iunie moare M. Kogălniceanu. Cu el și cu I.C. Brătianu o epocă din istoria modernă a românilor lua sfârșit. În iunie guvernul trebuie să preîntâmpine o criză dinastică. Dragostea prințului moștenitor Ferdinand față de Elena Văcărescu, știută de toată lumea, la îndemnul („nebunesc“ cum îi zice Maioreșcu) reginei Elisabeta, vrea să ia forma căsătoriei. Regina uitase că măritișul și însurătorile celor destinați să poarte coroana erau supuse rațiunilor politice⁶⁸, Consiliul de Miniștri respinge

⁶⁸ Lascăr Catargiu ține să i-o aducă aminte. „Maiestate, aista nu se poate“. La stăruințele reginei, el adaugă: „Eu, Maiestate, nu spun că prințul nu poate lua în căsătorie pe d-șoara Văcărescu. O poate lua, însă în cazul aista să rămâie simplu *particular*“. Regele intervine: „Dv. uitați, domnule Catargiu, că Principele Ferdinand este moștenitorul tronului“. „Mă iertați, Maiestate, răspunde ministrul, n-am uitat, însă eu știu că Alteța sa are un frate“. „Oh! nu nu! asta niciodată!“ Regele Carol nu-l putea suferi pe Leopold, fratele lui Ferdinand. (C. Bacalbașa, *op. cit.*, vol. II, p. 135; vezi și „Timpul“, nr. 133 din 16 iunie 1891.) Scrie Jean Cerkez: „Deodată a izbucnit noutatea proiectului de căsătorie între moștenitorul tronului, Prințul Ferdinand, și domnișoara de onoare Elena Văcărescu. Regina, cam exaltată și romanțioasă, dominată de o dragoste ne-explicabilă pentru tânăra domnișoară care îi traduce poeziile în franțuzește a combinat acest *coup de théâtre*. Bomba, se zice, a izbucnit la C. Lung într-o excursie făcută acum câteva zile. Acolo, în fața naturii romantice de pe la Dâmbovicioara și în viața mai puțin ceremonioasă a unei petreceri de vară, ar fi descoperit regina proiectul său. Deja cu câțva timp mai înainte se văzuse de mai multe ori regina plimbându-se cu trăsura cu 4 cai numai cu domnișoara Elena Văcărescu și prințul dinainte. Această noutate a fost foarte rău primită de toate gazetele și de toată lumea. Suntem amenințați a vedea în capul bucatelor, cum se zice, o familie ai cărei mai mulți membri lasă de dorit și să fundăm o nouă familie cu pretenții domnești. Unii glumeți intitulează deja pe unchiul tinerei, cunoscutul cronicar ridicol al balurilor din „*L'Indépendance Roumaine*“, «ale beizadé Claimoor»“ (J. Cerkez, *Însemnări din viața mea*, manuscris,

categoric intenția lui Ferdinand. De altfel, ca de obicei în chestiuni care interesau țara, toți oamenii politici au fost solidari în contra acestei intenții. D.A. Sturdza îi scrie o energică scrisoare lui Carol I, în numele P.N.L. P.P. Carp, la 17/29 iunie, în audiență la suveran, îi arată pericolele la care s-ar expune familia regală în cazul când ar nesocoti pactul ei cu țara⁶⁹.

Neînțelegerile din rândurile majorității guvernamentale apar cu prilejul votării creditelor pentru continuarea fortificațiilor. La 23 mai, la întrunirea majorităților, J. Lahovari, ministrul de Război, cere votarea creditelor. Mulți îl combat. L. Catargiu e nevoit să intervină energic pentru a impune disciplina și a cere votarea ca pe o utilitate (cu un an înainte combătuse și el fortificațiile, dar atunci era... în opoziție). În iunie intervin certuri în guvern între C. Olănescu și C. Esarcu. În aceeași lună, la Senat, L. Catargiu susține călduros un pro-

caiet 1, fără filă, în posesia dr. C. Bălăceanu-Stolnici). Noi informații despre incident vezi în Ion Mamina, Ion Bulei, *op. cit.*, p. 78–79; Ion Bulei, *P.P. Carp — un aristocrat al politicii românești*, în P.P. Carp, *Discursuri parlamentare*, București, 1999, în curs de apariție. Alte informații privind călătoria și șederea reginei Elisabeta (în prima fază însoțită și de Elena Văcărescu) în Italia și vizita regelui Carol în Italia vezi în „Gazzeta di Venezia”, an CXLIX, nr. 198, 208, 218, 238, 241, 242, 244, 245, 246, 248, 249, 256, 257 dintre 18 iulie și 16 septembrie 1891 și „L’Adriatico”, nr. 197, 223, 227, 237, 243, 246, 248, 249, 253, 256, 257, 259, din aceeași perioadă, în care se dau unele detalii privind șederea reginei la Hotel Danieli, din Veneția, însoțită de secretarul ei personal Robert Schaeffer, de dr. Theodori și, în primele săptămâni, până la 2 septembrie 1891, și de dra Văcărescu), privind sănătatea reginei (vizita medicilor Finkenburgh și Florel), dragostea trei Văcărescu pentru principele Ferdinand (și invers), criticându-se miniștrii români pentru neînțelegere. Sunt, de asemenea, informații referitoare la vizita regelui Carol la Veneția în septembrie 1891 (de la Veneția pleacă la Monza, unde întâlnește familia regală italiană). Vezi alte detalii, de data aceasta din sursă diplomatică, deci mult mai bine informată, în Archivio del Ministero degli Affari Esteri dell’Italia, seria P. Politica, 1891–1916, Rumania, pachet 185, (1891–1897), unde, între iunie și septembrie 1891, sunt numeroase referiri la ecoul în politică al aventurii amoroase a tânărului principe cu Elena Văcărescu (vezi în acest sens, *Relații italo-române (1879–1916). Documente diplomatice italiene* (sub îngrijirea lui Ion Bulei și Rudolf Dinu, în curs de apariție).

⁶⁹ T. Maiorescu, *Însemnări zilnice*, III (1887–1891), p. 319.

iect de acordare a unei pensii văduvei lui P. Grădișteanu. Dar proiectul e respins. „Ierarhia din partid nu mai există” — scria „Timpul”, constatând că L. Catargiu nu este respectat ca șef — și „în disparițiunea organizațiunii vechi a partidului s-au născut aspirațiuni nelegitime și au apărut din nou grupurile și subgrupurile”. Singurul succes mai însemnat al guvernului I. Em. Florescu a fost legea privitoare la tariful general al drepturilor de vamă. Raportul comitetului delegaților l-a prezentat Al. Djuvara, cu un interesant istoric asupra vămilor în România și a situației lor în acel moment, când la 28 iunie/19 iulie expirau convențiile comerciale ale țării cu cele mai multe din statele Europei (cu Germania, Marea Britanie, Italia, Belgia, Elveția, Serbia ș.a.)*. Noul tarif îl continua pe cel din 14 mai 1886, dar îl și completa și modifica în unele din prevederile sale pentru industrie. După opinia Comisiei delegaților, care a lucrat mai mult timp sub președenția lui P.P. Carp, în 1890 protecția vamală putea sprijini într-adevăr producția unei țări, dar, împinsă prea departe, această protecție „putea face producțiunea să adoarmă la adăpostul unor beneficii nelegitime și a unei siguranțe netulburată [...] ferită de imboldul, totdeauna necesar, al unei concurențe bine echilibrate”⁷⁰. Delegații s-au condus deci după principiul unei „concurențe bine echilibrate”, căutând să înlăture piedicile ce decurgeau din inferioritatea unei industrii născânde, dar neîncurajând-o până acolo încât să fixeze taxe ridicate care ar fi creat adevărate monopoluri și ar fi micșorat substanțial posibilitatea de manifestare a concurenței. La prea puține articole s-a admis taxa de protecție de 40–50%. Un partid cum era cel conservator, reprezentând în principal marea proprietate, trebuia să țină seama de interesele speciale ale acesteia și nu erau puțini mari proprietari care se întrebau dacă nu cumva aspirațiile industriale ale țării nu sacrificau izvoare certe de avuție („pentru un ideal industrial cam nelalocul lui”). Unii

* În fapt doar cu Olanda mai rămânea să expire la 28 august 1892, dar cu ea nu exista un tarif special.

⁷⁰ D.A.D., nr. 78, ședința din 13 iunie 1891, p. 974.

credeau că în starea de atunci a țării, când câmpii întinse așteptau încă brațele ce trebuiau să le fertilizeze, era de preferat ca românii să se ocupe numai cu agricultura. Uitau că nici un stat civilizat din Europa nu era exclusiv agricol, lăsându-și neexploatate și brațele și capitalurile și materiile sale prime și rămânând la cheremul celor care aveau o industrie. Astfel, dacă în Franța protecția începea cu 25%, la noi începutul pleca numai de la 10%. N. Fleva putea spune cu îndreptățire: „Eu aș propune d-lui Vernescu ca după votarea acestui tarif să-și vândă moșiile și să se facă industriaș. Numai atunci ar vedea cu taxa de 10% unde o să ajungă capitalul d-sale”⁷¹. Diferențele nu erau însă deloc mari față de tariful din 1886. Liberalii dacă ar fi fost ei la putere n-ar fi votat un tarif prea deosebit de cel propus acum de conservatori. „Industrie națională cereți, industrie națională cerem — declara Al. Lahovari. Totul însă se reduce la o cestiune de măsură și de prudență”⁷². Tariful din 1886 avusese toate calitățile, dar un singur defect, acela de a nu se fi putut aplica decât față cu o singură țară, Austro-Ungaria, cu care România era în război vamal. În rest, cu Rusia, Germania, Franța, Belgia, Olanda, Turcia, Serbia, România avea convenții comerciale și se aplicau prevederile lor speciale și nu tariful autonom. Abia de acum, din 1891, când acele convenții încetau, se putea vorbi de o protecție vamală autonomă, egală pentru toate țările. Până atunci liberalii au vorbit de protecție, dar și ei știau prea bine că deocamdată concurența străină avea „vreo nouă uși deschise și una singură închisă”. Încă prea slabă economicește, țara lupta din greu cu economiile străine mai puternice. Mai mult, protecția vamală din 1886 s-a bazat și pe agiou și în acele condiții, protejând pe un industriaș, nu se distribuiau sarcinile pe întreaga țară, ci ele atingeau cu deosebire pe lucrător, țăran, micul funcționar (1 leu în condițiile agiou-ului nu valora decât 80 de bani). În ciuda imperfecțiunilor sale și înainte de toate a unui procent

⁷¹ *Ibidem*, nr. 79, ședința din 14 iunie 1891, p. 1016.

⁷² *Ibidem*, nr. 84, ședința din 20 iunie 1891, p. 1019.

de protecție încă redus, tariful autonom din 1891 a pus în practică ceea ce tariful din 1886 intenționase și, din motivele arătate, nu reușise.

Cu ocazia dezbaterii legii tarifului vamal conservatorii au acționat unitar în Parlament, pentru că această lege fusese pregătită într-o perioadă de circa doi ani și la ea contribuiseră, deopotrivă, junimiști, maniști, catargiști și vernescani. P.P. Carp și Al. Lahovari au apărut proiectul în Cameră și încă foarte eficace*, dovedind, dacă mai era nevoie, că nu era cu puțință un guvern conservator fără participarea lor directă și indirectă.

Mulți contemporani se întrebau de ce regele înlesnise venirea la putere a unui guvern fără personalități cum era acesta. O posibilă motivație părea să fie dorința lui de a avea un guvern de ordine pentru sărbătorirea jubileului de 25 de ani de domnie. Și un guvern care avea în frunte un general energic, un bun general, cum era I. Em. Florescu și care avea la Interne pe L. Catargiu era într-adevăr un guvern de ordine. Alte calități putea să n-aibă. Pe aceasta o avea.

Miniștrii Triplicii de la București se întrebau care va fi politica externă a cabinetului Florescu. Von Bülow, ministrul Germaniei la București, discută cu mai mulți dintre miniștrii cabinetului, inclusiv cu L. Catargiu, „umbra protectoare a guvernului“, și primește asigurări asupra menținerii neschimbate a politicii externe, o politică „departe de orice acord special și păstrând neutralitatea între cele două mari state vecine“, cum declara L. Catargiu, care încă nu știa nimic oficial de acordul României cu Triplicea din 1883. Al. Lahovari mai estompa din declarațiile atât de categorice ale lui Catargiu, adăugând, la

* Amândoi au apărut, cu acest prilej, convenția din 1875, pentru că, după cum spunea P.P. Carp, ea a însemnat „primul pas al neatârării noastre economice“ și pentru că atunci nu era în țară o industrie de protejat, în schimb era o agricultură și dacă aceasta din urmă găsea astfel un mijloc de protecție, de ce să nu fie protejată? „Azi evident că dacă am face convențiunea am face-o altfel — adăuga el —, dar nu pentru că a fost rău ceea ce am făcut atunci, dar pentru că astăzi suntem în altă situațiune economică și internațională“ (D.A.D., nr. 79, ședința din 14 iunie 1891, p. 1018).

Cameră, că în caz de conflagrație europeană, dacă România ar trebui să ia armele ar face-o de partea Triplicei. Von Bülow era chiar convins că în acel moment oricum România nu putea face altă politică, decât alături de Tripla Alianță, dat fiind amestecul Rusiei în treburile interne ale României (agentura întreținută de Hitrovo, ministrul Rusiei la București, nu acționa doar la sud de Dunăre, cum se știa de toată lumea la București, dar și la nord). Interesul reprezentanților Puterilor Centrale pentru politica externă a României era determinat nu numai de presupusele simpatii filoruse ale gen. Florescu, dar și de faptul că în vara anului 1881 se încheie acordul dintre Rusia și Franța. Se contura astfel împărțirea Europei în două blocuri politice și militare. Dat fiind filofranțuzismul românilor, acordul din 1883 mai putea rămâne în picioare? În presa română înțelegerea franco-rusă era comentată în termeni contradictorii. Ministrul Italiei la București, Curtopassi, discută cu mai mulți oameni politici și gazetari români. Majoritatea se declarau pentru o apropiere de Puterile Centrale, din cauza temerilor față de intențiile Rusiei. Dar a întâlnit și păreri („nu multe”) potrivit cărora în cazul unui război, dacă Austria era victorioasă, „am fi anexați de ea și uniți celor 4 milioane de frați din Transilvania și Banat”, în schimb, dacă Rusia ieșea victorioasă, Transilvania și Bucovina „probabil s-ar fi unit cu România”. Din cauza rezervei pe care regele Carol o are față de opiniile gen. Florescu în orientarea externă a României, în timpul vizitei regelui Carol în Italia, la întâlnirea lui cu regele Umberto I al Italiei la Monza, în septembrie 1891, la care participă și gen. Florescu, nu se discută chestiuni de politică externă. Nu se discută, de asemenea, astfel de chestiuni nici la Postdam și la Berlin, unde regele Carol, la întoarcerea spre țară, se întâlnește cu împăratul Wilhelm al Germaniei și cu mai mulți oameni politici germani*.

* Vezi, între altele, Archivio del Ministero degli Affari Esteri dell'Italia, seria P. Politica (1891–1916), Rumania, pachet 285 (1891–1897), raport din 4 aprilie 1891, file 1–10, raport din 30 august 1891, file 1–4, raport din 2 octombrie 1891, file 3–5, raport din 16 noiembrie 1891, file 1–2.

Slăbiciunea ministerului în personalități îl determină pe generalul Florescu să înlocuiască pe unii membri în timpul vacanțelor parlamentare. Mai întâi Petru Poni îi ia locul lui G. Dem. Teodorescu, iar Al. Vericeanu îi succede lui Il. Izvoranu. Dacă cea de-a doua schimbare nu însemna mare lucru, prima părea oarecum surprinzătoare, Poni trecând de liberal. I.Em. Florescu ținea să aducă un cunoscut om de școală pentru o legiferare a învățământului și i-a oferit postul aceluia care îl ajutase cel mai mult la Senat în februarie, combătând propunerea de lege a lui T. Maiorescu. Generalul oferise și Poni acceptase. Probabil că la mulți vanitatea trece înaintea înregimentărilor politice. Nu probabil. Sigur.

Aducerea lui Poni nu schimbă însă situația. În Partidul Liberal-Conservator discordia între liberali și conservatori, între vernescani și catargiști începe să fie publică. La 25 iunie 1891, la o întrunire a mai multor parlamentari catargiști, de la Hôtel de France, Al. Catargiu, I. Iancovescu, M. Balș, I.M.C. Epușreanu, I. Grădișteanu, aceștia cer lui L. Catargiu să ia direcțiunea partidului și guvernului și să facă apel la celelalte elemente conservatoare, pentru că, spunea C. Iona, în Partidul Liberal-Conservator existau două curente care nu mai puteau coexista⁷³.

În timp ce conservatorii acuzau în continuare lipsă de unitate și disciplină, liberalii își strâng rândurile în jurul noului lor șef, D. Brătianu (proclamat oficial la 21 mai 1891 printr-o declarație, semnată de toți liberalii cunoscuți, inclusiv de

⁷³ „Timpul”, nr. 142 din 28 iunie 1891. N. Filipescu duce o tot mai susținută campanie de reunire a tuturor elementelor conservatoare. El credea că îndelungata criză din Partidul Conservator era urmarea opoziției îndelungate din timpul guvernării liberale și „partidele noastre nu sunt destul de bine organizate și nu sunt bogate pentru a dăinui zecimi de ani în opoziție”. Filipescu angajează o discuție cu ziarul „Constituționalul” care încerca să legitimizeze existența separată a grupului junimiștilor și chiar să vadă viitorul lor politic alături de liberali („Timpul”, nr. 174 din 9 august 1891). („Conservatorii au devenit imposibili în vechea accepțiune a cuvântului”, îi scria T. Maiorescu lui D. Zamfirescu; vezi Z. Ornea, *op. cit.*, p. 319).

N. Fleva și Gh. Palladi). Se părea că venirea lor la putere era iminentă. În două alegeri parlamentare pentru Senat, la Râmnicu Sărat și Gorj, este ales cu o mare majoritate Eugen Stătescu. Într-o altă alegere, la Bârlad, iese învingător I. Popescu, de asemenea candidat liberal. Spre norocul conservatorilor, însă, unitatea liberalilor sub D. Brătianu devine curând o iluzie, căci, temperament inconstant, om politic lipsit de tactul necesar, de capacitatea necesară conducerii unui partid politic, fratele lui I.C. Brătianu provoacă repede nemulțumiri în rândul frunțașilor liberali. În același timp, D. Brătianu nu era dorit ca prim consilier nici de rege care n-avea încredere în el din cauza părerilor sale în politica externă (D. Brătianu și partizanii lui se declaraseră în mai multe rânduri împotriva orientării României spre Puterile Centrale). Astfel că prezența lui D. Brătianu în fruntea național-liberalilor nu era de natură să deschidă, pentru moment, chestiunea succesiunii la guvern*.

Dorințelor unui cabinet de coaliție conservatoare I. Em. Florescu le răspunde aducându-l în guvern pe N. Blaremburg, la Justiție (pentru 21 de zile de ministeriat N. Blaremburg renunță la un trecut politic de o viață întreagă de convins antidinastic. Bătrânețea nu este totdeauna un sfetnic bun în politică). „Cabinetul în condițiile actuale nu poate satisface vederile partidului pe care noi și amicii noștri l-am sprijinit și reprezentat în 12 ani de opoziție și 3 ani de guvern” — scria ziarul „Timpul”. Același ziar adăuga cu disperare: *„În-tâmplă-se orice, dar situațiunea de față nu mai poate dura”*⁷⁴.

* „Să vă spun eu de ce nu ați putut veni la putere — le declara Al. Lahovari liberalilor în 1892: este că dacă noi, în mai multe rânduri, eram poate s-o pierdem, d-voastră erăți încă mai puțin capabili de a o recăpăta. Noi sufeream poate de o pletoră de șefi. D-voastră de anemie [...] fiindcă s-au dus cei care v-au creat și v-au ridicat” („Timpul”, nr. 244 din 4-5 noiembrie 1891).

⁷⁴ „L'Indépendance Roumaine” publică un important articol: „Deviza conservatorilor”, semnat „Un conservator”. Care urma să fie acea deviză? „Un partid, un program, un șef”. Presa conservatoare din provincie; „Viitorul” de la Craiova, „Opinia publică” din Giurgiu, „Izbânda” din T. Măgurele ș.a. cer ca

Ea nu mai durează, într-adevăr. La 19 noiembrie, guvernul I. Em. Florescu se retrage. Fără să vrea, el a avut un rost: a dovedit tuturor grupărilor conservatoare — încă o dată și cu tărie — că un guvern conservator energic nu se putea încheia decât cu participarea tuturor. A dovedit, de asemenea, că Partidul Liberal-Conservator nu mai putea fi o realitate politică. El fusese un partid bun în vremea opoziției, dar în guvernarea țării, care presupunea o relativă omogenitate, el n-avea consistență. Vorba lui Al. Lahovari, la guvern sunt necesare „o singură credință, o singură tendință și o singură voință”⁷⁵.

partidul să fie conservator, să îndepărteze „tovărășia de rea credință”. La 12 noiembrie, la Hôtel de France, se întrunesc mai mulți deputați, majoritatea fiind din Capitală (în fapt adepți ai lui G. Manu, Al. Lahovari și mai mulți catargiști). Ei cer lui L. Catargiu să ia conducerea situației politice. „Constituționalul” scria cu satisfacție că a fost o consfătuire a conservatorilor „pentru a elimina pe Vernescu cu vernescanii din partid” și a pune capăt Partidului Liberal-Conservator. O zi mai târziu se întâlnesc și vernescanii (și alți catargiști) la Băile Eforiei. Peste 70 de deputați și senatori, cum aprecia „România”. G. Vernescu declară că el va urmări să completeze cabinetul cu Al. Lahovari la Externe în locul lui C. Esarcu. Al. Catargiu întreabă de ce n-a făcut-o până acum. G. Vernescu răspunde că Al. Lahovari n-a acceptat portofoliul. L. Catargiu spune și el că se va apela la Al. Lahovari și că vrea să pună capăt dezbinărilor („să piară cuvântul de disidență”) (*Idem*, nr. 245 din 6 noiembrie 1891; nr. 252 din 15 noiembrie 1891; nr. 253 din 16 noiembrie 1891).

⁷⁵ D.A.D., nr. 15, sesiunea ordinară 1891-1892, ședința din 5 martie 1892, p. 80.

2. Alte precizări programatice

Deosebirile dintre partide în România, constata un articol din „Timpul” („O legendă”) nu puteau fi ca acelea din Occident. Nu se puteau deosebi pe chestiunea despărțirii bisericii de stat, de pildă, căci nu-i nevoie, nu interesează pe nimeni (doar pe social-democrați îi interesa, dar ei nu contau atunci în viața politică românească). Nu se puteau deosebi nici pe chestiunea „uvrieră”, căci lipsind industria mare, țara n-avea mari mase de lucrători concentrați „și deci armata care aiurea alcătuiește proletariatul industrial lipsește aici”. Deosebiri nu erau decât în felul de a considera intervenția statului, conservatorii fiind de părere să intervină „mai intens și adânc”¹. N. Filipescu teoretiza asemănarea dintre concepțiile programatice ale partidelor, condiție indispensabilă de a funcționa împreună. Cu această asemănare, spunea el, nu dispărea rațiunea de a fi a partidelor. Dacă deosebirile de principii dintre ele „pot fi *utile*”, în schimb punctele de contact între ele „sunt indispensabile”. Și în această viziune doctrinară programele partidelor trebuiau „să dezvolte puterile statului fără a pune în joc instituțiunile noastre fundamentale”. Tot Filipescu teoretiza (nu era singurul) și punctul de vedere al existenței a două partide de guvernământ și nu mai mult, fiindcă multiplicitatea partidelor „nu poate decât să multiplice ocaziunile de favoritism pentru rege și cauzele de nemulțumire pentru partide”. N. Filipescu vorbea, desigur, de pe poziția omului care guvernează nu a celui guvernat. Dar, nu-i mai puțin adevărat, că la nivelul de conștiință politică al românului de atunci, de „năravuri politice”, mai multe partide n-ar fi dus la ceea ce credea N. Filipescu. Orice regulă politică e viabilă în funcție de loc și timp. Existența a două partide, considera Filipescu, era „un principiu eminamente conservator ca și principiul monarhic”,

¹ „Timpul”, nr. 200 din 18 iulie 1890.

căci era între altele și o „garanție de moderațiune relativă în luptele politice”².

Față de unele reforme „mai vizibile” ca introducerea votului universal, de pildă, susținută de radicalii lui G. Panu sau de socialiști, conservatorii reacționează ca în fața „cele mai deșănțate demagogii”. Cu sufragiul universal, declara Al. Lahovari în Cameră la 15 decembrie 1889, „rezultatul nu va fi acela pe care-l așteptați, rezultatul va fi altul, cel puțin pentru mult timp, va fi atotputernicia guvernului și absolutismul ministerial”³. Pentru ziarul „Timpul” masele erau prea „impresionabile și schimbătoare”, iar metoda votului general aplicată statului modern, cu marile și complicatele lui probleme, „nu poate da decât roade rele”⁴. Același ziar constata că românii au vădit o uimitoare putere de asimilare a unor idei și instituții occidentale, dar nu fără suferință, transformările survenind prea rapid. De ce să „mai fie siliți să suporte o altă experiență primejdioasă”, adică votul universal? Partidul Conservator trebuie să fie „o stâncă” de care să se sfarme „apucăturile demagogice”. Răspunzându-i lui G. Panu în noiembrie 1890, Al. Lahovari considera votul universal „o periculoasă încercare”. Pentru că țara nu era atât de înaintată, atât de cultă, atât de neatârnată în straturile sale cele mai adânci. Pentru moment, politică nu puteau face nici măcar politicienii de meserie. În atare condiții, la cea dintâi probă, cu votul universal, poporul va fi aruncat la dreapta sau la stânga fără a fi capabil să reacționeze. El dă exemplul Franței, unde consecințele votului universal au fost: domnia lui Napoleon al III-lea, războiul sângeros cu Germania, pierderea a zeci de mii de vieți, a 5 miliarde de franci și a teritoriului Alsaciei și Lorenei. Or „țara românească n-are, d-lor, decât două provincii de pierdut”. Și apoi de ce să se introducă în România această expe-

² *Idem*, nr. 253 din 25 septembrie 1890; nr. 256 din 28 septembrie 1890.

³ Al. Lahovari, *op. cit.*, p. 204.

⁴ D.A.D., sesiunea ordinară 1890-1891, nr. 20, ședința din 5 decembrie 1890, p. 156.

riență, când ea n-a fost încă introdusă în Anglia, Belgia, Italia, Germania? O atare poziție era normală din punctul de vedere al unui guvernant român conservator de la sfârșitul veacului trecut. Care era soluția lui Al. Lahovari: „progresul natural al ideilor, cultura mai înaintată a oamenilor, împăcarea pasiunilor, lupta politică din ce în ce mai onestă și pusă pe tărâmul ideilor, care mai mult sau mai puțin se pot învoi; dar nu pe tărâmul apetiturilor care nu se pot împăca niciodată”⁵. Faptul nu era o soluție practică, ci o așteptare. Dând răspuns aceluiași Panu, L. Catargiu (în acel moment în divergență cu Al. Lahovari, dar pentru un loc pe banca ministerială și nu pentru ideile ce amândoi le profesau) declara: „a vorbi de sufragiul universal în țara noastră este a ne face ridicoli. Apoi când un om vine și zice că țara nici habar nu are de ceea ce se face și se spune în numele ei, când acel om vine și cere sufragiul universal, aceasta este tot ce poate fi mai inexplicabil”. O observație de bun simț, dar pe care el o fructifica îndată pe plan politic. După Lascăr Catargiu revizuirea din 1884 n-a fost bună nu pentru că a fost prea puțin democratică, ci, dimpotrivă, pentru că s-au înecat colegiile marilor proprietari, singurele independente, în mijlocul micilor proprietari⁶. Într-un cor de respingeri totale, sunt și nuanțări. D.S. Nenițescu, viitorul ministru conservator, susține într-o conferință la Ateneu, la 19 martie 1895, reprezentarea proporțională a minorităților⁷. El recunoaște că doctrina conservatoare consideră dreptul și instituțiile sociale ca născându-se sub influența caracterului culturii, religiei unui popor, sub influența „mediului fizic” în care trăiește un popor. Dar aceasta nu justifică stagnarea instituțiilor: „Totul merge spre îmbunătățire. Viața deci e progresivă și prin urmare și dreptul și instituțiile sociale nu pot fi altfel”. Altfel doctrina conservatoare rămânând plină de respect

⁵ D.A.D., sesiunea ordinară 1890–1891, nr. 20, ședința din 5 decembrie 1890, p. 156.

⁶ *Ibidem*, nr. 24, ședința din 11 decembrie 1890, p. 204.

⁷ Dimitrie S. Nenițescu, *Reprezentarea proporțională a minorităților. Studiu asupra sistemelor electorale*, București, 1895.

față de trecut, uită de nevoile prezentului și nu întreveđe viitorul. D.S. Nenițescu cere așadar atât liberalilor cât și conservatorilor să treacă de la „*garantarea libertăților*“, care a fost o treaptă necesară a evoluției țării în modernitate, la „*organizarea libertății*“. Potrivit acestui principiu el propune o reorganizare a sistemului de vot (nu a drepturilor electorale). Combate sistemul majoritar, scrutinul de listă, dar și pe cel uninominal. Analizează diferite sisteme de vot și propune reprezentarea proporțională după modelul „D'Hondt“, aplicat în Belgia, potrivit căruia alegătorul putea vota fie lista întreagă, fie numai un candidat sau mai mulți din diferite liste aflate pe același buletin. Ceea ce se realiza, astfel, credea Nenițescu, era reprezentarea în Parlament a tuturor partidelor, proporțional numărului aderenților lor. Fără a nega valoarea intenției istoricul nu poate să nu se oprească în fața constatării că, de fapt, ceea ce se impunea în acel moment era treptata reformă a *dreptului* de vot în sensul lărgirii sale și nu reforma *felului* de vot.

Și o atare reformă, respinsă de conservatori ca demagogică, nu era susținută atunci nici de liberali. E adevărat, în noul lor program adoptat la Iași, la 8/20 noiembrie 1892, liberalii scriau: „sufragiul universal cu Reprezențațiunea Proporțională este idealul Partidului Național-Liberal. Către dănsul ne vom îndruma și vom tinde a-l realiza prin reforme treptate, răspândind tot mai mult în toate păturile sociale luminile unei instrucțiuni solide și sănătoase“⁸. Deosebirea de poziția conservatorilor nu era. Era doar în intenții, conservatorii respingând *ab initio* o atare reformă*, liberalii acceptând-o, totuși, pentru viitor. Aceasta fără consecvență, însă. Programul din 3 decembrie 1906 nu mai vorbea de sufragiul

⁸ *Istoricul Partidului Național-Liberal de la 1848 și până astăzi*, p. 145.

* „Noi combatem sufragiul universal nu numai pentru motive de oportunități“ — scria N. Filipescu. Adică nu e vorba că poporul român nu era încă pregătit să recepteze o atare reformă („atunci s-ar ajunge la o înțelegere“). Nu. „Noi însă combatem sufragiul universal în sine și în mod absolut“ („Timpul“, nr. 182 din 19–20 august 1891).

universal, nici ca ideal îndepărtat, ci numai de „domnirea legilor”⁹.

Alte forțe politice, fără responsabilități guvernamentale, dar în cursă după favoruri politice, cereau votul universal atunci și nu într-un viitor nedefinit. Programul grupului radical liberal, publicat în „Lupta” din 10/22 septembrie 1888, apoi în broșură, dezvoltând ideile expuse în „Liberalul” din 1883 și în „Lupta” din 1884, ca și campania „Luptei” din 1891 și broșura din 1893 prevedeau „desființarea colegiilor actuale electorale și introducerea *sufragiului universal*, așa cum există în Franța...”¹⁰. Dar nici radicalii n-aveau consecvență în susținerea acestei idei programatice, cu deosebire din 1893, pe măsură ce G. Panu începe să se scalde tot mai adânc în apele conservatoare, renunțând parțial (susține doar colegiul unic) și apoi total la ea. Aproximarea de cercul puterii cerea renunțarea la lozinci demagogice.

Le păstrau cu consecvență acei care se considerau social-democrați. În „Manifestul Partidei Muncitorilor” din 18 ianuarie 1888 se cerea în primul rând „votul universal direct, adică să nu aibă, ca azi, un boier de mii de ori mai multă putere politică decât muncitorii care poartă toate sarcinile”¹¹. În dezbaterile programului Partidului Social-Democrat, C. Mil-le propunea pe lângă sufragiul universal și votul obligatoriu „ca birourile electorale să fie totdeauna pline și, deci, să facă imposibilă acțiunea bătăușilor”¹². Programul social-democrat, publicat la 11 aprilie 1893, prevedea tot la primul punct „vot universal egal și direct pentru toți supușii României ce au trecut vârsta de 20 de ani, fără deosebire de sex, de religie și de

⁹ *Istoricul Partidului Național-Liberal de la 1848 și până astăzi*, p. 180.

¹⁰ Teodor Vasiliu, *Radicalii. O pagină de istorie politică contemporană*, Iași, 1895, p. 19–20.

¹¹ *80 de ani de la crearea partidului politic al clasei muncitoare din România. Documente* (în continuare, *80 de ani de la crearea partidului*), București, 1974, p. 372.

¹² *Documente din istoria mișcării muncitorești din România. 1893–1900*, București, 1969, p. 42–43.

rasă¹³. Și astfel vor susține social-democrații în toate programele lor până la primul război mondial. Votul universal apărea în concepția lor, cu deosebire la sfârșitul veacului trecut, ca o revendicare primordială, un panaceu, un leac al tuturor durerilor sociale și politice. Vor constata ulterior că fetișizarea unei atare revendicări, ca a oricărei alta de altfel, nu era o soluție, chiar dacă părea a fi, pentru că aplicarea ei lua forma și limitele cadrului social-politic existent. În altă ordine de idei, social-democrații puteau propune orice. Oricum nu erau „amenințați” cu preluarea puterii și obligați să respecte promisiunile făcute.

Chestiunea care „preocupă” cel mai mult pe conservatori rămâne, și după legea vânzării bunurilor statului, chestiunea rurală. Cu ocazia prezentării de către guvern a unui proiect de lege pentru modificarea unor dispoziții privind legea de mai sus în mai 1890, C. Dobrescu-Argeș, G. Panu, I. Nădejde, M.N. Seulescu, C.C. Dobrescu contrapropun o modificare, în sensul că statul putea cumpăra moșii de la Eforiile Spitalelor, de la Creditul Funciar, dar și de la particulari pentru a pune la dispoziția sătenilor pământ acolo unde locuiesc. O propunere asemănătoare fusese respinsă în 1889 de Al. Lahovari. Acum conservatorii o resping din nou, căci, dacă s-ar adopta, „noi suntem convinși că nu numai nu ar asigura pacea *socială* și nu ar rezolva chestia țărănească, ci ar organiza dezordinea și ar redeștepta revoluția agrară”. Și aceasta pentru că nici un țăran n-ar mai voi să se mute acolo unde există pământ de vânzare, ci ar rămâne pe loc și ar cere proprietarului să-și vândă moșia. Și dacă acesta n-ar voi? „Fericita Românie se va găsi fără motiv în starea în care se află Irlanda unde e război civil deschis între țăranul irlandez și lordul englez”. Apoi și dacă s-ar diviza România în parcele de 5 ha inalienabile din

¹³ 80 de ani de la crearea partidului, p. 458. Vezi și comunicarea noastră *Asupra modalității de definire a poziției P.S.D.M.R. față de partidele de guvernământ din România la sfârșitul veacului al XIX-lea*, în *În slujba cercetării istoriei*, București, 1971, p. 105 și urm.; vezi și I. Bulei, *Lumea românească la 1900*, București, 1984, p. 107, 109

punct de vedere economic, ar fi un rău pentru toți căci, dispărând proprietatea mare, va dispărea și cultura mare, deci cantitatea și calitatea produselor exportate vor scădea și „totodată și numărul milioanei care intră la noi în toți anii în schimbul produselor noastre, milioane care se revărsă asupra tuturor”¹⁴. Sigur, că într-o economie dominată de agricultură și într-o agricultură în care marea proprietate făcea legea, astfel de considerații păreau normale. Numai că nu ofereau perspective. Chiar deloc.

Din considerente asemănătoare se opun conservatorii și propunerii lui Dobrescu-Argeș de luare în embaticariat (arendă) de către țărani a pământurilor marilor proprietari pe care erau așezați. Dobrescu își argumenta interesanta propunere prin natura țăranului român, care e „fixă”, potrivnică strămutărilor. „Gustul pentru fixitate al țăranilor, chiar dacă ar fi așa de mare cât o spune d. Dobrescu — scria «Timpul» —, nu ni se pare că trebuie considerat ca o dogmă sfântă înaintea căreia trebuie să se închine cu orice preț toate legile și toate interesele țării”¹⁵. Întrebarea era dacă legile și interesele țării trebuiau să se închine „gustului” marilor proprietari de a rămâne cu moșiile lor întregi. Și de ce?

Ce va face țăranul român când statul nu va mai avea pământ de vânzare? se întreba N. Filipescu. Atunci va cumpăra de bună voie moșiile particulare care vor fi de vânzare și care vor fi cu atât mai numeroase — credea el, fără temei — cu cât marea proprietate se va fi parcelat mai mult prin efectele regimului succesoral al condiției civile. Apoi, continua Filipescu, țăranii vor dobândi capital mobilier prin instituirea caselor de economii. El propunea o reorganizare a creditelor agricole în sensul acordării de mici împrumuturi, al înlesnirii întocmirii

¹⁴ „Timpul”, nr. 168 din 9 iunie 1890.

¹⁵ *Idem*, nr. 169 din 10 iunie 1890.

* Între 1868 și 1896 statul vinde 695 de moșii în corp întreg a 164 206 ha și 592 în suprafață de 407 812 ha (*Anuarul statistic al României*, 1903, p. 172). Creditul Funciar Rural vinde între 1880 și 1903 44 570 ha, adică 28 de moșii (*Ibidem*, p. 484).

formalităților de împrumut; cerea o reformă comunală care să dea o absolută independență a primarului de puterea centrală, un bun învățământ agricol, care să sporească gradul de calificare a țăranilor ș.a.¹⁶ Evident, simpla schimbare a repartiției pământului nu rezolva problema agrară, ci doar o amâna pentru un număr de ani, cum dovedise reforma din 1864 și cum ne va dovedi și cea din 1921. Dar nici măsuri care să ocolească o mai corectă repartiție, ca cele de mai sus, nu rezolvau ceva. Nici măcar nu amânau, lăsând întreagă acuitatea și gravitatea chestiunii rurale. Mai târziu, în 1896, se fac alte propuneri: reducerea impozitului funciar, modificarea sistemului de așezare a impozitului funciar, modificarea sistemului de așezare a impozitelor directe; transformarea completă a organizării școlilor de agricultură și a fermelor model; completarea mijloacelor de comunicație și introducerea pe căile ferate a unui sistem de tarife proporționate cu distanța până la debușeul fluvial sau maritim; construirea de șosele; desființarea taxei de docuri; sporirea capitalului Băncii Agricole; înlăturarea sistemului de arendă care încuraja pe proprietarii mari la o exploatare nerațională a pământului, căci arendașul nu făcea nici o investiție însemnată; alternarea culturilor. Toate acestea erau mai mult sau mai puțin măsuri destinate direct marilor proprietari. Se cerea și statului să vină în ajutorul agricultorilor. El, fiind cel mai mare proprietar, era dator să introducă noi culturi. Dar, fermele model până atunci nu dăduseră rezultate și acolo unde ele existau aceste rezultate nu se puteau aplica în agricultura mare. Fără o intervenție hotărâtă a statului agricultura românească era sortită să fie tot mai puțin competitivă, cedând concurenței produselor agricole americane, australiene, rusești ș.a.¹⁷.

¹⁶ „Timpul”, nr. 159 din 19 iunie 1891; nr. 179 din 15 august 1891.

¹⁷ *Idem*, nr. 153, 170, 174 și 177 din 12/24 iulie, 2/14 august, 6/18 august, 11/23 august 1896; în 1901 România produsese (în 100 de tone) 60 607, Rusia (cu Polonia) — 422 376, S.U.A. — 754 475. Australia 60 628 (*Anuarul statistic al României*, 1903, p. 519).

Ceea ce urmărea în ultimă instanță era promovarea capitalismului în agricultură. Dar cât de timid! Liberalii arătau și ei puțină îndrăzneală (e drept că nu și în sfera socială). În 1892 propuneau numai generalități menite doar să atenueze starea proastă a vieții țaranului, încurajarea vânzării de pământuri din domeniile statului către țărani și învoieli agricole cât mai omenoase cu putință prin „cea mai perfectă echitate între valoarea productivă a pământului și prețul muncii, prin mijlocirea unei bune înțelegeri între părți și a asociațiunilor agricole, care le vor călăuzi și lumina”¹⁸.

Pentru toată epoca modernă se impune un adevăr cu o evidență întristătoare. Nici reprezentanții liberalismului român, nici cei ai conservatorismului¹⁹ nu s-au preocupat de ridicarea agriculturii. Liberalii, de obicei izvorâți din burghezia orășenească, au privit spre sate cu neînțelegere și teamă*.

¹⁸ *Istoricul Partidului Național-Liberal de la 1848 și până astăzi*, p. 147–150.

¹⁹ Vezi, de pildă, dramatica invectivă pe care o adresează guvernanților României de dinainte de primul război mondial, dar și de imediat după, Gh. Ionescu-Șișești (*Agricultura și capitalismul*, în „Arhiva pentru știința și reforma socială”, nr. 3–4, 1927, p. 301–304).

* Același Șișești vorbește chiar de „dispreț”. El nu este deloc de acord cu ideea susținută, generalizată și popularizată de liberalismul politic potrivit căreia România nu putea deveni un stat modern decât întemeind o industrie națională și aceasta pentru că teoria de mai sus, aplicată la politica economică a statului, a contribuit la ținerea agriculturii în loc 50 de ani. Căci s-a creat cu mari sacrificii pe seama ei o industrie artificială, în dependență permanentă de încurajarea statului. Pentru el agricultura era o industrie ca oricare alta în care trebuiau să se specializeze popoarele care aveau condițiile naturale și sociale prielnice, cum era și poporul român. Ba pentru România, agricultura „este cea mai de căpetenie industrie, care ne-a făcut posibilă prin producția ei existența până acuma și care e susceptibilă să dea României posibilități de bogăție și de prosperitate mult mai mari decât industria” (*op. cit.*, p. 302). Evident, a pune astfel problema era o greșeală. Viața modernă a tuturor popoarelor nu se poate crea decât prin industrie. Pe lângă alte calități de ridicare intelectuală, de dezvoltare ordonată, în ritm rapid, mereu în spirit creator a unui popor industria are asupra agriculturii o superioritate zdrobitoare: marea ei productivitate. Mihail Manoilescu demonstra că lucrătorul industrial valora pentru economia națională de cinci sau zece ori mai mult decât cel agricol, „cu toți membrii muncitori ai familiei sale la un loc”. Această superioritate, mai pronunțată în țările industriale, se menținea și sub regimul de protecție, industria

Conservatorii, cărora le revenea încă și mai pronunțat rolul de îndrumători ai agriculturii, nu și l-au îndeplinit. Ei se puteau specializa, cum credea Gh. Ionescu-Șișești, în adaptarea agriculturii la noile forme de producție capitalistă. În fapt, dincolo de slabe încercări, conservatorii ca oameni politici s-au manifestat ca mari proprietari. Or aceștia și-au păstrat după reforma din 1864 un spirit de rentieri, ca și mai înainte. Venitul le era asigurat prin contractele de învoieli agricole și ei nu mai aveau alte griji decât acelea ale cheltuielilor consumative. Dacă venitul era mai mare și cheltuielile erau mai mari. „O mare parte din munca țăranilor, din munca națională s-a risipit în cheltuielile somptuoase în străinătate. Ba adesea cheltuielile consumative erau mai mari decât rentele și multe familii vechi boierești au sombrat, mai ales în Moldova, din această pricină”²⁰. Investițiile în agricultură, în intenția de a transforma moșiile în ferme capitaliste, au fost minime. Majoritatea moșiiilor mari erau lipsite de construcții, de plantații, de locuințe pentru lucrători, lipsite de inventar, de animale, de mașini. Suma cheltuielilor importului de mașini și unelte agricole era de pildă în 1872 de 1 723 017 franci, în vreme ce, în același an, se importa încălțăminte în valoare de 3 577 735 fr., țesături de bumbac de 7 219 244 fr. și bijuterii de peste două

protejată producând de la început cu mult mai mult decât agricultura cu același număr de oameni (e drept că nu fără sacrificii, cum credea Mihail Manoilescu (*op. cit.*, p. 84). Disputele care au făcut epocă ca acelea dintre Stere și Gherea, E. Lovinescu și „Viața Românească”, M. Manoilescu și G. Tașcă, pentru a cita doar unele, au adus înainte de-al doilea război mondial argumente teoretice suficiente pentru a prezenta o realitate de altfel deja pe deplin confirmată încă de atunci. Evoluția industriei în vechea Românie și apoi în România întregită a dezmințit până și pesimismul acelor care susțineau că nu se poate dezvolta o industrie decât pe baza unui larg debușeu extern. De fapt, cu excepția petrolului și a cherestelei, care au înflorit la solicitarea piețelor externe, industria în România s-a ridicat în funcție de consumul intern. Singurul lucru ce se poate discuta pe marginea afirmațiilor lui Șișești (și firește nu numai ale lui) erau dezvoltarea organică și coordonată a economiei românești, chiar și numai a industriei, tendința autarhiei economice, a năzuinței de a face de toate, capacitatea burgheziei românești, intensitatea efortului ei. Nu însă strădania de a ridica o industrie.

²⁰ Gh. Ionescu-Șișești, *op. cit.*, *loc. cit.*, p. 301.

milioane franci (!)²¹. Nu-i mai puțin adevărat că în perioada următoare lucrurile s-au schimbat destul de semnificativ. Potrivit statisticii din 1907, singura existență, care se referă la situația din 1905, erau 10 498 mașini agricole cu aburi, dintre care 52,2% aparțineau marilor proprietari cu peste 100 de ha, 39% — arendașilor, restul fiind în posesia unor antreprenori care închiriau mașini agricole. Mașini de semănat cu tracțiune animală aveau tot marii proprietari și arendașii: 12 151, în vreme ce doar 370 erau în posesia proprietarilor cu mai puțin de 100 ha. La fel stătea situația la secerători-legători²².

Dar de ce marii proprietari nu făceau investiții în agricultură? Nu erau ei principalii furnizori ai unor produse ce se căutau foarte mult în întreg Apusul Europei? În primul rând pentru că marii proprietari nu erau interesați economicște sau, mai bine zis, nu se simțeau îndemnați să investească. Ei găseau totdeauna o forță de muncă, aceea a țăranului, foarte ieftină și care mai era și înzestrată cu inventar agricol (primitiv în bună măsură, dar care părea suficient). Împroprietărirea din 1864 a înzestrat țăranii cu bucata de pământ aflată în folosință, dar a creat, într-o și mai mare măsură decât în Rusia, condițiile pentru ceea ce s-a numit (mai întâi de Gherea, apoi de Zeletin, Madgearu ș.a.) „regimul de muncă neiobag”. Zeletin prezintă acest fenomen ca o urmare inevitabilă a înrăuririi comerțului exterior asupra agriculturii. El afirmă chiar: „Atât mizeria rurală, cât și neiobăgia sunt *fenomene rurale* ce apar în mod necesar la începuturile capitalismului. Nimeni nu e vinovat de ele”²³. Duce astfel mai departe analiza lui Marx asupra primei faze a capitalismului, dar o pune sub semnul fatalității

²¹ M.G. Obedenaru, *La Roumanie économique d'après les données les plus récentes*, Paris, 1876, p. 274–275.

²² Vezi *Statistica mașinilor și instrumentelor agricole întrebuințate în 1905*, București, 1907, p. 20–21.

²³ Șt. Zeletin, *Neoliberalismul. Studiu asupra istoriei și politicii burgheziei române*, București, 1927, p. 16–21 (aici rezumă ideile exprimate în *Burghezia română, originea și rolul ei istoric*, București, 1925).

și unui materialism dezolant. C. Garoflid afirmă și el că orânduiala capitalistă a revoluționat numai raporturile de proprietate, nu și raporturile de muncă. Altfel spus, proprietatea pământului a devenit burgheză, iar munca a rămas feudală²⁴. Un economist ca V. Madgearu se întreabă însă, cu îndreptățire, de ce aceleași împrejurări ale capitalismului comercial n-au produs conservarea regimului de muncă feudală, după emanciparea țăranilor, în Franța, Danemarca sau Germania de est? Aceasta până la nașterea capitalismului industrial, „singurul factor de natură a transforma acest regim”²⁵. Sigur că i s-ar putea răspunde că noul influențează, potrivit legii sincronice, totdeauna în forma sa ultimă și situația din țara noastră a fost deci influențată de alt stadiu de dezvoltare capitalistă europeană decât acela din țările amintite. Dar orice fenomen are în primul rând cauze interne. Regimul muncii agrare în România ese în funcție de regimul stăpânirii pământului. „Desființarea legală a raporturilor feudale de proprietate și de muncă devine o realitate, numai dacă pământul transformat în proprietate privată nu rămâne mijloc de dominațiune și exploatare, dacă țăranii «emancipați» nu sunt constrânși a se învoi cu munca și vitele lor pe proprietățile boierești”²⁶. Or aceasta s-a întâmplat, în grade diferite, în Germania de est, în Rusia și România. Zeletin crede că prin emanciparea țăranilor la 1864 aceștia nu și-au părăsit „vechile lor apucături rurale”, adică țăranul a continuat să muncească „pe apucate, intermitent, numai atât cât cu nevoile sale restrânse”. Era o deprindere „desăvârșit potrivnică spiritului societății burgheze” și ea ar fi determinat „criza brațelor de muncă”²⁷. În fapt — și din nou suntem de acord cu V. Madgearu și cu cercetările mai noi asupra aceleiași chestiuni — marii proprietari, după ce

²⁴ C. Garoflid, *Problema agrară și deslegarea ei*, București, 1908.

²⁵ Virgil N. Madgearu, *Revoluția agrară și evoluția clasei țărănești*, în „Arhiva pentru știința și reforma socială”, an IV, nr. 3 din 1923, p. 277.

²⁶ Idem, *op. cit.*, p. 277-278.

²⁷ Șt. Zeletin, *op. cit.*, p. 18-19; idem, *Revoluția agrară și prefacerile clasei țărănești*, în „Arhiva pentru știința și reforma socială”, an III, nr. 1, 1922, p. 55.

s-au opus cu îndârjire împrăștiării la 1864²⁸, au acceptat-o totuși numai în condițiile în care moșiile lor rămâneau cât mai întinse și numărul împrăștiărilor cât mai mic. În România, împrăștierea n-a luat forma unui act revoluționar și emanciparea țăranilor n-a creat în realitate o criză a brațelor de muncă în agricultură. O astfel de „criză” a fost doar pretextul de care s-au folosit marii proprietari pentru a impune regimul muncii silite, a asigura exploatarea brațelor de muncă țărănești și prioritatea executării lucrărilor lor agricole de către țăranii învoiți legați și de un petec de pământ propriu. Regimul de muncă „neoiobag” a fost numai consfințit prin sistemul învoielilor, nu creat de acesta. Marele proprietar deținea pământul în mâinile lui și acesta era mijlocul, instrumentul prin care aducea pe țăran la cheremul său. Legea din 1864 desființa munca obligatorie a țăranului. Proprietarul trebuia să se învoiască cu acesta pentru lucrarea pământului său și n-avea cheazășia că obligațiile prin contract ale săteanului erau și executate (lipsa izlazului nu era suficientă). Și atunci moșierii profită de recolta rea din 1865 (dacă n-ar fi fost atunci ar fi fost altădată sau s-ar fi găsit o altă cauză) și pentru porumbul dat țăranilor, cum aceștia n-aveau bani, cer plata în muncă. La fel pentru rata pământului obținut prin împrăștiere țăranul n-avea alte posibilități de plată decât tot vânzarea muncii sale. Și astfel, ca să-și asigure plata, moșierii — care, să nu uităm, dețineau puterea în stat, — constrâng legal pe țărani să execute *manu militari* lucrările pentru care s-au învoit. Regimul învoielilor agricole sau „neoiobag” ia astfel și o realitate legală. Continuând, sub alți termeni și în alte condiții, sistemul învoielilor agricole anterioare lui 1864²⁹, noul sistem va avea efecte profunde asupra stării țăranului. Căci ea va fi, în multe privințe, cum scria Zeletin, „inferioară situației pe care o avea țăranul în vechiul regim”. O statistică din anul de jale 1907 arăta că dintr-un milion și jumătate de țărani români capi de

²⁸ Vezi Ion Bulei, *Lumea românească la 1900*, p. 148–149.

²⁹ Vezi Nicolae Poplica, *Studiu istoric despre învoielile agricole*, Partea I. *Din timpurile cele mai vechi până la anul 1864*, București, 1916.

familie, abia vreo două sute de mii, adică 15% puteau trăi din pământul lor. La restul proprietatea ce o aveau era neîndestulătoare. Și aceasta cu toate împrăștiarile succesive dintre 1864-1907³⁰.

Nu în mică măsură a contribuit la acest rezultat piața mondială a cerealelor și, în genere, relațiile de schimb. Madgearu și C. Mihăilescu vorbesc de o transformare radicală a agriculturii românești de la un „regim pastoral primitiv” la un „regim cereal”. Dincolo de tăria termenilor momentul acestei transformări este fixat de Madgearu în 1875, când de fapt e o evoluție continuă după 1829³¹. Pe piața apuseană a cerealelor, țările din răsăritul Europei intră în concurență cu produsele agricole ale celor două Americi, ale Australiei și nordului Africii. Prețul acestora era mult mai redus căci veneau din regiuni cu mari exploataări agricole, unde produsele nu erau împărțite ca în România cu o populație agrară numeroasă și unde lipsa brațelor de muncă era suplinită prin mașinism. În aceste părți erau elemente puternice de îndemn la modernizarea exploataării agricole, care în România lipseau. Agricultura noastră, ca și cea rusă, resimte violent șocul concurenței. Prețul cerealelor este fixat pe piața mondială de producătorii transoceanici. România, care n-avea o piață internă puternică, era sortită exploataării din partea străinătății. C. Mihăilescu scrie cu îndreptățire: „ceea ce se ascundea sub denumirea vagă de balanță comercială, al cărui echilibru numai printr-un export de produse proprii — în care predominau cele agricole — se putea menține, nu era decât forma sub care energia stoarsă a țării — pământului, animalelor și a populației sale — se strecura spre Apus. Neapărat că această

³⁰ Șt. Zeletin, *op. cit.*, p. 18.

³¹ V. Madgearu, *op. cit.*, *loc. cit.*, p. 281; C. Mihăilescu, *Rolul marii proprietăți în evoluțiunea tehnică a agriculturii românești*, în „Arhiva pentru știința și reforma socială”, an II, nr. 1 din 1921, p. 81.

balanță comercială, echilibrată în sensul intereselor Apusului, era aceea care ne menținea și valuta la un nivel convenabil³².

Sigur că nu era vorba numai de menținerea cursului leului, ci și a balanței de plăți, fără de care nu era posibilă nici o dezvoltare. În atare condiții valoarea produsului pământului erau independentă atât de voința agricultorului mare, cât și a celui mic. Regimul învoielilor agricole împiedica orice progres tehnic. Țăranul învoitor n-avea inițiativă tehnică și aceasta influența modul de exploatare a mării proprietăți*. Arendașul nu se arăta nici el inițiator de progres tehnic. Cu rare excepții era un adevărat spoliator al țăranilor. În plus, pământul își slăbea treptat puterea de producție fiind secătuit mai cu seamă de culturile repetate. Marele proprietar n-avea alt mijloc de sporire a producției decât reducând mereu partea de produse ce revenea țăranului. Ea se diminuea și prin creșterea naturală a populației. Urmarea era înrăutățirea stării locuitorilor satelor, cu toate repetatele încercări de a o îngrădi în anumite limite (desele revizuri ale legii de învoieli agricole aceasta își propuneau). Economic se ajungea astfel la slăbirea forței de muncă a țăranilor, implicit a producției agricole. Din punct de vedere al progresului tehnic agricultura românească intra într-un cerc vicios, iar degenerarea țăranilor lua o cale fără oprire. În aceste condiții, marea proprietate nu numai că nu contribuia la ridicarea agriculturii românești, dar, pe măsură ce ne apropiem de sfârșitul secolului al XIX-lea și intrăm

³² C. Mihăilescu, *op. cit.*, *loc. cit.*, p. 79. Mihăilescu citează constatările lui L. Weiss asupra situației Rusiei unde statisticile demonstau că tonajul cerealelor exportate nu reprezenta excedentul producției asupra necesităților de consum intern, ci cantități artificiale prelevate asupra ansamblului recoltei și a căror vânzare trebuia să mențină cursul rublei, în timp ce populația, mai ales în anii răi, murea de foame.

* C. Mihăilescu este foarte plastic, afirmând: „Marile exploatațiuni erau — păstrând proporțiile — în situația hoțului care, deși cu arma în mână și cu victima legată buștean, e nevoit totuși să opereze foarte grăbit, enervat și tresărind la orice zgomot, incapabil decât a utiliza timpul și energia de care dispune în forma și în măsura cea mai utilă. Exploatatul și exploataatorul se paralizau reciproc în inițiativa lor tehnică și economică, tocmai din cauza dependenței reciproce prea intime în care se aflau” (*op. cit.*, p. 82).

în secolul următor, ea devine, datorită unui concurs de împrejurări interne și externe, o piedică reală a oricărui progres. Totodată, clasa marilor proprietari, atâta timp cât păstrează stăpânirea pământului și, în mare măsură pe cea politică, vrând-nevrând ajunge, în acest sistem, un instrument (C. Mihailescu îi zice „intermediu“) în exploatarea exercitată de țările capitaliste asupra celor slab dezvoltate, cum era România („calitate care le conferă privilegii economice, politice, morale etc. deosebite în țările respective“)³³.

Conservatorii români, ca de altfel întreaga pătură politică conducătoare din vechea Românie, n-au văzut dezlegarea, fie și parțială, a problemei agrare. Până la urmă toate măsurile care s-au luat în domeniul agrar, fie de liberali, fie de conservatori, au amânat sau au încercat să amâne o rezolvare. Ele se nășteau sub presiunea crescândă, tot mai crescândă, a țărănimii, întreținută și de proletariat și intelectuali, o presiune care tensionează întreaga atmosferă social-politică de la sfârșitul secolului trecut și începutul secolului nostru, care răbufnește adeseori în revolte la sate, stârnește pasionante dezbateri în Parlament, presă, întruniri politice, în numeroase scrieri ale vremii. Tactic, conservatorii au greșit, căci au legat prea strâns interesul economic imediat al moșierilor de cel politic al partidului lor. Acesta din urmă trebuia să fie neapărat mai general. Atâta timp cât ei au putut dirija, mai mult sau mai puțin, schimbările societății românești greșeala aceasta nu apărea atât de gravă. Dar când schimbările s-au impus peste puțină lor de reacție, în zgomotul tunurilor primului război mondial, al pornirilor de pretutindeni ale maselor spre libertăți și drepturi, au constatat brutal că, de fapt, politicește, trebuiau să moară.

³³ C. Mihailescu, *op. cit.*, p. 80.

3. Marea guvernare conservatoare

După demisia lui I. Em. Florescu regele se adresează lui L. Catargiu, singurul în acel moment la care se putea adresa. Rostul apelului la L. Catargiu toți îl înțelegeau (șeful conservator el însuși). Era acela de a-i uni pe conservatori. L. Catargiu îi cere concursul lui P.P. Carp. La întrevvedere lor de la Al. Știrbei amândoi cad de acord — condiție prealabilă a înțelegerii — să se ceară regelui dizolvarea Parlamentului. Al. Lahovari și G. Manu au susținut și ei cererea de dizolvare, opinând însă că mai bine ar fi fost dacă ea ar avea loc în urma unui conflict cu Camera¹. La o întrunire a liberal-conservatorilor de la Băile Eforiei, participanții lasă *carte blanche* lui L. Catargiu, care afirmă, în încheierea consfătuirii, că îi va mulțumi pe toți². Nu îi era deloc ușor însă. Regele nu acordă dizolvarea și atunci junimiștii nu primesc colaborarea. L. Catargiu formează inițial un guvern cu participarea lui Al. Lahovari, G. Manu și concursul lui Take Ionescu, pentru prima oară ministru (în afara celor trei și a lui L. Catargiu, mai cuprindea pe C. Olănescu, Iacob (Jacques) Lahovari, Al. Știrbei, D. Sturdza-Skeianu). În Parlament guvernul este întâmpinat la 9 decembrie cu două propuneri de vot de blam, una din partea vernescanilor, susținută de Aristide Pascal, Il. Izvoranu, G. Dem. Teodorescu, dr. D. Brândză, Al. Vericeanu, G. Vernescu ș.a., alta din partea liberalilor citită de N. Fleva³, care cu această ocazie profită pentru a lua în derâdere dezordinea din rândurile conservatorilor. Moțiunea de blam a lui Ar. Pascal, pusă întâi la vot, trece cu 78 voturi contra 74 (junimiștii se abțin)⁴. Regele putea chema pe liberali. De altfel, vernescanii, trecând îndată în tabăra liberalilor, l-au însărcinat pe C. Boe-

¹ T. Maiorescu, *Însemnări zilnice*, III (1887-1891), p. 373.

² „România“, nr. 253 din 26 noiembrie 1891; „Timpul“, nr. 262 din 27 noiembrie 1891.

³ D.A.D., nr. 7, ședința din 9 decembrie 1891, p. 17-19.

⁴ *Ibidem*, p. 27.

rescu, în acel moment președinte al Senatului, să comunice regelui „să încredințeze puterea unui guvern compus din ver-nescani și liberal-naționali“. Dar timpul liberalilor nu venise*. Dizolvarea este încredințată lui L. Catargiu care, între timp, după mai multe zile de consultări, își completează guvernul cu junimiștii P.P. Carp, M. Ghermani și Al. Marghiloman, care-i înlocuiesc pe G. Manu, Al. Știrbei și D. Sturdza-Skeianu (intrarea junimiștilor fusese cerută și de rege). „Constituționalul“ întâmpină noul guvern ca pe „un eveniment însemnat“, pentru că „în fine! Lupta și frământările din sânul Partidului Conservator s-au terminat astfel, precum au dorit-o toate grupările care formau acest mare partid“⁵.

Ca să ajungă la acest deznodământ Partidul Conservator trecuse printr-o lungă agonie. Și, ceea ce era mai grav, agonია îl caracterizase chiar în momentele când deținea puterea, deoarece de la 1888 până în decembrie 1891 nu fusese în stare să dea un guvern cu adevărat trainic. Pe lângă cauze de natură proprie, care țineau de componența acestui partid — și de care am amintit —, pe lângă moștenirea unei îndelungi opoziții, care-i șubreziise rândurile și-i măcinase orice coeziune, fuseseră și împrejurările de vină. Și aceste împrejurări se pot reduce în principal la amestecul regelui, care, din motive externe, nu l-a voit pe L. Catargiu, împiedicându-l să fie cu adevărat lider în partidul său. În martie 1889, când L. Catargiu ajunge prim-ministru, regele promite lui Bûlow și Goluchowski că „în nici un caz *nu* va da dizolvarea Camerei lui L. Catargiu“⁶. Or, șeful conservator n-a putut guverna decât foarte puțin cu o Cameră având o majoritate schimbătoare. Și când a cerut dizolvarea, în noiembrie 1889, regele nu i-a

* Mulți liberali erau siguri că timpul lor sosise deja. Încă la căderea generalului Florescu, „liberalii fruntași din toate județele au alergat la București — scrie C. Bacalbașa. Timp de patru zile, cât a durat criza, liberalii au fost foarte agitați. Credința în partidul lor era că Dimitrie Sturdza va fi însărcinat să compună cabinetul. Decepția lor a fost mare după aceea“ (*op. cit.*, II, p. 14).

⁵ „Constituționalul“, nr. 280 din 19 decembrie 1891.

⁶ T. Maiorescu, *Însemnări zilnice*, III (1887–1891), p. 209.

acordat-o și a încurajat veleitățile de putere ale altor fruntași conservatori cum era generalul Manu. Când liderul conservator acuza „sistemul nenorocit“ de distrugere a partidelor, de creare de zăzanii și intrigi⁷, el făcea aluzie la rege pe care îl vedea ostil și nu înțelegea de ce sau numai o bănuia. Acolo unde L. Catargiu, altfel om politic cu puternice convingeri monarhice, era numai aluziv, un G. Panu, cunoscut prin anticarismul său, o spunea pe șleau. La întrebarea: „Ce amestecați Coroana în luptele de partid?“, G. Panu răspundea: „Când Coroana, nu numai în mod arbitrar, ci după Constituțiune, se amestecă în partide prin numirea de ministere personale și prin dizolvări intempestive sau în scop de a favoriza un partid, apoi noi cum să nu ne amestecăm în aprecierea prerogativelor Coroanei?“. Și Panu le reproșa, pe bună dreptate, junimișilor că nu trebuiau să se bucure prea tare de victoria lor, pentru că „este ușor să învingă cineva când în jurul său are un atu mult mai puternic decât poate să-l aibă adversarul“⁸. Prerogativele Coroanei erau prea mari, declara Panu. Ea putea crea partide noi, mai degrabă decât „opinia publică“, decât „colegiile electorale“. Cu 8–10 000 de oameni care făceau politică (cifra o calculase, aproximativ, D. Laurian, directorul ziarului „România Liberă“) se întreba G. Panu, „cum voiți ca luptele de partide să nu devină lupte de coterii, de ambițiuni personale și de sfâșieri?“⁹.

Incontestabil, L. Catargiu nu fusese în anii dintâi ai preluării puterii de către conservatori un om politic privilegiat. Încercărilor sale repetate de a prelua puterea, la care era îndreptățit prin poziția sa de lider al unui partid de guvernământ, fuseseră mereu zădărnice, opunându-i-se sistematic gruparea junimistă — și nu numai ea —, încurajată constant de rege din cauza orientării sale externe. Reacțiile antijunimiste ale multor conservatori în acești ani nu trebuie să surprin-

⁷ D.A.D., sesiunea ordinară 1889–1890, nr. 15, ședința din 13 decembrie 1889, p. 162–163.

⁸ *Ibidem*, nr. 12, ședința din 11 decembrie 1889, p. 139.

⁹ *Ibidem*, p. 138.

dă. Plecau din nemulțumirea pe care o favorizare atât de fățișă inevitabil o stârnea. Pe de altă parte însă junimiștii reprezentau, și fără sprijinul regal, o reală forță prin valoarea membrilor lor ca oameni politici și prin soliditatea și viabilitatea unui program admis de toate grupările conservatoare. Și un guvern conservator fără ei n-avea deloc valoarea pe care o avea cu ei. În orice caz, n-avea strălucire.

I-a trebuit, așadar, mult timp lui L. Catargiu până când să fie recunoscut de toată lumea ca șef și să nu i se mai conteste aceasta la fiecare pas. Și, guvernul pe care l-a constituit, luând reprezentanți din toate fracțiunile conservatoare (mulți au rămas, firește, pe de lături, cum era cazul lui T. Maiorescu), a fost unul din cele mai bune guverne conservatoare (C. Bacalbașa îl numea „unul din guvernele cele mai competente și civilizate din câte a avut România”¹⁰). „Adevăratul și definitivul minister conservator”, cum îl numește T. Maiorescu. Și tot el adăuga: „cu greu se va mai găsi în vremurile noastre o împreunare a atâtor bărbați de autoritate, cărora să li se poată încredința resorturile ministeriale conform competenței fiecăruia din ei”. Și în această apreciere intra și Take Ionescu, pe care mulți, mai ales dintre conservatori, nu-l vedeau în acel moment ca pe un ministeriabil conservator*.

¹⁰ C. Bacalbașa, *op. cit.*, II, p. 140.

* Take Ionescu fusese, cum se știe, liberal, dar, foarte inteligent și dotat pentru politică, și-a dat seama că în partidul liberal n-avea decât un viitor modest. Oculta (expresia îi aparținea lui N. Fleva), formată din E. Carada, Gogu Cantacuzino și Pake-Protopopescu, își impunea vrerea în acest partid. Or, Gogu Cantacuzino nu-l agreea. În consecință, pentru că Take Ionescu nu vroia să se mulțumească cu un viitor politic modest, prin legăturile sale de prietenie cu N. Filipescu, strânge relațiile cu conservatorii, mai ales cu Al. Lahovari, care a știut să-i aprecieze talentul și inteligența (Al. Lahovari, el însuși o deosebită inteligență, avea o aplecare specială pentru oamenii cu aceleași calități). Și astfel Take Ionescu ajunge ministru (vezi și propriile sale opinii asupra trecerii la conservatori, expuse în Parlament într-un răspuns pe care-l dă lui N. Fleva (*D.A.D.*, sesiunea ordinară prelungită 1892–1893, nr. 44, ședința din 16 februarie 1893, p. 583), și cu toate că nu cunoștea domeniul Cultelor și Instrucțiunii, printr-o rară putere de asimilare, ajunge repede să stăpânească resortul ce-i fusese încredințat. Legea organizării Ministerului Cultelor din primăvara anului 1892, legea învățământului primar de la 18 mai 1893, a clerului mirean de

Cu constituirea ministerului L. Catargiu încetează rolul politic al lui G. Vernescu și al Partidului Liberal-Conservator. „România” putea să scrie: „Țara nu cunoaște decât Partidul Liberal-Național și Partidul Liberal-Conservator și un guvern care se intitulează pur conservator este un guvern străin de cele două grupări politice, un guvern de contrabandă”¹¹. Nu mai credea nimeni. O întrunire a clubului liberal-conservator de la 24 decembrie 1891 consfințește sfârșitul organizației. La 31 decembrie 1891 se ajunge la ceea ce toată lumea se aștepta: înțelegerea cu național-liberalii. Un comunicat comun consfințește pentru moment înțelegerea electorală. Ea va fi urmată, în primele luni ale lui 1892, de o tot mai strânsă colaborare și de contopire. Conservatorii, cu care fuseseră până atunci în unire, deveniseră pentru vernescani „o castă boierească” și din „reacționari” nu mai erau scoși. Ultimul număr al ziarului „România” apărea la 29 martie 1892.

Partidul Conservator, definitiv lipsit de acum înainte și de numele de liberal, se reorganizează. La 4 ianuarie se constituie Clubul Central din București. Președinte este ales G. Manu, drept compensație pentru sacrificiul său de a se fi retras din guvern dând posibilitatea coalizării cu junimiștii. Membri: Al. Lahovari, Gr. Triandafil, Al. Știrbei, C. Olănescu, Gr. Păucescu, I. Ciuflea, Al. Catargiu, N. Filipescu, C. Boicescu, I. Săndulescu-Nenoveanu. Cluburile din provincie trec și ele prin metamorfoza: conservatoare în loc de conservator-liberale. Reorganizarea nu-i cuprinde și pe junimiști, care continuă să-și mențină partidul lor.

În alegerile din februarie 1892, atât conservatorii cât și liberalii se prezintă uniți. Ca de obicei guvernamentalii ies vic-

la 29 mai 1893 și a fixării parohiilor de la 5 aprilie 1894 dovedeau din plin deosebitele sale calități de om de stat, iar amestecul său în „Chestiunea transilvană” arăta „un hotărât și militant patriotism” (T. Maiorescu, *Discursuri parlamentare...*, vol. IV (1888-1895), p. 63).

¹¹ „România”, nr. 270, din 8 decembrie 1891; vezi și nr. 271, 280 din 10 și 20 decembrie 1891.

torioși cu mare majoritate. La Cameră conservatorii obțin 150 de mandate. Restul le ia opoziția (22 liberali-naționali, 1 liberal-conservator, 1 radical, 1 socialist, 8 independenți). La Senat: 88 conservatori, 20 opoziția (13 liberal-naționali, 2 liberal-conservatori, 1 radical și 4 independenți)¹². Președinte al noii Camere este ales generalul Manu (lucru stabilit din decembrie 1891), vicepreședinți: V. Pogor, Gr. Păucescu, C. Sturdza, Al. Catargiu. „Alegerea președintelui nostru și a vicepreședinților e deja un gagiu foarte sigur de unirea în idei care domnește în această Cameră” — declara V. Pogor¹³. La Senat președinte e ales Gh. Gr. Cantacuzino. Neîncrederii pe care liberalii o arătau noii majorități și noului guvern*, conservatorii îi răspund cu siguranța de sine a celor care se simțeau stăpâni pe situație: „astăzi Partidul Conservator întrunit și împăcat se bucură de o situațiune mai ridicată și are o majoritate mai statornică în Parlament decât a avut vreodată. Cu dânsa poate lucra”¹⁴. Și, într-adevăr, toate proiectele de legi pe care conservatorii și le propuseseră, dar încă nu le putuseră aduce în Parlament în acești ani vor fi aduse acum. Alte noi proiecte sunt prezentate. Dintre toate parlamentele de sub conservatori, acesta a fost cel mai fructuos. Iată doar câteva din realizările sale**.

¹² „Timpul”, nr. 30 și 31 din 8 și 9 februarie 1892.

¹³ D.A.D. nr. 10, ședința din 26 februarie 1892, p. 43.

* „NU! Nu aveți nici astăzi o unitate de vederi. Dați-mi voie să nu cred că pe viitor veți putea face mai mult decât n-ați putut face până acum”, declara C.I. Stoicescu la Cameră (D.A.D., nr. 14, ședința din 4 martie 1892, p. 60).

¹⁴ *Ibidem*, nr. 15, ședința din 5 martie 1892, p. 77.

** Vezi pentru legislație lucrarea, pretențios intitulată, *Istoria parlamentului și a vieții parlamentare din România*, elaborată de un colectiv coordonat de Paraschiva Căncea, Mircea Iosa, Apostol Stan și editată de Editura Academiei în 1983. În cazul de față vezi p. 297–338, cap. XIII, *Legislația și politica conservatoare moderată în anii 1892–1895*. De luat în considerație doar elementele de informație nu și cele de interpretare, acestea total supuse unor criterii materialist marxiste, pe care le considerăm depășite. Vezi, pe scurt, Ion Mamina, Ion Bulei, *op. cit.*, p. 83–91.

4. Legiuiri conservatoare

În administrație legile adoptate poartă amprenta vederilor lui L. Catargiu. Era de altfel singurul domeniu care-l interesa cu adevărat și unde se pricepea.

La 6 mai 1892, N. Filipescu aduce în Cameră proiectul unei legi administrative, proiect mai vechi, ce nu-și aflate încă materializarea. Generalul Manu fusese președintele Comitetului de delegați care-l studiasse. Schimbările cu care venea acest proiect nu erau mari. În principal se sporea numărul subprefecților la 227, având fiecare sub prefect câte un ajutor. În al doilea rând, și acesta era principalul merit al proiectului, se precizau mai clar atribuțiile fiecărei verigi administrative. Pentru că, într-adevăr, primarul avea concentrate în mâinile sale toate prerogativele locale și generale, absorbind întreaga activitate administrativă a comunei rurale sau urbane în paguba mai ales a consiliului comunal, redus la un simplu rol deliberativ. Aceasta numai în aparență, însă. Pentru că primarul era pus la ordinele subprefectului și în practică nu-și putea îndeplini atribuțiile. Pe de altă parte, dat fiind marea întindere a plășilor pe care le aveau de administrat subprefecții apăreau ca niște simpli intermediari între prefecti și primari. Astfel că în România se practica regimul centralizării, fără ca statul să fie servit de organe suficiente și capabile, și în același timp, cu toate că primarii erau înzestrați cu o mulțime de atribuții, nu se putea vorbi de o reală autonomie comunală. În acest fel nu existau nici foloasele centralizării, nici realitatea libertăților locale¹. Evident, cu noua lege, conservatorii nici nu fixau o altă administrație în țară, nici n-o îmbunătățeau radical pe cea existentă. Statuau doar o stare de fapt, accentuând unele laturi, îndepărtând neajunsuri devenite vizibile în practică. Nici alte legi de după aceasta nu vor face altceva în administrație. Lucru, de altfel, foarte normal. „Cine nu știe că

¹ D.A.D., nr. 46, ședința din 6 mai 1892, p. 642-643.

cestiunile de legi nu sunt cestiuni algebrice — spunea Al. Lahovari —, nu sunt cestiuni de o strictă precizie matematică; oamenii sunt contingenți, prin urmare și legile lor trebuie să se potrivească cu dânșii**.

Între cele două partide de guvernământ nu erau, în fapt, decât deosebiri de nuanță în administrarea țării (și cu atât mai puține în opera legislativă în acest domeniu). Argumentele pro și contra au circulat adesea de la unul la altul, fiind folosite în funcție de poziția politică la un moment sau altul. An. Stolojan, de pildă, critica legea pentru că nu ținea seama de circumscripțiile istorice. Dar nu se schimbau județe, ci se micșora numărul plășilor, ceea ce nu modifica prea mult tradiția. Cât privește natura acestei tradiții, ea nu era atunci decât foarte sumar cunoscută**. Proiectul legii administrației e votat

* În Parlament liberalii au adus mai multe critici proiectului de lege. Em. Porumbaru l-a combătut pentru că nu răspundea ideii de descentralizare liberală și schimba atribuții doar în cadrul executivului. Numai că așa fusese concepută Constituția României, pe sistemul reprezentativ care dădea puterii executive sarcina de a executa legile și lăsa corpurilor deliberative, Parlamentului, consiliilor județene și comunale dreptul deliberării, nu și pe acela al execuției. Doar în sistemul republican francez al momentului existau și verigi electivă ale administrației. Constituția României fusese preluată după modelul Constituției de tip monarhic belgian, nu după tipul republican francez (în 1866 nici a francezilor nu era altfel). Critica lui Porumbaru pleca astfel de la o premisă ideală, nu de la una indicată de realitatea din țară (*D.A.D.*, nr. 47, ședința din 7 mai 1892, p. 665. Vezi răspunsul caustic al lui Al. Lahovari).

** Aproape deloc de un om politic. Anastasie Stolojan nu putea spune care era tradiția istorică a plasei Glavaciocului sau a Mostiștei. Dar, firește, o critică a adversarului politic se putea găsi în orice. O obiecție pe care o aduce An. Stolojan părea mai reală, aceea a redactării art. 17 în ceea ce privește folosirea forței de ordine. El vorbea — în termeni la modă în oratoria liberală a momentului, a cărei exagerare ne-a redat-o foarte bine I.L. Caragiale — de baioneta care se pune în pieptul țaranului. Al. Lahovari protesta împotriva modului de a pune problema sub acest unghi, propunând altul. Și anume acela că o misiune a administrației era și aceea de a păstra ordinea („în nici o țară, de la Kamceatka și până la extremitatea cea mai occidentală a Europei și a celor două Americi, nu se poate contesta misiunea administrației de a garanta ordinea publică”). Și, într-adevăr, dacă liberalii puteau la 1892 să le amintească conservatorilor de modul în care au reprimat mișcările țărănești de la 1888, conservatorii vor putea ulterior să le reproșeze reprimarea răscoalei de la 1907 sau represaliile împotriva unor așa-zise „cluburi socialiste” la sate. În

de Cameră cu 50 de voturi pentru și 14 contra². La Senat, combătut mai ales de G. Panu, ca fiind excesiv de centralizator, el trece cu 57 voturi contra 6³.

La 27 ianuarie 1893 se aduce la Cameră proiectul legii jandarmeriei rurale. G. Voinescu-Boldur este raportorul Comitetului de delegați. Prin această lege, pe lângă poliția „represivă”, care, mai mult sau mai puțin, exista, se voia crearea unei poliții „preventive” la sate, până atunci inexistentă. Legea poliției rurale din 25 decembrie 1868 crease gărzile câmpenești, dar acestea n-aveau nici o eficacitate. Nici felul organizării pazei de zi și de noapte în vetrele satești din 1889 nu era mai eficace, lăsând „în suferință” siguranța circulației pe drumuri, menținerea ordinii în târguri și bâlciuri și executarea legilor. Proiectul intenționa să creeze o jandarmerie după modelul celei din țările Apusului. O atare instituție nu luase ființă până atunci între altele și pentru că presupunea o nouă cheltuială din bugetul statului, un buget foarte solicitat într-o țară în care atâtea erau de făcut. Anunțată din 1867, numai acum, poate nu întâmplător, sub conservatori, își găsea realizarea. Întreținerea jandarmeriei se împărțea între stat și comună (guarzii [paznicii] câmpeni erau transformați în jandarmi). După calcule aproximative se înființau în toată țara circa 8 000 de posturi de jandarmi comunali, 1 260 jandarmi județeni și 69 de ofițeri. Calculul pornea de la numărul contribuabililor rurali, adică 800 000 (un jandarm la 100 de locuitori contribuabili). Înființarea jandarmeriei, ca instituție a

această chestiune a folosirii ordinii publice (și chestiunea va reveni cu ocazia votării legii jandarmeriei rurale) cele două partide guvernante urmăreau și unul și altul menținerea regimului și a statului. Toată chestiunea era de a ști când trebuia să se uzeze de forța publică, de mijloacele violente. Aceasta ținea de înțelepciunea, tactul, măsura și prudența oamenilor politici. Și amândouă partidele au folosit această forță când a fost nevoie de ea, liberalii chiar cu mai multă eficacitate. Limbajul politic demagogic de care această epocă face abuz nu poate induce în eroare (*Ibidem*, nr. 46, ședința din 6 mai 1892, p. 656).

² *Ibidem*, nr. 49, ședința din 8 mai 1892, p. 687.

³ *D.S.*, ședința din 19 mai 1892, p. 433.

statului, era neîndoielnic o necesitate, ea fiind un element important de ordine. L. Catargiu avea dreptate să întrebe: „voiți oare d-voastră ca asasinatele, furturile, spargerile de case și toate neorânduilele care se comit astăzi prin comunele rurale să le lăsăm a se repeta pe toată ziua, fără ca justiția și administrația să aibă vreun mijloc cu care să le poată înfrâna!”⁴. Pătrunderea neîncetată a altor relații sociale și de producție la sate, a unor noi moravuri și înțelesuri ale vieții, care deteriorau inexorabil vechile organizări țărănești locale și le diminuau continuu forța de expresie, aduceau nevoia unor altor structuri organizatorice, unor noi forme care să preia atribuțiile celor vechi. Satul se încadra tot mai intim în țara întreagă ca o parte intrinsecă, efect de neînălăturat al modernizării. Astfel că și adversarii conservatorilor au recunoscut necesitatea legii. Ceea ce s-a ridicat în discuție era oportunitatea și modalitatea concretă de realizare a legii*. Dincolo de un interes mai general, conservatorii, în calitatea lor de guvernanți, urmăreau cu noul proiect mai multă liniște la sate, mai multă siguranță în fața nemulțumirilor țărănești în creștere. Apoi la mijloc era și un interes politic. Nu întâmplător conservatorii se opun unui amendament liberal, susținut cu vigoare și de V.G. Morțun, pe atunci socialist, potrivit căruia „nici o concentrare de

⁴ D.A.D., nr. 30, ședința din 27 ianuarie 1893.

* An. Stolojan combătea proiectul de lege pentru că bugetul țării ajungea astfel și mai încărcat, iar comunele și mai împovărate decât erau, pentru că jandarmeria devenea prea mult un instrument politic prin subordonarea ei Ministerului de Interne (nu numai celui de Război). Alți liberali au fost mai drastici, cum de pildă I.G. Poenaru-Bordea sau C.I. Stoicescu, care găseau proiectul drept „neconstituțional, un adevărat atentat la libertatea individuală”. Obişnuitele exagerări ale luptei politice a timpului! Frații Al. și I. Lahovari le răspund cu multă competență. Amândoi explică faptul că proiectul românesc fusese preluat după cel francez și cel belgian, ceea ce nu voia să fie o laudă, ci mai curând o scuză. L. Catargiu răspunde și el, cu mai puțină diplomatie, chiar cu destulă brutalitate, nu atât împotriva acelor care își arătasera și cu acest prilej „opозиția de partid”, adică a liberalilor, cât mai curând acelor care făceau o „opозиție personală”, a unor conservatori ca Ressu sau Gr. Păucescu (*Ibidem*, p. 335–337; p. 338–339; nr. 31, ședința din 28 ianuarie 1893, p. 344–347).

jandarmi nu poate avea loc în orașele de reședință a județelor, în timpul alegerilor". Opoziția lui L. Catargiu e „îndărătnică“, el găsiind amendamentul inutil⁵. De aceeași opinie e și ministrul de Război, I. Lahovari. În realitate, amendamentul nu era inutil. Intenționa menținerea amestecului guvernului în alegeri în limitele de până atunci. Sigur că instituția jandarmeriei putea fi folosită deopotrivă de ambele partide de guvernământ pentru a mări presiunea administrației în alegeri, dar totdeauna liberalii fuseseră mai puternici — și electoral — decât conservatorii și cei care aveau mai mare nevoie de un nou mijloc de presiune erau cei din urmă.

Cu puține modificări proiectul de lege este votat de Cameră cu 52 voturi contra 22, și de Senat, fără nici un fel de discuții, în unanimitate, la 24 februarie 1893⁶. Cu aceasta firește că jandarmeria nu s-a și creat, înființarea ei fiind un proces treptat, de durată, în proporție și cu mijloacele bugetare anuale ale comunelor rurale. Legea votată acum va suferi puține modificări ulterior, modificările fiind în regulamentul de aplicare și nu de principiu*.

În domeniul Învățământului și Cultelor, Take Ionescu inițiază câteva proiecte de lege, controversate unele din ele atunci, dar bune în esență. El organizează administrația centrală a

⁵ *Ibidem*, nr. 32, ședința din 29 ianuarie 1893, p. 360–363.

⁶ *Ibidem*, p. 371; *D.S.*, ședința din 24 februarie 1893, p. 480.

* O altă lege în domeniul administrației modifică consiliile județene, înlocuind comitetul permanent al consiliilor cu o delegație din sânul lor (votată de Senat la 9 februarie 1893 cu 55 voturi contra 12 și de Cameră cu 85 de voturi contra 28. Opoziția a fost în ambele camere destul de puternică. Vezi *Istoria parlamentului...*, p. 319–320). O lege care ulterior va fi modificată. În sfârșit, o alta, pentru organizarea comunelor urbane, mărește mult atribuțiile primarului, consiliului comunal lăsându-i-se doar atribuții cu caracter deliberativ și de control (votată de Senat cu 48 voturi contra 6 și de Cameră cu 68 voturi contra 21. Opoziția a fost mare și în acest caz). Proiectul legii judecătoriilor de pace, adus în Cameră la 17 ianuarie 1894, era și el legat de administrație. Se desființa instituția jurilor comunali, pricinile sătenilor fiind date de acum înainte pe seama judecătoriilor de pace. La mijloc era încă un efect al modernizării țării. Inevitabil acest proces se răsfărgea peste tot (*D.A.D.*, ședința din 27 ianuarie 1894, p. 611; *D.S.* ședința din 23 februarie 1894, p. 620).

Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice, delimitând precis atribuțiile Consiliului general de instrucțiune și ale Consiliului permanent de instrucțiune și subordonându-le exclusiv preocupărilor școlare. Legea clerului mirean și seminariilor urmărea întărirea instituției Bisericii, dar aducea un nou impozit asupra populației⁷. Alte legi priveau conservarea și restaurarea monumentelor antice⁸. Cel mai important proiect adus de Take Ionescu este acela al învățământului primar și primar normal. Un proiect în general bun, menit să dea un nou impuls dezvoltării învățământului, dar controversat pentru că institua o diferențiere între școlile urbane și cele rurale, care părea jignitoare pentru copiii de țărani (o va înlătura Spiru Haret)*. Discuția proiectului în Parlament dă prilejul unor substanțiale luări de poziție, cum sunt cele ale lui P. Poni, D.A. Sturdza, Take Ionescu sau C.C. Dobrescu-Prahova.

Cele mai importante măsuri legislative se iau în domeniul economic, în industrie, comerț, agricultură, asigurări sociale. La 17 martie 1892 este adus în discuție de către D. Rosetti-Tețcanu proiectul de lege modificator al art. 16 și 36 din legea pentru înstrăinarea bunurilor statului și răscumpărarea embaticurilor⁹ prin care se prezenta o tabelă de prețuri ca bază de estimare a loturilor puse în vânzare, calculată nu pe baza arendei anuale a moșiilor, nepotrivită pentru loturile de 5 ha, ci prin clasificarea loturilor, luând districtele ca unități regionale. Proiectul indica prețul pe categorii în fiecare județ, ceea ce era un pas înainte în aplicarea legii din 1889, care, lipsită fiind de indicarea evaluării prețurilor, întâmpinase o piedică

⁷ Vezi analiza avantajelor și dezavantajelor acestei legi, într-un context larg în Preot prof. dr. Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. III, București, 1981, p. 135–136.

⁸ *Istoria parlamentului...*, p. 323–324.

* Asupra legii lui Take Ionescu vezi Ilie Popescu-Teiușan, *Contribuții la studiul legislației școlare românești. Legea instrucției publice din 1864*, București, 1963, p. 181–184; D.A. Sturdza și P. Poni, *Legea asupra învățământului primar*, București, 1893; N. Iorga, *Istoria învățământului românesc*, București, 1971.

⁹ D.A.D., nr. 22, ședința din 17 martie 1892, p. 205 și urm.

esențială în punerea ei în practică. Legiuitorii conservatori își exprimau o convingere: „Vor veni timpuri grele, invaziuni războinice și invaziuni economice; diriguitorii vor fi sfârâmați sau atinși de oboseală sau de paralizie. Să nu ne temem! Mica proprietate, păstrată de popor, va ascunde și fermentul regenerator, mulțumită căruia se vor naște alți fruntași care vor duce mai departe destinele națiunii noastre“. Însă ceea ce făceau conservatorii, ca și liberalii de altfel, pentru această mică proprietate era destul de departe de declarația de dragoste de mai sus. P.P. Carp, inițiatorul legii acesteia, cum fusese și al aceleia din 1889, are și așa din nou dificultăți cu interpretarea ei. Gr. Păucescu și Al. Catargiu s-au trezit să ceară vânzarea de loturi și către preoți, învățători, dascăli. Or, P.P. Carp refuză o astfel de interpretare, motivând cu puținătatea pământului de vânzare, cu beneficiile din valori ale preoților și învățătorilor, cu tendința copiilor lor spre alte meserii decât spre cea de cultivare a pământului. El nu voia să îndrepte efectele legii decât numai spre „muncitorul câmpului“ și pentru a-și impune punctul de vedere nu ezită să declare categoric că „pe cât timp voi sta pe această bancă (ministerială — *n. n.*) nu voi interpreta legea altfel decât cum am interpretat-o“¹⁰.

La 12 mai 1892 este adus în discuția Camerei de către C.C. Arion un proiect de lege asupra creditelor agricole (încă un proiect, căci de la înființarea Creditului Agricol în 1881 fuseseră 11 legi de reglementare a acestuia). Proiectul întărea caracterul de instituție de stat a Creditului Agricol al cărui scop urma a fi (măcar în intenție) nu acela de a realiza beneficii și a crea resurse bugetare, ci de a oferi țăranilor „un credit cât se poate de ieftin, un credit care să le fie un mijloc de muncă și de înavuțire“¹¹ (dobânda era însă de 10). Potrivit concepției intervenționismului de stat, deja încetățenită în rândurile conservatorilor, capitalul privat nu-și avea rostul acolo

¹⁰ *Ibidem*, nr. 42, ședința din 30 aprilie 1892, p. 562–563, 561–570.

¹¹ *Ibidem*, nr. 50, ședința din 12 mai 1892, p. 71.

unde prelua caracterul social al investiției. Aceasta din teama de eventuale convulsii. În plus, capitalul privat național nu se îndrumea deloc înspre investiții agricole, cu profit îndepărtat și îndoielnic, preferând investiții repede rentabile. Febrilitatea îmbogățirilor făcea parte din ritmul vieții românești a epocii. Noua lege înlocuia creditele agricole județene în ființă, care se dovediseră mult prea pătinitoare datorită sistemului de acțiuni, funcționând aproape în totalitate doar în beneficiul proprietarilor și arendașilor. Dar, lărgind aria socială a beneficiarilor de credite, noul proiect de lege acorda Creditului Agricol dreptul de urmărire a debitorilor săi, pe baza legii de urmărire.

Un proiect de lege important este acela al organizării învățământului profesional. Și el elaborat de P.P. Carp. Noua organizare institua practica în cadrul unor ferme model sau în ateliere școlare pe care urma să le construiască statul și unde elevii aplicau cunoștințele teoretice fără a fi expuși la abuzurile patronilor. Toate aceste prevederi, ca și altele, erau bune. Ele vor sta la baza viitoarelor structurări ale învățământului profesional. Față de forma inițială a proiectului, Comitetul delegaților introduce o modificare. Potrivit ei, copiii neromâni nu puteau pătrunde în școlile profesionale. Se intenționa încurajarea elementului românesc în practicarea meseriilor, unde, în acel moment predominau străinii, cetățeni români sau încă nu. Însă măsura era discriminatorie. Ea și stârnește cele mai vii discuții. Până la urmă, la cererea expresă a lui P.P. Carp, Comitetul delegaților revine asupra acestei restricții, C. P. Olănescu introducând un amendament, elevii străini fiind admiși, dar numai în proporția de 1/5 din locurile vacante¹². Discuția proiectului a durat în Cameră 8 zile. S-au propus numeroase amendamente: crearea de ferme model în fiecare județ, înființarea de școli superioare de arte și meserii și la Craiova, Ploiești, trimiterea tinerilor români la școli agricole superioare din străinătate ș.a. Toate acestea cereau însă

¹² *Ibidem*, ședința din 8 februarie 1893, p. 445.

alte însemnate investiții pe care statul român nu le putea suporta în acel moment. Legea lui P.P. Carp statua un început. Va mai trece multă vreme până se vor acoperi nevoile și, fie și parțial, tendințele spre noi progrese.

La resortul său C. Olănescu va aduce două proiecte de legi: organizarea Corpului tehnic al Ministerului Lucrărilor Publice (ianuarie 1894) și construirea și exploatarea căilor ferate de interes local (ianuarie 1895), cel din urmă criticat pentru încurajarea prea mare ce se da întreprinderilor particulare, care, de regulă, erau, în acest domeniu, întreprinderi cu capital străin. Critica era reală și aici ca și în alte părți, politica intervenționismului de stat putea fi mai activă. Conservatorii demonstau însă că erau preocupați de dezvoltarea industriei naționale și continuau politica liberală în domeniu. Un alt proiect de lege, acela al legii minelor, tot operă a lui P.P. Carp, demonstra categoric acest lucru, devansându-i chiar pe liberali în opera de creare de stimulente pentru dezvoltarea industrială. „O țară care este numai agricolă începe prin a exporta cereale și sfârșește prin a exporta oameni, ducând inevitabil la sărăcie”¹³, spunea P.P. Carp.

Bogațiile miniere nu puteau fi neglijate. Până atunci se făcuseră deja nu mai puțin de cinci proiecte de legi miniere în 1863, 1870, 1873, 1881, 1886. Însă numai cel de al șaselea, al lui P.P. Carp, din 1895, are șansa să fie adoptat de Parlament. Va fi prima lege minieră din România, inaugurând o politică de stat în domeniul industriei miniere și o importantă reformă

¹³ *Ibidem*, ședința din 7 februarie 1895, p. 47. La Senat, raportorul Gr. Tocilescu considera legea ca impusă prin însăși firea lucrurilor: „voim să scoatem din fundul pământului avuțiile minerale; voim, cu alte cuvinte, să creiem industria minieră; trebuie atunci să găsim mijloacele proprii pentru asemenea întreprindere, piedicile de tot felul, ce se opun în cale, cată să fie înlăturate; inițiativa privată încurajată, capitalurile din țară și străinătate atrase către o întreprindere grea și uneori riscată, raporturile, în fine, dintre capital, dintre proprietarul suprafeței și oamenii de știință trebuie să fie bine lămurite, bine determinate și garantate” (vezi Gr. Tocilescu, *Raport făcut în numele Comitetului de delegați ai Senatului pentru cercetarea proiectului de lege a minelor*, în *Legiuirile miniere vechi și noi ale României*, XI, p. 28).

în proprietatea minieră. P.P. Carp a stabilit un regim al minelor *sui generis*, combinând diversele sisteme de proprietate a subsolului cunoscute. Inseparabilitatea proprietății suprafeței de aceea a subsolului în genere era menținută în principiu. Dar pentru bogățiile subsolului (aur, argint, fier, cărbune ș.a.) legea a stabilit că, dacă proprietarul suprafeței nu era dispus să exploateze minele descoperite pe teritoriul său, atunci statul avea dreptul să intervină și să le dea el în exploatare. Superficiarul primea în acest caz o arendă pentru suprafața ocupată, 4% din venitul net și despăgubiri pentru eventualele pagube. Statul primea și el o redevență de 2%. Minele construite deveneau un bun „distinct de proprietatea suprafeței”. Acest principiu P.P. Carp nu l-a putut aplica la toate bogățiile subsolului. Substanțele bituminoase (petrolul, asfaltul, ozocherita) erau exceptate și lăsate la libera dispozițiune a proprietarului suprafeței. Astfel că proprietarul putea proceda cum găsea de cuviință, obligat fiind să respecte doar dispozițiile privind poliția minieră, raporturile dintre muncitori și concesionari și să plătească taxele miniere către stat. Faptul va avea grele consecințe, căci se deschideau astfel porțile capitalului străin. În proiectul inițial nu era prevăzută această derogare. Ea este prezentată însă în proiectul adus de guvern în dezbaterile Comisiei Camerei. Mai multe motive l-au determinat pe P.P. Carp să facă excepție cu substanțele bituminoase. Pe unele le expuse Al. Lahovari în discursul său la Senat*. Adevăratul motiv era opoziția marilor proprietari**. N. Ceaur-Aslan, conservator,

* Așa cerea tradiția; exploatarea țiteiului degrada suprafața și dacă s-ar fi introdus și în acest caz regimul valabil pentru majoritatea substanțelor minerale atunci ar fi fost „o adevărată expropriere a superficiarilor”, pe care guvernul conservator n-o urmărea; exploatarea petrolului nu necesita, credea Al. Lahovari atunci, mari capitaluri și nici o tehnică înaltă (sic!) și micul proprietar, cu mijloacele lui modeste, era capabil să facă față situației (vezi Gh. Buzatu, *România și trusturile petroliere internaționale până la 1929*, Iași, 1981, p. 45–47. Analiza pe care o face autorul legii minelor este și inteligentă și pătrunzătoare; *Legiuirile miniere vechi și noi ale României*, X/1, p. 385 și 389).

** Vezi discursurile lui D.A. Sturdza, G. Mărzescu, P.S. Aurelian, P. Poni, B. Delavrancea, An. Stolojan, în rezumat, în *Istoria parlamentului...*, p. 302–306.

ataca violent guvernul în Cameră pentru că lovea în dreptul de proprietate, premergând ideile socialiste. Mulți alți mari proprietari tăceau din disciplină de partid, dar nu gândeau altfel. Pentru că legea lui Carp era într-adevăr „îndrăzneată” pentru acel timp. Ea lovea „în ideile dominante pe atunci despre proprietatea sacră și inviolabilă”¹⁴. Întâia oară de la 1866 încoace statul puneă înainte un drept al său și îl legifera atunci când intra în contradicție cu sacralitatea proprietății private. Liberalii au văzut și ei faptul, au sesizat „atentatul cel mai îndrăzneț în contra Constituțiunii”, cum îl numea D.A. Sturdza, și pe această pedală au apăsă în opoziția lor violentă la adresa legii atât la Cameră cât și la Senat*. Împotrivirea liberalilor pornea însă din necesitățile luptei pentru putere. Era lupta de partid care condamna tot ce făcea adversarul, cum o făcuseră mai înainte și conservatorii la adresa lor. În votarea legii minelor (cu 81 voturi contra 6 în Cameră) liberalii au și găsit un pretext de dezlănțuire a luptei deschise pentru guvernare, la 17 aprilie reprezentanții lor dându-și demisia din Parlament (li se alătura și disidentul N. Ceaure-Aslan)¹⁵. Ca de obicei lupta pentru putere subordonează pe cea de idei. Nu-i mai puțin adevărat că nici aceasta din urmă nu a fost uitată. Liberalii nu vor accepta legea minelor. Un studiu liberal din 1923 califica prevederile acestei legi cu privire la petrol drept „nenorocitul regim” de la 1895 pentru că favorizase aflusul capitalurilor străine și lovise în inițiativa națională¹⁶. Într-adevăr, în exploatarea și industria petrolieră, legea lui Carp a favorizat foarte mult pătrunderea capitalului străin. N. Filipescu, în dezbaterea legii, declara deschis că apelul la capitaliștii străini nu putea decât să servească cauza dezvoltării industriei naționale.

¹⁴ Ing. Th. Ficșinescu, *Legislația minieră în România*, I, apud Gh. Buzatu, *op. cit.*, p. 44.

* Vezi N.I. Moruzi, *Le régime juridique du sou-sol minier en Roumanie (Loi des mines de 1924)*, Paris, 1926.

¹⁵ D.A.D., ședința din 17 februarie 1895, p. 1317.

¹⁶ Vezi *Petrolul. Politica de stat în legătură cu noua constituțiune și punerea în valoare a bogățiilor naționale*, vezi și Gh. Buzatu, *op. cit.*, p. 46. Autorul presupune că studiul aparține lui V. Brătianu.

Și aceasta pentru că cu tot câștigul realizat de investitorii străini ei ar fi contribuit vrând-nevrând și la dezvoltarea industriei naționale, reducându-se substanțial prețul materiei prime care altfel ar fi trebuit importată¹⁷. În genere, conservatorii, mai puțin amestecați nemijlocit în industrie și în afacerile bancare, priveau cu mai mare bunăvoință capitalurile străine. Vor învăța numai treptat ceea ce liberalii intuiseră de la început: și anume că banii pot avea o naționalitate. În același timp, acuzațiile pe care le-au adus liberalii conservatorilor cu prilejul legii minelor, de „vânduți străinilor“, acuzații reluate mai apoi de numeroase ori, purtau pecetea unei nesincerități politicianiste. Pentru că liberalii, care au schimbat legea în 1899 și în 1904, n-au modificat-o în sensul vederilor lor în privința politicii de urmat față de capitalurile străine. Ca de obicei, dorințele erau mai puternice decât posibilitatea materială de a le realiza. Burghezia română era slabă la sfârșitul veacului trecut. Și nici bogată nu era. Abia în 1924 legea minelor va putea fi alcătuită mai conform cu cerințele unei politici industriale naționale.

În legea sa, P.P. Carp mai propune o inovație; „înființarea caselor de ajutor și pensii pentru lucrătorii întrebuințați în mine, cariere și stabilimente și fabricile dependente de aceste industrii“. Ministrul conservator declara că urmărește: „de a face pe uvrieri de a nu se crede că sunt niște paria, că ei fac totul și că ceilalți sunt niște trântori care mănâncă numai, dar să vadă că buna stare a lor o datoresc clasei de sus, guvernului, și atunci chestiunea socială va fi altfel dezlegată decât cum vrea d-l Mille și d-l Nădejde“¹⁸. Fondurile acestor case erau constituite din cotizațiile lucrătorilor și contribuțiile bănești ale patronilor. Ce propunea P.P. Carp nu era mult. Și era limitat doar la o categorie de muncitori. Numai un sistem general de asigurare a muncitorilor putea să dea o rezolvare (firește, cu restricțiile impuse de regimul capitalist) cât de cât

¹⁷ D.A.D., ședința din 11 aprilie 1895, p. 1270.

¹⁸ *Ibidem*, nr. 88, ședința din 29 aprilie 1895, p. 1310.

convenabilă. În plus, Carp privea problema ca pe una de filantropie, de caritate și nu ca pe o chestiune de „justiție socială“, cum P.S. Aurelian ține să i-o spună încă atunci¹⁹. Însă un început trebuia făcut. Și cel de acum era bun. Social-democrații așa l-au și considerat în acel moment²⁰, măsura înscrindu-se pe linia revendicărilor general-democratice ale muncitorilor. Se aducea o oarecare îmbunătățire a vieții minerilor și petroliștilor și, fără această intenție desigur, se încuraja lupta muncitorilor pentru drepturi și libertăți democratice*. Din păcate, liberalii când au modificat legea minelor în 1899, între altele au modificat și articolele privitoare la casele de ajutor. Au suprimat întreg paragraful fără să pună altceva în loc. O greșeală de care ei înșiși își vor da seama.

Și această parte, socială, din legea minelor s-a lovit de împotrivire în 1895, nu numai din partea liberalilor, dar și din partea unor conservatori cu vederi mai rigide, cum era G. Roznovanu. Aspectele sociale de la oraș nu prea îi interesau pe conservatorii sfârșitului de veac (din păcate nu-i interesau nici pe liberali. Ba, cum am văzut, chiar mai puțin decât pe cei dintâi). Doar chestiunea meseriașilor îi interesa și pe unii și pe ceilalți. Situația muncitorilor în genere nu-i preocupa. Încercarea de a aduce în Cameră un proiect de lege pentru repausul duminical este respinsă la 11 decembrie 1892 cu 72 voturi contra 27²¹. Motivul invocat de N. Filipescu, raportorul Comitetului de delegați, era că „marea mulțime a munci-

¹⁹ *Istoria parlamentului...*, p. 303.

²⁰ Vezi Ion Mamina, Vasile Niculae, *Partidul clasei muncitoare în viața politică a României (1893-1918)*, București, 1983, p. 78-79; vezi și V. Niculae, *Partidul clasei muncitoare în viața politică a României la sfârșitul secolului al XIX-lea*, în „Anale de istorie“, nr. 1, 1974, p. 47.

* Vezi, pe larg, și în context *Mișcarea muncitorească și legislația muncii în România 1864-1944*. Coordonatori: Nicolae Petreanu, Ilie Ceaușescu, București, 1972.

²¹ D.A.D., 1892-1893, ședința din 11 decembrie 1892, p. 139 și urm. Vezi, pe larg, *Istoria parlamentului...*, p. 308-310; An. Iordache, în „Studii“, an XVII, nr. 2, 1964, 221-247.

torilor noștri sunt muncitori agricoli, pe care nu-i privește această lege“, iar ceilalți, lucrătorii de fabrică, erau prea puțini, după părerea sa. În plus, credea el, o astfel de lege ar fi prefăta altor legi cu caracter socialist, „cu care ar voi unii să ne înzestreze“. Abia în 1897 Parlamentul va acorda repausul duminical, sub guvernul lui P.S. Aurelian, om politic liberal, care și acum, în 1892, era favorabil acestei drepte revendicări.

O importantă activitate legislativă, impulsionată de guvernul L. Catargiu, se desfășoară pe plan economic-comercial. Conservatorii continuă politica vamală liberală. În cursul anului 1891 expirau toate convențiile comerciale ale țării și conservatorii încearcă (faptul era și în intenția liberalilor) să înlocuiască sistemul convențiilor cu raportarea tuturor schimburilor comerciale la tariful vamal autonom, adoptat de liberali în 1886. În fapt, pe baza acestuia se și reiau în 1891 relațiile comerciale cu Austro-Ungaria întrerupte în 1885*. Germanii în 1887 acceptaseră o reducere a taxelor vamale asupra unor mărfuri pe care guvernul român voia să le protejeze, dar primiseră în schimb avantaje la altele (nu se putea spune astfel că raporturile comerciale cu germanii se făceau

* Cu aceasta România se aflase în război vamal între 1886 și 1891. Vezi, pe larg, C.I. Băicoianu, *Istoria politicii noastre vamale și comerciale de la Regulamentul Organic și până în prezent. Relațiile noastre comerciale cu Germania, Austro-Ungaria, Anglia, Franța, Italia și Rusia de la 1871–1902*, vol. I, partea I, București, 1904, p. 237 și urm.; I. Moga, *Războiul vamal dintre Austro-Ungaria și România în lumina intereselor economice ale Transilvaniei*, București, 1939; Carol Göllner, *Relațiile economice dintre Transilvania și vechea Românie în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, în vol. *Unitate și continuitate în istoria poporului român*, București, 1968, p. 259 și urm.; Idem, *Consecințele convențiilor vamale dintre Austro-Ungaria și România asupra vieții economice a Transilvaniei (1875–1891)*, în „Studii“, XXI (1968), nr. 2, p. 317–336; Gheron Netta, *Efectele războiului vamal cu Austro-Ungaria din 1886 asupra Banatului*, în „Viitorul“, an XIII, nr. 3827 din 16 decembrie 1920; N.G.V. Gologan, *Cercetări privitoare la trecutul comerțului românesc din Brașov*, București, 1928, p. 92 și urm.; *Prejudicierea legăturilor economice ale Transilvaniei cu România în anii 1886–1891*, în vol. lui Victor Axenciuc și Ioan Tiberian, *Premise economice ale formării statului național unitar român*, București, 1979, p. 202–227, ca și cercetările lui Ioan Adam sau (aici sub aspect politic) Gh. Nicolae Căzan, Ș. Rădulescu-Zoner, *op. cit.*, p. 206–221.

potrivit tarifului vamal adoptat în 1886). Tariful din 1886, până în 1891 practic nu se aplicase din cauza convențiilor deja existente. De fapt, el fusese un tarif de război vamal cu Austro-Ungaria și nu era cu putință să fie aplicat în contextul unor relații comerciale normale. Numărul mărfurilor tarificate era prea mare (262), fapt greu de acceptat de statele industriale occidentale. În 1886 s-a afirmat mai mult hotărârea unei viitoare emancipări economice decât o politică vamală aplicabilă în acel moment. În februarie 1890 conservatorii numesc o comisie care să dea un studiu asupra politicii vamale de urmat. Președinte era P.P. Carp; comisia s-a străduit să strângă informații prin circulare trimise în toată țara, prin vizite la fabricile din București și acelea din județe, prin consultări. Concluziile stabileau că prin războaie vamale și tarife ridicate la import se aduc mari prejudicii agriculturii. În același timp constata adevărul după care „vremea ne împinge tot mai cu putere către formele industriale ale Occidentului“. De aceea, „departe de a cere o întârziere a îndrumării noastre grăbite către progres, suntem gata să încurajăm, încă de la început, și să sprijinim de la cei dintâi pași întreprinderile începătoare și sfioase ale producției noastre industriale”²².

Când în 1891 convenția cu Germania încetează, guvernul român o invită să continue schimburile comerciale pe baza tarifului vamal autonom reînnoit și amendat în iunie același an. Dar germanii refuză să-l recunoască și impun mărfurile de proveniență română tarifului ei general, ceea ce putea duce la excluderea cerealelor românești de pe piața germană. Era pericolul unui front comun germano-austro-ungar, pentru România în acel moment echivalent cu un faliment comercial și economic. Și atunci se acordă numeroase înlesniri exportului german, modificându-se 103 poziții din tariful vamal din 1891. Până și la articole de tăbăcărie și lemnărie, adică acolo unde România voia să încurajeze industria proprie, guvernul

²² D.A.D., nr. 78; ședința din 13 iunie 1891, p. 987.

român e silit să acorde avantaje. În anii următori aceste avantaje vor spori*. Economia României era prea slabă și n-avea resurse pentru a-și impune un punct propriu de vedere în schimburile comerciale europene. O politică protecționistă din partea unui stat mic cum era Vechiul Regat era greu de susținut. În orice caz cu neputință fără importante concesii. Este concluzia anilor 1891–1893. Până la urmă România va relua sistemul convențiilor comerciale. E drept însă o va face de pe poziții mai bune decât înainte. Nu însă și de pe pozițiile dorite. Cele mai dificile au fost tratativele pentru încheierea convențiilor cu Germania și Austro-Ungaria²³. Tratativele s-au desfășurat în paralel. Cele cu Germania s-au încheiat mai devreme, la 9/21 octombrie 1893, semnându-se convenția. Aceea cu Austro-Ungaria se va semna la 21 decembrie 1893. Ulterior, pe principii asemănătoare, se vor semna sub conservatori convenții cu Marea Britanie, Italia, Franța, Elveția, Belgia. Toate vor avea la bază clauza națiunii celei mai favorizate. De regulă, toate au prevăzut reduceri pentru articole care priveau exportul român. Germanii vor fi cei care vor profita cel mai mult de pe urma regimului convențiilor, mărfurile lor cucerind primul loc pe piața românească în defavoarea celor austro-ungare (până la 1886, 2/3 din importul României provenea din Austro-Ungaria). În același timp, produsele agrare românești vor găsi în piața germană principalul loc de desfacere. Relațiile comerciale cu toate țările vor spori constant. Cele cu Austro-Ungaria vor continua însă să se desfășoare cu numeroase greutăți puse la cale de guvernele austro-ungare la presiunilor grofilor maghiari loviți în interesele lor de o prea mare extin-

* Dacă luăm cifrele din 1913, constatăm că la export principalii parteneri de comerț ai României erau Belgia, desigur, în principal ca țară de tranzit, Austro-Ungaria, Italia, Franța și Germania, iar la import Germania deținea 40,31%, Austro-Ungaria — 23,42%, Marea Britanie — 9,45%... (vezi un rezumat al diverselor statistici, în Gh. Iacob, L. Iacob, *Modernizare-Europenism*, Iași, 1995, p. 156–157).

²³ Vezi mai pe larg C. Băicoianu, *op. cit.*, vol. I; Gh. Nicolae Cazan, Șerban Rădulescu-Zoner, *op. cit.*, p. 211–214, unde sunt prelucrate informații din arh. M.A.E., vol. 40, Fond Convenții comerciale.

dere a comerțului cu România. Tratatul pentru încheierea convențiilor comerciale atrag după sine și modificări de articole ale tarifului general. Adică reduceri de taxe în interesul producției agricole, „la care deja se consimțise prin tratatul încheiat cu Germania“, și reduceri pentru produsele străine necesare industriei indigene a căror fabricare presupunea „o dezvoltare economică și un progres industrial de care noi, pentru multă vreme, vom fi încă prea departe“²⁴. Cu prilejul dezbaterii acestor modificări ale tarifului general P.P. Carp fixează obiectivele urmărite de conservatori în politica vamală: a) a asigura înainte de toate o piață pentru produsele agrare, punându-le în măsură să concureze cu cerealele străine, b) protejarea industriei, dar nu în bloc, ci pentru anumite produse; c) dacă se adoptă un tarif vamal rigid de protejare a industriei în bloc, se ajungea la război vamal la care o țară ca România nu trebuia expusă; d) îmbinarea intereselor protejării industriei naționale cu cele ale asigurării exportului de cereale²⁵. Atare principii erau bune, erau singurele care răspundeau unor necesități oricât ar fi fost criticate de liberalii C.I. Stoicescu la Cameră sau D.A. Sturdza la Senat, care, nici ei, nu puteau aplica altele. Cel mult le nuanțau, mai înmulțeau articolele industriale protejate (cum va face E. Costinescu în 1904). Dar mai mult era greu de făcut atunci.

Nu la fel de bune erau concepțiile fiscale ale lui P.P. Carp. Proiectul său de lege asupra maximului taxelor și contribuțiilor comunale, pus în discuția Parlamentului la 5 aprilie 1893, așeza taxe nu numai pe produsele care urmau să intre în comune, din afara lor, ci și pe cele care se fabricau în comune, deci pe toate articolele de consum. Măsura era profund vexatorie și nedreaptă*.

²⁴ D.A.D. sesiunea 1893–1894, ședința din 17 decembrie 1893, p. 229–230.

²⁵ *Ibidem*, p. 265.

* Carp refuza însă și cuvântul de „drept“ în materie financiară. „Am susținut, declara el încă în martie 1890, că impozitele existente trebuiesc așezate pe o asietă ceva mai rațională, nu mai dreaptă, căci cuvântul de drept în materie de impozite îl repudiez“ (D.A.D., nr. 58, ședința din 9 martie 1890, p. 1093).

Intenția lui Carp este întâmpinată cu violență în țară, la orașe și la sate*. O violență întreținută de liberali, care declarau peste tot că atunci când vor veni la putere vor desființa legea maximului (n-o vor desființa însă. Cu atâtea făgăduieli din opoziție, făcute de liberali sau de conservatori, nici aceasta nu se va împlini). În fața opoziției (chiar din interiorul Partidului Conservator**, din sânul guvernului și al Comitetului delegaților), P.P. Carp renunță la impunerea tuturor produselor, adică a acelora care se produceau în interiorul comunelor respective și acceptă o serie de propuneri privind desființarea unor taxe și reducerea altora²⁶. Dar nu renunță la proiect pe care îl apără chiar dacă el singur era convins de nepopularitatea lui. Acesta e aprobat de Cameră la 17 aprilie 1893 după modificările făcute, cu 81 voturi contra 21 și de Senat la 12 mai cu 45 voturi contra 12. Firește, necesitățile de dezvoltare ale țării cereau eforturi financiare. Împrumuturile externe, care neconținut se făceau, trebuiau rambursate. Impozitele directe și indirecte păreau cele mai la îndemână. Problema era însă ce sistem fiscal se adopta. Cel aflat atunci în ființă în Vechea Românie nu se întemeia pe venituri, ci pe profesii. Nu era un impozit progresiv pe avere, legitimat de toate principiile de echitate socială. Or, în acest fel, se institua o prea mare apăsare îndeosebi asupra țăranimii. În epocă, oamenii mai cu simțire pentru țărani propuneau, ca liberalul C.I. Nicolaescu, un impozit progresiv pe avere, stabilirea unui minimum de avere care să rămână neimpozabil, ca An. Stolojan, stabilirea impozitului pe venitul net al pământului și pe capitalul de exploatare (semințe, vite, mașini ș.a.), ca C. Dobrescu-Argeș ș.a. Nimic din toate acestea nu se va pune în practică.

Politica externă a guvernului Catargiu, condusă de Al. Lahovari, o continuă pe aceea a predecesorilor. România rămâne

* Vezi C. Bacalbașa, *op. cit.*, vol. II, p. 150 și urm.

** Vezi observațiile lui C. Ressu, în *D.A.D.* ședința din 9 aprilie 1893, p. 1111-1113.

²⁶ *Istoria parlamentului...*, p. 315.

în sfera de alianță a Puterilor Centrale, cu toate că intensificarea politicii de maghiarizare dusă de unguri în Transilvania pune sub semnul întrebării această orientare. După numeroase contacte diplomatice, după încercări de a obține concesi în problema românilor transilvăneni (între altele, vizita lui Carol I în Germania, între 28–29 octombrie 1891, convorbirile sale cu primul ministru maghiar Szapáry la Budapesta în ianuarie 1892, cu împăratul Franz Joseph, la 4/16 ianuarie 1892), guvernul român, la 25 iulie 1892, la Sinaia, semnează prelungirea alianței secrete (teamă de Rusia și de intențiile ei era mai mare la București decât resentimentele față de comportamentul politic al ungarilor în Transilvania). Dar solidaritatea cu românii asupriți, care în timpul mișcării memorandiste ia formele cele mai angajante și mai categorice, transformă alianța cu Puterile Centrale într-o alianță condiționată. Take Ionescu o afirmase categoric în 1891. Când I. Grădișteanu se întreba în 1894 în Parlament: „Ce faceți cu chestiunea națională? O jertfim pe altarul Triplei Alianțe?*, întrebarea lui era a celor mai mulți oameni politici români care, chiar dacă nu știau de o alianță secretă cu Puterile Centrale, observau orientarea externă a țării, favorabilă acestora**. Ideea condiționării alianței, tot mai prezentă în gândirea guvernanților de la București, poate fi observată în toată politica externă promovată de Al. Lahovari. El este pentru o apropiere de Centrali. La 24 iunie 1892 regretă față de Bülow, ministrul Germaniei la București, reapriinderea agitației naționale în România (manifestațiile de la București și Iași, telegrama trimisă regelui de studenți)²⁷; în decembrie 1893 el apără în Parlament orientarea

* Vezi Take Ionescu, *La politique étrangère de la Roumanie*, București, 1891, p. 49; idem, *Rumäniens auswärtige Politik*, în „*Römische Revue*“, Wien, VIII (1892), fasc. 5, p. 239–250, fasc. 6–7, p. 350–375.

** Vezi, pe larg, Amelia Bunea, *Parlamentul României pentru o politică externă favorabilă unirii Transilvaniei cu România (1892–1899)*, în „*Acta Musei Napocensis*“, VII, Cluj, 1970, p. 329–353; Constantin Paraschiv, *Parlamentul român și pregătirea Marii Uniri*, în „*Revista de Istorie*“, nr. 1, 1987, p. 38–50.

²⁷ Vezi telegrama lui Bülow către Caprivi în Teodor Pavel, *op. cit.*, vol. I, p. 265.

externă a țării, dându-i o lecție de patriotism lui D.A. Sturdza (discursul lui Lahovari e bine primit la Viena)²⁸ ș.a. În același timp, însă, face tot ce îi stă în putință, pe căile oficiale pe care le avea la dispoziție, pentru a folosi alianța cu Puterile Centrale ca un scut protector pentru românii transilvăneni prin demersurile sale repetate la Viena și Berlin (el nu contribuie puțin la conflictul dintre ministrul de Externe Caprivi și prim-ministrul unguri Szapáry Gyula și Wekerle Sándor)*. Dacă era și el pentru o politică externă apropiată de aceea a Puterilor Centrale, Al. Lahovari nu avea în vedere o apropiere cu orice preț (cum o voiau D.A. Sturdza sau P.P. Carp). Vedeă foarte bine conjunctura lucrurilor și inconstanța situațiilor și știa că o țară mică nu poate supraviețui și prospera decât ținând seama de ele. Dar în nici o împrejurare statul român nu putea uita pe cei de un neam și de o limbă aflați sub asuprire străină. „Comunitatea de origine și religie, apropierea imediată a frontierei, relațiile zilnice, numeroasa populație transilvăneană din toate clasele sociale, care vine să lucreze, să trăiască și să manifeste în România și care este amestecată în viața noastră națională de pe treptele cele mai de jos până la cele mai de sus, sunt tot atâtea motive pentru ca interesele lor, dorințele lor, resentimentele lor și chiar pasiunile lor să aibă o influență atât de importantă și care poate deveni irezistibilă asupra opiniei publice a acestei țări“. Așa îi scria Al. Lahovari la 2/14 noiembrie 1894 lui Grigore Ghika, ministrul României la Berlin. Îi scria așa pentru ca Ghika să folosească toate aceste argumente în discuțiile sale cu oamenii de stat germani. Adăuga și altele: transilvănenii erau și în Cameră și în Senat, la București, erau până și în guvern. Ei aveau în mână tot învățământul secundar din Regat și bună parte din cel superior și primar. Împotriva unei propagande în favoarea românilor transilvăneni, „conformă sentimentelor secrete ale națiunii întregi“, guvernul român și dacă ar fi voit n-avea cum reacționa

²⁸ *Ibidem*, p. 287–288.

* Vezi *Ibidem*, p. 118.

(libertatea presei, a întrunirilor, era prea mare, influența și puterea de presiune a organelor Ministerului Instrucțiunii Publice asupra elevilor, studenților și profesorilor erau prea mici, opoziția prea liberă în manifestări ș.a.). Și dacă pe timp de pace guvernul mai poate controla situația, ce va putea face el în vremuri de excepție? Și Lahovari, care combătea cu energie „opera imposibilă și periculoasă: maghiarizarea elementului românesc din Ungaria și din Transilvania“, preciza cât de hotărâtă e dorința tuturor românilor de a trăi, oriunde s-ar afla, „en Roumains et comme Roumains et non en Magyars et comme Magyars“ și fixa revendicările imediate și prioritare ale transilvănenilor (o reprezentare constituțională și proporțională în Parlament, admiterea limbii române în școli, tribunale, administrație, admiterea în funcțiile publice generale și locale, libertatea învățământului în limba română). Chestiunea transilvană, scria Al. Lahovari, nu era indiferentă nici direcției politicii Regatului român, nici solidității Monarhiei austro-ungare, nici intereselor păcii generale, pe care alianța celor trei puteri din Centru își luase misiunea de a o menține în Europa. „Austro-Ungaria este un factor mult prea important al acestei alianțe pentru ca chestiunile sale interioare să fie indiferente celorlalți doi aliați. Poziția politică și geografică a Regatului român constituie de asemenea un factor care nu este neglijabil în combinațiile politice generale, așa după cum oamenii de stat din Germania și chiar din Austro-Ungaria sunt cu totul de acord“*.

Între înfăptuirile guvernării conservatoare sunt de menționat și activitatea și inițiativele lui N. Filipescu în postul de primar al Capitalei: deschiderea unui nou bulevard (numit atunci Municipal) de la Hale până la capătul Căii Rahovei, începutul bulevardului Colței, mărginirea razei orașului care se tot întindea, fără nici o ordine, reorganizarea serviciilor de întreținere, darea în folosință a unor surse de apă potabilă din stratele subterane ș.a.

* Vezi B.A.R., fond D.A. Sturdza, dosar XI.

5. Sfârșit de guvernare

În anii marii guvernări, Partidul Conservator, în ansamblu, a fost, în sfârșit, un organism politic unitar. Nemulțumiri au existat, dar nici un șef mai important nu s-a antrenat într-o disidență publică, L. Catargiu fiind, în fine, un șef recunoscut și ascultat (nu întotdeauna și respectat). Organizatoric conservatorii rămân despărțiți, junimiștii, chiar dacă se considerau fuzionați, nedesființându-și Clubul central din București și nici pe cel de la Iași¹ (n-avem informații pentru altele). Constituționalii dădeau impresia (și, în fapt, așa și era) că s-au unit cu vechii conservatori pentru a realiza o concentrare conservatoare la guvern și nu pentru a fi unul și același partid. P.P. Carp rămânea omul plin de mefiențe, o frământare politică de atâția ani oferindu-i un real temei de a rămâne rezervat. În Partidul Conservator voia locul cel mai înalt și nu să se numere printre alți frunțași. Atâta timp cât trăia L. Catargiu el n-avea cum să fie lider. Și nici după moartea acestuia scaunul cel mai înalt nu urma să-i revină, el fiind pregătit pentru Al. Lahovari, figura conservatoare cea mai strălucitoare. Lahovari însă era bolnav (de inimă)... P.P. Carp prefera să aștepte, păstrându-și libertatea de mișcare. Între timp, relațiile dintre frunțașii conservatori se strâng, luând pe alocuri un aer de cordialitate, de unde până atunci fuseseră tot timpul tensionate*. Firește, tabloul nu e idilic și spre sfârșitul guvernării

¹ Abia în martie 1895 se înființează la Iași un club comun al tuturor elementelor conservatoare, avându-l pe L. Catargiu drept președinte de onoare („Timpul”, nr. 72 din 30 martie/11 aprilie 1895).

* La 20 noiembrie 1892, T. Maiorescu nota între cei care tocmai trecuseră pe la el și pe L. Catargiu, care de 11 ani nu-i mai călcase pragul. Ziarele nu numai că încetează să-și mai arunce unul altuia săgeți și ironii, dar sunt solidare în a apăra politica guvernului și pe toate personalitățile conservatoare. Majoritățile parlamentare rămân constant favorabile guvernului. Președinți ai Corpurilor legiuitoare în toate sesiunile dintre 1892 și 1895 se aleg mereu gen. G. Manu la Cameră și Gh. Gr. Cantacuzino la Senat. Așadar, o atmosferă pe care T. Maiorescu o caracteriza ca fiind „de muncă încordată” (T. Maiorescu, *Însemnări zilnice*, B.N.R., jurnal nr. 15, mss. 3656, f. 12).

conservatoare nu mai are deloc aceleași culori. În rândurile vechilor conservatori a continuat să stăruie tot timpul o ostilitate contra junimiștilor (contra lui P.P. Carp, îndeosebi), pe care aceștia din urmă nu s-au străduit deloc s-o îmblânzească. Dimpotrivă. Îndeosebi Gr. Păucescu, adversar personal al lui Carp, își manifestă pretutindeni pornirile sale. La Cameră aproape cu fiecare nou proiect de lege adus în dezbatere. În februarie 1893 trece la o opoziție deschisă contra guvernului, depunând în Cameră un proiect de lege de învoieli agricole, susținut între alții de Al. Păcleanu, I. Comăneanu, M. Balș, V. Macri, I. Ciuflea, C. Negulici ș.a.² și, pe sub mână, de gen. Manu, președintele Camerei care, și el, era potrivnic lui Carp și grupului junimist*, neadmițând preponderența acestuia în Partidul Conservator**. Lui Păucescu i se alătură ulterior C. Esarcu, Ar. Pascal, D. Cesianu ș.a. Ei nu vor ezita să participe și la întrunirile opoziției liberale, mai ales în 1895.

În opoziție deschisă cu grupul junimist era și I. Grădișteanu, un patriot fervent (uneori însă cu o înțelegere cam exclusivistă a intereselor țării). Împotriva ostilității multora dintre vechii conservatori, junimiștii răspund îndeosebi cu energia organizatorică a lui Al. Marghiloman. Pentru a pregăti terenul viitoareii șefii a lui Carp (care la rândul-i o anunța pe a sa), dar și pentru a întări grupul constituționalilor în cazul când aceas-

² D.A.D., nr. 37, ședința din 9 februarie 1893, p. 458-464.

* „Nu o dată — scrie C. Bacalbașa — generalul Manu și-a arătat ostilitatea împotriva lui Carp, ba cu autoritatea sa președințială i-a cenzurat limbajul, lucru care nu-l făcea cu ceilalți deputați. Se vedea antipatia profundă, chiar ură” (*op. cit.*, vol. II, p. 158). Și ce spunea Bacalbașa era adevărat, cum o dovedesc dezbaterile Camerei.

** Intenția de diversune a lui Gr. Păucescu și a susținătorilor săi era clară din moment ce guvernul prezentase deja, la 16 noiembrie 1892, în Senat, proiectul de lege asupra învoielilor, opera lui P.P. Carp. Acest proiect se discutase deja în Senat și urma să intre și în dezbaterile Camerei. Propunerea lui Păucescu este respinsă de majoritate. Acesta găsește pretextul, de altfel îl căutase, de a trece în disidență. Și până la sfârșitul guvernării conservatoare el va face o aprigă opoziție contra guvernului conservator, respectiv junimiștilor prezenți în guvern, îndeosebi în coloanele ziarului „Naționalul” („Timpul”, nr. 32 din 12/24 februarie 1893).

tă șefie nu s-ar fi produs, Al. Marghiloman începe din 1894 o acțiune de organizare a cadrelor conservatoare din județe. El constituie în tot mai multe locuri noi comitete, străduindu-se să pună în fruntea lor adepți de-ai lui Carp, prin îndepărtarea vechilor conservatori. Aceștia din urmă ripostează prin N. Filipescu, din 1893 noul primar al Capitalei. Între cei doi frunțași conservatori începe o rivalitate care devine cunoscută de toată lumea.

În afara acestor disensiuni din partid au existat și dificultăți în sânul guvernului, create de ministrul de Război Iacob (Jacques) Lahovari. La 22 ianuarie 1894, la Cameră, deputatul liberal C. Stoicescu interpelează pe ministrul de Război asupra relei stări a armatei și asupra agresiunii pe care maiorul Cocea și un grup de ofițeri o făcuseră asupra lui Al. Beldiman și a unui redactor al ziarului „Adevărul” (în urma unui atac contra prințului moștenitor Ferdinand)*. Răspunsul lui J. Lahovari a fost cel puțin cinic: „A mai vorbit d. Stoicescu de un atac al ofițerilor într-o redacție și că acești ofițeri ar fi maltratate pe redactorii și pe directorul ziarului. Ofițerii au avut dreptate căci acel ziar și-a permis să insulte pe șeful batalionului care e prințul moștenitor. Acest ziar neconținut insultă armata și pe șefii ei, și regret că asemenea scene nu se produc mai des, căci numai așa vor fi înfrânți insultătorii armatei”... Ceea ce însemna ridicarea atentatului și a violențelor la rang de teorie în stat și nu dovedea în nici un caz capacitate politică de conducător a celui care făcea astfel de afirmații ce au stârnit puter-

* Ziarul „Adevărul” era atunci violent antidinastic, atacându-l pe rege și familia lui ori de câte ori se ivea ocazia. La 2 februarie 1895, de pildă, ziarul scria pe prima pagină un titlu mare, în manșetă: „Jos Carol I, rușinea Tronului României”. De obicei, de 10 mai, mai cu seamă la începuturile sale, „Adevărul” apărea în doliu, iar pe frontispiciu stătea scris cu litere mari: „Să te ferești Române de cui străin în casă”. „Cuiul” străin era Carol. Alexandru Beldiman mergea până acolo încât în corespondența pe care o ținea la ziar lipea singur mărcile pe plicuri și o făcea totdeauna pe dos, cu capul lui Carol răsturnat. Beldiman fusese prefect de Iași pe vremea lui Cuza (era și în februarie 1866 când acesta e detronat) și nu-i ierta „neamțului” că l-a înlocuit la scaunul țării.

nice reacții publice. Iacob Lahovari nu semăna deloc cu fratele său Alexandru. N-avea nici inteligența, nici capacitatea politică a acestuia; cu atât mai puțin cultura și talentul oratoric. Tot J. Lahovari stă la originea conflictului dintre o parte a armatei, cavaleria, și guvern. Din cauza rămânerii în urmă a armeei cavaleriei, în bună măsură și din vina insuficienței corpului ofițerilor, la inspirația șefului de stat major, gen. Fălcoianu, J. Lahovari hotărăște să aducă mai mulți ofițeri de la alte arme (cei mai mulți de la infanterie) în cavalerie. Ca inspector al acestei arme a fost numit generalul Cantilli, ofițer din infanterie, cunoscut pentru severitatea și excentricitățile sale (altfel ofițer energic și capabil). Rezultatul a fost o adâncă nemulțumire a tuturor ofițerilor de cavalerie. Agitația în armată și în țară devine foarte mare*. Arma cavaleriei era amenințată cu destrămarea. Liberalii caută să profite, firește, în interes politic. Generalul Lahovari e silit să se retragă și L. Catargiu preia interimatul Ministerului de Război, nemaigăsind nici un general care să-l înlocuiască pe cel demisionat din cauza condițiilor pe care le puneau și care nu puteau fi acceptate de guvern.

Alte convulsii interne guvernul n-a mai cunoscut. A trăit însă într-o confruntare continuă, violentă chiar în 1894, cu Partidul Național-Liberal, care de la Congresul din 8/20 noiembrie 1892 îl avea ca șef pe D.A. Sturdza³.

D.A. Sturdza imprimă luptei de opoziție înverșunare și violență. Opoziția era „din sistemă“, cum se zicea pe atunci, adică tot ce făcea adversarul politic era greșit, era prost făcut. Toate legile pe care le-au dat conservatorii au fost cu asprime criticate; mai mult, de câte ori era votată o lege liberalii amenințau cum că la venirea lor la putere o vor desființa. Ceea ce nu nu-

* T. Maiorescu își mărturisește și el „îngrijorarea“ (*Însemnări zilnice*, jurnal nr. 15, mss. 3656, f. 46).

³ Vezi *Istoricul Partidului Național-Liberal de la 1848 și până astăzi*, p. 144–145. Sturdza e ales mai întâi la ședința Comitetului Dirigent, la propunerea lui Eug. Stătescu. Titulatura de șef și-a luat-o la Iași, propus fiind de An. Stolojan, și aceasta împotriva dorinței lui E. Carada, care-l voia numai președinte nu și șef (vezi Tr. Lungu, *op. cit.*, p. 150–151; M. Theodorian-Carada, *Efimeride*, p. 123).

mai că nu s-a produs, dar liberalii au continuat opera conservatorilor, ducând-o mai departe. Așa s-a întâmplat cu legea jandarmeriei, pe care ei o vor completa, întărindu-i exact caracterul represiv pe care i-l criticau; tot astfel cu legea maximumului, împotriva căreia ei au organizat la 5 aprilie o mare manifestație în afara Camerei și pe străzile Capitalei⁴. Manifestația părea să aibă caracterul unei răscoale pentru răsturnarea guvernului conservator. Liberalii nu voiau însă convulsii de stradă. După prima mișcare mai îndrăzneată, D.A. Sturdza — și o dată cu el cei mai de seamă fruntași liberali — dau înapoi. Ei nu voiau decât să atragă atenția suveranului că a sosit vremea chemării lor la guvern. După acțiunea din aprilie însă regele cere conducătorilor liberali să-și modereze atitudinea fiindcă nu va schimba guvernul „sub presiunea unei mici răscoale fără nici o idee la bază”⁵.

Cu deosebire violentă este campania liberalilor în 1894 în jurul problemei naționale, stârnită de procesul memorandiștilor. Fiind partid de opoziție, deci cu mult mai mare libertate de a se exprima, P.N.L. era chiar silit, cum ulterior vor fi siliți conservatorii, să ia atitudine deschisă contra asupririi naționale a românilor ardeleni de către unguri. Era o regulă știută de toată lumea și nu trebuia o înțelegere anume între guvern și opoziție pentru ca regula să funcționeze. Clasa politică conducătoare românească nu putea să uite că în afara granițelor statului trăiau sub asuprire milioane de români care priveau spre București ca spre o izbăvire. Liberalii și-au depășit însă rolul în criza Memorandum-ului, fiind tentați, în lupta lor pentru putere, să-i considere pe conservatori adevărații dușmani ai cauzei naționale și să-i trateze uneori la fel ca pe guvernanții unguri*. Ceea ce era, firește, un exces pe care D.A. Sturdza îl va și plăti.

⁴ C. Bacalbașa, *op. cit.*, vol. II, p. 150–151.

⁵ *Ibidem*, p. 152.

* Vezi denunțurile lui Sturdza contra lui Take Ionescu din septembrie 1894, în Vasile Netea, *Istoria memorandumului românilor din Transilvania și Banat*,

Pe aceeași linie, de nestăpânire și violență, este și campania liberalilor contra legii minelor a lui P.P. Carp*. Nu „constituționalismul” legislației conservatoare îi interesa, ci preluarea puterii. Neînțelegerile lor interne (dezacordul frecvent dintre N. Flea și D.A. Sturdza, în principal), declarațiile foarte partizane ale lui Sturdza în problema națională și, nu în ultimul moment, eficacitatea de guvernare a conservatorilor le amână încă venirea la guvern. În sfârșit, în vara lui 1895, regele le-o făgăduiește. Eugen Stătescu, până atunci retras din lupta politică, este trimis în audiență. Carol I îi promite aducerea lui D.A. Sturdza „spre iarnă. Violențele de stradă și de limbaj (din presă și întruniri) încetează. „Guvernul apropiat era făgăduit“.

După legea minelor, guvernul conservator începe să dea semne vădite de uzură. Cu ocazia discutării acestei legi, mai vechi fricțiuni interne ies din nou în evidență. Președinții Corpurilor legiuitoare, G. Manu și Gh. Gr. Cantacuzino, au amenințat chiar cu demisia în cazul când P.P. Carp n-ar fi acceptat unele modificări ale proiectului (la insistența lui L. Catargiu și Al. Lahovari, acesta le acceptă). Încă în iulie 1894, T. Maiorescu îi scria lui Duiliu Zamfirescu: „prevederea că la anul se va schimba regimul la noi și vor veni roșii se întemeiază (dar să rămână vorba între noi) pe hotărârea lui Carp de a se retrage din minister înainte de alegerile generale, pentru a nu le face în nici un caz cu L. Catargiu“. Aceste alegeri generale trebuiau să se facă la sfârșitul legal al celor patru ani prevăzuți în art. 66 din Constituție. Camera conservatoare de acum fusese aleasă în februarie 1892. Așadar, abia în februarie 1896

București, 1947, p. 375. Dacă acestor excese ale luptei pentru putere li se puteau, până la urmă, găsi o justificare, unele scrieri ale unor istorici de mai târziu — care deci nu trăiau febra momentului, și care n-ar fi trebuit să se simtă angajați în nici o bătălie, decât în aceea pentru adevăr — nu-și află nici una (vezi I. Gheorghiu și I. Negoiu, *Politica antinațională a claselor conducătoare din România față de Transilvania în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea*, în „Anuarul Universității C.I. Parhon“, seria științe sociale, istorie, an IX, nr. 116 din 1960).

* Vezi Traian Lungu, *op. cit.*, p. 139–141.

expira mandatul ei. Aceasta, după unele interpretări juridice. După altele, el expira între 15 februarie — 15 noiembrie 1895, pentru că, se spunea, principala misiune a unei Camere este să fixeze bugetul anual*. Evident, o discuție pur formală, noul parlament liberal putând foarte bine să revină asupra votării bugetului cu amendamentele necesare. În jurul acestei discuții se angajează în fapt vrerile politice ale vechilor conservatori, pe de o parte, și ale junimiștilor, pe de alta. Cei dintâi ar fi voit să mai rămână, din moment ce campania de răsturnare dusă de liberali se dovedise neputincioasă. În acest sens, L. Catargiu cere în Consiliul de Miniștri și apoi la rege ca să organizeze guvernul conservator viitoareale alegeri. Însă în guvern i se opun cei trei miniștri junimiști. Ei credeau că după ce guvernarea conservatoare durase șapte ani și jumătate, produsese, cum scria Maiorescu, „un fel de saturație a spiritelor”⁶, al cărei simptom evident era slăbirea disciplinei de partid (și el dădea ca exemplu cearta dintre N. Filipescu și Al. Marghiloman, care antrenase și pe alții). Astfel că importante proiecte de legi, ca organizarea meseriilor, descentralizarea comunală, inamovibilitatea magistraturii ș.a., nu mai era oportun să fie aduse în fața unui Parlament lipsit de bunăvoință, cu atât mai mult cu cât era nevoie și de o mai lungă pregătire pentru punerea lor la punct.

La sfârșitul lui septembrie cele două opinii se confruntă destul de aspru în Consiliul de Miniștri. Junimiștii își dau demisia. Bătrânul lider conservator face apel la Gh. Gr. Cantacuzino, G. Manu și Gr. Triandafil care să-i înlocuiască. Dar

* Or, Camera conservatoare votase deja în martie 1895 al patrulea buget (pentru anul lucrător 1895–1896). Dacă i s-ar mai fi prelungit existența ar fi trebuit să-l voteze și pe al cincilea și, vorba lui Maiorescu, „ar fi fost în contra bunului simț ca ministerul liberal să intre în funcție de abia în februarie 1896, adică după ce bugetul pe 1896–1897 ar fi fost alcătuit de Camera conservatoare și regimul liberal condamnat să administreze statul pe un an de zile — nu după propriile sale vederi financiare, ci după vederile adversarilor săi” (*Duiliu Zamfirescu și Titu Maiorescu în scrisori*, p. 345).

⁶ T. Maiorescu, *Discursuri parlamentare...*, vol. IV (1888–1895), p. 109.

Manu, chemat de rege pentru consultări, crede neviabilă această soluție și sfătuiește pe suveran să n-o accepte și să cheme pe liberali. C. Olănescu, ministru la Lucrările Publice, comunică și el lui L. Catargiu intenția de a demisiona. În sfârșit, Gh. Gr. Cantacuzino e și el de părere că trebuiau chemați liberalii. O ultimă încercare a lui L. Catargiu pe lângă junimiști, cărora le oferă și un al patrulea portofoliu pentru C. Arion, eșuează și cabinetul conservator se retrage*.

* „Timpul” putea să scrie: „Partidul Conservator n-a stat un singur moment la cârma statului numai prin impulsunea dobândită par la force acquise, adică agățându-se de putere pentru a nu face loc altora, ci a ținut să dovedească țării că întrunește condiția primordială a unui partid de guvernământ” (nr. 177 din 9/21 august 1895). P.P. Carp spunea la 24 octombrie 1895: „Demisia guvernului a fost provocată. Nu mai puteam rămâne la cârmă fără a fi expuși unei dezagregări. Atunci am fi fost condamnați a sta mai mult în opoziție, a reveni mai greu la putere [...]. Noi am vrut să ne retragem și am căzut în picioare [...]”. („Timpul”, nr. 239 din 26 octombrie/7 noiembrie 1895).

O opoziție sigură de ea însăși

O perioadă de lungă guvernare lua sfârșit. O perioadă în care conservatorii dovediseră că nu aveau un partid disciplinat. Dimpotrivă. În același timp însă ei arătasera că pot până la urmă să dea un guvern capabil și de durată chiar dacă se sprijineau pe un lanț de compromisuri între rivalitățile de persoane. Cât de rezistentă putea fi această suită de compromisuri în opoziție?

La 22 octombrie/3 noiembrie 1895 se întrunește Clubul Central Conservator din București (circa 250 de persoane, cu invitați cu tot). Vorbitorii cer păstrarea unității grupărilor conservatoare. Pentru alegerile ce veneau se formează un Comitet Electoral Central în care intrau toți fruntașii cunoscuți și alții pe lângă ei (în total 22 de persoane)¹. Două zile mai târziu se întruneau și junimiștii (circa 100 de persoane) la Clubul central constituțional. Se alege și aici un Comitet Electoral Central care, se preciza, va lucra „în cea mai perfectă înțelegere și concordie cu Partidul Conservator“. Orientarea junimiștilor era, deocamdată, pentru menținerea strânsei colaborări și conlucrări cu vechii conservatori. Discursul lui P.P. Carp o proba peremptoriu: „Eu vă rog să uitați toate disensiunile și să mergeți mână în mână în aceste alegeri cu membrii clubului conservator prezidat de d. L. Catargiu de care nu mă pot decât felicita pentru timpul cât a fost președintele consiliului“². Dar

¹ „Timpul“, nr. 237 din 24 octombrie/5 noiembrie 1895.

² *Idem*, nr. 239 din 26 octombrie/7 noiembrie 1895.

de ce trebuia să țină Carp acest discurs într-un club conservator junimist și nu la clubul conservator propriu-zis? Adică de ce îndată după căderea guvernului junimiștii au simțit nevoia să se adune ei între ei și nu împreună cu ceilalți? Faptul era simptomatic. Alegerile sunt pentru conservatori o mare înfrângere. La Cameră nu se aleg decât patru deputați: M. Ghermani la Râmnicu Sărat, Al. Marghiloman la Buzău, C. Cantacuzino-Pășcanu la Roman și C. Popovici zis Răcăciune la Suceava. La Senat doar trei: bătrânul I. Brabețeanu la Romanați, Chircu la R. Sărat și T. Maiorescu la Universitate (28 voturi din 55)³. Alături de ei se aleg, dar pe liste liberale, conservatorii disidenți Grig. Păucescu și C. Esarcu. Majoritatea frunțașilor conservatori cad, uneori spectaculos. L. Catargiu cade la Galați cu 86 voturi contra lui Gregoriade Bonachi, care obține 152; Al. Lahovari pierde la Giurgiu cu 47 voturi contra 96 ale lui Alex. Filipescu; P.P. Carp e bătut la Botoșani de tânărul C. Vernescu cu 170 contra 66; generalul Manu cade în Capitală cu 235 voturi contra 1568 ale lui C. Nacu ș.a. Victoria guvernului era categorică. Alegerile, pretinse mai libere sub ministeriatul lui N. Flea, au fost în fapt ca toate cele de mai înainte*. Căci vorba lui C. Bacalbașa, nu se putea ca „un partid care dăduse timp de 4 ani unul din cele mai bune guverne” să fie astfel „răsplătit” de corpul electoral. E posibil ca folosind mai multă energie în alegeri, (căci nu s-au „întrebuințat” deloc) frunțașii conservatori să se fi ales. Așa... guvernul liberal aproape că n-avea opoziție în Parlament. Ceea ce era, după T. Maiorescu, periculos, „deoarece în lipsa unei opoziții mai însemnate, disciplina partizanilor se destramă și pretențiile lor cresc peste orice putință a satisfacerii”⁴. În plus, în momente

³ T. Maiorescu, *Însemnări zilnice*, jurnal nr. 17, mss. 3658, f. 3; C. Bacalbașa, *op. cit.*, II, p. 123.

* E nostim ceea ce îi spunea N. Flea lui T. Maiorescu la 18/30 martie 1899 (pe atunci N. Flea îi făcea o aprigă opoziție lui D.A. Sturdza): „aș vrea să fiu ministru de interne și să fac alegeri; voi face alegeri libere! Și de-o ieși un puiu de sturdzist lasă pe mine!” (T. Maiorescu, *Însemnări zilnice*, jurnal nr. 19, mss. 3660, f. 119).

⁴ T. Maiorescu, *Discursuri parlamentare...*, vol. V (1895–1899), București, 1915, p. 15.

de criză, cum a fost conflictul mitropolitan, prezența în Parlament a frunțașilor conservatori ar fi îngăduit mai lesne o soluție. Un punct de vedere de care nici unul din cele două partide guvernamentale n-a prea ținut seama. Alegerile din noiembrie 1895 demonstau și ele că din cele două partide, cel liberal era cel mai puternic, cu mai mulți aderenți și cu o disciplină mai strânsă. Nu pentru că își asigura aproape unanimitatea când era la putere. Faptul putea să dovedească în primul rând, cum spunea Vasile Lascăr, ministrul liberal de Interne în 1903, că „nu... e țară în lume unde să fie niște agenți electorali de forța agenților noștri polițienești”⁵. Nu, ci pentru că de câte ori s-a aflat în opoziție de fiecare dată P.N.L. a obținut un număr suficient de mare de reprezentanți în Parlament. Avantajul unei forțe politice superioare, avantajul numărului, neînsoțit, din păcate, cel puțin în aceste momente, și de o valoare politică pe măsură. Acest din urmă aspect, fără îndoială, îl determină pe regele Carol să spună în martie 1896: „Je n'aurais pas cru le parti conservateur si faible”⁶. Aceleași vorbe i le spune lui Titu Maiorescu și în noiembrie 1896⁷.

⁵ Vasile Lascăr, *Discursuri politice* (adunate și adnotate de Marius Theodorian-Carada), vol. I, București, 1912, p. 609.

⁶ T. Maiorescu, *Însemnări zilnice*, jurnal nr. 17, mss. 3658, f. 8.

⁷ *Ibidem*.

1. Politică în afara guvernării

Conservatorii încearcă o strângere a rândurilor, mai ales că înfrângerea atât de categorică în alegerile parlamentare îi pusese într-o situație politică de vădită inferioritate. La Craiova, Nicu Economu, până atunci disident, îi chema acum pe toți să uite vechile răfuieli și să lupte strâns uniți împotriva liberalilor. Într-o alegere parțială la Ploiești din ianuarie 1896 este ales Gh. Gr. Cantacuzino. Pentru mulți conservatori faptul părea o chemare la acțiune. Clubul conservator din Ploiești, care tocmai își începea activitatea, organizează o întrunire, la care participă circa 100 de persoane și la care vorbesc Gh. Gr. Cantacuzino, Take Ionescu ș.a. (primul e ales președinte). După exemplul Ploieștului se organizează un club conservator la Râmnicu Vâlcea, având ca lider pe Al. Lahovari, un altul la Bacău, cu col. N. Krupensky, Iorgu Sturdza, Dim. Ghica-Comănești, Dim. Rosetti Tețcanu ș.a. în conducere. La Câmpulung se alege un comitet de acțiune al clubului local pentru impulsivarea activității. Reafirmându-și prezența Clubul Conservator Central de la București organizează întruniri la 3/15 aprilie 1896 și la 23 aprilie/5 mai 1896. La cea dintâi, gen. Manu propune ca membrii clubului să se întâlnească în fiecare miercuri și să-și concentreze acțiunile. La cea de-a doua, Al. Lahovari, Take Ionescu, N. Filipescu atacă foarte dur pe liberali*. Cu acest prilej, Gh. Gr. Cantacuzino cere întărirea și organizarea sistematică a partidului atât la centru cât și în județe¹.

* Acum rostește cel dintâi asprele vorbe la adresa lui Sturdza: „Când te vei fi îngenunchiat d-ta la Iași sau la București, noroiul va rămâne pe grumajii țării și nu numai pe fruntea d-tale“. Iar Take Ionescu acuză „libertatea“ alegerilor sub liberali: „mă rog la D-zeu ca de câte ori voi fi în opoziție să nu ne mai dea alegeri libere ca să mă pot alege și eu deputat“.

¹ „Timpul“, nr. 76, 92, 93 din 5/17 aprilie, 25 aprilie/7 mai, 26 aprilie/8 mai 1896.

O victorie conservatoare este și alegerea noului comitet al Ligii Culturale, cu I. Grădișteanu, C. Dissescu, M. Balș, dr. Obregia, V.A. Urechia ș.a., cei mai mulți membri ai Partidului Conservator, care înlocuiește vechiul comitet, sturdzist.

În general, însă, conservatorii trăiesc o viață politică destul de liniștită la începutul guvernării D.A. Sturdza. Rostul luptei politice era luarea puterii, guvernarea. Or nu putea fi vorba de așa ceva din moment ce adversarul politic abia se instalase în scaun. Firește, lupta în opoziție trebuia să fie subordonată eficienței. În interesul acesteia ea trebuia să se facă simțită, să-și sporească neconținut prezența, să devină o presiune și să impună schimbarea. Dar conservatorii, liderii cu deosebire, chiar dacă nu mai erau boieri, aveau destule obiceiuri de-ale acestora. Comoditatea era unul dintre ele. Nu se deranjau prea mult niciodată și cu atât mai puțin pentru o perspectivă îndepărtată. Lăsau evenimentele să curgă, fără să le îndemne prea tare.

Se întâmplă însă că evenimentele vin peste ei. Și vor veni mereu în timpul acestei guvernări liberale, incapabilă de o unitate de concepție și de o disciplină politică. Vor veni luând forma unor greșeli politice. Cel dintâi eveniment e criza mitropolitană*. Agitația stârnită de îndepărtarea neobișnuită a

* La 16 mai 1893 fusese numit mitropolit primat episcopul Ghenadie al Argeșului în locul lui Iosif Gheorghian. Ghenadie n-avea însă titluri academice și potrivit legii sinodale din 1872 el nu putea să fie mitropolit. Take Ionescu, ministru al Cultelor, a impus însă Parlamentului abrogarea aceluia articol din lege și ridicarea episcopului de Argeș la rangul bisericesc suprem. „Îndoită greșeală, cum comenta T. Maiorescu mai târziu, și prin abrogarea unei legi bune și prin propunerea unei alegeri proaste” (*Discursuri parlamentare...*, vol. IV (1888–1895), p. 79). Ghenadie, în bune raporturi cu D.A. Sturdza cu care și colaborase, financiar, la editarea câtorva volume de documente istorice, prin alegerea sa sub conservatori își atrage dușmănia lui Sturdza. Totuși, la începutul guvernării liberale cei doi colaborează, amestecându-se în administrația Așezămintelor Brâncovenesti unde D.A. Sturdza voia să pătrundă (ele erau conduse atunci de prinții Gh. Bibescu și Al. Știrbei). Amestecul lor provoacă nevoatarea bugetului așezămintelor, ceea ce determină cererea de sprijin a celor doi prinți adresată regelui. Carol I îl sfătuiește pe mitropolit să lase în pace administrația brâncovenească. Ghenadie nu ascultă sfatul suveranului.

capului bisericii române ia atare proporții încât guvernul D.A. Sturdza n-o mai poate stăpâni. Conservatorii nu puteau să nu intervină. Mai ales că această criză aduce discordia în rândurile liberalilor. P.S. Aurelian, Em. Costinescu, V. Lascăr, D. Gianni, B. Șt. Delavrancea, P. Grădișteanu, Em. Porumbaru ș.a. — așa-numiții drapelști — se ridică contra lui D.A. Sturdza. Lor li se alătură N. Fleva, care, îndepărtat cam nepoliticos de la guvern în ianuarie 1896, caută acum să se răzbune contra șefului liberal, a cărui șefie de altfel el o contestase de la început și n-o acceptase decât *à contre coeur*. N. Fleva dă acțiunii antiSturdza pecetea personalității sale turbulente. În chestiunea Ghenadie, N. Fleva este acela care începe marile întruniri și agită Bucureștiul de la un cap la altul. Liberalii disidenți destabilizează, ei cei dintâi, situația partidului lor la putere. Conservatorii intră în curentul creat de aceștia și profită, ajungând în fapt arbitrii situației politice. La 26 mai/7 iunie 1896, Partidul Conservator organizează o mare întrunire la „Dacia”. L. Catargiu, Take Ionescu, N. Filipescu, C. Dissescu, I. Lahovari, Gh. Gr. Cantacuzino, M. Kornea atacă guvernul Sturdza și cer retragerea lui ca incapabil². Pe lista vorbitorilor nu era nici un junimist. Și nu întâmplător, cu patru zile înaintea acestei întruniri, L. Catargiu merge la T. Maiorescu și-l întreabă dacă ei, junimiștii, vor participa. Maiorescu îi telegrafiază lui Carp la Țibănești. În chiar ziua întrunirii Carp

D.A. Sturdza, obișnuit să treacă dintr-o extremă într-alta, redevine dușman al mitropolitului. Împreună cu ministrul de Justiție, Stătescu, alcătuiește un voluminos dosar împotriva capului bisericii și provoacă și o judecată bisericească, la 20 mai 1896, 12 membri ai Sinodului condamnându-l pe mitropolit și cerând guvernului să execute sentința. Ceea ce guvernul se grăbește să facă, neluând în seamă efectele civile și politice pe care o atare procedură, fără anume reglementări între Sinod, guvern și Parlament, inevitabil că le-ar fi atras după sine. S-au adăugat la aceasta și brutalitatea juridică a ministrului P. Poni. Plus complicații cu bisericile ortodoxe din țările vecine (vezi, pe larg, C. Bacalbașa, *op. cit.*, vol. II, p. 203 și urm.; T. Maiorescu, *Discursuri parlamentare...*, vol. V, 1915, p. 24 și urm. ori Preot prof. dr. Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. III, București, 1981, p. 139–140). Foarte interesante sunt și *Însemnările din viața mea*, ale lui J. Cercez (Caiet 3, f. f.).

² „Timpul”, nr. 116 din 28 mai/9 iunie 1896.

convoacă o ședință a clubului constituțional. M. Ghermani, Dissescu, Lupu Costache au cerut să participe. T. Maiorescu, Al. Marghiloman s-au declarat împotriva. P.P. Carp a împărțit punctul de vedere al acestora din urmă și i-a comunicat lui L. Catargiu această hotărâre³. Carp era din principiu contra manifestațiilor de stradă. Totdeauna prefera expectativa*, fiind convins că vor fi destui aceia care vor ieși în stradă și vor pregăti un teren politic de schimbare. De care el și ai lui vor profita desigur. O poziție care, firește, nu era de natură să trezească cine știe ce simpatii între conservatori. Dimpotrivă. Și mai era un motiv pentru care P.P. Carp nu voia să participe la acțiuni deschise de opoziție. Era o fire orgolioasă. El știa că n-are cum să fie el vioara întâi în manifestațiile de stradă, adică acolo unde N. Filipescu sau Take Ionescu, de pildă, îi erau net superiori. Căci știau cum să se adreseze mulțimilor și să le dinamizeze. Oratoria incisivă și ironică a lui Carp, cu mare trecere în Parlament, n-avea același efect în fața unei mulțimi eterogene.

Oricum ar fi, de unde până în mai 1896 conservatorii acționaseră împreună — și aceasta încă din 1891 — acum, prin refuzul junimiștilor de a se angaja alături de L. Catargiu în răsturnarea guvernului Sturdza, din nou intră dezunirea în rândurile lor. Și în vreme ce Take Ionescu sau N. Filipescu sunt foarte activi, sunt factori dinamici ai opoziției — și ca ei sunt și alți fruntași între care și Gh. Gr. Cantacuzino care iese din expectativa lui de mai bine de 20 de ani —, T. Maiorescu, în calitatea lui de rector al Universității, îi împiedică pe studenți (amenințându-i cu jandarmii) să participe la agitația opoziției⁴. Această agitație se mai potolește în timpul vacanțelor de vară și a vizitei lui Franz Joseph la București din septembrie 1896. Dar ea reîncepe în octombrie cu îndoită putere, „chestia Ghenadie“, intrată în mijlocul politicianismului, nefiind altceva

³ T. Maiorescu, *Însemnări zilnice*, jurnal nr. 17, mss. 3658, f. 17-18.

* Vezi și părerea lui Z. Ornea, *op. cit.*, p. 332.

⁴ C. Bacalbașa, *op. cit.*, vol. II, p. 209.

decât o armă politică cu care opoziția urmărea răsturnarea guvernului. La 26 octombrie/7 noiembrie 1896 conservatorii țin o mare întrunire publică la București. „Partidul nostru fiind aproape exclus din Parlament, singurele mijloace de intervenire în afacerile țării ce ne-au mai rămas sunt presa și întrunirile publice” — scria oficiosul conservator⁵. Cu acest prilej Take Ionescu citește o petiție a locuitorilor bucureșteni către rege ca să se facă dreptate obidjuitului mitropolit. („Obijduitul” era un om foarte bogat și care făcuse avere nu întotdeauna cu mijloace creștinești). La întrunire vorbesc L. Catargiu, Gh. Gr. Cantacuzino, G. Manu, Take Ionescu, N. Filipescu, I. Lahovari, C. Dissescu (acesta era membru atât al Clubului conservator, cât și al celui constituțional). Al. Lahovari ține ultimul său discurs. Curând va pleca la Paris de unde nu se mai întoarce decât pe catafalc*. O altă întrunire se ține la Craiova la 3/15 noiembrie 1896 în prezența tuturor fruntașilor (aici participă și I.L. Caragiale, care ia și el cuvântul la banchet). La 10/12 noiembrie 1896 se ține o întrunire la Iași și în

⁵ „Timpul”, nr. 238 din 26 octombrie/7 noiembrie 1896.

* Al. Lahovari moare la 3/15 martie la Paris, unde se dusesese pentru educația copiilor săi. Cu moartea lui conservatorii pierdeau o mare inteligență politică. Era un spirit instruit și cultivat, totdeauna clar în exprimare. O memorie ieșită din comun. În orice moment își aducea aminte un citat, un vers, o vorbă bine nimerită. Studiile sale la liceul Louis le Grand din Paris și la Facultatea de Drept tot de aici fuseseră strălucite și îi aduseseră nenumărate premii. De la 1870, de când e prima oară ministru (în cabinetul junei drepte al lui Manolache Costache), a jucat un rol important în rândurile conservatorilor, căci tuturor le impunea prin strălucire oratorică, prin cultură și soliditate de caracter. Neam de boier din Vâlcea, el a rămas boier în concepțiile sale sociale și politice. Cultura și educația, franceze amândouă, îi șlefuiseră aceste concepții, le adaptaseră vremurilor noi, dar nu i le îndepărtaseră. Ideile democratice erau pentru el aproape sinonime cu demagogia. Totdeauna a crezut că oamenii sunt foarte diferiți între ei, dar cei inteligenți, culți și cu avere erau datori chiar să-i conducă pe ceilalți. Multe din ideile sale au îmbogățit doctrina conservatoare românească (mai ales că știa să le dea și o formă prin care se întipăreau în memoria contemporanilor), multe legiuri conservatoare îi datorează contribuția, căci era un om politic de guvern și acțiune guvernamentală și prea puțin de opoziție, de luptă pentru înlăturarea adversarului.

aceeași zi una la Bârlad. La cea dintâi participă și conservatori din Botoșani, Dorohoi, Fălticeni, Roman, Vaslui, Huși, Piatra Neamț, Tecuci, Bacău, Focșani⁶. Organizatorul cel mai priceput în toată această campanie era N. Filipescu*. Așa după cum la liberalii disidenți sufletul era N. Fleva. De o parte și de alta întrunirile, manifestațiile de stradă, uneori și cu „asalturi“ asupra palatului regal (multe din aceste manifestații, mai cu seamă cele organizate de N. Fleva, erau susținute financiar de însuși ex mitropolitul Ghenadie, acesta fiind în spatele anonimului comitet de 300 care chema cetățenii Capitalei la întruniri). Practic, aproape în fiecare duminică se țineau întruniri și manifestații. La ele continuau să nu participe frunțașii junimiști. Ei sunt însă mereu în preajma eșafodajului puterii**. Consultați de liberali, ei riscau să cadă în repetarea procedului de mai înainte, din timpul guvernării I.C. Brătianu, al „opoziției miluite“. Un incident, pătrunderea poliției în universități, pe coridoare și în sălile de curs, îl silește însă pe T. Maiorescu, în calitatea lui de rector (tocmai fusese reales la 26 octombrie/7 noiembrie 1896 cu 37 voturi din 55), să ia apărarea studenților la Senat, declarând că-și va da demisia

⁶ „Timpul“, nr. 239 din 29 octombrie/10 noiembrie, nr. 245 din 5/17 noiembrie, nr. 250 din 12/24 noiembrie 1896.

* Din această cauză regele îl și numea pe N. Filipescu „un rău element“, un om politic care îl deranja (vezi T. Maiorescu, *Însemnări zilnice*, jurnal nr. 17, mss 3658, f. 72).

** T. Maiorescu este consultat de rege la 16/28 noiembrie în privința chestiunii Ghenadie, acesta comunicându-i că va trebui ca guvernul să ceară Sinodului revizuirea hotărârii, să se schimbe ministrul Cultelor (P. Poni), iar Ghenadie să-și dea demisia. Lui P.P. Carp regele îi trimite vorbă: „je veux vous demander un conseil“. Același T. Maiorescu este consultat și de D.A. Sturdza care-i atrage atenția că „pericolul chestiunii vine de la Rusia [...]. De aceasta mi-e teamă și de aceasta aș vrea să se aplaneze chestia Ghenadie“. T. Maiorescu refuză să dea altceva decât sfaturi generale („Fă d-ta ce crezi ca guvern; ce are să facă Ghenadie, e altă treabă“), iar atunci când șeful guvernului îi spune că va mai trece pe la el, Maiorescu notează: „Aceasta mi-e neplăcut. Eu nu vreau să fiu de conivență cu el. Trebuie să caut a arăta că rămân opoziție“ (*idem*, f. 73, 74). Asupra desfășurării audienței lui Carp la rege, ca și asupra celei a lui L. Catargiu de altfel, nu avem surse (dezavantajul de a nu scrie memorii).

(ceea ce și face) pentru că: „Eu nu pot sta în capul unei Universități pângărite“.

Între timp guvernul Sturdza își trăiește ultimele momente. L. Catargiu este chemat la Palat să-și spună părerea. Șeful conservator declară categoric că guvernul Sturdza trebuie să demisioneze și să fie înlocuit de un alt guvern, tot liberal, eventual cu președintele Camerei în frunte*. În ciuda rezistenței lui D.A. Sturdza (care nu voia un alt guvern liberal fără el ca șef, căci se temea că-și va pierde și șefia partidului, și prefera venirea conservatorilor), la 11 noiembrie, cu consimțământul tuturor liberalilor, se formează guvernul P.S. Aurelian (cu o viață foarte scurtă, căci era născut dintr-un compromis și cu un singur scop: rezolvarea chestiunii Ghenadie). Conservatorii l-au numit „minister de cârpăceală“⁷. Dar i-au dat sprijin în rezolvarea chestiunii mitropolitane, L. Catargiu obținând de la mitropolit demisia sa pe care șeful conservator o va da regelui**. La 1 decembrie P.S. Aurelian îl vizitează pe L. Catargiu la el acasă pentru a dobândi condițiile împăcării mitropolitului Ghenadie. Presa conservatoare a ținut să sărbătorească faptul***. Pe de altă parte o opoziție comună a celor două partide se fixează în desele întâlniri ale lui Take Ionescu cu V. Lascăr, ministrul de Interne (cei doi fiind în strânse relații colegiale din avocatură). Cu concursul ambelor partide criza exmitropolitului Ghenadie este aplanată.

De remarcat că junimiștii, după cum nu se amestecă în nici unul dintre momentele crizei Ghenadie, nu se amestecă nici în

* După C. Bacalbașa regele i-ar fi oferit lui puterea, dar L. Catargiu a refuzat pentru că se angajase în fața lui Ghenadie că-l va readuce în scaunul mitropolitan și n-avea cum să-și țină făgăduiala. De aceea, el ar fi declarat: „Nu, sire; liberalii au deschis chestia Ghenadie, liberalii trebuie s-o închidă. Trebuie să vină un alt guvern liberal“ (C. Bacalbașa, *op. cit.*, vol. II, p. 220).

⁷ „Timpul“, nr. 529 din 23 noiembrie/5 decembrie 1896.

** Se pare că Ghenadie ar fi dat o demisie și lui N. Flea (vezi o scrisoare a lui Vasile Lascăr către Take Ionescu din 20 aprilie 1900, în M. Theodorian-Carada, *Vasile Lascăr*, București, 1913, p. 135 și urm.)

*** Vezi, de pildă, „Timpul“, nr. 267 din 3/15 decembrie 1896, articolul *Trăiască Lascăr Catargiu* și demersul scris cu albine. „Epoca“ publică un articol asemănător, închinat lui N. Filipescu.

aplanarea ei. V. Lascăr i-a cerut lui T. Maiorescu ca grupul lor să fie de acord cu modalitatea sub care guvernul liberal va rezolva criza. Maiorescu îi răspunde că „noi n-avem cu Ghenadie nici în clin, nici în mănecă“, iar Carp: „noi nu ne amestecăm în a da sfaturi guvernului; să aranjeze chestia mitropolitului cum crede. Noi nu facem agitații în genere, mai ales nu în chestia mitropolitului“⁸. Junimiștii erau convinși că în mult agitata chestiune atitudinea lor a fost bună, nu a conservatorilor catargiști. „Conservatorii își fac iluzii — scria Maiorescu. Atitudinea rezervată a junimiștilor cred că a fost singura cuminte și că de astă dată am dobândit toată încrederea regelui și a oamenilor cuminte din țară, cu toată părerea contrară a politicianilor à la Flea—Filipescu“⁹. Că așa era, junimiștii căutau s-o dovedească cu înscrierile în clubul lor ale unor liberali: deputații și senatorii din Tecuci și Focșani, cu Take Atanasiu și N. Săveanu în frunte, avocatul Toneanu din Galați (fostul prefect al liberalilor la Tulcea și mai înainte prim-procuror), cu mai mulți prieteni ai săi („căci el, Toneanu, și-a pierdut acum toate iluziile asupra liberalilor“) ¹⁰. T. Maiorescu notează: „de altminteri noi trebuie să fim tocmai acum rezervați cu liberalii care năvălesc la noi, că ar putea unii să ne devie inco-mozi“. În același timp, avocatului Vineș, la Camera avocaților, nu se poate abține să nu-i spună: „că nu trece zi în care să nu ne dea de a înțelege, când lui Ghermani la Cameră când mie la Senat, că vor să se apropie de noi“. Intenția lui Maiorescu era „să se audă la conservatori (subl. în text) că noi suntem acum îmbulziți de apropierea multor liberali) și că rezistăm pentru ca conservatorii să se lase mai jos când va veni vorba de formarea ministerului L. Catargiu“. Procedul nu era tocmai leal și de aceea lui T. Maiorescu însuși îi pare rău că l-a luat gura pe dinainte¹¹.

⁸ T. Maiorescu, *Însemnări zilnice*, jurnal nr. 17, mss. 3658, f. 81.

⁹ *Ibidem*, f. 84.

¹⁰ *Ibidem*, f. 81, 82.

¹¹ *Ibidem*, f. 83–84.

Conservatorii catargiști, la rândul lor, caută și găsesc aliați. În vreme ce junimiștii cochetau cu liberalii disidenți, ei își apropie pe radicalii lui G. Panu, cu care, de altfel, se și unesc. Faptul poate părea bizar pentru un om politic cu delimitări politice clare și reținut în fața mezialanțelor ideologice — pe care de altfel, le respinge. Nu era însă bizar pentru chipul cum se făcea politică în Vechiul Regat la sfârșitul veacului trecut, adică într-un cadru doctrinar foarte amestecat, de regulă fără delimitări categorice. Ideile erau în slujba intereselor. După 1892 G. Panu a început să renunțe la principiile democrat-radicale, pentru care militase până atunci, și la „procedările” speciale ale grupului radical, pentru că „din punct de vedere practic s-a convins [...] că nu-l vor duce la nici un rezultat și că va fi condamnat, după credința d-sale, să rămâie veșnic un doctrinar, un propagator teoretic, un ziarist eminent, dar nimic mai mult”, cum ține să consemneze Teodor Vasiliu, unul din adepții lui¹². Or, G. Panu voia să fie mai mult. Nu-i vorba, realul său talent politic îl recomanda pentru cele mai înalte funcții. După ce s-a convins că Parlamentul conservator era unul „de lungă durată” și pus pe fapte, G. Panu s-a hotărât să se apropie de conservatori. El a și găsit calea apropierii prin susținerea în Parlament a programului de reforme conservatoare care avea, „în unele puncte de detaliu numai, iar nu în doctrinele fundamentale, oarecare asemănare cu doctrinele radicale”, cum sublinia același Teodor Vasiliu. În 1892, G. Panu încheie un cartel electoral cu guvernul, la alegerile comunale din 1894 altul*. În răspunsul la Mesajul Tro-

¹² Teodor Vasiliu, *Radicalii*, p. 106.

* La acestea din urmă, la Iași, lista radicală cade, Gr. Macri, liderul radical local, potrivit noii direcții preluate de G. Panu, îi trimitea acestuia o scrisoare foarte ironică, de ecou în epocă, pe care o încheiea cu vorbele: „Vă anunț că, nemulțumit de modul cum șeful încasează pentru el singur prețul, mă retrag din societatea sub firma Panu et C-nie, hotărât fiind a deschide comerț pe socoteala mea” (*Ibidem*, p. 110). Acestei scrisori Panu îi răspunde acuzând, ne-loial, sănătatea fostului coleg și prieten: „Ne pare bine că dl. Macri se retrage. De aceea îi zicem: călătorie bună și sănătate, mai ales sănătate!” („Lupta” din 16 septembrie 1894).

nului din decembrie 1894 Panu explica aceste carteluri prin aceea că lui conservatorii i se păreau superiori liberalilor mai ales în chestiunile economice și sociale și în soluțiile ce căutau să le dea acestora. Programatic liderul radical își metamorfozează ideile*. El renunță la vechile principii și idealuri pentru a se acomoda noii sale sfere de interese politice (între altele Panu nu sprijină „Liga votului universal” creată la inițiativa ziarelor „Românul” și „Evenimentul”, nu întreprinde nimic pentru sprijinirea țăranilor în timpul acțiunii lor contra Legii maximului ș.a.). Fostul său adept, Teodor Vasiliu, rezuma astfel părerea sa despre Panu: „inteligente găsim foarte numeroase în țara noastră; caractere însă integre mult mai puține. De aceea cred că șeful radical nu va putea juca niciodată un rol de prim rang în politica noastră”. Într-adevăr, nu va avea un rol de prima mărime, dar nu neapărat din lipsă de caracter, ci îndeosebi, din lipsă de noroc și capacitate de orientare, într-o lume politică cu moravuri bizantine¹³. Aproximativ de conservatori se materializează în 1896. Panu stabilește o înțelegere cu L. Catargiu, cu aprobarea comitetului conservator, prin care cel dintâi se angaja „să dea concursul său stăruitor Partidului Conservator”¹⁴. Ulterior, în martie 1897, G. Panu, „în numele tuturor radicalilor din țară”, are consfătuire cu liderii conservatori. Rezultatul: G. Panu și radicalii se contopesc definitiv cu conservatorii, făcând de aici înainte „un singur și nedespărțit partid”¹⁵. Punctul central al înțelegerii era un post de ministru pe care Panu l-a cerut și liderii conservatori l-au făgăduit, incluzându-l pe lista viitorului guvern**. Aceasta

* După C. Esarcu, fostul liberal, acum conservator, fenomenul era invers. Adică: „Partidul conservator a înțeles că trebuie să se dezbrace de ideile vechi și să evolueze, ca dovadă fuzionarea radicalilor, unul din cele mai înaintate partide” (B.A.R., secția mss., fond D.A. Sturdza, XVI, varia, doc. 127).

¹³ Vezi portretul lui G. Panu făcut de noi în *Lumea românească la 1900*, p. 94-96.

¹⁴ „Timpul”, nr. 50 din 4/16 martie 1897.

¹⁵ *Ibidem*.

** Unde ar fi fost dacă nu ar fi intervenit opoziția regelui Carol care și-a raliat pe junimiști pentru a-l sprijini. Ar fi fost și Panu ministru cum au fost și N. Flea și C. Dissescu.

fără să-i consulte pe junimiști, care vor reacționa potrivit o dată momentul sosit. Ca și junimiștii care se bucurau de tentativele de apropiere ale unor liberali de grupul lor, catargiștii își exprimau, nu mai puțin, satisfacția de contopirea (de fapt trecerea) radicalilor în rândurile lor*.

La începutul anului 1897, conservatorii participă la câteva alegeri parțiale: Botoșani, Romanți, Putna, Galați, Caracal, Vaslui, Iași, Brăila. Candidează P.P. Carp, L. Catargiu, Take Ionescu, G. Panu, N. Filipescu, C. Dissescu, G. Constantinescu. Reușesc L. Catargiu la Iași, P.P. Carp la Vaslui, Take Ionescu la Caracal. Primii doi sunt aleși cu concursul guvernului, ceea ce nu împiedică presa conservatoare să scrie: „rezultatul alegerilor parțiale pentru Senat și Cameră este simptomul cel mai neîndoios și cel mai elocint al adevăratei stări a opiniei publice în toată țara”¹⁶. Colaborarea grupărilor conservatoare din timpul alegerilor nu se prelungește și dincolo de ele. Într-o audiență a lui Maiorescu la rege, de la 23 februarie/8 martie, suveranul îi atrage atenția fruntașului junimist că „trebuie numai două partide”, că trebuie, ca atare, evitată „lupta pentru șefie în Partidul Conservator” și poate cel mai bine ar fi să se aleagă „un comitet de 4 à 5 pour diriger”¹⁷. Chestiunea șefiei

* „Acest eveniment politic — scrie oficiosul de presă conservator — dovedește încă o dată că Partidul Conservator român, departe de a fi reacționar sau antidemocratic, cum îl învinuiesc potrivnicii săi, răspunde necesității tuturor straturilor sociale și că, în marginile largi ale ideilor conservatoare, își poate găsi locul orice pornire întemeiată pe reale nevoi ale țării”. Concluzia era forțată — până la urmă totul pornise și rămăsese de la și la dorința lui G. Panu de a fi și el ministru în țara românească, dar prilejul era nimerit pentru conservatori să-și facă propagandă și încă într-un domeniu — acela al ideilor programatice — unde nu se putea spune deloc că erau democrați. Intrarea radicalilor în Partidul Conservator are și un happy-end. Junimiștii, nemulțumiți că Panu i-a preferat pe catargiști și nu pe ei — el fusese solicitat și de adepții lui P.P. Carp —, au început să declare în presă că ei încetează orice colaborare cu vechii conservatori sub cuvânt că „partidul acestora a abdicat de la ideile conservatoare de vreme ce s-a putut coaliza cu radicalii lui Panu”.

¹⁶ „Timpul”, nr. 13 din 18/30 ianuarie 1897. „Pe când ne așteptam să stăm în opoziție cel puțin timpul unei legislaturi ne pomenim cu o situațiune care ne impune datoria de a deschide lupta mai de timpuriu” (vezi și nr. 34 din 13/25 februarie 1897).

¹⁷ T. Maiorescu, *Însemnări zilnice*, jurnal nr. 17, mss. 3658, f. 101-102.

pare să devină și mai complicată după ce la 3/15 martie 1897 moare la Paris Al. Lahovari, cel care, în ochii celor mai mulți, urma să fie șeful viitor, singurul care „avea destulă autoritate morală, destul talent și destulă cultură spre a ține piept competițiunei lui Petre Carp la șefia partidului. Pierind Lahovari mare parte a tineretului își întorcea acum privirile către șeful junimiștilor”¹⁸. Și nu numai tinerii. În memoriile sale, T. Maiorescu notează că la el a venit, la 20 martie/1 aprilie, generalul Iacob Lahovari (fratele lui Alexandru). A venit în absența lui P.P. Carp (acesta era la Țibănești), dar ca la un alter ego al lui Carp. Iacob Lahovari i-a propus împăcarea celor două cluburi cu L. Catargiu președinte și cu revizuirea statutelor. „Căci toți — spune Iacob Lahovari — recunosc că junimiștii au avut două mari merite când au ieșit din partid: 1. Chestia externă, unde au avut dreptate; 2. popularizarea conservatorismului. Aceste două sunt acum câștigate. De ce dar separarea”. Și generalul Lahovari adaugă faptul că el, fratele său Jean, L. Catargiu, Take Ionescu, N. Filipescu „sunt gata a recunoaște pe Carp ca șef, succesor a lui Lascăr”¹⁹. N-avem altă știre decât aceasta, asupra unei propuneri de șefie adresată lui Carp. Dacă această ofertă a fost totuși făcută, și încă de la cel mai înalt nivel, a fost mai mult ca sigur însoțită de o seamă de condiții pe care Carp nu le-a putut accepta*. Fapt e că P.P. Carp, refuzând acum o șefie, sau fiind nevoit s-o refuze, va fi silit zece ani să alerge după ea până când, în sfârșit, s-o obțină în 1907,

¹⁸ C. Bacalbașa, *op. cit.*, vol. 4 (1910–1914), București, 1933, p. 224.

¹⁹ T. Maiorescu, *op. cit.*, jurnal nr. 17, mss. 3658, f. 108.

* Nu putem pune însă la îndoială veracitatea informației date de Maiorescu, totdeauna un om de o corectitudine exemplară cu sine însuși. Așadar, lui Carp, indirect, i s-a oferit șansa șefiei. Tot Maiorescu ne spune că el a refuzat-o. Rămânând în domeniul presupunerilor este probabil că propunerea n-a fost prea ferm făcută, nici direct și nici susținută autorizat. N-avem informații asupra unor discuții între Carp și liderii conservatori în acest moment afară de o afirmație a lui C. Gane, care nu o certifică (C. Gane, *op. cit.*, vol. II, p. 180). P.P. Carp nu era deloc iubit de cei mai mulți frunțași conservatori, după cum o vor și dovedi în 1899. (Exprimăm din nou regretul nostru de a nu fi găsit arhiva Clubului Central Conservator și de a ne vedea siliți din această cauză să rămânem adesea în domeniul presupunerilor).

în plină bătrânețe, când bucuria nu mai putea avea același gust. Destinul lui Carp e asemănător altui conservator, Disraeli, care și acela, cu toate că inteligența, talentul oratoric, puternica virilitate politică îl recomandaseră din tinerețe la șefia partidului, nu obține înalta funcție decât la 70 de ani. Însă ceea ce e mai ușor de explicat pentru Anglia, țara tuturor tradițiilor, unde bătrânețea pentru un om politic e o mare virtute, unde tot ce e ornat cu vechime are preț, în Vechiul Regat, unde nu se poate spune că vreo tradiție politică se consolidase, explicația trebuie căutată în altă parte. Și probabil ea rămâne în hățișurile necunoscute ale luptei pentru Putere.

Între timp, D.A. Sturdza, după ce provoacă o criză la președinția Senatului (la 1/13 martie își dă demisia și din președinție și din senatorie pe motiv „de vârstă” — 64 de ani) și o alta de guvern (la 5/17 sturdziștii Gogu Cantacuzino de la Finanțe și C. Stoicescu de la Externe își dau demisia), îl forțează pe P.S. Aurelian să se retragă (26 martie/7 aprilie). Și revine el la putere (avusese abilitatea ca în februarie 1897 să ceară și să obțină reconfirmarea lui ca șef al partidului și totodată ca președinte). Conservatorii răspund revenirii lui Sturdza organizând la 31 martie/12 aprilie o mare întrunire la Dacia. Motivarea era proclamarea lui G. Manu drept candidat al opoziției pe locul de senator rămas vacant după demisia lui Dimitrie Sturdza*. Vorbitorii, P.P. Carp, T. Maiorescu, L. Catargiu, G. Manu, Take Ionescu, C. Boerescu, N. Filipescu profită de prilej și atacă pe liberali, mai ales pe Sturdza. La întruniri participă N. Fleva cu mulți din adepții lui liberali. La 6/18 aprilie conservatorii (fără junimiști) țin un congres (așa îl numește presa conservatoare), la clubul partidului din București, cu delegați veniți din partea tuturor cluburilor din țară²⁰. La congres, vorbesc mai mulți fruntași: L. Catargiu, N. Economu, M. Balș, G. Panu, I. Comăneanu din Pitești, I. Grădișteanu

* În alegeri G. Manu cade, obținând cu 49 de voturi mai puțin decât candidatul guvernului.

²⁰ Vezi lista lor în „Timpul”, nr. 79 din 8/20 aprilie 1897.

nu, Take Ionescu, N. Rășcanu din Ploiești ș.a. Toți, deschis, unii cu aprindere, contra lui D.A. Sturdza, care era „nu numai rău, nu numai mizerabil, dar o permanentă primejdie“, cum îl „caracteriza“ N. Economu. Vrerea conservatorilor în acel moment o preciza L. Catargiu: „Suntem nu numai în drept, suntem datori față de țară și de propria noastră conștiință să lucrăm pe toate căile legale la răsturnarea acestui guvern [...] Noi suntem gata să luăm răspunderea conducerii treburilor statului“²¹.

²¹ *Ibidem.*

2. Confruntări de idei

Nota antiliberală era, ca de obicei, mult mai ferm conturată la conservatorii catargiști decât la junimiști. P.P. Carp, de altfel, se și împacă cu D.A. Sturdza (cumnatul lui) în holul Palatului de la Cotroceni în mai 1897 (se întâlnesc aici în urma îmbolnăvirii prințului Ferdinand). Între cele două grupări conservatoare intervine, în mai, și o dispută în jurul unei candidaturi la Ploiești, unde constituționalii îl propuseră pe Al. Enescu, iar catargiștii pe N. Filipescu. La Ploiești candidează până la urmă amândoi, ceea ce ușurează victoria liberalului Cireșaru*.

Conservatorii găsesc și în atitudinea agrară a liberalilor prilej de atacuri. În ultimii ani ai secolului al XIX-lea și la începutul veacului nostru ideile lor agrare se mențin într-o aceeași sferă nicidecum angajantă. De fapt angajantă era, dar numai în sensul intereselor marilor proprietari. Când, la începutul lui 1897, liberalii vin cu un proiect de înființare a unei Case Rurale, urmărind să mijlocească vânzarea moșiilor, inclusiv particulare, în loturi mici către țărani, conservatorii reacționează violent. Parcelarea moșiilor particulare, credeau ei, se făcea oricum în fiecare an prin codul civil și legea succesiunilor. Take Ionescu, în Parlament, cu pornirea colegului îndatoritor, care n-avea moșii, dar avea ambiții în Partidul Conservatorilor, considera proiectul ca „necesariu”, tulburător de spirite („la țară se va zice că ori de câte ori țărani vor voi să devină proprietari, vor putea”). Țărani vor cere proprietarilor să-și vândă moșia, căci ei „n-au concepția noastră asupra proprietății”, ei cred că „proprietar al pământului e acel care-l lucrează”. Nu va trece o generație și proprietatea rurală mare și mijlocie va

* La această alegere junimiștii merg și mai departe susținând, la balotajul dintre N. Filipescu și Cireșaru, pe acesta din urmă. „La primul scrutin mai aveau o scuză, scrie «Timpul» (nr. 105 din 13/25 mai 1897), dar la balotaj a fost o mare greșală să dai voturi conservatoare candidatului liberal”.

fi expropriată. Va scădea „averea națională”. Or, „noi n-avem dreptul să transformăm România într-un laboratoriu de experiențe sociologice [...] Lăsați vremea să lucreze și veți ajunge cu timpul la același rezultat”. Opera cuminte a vremii „nu poate fi substituită. Neamul românesc are de făcut o politică imperială (noțiunea avea atunci un înțeles mult mai restrâns decât va avea ulterior), politica cea mare” și nu poate face aceasta cu „o republică de țărani”¹. Al. Marghiloman, la 21 februarie, la Cameră, considera proiectul creator de discordie între proprietari și țărani, o piedică în calea colonizărilor interne, și cerea guvernului să trateze „cu proprietarii, nu cu țărani”².

Chestiunea pământului nu era singura ridicată de acuta problemă agrară din România. Pământul nu trebuie, pe de altă parte, înțeles doar ca un factor economic, ci ca unul „vital”*. Când Duiliu Zamfirescu învinuia de pro-țărănească poezia lui G. Coșbuc „Noi vrem pământ”, considerând-o chiar a nici nu fi poezie căci nu exprima decât „o biată” revendicare de ordin economic, prozatorul român greșea profund. „Noi vrem pământ”, spunea Zamfirescu, nu poate fi „material poetic”, cum nu putea fi „Noi vrem bumbac”. Numai că bumbacul este un element oarecare într-un proces de producție și nu un permanent izvor de viață, o ființă vie cum era pentru țaran pământul pe care-l muncea împreună cu copiii lui și pe care mai înainte îl munciseră părinții și moșii lui. O puternică îngemănare a vieții și muncii trăia în această „revendicare”**.

¹ „Timpul”, nr. 41 și 44 din 21 februarie/5 martie și 25 februarie/9 martie 1897.

² *Idem*, nr. 43 din 23 februarie/7 martie 1897.

* M. Manoilescu scria: „Pământul nu este nici marfă, nici capital. Pământul este la țară *tatăl tuturor*, din care crește orice viață nouă. Pământul, ca și aerul, este un dar al lui Dumnezeu, nu un «post» oarecare în contabilitatea întreprinderii agricole!” (*Rostul și destinul burgheziei românești*, București, 1942, p. 172).

** Mult mai bine redată de Ion al lui Rebreanu, decât de *Viața la țară* a lui D. Zamfirescu. Romanul lui D. Zamfirescu (ca și *Tănase Scatiu*, celălalt roman al său) e scris departe de țară (era în post diplomatic la Roma din 1888) și trădează mai mult nostalgie după „câmpul nostru pustiu”, cum se exprima el într-o scrisoare către Margareta Miller-Verghi, decât cunoașterea satului real

Utile erau și o administrație mai bună și mai morală, un învățământ agricol mai eficace, învoieli agricole mai bune ș.a., pe care le susțineau conservatorii ca măsuri „mai grabnice de făcut“, dar ceea ce clasele guvernante ale epocii numeau nu fără o oarecare îngrijorare și teamă „chestiunea țărănească“ nu se putea rezolva numai prin ele. Un alt element trebuie iarăși luat în seamă. Șt. Zeletin l-a pus bine în evidență. Inexistența unui spirit de muncă uniformă, sistematică de tip burghez și, dimpotrivă, existența unui spirit rural, de muncă pe apucate. Incontestabil, cum mai toți cercetătorii fenomenului rural au observat, în lumea satelor, fie că era vorba de bogați sau de săraci, stăruiau tradiția și rutina³. Spiritul individualist burghez încă nu pătrunsesese semnificativ decât în rândurile arendașilor. În rest, materializarea lui nu se observă în calitatea muncii, ci în raporturile dintre marii proprietari și țărani, unde aduce o despărțire accentuată și un antagonism extrem.

Înainte de secolul al XIX-lea nu domnea între țărani și boieri o armonie⁴. Tendințele boierului de a exploata pe țăran erau însă mai puțin întreținute⁵. Exportul era restrâns și nu exista o economie a profitului, ci numai a consumației, în care desigur boierii aveau cea mai importantă parte⁶. După Adrianopol și deschiderea Strămtorilor economia agricolă începe să se dezvolte „pentru profit“. Spiritul capitalist de exploatare

(vezi Sanda Stolojan, *La société roumaine vue par Duiliu Zamfirescu: arrivisme ou continuité*, în „Revue des études roumaines“, XV, Paris, 1975, p. 53–66).

³ „Omul de la țară, scria M. Manoilescu, nu vrea să iasă «din rândul celorlalți» și preferă să execute toate actele, majore și minore, ale existenței lui într-un anumit ritm impus de obiceiuri. În cultura pământului, ca și în ritualul superstițiilor, oamenii de la țară, *boieri sau țărani*, sunt egal de conservatori și de tradiționaliști“ (*op. cit.*, p. 172).

⁴ Aurel Popovici era mai curând idilic când scria: „Țăranii români cu boierimea s-au trezit în lume. Se mai certau, se mai împăcau, ca în orice familii, dar împreună au trăit și împreună trebuiau «să trăiască mai departe»“ (*Naționalism sau Democrație*, București, 1910, p. 324).

⁵ Vezi Radu Rosetti, *Pentru ce s-au răsculat țăranii?*, București, 1908, p. 449, mai puțin tendința acestuia de idealizare a raporturilor țăran—boier.

⁶ G. Zane scria în 1927: „Spiritul de speculație era absolut necunoscut în Principate. Economia era organizată pe baza satisfacerii nevoilor“ (citată după M. Manoilescu, *op. cit.*, p. 171).

stârnește „o năzuință de câștig în proporții necunoscute până atunci la boierimea noastră“. Implicit o aprigă exploatare a țăranilor, mai aprigă decât oricând. Același Zane scrie: „În cursul veacului al 18-lea boierii încearcă să câștige proprietăți cât mai mari. Acum la începutul veacului al 19-lea ei *căutau să scoată câți mai mulți bani lichizi din proprietățile lor*“*.

Potolită ca de obicei în timpul verii, agitația politică se reia toamna stimulată iarăși de o nouă greșală a guvernului Sturdza (decorarea lui Jezzensky cu coroana României, adică a celui care fusese procuror în procesul Memorandumului). Din nou în fruntea ei sunt conservatorii catargiști. Tot ei se amestecă și în agitațiile antievreiești** prin N. Filipescu, principalul animator al manifestației de la 23 octombrie***, el în înțelegere cu M. Pherekide, care știa că manifestația va avea loc și a lăsat-o să se desfășoare, intervenind târziu și fără

* M. Manoilescu, *op. cit.*, p. 171. Valoroase cercetări ulterioare au luminat îndeajuns acest aspect. Reținem între ele: Andrei Oțetea, *Pătrunderea comerțului românesc în circuitul internațional (în perioada de trecere de la feudalism la capitalism)*, București, 1977; Constantin C. Giurescu, *Contribuțiuni la studiul originilor și dezvoltării burgheziei române până la 1848*, București, 1972; Mircea N. Popa, *La circulation monétaire de l'évolution des prix en Valachie (1773-1831)*, București, 1974, studiile lui Al. Gonța, Gh. Platon și studiul lui G.D. Iscriu, *Aspecte privind relațiile de proprietate și de muncă în Țările Române în perioada de trecere de la feudalism la capitalism*, București, 1979.

** În noiembrie 1896 evreii, mai cu seamă evreii pământeni, și-au arătat deschis împotrivirea la un proiect de lege depus de ministrul de Război, A. Berindei, prin care tinerii evrei erau dispensați de serviciul militar. Câteva exemple ce arătau că soldații evrei nu prea erau credincioși serviciului lor fuseseră de ajuns ca să motiveze un astfel de proiect în conjunctura afacerii Dreyfus din Franța. La 23 noiembrie, evreii se întrunesc la „Dacia“ pentru a protesta. Contrareacția are imediat loc, provocată de agenți electorali ai celor două partide. Pe străzile Dudești, Sf. Vineri, Văcărești, Cantemir, Carol, Lipscani, Victoria ș.a. sunt sparte geamuri, unii evrei sunt bătuti. Intervin poliția și armata.

*** La clubul conservator Take Ionescu i-a reproșat lui N. Filipescu amestecul său prea fățiș în această manifestație. N. Filipescu i-a ripostat că a făcut ce a făcut în calitate de „bun român“. Atunci Take Ionescu i-a răspuns: „În numele tău personal poți face tot ce-ți place, dar n-ai dreptul să faci solidar partidul cu tine. Până acum nu-mi ești încă șef pentru ca să fiu obligat să mă supun la tot ce faci“ (C. Bacalbașa, *op. cit.*, vol. II, p. 232).

vlagă⁷. Ca și mai înainte junimiștii nu se amestecă în toate aceste agitații. Dimpotrivă, P.P. Carp interpelează guvernul în Parlament pentru tulburările în București, iar T. Maiorescu își înaintează demisia din rectorat (respinsă de Spiru Haret). Junimiștii, pentru a se apropia de putere, preferau calea, verificată și dovedită eficientă, a dobândirii bunăvoinței regale. La 29 noiembrie/19 decembrie, T. Maiorescu obține de la Carol I făgăduiala că nicidecum conservatorii catargiști nu vor veni la putere fără junimiști. Cu acel prilej regele caracteriza pe N. Filipescu ca pe „un mauvais élément, comme Fleva”, iar pe Take Ionescu drept „très intelligent” și care trebuia supravegheat și nelăsat să fie singur inspirator al unui guvern. Prezența junimiștilor în guvern, cu recunoscuta lor prudență și înțelepciune, i se părea regelui neapărat necesară. Cel puțin așa îi spunea lui T. Maiorescu⁸. Și acesta din urmă era mulțumit de asigurările regelui*.

⁷ *Ibidem*, p. 225–226.

⁸ T. Maiorescu, *Însemnări zilnice*, jurnal nr. 18, mss. 3659, f. 42–45.

** Nu și P.P. Carp, care s-a arătat „vizibil dezolat” de întrevvedere. „Dar ce așteaptă? — se întreba Maiorescu. Ca regele să-mi spuie că Carp trebuie să fie chemat la guvern fără Catargi? Sau ca eu să sugerez aceasta regelui? Eu nu o puteam face fiindcă în momentul de față cred lucrul primejdios. S-ar forma îndată o formidabilă dușmănie a conservatorilor contra lui și poate coalizarea lor cu liberalii căzuți de la guvern. Și atunci confuzia politică și mai mare”. Cugetare înțeleaptă, nu încapă îndoială. Maiorescu nu vedea pentru junimiști o altă cale decât reapropierea cât mai strânsă de catargiști. Faptul i se părea posibil mai ales în acel moment, când, în urma duelului lui N. Filipescu cu G. Em. Lahovari și moartea celui din urmă (G. Em. Lahovari era redactorul responsabil al ziarului „L'Indépendance Roumaine”, ziar conservator. În ultimul timp acesta se arătase mai puțin docil față de deciziile conducerii conservatoare. Filipescu, iritat, a cerut de mai multe ori lui Lahovari să reîntre în rânduri. Până la urmă l-a provocat la duel și, din greșeală, l-a omorât, ceea ce a atras după sine inculparea lui Filipescu și a celor patru martori). Filipescu putea influența mai puțin sau deloc, pentru un timp, deciziile conservatorilor. Și N. Filipescu se arătase a fi un adversar al constituționalilor. Acestei dorințe de apropiere de catargiști a lui T. Maiorescu îi corespunde indirect și discursul în contra adresei din ședința Senatului de la 4/16 decembrie 1897 când, după propria-i expresie, îl „execută” pe D.A. Sturdza pe chestiunea atitudinii sale duble în problema transilvăneană (vezi T. Maiorescu, *Discursuri parlamentare*, vol. V (1895–1899), p. 203–239). Nu întâmplător N. Filipescu însuși îi spunea tocmai lui la 19 februarie/3 martie că domnia lui Carol I îi părea foarte slabă („noi cu Tripla Alianță am ajuns să decorăm pe Jezzensky”) (T. Maiorescu, *Însemnări zilnice*, jurnal nr. 18, mss. 3659, f. 64).

3. Rotativa guvernamentală reintră în funcțiune

Într-o stare de relativă acalmie conservatorii organizează la 8/10 și 9/21 noiembrie la Iași Congresul Cercului de studii sociale cu participarea multor fruntași: Take Ionescu, C. Olănescu, N. Filipescu, dr. C.I. Istrati, G. Panu, C. Esarcu ș.a. Era și un prilej de a evidenția capacitatea intelectuală a tinerilor talente atrase în tabăra conservatoare și nu numai a lor: D. Nenițescu, B. Păltineanu, Al. Bădărău, D. Greceanu ș.a. Acesta era al doilea congres al Cercului, creat pe lângă clubul conservator din București, și activitatea lui se putea dovedi utilă pentru activitatea legislativă din viitoarele guvernări, discuțiile fiind foarte deschise, ceea ce îngăduia posibile soluții practice în cercurile de decizie¹.

Acalmia politică încetează în primăvara lui 1898. Drapeliiștii, conduși de V. Lascăr, și fleviștii încep o violentă campanie contra sturdziștilor. D.A. Sturdza încearcă să potolească fierberea politică, intrând în tratative cu P. S. Aurelian pentru a forma un guvern de concentrare. Tratativele rămân fără rezultat, deoarece V. Lascăr cere Ministerul de Interne. Or, faptul ar fi însemnat, cel puțin pentru moment, înlăturarea lui Gogu Cantacuzino, cel care era destinat de oculta liberală să ocupe șefia partidului după Sturdza, pregătind terenul pentru I.I.C. Brătianu. Pozițiile diverselor grupări liberale rămân divergente, opoziția dintre ele dominând scena politică. Drept urmare și situația guvernului Sturdza se subrezește pe zi ce trece.

Pe acest fundal conservatorii încep să-și facă mai simțită prezența. În martie, ei susțin cu succes candidatura la Galați

¹ Vezi „Timpul”, nr. 25 din 11/23 noiembrie 1897. O detaliată desfășurare a ședințelor Cercului este la B.A.R., secția mss., fond D.A. Sturdza, XVI, varia, doc. 6 și 127. În cadrul Cercului D. Nenițescu prezintă proiectul său asupra reprezentării minorităților (susținut de Take Ionescu și N. Filipescu), dr. C.I. Istrati vine cu un proiect de reformă a școlilor secundare, Take Ionescu justifică împotrivirea sa la proiectul lui Haret asupra școlilor primare și gimnaziale, B. Păltineanu propune crearea Contenciosului administrativ.

a lui P. Panu (ales deputat la 16/28 martie). La 21 martie/3 aprilie are loc o mare întrunire conservatoare la clubul din București, cu participarea tuturor șefilor (nu și a junimiștilor): L. Catargiu, G. Manu, G. Gr. Cantacuzino, T. Ionescu, I. Lahovari, G. Panu ș.a. Sunt prezenți și reprezentanți ai cluburilor din Dâmbovița, Prahova, Vâlcea, Neamț, Olt, Teleorman, Tecuci. Întâlnirea tuturor semnifica o chemare la strângerea rândurilor și o mai hotărâtă pornire în drumul spre putere. „Suntem împinși la guvern prin puterea favoarei populare, neademenită de nici o făgăduială — declara L. Catargiu. Desigur, „favoarea populară“ era defecțiunea adversarului². A doua zi, la 22 martie/4 aprilie, se întrunește Comitetul Executiv al Partidului Conservator și decide o serie de întruniri publice în București, Iași, Craiova și Galați (ulterior orașele vor fi mai multe). În aprilie și mai se și țin astfel de întruniri la Brăila, Craiova, Galați, Iași, Pitești, Turnu Severin, București. La fiecare din ele participă unul sau mai mulți fruntași (la Craiova merg L. Catargiu și Take Ionescu). Nota dominantă a acestor întruniri era antistudzistă. „D. Sturdza trebuie să se ducă pentru că este o rușine și în fața țării și în fața Europei ca un asemenea om să mai conducă destinele României“ — declara L. Catargiu la București. Cu același prilej, Take Ionescu spunea: „avem ca prim ministru pe un om care s-a făcut, în opoziție ca și la guvern, spionul străinilor în contra românismului“³. Moțiunile adoptate la sfârșitul acestor întruniri erau în aceeași notă, vorbind de „însângerarea demnității acestei țări“ și de hotărârea conservatorilor de a alunga „un guvern tot atât de primejdios prin relele ce îngrămădește, cât prin pilda demoralizatoare ce o dă stând în fruntea afacerilor“. Sturdza era acuzat nu numai de contradicțiile sale în politica externă, dar și de acțiunea neonestă din 1894, când a provocat demisia ofițerilor de cavalerie (tocmai destăinuise în Cameră Costinescu, la 5 martie, amestecul liberalilor în această

² „Timpul“, nr. 65 din 24 martie/5 aprilie 1898.

³ *Idem*, nr. 91 din 28 aprilie/10 mai 1898.

demisie). Aceeași întăritare contra lui Sturdza o vedește interpelarea lui Take Ionescu din Cameră din 29 aprilie/11 mai în chestiunea școlilor române din Brașov (tocmai se citise în Parlamentul României o adresă a ministrului Cultelor din Ungaria care amenința cu închiderea școlilor române de aici dacă nu se refuzau subvențiile venite din România). Take Ionescu îl acuză pe Sturdza de trădare a intereselor naționale (comisese imprudența de a vorbi de sume secrete pe care le dăduse el, ca ministru, brașovenilor).

Paralel cu această susținută campanie de întruniri și atacuri în Parlament se desfășoară și una de presă. Totodată, conservatorii participă la alegerile parțiale din mai de la Iași și Bârlad, câștigându-le pe amândouă prin G. Manu și Costache Lupu (acesta din urmă, junimist, la Bârlad a intrat în balotaj cu Th. Emandi, alt conservator, care, la cererea lui L. Catargiu, se retrage)⁴. În acțiune fiind, conservatorii își strâng rândurile, reorganizând unele cluburi locale (cum, de pildă, pe cel de la Galați) insuficient de „tari“. Și, în același timp, caută să-și apropie valori politice dezertate de la liberali. După G. Panu, reușesc atragerea lui C.G. Dissescu, Barbu Delavrancea și chiar N. Fleva. Meritul era al lui Take Ionescu și Nicolae Filipescu, deosebit de talentați în atragerea oamenilor în jurul lor (ca și generalul Iacob Lahovari, de altfel). Dar era și „meritul“ momentului care era favorabil conservatorilor catargiști. Căci toată lumea politică știa că ei vor fi aceia care vor forma viitorul guvern, eventual cu junimiștii. „Rotativa guvernamentală“ funcționa.

Între timp, reîncep și tratativele de apropiere reciprocă a junimiștilor de conservatori. Pretextul a fost găsit în alegerile comunale din noiembrie 1898. La 12/24 septembrie N. Filipescu îl întreabă pe T. Maiorescu dacă ei s-ar opune la admiterea lui N. Fleva pe lista opoziției la viitoarele alegeri, împreună cu junimistul Ghermani, și cu noii aurelianiști de la „Drapelul“ și

⁴ *Idem*, nr. 103 și 108 din 12/24 mai și 19/31 mai 1898.

dacă se poate promite lui Fleva („care așteaptă ceva perspectivă sigură”) că va fi trimis ministru în străinătate (eventual la Roma). T. Maiorescu n-avea nimic împotriva și nota, nu fără bucurie: „remarcabil că acum vine Nicu Filipescu să se consulte prealabil cu noi”⁵. În același sens, dar pentru alianțe locale, îl consulta și N. Economu, președintele clubului din Craiova, fost prefect catargist („Continuarea semnelor unei mai bune relații între noi și conservatori”⁶). Pentru aceste alegeri, dar nu numai pentru ele, conservatorii catargiști și junimiștii pun la cale o serie de întruniri în țară și în București*. Programul lor îl stabilesc împreună: N. Filipescu, Take Ionescu, I. Grădișteanu, T. Maiorescu, B. Păltineanu, Th. Rosetti, M. Ghermani, D.A. Laurian, Sc. Vârnav, I. Negruzzi**. Aceste întruniri s-au și ținut la Brăila, Caracal, Turnu Severin, Giurgiu, Ploiești, Iași, Craiova, București, cu participarea tuturor fruntașilor conservatori catargiști și junimiști (La București ia cuvântul și P.P. Carp)⁷. Conservatorii de toate nuanțele se arătau hotărâți să lupte aprig în alegerile de la 1 noiembrie și pentru aceasta unitatea lor era necesară***. În preajma alege-

⁵ Titu Maiorescu, *Însemnări zilnice*, jurnal nr. 19, mss. 3660, f. 45 (P.P. Carp se va opune însă includerii lui Fleva pe lista junimistă, dar nu avea nimic împotriva trimerii lui la Roma, *ibidem*, f. 50–51).

⁶ *Ibidem*, f. 40.

* Catargiștii încep seria manifestărilor de toamnă cu entuziasta primire pe care i-o fac lui Take Ionescu la sosirea lui în București de la Sinaia, la 16/28 septembrie 1898, „ca demonstrație contra lui D.A. Sturdza și a «Voinței Naționale» care atacă pe Take Ionescu în zilele din urmă cu mare înverșunare și nedreptate”, cum motiva N. Filipescu rostul foarte călduroasei primiri. („Timpul”, nr. 203 din 18/30 septembrie 1898 și T. Maiorescu, *op. cit.*, jurnal nr. 19, mss. 3660, f. 46–47).

** În momentul stabilirii programului întrunirilor s-au discutat și ideile (izvorâte în cercurile catargiste) de a făgădui construirea unui Canal București—Oltenița, cu București port și crearea unui consiliu permanent de 12 ani, ca organ între primărie și Ministerul de Interne, idei la care oficial s-a renunțat, dar pe diverse căi au fost totuși cunoscute (T. Maiorescu, *op. cit.*, jurnal nr. 19, mss. 3660, f. 53, 54).

⁷ „Timpul”, nr. 226 din 16/28 octombrie 1898.

*** Câte un conservator, ca N. Economu din Craiova, profita de ocazie ca să supraliciteze: „unirea noastră să nu fie numai cu această ocazie ci pentru

rilor se editează și un ziar, „La Roumanie“, cu Al. G. Florescu director (primul număr apare la 16/28 octombrie). La București, mai cu seamă, conservatorii vin cu toți fruntașii lor, a căror listă o prezintă P.P. Carp la întrunirea de la 25 octombrie (în total 31 de candidați). Era o listă politică opusă uneia mai curând gospodărească a liberalilor (cu C.F. Robescu în frunte). Alegerile au fost într-adevăr dârz disputate, cu multe bătăi și capete sparte, cu mari presiuni ale administrației (Sturdza nu voia să piardă). La București, la colegiul I, dacă alegerile ar fi fost libere, conservatorii ar fi câștigat cu majoritate însemnată. Așa, pierde cu o diferență de 361 voturi față de lista guvernamentală. În țară liberalii sturdziști la putere ies victorioși aproape peste tot (afară de Roman, Tecuci, Găiești și alte câteva orașe). Cele mai multe voturi, după guvernamentali, le-au avut liberalii disidenți și după ei conservatorii. Unii dintre conservatorii catargiști au refuzat unirea cu junimiștii în alegeri și au votat liste proprii. Ceea ce nu justifică însă lipsa succesului. T. Maiorescu nu ezita să acuze și alianța liberalilor guvernamentali cu socialiștii ca încă o cauză a victoriei guvernului*. Împotriva marelui amestec al administrației ziarele opoziției au pornit o violentă campanie**. În fața unei prea mari evidențe, regele Carol cere guvernului să anuleze alegerile de la colegiul I București, fapt fără precedent sub domnia

totdeauna și în toate“ (T. Maiorescu, de față, nota: „I-am strâns mâna cu amabilitate și am tăcut“) (T. Maiorescu, *op. cit.*, jurnal nr. 19, mss. 3660, f. 58, 59).

* Așa e îndreptățit să creadă un contemporan (vezi C. Bacalbașa, *op. cit.*, vol. II, p. 248). Un altul, constatând marea decadență în care ajunsese P.N.L. sub noua șefie a lui D.A. Sturdza, scria că numai ea, această decădere, „explica faptul până atunci nepomenit în dezvoltarea noastră politică de la 1866 încoace, că Partidul Conservator începe a deveni popular și ajunge în opinia publică a ține cumpănă partidului liberal, ba uneori a-l și întrece“ (T. Maiorescu, *Discursuri parlamentare...*, vol. V (1895–1899), p. 67).

** La 10 noiembrie, junimiștii prezintă Ministerului de Interne o contestație asupra desfășurării alegerilor de la București, redactată de C.C. Arion și subscrisă de Comitetul Clubului constituțional. Catargiștii nu se solidarizează cu această contestație, neîmpărtășind modalitatea folosită. În schimb, îl delegă pe șeful lor, L. Catargiu, să ceară audiență la Palat. Ceea ce acesta și face, ducându-se la Sinaia, la 5/17 noiembrie.

lui*. Pentru opoziție era un real succes. „Acum lumea era încredințată că zilele acestuia (ale guvernului — *n. n.*) sunt numărate”⁸. Nu întâmplător încep acum audiențele la Palat: L. Catargiu, P.P. Carp, T. Maiorescu, Em. Porumbaru ș.a. Carp s-a dus după Catargiu și i-a cerut regelui să schimbe partidul de la guvern. Dar „Sturdza est rempli de bonnes intentions”, i-ar fi spus Carol I, la care Carp a venit prompt cu replica: „et l'enfer est pavé”. Regele îi mai spune că deocamdată nu-i poate chema pe conservatori pentru că nu e nici o înțelegere între catargiști și junimiști și-l însărcinează pe P.P. Carp să ajungă la o înțelegere ca „pentru guvern” cu L. Catargiu (ceva asemănător îi spusese și acestuia din urmă dar, se pare (n-avem relatarea întrevederii), mai puțin limpede, de aceea L. Catargiu nici n-a făcut demersuri). În același timp regele îi cere lui Carp „să-l debaraseze” de G. Panu în noul guvern (pe care-l împingeau înainte catargiștii, mai ales N. Filipescu)⁹. Îndată după audiență Carp se duce la L. Catargiu. Șeful conservator îi spune că va începe consultarea cu Gh. Gr. Cantacuzino, gen. Manu și Take Ionescu. Lucrurile se mai târăgănează prin cererea carpiștilor de a se prezenta cu toții la alegerile comunale la colegiul I București, fixate pentru 20 decembrie, la care catargiștii nu vor să se prezinte (gen. Manu declară că nu mai vrea să figureze pe listă). În sfârșit, la 27 noiembrie/9 decembrie se întâlnesc L. Catargiu și P.P. Carp. Cel din urmă ceruse încă la 18/30 noiembrie ca să se continue lucrările de program începute în „ministerul” 1891–1895, stabilirea de noi impozite (1% la succesiuni directe) și patru ministere: el, Carp, la Externe, M. Ghermani la Finanțe, C.C. Arion la Domenii („ca mai tânăr și prin urmare ascultător de el spre continuarea celor începute de Carp la Domenii”, cum observa oarecum

* Noile alegeri sunt fixate pentru 20 decembrie. Partidul Conservator declară însă că nu va mai participa din cauza inexistenței unor garanții împotriva ingerințelor („Timpul”, nr. 279 din 9/21 decembrie 1898). Anularea fusese un succes care nu trebuia compromis printr-o participare infructuoasă.

⁸ C. Bacalbașa, *op. cit.*, vol. II, p. 250.

⁹ T. Maiorescu, *Însemnări zilnice*, jurnal nr. 19, mss. 3660, f. 70–71.

malitios T. Maiorescu) și T. Maiorescu, eventual la Culte și Instrucțiuni. L. Catargiu e de acord cu programul de lucrări viitoare și cu ideile de impozit, adăugând însă între viitoarele reforme și reprezentarea minorităților, așa cum o vedea G. Panu. Carp respinge această reformă ca „lipsită de orice seriozitate”. Încercarea lui L. Catargiu de a lăsa pronunția în această privință pe seama Camerelor este și ea respinsă pe motiv că „nu Camerele au să ne spuie nouă ce avem să facem, ci «noi» avem să spunem Camerelor ce credem că trebuie făcut”, iar „ca noi între noi să avem aerul că am convenit cu Panu să introducem reprezentarea minorităților și apoi prin Cameră să înlăturăm chestia, la așa ceva nu mă pretez”. Apoi liderul conservator cere menținerea postului de ministru al Cultelor pentru Take Ionescu. Carp aprobă, Maiorescu urmând să preia Justiția, însă pune condiția ca Take Ionescu să nu se mai amestece în „agitările din Transilvania”. Tot în privința „oamenilor”, Carp respinge intrarea lui Panu în minister (i-o ceruse regele), cu toate insistențele lui L. Catargiu (care îi făgăduise lui Panu și el și tot comitetul consultativ. De altfel, L. Catargiu, la insistențele lui N. Filipescu, îl și introdusese pe G. Panu în comitetul conservator în 1898, ceea ce echivala cu un post de ministru în viitorul guvern). Cât privește alcătuirea anume a acestui nou guvern, L. Catargiu o amână până când va fi chemat de rege și i se va da însărcinarea s-o facă. „Așa nu merge — ripostează Carp. Eu consider răspunsul d-tale ca o lipsă de înțelegere între noi și voi comunica astăzi regelui acest rezultat negativ”¹⁰.

¹⁰ *Ibidem*, f. 75–76. Zădărnicirea înțelegerii o și face cunoscută regelui prin mijlocirea prefectului Palatului, generalul Vlădescu. Asupra viitorului politic imediat o lungă discuție cu regele are și Titu Maiorescu la 4/16 decembrie, insistența căzând pe necesitatea de a da un guvern „tare”, care n-avea sorti să fie astfel decât prin colaborarea dintre junimiști și catargiști. Chestiune pe care suveranul o subliniază și față de Th. Rosetti, în timpul audienței acestuia de la 10/22 decembrie, o reia și pentru gen. Manu, care îi vorbise de un minister vechi conservator fie numai pentru un an. „Vă faceți iluzii — îi spuse regele. În timpul unui an ministrii își vor pierde timpul să se orienteze. Fără junimiști nu există un minister conservator puternic” (*Ibidem*, f. 13).

Pentru moment, neconținută rivalitate de persoane, calvarul istoriei conservatorilor de-a lungul existenței lor, împiedica iarăși un front politic comun. N. Filipescu era „descurajat de atâta inacțiune” și arunca vina asupra junimiștilor¹¹. În ceea ce îl privea, împreună cu Take Ionescu, el depunea toate eforturile ca nici liberalii să nu se înțeleagă între ei, căci o înțelegere ar fi prelungit, nu mai încapă îndoială, viața guvernului P.N.L. Dar în tabăra liberală nu erau deloc șanse de împăcare. Tot felul de combinații și tentative nu reușesc. Nu reușește nici ideea unui guvern Eugen Stătescu, la un moment dat cu șanse. La neînțelegerile lor, liberalii adăugau și un minister lipsit de personalități și de valoare (în afara lui Spiru Haret, de o necontestată autoritate în domeniul învățământului, dar care trecea de prea apropiat de Sturdza). Politica financiară dusă de G. Cantacuzino și, după moartea acestuia, în 1898, de G.D. Palladi, a fost total nemulțumitoare, lăsând multe lucrări contractate fără posibilități de acoperire, ceea ce va cântări greu în agravarea situației țării în timpul crizei financiare din 1899–1900. Politica externă promovată de Sturdza, cu prea multe întortochieri și reveniri, va fi însă aceea care îi va determina, în ultima instanță, căderea*. Publicarea la Budapesta a unei broșuri: *Bánffy Desiderius. Politica Naționalităților*, atribuită lui Jeszensky (în realitate a lui Benedek Jancsó, la inspirația lui Bánffy), broșură mult comentată la Budapesta, discutată în Parlamentul ungar și nedezmintită, și care relatează vizita regelui Carol la Budapesta, decorarea lui Jeszensky, vizita lui Franz Joseph la București, „sugrumarea” Ligii Culturale prin Sturdza, suspendarea subvenției pentru școlile române din Brașov ș.a. Și totul cu un ton total ireverențios, implicând deopotrivă pe rege și guvernul țării. Această broșură a stârnit la București o profundă indignare, „o adevărată revoltă sufletească”, cum se exprima T. Maiorescu. Umilirea națională cerea o alinare.

¹¹ *Ibidem*, f. 103.

* „Noi, conservatorii, avem un aliat foarte puternic împotriva liberalilor — declara malițios P.P. Carp la „Dacia”, la 25 octombrie 1898 — și acel aliat e nepriceperea lor”. (C. Gane, *op. cit.*, vol. II, p. 204).

Ea nu putea fi aflată decât în îndepărtarea lui Sturdza care, cum scrie ziarul liberal „Drapelul“, „n-a trădat, de asta suntem siguri, dar a lucrat ca și cum ar fi trădat“. Ceea ce, de fapt, era adevărul. Opoziția se dezlănțuie. Drapeliștii demisionează din Parlament. La 14/26 martie, la „Dacia“, N. Fleva, N. Filipescu, B. Delavrancea (acesta din urmă cu deosebire) emoționează pe toată lumea prin patetismul discursurilor lor. Românii au fost, sunt și vor fi mereu sensibili, foarte sensibili, în chestiunile naționale. Suntem și într-o vreme în care sentimentul național e puternic în toată Europa. P.P. Carp, Gh. Gr. Cantacuzino, N. Fleva, Em. Costinescu cer îndată audiență la rege. Toți îl sfătuiesc să-l îndepărteze pe D.A. Sturdza pentru a desolidariza Coroana de greșelile acestuia. În Parlament au loc apostrofări violente. La 15/27 martie mai mulți frunțași conservatori se reunesc la T. Maiorescu (Gh. Gr. Cantacuzino, P.P. Carp, Al. Marghiloman). L. Catargiu nu poate lua parte. Două atacuri succesive de apoplexie îl doborâseră. „Politicește pierdut“ — cum scria T. Maiorescu. Pe lângă frunțașii conservatori la întâlnire participă N. Fleva și Em. Costinescu. Împreună hotărăsc să recurgă la obstrucție parlamentară. Declarația comună a opoziției e citită și comentată în Cameră de Al. Marghiloman, iar în Senat de Gh. Gr. Cantacuzino. Ea considera prezența la guvern a lui D.A. Sturdza „ca o atingere a demnității naționale și, făcând abstracție de orice deosebire de partid, minoritatea parlamentară se declară hotărâtă a se opune pe toate căile legale, în prima linie prin obstrucționism parlamentar, la o mai departe funcționare a actualului ministru-prezident al statului român“¹². Declarația purta semnătura a 20 de deputați și a 10 senatori. Obstrucția însemna lungi discursuri parlamentare, interpelări de tot felul și cât mai multe articole în ziare și mai ales întruniri publice și manifestații de stradă. Costinescu și B. Delavrancea își dau demisia din Cameră. În Senat și în Cameră se anunță interpelări peste interpelări.

¹² Apud T. Maiorescu, *Discursuri parlamentare...*, V (1895–1899), p. 96. Pe marginea acestei declarații Take Ionescu ține un discurs memorabil, „excelent“, cum îl califica și T. Maiorescu.

Practic, Parlamentul (Senatul votează o moțiune de încredere în guvern prezentată de Gh. Mârzescu) nu mai poate lucra. Opoziția îl împiedică mai ales în modificarea legii minelor. Prelungirea ședințelor Camerei și noaptea nu se face de frica întrunirilor de la „Dacia“, care nu mai conțin. Era pentru prima oară în istoria parlamentară a statului român când se recurgea la obstrucție. Ea se dovedea o armă eficace, chiar dacă nu voia să însemne altceva decât păzirea strictă a căilor legale și a regulamentului de funcționare a Parlamentului*. Guvernul se vede nevoit să închidă Camera (cu legea minelor nu se ajunge decât la art. 8) și la 24 martie și Senatul (în extremis se reușește votarea legii lui Haret). Pentru 21 martie/2 aprilie se convoacă o mare întrunire la „Dacia“, la care participă întreaga opoziție** (cu excepția lui P.P. Carp, care refuză). Adepții săi primesc însă, „căci, dacă era vorba de o opoziție mai blândă, atunci nu trebuia să se facă declararea de obstrucție cu cea mai gravă acuzare, aceea a atingerii demnității naționale“, cum logic scria T. Maiorescu¹³. O prezidează Gh. Gr. Cantacuzino. Iau cuvântul T. Maiorescu, Al. Marghioloman, Take Ionescu, N. Fleva, C. Dissescu. Cuvântul de ordine: „Jos nevrednicul“, adresat lui D.A. Sturdza. Se votează o moțiune: „d. Sturdza nu mai este vrednic de a fi ministru român“¹⁴. La 22 martie se ține o altă întrunire convocată de N. Filipescu și prezidată de Alecu Catargiu, la 23 martie încă una, convocată de N. Fleva, la 25 martie o alta, prezidată de

* Așa, de pildă, regulamentul prevedea că orice proiect de lege trebuia citit mai întâi în Secții. De obicei, ele nu se citeau decât de un delegat sau mai mulți, dar nu de toți membrii secției. Era de ajuns ca unul singur din membri să ceară citirea de către toți și lucrul devenea obligatoriu (de aceasta profită T. Maiorescu, gen. Manu, Gh. Panu la Senat în acele zile, din păcate, însă, tocmai la o lege ca aceea a învățământului profesional, datorată lui Spiru Haret). Ca de obicei, aplicarea strictă a unui regulament era de natură să paralizazeze orice activități.

** Vezi, pe larg, toate aceste întruniri și demonstrații de stradă în I. Bulei, *Lumea românească la 1900*, p. 63 și urm.

¹³ T. Maiorescu, *op. cit.*, V, p. 97.

¹⁴ „Timpul“, nr. 65 din 23 martie/4 aprilie 1899.

Th. Rosetti. Cu acest prilej vorbesc: „bine“ N. Filipescu, „uimitor“ B. Delavrancea, „admirabil“ Take Ionescu (epitetele aparțin lui T. Maiorescu)¹⁵. Toată opoziția era prezentă, „afară de bolnavul L. Catargi, nevolnicul Carp“ (expresiile sunt ale aceluiași). Din nou o întrunire se ține la 28 martie, prezidată de T. Maiorescu, cu o mare participare (cu delegați din provincie). Vorbesc: C.C. Arion, Al. Marghiloman, Take Ionescu, I. Grădișteanu, N. Flea, B. Delavrancea ș.a. „Entuziasm, clăcitire indescriptibilă“. T. Maiorescu sfârșește cu vorbele: „Trăiască România!“

¹⁵ T. Maiorescu, *Însemnări zilnice*, jurnal nr. 20, mss. 1189, f. 6.

4. Un lider contestat — Gh. Gr. Cantacuzino

În sfârșit, la 30 martie, guvernul D.A. Sturdza demisionază și demisia i se primește. „Cea mai exultantă și curată bucurie a noastră” — scrie entuziasmat T. Maiorescu, care nicăieri în însemnările sale n-are atâta trăire ca în paginile închinat zilelor de 21–28 martie 1899. Pe N. Filipescu îl sărută de bucurie și îi dăruiește 3 volume din *Critice*, cu dedicația „d-lui N. Filipescu în cea mai caldă amintire a zilelor 21–28 martie 1899. Autorul”. Filipescu propune: „acum trebuie să fuzionăm cluburile, să ne unim cu toții” și T. Maiorescu e de acord: „ai dreptate, sunt al d-tale întru aceasta, să lucrăm împreună și să o facem”.

Dar... tocmai acum se răspândește vestea că a murit L. Catargiu. „Consternare”, notează T. Maiorescu. Gen. Vlădescu, șeful Casei militare a regelui, venise să anunțe că era deja scrisă chemarea lui Lascăr Catargiu ca să formeze ministerul*. La Clubul constituțional adepții lui Carp se întâlnesc de îndată „pentru a ne da samă de situația creată prin moartea șefului recunoscut al amândouă grupărilor conservatoare”¹. În același timp, catargiștii se reunesc și ei. Aveau nevoie de un reprezentant politic al partidului. Comitetul Executiv, format atunci din 22 de persoane, este convocat de urgență în Cabinetul roșu al Clubului conservator. N-au fost prezenți decât nouă: Gh. Gr. Cantacuzino, gen. Manu, Take Ionescu, N. Filipescu, G. Panu, C. Olănescu, Th. Văcărescu, Al. Catargiu și J. Lahovari. Clubul era plin de membri care așteptau decizia Comitetului. Take Ionescu și G. Panu au cerut amânarea unei hotărâri din deferență pentru cel mort (să se mai aștepte măcar o zi) și din necesitatea de a se lua legătura cu junimiștii, „cu care

* Vezi I. Bulei, *Lumea românească la 1900*, p. 70 și urm. Aici un portret al lui Lascăr Catargiu, p. 70–77. În această carte a noastră este tratată pe larg, cu toate implicațiile sale, guvernarea conservatoare dintre 1899 și 1901. Aici doar vom puncta ceea ce acolo apare dezvoltat.

¹ T. Maiorescu, *op. cit.*, f. 17.

se lucrase chiar astăzi cu atâta perfectă înțelegere și intimitate². Ceilalți au insistat pentru o decizie imediată. Și atunci, în unanimitate, Gh. Gr. Cantacuzino este proclamat președinte al Comitetului Executiv al partidului, funcție în care fusese L. Catargiu. Alegerea pripită a lui Gh. Gr. Cantacuzino*, abia la 2 ore de la moartea lui L. Catargiu, e de presupus că nu s-a făcut fără aprobarea regelui. V. Lascăr dădea presupunerea drept certitudine. Firul de înțelegere ar fi fost, crede și T. Maiorescu, prefectul palatului, gen. Vlădescu. Cluburile locale au reacționat diferit, după cum erau în orașul respectiv relațiile catargiștilor cu junimiștii**.

Alegerea lui Cantacuzino aduce, din nou, discordia între conservatori. T. Maiorescu notează: „nu-mi vine să cred“. Nici un junimist nu vedea pe altcineva decât pe P.P. Carp drept succesor al lui L. Catargiu. Acum, contrar dorințelor lor, erau puși în fața unui fapt împlinit. Nimeni nu-i consultase asupra noii orânduiei din capul partidului. Din partea conservatorilor catargiști gestul era imprudent, căci semăna discordie. Pe de altă parte, ei nu aveau de ales, odată L. Catargiu dispărut, decât între a rezista ascensiunii lui Carp sau a-i accepta șefia. Au ales soluția rezistenței pentru că personalitățile politice care fuseseră alături de L. Catargiu, puternice individualități, nu voiau să accepte ideea unei tutelări din partea unui om politic atât de dominator, cum era P.P. Carp. Fruntașul junimist nu era deloc iubit în rândurile conservatoare. Toți însă se

² *Ibidem*, f. 19; C. Bacalbașa, *op. cit.*, vol. II, p. 258–259.

* Vezi un portret al noului șef conservator în Ion Bulei, *op. cit.*, p. 86–88.

** La Iași membrii clubului se adună în grabă. Gr. Kogălniceanu, președintele, ezită în a-l felicita pe Cantacuzino ca pe noul „șef“ al partidului. La insistențele lui Al. Bădărău, fostul radical, șefia este însă recunoscută. La Craiova, celălalt mare club al conservatorilor, unde cele două nuanțe conservatoare erau amestecate, clubul decide să trimită șase delegați la București, trei catargiști și trei junimiști, hotărâți mai curând să ceară șefia lui Carp nu a lui Cantacuzino. Take Ionescu îi amenință cu demisia sa din președinția (onorifică) a clubului craiovean și la București cei trei catargiști se despart de junimiști.

temeau de el, de tăria lui de caracter și ascuțita sa inteligență. Unui astfel de om nu te supui decât constrâns. Or, nici gen. G. Manu, nici N. Filipescu, Take Ionescu sau Gh. Cantacuzino nu credeau că sunt în situația de a fi constrânși*.

* Reproșându-i lui Carp că a voit să păstreze mereu o personalitate distinctă grupării pe care o conducea cu perspectiva asigurată de a moșteni șefia lui L. Catargiu, gen. Manu îi spunea că dacă ar fi venit printre ei, ceilalți fruntași conservatori, se mai putea discuta chestiunea. „D. Carp a voit însă, se vede, să ne căciulim noi la d-sa și a așteptat să ne ducem noi la clubul junimist și să-l rugăm a lua șefia Partidului Conservator, ceea ce ar fi însemnat după mine sinuciderea Partidului Conservator și călcarea demnității sale” (*D.A.D.*, sesiunea ordinară 1899–1900, nr. 11, ședința din 20 noiembrie 1899, p. 76).

O criză conservatoare într-o criză financiară

Regele încearcă să împace cele două grupări conservatoare. Nu credea că era cel mai potrivit moment pentru experiențe politice. O gravă criză financiară amenința țara. Dar, în urma neînțelegerii lor (tratative nu lipsesc), el se hotărăște să-l cheme pe Gh. Gr. Cantacuzino. P.P. Carp ar fi replicat la această hotărâre: „Que votre Majesté essaye d'abord toutes les médiocrités, mon tour viendra après si je ne meurs pas avant“. Carol I a preferat gruparea Gh. Gr. Cantacuzino, ca mult mai numeroasă, cu toate că el considera soluția mai mult ca o încercare. De altfel, văzând neînțelegerile conservatoare, a intenționat să cheme un nou minister liberal, eventual cu Dim. Gianni în frunte (acesta e chemat la Palat la 6 aprilie). Încercarea n-a izbutit din cauza opoziției lui D.A. Sturdza care prefera retragerea tuturor liberalilor de la putere pierderii influenței în sânul partidului său. Ministerul Cantacuzino se formează cu primul ministru la Interne, G. Manu la Finanțe, I. Lahovari la Externe, Take Ionescu la Culte și Instrucțiuni, C.G. Dissescu la Justiție, gen. Iacob Lahovari la Război, dr. C.I. Istrati la Lucrările Publice, N. Flea la Domenii. Primar al Capitalei a fost numit B. Delavrancea, iar prefect al poliției gen. I. Algiu. Dintre oamenii politici care-l compuneau atrăgea atenția mai cu seamă prezența lui N. Flea, tribunul, fostul ministru liberal. Această prezență arăta cât de nestatornice îi erau principiile, cât de labil caracterul și, totodată, cât de fără granițe precise puteau fi în epocă grupările și

partidele politice. Guvernul Cantacuzino era, fără îndoială, slab reprezentat cu valori politice. Doar Take Ionescu era în minister o personalitate. De altfel, guvernul se și afla sub influența sa, mai mult decât sub aceea a lui Gh. Gr. Cantacuzino sau a lui G. Manu (C. G. Dissescu și dr. C.I. Istrati îi erau prieteni personali).

Constituirea guvernului numai de către conservatorii puri afectează pe junimiști. „Carp și Marghiloman însă cam plouați“ — notează T. Maiorescu. Cele mai multe organizații locale se resimt în urma despărțirilor dintre fruntașii de la centru. Mulți conservatori cu simpatii între junimiști sau numai junimiști până atunci trec în tabăra guvernamentală (cum, de altfel, era de așteptat). T. Maiorescu notează pe Varlam de la Craiova, pe Constantinescu de la Turnu Severin, colonelul Petrovici de la Târgu Jiu, ezităările lui Th. Cămărășescu, ale lui C.C. Arion ș.a. Aceste treceri sunt multe la Focșani, Slatina, Bârlad, Ploiești, Iași ș.a. Ziarul „La Roumanie“, al lui Lilly Florescu, devine „cu totul conservator și nejunimist“. Sunt și evaziuni în sens invers: Teleman de la Huși, Mache Băleanu, Eug. Ghika-Budești din Iași, Dimitrie C. Sturdza-Scheianul. Grosul trupei rămânea însă cu Gh. Gr. Cantacuzino și cu puterea. Oricum, conservatorii puri fuseseră și erau mai numeroși decât au fost vreodată junimiștii.

În pregătirea alegerilor Gh. Gr. Cantacuzino dă un program de guvernare vast și neprecizat¹. El cheamă reprezentanți ai conservatorilor din toată țara la un mare banchet la Iași (făcut pe cheltuiala lui pentru că la urma urmei averea îl adusese la putere, în primul rând, și nu era rău s-o folosească în a și-o menține) și ține un discurs programatic. În cadrul lui nu se referă la chestiuni externe. Tăcerea în această din urmă privință era indicată. Prea mult tulburase apele D.A. Sturdza. Discursul se referă la probleme interne. Și chiar dacă situația financiară a țării stătea amenințată asupra tuturor, liderul

¹ „Timpul“, nr. 106 din 15/27 mai 1899.

conservaotr se arăta convins că noi sacrificii și impozite o vor redresa. Mai mult, el își propunea să întreprindă mari investiții. Nu în industrie, ci în agricultură, unde într-adevăr nu se făcuseră aproape deloc. Acum anunță Cantacuzino că va începe un vast program de îndiguiri și irigații. O intenție bună, aruncată într-un moment total nepotrivit. Statul român nu va putea găsi multă vreme mijloacele necesare pentru a începe să întreprindă un astfel de program. De aceea programul lui Gh. Gr. Cantacuzino e și întâmpinat cu multă ironie de adversarii politici*. Și guvernul trece la organizarea alegerilor.

Ele aduc obișnuitele majorități guvernamentale: la Cameră 157 mandate, la Senat 86. Conservatorii puri au luptat de regulă singuri, dar în unele locuri au acceptat și colaborări cu junimiștii. Aceștia din urmă obțin mult mai puține mandate decât se așteptaseră: 14 la Cameră, 9 la Senat². Dintre ei, P.P. Carp la Vaslui, C. Stroici la Dorohoi, Guță Marcu la Turnu Severin, Al. Marghiloman și C.C. Arion la Buzău, Dimitropol la Târgoviște, C. Vernescu la Suceava s-au ales cu ajutorul guvernului. În plus, T. Maiorescu e ales senator din partea Universității cu 34 voturi contra 24 (date lui Gr. Ștefănescu), ministerialii votând pentru el. Nemulțumit de rezultatul alegerilor, cu obișnuita-i detașare, P.P. Carp pleacă la băi, la Vitel, lăsându-și adepții să se descurce singuri în sesiunea parlamentară care începe. Nu înainte de a primi admonestările lui T. Maiorescu și apoi și ale altor junimiști (reuniți la Clubul constituțional la 4/16 iunie ca să comenteze situația) pentru această intempestivă părăsire a scenei politice³. Conservatorii guvernamentali se puteau declara mulțumiți de rezultatul alegerilor. Majoritățile erau mai mult decât confortabile. Pentru candidaturile în Parlament ei făcuseră apel la mulți tineri, care

* „Slabul discurs program al lui Gh. Gr. Cantacuzino la banchetul de la Iași de vineri 14 mai. Ridicola și îngâmfata lui călătorie prin Moldova à la Royauté” — nota T. Maiorescu (*op. cit.*, f. 75).

² „Timpul”, nr. 116, 120, 122, 123 din 28 mai/9 iunie, 1/13 iunie, 2/14 iunie, 3/15 iunie 1899.

³ T. Maiorescu, *op. cit.*, f. 76–77.

cu acest prilej intrau în viața politică. Prezența tinereții, mai pronunțată ca de obicei, pe băncile Parlamentului i-a și atras acestuia numele de „Kindergarten” dat de opoziție, nume care a și rămas.

Dar, cu toate majoritățile sale, guvernul Gh. Gr. Cantacuzino n-avea, de la bun început, o situație de invidiat. Cel mai grav era afectată această situație de compromiterea aproape totală a recoltei. Anul 1899 a fost unul din cei mai secetoși din câți se cunoscuseră în România*, și recolta proastă (și era foarte proastă) amenința să agraveze și mai mult situația financiară a țării, aflată și așa în mare suferință. Fără grâne statul român pierdea principalul articol de export. Și n-avea cu ce plăti datoria externă. Politica financiară a guvernanților României nu fusese greșită, însă fusese prea puțin prevăzătoare. O prea mare dorință de schimbări, mai ales în serviciile publice, o susținută operă de construcții edilitare (și nu numai), ca și alte inovări au necesitat investiții mereu reînnoite care până atunci se acoperiseră din excedentele bugetare și din împrumuturile externe. „Eram o țară obișnuită a face mereu cheltuieli, o țară care-și pierduse oarecum mințile și credea că putea să facă și de toate și repede” — spunea Take Ionescu în Parlament în noiembrie 1899, amintind că de 18 ani România s-a obișnuit cu o circulație de bani din străinătate de 54 milioane pe an⁴. Între 1887 și 1894 situația financiară fusese foarte bună. Excedentele se ridicau la suma de 45,5 milioane lei. Dar deja în 1894–1895 încep să reapară deficitele bugetului statului: 10 365 499 lei în 1895, 16 655 248 lei în 1896, 6 496 756 lei în 1897. În 1898, deficitul se ridica la 13 819 754 lei⁵. Era clar încă din 1895 că cheltuielile statului trebuiau să scadă**. În

* În ultimul deceniu recolte slabe mai fuseseră în 1894 și 1896 și foarte slabă în 1897 (vezi descrierea situației agrare în I. Bulei, *op. cit.*, p. 117–121).

⁴ D.A.D., nr. 11, ședința din 30 noiembrie 1899, p. 101.

⁵ Th. C. Aslan, *Finanțele României de la Regulamentul organic până astăzi. 1831–1905*, București, 1905, p. 197–198.

** „Se tot vorbește — spusese L. Catargiu în 1894 — că România este o țară bogată. Vă înșelați. România este bogată când plouă și se întâmplă că une-

1899, România trebuia să ceară un împrumut de aproape 200 milioane de lei pentru a-și lichida bonurile de tezaur. Dar cu ce se acoperea acest împrumut în condițiile unui dezastruos an agricol? În plus, războiul anglo-bur adusese o perturbare puternică în finanțele pieței europene. Unde urma să găsească credit statul român în aceste condiții? Într-o atare conjunctură conservatorii din jurul lui Gh. Gr. Cantacuzino n-aveau nici un motiv să se bucure că au luat puterea. Povara ei era copleșitoare.

Situația agrară se agrava pe zi ce trecea. Ministrul Agriculturii și Domeniilor a creat o comisie specială care a luat în pripă o serie de măsuri. Seceta persistând, măsurile n-au avut nici un efect. Se resimțea o mare lipsă de nutrețuri. 18 județe erau amenințate să n-aibă deloc furaje; recolta de fânețuri era aproape nulă, ovăzul și orzul la fel; porumbul era, la rândul lui, grav compromis de vânturile calde. România avea în acel moment 3 800 000 vite cornute, 600 000 cai, 5 000 000 oi. Cu seceta persistând aproximativ 2 000 000 vite mari și 3 000 000 de oi erau amenințate să moară de foame. Era nevoie de cel puțin 150 000 vagoane de nutrețuri. Ministerul deschide un credit de 1 000 000 lei. Parlamentul mărește acest credit la 2 000 000 lei⁶. În fiecare județ consiliile județene au primit dispoziția să acorde din casele județelor sumele necesare pentru cumpărarea porumbului și grâului. În județele Bacău, Brăila, Buzău, Fălciu, Ialomița, Ilfov, Prahova, Putna, Râmnicu-Sărat, Romanați și Teleorman sumele necesare au fost mari (între 150 000 și 1 000 000) și prin lege s-a hotărât procurarea lor de la Casa de Economii și Consemnațiuni. Sătenii cărora li se acordau împrumuturile urmau să le restituie județelor în

ori nu plouă" (*D.A.D.*, nr. 5, ședința din 19 iunie 1899, p. 56). Cu prilejul discuției Adresei de acum N. Filipescu răspunde lui I.I.C. Brătianu, care acuza pe conservatori de lipsă de economie în politica lor financiară, demonstrând că, de fapt, liberalii i-au depășit în cheltuieli (*D.A.D.*, sesiunea ordinară 1899-1900, nr. 8, ședința din 25 noiembrie 1899, p. 36).

⁶ *D.A.D.*, nr. 4, ședința din 18 iunie 1899, p. 43-45; nr. 5, ședința din 19 iunie 1899, p. 47.

termen de 3–5 ani, plătind aceeași dobândă pe care o plătea județul la Casa de Economii și Consemnațiuni (5–6%)⁷.

În paralel cu aceste măsuri guvernul aduce la Senat la 16 iunie și la Cameră la 21 iunie 1899 un proiect de repunere în vigoare a legii jandarmeriei din 30 august 1893*.

Încercările de a preîntâmpina o catastrofă agrară se împletesc cu cele de a găsi soluții în chestiunea financiară, unde situația nu era mai puțin gravă. Dimpotrivă. Gen. Manu, ministrul de Finanțe, încearcă să facă un împrumut. Condițiile puse de bancherii germani i s-au părut însă prea oneroase, mult mai grele decât cele puse cu prilejul altor împrumuturi. Mai mult, ministrul român nici nu prea găsea la cine să împrumute, după cum a demonstrat-o el însuși în Parlament aducând în sprijin corespondența sa cu Al. Beldiman, reprezentantul nostru la Berlin (și după cum și mai convingător a pus-o în evidență Take Ionescu în Cameră la 30 noiembrie 1899)⁸. Ministrul român se duce el însuși în Occident, se întâlnește cu reprezentantul sindicatului bancherilor care, după ce se reunesc la Bruxelles, condiționează împrumutul de afacerea Dreyfus și de războiul anglo-bur. Tratatul guvernului român cu bancherii occidentali iau o turnură dificilă. Gh. Gr. Cantacuzino cere sfatul regelui. La recomandarea acestuia este trimis să negocieze în Germania I. Kalinderu, grație și relațiilor sale cu finanța germană (în acel moment Kalinderu era administratorul Domeniilor Coroanei). Argumentul principal al lui Kalinderu, căruia mulți îi contestau competența în materie de finanțe (T. Maiorescu spunea despre

⁷ *Ibidem*, nr. 8, ședința din 22 iunie 1899, p. 111–113.

* Guvernul liberal redusese efectivele jandarmeriei la jumătate și împuținase numărul subprefecților. Conservatorii, de teama tulburărilor din sate în condițiile de lipsuri datorate secetei, nu numai că readuc efectivele la cifrele inițiale din 1893, dar le și măresc în acele județe „unde necesitățile urgente o vor reclama” (e posibil ca măsura să fi fost luată și de liberali din aceeași teamă). Totodată, creează noi secții de jandarmi. Proiectul trece la Senat cu 73 de voturi contra unul și la Cameră cu 60 contra trei (*D.A.D.*, nr. 7, ședința din 21 iunie 1899, p. 100–101. Totalul jandarmilor se ridică la 2 192, în medie 55–57 pe județ).

el: „Si on ne l'ôtait à certains que leur ridicule, il ne leur resterait rien“), era chiar interesul băncilor germane de a nu se devaloriza prea tare valorile românești emise, aproape toate, prin intermediul lor. Kalinderu încheie până la urmă, la 7/19 noiembrie 1899, un împrumut în bonuri de tezaur 5% în valoare nominală de 175 milioane lei. Împrumutul era pe termen de cinci ani, rambursabil integral la 1 decembrie 1904. Efectiv el producea suma de 155 793 760 lei. Convenția de împrumut stipula însă condiții foarte grele. Guvernul român nu mai putea încheia nici un alt împrumut până la lichidarea acestuia și se obliga să anuleze credite deja votate pentru suma de 83 milioane lei. Stipulațiile împrumutului au fost publicate de Bleichröder în prospectul împrumutului. Că erau oneroase nu mai încapе îndoială. Ele atingeau, în același timp, suveranitatea țării, obligând-o să anuleze legi votate. Adversarii guvernului n-au întârziat să invoce incapacitatea acestuia, mai ales a ministrului de Finanțe, G. Mașu. Ideea incapacității miniștrilor conservatori este întreținută și de „colosala prostie“ a lui N. Fleva care pentru a face față nevoilor de nutreț a cumpărat fân din Ungaria (nu de două milioane cât votase Parlamentul, ci de șapte). Dar când sosește fânul în țară se constată că el era stricat în bună măsură. Refuzul de a-l primi se lovea de o piedică serioasă, căci contractele fuseseră prost făcute (unele din ele), cu jurisdicție la Budapesta în caz de conflict⁹. Într-un moment de mare criză agrară și financiară cum țara nu mai cunoscuse, la cârmă se afla un guvern slab și puțin reprezentativ.

⁸ D.A.D., sesiunea ordinară 1899–1900, nr. 11, ședința din 29 și 30 noiembrie 1899, p. 78, p. 99–101.

⁹ Vezi I. Bulei, *op. cit.*, paragraful *Cad ploile peste „fânul lui Fleva“*, p. 163–167.

1. Guvernare. Strădanii și insuccese

Mai ales criza financiară nu înceta să se agraveze. Cu împrumutul de 175 milioane ea nu se domolise decât pentru moment. În fapt, anuitatea datoriei publice mai creștea cu încă 8 750 000 lei și, în consecință, găsirea de noi resurse de venituri era stringentă. Impozitele directe existente se încasau cu greutate, iar cele indirecte n-aveau eficacitate. La 9 decembrie 1899, guvernul aduce în Cameră proiectul reînființării taxei de 5% asupra retribuției funcționarilor publici, precum și a tuturor impiegaților din întreprinderile de comerț, industrie și utilitate publică¹. Pe aceeași linie de reducere a cheltuielilor se stabilește maximum de salariu pentru un funcționar public, care, cu excepția miniștrilor, secretarilor de stat, corpului diplomatic și consular, nu putea depăși suma de 1 500 lei². La 14 decembrie se aduce în discuție modificarea legii patentelor prin înlocuirea taxei proporționale asupra valorii locative cu o taxă de 5% asupra beneficiului net, aplicabilă bancherilor, caselor de bancă, caselor și comptuarelor de schimb, societăților pe acțiuni, anonime sau în comandită (cu contract), care exercitau vreun comerț sau industrie. Modificarea se face cu 69 voturi contra două, după o discuție la care iau parte P.P. Carp, gen. Manu, C.C. Arion, N. Filipescu, G. Panu, Take Ionescu și care pune în evidență, încă o dată situația financiară foarte grea în care se afla țara cu circa 15 milioane lei ce nu puteau fi acoperite decât prin crearea de resurse noi³. În aceeași zi se propune înființarea taxei de 0,30 bani pe kilogramul de zahăr fie importat, fie fabricat în țară, votată și ea la 14 decembrie cu 63 voturi contra patru⁴. La 15 decembrie 1899 se reziliază contractul cu D. Hallier

¹ *D.A.D.*, nr. 14, ședința din 10 decembrie 1899, p. 131.

² *Ibidem*, nr. 15, ședința din 13 decembrie 1899, p. 138–139.

³ *Ibidem*, nr. 16, ședința din 14 decembrie 1899, p. 142–143.

⁴ *Ibidem*, p. 153–161.

privind construirea portului Constanța, ca foarte costisitor, și se reduc cheltuielile de construcție (votat cu 80 de voturi contra patru, după o lungă discuție)⁵. La 16 decembrie se votează cu 60 voturi contra 13 perceperea unei a doua zecimi la impozitele directe⁶. O zi mai târziu se înființează o taxă de consumație asupra petrolului (cinci bani la fiecare litru)⁷. Îndată după vacanța de iarnă Parlamentul votează o taxă de timbru și înregistrare (taxă proporțională și fixă, pe clase)⁸. În același timp s-au modificat și taxele de înregistrare asupra moștenirilor și donațiunilor, supunând la taxe și moștenirile în linie directă și măbind taxele și pentru celelalte grade de rudenie. Aceasta în ce privește averea imobiliară. Pentru averea mobilă taxele sporesc cu 3%. Acestor impozite directe și indirecte li s-au mai adăugat urcarea prețului tutunului, sporirea tarifelor căilor ferate, monopolul hârtiei de țigarete. Totalul impozitelor directe aduse de guvernul Cantacuzino dădea suma de 7 885 000 lei, al celor indirecte 16 650 000 lei. Proporția era de o treime impozite directe pentru două treimi impozite indirecte. Dintre cele 10 impozite propuse de guvernul Gh. Gr. Cantacuzino doar două erau introduse prima dată (taxa de consum asupra petrolului și monopolul hârtiei de țigarete). Sporul de venituri evaluat de pe urma acestor impozite (24 500 000) a fost însă însoțit și de un spor de cheltuieli de 9 473 376 lei. Rezultatul bugetului 1899–1900, cum rezultă din situația tezaurului, încheiată la 30 septembrie 1901, avea un deficit de 35 404 909,52 lei. „Acesta era cel mai mare deficit pe care l-a avut vreodată Țara Românească și care se ridica la 18,25% din veniturile încasate” — scria Th. C. Aslan⁹. Pentru acoperirea acestui mare deficit guvernul Gh. Gr. Cantacuzino a creat resurse doar în valoare de 8 453 018, 71 lei¹⁰.

⁵ *Ibidem*, nr. 17, ședința din 15 decembrie 1899, p. 163–182.

⁶ *Ibidem*, nr. 18, din 16 decembrie 1899, p. 183–188.

⁷ *Ibidem*, nr. 21, ședința din 19 decembrie 1899, p. 271–279 (84 voturi contra 10).

⁸ *Ibidem*, nr. 23, ședința din 11 ianuarie 1900, p. 283–336.

⁹ Th. Aslan, *op. cit.*, p. 205.

¹⁰ *Ibidem*.

Era limpede că se impuneau măsuri mult mai radicale pentru a redresa bugetul. Care erau acele măsuri și cine era chemat să le ia? erau întrebările aceluia moment. Răspunsul la ele interesa practic pe toată lumea, nu numai lumea politică și nu numai partidul de la putere. Vorba lui Carp: „fiecare are convingiunea că dacă nu se găsește enigma sfinxului, monstrul are să ne înghită pe toți”¹¹. Guvernul Cantacuzino nu părea cel cu adevărat în stare să facă față situației.

Povara guvernării determină tendința străngerii rândurilor conservatoare. Ea acționează ca factor de unire printre conservatorii puri, după cum teama de a pierde șansa puterii acționează printre junimiști*. Și asupra unora și asupra celorlalți apăsă amenințarea venirii liberalilor. Aceștia încep să-și reunească rândurile prin compromisuri reciproce. Drapeliștii Em. Costinescu, V. Lascăr, T. Stelian, Costescu-Comăneanu, Em. Porumbaru ș.a., care rămăseseră despărțiți de Sturdza, treptat, în primăvara lui 1900, găsesc punți de înțelegere cu sturdziștii. Situația conservatorilor, despărțiți cum erau și cu un guvern slab, îi silea pe liberali să se disciplineze iarăși în jurul șefului lor pentru o guvernare ce se anunța mult mai

¹¹ D.A.D., nr. 33, ședința din 28 ianuarie 1900, p. 475; T. Maiorescu, *Însemnări zilnice*, jurnal nr. 21, mss. 11392, f. 3 (însemnare din 14/26 decembrie 1899).

* Junimiștii acuză pierderea lui Ghermani. T. Maiorescu îi scria lui Sc. Vărnăv că P.P. Carp și Th. Rosetti pot înlocui pe Ghermani în chestiunile financiare, dar acesta era „omul de încredere al obștei și apoi nici Carp, nici Rosetti nu au raporturi speciale cu bancherii care făceau din Ghermani un ministru de finanțe așa de îndemânat. Pierderea este foarte mare pentru țară; pentru noi junimiștii este enormă. Iată calamitatea politică în momentele de față!” Plină de interes este remarca lui Maiorescu: „E caracteristic cum mor oamenii noștri politici de inimă: Al. Lahovari, Lascăr Catargiu, Menelas Ghermani. Acum și Iorgu Cantacuzino e atins (...). Prea iute a venit peste noi cultura Occidentului și luptele parlamentare consumă puterea de rezistență mai mult decât în statele vechi” (T. Maiorescu, *Însemnări zilnice*, jurnal nr. 21, mss. 11389, f. 7, 9). C. Bacalbașa scria și el: „Moartea lui Menelas Ghermani — fără să-și dea nimeni seama — a provocat lunga sciziune din Partidul Conservator și a împiedicat consolidarea guvernului lui Petre Carp care, dacă ar fi biruit criza, ar fi ajuns chiar de atunci șeful întregului Partid Conservator” (C. Bacalbașa, *op. cit.*, vol. II, p. 272–273).

apropiată decât se crezuse (guvernul Sturdza căzuse pe o chestiune națională și într-o gravă dezmembrare a rândurilor partidului și era greu de crezut că reabilitarea lui Sturdza se va face atât de repede). În plus, liberalii își împrăștiează rândurile cu o infuzie de tineret și inteligență proaspătă prin intrarea social-democraților în rândurile lor*. Acest din urmă fapt însemna, totodată, creșterea ponderii lui I.I.C. Brătianu în P.N.L., „generoșii“ fiind un sprijin serios în ascensiunea celui pe care „Oculta“ îl pregătea demult pentru șefie. De altfel, I.I.C. Brătianu și este elementul cel mai activ în atragerea „generoșilor“.

Conservatorii se vedeau depășiți de situație**. Guvernul nu putea să facă un nou împrumut pe piața externă, ținut fiind de prevederile împrumutului anterior. Statul român nu avea la îndemână alte resurse decât acelea izvorâte din veniturile sale proprii. Discuțiile din jurul bugetului pe 1900–1901, prezentat în Cameră la 19 martie de N. Filipescu, au pus în evidență o dată mai mult starea financiară cu totul îngrijorătoare.

* Asupra trecerii „generoșilor“ la liberali vezi Ion Mamina, Vasile Niculae, *op. cit.*, p. 163 și urm.; Titu Georgescu, *Între două revoluții*, Craiova, 1974; Ion Iacoș, *Partidul muncitorilor din România în viața social-politică a țării (1893–1910)*, București, 1973; I.C. Atanasiu, *Mișcarea socialistă 1881–1900*, I, București, f.a., p. 366 și urm.; Tiberiu Avramescu, „Adevărul“, *mișcarea democratică și socialistă 1895–1920*, București, 1982; monografiile lui Z. Ornea și D. Hurezeanu asupra lui C. Dobrogeanu-Gherea; C. Titel-Petrescu, *Socialismul în România. 1835–6 septembrie 1940*, București, f.a., p. 138 și urm.; C. Stere, *În preajma revoluției*, vol. 7, *În ajun*, ed. a III-a, București, f.a. Vezi, pe larg, capitolul *Tinerimea generoasă*, în Ion Bulei, *op. cit.*, p. 184–201.

** Nici măcar în rândurile celor de la guvern nu era unitate de vederi. Începuseră și rivalitățile personale, întreținute mai cu seamă de N. Filipescu și Take Ionescu. Primul avusese un important rol în alegerea lui Gh. Gr. Cantacuzino, a cărui rudă îi și era, și spera că rostul său în rândurile conservatorilor va deveni unul foarte însemnat. Dar n-a fost așa, toate sforile legându-se și dezlegându-se prin mâinile lui Take Ionescu care, la rândul său, se temea de Filipescu. Între cei doi începe o luptă surdă, deocamdată câștigată pe toate planurile de Take Ionescu, el reușind, între altele, să-și aducă pe cei mai mulți partizani în Parlament. Lupta celor doi lideri răbufnește pe față la începutul lui 1900, când este introdus în guvern I. Grădișteanu, prieten al lui Filipescu.

Apărea foarte neclar care urma să fie acea politică financiară, eficientă în stare să scoată țara la liman*. În orice caz, toți conservatorii aveau în vedere o politică de impozite și mai puțin una de economii**. Spre aceasta din urmă se vor îndrepta liberalii. În cursul dezbaterilor N. Filipescu a propus două resurse noi: vânzarea pădurilor statului, adică întreprinderea exploataării lor (la 500 000 de lei de la 150 000 lei) și vânzarea acțiunilor Băncii Naționale¹². Dar Filipescu nu era financiar și E. Costinescu i-o dovedește, fără ironie, dar cu temeuri economice, punându-l într-o frapantă inferioritate pe acest tărâm¹³. De altfel, Filipescu s-a și arătat de un optimism pe care situația nu-l justifica cu nimic. El credea, sau cel puțin voia să creadă, că milioanele rămase neacoperite se vor acoperi cu sporul normal al veniturilor vechi și cu sporul firesc al celor noi. Evaluările sale se vor dovedi neîntemeiate. Dar nici catastrofală nu era situația încât să determine un pesimism ca acela exprimat de J. Lahovari, care la Senat n-a ezitat să declare că Europa controlează finanțele României. Pe bună dreptate, Em. Costinescu spunea: „nu suntem într-o situațiune economică așa de disperată încât să se poată rosti acest cuvânt; avem încă destulă elasticitate încât să ne salvăm singuri în scurt timp. Și când n-om fi în stare s-o facem, eu unul aș dispera de România”¹⁴. La 23 martie 1900 Take Ionescu reduce cheltuielile ministerului său cu 1 110 064 lei¹⁵ și refuză crearea

* „D. ministru de finanțe surâde — spunea zeflemitor P.P. Carp. Nu știu ce vrea să zică acest surâs. Vrea să zică: am convingerea că am să pot face aceste impozite (necesare redresării situației — *n. n.*) ori că acest surâs vrea să zică: aceasta privește pe succesorul meu?” (*D.A.D.*, nr. 66, ședința din 20 martie 1900, p. 1207).

** „Economiiile mă lasă foarte sceptic — declara Take Ionescu. Am văzut țări care au făcut impozite, am văzut țări care și-au dezvoltat bogățiile lor și și-au creat resurse noi, nu am văzut însă țări care au făcut economii durabile”. Și mai departe: „toată lumea cere economii, dar nimeni nu propune o anume economie, nimeni nu vrea să o sufere” (*D.A.D.*, nr. 68, ședința din 22 martie 1900, p. 1249).

¹² *Ibidem*, p. 1211.

¹³ *Ibidem*, nr. 68, ședința din 22 martie 1900, p. 1242–1243.

¹⁴ *Ibidem*, p. 1243.

¹⁵ *Ibidem*, nr. 69, ședința din 23 martie 1900, p. 1253–1257.

de noi judecătorii. În general, bugetele tuturor ministerelor sunt reduse (la Ministerul de Război ele ajung la 4 300 000 lei¹⁶).

Criza financiară continua să fie însă foarte serioasă și nu se putea rezolva cu expediente. Soluțiile lui Take Ionescu nu se vedeau. În culise se vorbea atunci de intențiile sale de a propune vânzarea Serviciului maritim unui consorțiu străin, vânzarea pădurilor statului, monopolului alcoolului și vânzarea către Banca Națională a acțiunilor statului. Dintre toate se pare că numai cea din urmă propunere era pe cale de a se realiza. Între timp se înmulțesc tratativele de apropiere dintre cele două grupări conservatoare, mai ales prin eforturile lui N. Filipescu. Presa celor două grupări se făcea ecoul acestor tratative. De unde „Timpul” și „Constituționalul” (acestuia i se adaugă și „Era Nouă”, organul politic al grupării junimiste de la Iași, care apărea cu întreruperi de la 8 octombrie 1889) „se gratulau” reciproc în termenii cei mai aspri (și duelul continuă și la începutul anului 1900)*, după aprilie—mai 1900 orientarea e numai antiliberală, nu și antijunimistă sau anticantacuzinistă.

Pentru a împiedica reunirea conservatorilor, liberalii încep să facă onoruri junimiștilor**.

¹⁶ *Ibidem*, nr. 70, ședința din 24 martie 1900, p. 1256.

* Vezi, de pildă, articolele din „Constituționalul”: *Fără autoritate* (nr. 3023 din 6/18 februarie 1900), *Utilitatea d-lui Gh. Gr. Cantacuzino* (nr. 3095 din 3/16 martie 1900), *Criza partidului conservator* (nr. 3096 din 4/16 martie 1900) ș.a.

** Vezi Al. Marghiloman, *Note politice (1897–1924)*, București, 1927, vol. I, p. 27–28.

2. Guvernul P.P. Carp

După multe tevaturi (P.P. Carp nu vrea să se întâlnească cu Cantacuzino la Th. Rosetti, preferând la C. Olănescu, apoi mofturile aceluiasi: „eu nu pot deranja toate planurile mele de vară pe temeiul unor «tratative»“; incertitudini în privința atitudinii regelui — care era plecat la Sigmaringen —, Maiorescu spunându-i lui N. Filipescu: „regele pentru mine incalculabil de când a trimis la octombrie 1899 pe Kalinderu la Berlin“), după alte neînțelegeri privind Ministerul de Interne unde junimiștii nu-l voiau pe Take Ionescu, dar pe care minister îl revendicau oricum cantacuziniștii, după multe contacte politice (între care P.P. Carp—D.A. Sturdza, P.P. Carp—Gh. Gr. Cantacuzino, N. Filipescu, Al. Marghiloman* ș.a.), la începutul lui iulie se ajunge la o înțelegere: P.P. Carp ia președinția Consiliului de Miniștri și Finanțele, T. Maiorescu — Justiția, Al. Marghiloman — Externele, C.C. Arion — Cultele, N. Filipescu — Domeniile, C. Olănescu —Internele, gen. J. Lahovari — Războiul, și I. Grădișteanu —Lucrările Publice. Noul minister era rodul împrejurărilor și al eforturilor lui N. Filipescu. Spre nemulțumirea altora de altfel. Gen. Manu, care nu fusese consultat în timpul tratativelor, își dă demisia și din președinția clubului bucureștean**. Unii junimiști, Sc. Vârnav, L. Costache, D. Laurian, I. Miclescu, erau nemulțumiți că P.P. Carp a primit guvernul aproape în aceleași condiții ca în aprilie 1899. Și atunci de ce n-a primit înțelegerea în 1899? Dintre toți nemulțumiții cel mai periculos pentru noua combinație ministerială era Take Ionescu. Căci influența lui era mare în partid și era mare în Parlament. Și ce urma să facă Take Ionescu cu această influență? Punctul slab al noii formații ministeriale stătea în nesocotirea importantei personalități politice a

* Vezi, pe larg, *ibidem*, p. 28–33; vezi și Ion Mamina, Ion Bulei, *op. cit.*, p. 105 și urm.

** Vezi textul demisiei în C. Bacalbașa, *op. cit.*, vol. II, p. 287.

lui Take Ionescu. Influența acesteia nu putea fi ocolită decât prin organizarea unor noi alegeri. Or, Carp n-a pus și această condiție. Lucrul îi va fi fatal.

La 7/20 iulie 1900 guvernul Carp depune jurământul. A doua zi junimiștii trec în clubul conservator. De față sunt și foarte mulți fruntași din provincie. Cluburile centrale și locale sunt declarate unite¹. La fel cele două organe centrale de presă „Timpul” și „Constituționalul”, care din 15 decembrie 1900 se contopesc dând naștere ziarului „Conservatorul”, organ al fuziunii. Se părea că ceea ce nu se reușise în 1891, când junimiștii rămăseseră separat organizați, se izbutise acum. Toți conservatorii se găsesc în aceeași formațiune politică, sub un singur șef și un singur stat major (cele două Comitete executive se vor uni și ele). Dar totul va fi de scurtă durată. Rivalitățile și intrigile fruntașilor, pe fundalul marilor greutăți în guvernarea țării în acele momente de criză, au zădărnicit repede bunele intenții.

Și aceasta cu atât mai mult cu cât P.P. Carp n-avea nici un program de redresare a situației financiare². Liderul junimist dovedise în timpul „marei guvernări conservatoare” că are numeroase idei și că își poate imprima personalitatea asupra unui minister. Dar atunci nu era criză și el nu era prim-ministru. Acum era și una și cealaltă. Și lipsit de știința practică a unui Menelas Ghermani se simțea dezorientat. Mai ciudat era că în timpul celor 14 luni de guvernare a conservatorilor cantacuziniști P.P. Carp nu pregătise măcar o soluție proprie, un singur proiect de lege în materie financiară. Când vorbise în Parlament, învinuind neputința lui Take Ionescu și nu dăduse în vileag soluțiile sale, lumea politică crezuse că și le păstrează pentru momentul venirii sale la guvern. Se dovedea acum că de fapt aceste soluții nu le avea. La prima ședință a cabinetului P.P. Carp a propus patru mijloace pentru a acoperi

¹ Muzeul de Istorie a Municipiului București, Fond Documentar, Arhiva Cantacuzino, II, doc. 6985/57.

² Scrisorile trimise de Duiliu Zamfirescu lui Titu Maiorescu, în „Revista Fundațiilor Regale”, an III, nr. 4 din 1 aprilie 1936, p. 40.

deficitul financiar: vânzarea acțiunilor Băncii Naționale (însă fără avantajele pe care le oferise Take Ionescu în continuare Băncii); vânzarea monopolului hârtiei de țigarete (aducea șapte milioane); vânzarea terenurilor petrolifere lui Disconto (17 milioane); vânzarea flotei maritime (circa 7–8 milioane). Mai ales împotriva punctului patru se ridică I. Grădișteanu care aduce argumentul că și regele va fi împotriva („asta ar fi lichidarea”)³. La fel N. Filipescu, care propune eventual vânzarea de lemne „en grand” din pădurile statului. P.P. Carp nu se opune: „dacă găsiți altceva echivalent în locul nr. 4 primesc”⁴. Impresia generală era de rătăcire. T. Maiorescu este trimis în Germania (nu se știe de ce Maiorescu nu amintește în notele sale nimic de această călătorie). S-a dus, cum crede C. Gane⁵, pentru a discuta cu Disconto Gesellschaft cedarea monopolului hârtiei de țigarete pe un termen de 12 ani jumătate în schimbul unei sume plătite imediat. Se presupunea la București că această călătorie se făcea pentru a încerca un nou împrumut. Însă acesta nu putea fi obținut decât prin stingerea celui dinainte, deci ar fi trebuit o sumă de circa 225 milioane, foarte greu de găsit în acel moment.

În septembrie chestiunile financiare revin la ordinea zilei. Cu violență am putea spune. Parlamentul e convocat în sesiune extraordinară la 25 septembrie (dar 61 de deputați lipsesc la apel fiind reținuți de muncile agricole. Nici la Senat prezența nu e mai bună). P.P. Carp vine cu câteva proiecte: cedarea către un sindicat de bancheri a venitului monopolului hârtiei de țigarete pe timp de 12 ani și șapte luni, modificarea unor dispozițiuni din legea impozitului asupra băuturilor spirtoase („legea țiucii”), câteva concesiuni de petrol încă neprecizate, ceea ce ar da încă 10 milioane; eventual desfacerea flotei comerciale și cedarea ei (recunoaște însă că împotriva soluției sunt „oarecari prevențiuni”), ceea ce ar da opt milioane, câteva

³ T. Maiorescu, *op. cit.*, jurnal nr. 31, f. 54.

⁴ *Ibidem.*

⁵ C. Gane, *P.P. Carp...*, vol. II, p. 244.

concesiuni din pădurile statului, încă trei-patru milioane; o convenție cu Banca Națională pentru restul de 10–12 milioane, chiar în contra Băncii Naționale. Cât pentru viitor — soluțiile de mai sus erau pentru „lichidarea trecutului” — P.P. Carp propune reducerea bugetului de la 238 milioane, cât era atunci, la 222–223 milioane, adică o reducere de 15–16%. Și această reducere nu se putea face, crede el, decât printr-o reorganizare a administrației, prin mărirea comunelor și, eventual, desființarea subprefecturilor sau împuținarea numărului lor; de asemenea, și prin monopolul cârciumilor în comunele rurale. P.P. Carp declară că nu refuză nici o idee de oriunde ar fi venită. Discursul său, rostit cu obișnuita-i siguranță, face o bună impresie de ansamblu, dar pune și multe semne de întrebare, căci detaliile rămâneau descoperite⁶. Take Ionescu susține soluțiile lui Carp (de altfel ele îi aparțineau) și cere altele în plus, prezentând cu această ocazie prevederi ale raportului său în fața Consiliului de Miniștri din iunie 1900. Între altele, el cere trecerea cheltuielilor învățământului primar și ale clerului în seama comunelor și o reformă a legii pensiilor (suprimarea termenelor de 10 și 15 ani în ceea ce îi privea pe funcționari, sporirea vârstei de la 54 la 60 de ani, neacordarea dispensei de vârstă decât celor care au servit 35 de ani ș.a.)⁷. Un lucru reieșea din expozeul lui Take Ionescu. Soluțiile sale erau mult mai variate, mai complexe și parcă mai integrate unui sistem de ansamblu. În mintea multor deputați el făcea să stăruie o impresie: este foarte bine că a venit P.P. Carp în locul lui Take Ionescu, dar ce noutăți a adus cel dintâi care să justifice înlocuirea celui de-al doilea? Aceasta și voia Take Ionescu, foarte bun orator și mare mânuitor de subtilități.

Proiectul de cedare a monopolului hârtiei de țigarete trece relativ ușor prin cele două Camere (în Adunare e votat cu 98 contra 15). Al doilea, asupra băuturilor spirtoase, este întâmpinat cu vii proteste (din județele Dâmbovița, Argeș, Gorj,

⁶ D.A.D., sesiunea extraordinară 1900, nr. 3, ședința din 29 septembrie 1900, p. 8 și urm.

⁷ *Ibidem*, p. 10–20.

Prahova, Muscel, Buzău, Vâlcea, Vlașca, ale comercianților din București sau Craiova ș.a.). Proiectul, revăzut de Comitetul delegaților, desființa distincția între modul de taxare a alcoolurilor din cereale și alcoolurilor din fructe (una era pe grad și alta pe hectar), înființând una singură, pe grad, mărită la 10 bani pe grad centesimal la alcoolurile din cereale și cartofi și la 5 bani la cele fabricate din fructe, vin, drojdie de vin, cu intenția clară de a dubla veniturile statului (se estima la circa 4 milioane)⁸. Proiectul aducea și alte modificări legislației de până atunci în domeniu, dar mărirea taxei era cea mai importantă. Ea stârnește opoziția în Parlament și nenumărate răscoale în toate regiunile muntoase*. „Depeșă de la Craiova cu o nouă răscoală de 5–600 țărani împotriva impozitului țuicii — nota T. Maiorescu la 28 octombrie/10 noiembrie. Aceasta distruge prestigiul lui Carp“. Și Maiorescu continua: „N-a fost bine studiată legea, or n-a fost bine instruită, nici explicată prefectilor“. N. Filipescu declara și el: „Nous avons déjà du plomb dans les ailes“⁹. Cu același prilej, T. Maiorescu scria: „Carp n-a luat destul de în serios ministerul. Mai până acum o săptămână în toate diminețile câte 1 1/2 oră lecții de latinește copilului său Grigore. Apoi guvernul nu e Kindergarten“. După Maiorescu guvernul era într-o criză morală (dacă nu încă definitiv politică). Pesimismul lui Maiorescu sau Filipescu nu era deloc exagerat. Guvernarea mergea greu, din ce în ce mai greu. Dar nici Partidul Conervator nu mergea mai bine. Unitatea lui, abia regăsită, părea prea puțin o realitate. La 30 octombrie/12 noiembrie 1900 se întrunește Clubul conservator din București pentru alegerea Comitetului Clubului, în urma fuziunii, și a președintelui, după demisia gen. Manu.

⁸ Vezi D.A.D. nr. 4, ședința din 3 octombrie 1900, p. 25 și urm.

* Vezi C. Corbu, A. Deac, *Miscări și frământări țărănești în România la sfârșitul secolului al XIX-lea*, București, 1965, p. 257 și urm. (de folosit exclusiv pentru informațiile puse în circulație, nu pentru interpretare, total militantă); Mircea Iosa, Traian Lungu, *Viața politică în România 1899–1910*, București, 1977, p. 68–70 și urm.

⁹ T. Maiorescu, *op. cit.*, jurnal nr. 22, mss. 11390, f.f.

Acesta vorbește violent. El înțelegea că era nevoie de un nou președinte, demisia sa fiind irevocabilă, dar nu înțelegea de ce trebuia ales un nou Comitet: „să aștepte junimiștii după statute la ianuarie“. El considera fuziunea, în felul în care se făcuse, „o *sinucidere*“ a Partidului Conservator. N. Filipescu combate atitudinea lui G. Manu și face apel la patriotismul lui. La fel și Gh. Gr. Cantacuzino care cere să nu fie căutată „la petite-bête“. Din nou ia cuvântul gen. Manu, vorbind și mai iritat împotriva „junimistificării partidului“. Gen. Manu găsea astfel prilejul de a-și arăta aversiunea pentru fuziunea făcută fără știrea și împotriva lui. Și cum el nu era diplomat, ci militar propulsat de împrejurări în politică, înțelegea să atace direct, uitând că în politică, mai mult decât în strategia militară, atacul prin învăluire era mult mai eficace decât cel direct. Astfel că gestul lui nu face prozești, pe moment. Nu-i mai puțin adevărat că lasă un gust amar multora. Clubul alege un nou președinte, în persoana lui Gh. Gr. Cantacuzino (la propunerea lui T. Maiorescu), și doi vicepreședinți (col. G. Roznovanu și Th. Rosetti), în sfârșit, alți 14 membri de la conservatorii puri și de la junimiști¹⁰. Presa liberală comenta cu ironie justificată încercarea de împăcare a ambițiilor conservatoare. De altfel, liberalii, simțind ineficacitatea guvernului Carp, datorată și luptei de ambiții, erau tot mai ofensivi. D.A. Sturdza promite regelui reduceri de 20 milioane în buget (nu 12 câte aduceau conservatorii). O promisiune pe care și T. Maiorescu o găsea cu puțință pentru că impopulara lege a impozitului țuicii o aplicau deja conservatorii și acum ei aveau câmpul liber pentru monopolul alcoolului și puteau profita de împrejurări ca să prelungească privilegiul Băncii Naționale, făcând din ea și mai mult o instituție de partid¹¹.

Ineficiența guvernului Carp, mai ales în domeniul financiar, devine evidentă și pentru membrii cabinetului. T. Ma-

¹⁰ „Timpul“ din 30 octombrie/11 noiembrie 1900; vezi și T. Maiorescu, *op. cit., loc. cit.*, f.f. (însemnare de la 30 oct./11 nov.).

¹¹ T. Maiorescu, *op. cit., loc. cit.*, f. 1 (însemnare din 10/22 nov. 1900).

iorescu ține s-o consemneze adesea în notele sale*. Regele devine și el „vizibil fără încredere în capacitatea financiară a lui Carp“. El se opune concesiilor pipe-line-ului de petrol, la americani, propusă de Carp. T. Maiorescu nu găsea deloc de mirare neîncrederea regelui: „și eu am pierdut credința în Carp. Am penibilă situație a fiecărui ministru individual, deși poate eu personal am ieșit mai bine decât alții. Dar tot junismul «carpist» e o mare decepțiune”¹². Maiorescu își arăta, desigur, o impresie personală care, însă, era împărtășită de multă lume. Mesajul regal de deschidere a Parlamentului în sesiune ordinară, la 15 noiembrie 1900, în partea sa financiară, e întâmpinat cu răceală. Guvernul anunța o economie de aproape 15 milioane asupra bugetului și cu o diferență de zece milioane asupra totalului cheltuielilor anului în curs; remanierea impozitelor directe; simplificarea aparatului administrativ; înființarea monopolului cârciumilor¹³. Toate aceste economii și reforme aveau a se face în paralel sau posterior acoperirii golului tezaurului, care deocamdată tot descoperit rămânea, vânzarea monopolului hârtiei de țigarete fiind insuficientă, iar vânzările de terenuri petrolifere, de păduri, servicii navale fiind în studiu sau amânate *sine die*. Doar vânzarea acțiunilor statului de la Banca Națională părea să aibă sorți de izbândă. La 14/27 decembrie 1900 P.P. Carp semnează într-adevăr o convenție cu Banca Națională, reprezentată de guvernatorul ei, C. Sutzu, și de Anton Carp, secretarul general. Potrivit acesteia, statul renunța la treimea sa din capitalul și rezervele Băncii pentru suma de 14 800 000 lei și totodată

* „Lucrez eu la justiție, dar insuficiența lui Carp ca ministru-prezident și ministru de finanțe slăbește resorturile oricărei activități“ (*op. cit., loc. cit.*, însemnare de la 1/13 noiembrie). Sau, cu prilejul unei discuții în patru asupra emiterii unor acțiuni la purtător de participare la venitul celor patru milioane nominal cu care era statul în asociație cu Banca Națională: „Carp palid, iritabil, insuficient ca ministru de finanțe și ministru prezident“ (însemnare de la 11/23 noiembrie 1900).

¹² *Ibidem* (însemnare de la 15/27 noiembrie).

¹³ D.A.D., sesiunea ordinară 1900–1901, nr. 1, ședința din 18 noiembrie 1900, p. 1.

extindea privilegiile Băncii până la 31 decembrie 1920¹⁴. Din cauza opoziției P.N.L., P.P. Carp fusese silit să prelungească și dreptul Băncii de a emite bilete de 2,5 ori mai mult decât stocul ce-l poseda în aur, de unde, inițial, declarase că în nici un caz nu-l va mai prelungi.

Guvernul încearcă să sondeze piața financiară franceză. În timpul expoziției se duce la Paris Al. Marghiloman, ministru de Externe, care stă de vorbă nu numai cu președintele Loubet și cu ministrul de Externe Delcassé, dar și cu un reprezentant al Băncii de Paris și Pays Bas. Folosindu-și relațiile, el se pune în legătură cu ziariști francezi, mai ales de la „Le Temps“, și dă instrucțiuni de reorganizare a consulatului general român din Franța, „care îmi pare, sub forma sa actuală, puțin eficace pentru studiul chestiunilor economice și financiare“. La întoarcere Marghiloman îi spunea ministrului francez Henry: „în realitate noi am pierdut cu Franța aproape orice contact și contactul este urgent de restabilit, căci noi n-avem nici un interes a pune toate ouăle noastre în același coș“¹⁵.

La 27 decembrie/9 ianuarie 1901 (după ce cinci zile mai înainte fusese la Țibănești la vânătoare cu principele Ferdinand și colonelul Presan), P.P. Carp pleacă la Berlin. T. Maiorescu îi ia locul ca președinte ad-interim al Consiliului de Miniștri. O călătorie încărcată de strălucire: audiență la împărații Wilhelm al II-lea și la Franz Joseph, audiență la contele Bülow și contele Goluchowski, interviuri cu „Localanzkeiger“ și „Neue Freie Presse“, decorat cu Marele cordon al ordinului Leopold. Împăratul Wilhelm al II-lea i-a oferit portretul cu inscripție manu propria. „El a fost primit cu distincție de suverani și de miniștri, și această primire a fost de natură să ridice un pic prestigiul său avariat vis à vis de compatrioți“ — cum scria Henry lui Delcassé. „Se vede că Carp trece de adevăratul purtător al Triplei Alianțe după moartea lui I. Brătianu“ — nota T. Maiorescu. „Dar vreo înlesnire financiară aduce de

¹⁴ *Ibidem*, nr. 23, ședința din 23 ianuarie 1901, p. 317.

¹⁵ A.N.R., fond *Microfilme Franța*, rola 58, cadrul 47.

la Berlin?" — se întreba același Maiorescu, în acele momente foarte pornit împotriva prietenului său. „Măcar contocurent de vreo 10 milioane de la Disconto-Gesellschaft? Nimic. Inutilă călătorie". P.P. Carp a avut și o întrevedere cu Hansemann căruia i-a propus reluarea vânzării de terenuri petrolifere, ca și reînnoirea a 20 de milioane de creanțe imediat exigibile. Dar, vorba lui Maiorescu, „nimic". Întors de la Berlin, P.P. Carp e întâmpinat de o tot mai pronunțată opoziție liberală. Numeroase întruniri sunt organizate în București și în țară. Leit motivul lor: „statul trebuie în aceste momente să facă scăderi bugetare de 20 de milioane lei și să fie făcute așa ca să corespundă cu toată suflarea țării de la un capăt la altul", cum preciza D.A. Sturdza. Or, P.P. Carp tocmai prezenta un proiect financiar prin care introducea noi impozite: urcarea fonciarului, un impozit complementar, unul mobilier și sporirea mai multor patente. Și toate aceste impozite erau directe. P.P. Carp nu credea pur și simplu că e cu puțință o economie în buget de 20 milioane fără ca aceasta să nu pericliteze practic orice dezvoltare. El n-avea încredere decât în impozitele directe: „adevărata bază a siguranței financiare a statului, pe când cele indirecte te părăsesc tocmai la vreme de nevoie".

Greșeala lui Carp, ca și a lui Take Ionescu mai înainte, era aceea de a fi evaluat cu totul exagerat veniturile rezultate din impozite. Take Ionescu le exagerase cu 39 milioane, P.P. Carp doar cu 14 milioane. Evaluarea la venitul vămilor, la băuturile spiritose, la monopolul tutunului, venitul căilor ferate, la domeniile ș.a. era eronată. Echilibrarea bugetului numai prin adaus de noi impozite era o iluzie. Economii (pe care și Carp le avea în vedere, însă abia în al doilea rând) se impuneau de la sine.

P.P. Carp nu întâmpină rezistență cu proiectul său de legi financiare doar la opoziții liberali (ceea ce, la urma urmei, era firesc). Întâmpină o împotrivire — încă mult mai eficace — în chiar sânul Partidului Conservator. Comitetul delegaților

Camerei se opune programului lui Carp. Comitetul era condus de gen. G. Manu (despre el I.L. Caragiale zicea că arăta în aceste momente ca un „papagal jumulit”), care ținea să-și arate, din această postură, aversiunea sa contra lui P.P. Carp și a junimiștilor. La 19 ianuarie/2 februarie la Senat se întrunesc majoritățile conservatoare din Parlament pentru a se ajunge la o înțelegere. Pornirea contra lui Carp se simțea în atmosferă. P.P. Carp, simțind opoziția aproape nevoalată, părându-i-se că Take Ionescu și Gh. Gr. Cantacuzino voiau să-l umilească cu majoritatea lor în Cameră, cere scurt Comitetului delegaților din Cameră să se hotărască. „Când am luat guvernul (...) strigătul era: Trebuie regulată situația financiară. Și eu cu dânsa voi sta, cu dânsa voi cădea”. Același T. Maiorescu notează: „Impresie: cădere. Copiii de pe la Capșa fabulează deja despre un nou minister”¹⁶.

Chiar fabulații însă nu erau. Lumea se întreba dacă la mijloc era într-adevăr problema impozitelor sau era cunoscuta „râcă”, neîncetata frământare din rândurile conservatoare. Adevărul e că era și una și alta. Situația financiară era mult prea gravă pentru ca să nu ceară o atenție maximă și o responsabilitate sporită, iar politicianismul devenise o plagă mult prea întinsă și încetățenită în viața de stat ca să nu intervină în toate momentele, în acesta inclusiv. Cu atât mai mult teren de manifestare avea el într-un partid a cărei regrupare a rândurilor fusese un act pripit și mai mult o aparență. Prea mare era tentația. La 21 ianuarie/4 februarie 1901 și din nou la 23 ianuarie consilii de miniștri, cel de-al doilea la rege. Primul ministru nu vrea să cedeze din prevederile proiectului său financiar. De față cu regele își arată din nou felul său agresiv și iritant, încât acesta „când se înroșea, când «râdea galben»”¹⁷. Carol I i-a cerut să fie mai suplu, că uneori trebuie să cedezi

¹⁶ T. Maiorescu, *op. cit.*, jurnal nr. 22, f.f.; „Conservatorul”, nr. 28 din 21 ianuarie 1901.

¹⁷ *Idem*, *op. cit.*, jurnal nr. 22, f.f. (însemnare de la 23 ianuarie/ 5 februarie 1901).

— și el regele a cedat de atâtea ori. La care P.P. Carp îi răspunde: „C'est le tort que Votre Majesté a eu“. Apoi văzând că regele s-a înroșit de supărare a încercat s-o mai scalde: „Mais du reste Votre Majesté peut céder parce qu'Elle est permanente et élu à un lendemain, tandis que nous autres ministres, nous n'avons qu'aujourd'hui“¹⁸. Era o vorbă frumoasă, dar ea n-a potolit mânia suveranului, care nu putea decât să regrete felul supus de a fi al unui D.A. Sturdza.

Aceeași îndărătnicie o arată primul ministru și la întâlnirea sa cu Comitetul delegaților Camerei de la 22 ianuarie. Cearta împiedică practic o discuție cât de cât constructivă. Din Comitet, G. Manu, J. Lahovari, Take Ionescu, Al. Bădărău, Gr. Triandafil și M. Cantacuzino erau împotriva lui P.P. Carp și a programului său. Doar dr. Palladi îl susținea. Neputinței unei înțelegeri directe îi iau locul întrevederile particulare. Tot felul de ambiții personale se ciocnesc, într-o atmosferă de intrigă pronunțată. O întâlnire Take Ionescu—P.P. Carp nu duce la nimic. La 23 ianuarie, la o interpelare a lui Delavrancea, Carp declarase în Parlament că pentru moment nu era în stare să spună dacă guvernul lui rămânea sau nu în ființă. Dar la 26 ianuarie, la Consiliul de Miniștri, P.P. Carp își scrie demisia în fața colegilor săi. Deja cu câteva zile mai înainte, el îi spusese lui Maiorescu: „Je suis beau joueur, j'ai perdu la partie, je me retire à la campagne, je renonce à la politique“.

Carp demisionat, criza politică reîncepe. Liberalii fac lista portofoliilor și iau dispoziții pentru iminenta lor venire. Dar... la 29 ianuarie/11 februarie, pe neașteptate, regele însărcinează pe Gh. Gr. Cantacuzino cu formarea unui nou cabinet în care să intre și elementul junimist (în chip deosebit Th. Rosetti și T. Maiorescu). Urmează numeroase contacte, P.P. Carp refuză să-i lase pe junimiști să participe. T. Maiorescu trece peste acest refuz („deoarece am primit odată fuziunea“ și deci Partidul

¹⁸ *Ibidem*, f.f. (însemnare de la 23 ianuarie/5 februarie 1901).

Conservator e unitar) și dă un răspuns conciliant lui Cantacuzino, sfătuindu-l însă în același timp să ceară regelui menținerea pentru încă câteva săptămâni a guvernului Carp, după care să fie remaniat. Motivele lui: „A răsturna pe Carp pentru a aduce orice alt minister conservator [...] însemnează a izbi tot creditul partidului și al țării. Conservatorii ar cădea cu rușine fiindcă nu și-au îndeplinit simpla misiune (nu era așa simplă — *n. n.*) a echilibrării bugetului și ar rămâne în mijlocul lor un germen de iritare tocmai din cauza acestei căderi”¹⁹.

Carol I nu prea știa ce să facă. El era supus unor presiuni austro-germane. Pallavicinni, ministrul Austro-Ungariei, i-a cerut mai multe audiențe și între timp se întreținea cu șefii grupărilor rivale. Kinderlen a mers și mai departe, trimițându-i regelui o notă: „Dacă demisia cabinetului Carp e definitivă, trebuie să se renunțe la orice speranță de a se mai vedea finanțele românești însănătoșite”²⁰. Nota i s-a părut regelui cel puțin „dezagreabilă”, căci nu-i convenea deloc amestecul din afară în treburile domniei sale. Suveranul era nemulțumit de P.P. Carp și pentru că la Berlin a afirmat că el, ca rege, era „prea slab” (P. P. Carp îi spunea că a folosit o formulă mai dulce)²¹.

În sfârșit, după ce Gh. Gr. Cantacuzino îl sfătuiește să-l mențină pe P.P. Carp, regele îi respinge demisia, reîncredințându-i guvernul. Și se părea că lucrurile vor merge. La 31 ianuarie din nou se întrunesc majoritățile conservatoare la Senat, la care Gh. Gr. Cantacuzino a ținut un discurs „în doi peri”, iar Take Ionescu unul „nu tocmai în doi peri, dar într-un păr și jumătate”, cum se exprima plastic Titu Maiorescu. La Cameră G. Panu, cu fină ironie, comenta că și-l închipuia

¹⁹ Apud Ion Bulei, *op. cit.*, p. 283.

²⁰ A.N.R., fond *Microfilme Franța*, rola 56, cadrul 150–151.

²¹ C. Bacalbașa (*op. cit.*, vol. II, p. 314–315) dă în amintirile sale o relatare „după ureche” a acestei discuții. Versiunea T. Maiorescu, pe care o reluăm, pare mult mai reală.

pe Carp „gustând din plăcerile fuziunii după cum am gustat eu din acele ale asimilării”²² (Panu, nemulțumit de poziția sa în Partidul Conservator, care nu-i încredințase un portofoliu, începuse din vara lui 1900 să se desprindă de acesta). La guvern, P.P. Carp trecuse „fără să învingă și fără să convingă”. Discuțiile privind programul de impozite mergeau aprost. Se propun (din partea lui Take Ionescu mai cu seamă) noi măsuri: monopolul lumânărilor de ceară, arendarea hectarelor disponibile la bisericile rămase fără parohii, o taxă de 5 lei pentru fabricarea de spirt, desființarea accizelor comunale. Dar guvernul se găsea permanent „într-un fel de criză”. La 5 februarie D.A. Sturdza îl interpelează pe primul ministru la Senat asupra situației financiare, cu care prilej vorbește de Flea ca de „un hoț”, de Take Ionescu „ca de un falsificator”, de afacerea Hallier ca de „un scandal”. Și nici Carp, nici Filipescu, nici altcineva nu răspund la aceste atacuri. Interpelat, de data aceasta în Cameră, asupra tăcerii sale, P.P. Carp răspunde că el a stabilit de la început cu Gh. Gr. Cantacuzino „cum că noi ne unim viitorul, dar nu ne unim trecutul și fiecare rămâne răspunzător de faptele lui”²³. În Partidul Conservator domnea, precum se vede, „o totală unitate de vederi”(!).

Și ea se dă cu totul la iveală la 12 februarie 1901. În această zi, P.P. Carp aduce la cunoștința Camerei că „înțelegerea între Comitetul delegaților și între guvern nu a fost posibilă”. C. Hiottu propune îndată o moțiune de încredere. Take Ionescu ține un discurs net potrivit primului ministru. În timp ce vorbea, unul dintre delegați, Gr. Triandafil, exclamă, adresându-se lui P.P. Carp: „Îți dau capul meu, dar numai să ne înțelegem”, vorbe la care primul ministru răspunde: „n-am ce face cu el”. Stenograful Camerei a scris „ilaritate” și vorbele „Ecce Homo!”²⁴ Într-adevăr, acesta era P. P. Carp. El ia cuvântul după Take Ionescu, declarând că a vrut să facă finanțe,

²² D.A.D., nr. 24, ședința din 31 ianuarie 1901, p. 330.

²³ *Ibidem*, nr. 26, ședința din 6 februarie 1901, p. 370.

²⁴ *Ibidem*, nr. 30, ședința din 12 februarie 1901, p. 429.

iar comitetul delegaților a făcut politică. Și pentru a veni în sprijinul afirmației evocă neînțelegerile de cifre, sub care de fapt se ascundeau neînțelegeri de persoane. „Avem a face cu o luptă politică ce nu poate suferi întârziere și de aceea nu pot primi propunerea de amânare ce o faceți” (Take Ionescu ceruse ca să nu se pună la vot moțiunea de încredere). „Am poate multe vocațiuni; o vocațiune însă nu am, aceea a unui «guillotiné par persuasion»”, declară Carp, pentru a pune capăt discuției.

Se trece la vot. P.P. Carp declară că guvernul nu va lua parte la vot (erau șase deputați în guvern și aveau dreptul să voteze. Dar Carp voia o limpezire a situației). La vot nu participă nici Gh. Gr. Cantacuzino, nici Jean Lahovari. Rezultatul: bile albe pentru moțiune: 74; bile negre contra: 75. Moțiunea de încredere cade. Guvernul primește votul de blam și, potrivit Constituției, își dă demisia. Chiar T. Maiorescu scrie: „Scurtă convorbire mișcătoare între Anicuța și mine asupra năruirii idealului meu politic Carp junimism”. Aceasta era într-adevăr impresia celor mai mulți conservatori, indiferent de nuanță, de „năruire” a partidului lor. Un partid care fusese chemat la putere într-un moment greu pentru țară și care nu fusese în stare să facă față situației, plecând, cum plastic spunea Delavrancea, „ca o armată al cărui stat major, discutând planul de război, s-a rupt în două și a oprit avântul soldaților, învinși fără a fi tras un foc măcar”²⁵.

²⁵ *Ibidem*, p. 440.

Echivocul

În timp ce liberalii, la guvern, trec cu hotărâre la scoaterea țării din criză*, conservatorii, în opoziție, își prelungesc disputa. Am zice cu aceeași înverșunare. La 13/26 februarie frunțașii junimiști se întâlnesc la T. Maiorescu. Decid să rămână în Partidul Conservator, dar toți junimiștii (inclusiv Th. Rosetti, P. Missir) își vor da demisia din funcțiile ce le aveau la Clubul conservator. Totodată, ei nu vor mai contribui la ziarul „Conservatorul” (organul „fuziunii”), ci la „Epoca”, de acum înaintea purtătorul lor de cuvânt (în locul „Constituționalului”). Încolo ei declarau că așteaptă încetarea „de la sine” a șefiei lui Gh. Gr. Cantacuzino, pentru a recunoaște apoi pe P.P. Carp în locu-i¹. Acesta, de fapt, era și rațiunea pentru care nu denunțau formal fuziunea cu conservatorii (o făceau în fapt) și continuau să se considere membri ai Partidului Conservator**.

În aceeași zi, la 13/26 februarie, majoritățile parlamentare, adepții lui Gh. Gr. Cantacuzino se întâlnesc la acesta acasă. Șeful partidului face apel la organizarea vechilor comitete electorale (adică acele comitete existente înaintea fuziunii) în vederea participării la alegerile parlamentare. G. Manu vor-

* Vezi, pe larg, I. Bulei, *op. cit.*, p. 288–312.

¹ T. Maiorescu, *op. cit.*, jurnal nr. 22, f.f. (însemnare de la 13/26 februarie 1901).

** Tactica aceasta a fost înțeleasă de conservatorii cantacuziniști (vezi Ion Lahovari, *Responsabilitățile*, București, 1905, p. 2–3).

bește violent antiCarp, laudând atitudinea Adunării „care a ascultat glasul țării”, C. Boerescu în aceiași termeni atacă procedeul lui Carp de a cere Adunării să-și blameze propriii săi delegați; pe același ton vorbesc Mihail Cornea și Ion Lahovari, iar Take Ionescu deplânge soarta țării, „din nou pe mâinile liberalilor”². Tot la 13/26 februarie se întrunește și Comitetul Executiv al Partidului Conservator (firește, fără participarea junimiștilor). Mai mult pentru a consimți situația. Liderii celor două grupări opozante sunt primiți de rege, care-i consolează pe amândoi, spunându-le că liberalii nu vor rămâne la putere mai mult de doi ani. Lui Maiorescu îi zice că, de fapt, ei, junimiștii, au căzut de la guvern „debout”, că au cei mai mulți aderenți și ei sunt adevărații reprezentanți ai conservatorilor. Cu Take Ionescu regele a folosit aceiași termeni, cărora nu le-a schimbat decât adresa. Dar căderea de la guvern, incapacitatea de a fi rezolvat criza, neputinței unei înțelegeri interne cântăreau greu în conștiința multor conservatori*.

De aceea și controversa între cele două grupări va fi atât de aprinsă. Se căuta nu numai impunerea unora în defavoarea altora — treabă foarte relativă —, dar și stabilirea „răspunderilor”, căutarea vinovaților. La 2 martie „Conservatorul” răspunde celui dintâi atac al ziarului „Epoca”. Între cele două organe de presă conservatoare începe acum cea mai violentă controversă. Ea va ține până în 1907. Va antrena și publicațiile locale conservatoare. Mereu întreținută de liberali, care aveau tot interesul ca cele două grupări conservatoare să nu se îm-

² „Conservatorul”, I, nr. 46, din 15 și 16 februarie 1901.

* „Partidul Conservator trece printr-o criză de o intensitate neobișnuită: am căzut de la putere abia după 22 de luni, fuziunea grupului junimist cu vechiul partid, deși nu a fost denunțată ca formă, în fapt a devenit o ficțiune” — scria cu amărăciune ziarul „Conservatorul” (nr. 129 din 26 mai 1901). Și continua, constatând că Partidul Conservator a stat la putere doar doi ani și regimul parlamentar s-a întors la epoca dinainte de 1871. Răul pentru țară era „mare”, căci schimbarea guvernului aducea în România schimbarea administrației județelor, dizolvarea consiliilor tuturor comunelor urbane, înlocuirea șefilor de parchete, a magistraților ș.a. Adică producea o discontinuitate.

pace, această campanie de denigrare reciprocă nu va avea alt efect practic imediat decât ascuțirea simțului polemic al ziaristilor și politicienilor conservatori. La fel și discursurile foarte numeroase și atâtea ale oratorilor celor două tabere. Efectul mai îndelungat a fost însă mai grav: discreditarea organizației politice conservatoare în ansamblu și accentuarea slăbiciunii sale interioare. În definitiv, făceau impresie clară de neseriozitate. Cele două grupări se atacau cu atâta pasiune între ele, își aruncau epitete dintre cele mai grave (cu deosebire „Epoca” se remarcă prin „vioiciunea” ei combativă), încât uitau că în fond adversarul politic al amândurora era Partidul Național-Liberal. Noroc că, vorba lui B. Știrbei, liderul conservator de la Craiova, „sunt prea mulți oameni fără convingere, care-și bat joc de principiile conservatoare sau liberale, neavând în vedere decât interesul lor personal”³.

La 1 martie cantacuziniștii reunesc Comitetul Central al Partidului Conservator. Junimiștii, care-și dăduseră demisia, sunt înlocuiți*. Pentru alegerile parlamentare, P.P. Carp în-

³ B.N.R., fond *Saint Georges*, Al. Marghiloman, dosar 305, Scrisoare către Al. Marghiloman din 10/23 mai 1907.

* Noua componență a Comitetului: Gh. Gr. Cantacuzino, gen. G. Manu, col. G. Roznovanu, Take Ionescu, Ion N. Lahovari, Virgil Arion, Gr. Tocilescu, gen. I. Algiu, Barbu Păltineanu, M.G. Ghica, M. Vlădescu. Pe lângă junimiști, lipsea din noul comitet N. Filipescu. Deși rudă cu Cantacuzino, Filipescu preferă să treacă în tabăra cealaltă din cauza lui Take Ionescu, a cărui influență și trecere în rândurile conservatoare nu le suporta. Pe de altă parte, la junimiști Filipescu avea de suportat personalitatea, pentru el incomodă mai demult, a lui Al. Marghiloman. De la început neînțelegerile sale cu acesta se resimt. Informații de ele, P.P. Carp îi scria lui Marghiloman de la Viena că e absurd, dar „dată fiind mania politică a românilor” ar fi bine să taie scurt orice zvon făcând împreună două turnee în țară (*Ibidem*, dosar 68, scrisoare din 6 iunie 1901). Din noul comitet lipsea și generalul Iacob Lahovari, fratele lui Ion, rămas deocamdată la junimiști. Dar nu pentru multă vreme. Generalul avea deja „o pornire” contra lui Carp din ziua votului din Cameră de la 12 februarie, când acesta împiedicase pe miniștri să ia parte la vot. „Asta este o prostie”, declara el roșu de mânie. Cel care l-a smuls din brațele junimiștilor a fost Take Ionescu. Acesta „simțea că familia Lahovari nu va putea rămâne mult timp împărțită și că, ori Ion va atrage pe Jak, ori Jak va aduce la el pe Ion; spre a

cheie cartel electoral cu liberalii (după o prealabilă înțelegere cu D.A. Sturdza)⁴. Liberalii au lăsat să se strecoare în Parlament (ca să nu se zică cum că opoziția n-ar fi reprezentativă) câțiva junimiști: Carp, Marghiloman, Rosetti, Missir*. În schimb, au combătut violent, „cu toate mijloacele“, pe conservatorii puri, Pe Take Ionescu mai cu seamă. Din rândurile acestora din urmă nici nu intră în Parlament decât gen. Manu, grație unei înțelegeri de ultimă oră cu un liberal disident și M. Vlădescu. Chiar și în alegerile parțiale din 1901 Gh. Gr. Cantacuzino e bătut la Prahova, în fieful său, iar Take Ionescu cade la Gorj (unde izbutește în schimb Barbu Știrbei, junimistul, sprijinit de liberali)⁵. În ce privește pe G. Panu, care și el intră în Parlament, ruptura lui de conservatori în genere devine definitivă. El se considera deocamdată independent, „un Robinson politic“ între „continentul Cantacuzino“ și „Peninsula Carp“⁶.

Rezultatul alegerilor era de așteptat să fie foarte prost pentru conservatori (cum fusese și pentru liberali în 1899, când se găsiseră și ei dezbinați). Cele câteva succese junimiste erau comentate nefavorabil de restul conservatorilor: „de 20 de ani vedem pe d. Carp și pe amicii săi nevoiți a se adresa când la unii când la alții pentru a le procura mijloacele de a participa la viața publică, îi vedem aduși în Parlament când în numele alegătorilor conservatori, când după urma alegătorilor liberali, vecinic culeși de unii și de alții, dar niciodată aleși de ai lor“⁷. Vechea denumire de „opoziție miluită“, cu adresă la

evita surprinderea a făcut tot ce era de făcut ca să-l ia pe general“ (C. Bacalbașa, *op. cit.*, vol. III (1901–1910), ed. a II-a, București, 1936, p. 4).

⁴ T. Maiorescu, *op. cit.*, f.f. (însemnare de la 27 februarie/12 martie).

* Maiorescu a candidat și el pentru a obține investitura la Senat din partea Universității, dar nu a obținut decât 29 voturi (contra lui au votat toți profesorii conservatori și cei liberali, chiar și ministrul Haret. Investitura o obține I. Kallinderu (31 de voturi) (*Ibidem*, f.f., însemnare din 7/20 martie 1901).

⁵ „Conservatorul“, I, nr. 107 din 1 mai 1901.

⁶ D.A.D., sesiunea ordinară 1900–1901, nr. 2, ședința din 25 martie 1901, p. 14.

⁷ „Conservatorul“, nr. 102 din 25 aprilie 1901.

junimiști, era din nou reînviată. Nu fără motiv. „Des remontrances“ la adresa lui P.P. Carp și printre adepții săi apropiați: T. Maiorescu*, Th. Rosetti**, Lupu Costache. Retras la Țibănești în cea mai mare parte a anului 1901, P.P. Carp apărea multora ca un retras din viața politică. Manifestarea junimiștilor în general nu este deloc „semnificativă“ în primăvara și vara lui 1901. Doar „Epoca“ lui N. Filipescu, mereu impulsionată de acest energic și neastâmpărat om politic (ce trecuse de la Polul Nord la Polul Sud, cum îi reproșau cu ironie foștii prieteni politici), continua să se războiască cu situația și mai ales cu confrății de la „Conservatorul“.

În toamnă însă adepții lui Carp revin în lupta politică. La 2/15 octombrie, la Maiorescu acasă, se întâlnesc P.P. Carp, N. Filipescu, C. Olănescu, I. Grădișteanu, Al. Marghiloman, C.C. Arion, B. Delavrancea, Th. Rosetti, Matache Dobrescu, M. Deșliu, Guță Olănescu (cei subliniați nu fuseseră „junimiști“ anterior). Ei hotărăsc să constituie un club separat la București (numele urma să fie găsit. Până la urmă nu-l găsesc și rămân cu titlul de club conservator), cu filiale în provincii și redactează o „Declarație“, justificându-și opțiunea separată⁸. Actul acesta, iscălit de foștii miniștri P.P. Carp, C. Olănescu, T. Maiorescu, N. Filipescu, I. Grădișteanu, C.C. Arion, e citit public la întrunirea de la 7/20 octombrie de la C. Olănescu⁹. O întrunire „pregătită“ și de adepții lui Gh. Gr. Cantacuzino, care trimiseseră în str. Corabiei mai mulți „electori“ conservatori (echipe

* T. Maiorescu nota: „De 20 de ani m-am lăsat cu întreaga convingere și fără cârtire à la remorque de Carp; am căzut la 1891 cu legea instrucției cu dragă inimă, aducând cu mulțumire sacrificiul unei asemenea căderi, am venit acum la Justiție și pentru grele 7 luni am renunțat la avocatură (după cum mai înainte, la 1871, sub gen. Tell, am pierdut profesura pe 13 ani). Acum destul sacrificiile sufletești! Zică Carp ce va voi, de acum înainte zic eu ce vreau“. Ceea ce seamănă a răzvrătire (T. Maiorescu, *op. cit.*, f.f., însemnare de la 13/26 martie 1901).

** „Take Ionescu cu ai săi foarte puternici, declara Th. Rosetti, și noi cu Nicu Filipescu nu însemnăm nimic. Carp s-a arătat incapabil“ ș.a. (*Ibidem*, f.f., însemnare din 2/15 octombrie 1901).

⁸ T. Maiorescu, *op. cit.*, f.f., însemnare din 2/15 octombrie 1901.

⁹ O pagină din viața partidului conservator, București, 1901, p. 34.

de bătauși). Cu acest prilej, N. Filipescu proclamă pe P.P. Carp șef al Partidului Conservator*. A doua zi se închiriază etajul de sus al caselor Mandy pentru noul club, „fiindcă a mai fost acolo club conservator”¹⁰.

* Vezi și discursul de răspuns al lui P.P. Carp, în C. Gane, *P.P. Carp...*, vol. II, p. 271–273.

¹⁰ T. Maiorescu, *op. cit.*, f.f., însemnare din 7/20 octombrie 1901.

1. „Mandysti“ și „Fevrariști“

Adepții lui Carp procedau în așa fel de parcă nici n-ar fi existat cealaltă grupare conservatoare, aceea condusă de Gh. Gr. Cantacuzino și care păstrase numele de Partid Conservator. Ignorarea era ostentativă și gestul foarte îndrăzneț. Cum se explica această intempestivă inițiativă? T. Maiorescu dă următoarea explicație: „Constituirea noastră în club separat ar fi sfătuit-o regele lui Nicu Filipescu la o audiență la Sinaia și ar fi confirmat-o lui Carp în audiența avută după câteva zile”¹. Aceasta presupune însă un amestec direct al lui Carol I în treburile interne ale Partidului Conservator. Lucrul nu s-ar fi întâmplat pentru prima oară (vezi atitudinea sa în anii 1888—1891) și deci nu surprinde. Motivul amestecului său ar putea fi considerat același cu cel mai de înaintea: atitudinea externă a regatului și existența tratatului secret de care Gh. Gr. Cantacuzino nu luase cunoștință. Și sprijinul pe care Gh. Gr. Cantacuzino îl dăduse Ligii Culturale lăsa de presupus că atitudinea sa față de tratatul cu Austro-Ungaria putea fi diferită de aceea a lui P.P. Carp (în fapt ea nu a diferit decât ca nuanță. Carp, ca și Sturdza considerau apropierea de Centrali ca rod al unor convingeri politice, Gh. Cantacuzino și Take Ionescu o priveau ca pe o necesitate politică de moment). S-ar mai putea adăuga și mai puțină însemnătate politică a lui Cantacuzino și mai șubreda sa sănătate, ambele în comparație cu P.P. Carp. În susținerea unui amestec regal este și relatarea unei audiențe pe care a avut-o la suveran Al. Marghiloman la 8/21 octombrie 1901 și în cursul căreia junimiștii au fost sfătuiți să meargă la Iași și, în cadrul unei mari întruniri, să proclame „energic” șefia lui P.P. Carp².

¹ *Ibidem*, f.f., însemnare din 2/15 octombrie 1901.

² T. Maiorescu, *op. cit.*, f.f., însemnare de la 11/24 oct. 1901. Nu avem cum verifica opțiunea regală pentru Carp. Cu atât mai mult cu cât suveranul era de regulă foarte amabil cu membrii opoziției. N. Filipescu chiar relatează că Gh. Gr. Cantacuzino de câte ori iese de la rege „iese foarte mulțumit” și atunci,

Cu sau fără amestec regal direct, gestul junimiștilor de a se considera ei singuri purtătorii de cuvânt ai conservatorismului în acel moment era un gest care voia să braveze pentru că adepții lui P.P. Carp nu se aflau atunci într-o poziție avantajoasă în competiția lor cu conservatorii puri. Aceștia din urmă le erau net superiori ca număr de aderenți și organizare. În mai 1901 se reorganizează Comitetul Executiv conservator*. Prin energia lui Take Ionescu, care rămânea vioara întâi a conservatorilor și în opoziție (după cum fusese și la guvern), sunt reorganizate cluburile județene**. Răspunzând celor care-l învinuiau că vrea să-și facă „grupul” său în Partidul Conservator, Take Ionescu, care într-adevăr era sufletul organizării partidului, declara la Iași în octombrie 1901: „Poate că am fost și eu în acest partid sergent recrutor. Desfid însă să mi se arate o singură persoană pe care sergentul s-o fi recrutat pentru el, iar nu pentru partid”. Pentru el „takism e sinonim conservatorism”. În 1908, când își va face însă un partid,

presupunea el, „ne vorbește probabil nouă contra lui Take Ionescu-Cantacuzino și lor contra nouă”. Faptul putea fi, într-adevăr, cu puțință.

* Președinte: Gh. Gr. Cantacuzino, vicepreședinți: gen. G. Manu, col. G. Roznovanu, membri: Take Ionescu, gen. Lahovari, I. Lahovari, Gr. Triandafil, gen. I. Algiu, I.N. Alexandrescu, Th. Văcărescu, Șerban Zianu, Mihail Vlădescu, col. M. Ghica, Barbu Păltineanu și Anastasie Simu (secretariat), maior I. Obedeianu (casier) („Conservatorul”, nr. 119 din 16 mai 1901).

** La Ploiești, la 20 mai este ales un nou comitet executiv, la Târgoviște, la 5 iulie, de asemenea (în Comitetul executiv intrau între alții I.N. Alexandrescu, G. Dem. Teodorescu, col. I. Ciuflea, C.G. Politimos, V. Dimitropol). La Călărași, la 13 iulie organizația locală este refăcută cu Mihail G. Cantacuzino ca șef. La Galați, la 25 septembrie se constituie un nou club cu Gh. Robescu în frunte. La Brăila, după ce unii se declară pentru Carp, clubul se reconstituie cu C. Boerescu, drept președinte activ. La Dorohoi, la 17 octombrie se alege un nou Comitet executiv cu D.P. Moruzzi în frunte. La Botoșani, Comitetul executiv îl are în frunte pe C. Ghica-Deleanu, la Râmnicu Vâlcea pe Matache Temelie ș.a. Pretutindeni se duce o energică acțiune de recrutare de membri. La Iași ea era condusă cu mult succes de Al. Bădărău, prietenul lui Take Ionescu. În noiembrie izbutesc să atragă la București 30 de tineri proaspăt licențiați („Conservatorul”, nr. 124, din 27 mai 1901, nr. 161 din 6 iulie 1901, nr. 226 din 27 septembrie 1901, nr. 243 din 17 octombrie 1901, nr. 246 din 20 octombrie 1901, nr. 253 din 30 octombrie 1901, nr. 260 din 7/20 noiembrie 1901, nr. 269 din 18 noiembrie/1 decembrie 1901).

se va vedea că takismul însemna într-adevăr conservatorism, dar unul propriu. Recolta de acum va da atunci rezultate.

Tot acum Take Ionescu încearcă să imprime și un spirit mai viu programului conservatorilor puri. Ziarul său, „La Roumanie“, înființat încă în 1898, va contribui în mare măsură la aceasta.

La Clubul central din Capitală se organizează (e drept, fără regularitate) așa-numitele conferințe de miercuri, cu participarea unuia sau altuia dintre fruntașii conservatori, și unde se pun în discuție probleme la ordinea zilei și se cere mai multă inițiativă. La primirea în partid a celor 30 de tineri licențiați, avocatul Petru Popescu-Muscel combătea sistemul electoral în ființă, ca vicios și necorespunzător noilor nevoi ale țării și gradului de cultură la care se ajunsese, și cerea reprezentarea minorităților și încurajarea inițiativelor particulare. Tânărul avocat vedea în Partidul Conservator „un partid în care elementele merituoase își găsesc locul fără considerațiuni de origine și unde ideile democratice abundă...“³. Adică vedea ceea ce partidul acesta nu prea era, dar elementele burghezo-intelectuale din cadrul său, puternic încurajate de Take Ionescu, voiau să fie*. Firește, în acest fel se contracara influența marilor proprietari, care continua să rămână însă preponderentă.

Adepții lui Gh. Gr. Cantacuzino au o întrunire la clubul conservator din București la 17 iunie 1901, cu ocazia dezvelirii statuilor lui Al. Lahovari din piața cu același nume și a lui L. Catargiu de pe bulevardul care i-a purtat numai apoi amintirea. Gh. Gr. Cantacuzino, gen. G. Manu, Take Ionescu, J. Lahovari își declară convingerea că Partidul Conservator va rezista încercării (noii încercări) prin care trecea. Cu „ban-

³ „Conservatorul“, nr. 269 din 18 noiembrie/1 decembrie 1901.

* „Dl. Take Ionescu simbolizează caracterul democratic al Partidului Conservator. El este o pildă vie și strălucită cum că concepția elitei la conservatori înseamnă elita inteligenței și a capacității și exclude orice tendință de acapărare a situației preponderente în stat de către elita nașterii“ (*Idem*, nr. 166 din 12 iulie 1901). Faptul putea fi o dorință, dar, la modul general, nu era o realitate. Cu o floare nu se face primăvară.

chetul“ de la Iași, din 30 septembrie 1901, cantacuziniștii încep o campanie a întrunirilor publice „de toamnă“*.

De la începutul campaniei de întruniri se constatau direcțiile ei de desfășurare: deschis contra junimiștilor și afirmarea dreptului exclusiv de a vorbi în numele conservatorilor și al conservatorismului român. La întrunirile de la Craiova, Brăila, București, direcțiile se păstrează. Pe linia încercărilor de a se impune în Partidul Conservator și de a impune și un program adecvat ascensiunii sale, Take Ionescu vine cu detalieri ale credințelor lui. „Atunci când în Italia, în Spania, în Ungaria guvernele totdeauna reușesc în alegeri nu pot să cer pentru noi mai mult... Ca conservatori și ca oameni de ordine vom merge treptat, vom încerca să îndreptăm răul cu mijloacele cele mai simple, ca reforma procedurii electorale“. Dar, adăuga el, „dacă nu vom reuși vom recurge la mijloace mai energice“. După el, într-un stat ca cel român, partidele trebuiau întărite, ele fiind „temelia sistemului constituțional“ și nu „creații guvernamentale“ (dorință exprimată de altfel de toată lumea, dar deocamdată fără șanse de împlinire). Și liderul conservator revine la teza lui favorită: partidele conservatoare au nevoie de manifestări democrate, mai mult chiar decât liberalii, care, spunea el, au la îndemână demagogia, compensație la care conservatorii nu pot recurge. Trebuie „să se asocieze toți la viața politică, declara Take Ionescu, pentru a pătrunde conștiința națională cât mai adânc“⁴.

* La Iași, Take Ionescu își expune opinia sa de felul cum ar trebui să fie un partid conservator. Adică nu „o alcătuire de clasă“, ci „adevărata imagine a țării, reprezentând toate păturile ei, păstrându-și tot trecutul ei glorios“ și care „răspunde la toate aspirațiile și poate îndeplini toate dreptele cerințe“. Expunea, firește, un deziderat. Generalul Iacob Lahovari cerea intransigență, disciplină și organizare: „Să completăm în toate districtele, în toate orașele, comitetele noastre“. Pentru dr. C.I. Istrati „a fi conservator, d-lor, este a fi înainte de toate naționalist“. Ion Lahovari: „D. Carp vrea să ne regenereze. Îi foarte mulțumesc, nu m-am simțit niciodată degenerat ca să am trebuință să mă regenereze d-lui“ („Conservatorul“, nr. 230, 231, 232 din 2, 3 și 4 octombrie 1901).

⁴ „Conservatorul“, nr. 244 din 18 octombrie 1901. Un om politic cu spirit pătrunzător ca N. Filipescu îi spunea lui T. Maiorescu că Take Ionescu își pregătește o situație „ca democrat“ și „Iorgu Cantacuzino e destul de prost ca

Conservatorii lui Cantacuzino se prezintă la toate alegerile parțiale din județele Prahova, Gorj, Putna, Brăila, Dolj, Galați reușind și o victorie în acesta din urmă, unde gen. J. Lahovari obține 178 de voturi (contra liberalului C. Pilat, 147).

După octombrie 1901 încep „să se miște“ și junimiștii (care nu-și mai ziceau așa). La 14/27 octombrie ei organizează o întrunire la Brăila, cu prezența lui P.P. Carp, I. Grădișteanu, N. Filipescu, Lupu Costache (Kostaki), M. Deșliu ș.a. La 21 octombrie/2 noiembrie 1901 altă întrunire la Craiova, având ca oratori principali pe Barbu Știrbei, N. Filipescu, P. Missir, B. Delavrancea și P.P. Carp. Se învinuiește „politica de pofte, politica de ambițiuni, fără idei“ a confrăților conservatori și toți proclamă șefia lui P.P. Carp peste toți conservatorii români⁵.

O întrunire mai importantă se organizează la Iași cu prezența tuturor liderilor importanți și a fruntașilor organizațiilor locale moldovene. În sala Pastia vorbesc Matei Cantacuzino, C.C. Arion, Al. Marghiloman, B. Delavrancea („cel mai puternic orator popular“, cum îl caracterizează T. Maiorescu, foarte bucuros că între cele două grupări conservatoare fostul liberal alesese pe a lor), în sfârșit, P.P. Carp. El definește junimismul în literatură și în politică, caracterizează ideea conservatoare în manifestarea ei față de Coroană (întărirea sentimentului dinastic), față de politica externă („înlăturarea utopiilor“, luarea în considerare a posibilităților, excluderea politicii de partid de acolo de unde nu trebuia să fie decât interesul național) și față cu politica internă („aplecarea întregii

să nu vadă unde-l duce această apucătură a lui Take Ionescu“. De aceea el și credea că până la urmă Take Ionescu își va pierde orice situație între conservatori (va trece la liberali, grație prieteniei sale cu Vasile Lascăr, în ciuda împotrivirii lui D.A. Sturdza) și, atunci, printr-o „onorabilă retragere“ a lui Gh. Gr. Cantacuzino, conservatorii se vor uni din nou cu toții (T. Maiorescu, *op. cit.*, f.f., însemnare din 15/28 noiembrie 1901). Hotărât lucru, lui N. Filipescu nu-i convenea poziția sa de „junimistoficat“ și fără prezența dominatoare a lui Take Ionescu el nu l-ar fi părăsit pe Cantacuzino.

⁵ C. Gane, *op. cit.*, vol. II, p. 274-275.

activități la ridicarea nivelului material și moral al țării)". Carp evocă idei și realizări junimiste: inamovibilitatea magistraților, legea vânzării pământului statului, legea învoielilor agricole, legea meseriilor, reformele administrative ș.a., care nu erau, evident, doar junimiste, ci conservatoare în genere⁶.

La București, la „Dacia“, la 11 noiembrie 1901, o altă întrunire, ultima din această „campanie de toamnă“, la care P.P. Carp susține o teorie democratică de alegere a șefilor partidelor, care nu trebuia să fie „prin moștenire“ (aluzie la ceea ce se spunea că L. Catargiu l-ar fi lăsat urmaș pe Gh. Gr. Cantacuzino). Alegerea trebuia să se facă pe baza meritului ca să nu se descurajeze „din capul locului“ forțele vii ale unui partid“. În aceeași zi, îndată după întrunirea de la „Dacia“, se inaugurează și clubul din Piața Teatrului, căruia adepții lui Carp nu i-au găsit un nume, rămânând în fapt tot club conservator, chiar dacă mai era unul cu același nume în București (cantacuziniștii numeau cu ironie acest club: „Clubul Mandy“, după numele proprietarului casei, un negustor evreu).

Tot pentru revenirea în viața politică activă, gruparea lui Carp caută să atragă noi elemente. Singura reușită mai importantă este aceea a mai multor profesori de la Universitatea bucureșteană: I. Bogdan, decanul Facultății de Litere, D. Onciul, profesor la Facultatea de Litere, C. Rădulescu-Motru și Simion Mehedinți, agregați la aceeașă facultate, Ermil Pangrati, Ludovic Mrazec și Dimitrie Voinov de la Facultatea de Științe, profesorii M. Dragomirescu și N. Basilescu, dr. Proca, șeful serviciului de bacteriologie al Capitalei, C. Litzica, Munteanu-Murgoci Gh., geologul, D. Evolceanu ș.a. Câștigul era de calitate și de prestigiu.

P.P. Carp și T. Maiorescu au lungi audiențe la rege, la 18 noiembrie/1 decembrie și 7/20 decembrie 1901. P.P. Carp conta foarte mult pe sprijinul regal. Mai mult decât pe „agi-

⁶ *Ibidem*, p. 278–281. N. Fleva îi scria lui T. Maiorescu, nu fără malițiozitate: „Cine ar fi crezut ca eu să ajung la Roma și Carp la Dacia“ (la Roma fusese numit de Carp).

tațiile“ „gugumanilor“ săi. La alegerile parțiale care au fost în 1901 la Brăila, Dolj, Covurlui, Gorj, Dorohoi el nici nu și-a îndemnat partizanii să participe (doar la Brăila, în decembrie, participă N. Filipescu, fără a se putea alege, directorul „Epo-cii“ refuzând sprijinul liberal). De fapt, C. Bacalbașa avea dreptate când scria; „Petre Carp nu credea decât în protecția regală și nicidecum în influența organizației și a recrutării de partizani; teoria lui era tot cea veche: dacă regele îl va chema la putere tot partidul conservator se va grupa în jurul lui“⁷. Teoria nu era greșită întrutotul, însă în condițiile în care gruparea lui Cantacuzino își strângea rândurile și și le înmulțea, în condițiile în care ea își face simțită prezența cu orice prilej, această teorie se izbea de o realitate: existența tot mai vizibil resimțită a unui concurent la putere de care nu se putea să nu se țină seama.

În tot anul 1901 Partidul Conservator se consumă în el în-suși. Își trăiește propria frământare și propria-i neputință. În timp ce liberalii, la putere, aplicau, cu toate drasticitatea ceru-tă de împrejurări, un program de ieșire din criză și o făceau cu toată competența, conservatorii stabileau „responsabilități“ (titlul mai multor articole din presa centrală conservatoare) și se așteptau tot mai tare într-o stare de disoluție internă. Atât de absorbiți erau de propriile lor certuri încât în aproape tot anul 1901 ei nici n-au existat ca opoziție. În Parlament chiar, atât de puțini câți erau, conservatorii tot ei între ei se războ-iau, în loc s-o facă cu chestiunile la ordinea zilei și în încer-carea de a găsi cele mai potrivite soluții*. Abia în chestiunea

⁷ C. Bacalbașa, *op. cit.*, vol. III, p. 22.

* Vezi discursul lui G. Manu din Senat de la 26 noiembrie 1901 în care acesta declara: „D. Carp în toată viața sa politică n-a înțeles organismul de par-tid, ci a crezut că e suficient să existe o persoană oarecare numit șef de guvern pentru ca dânsa să-și facă apoi Camere și să le dicteze voința sa absolutistă“. El nu ataca pe liberali decât pentru că se amestecau în afacerile interne ale con-servatorilor, susținându-l pe P.P. Carp (pe acesta D.A. Sturdza îl numea șeful conservatorilor): „Ați făcut să se supue drapeliiștii, vă felicit; lăsați-ne și pe noi să supunem pe d. Carp“ („Conservatorul“, nr. 280, din 2/15 decembrie 1901).

„Olimpicilor“ ei încep să-și facă auzită vocea lor în opoziție*. Al. Marghiloman adresează o interpelare la Cameră. O dezvoltă și argumentația sa o reia și P.P. Carp la 22 decembrie. Afacerea părea cam necurată** și de la ea opoziția începe să devină mai activă.

1902 înseamnă pentru cele două grupări conservatoare cam ce însemnase și anul precedent: un război pe toate planurile din care fiecare încerca să iasă mai în față decât cealaltă. De îndată, la începutul anului, conservatorii puri inaugurează un nou club conservator la Iași cu Gr. Kogălniceanu președinte, dar cu Al. Bădărău factotum (noul club era mai mult realizarea sa). Clubul avea 220 de membri, avea ziarul „Evenimentul“ și era atunci al doilea după cel din București. Un nou club se inaugurează și la Câmpulung⁸. La Tutova se constituie un alt comitet executiv, cu G.D. Emandi președinte (avea 17 membri, cei mai mulți intelectuali locali. Puțini mari proprietari. Poate de aceea președinte de onoare este ales Take Ionescu). La Bacău comitetul avea 30 de membri, cei mai mulți mari proprietari (președinte era Eug. Ghica-Comănești și președinte de onoare Gh. Gr. Cantacuzino). La 5 mai se realege Comitetul Central din Capitală***. În Comitet Take Io-

* La 13 decembrie 1901, guvernul liberal publică în „Monitorul Oficial“ un decret prin care acorda personalitate juridică societății grecești, zisă a Olimpicilor (sau a Legăturilor cu Grecia). Prin aceasta însă societatea putea deveni proprietara imensei moșteniri a lui Vanghele Zappa, mare proprietar și arendaș în România. Faptul intra în contradicție cu Constituția care interzicea înstrăinarea bunurilor imobiliare. De aceea ministrul Basile Missir a și refuzat să semneze jurnalul Consiliului de Miniștri.

** Liberalii au avut câștig de cauză, decretul lor s-a aplicat și grecii vor construi cu averea lui Zappa, între altele, un muzeu la Atena, un parc și un stadion de toată frumusețea. În cercurile bucureștene se dădea ca sigur amestecul lui Eugeniu Stătescu în toată această afacere, care, pentru susținerea cauzei Olimpicilor, ar fi primit suma de 300 000 lei.

⁸ „Conservatorul“, II, nr. 7 din 10/23 ianuarie 1902.

*** Gh. Gr. Cantacuzino — președinte, gen. G. Manu, col. G. Roznovanu — vicepreședinti, Take Ionescu, gen. J. Lahovari, I. Lahovari, Gr. Triandafil, gen. I. Algiu, I.N. Alexandrescu, Th. Văcărescu, M. Vlădescu, col. M.G. Ghica, Barbu Păltineanu, Anastasie Simu, maior I. Obedeianu, Petre Sfetescu,

nescu avea prieteni apropiați pe C. Dissescu, dr. C.I. Istrati, Th. Cămărășescu, V. Arion. Și frații Lahovari îi erau alături. Încă în plină iarnă conservatorii cantacuziniști încep întrunirile. La 21 ianuarie/4 februarie 1902 la „Dacia“ ei adună numeroși adepți din Capitală și din țară (vin din Argeș, Bacău, Buzău, Brăila, Dorohoi, Suceava, Teleorman, Romanai, Dâmbovița, Tutova, Botoșani, Vaslui, Ialomița, Tecuci, Putna, Mehedint, Neamț, Gorj, Covurlui, Vlașca, Iași, Fălciu, Olt, Vâlcea, Prahova, Muscel, Dolj — sublinierile indică participanți mai numeroși), de peste tot unde erau organizații conservatoare. Întâmplător sau nu la întrunire (în cea mai mare parte a conservatorilor puri) vorbesc mulți „takiști“: Al. Bădărău, Barbu Păltineanu, gen. J. Lahovari și Take Ionescu însuși. Bădărău chiar declară: „takismul e ideea conservatoare“. Take Ionescu înalță discursul său spre laturi programatice: „După poloni, nu e popor care să fi fost nedreptățit de istorie ca poporul român. Împărțit în patru, așezat în valea Dunării care, ca și valea Padului, a fost bulevardul tuturor ambițiunilor, silit să stea patru veacuri cu arma în mână în fața invaziunii otomane, firește că poporul român a rămas îndărăt în civilizațiune. *Interesul său cel mai de căpetenie este ca românii, câți sunt pe unde sunt, să fie păstrați și ca vaza statului român să nu scadă. România trebuie să fie Ierusalimul neamului*“ (subl. ns.). Și atacă guvernul liberal în chestiunea școlilor din Macedonia și a Afacerii Zappa⁹. Take Ionescu voia să fie — și era — purtătorul de cuvânt al conservatorilor cantacuziniști.

La Brăila, la 22 mai/4 iunie 1902, se organizează o întrunire cu participarea lui Take Ionescu, gen. J. Lahovari,

I. Brătescu, gen. G. Bengescu-Dabija, N. Procopescu, N. Amira, Temistocle Alexandrescu, N. Gherassi, C. Boicescu. Tot acum și Comitetul Executiv al partidului: Gh. Gr. Cantacuzino, gen. G. Manu, gen. J. Lahovari, col. G. Roznovanu, Take Ionescu, C. Boerescu, Gr. Triandafil, Ion Lahovari, C. Dissescu, dr. C.I. Istrati, Gr. Kogălniceanu, C. Ghica-Deleanu, dr. I. Severeanu, Sava Șomănescu, Th. Văcărescu, N. Economu, Th. Cămărășescu, Virgil C. Arion (fratele era la Carp), Gr. Tocilescu, I.N. Alexandrescu, gen. I. Algiu, Barbu Păltineanu, col. M.G. Ghica, M. Vlădescu (*idem*, nr. 102 din 9/22 mai 1902).

⁹ „Conservatorul“, nr. 17 din 22 ianuarie/4 februarie 1902.

I. Rusu-Abrudeanu. C. Dissescu declara: „În viața politică personalitățile, de oricât de mare folos ar fi, nu sunt îndestulătoare, căci sunt trecătoare. Numai organismele, care deși continuu se primenesc în elementele lor, nu încetează însă de a fi totdeauna aceleași... Triumful individualităților în afară de partid este fracționarea partidului”¹⁰. Cu alte cuvinte, Dissescu accepta orice glorie, dar în cadrul partidului. Take Ionescu, al cărui adept era Dissescu, nici nu voia altceva, mai ales că nu el era șeful partidului. La Iași, la 10/23 mai 1902, i se face o impozantă manifestație de simpatie organizată după toate regulile de Bădărău. Multe discursuri de ridicare în slavă, de proclamare a lui Take Ionescu drept „glorie politică a țării”¹¹. Profesorii și institutorii conservatori îi organizează lui Take Ionescu la 28 iunie/11 iulie 1902 o mare manifestație de simpatie la București. Pretextul folosit; apariția celui de-al doilea volum al discursurilor sale¹². Nu întâmplător presa lui P.P. Carp pe Take Ionescu îl ataca cu predilecție. Nu era „takofobie”, cum numea ziarul „Conservatorul” acest atac continuu, era sesizarea adversarului cel mai activ și mai periculos pentru Carp.

Nici în rândurile adeptilor cei mai apropiați ai lui Cantacuzino neîncetatul avans de popularitate al lui Take Ionescu nu trece neobservat. „Boerii” conservatori aveau tot interesul ca un element tânăr și foarte vivace, cum era fiul negustorului de la Ploiești, să învioreze și să sporească activitatea partidului lor. Dar creșterea prea mare a popularității lui Take Ionescu putea să le periclitizeze poziția. Deocamdată, încercări de contrapunere nu se fac, decât sub o formă învăluită. Comitetul Executiv al partidului, în organizarea întrunirilor, caută să

¹⁰ *Idem*, nr. 113 din 25 mai/7 iunie 1902 (cu acest prilej la Brăila se organizează Clubul conservator, destrămat în 1901 „în urma desfășurării procesului dintre noi și dezertori”. Clubul avea 70 membri și gen. J. Lahovari e proclamat președinte activ).

¹¹ *Idem*, nr. 104, din 12/25 mai 1902.

¹² *Idem*, nr. 141, 142, 143 din 1/13, 2/15 și 3/16 iulie 1902.

folosească cât mai mulți dintre fruntași și să nu-i lase mână liberă în prea multe locuri lui Take Ionescu.

În 1902 partidul lui Cantacuzino are și două manifestări electorale. La 4/16 aprilie 1902 participă la o alegere parțială pentru un loc rămas vacant la colegiul III de deputați Ilfov, dând o luptă cu sorți de izbândă cu partidul liberal (ca de obicei junimiștii nu participă). Candidatul liberal, Gr. Alexandrescu, mare industriaș bucureștean, se alege cu greutate: 1 844 de voturi, contra 1 216. câte obține avocatul Iancu Brătescu, reprezentantul conservator. Ca întotdeauna în astfel de ocazii presa opoziționistă și independentă scria că situația guvernului a devenit „șubredă”. Simplă impresie. Cu toate că liberalii se confruntă cu agitațiile meseriașilor și cu disensiuni interioare, ei rămâneau stăpâni pe situația politică.

Mai semnificativă pentru conservatori este participarea la alegerile comunale din noiembrie 1902 (la care iau parte ambele grupări). Alegerile sunt pregătite de mai multe întruniri, de discursuri virulente. Conservatorii se atacă între ei dar, mai mult decât înainte, ei atacă și administrația liberală¹³. Între întrunirile cantacuziniștilor din această campanie electorală sunt de amintit cele de la București, Iași, Bârlad, Galați, Ploiești, Bacău. Rezultatele alegerilor au fost în genere cele așteptate. Din primul tur guvernul reușește în cele mai multe părți. Doar la Tecuci, Zimnicea, Drăgășani izbutesc conservatorii puri. În alte orașe, la București, Caracal, Pitești, Câmpulung, Roman, Târgu Jiu, se intră în balotaj. Și până la urmă conservatorii mai reușesc la Câmpulung și Pitești. Nici la București rezultatul lor n-a fost neînsemnat: din 3 869 de votanți, ei au întrunit 1 260, iar junimiștii 677¹⁴. Peste tot pe unde au participat, cu excepția Buzăului, adepții lui Cantacuzino au obținut voturi mai multe decât cei ai lui P.P. Carp. Concluzia părea clară și I. Lahovari, la întrunirea clubului

¹³ Vezi *Idem*, nr. 219 și 220 din 6/19 octombrie și 8/21 octombrie 1902.

¹⁴ *Idem*, nr. 242, 243, 244 din 5/18, 6/19, 7/20 noiembrie 1902; C. Bacalbașa, *op. cit.*, vol. III, p. 44.

conservator de la 14/27 noiembrie, se grăbește s-o tragă: regele nu poate chema la guvern, odată liberalii plecați, decât pe adevărații conservatori care sunt cei care au obținut succese în alegeri. Take Ionescu e și mai categoric: junimiștii trebuie să dispară. „De altfel nici nu se poate să existe trei partide politice la noi, căci s-ar naște cea mai mare imoralitate politică”¹⁵ (după 1908 aceste vorbe vor fi folosite împotriva lui).

Anul 1902 înseamnă mai multă acțiune și pentru conservatorii din jurul lui P.P. Carp, deopotrivă în viața de organizație, în manifestarea publică, în Parlament. Chiar la începutul anului, într-o discuție politică de la 3/16 ianuarie se hotărăște transformarea „Noii reviste române”, a lui Rădulescu-Motru într-o revistă „a politicii noastre”, într-un fel de „convorbiri politice”, pe lângă „convorbirile literare”. Se voia prin aceasta înmulțirea organelor de presă ale grupării (aveau „Epoca” și „L’Echo de Roumanie”, prima condusă de N. Filipescu și cealaltă de P. P. Carp), dar se mai urmărea și o încadrare politică mai strânsă a profesorilor universitari atrași în partid. Numărul de la 1 februarie apare cu nouă profesori universitari pe copertă: Matei Cantacuzino, Teohari Antonescu, P.P. Negulescu și P. Missir (toți din Iași) și I. Bogdan, C. Rădulescu-Motru, M. Seulescu, S. Mehedinți și M. Dragomirescu din București. T. Maiorescu nota cu satisfacție ceea ce, spunea el, se comenta în București: „fevrariștii au cantitatea și noi calitatea”¹⁶. Satisfacție parțială, tot el adăugând peste câteva luni în jurnalul său: „mi-e curios de neplăcută actuala viață politică a noastră”¹⁷. Aceasta în vreme ce ziarul lui P.P. Carp, „L’Echo de Roumanie”, scria că odată guvernul Sturdza căzut — și momentul se apropia — nu altcineva îl va înlocui, ci un guvern P.P. Carp. Deocamdată însă mulți vedeau într-o atare declarație o simplă dorință, fără șanse de realizare. La stăruința lui

¹⁵ *Idem*, nr. 250 din 15/28 noiembrie 1902.

¹⁶ Vezi T. Maiorescu, *op. cit.*, *loc. cit.*, f.f., (însemnare de la 19 ianuarie/1 februarie 1902).

¹⁷ *Ibidem*, f.f., însemnare de la 6/19 mai 1902.

N. Filipescu, adepții lui Carp organizează chiar un Congres la 23–24 iunie 1902 în sala Teatrului Liric, cu invitarea de delegați din toată țara. La Congres se manifestă mai toate forțele partidului: Matei Cantacuzino, I. Bogdan, S. Mehedinți, P.P. Negulescu, C. Rădulescu-Motru, I.G. Miclescu, N. Filipescu, C. Hiottu, Al. G. Florescu, P. Missir, C.C. Arion, B. Delavrancea, T. Maiorescu, P.P. Carp (Al. Marghiloman era la Karlsbad, iar Iacob Negruzzi se afla și el în străinătate). Congresul nu prezintă interes decât prin parada oratorică a vorbitorilor. „Fără voie deveneai membru al unui juriu de concurs și clasai candidații cu numărul de ordine al meritului lor relativ” — îi scria Maiorescu lui I. Negruzzi, descriindu-i pe larg desfășurarea fiecărui orator, folosind când admirația fără rezerve (S. Mehedinți, B. Delavrancea, N. Filipescu, P.P. Carp) când critica neiertătoare (de pildă la I. Miclescu, cumnatul lui Carp), când ironia fină. Iată din această din urmă categorie cum îl surprinde pe P.P. Negulescu: „începutul discursului foarte inteligent și sugestiv (în public se șoptea: viitor ministru); dar, după cea dintâi treime, o lungă, anostă expunere a relației lor cu Liga Culturală, pe care ei au întemeiat-o (Mehedinți, Negulescu, Dragomirescu ș.a.), dar care n-avea ce căuta la congres; tonul devenit doctoral, aproape pedant; din viitorul ministru ieșea actualul profesor”. Sau: „Arion și Missir ca totdeauna. Buni oratori de mână a doua; unul prea franțuzește dulceag, altul prea nemțește nebuloș. Le-ar fi prins bine să fi schimbat unul cu altul țara în care și-au făcut studiile universitare”¹⁸.

La Congres, P.P. Carp expune un program al partidului său: moralitatea publică obținută prin „educația politică a acestei țări”¹⁹, înlăturarea politicianismului din administrație

¹⁸ I.E. Toroușiu și Gh. Cardaș, *op. cit.*, vol. I, p. 31–33; vezi și E. Lovinescu, *T. Maiorescu*, II (1876–1917), București, 1940, p. 331–332. Succinte caracterizări vezi și în T. Maiorescu, *op. cit.*, *loc. cit.*, f.f., însemnare de la 23 iunie/6 iulie 1902.

¹⁹ „Nu la apetituri, nu la satisfacere de pofte v-am convocat. V-am convocat ca să vă zicem că relele deprinderi care au transformat politica la noi într-un

prin inamovibilitatea tuturor funcționarilor²⁰, impunerea claselor avute²¹, înzestrarea armatei, pentru că „armata noastră nu e înzestrată așa cum ar trebui să fie și trebuie să aducem noi și puternice jertfe ca să dregem ceea ce au lăsat nefăcut predecesorii noștri“. În privința lipsei unui partid numeros în jurul său, P.P. Carp declara că el n-a mers niciodată pe calea satisfacerii poftelor adeptilor săi ci pe aceea a închegării unui grup de prieteni statornici care să-l urmeze dintr-o comuniune de idei și nu din interese. Adversarilor săi „nenaturali“, adică adeptilor lui Cantacuzino, care puneau în față chestiunea numărului, el le spunea, adresându-se suveranului: „noi n-am zice suveranului că avem numărul, am zice suveranului că chestiunea numărului, până a nu veni la guvern, e absolut indiferentă, absolut indiferentă“ și mai departe: „Dacă zic că numărul vine pe urmă, este că eu care am mare încredere în vitalitatea acestui popor, cred că dacă-mi dai un guvern bun, numărul vine pe urmă. Îmi dai un guvern rău, chiar dacă ai avut numărul când ai venit, îl pierzi de a doua zi“²². Evident, era o teorie ad-hoc, care justifica o stare de fapt: puținătatea adeptilor. Ea trăda însă și convingerea liderului conservator potrivit căreia aducerea unui guvern sau a altuia era treaba suveranului și nu a străzii, iar puterea odată dobândită, prin atracția magică a bugetului, atrăgea după sine și partizani. De altfel, P.P. Carp era conștient de puțină utilitate a unor atare manifestări publice. Cu o lună mai înainte el îi scrie lui Marghiloman că n-are nici un rost să se grăbească să vină la București, pentru că „manifestațiile noastre teatrale nu merită de-

mijloc de chiverniseală trebuie să contenească odată în această țară“ (G. Gane, *op. cit.*, vol. II, p. 295).

²⁰ „Inamovibilitatea cât mai largă, împinsă până la extremul posibilului mai mult poate decât în alte țări, a tuturor impiegaților trebuie să fie introdusă la noi“ (*Ibidem*, p. 300).

²¹ „trebuie să impozitele noastre așezate pe o bază mai dreaptă, deci mai sănătoasă: trebuie ca clasele avute să contribuie mai mult decât contribuiesc clasele sărace și clasele sărace să contribuie mai puțin decât cele avute“ (*Ibidem*, p. 300–301).

²² *Ibidem*, p. 299–300.

plasarea²³. La Carp rămânea conștientă convingerea că puterea, când vine, de sus vine și nu de jos, de la „gogomani“, de la alegători, a căror valoare politică i se părea mai mult decât relativă.

După concediile de vară (vara nu se făcea politică în România de atunci), în toamnă „junimiștii“ revin în activitatea politică îndemnați de pregătirea alegerilor comunale din noiembrie. Erau, firește, conștienți de neputința câștigării lor. Nu pentru aceasta participau. Ci pentru a ține piept adeptilor lui Cantacuzino, sau pentru a încerca s-o facă. Orice inactivitate a lor, corelată cu o activitate a vechilor conservatori, echivala cu o înfrângere. A face politică însemna a intra într-un „joc“ cu reguli și modernizarea crescândă a societății românești transforma aceste reguli în obișnuințe ale vieții publice. La 21 octombrie/3 noiembrie 1902 adeptii lui Carp țin o întrunire la „Dacia“, în București²⁴, la 30 octombrie/12 noiembrie țin o alta la Iași²⁵. Pe lângă întruniri conservatorii junimiști folosesc asiduu presa, trimit circulare în țară. Într-una din acestea, adresată, e drept, președinților comitetelor locale, P.P. Carp declara: „candidații propuși de noi [...] vor promite numai ceea ce va fi compatibil cu binele obștesc și ceea ce vor fi în stare să îndeplinească; iar manopera nedemnă de a ademeni pe alegători cu făgăduieli înșelătoare sau a le trezi poftă după funcții comunale, o vor combate-o oriunde o vor întâlni și o vor expune disprețului public, precum merită“²⁶. Nefiind puternici și cu influență în corpul electoral, junimiștii preferau să fie moralști: combăteau ceea ce alții (liberalii și conservatorii lui Cantacuzino) ofereau, nefiind în stare să ofere ei înșiși. Nu-i mai puțin adevărat că adeptii lui Carp se distingeau, față de ceilalți politicieni, printr-o ținută morală mai subliniată (cel puțin micul număr al prietenilor personali ai lui Carp).

²³ B.N.R., fond *Al. Marghiloman*, dosar 67, f. 5.

²⁴ T. Maiorescu, *op. cit.*, jurnal nr. 22, f.f., însemnare din 21 octombrie/3 noiembrie 1902.

²⁵ *Ibidem*, f.f., însemnare din 29 octombrie/11 noiembrie 1902.

²⁶ C. Gane, *op. cit.*, vol. II, p. 340.

Alegerile comunale au avut rezultatul așteptat (vezi mai sus). Pentru conservatorii din jurul lui P.P. Carp au însemnat o consfințire a unei situații de fapt, că erau a treia forță politică a momentului, dar la destulă distanță de celelalte două*. Este de presupus că împreună conservatorii ar fi obținut rezultate destul de bune, în condițiile în care programul de austeritate aplicat de liberali stârnea nemulțumiri. Rezultatul primului tur din Capitală era o indicație: 1 843 voturi lista liberală (C.F. Robescu), 1 937 lista opoziției cu gen. Manu (1 260) și N. Filipescu (677) în frunte. Era prima oară când Partidul Național-Liberal suferea o înfrângere în Capitală (la guvern fiind), aceasta și în condițiile în care el trecea prin frământări interne: demisia lui P.S. Aurelian la 14/27 noiembrie, a lui Gh. Palladi, la 21 noiembrie/4 decembrie, noi remanieri în guvern, cu V. Lascăr la Interne, C.I. Stoicescu la Domenii și D.A. Sturdza interimar la Lucrări Publice²⁷, frământări care afectau nu numai conducerea centrală, dar și organizațiile județene (cel mai frapant caz e la Galați).

Rezultatul alegerilor determină discuții în sânul grupării lui P.P. Carp. I. Grădișteanu propune o cale de împăcare cu Cantacuzino. Majoritatea însă o respinge (N. Filipescu cel mai vehement), poate și pentru că nu simțeau o apropiată chemare la guvern a conservatorilor. „Din anemie“, dar și din lipsă de fonduri, „Noua Revistă Română“ își încetează apariția începând cu 19 noiembrie/decembrie. Junimiștii conservatori rămân doar cu „Epoca“, organ de presă îmbunătățit după dez-

* Comparativ cu cantacuziniștii (care ne interesează), de pildă, la Focșani ei obțin 33, iar aceștia 44, la Vaslui (fieful lui Carp) ei 17, ceilalți 35, la Bârlad (aici cel mai activ junimist era Costache Lupu) ei 48, ceilalți 77, la Dorohoi ei 12 și „februariștii“ 36, la Iași ei 121, ceilalți (aici acționa Bădărău) 392. În alte părți diferențe mai mici. La Bacău: 64–66, la Târgu Frumos: 34–41. La Turnu Severin cele două nuanțe conservatoare conlucrează, obținând 153 voturi contra 178 liberale. (Cifrele sunt luate din T. Maiorescu, *op. cit.*, jurnal nr. 22, f.f., însemnare din 4/17 noiembrie 1902).

²⁷ Vezi mai multe în Mircea Iosa, Traian Lungu, *op. cit.*, p. 115 și urm.

baterea „colegiului de redacție“ (N. Filipescu, T. Maiorescu, P.P. Carp, C. Hiottu, D.A. Laurian, B. Delavrancea, I.L. Caragiale, Lily Florescu, G. Ranetti, C. Rădulescu-Motru) de la 16/29 decembrie 1902.

2. Controversa continuă

Anii 1903, 1904, sunt pentru cele două organizații conservatoare asemănători anilor 1901 sau 1902. Aceeași neostoită rivalitate pentru întâietate. Care se desfășoară însă pe un fundal treptat schimbat, în sânul partidului liberal de la guvern intervenind (și aici) duhul dihoniei*.

Criza din rândurile P.N.L. influențează rezultatele electorale și deschide apetitul pentru putere al organizațiilor conser-

* Foștii drapelști, după schimbările din 1902, prin Emil Costinescu și Vasile Lascăr, susținuți de Eugeniu Stătescu, dominau situația în ministerul lui Sturdza. Implicit ascensiunea lor în partid devenea preponderentă. Până într-atât încât numele lui V. Lascăr și Em. Costinescu circulau ca „certe” candidaturi la șefia liberală după Sturdza. Sprijinul regal, mai cu seamă pentru Costinescu, dădea zvonurilor și mai multă substanță. Or, faptul nu convenea defel lui I.I.C. Brătianu a cărui viitoare șefie părea amenințată. Și nu convenea nici Oculței care-l susținea. Contraacțiunea acestuia: alegerea lui V. Brătianu în fruntea oficiosului „Voința Națională” („L'Indépendance Roumaine” era deja al Oculței), alegerea lui Pake-Protopopescu, apropiat al lui Ionel Brătianu, ca șef al electoralilor liberali ș.a. („Conservatorul”, an III, nr. 141 din 29 iunie/12 iulie 1903). Eugeniu Stătescu își da demisia în septembrie 1903, dar în locul celui propus de el, Al. Djuvara, ajunge D. Gianni, intim al lui M. Pherekyde, alt membru marcant al Oculței. C. Stoicescu își dă și el demisia. În Parlament, adepții lui I.I.C. Brătianu, numeroși, sunt foarte ofensivi. Practic, fiul întemeietorului partidului liberal voia puterea, *hic et nunc*. Nu o voia într-un viitor apropiat, după retragera lui Sturdza, ci în acel moment chiar, prin înlăturarea „academicianului”. În martie 1903, când Sturdza a împlinit 70 de ani, Oculța (prin M. Pherekyde) organizează în onoarea lui o mare sărbătorire. Ei o voiau un fel de banchet de pensionare. Dar Sturdza nu se retrage. Lui Spiru Haret, aflat la Roma, îi scria la 15/28 octombrie 1903: „Vijelia s-a dezlănțuit cu toată puterea: stau în mijlocul ei în locul în care m-ați așezat, plin de griji mari pentru prezent și viitor, înfricoșat de răspunderea ce ne apasă... Eu, pe care m-ați legat de catargul corăbiei ca să nu lunec și să nu pic și să nu slăbesc, strig din toate puterile mele: nu abandonați corabia în mijlocul furtunii, căci am mai trecut prin asemenea vijelie... Datori suntem să mergem până la capăt...” (B.A.R., secția mss., *Correspondența D.A. Sturdza—Spiru Haret*, doc. 86227, cf. Mircea Iosa, Traian Lungu, *op. cit.*, p. 119. Aici și alte date în legătură cu criza din partidul liberal). (Sturdza, fire dramatică, avea în vedere criza prin care trecuse țara și care încă nu se sfârșise). Vezi, pe larg, întreaga frământare din PNL, în Ion Bulei, *Atunci când veacul se năștea...*, București, 1990, p. 126–152.

vatoare rivale. În ianuarie, în mai multe alegeri parțiale partidul liberalilor resimte lipsa lui de unitate. La Muscel se alege Gh. Gr. Cantacuzino (e drept, candidatul liberal se retrăsese), la Caracal se alege Take Ionescu cu 194 voturi, contra guvernamentalului Demetrian, doar cu 162. Alegerea lui Take Ionescu este considerată de conservatori ca un mare triumf, împotriva lui fiind trimiși de către V. Lascăr (la cererea lui Sturdza) V.G. Morțun, G. Diamandi și Al. Djuvara (acesta trecuse însă de prieten al lui Take Ionescu)¹. La Focșani se declară balotaj, N. Filipescu obținând 115 voturi în primul tur, conservatorul Gr. Constantinescu — 81, iar liberalii, independenți sau pretins independenți, Vlădoianu — 124, Chirculescu — 77, Larga 67 (deci trei liberali participă în loc de unul, semn de discordie și pe plan local). La Gorj, Vaslui, Dorohoi, Turnu Severin iarăși balotaje. Peste tot conservatorii lui Cantacuzino obțin voturi mai multe decât cei ai lui P.P. Carp: la Gorj: T. Cărmăreșescu — 62, Săftoiu — 30; la Vaslui: Donici — 21, G. Racoviță — 14; la Dorohoi: Dim. Moruzzi — 55 junimistul Stroici — 23; la Turnu Severin: Constantinescu — 155, Delavrancea — 28 (!). Doar la Târgoviște, unde s-a ales V. Brătianu, C. Olănescu obține 95 voturi, iar cantacuzinistul Dimitropol 75. T. Maiorescu nota: „Multe balotaje sunt o înfrângere a guvernului, dar noi am ieșit la aceste balotaje, afară de Târgoviște și (poate?) Focșani, foarte slabi, ridicolele 14 voturi ale lui G. Racoviță la Vaslui, locul de alegere al lui Carp și T. Rosetti, ridicolele 38 de voturi ale lui Delavrancea, slab și Stroici la Dorohoi și Săftoiu la Tg. Jiu”². Aceeași concluzie exprimată și de cantacuziniști (exprimată însă public; convenea): „îndrăzneța încercare a d-lui Carp de a uzurpa drapelul conservator a căzut pe deplin; corpul electoral a desemnat fără șovăire

¹ „Conservatorul”, nr. 9 din 14/27 ianuarie 1903; Titu Maiorescu, *op. cit.*, jurnal nr. 23, 1/14 ianuarie 1903 — 31 decembrie 1903/13 ianuarie 1904, mss. 11393 f. 7 (Maiorescu nu crede în existența unei combateri liberale. „Totul a fost o farsă a lui Lascăr pentru a avea aerul de combatere, dar, în fond, înțeles cu regele ca să iasă Take Ionescu”).

² T. Maiorescu, *op. cit.*, jurnal nr. 23, f. 7.

partidul care este chemat a succeda regimul actual"³. Junimiștii sunt înfrânți și la alegerea de senator din partea Universității bucureștene, Maiorescu pierzând în fața liberalului C. Nacu. Doar N. Filipescu este ales la Focșani. Numai că această alegere s-a făcut cu ajutorul liberalilor*. Se și observă, de altfel, în 1903–1904, o oarecare apropiere între junimiști și D.A. Sturdza. T. Maiorescu chiar nota la 18/31 ianuarie 1903: „Prea mare intimitate și curioasă colaborare între Sturdza și Carp. Poate Carp lucrează acum politicește ca la 1884–1888 cu I. Brătianu“. Junimiștii se simțeau slabi în comparație cu cantacuziniștii, iar Sturdza avea nevoie de colaborarea unor elemente de dreapta pentru a combate ascensiunea lui I.I.C. Brătianu în partidul său și amenințarea șefiei sale.

În mai 1903 partidele politice se înfruntă în alegerile generale județene (acestea se făceau cu aceleași liste ca și alegerile pentru Cameră). Mai ales conservatorii lui Cantacuzino profită și caută să impresioneze masa electorală. La 20 aprilie/3 mai 1903 se ține o întrunire la Iași. Alta are loc la București, la 27 aprilie/10 mai. Discursurile lui G. Manu, J. Lahovari, Take Ionescu, C.G. Dissescu, Gh. Gr. Cantacuzino ș.a. sunt toate hotărât antiliberale (adeptilor lui P.P. Carp li se acorda o atenție secundară). Liderul conservatorilor afișează o mare încredere: „Noi nu cerșim puterea de la nimeni, căci [ea] vine către noi cu pași repezi, împinsă de greșelile adversarilor noștri“⁴.

Campania aceasta, pe un fond de neînțelegeri liberale și de scădere a popularității guvernului Sturdza, are efect. La co-

³ „Conservatorul“, nr. 11 din 16/29 ianuarie 1903.

* Inițial, Filipescu era hotărât să nu se prezinte la balotaj în condițiile în care știa că îl vor alege liberalii. Lui Maiorescu îi scria: „Regrette avoir suivi vos conseils pour me voir exposé à toutes les vilains (?)“. Prietenii săi Hiotu, (Baba Novak), Gănescu, Milone Lugomirescu îi spusese că e curată sinucidere dacă primește ajutorul prefectului liberal Săveanu. Până la urmă Filipescu primește și P.P. Carp ține să-i anunțe aceasta lui D.A. Sturdza la 11 noaptea (!!). Vezi T. Maiorescu, *op. cit.*, f. 9–10.

⁴ „Conservatorul“, nr. 93 din 29 aprilie/12 mai 1903.

legiul I, la 4/17 mai 1903, listele liberale nu trec decât în 13 județe. În alte 8 guvernul este bătut, pe jumătate bătut în 5, atins prin câteva balotaje în 4. „Dacă ținem seama de presiunile electorale întrebuintate întotdeauna de guvernele României, acest rezultat spunea definitiv că guvernul liberal a rămas în minoritate”⁵. La București balotajul a fost pentru toți candidații. Din 3 469 înscriși au votat 1 993 (și procentul abținerilor este mare). Lista liberală, cu Procopie Dumitrescu în frunte, obține 849 voturi. Lista conservatorilor: Take Ionescu — 821, I. Brătescu — 801, gen. Lahovari — 798, C. Dissescu — 735, gen. Algiu — 711, M. Cantacuzino — 697. Lista Junimiștilor: N. Filipescu — 478, Al. Marghiloman — 397, C.C. Arion — 294, C. Olănescu — 284, I. Grădișteanu — 282, Em. Băleanu — 257. Diferența dintre voturile adeptilor lui Cantacuzino și acelea ale adeptilor lui Carp era încă în favoarea celor dintâi*. Cam aceeași diferență în țară sau mai mare. La Iași ies 3 conservatori și se proclamă 3 balotaje, la Botoșani: 2 conservatori și 4 balotaje, la Roman: 2 conservatori, 4 balotaje, la Prahova: 1 conservator, 5 balotaje. În celelalte județe unde se declară balotaj liberalii sunt în față. Nicăieri nu iese vreun adept al lui Carp. Bineînțeles, în balotaje au izbutit guvernamentalii, dar presiunea administrației a fost foarte mare. La București au izbucnit ciocniri, cu bătăi și răniri în ambele tabere. Iacob Lahovari a fost și el rănit. La fel Castriș. Liberalii câștigă cu 300 voturi peste lista conservatoare (junimiștii au declarat că se abțin). În alte locuri, conservatorii mai reușesc la Iași (din 6 aleși aici, 5 sunt conservatori), și la Câmpulung Muscel. Și carpiștii obțin o victorie (singura) la Huși, prin Adam Mitachi⁶. Conservatorii lui Gh. Gr. Cantacuzino mai obțin o victorie electorală în martie 1903 când C. Cantacuzi-

⁵ C. Bacalbașa, *op. cit.*, vol. III, p. 53.

* Înainte de alegeri T. Maiorescu se întreba: „Curios să se vadă dacă N. Filipescu va avea mai multe voturi ca Take Ionescu sau Jacques Lahovari”. Și... s-a văzut.

⁶ T. Maiorescu, *op. cit.*, f. 52.

no-Pășcanu este ales deputat la Roman, cu 65 de voturi (V.G. Morțun doar 32)⁷.

La începutul anului 1904 conservatorii ies din nou victorioși în alegerile parțiale la colegiul I de Cameră și Senat: la Tecuci este ales Jean Lahovari, la Teleorman izbutește, în balotaj, C. Dissescu, la Vaslui iese victorios un adept al lui Carp, B. Delavrancea, cu 88 voturi. Junimiștii făcuseră mult pentru a ieși victorios Delavrancea. În alte două alegeri parțiale, la Bârlad, unde la balotaj câștigă liberalul Bujoreanu, conservatorul Th. Emandi obține 117 voturi în primul tur (față de cele 92 ale lui Bujoreanu și cele 52 ale lui Costache Lupu, junimistul), iar la Argeș, unde câștigă liberalul Budișteanu, în primul tur conservatorul Comăneanu obține 76 voturi (Budișteanu 97, junimistul Meculescu 15).

Toate aceste victorii sau semivictorii electorale nu sunt de o prea mare importanță (presa conservatoare în epocă le-a dat o însemnătate mult mai mare decât o aveau). Ele sunt mai mult simptomatice. Pentru liberali aveau semnificația unor înfrângeri, care însă puteau fi ușor explicate*. Pentru conservatori constituiau încă o precizare a poziției celor două grupări. În lumea politică se știa acum foarte bine că adepții lui Gh. Gr. Cantacuzino le erau net superiori celor ai lui P.P. Carp în privința influenței în rândurile corpului electoral. Sigur, faptul nu părea hotărâtor în opțiunile regale de guvernare. Dar nici nu putea fi eludat. Și regele Carol, bun cunoscător al lumii noastre politice, știa că, în caz de neînțelegere a celor două grupări conservatoare pentru a da împreună un guvern, decizia sa era forțată. El nu-și ascundea preocuparea de a

⁷ „Conservatorul”, nr. 72, din 1/14 aprilie 1903.

* Era firesc ca popularitatea guvernului Sturdza, care punea în practică măsuri de austeritate, să scadă. T. Dragu avea dreptate când spunea în Parlament: „toți cei atinși de măsurile pe care guvernul a fost silit să le ia spre îndreptarea situației financiare a statului..., toți aceștia au îndreptat voturile lor contra amicilor guvernului” (*D.A.D.*, sesiunea 1903–1904, nr. 16, ședința din 8 decembrie 1903, p. 113–114).

aduce pe toți conservatorii sub același drapel. Lui C.C. Arion îi declara că trebuie împăcare. Lui T. Maiorescu în iunie 1903 îi spunea același lucru. La fel, lui P.P. Carp în noiembrie același an sau lui Al. Marghiloman, în aceeași lună. Același lucru îl cerea lui Gh. Gr. Cantacuzino sau Take Ionescu. Răspunsul tuturor conservatorilor a fost însă identic, chiar dacă motivarea lui era alta: „orice apropiere *în opoziție* este imposibilă; că ea se poate face numai la putere, când unii pot oferi și alții pot primi“, cum rezuma Al. Marghiloman situația⁸. Lui Carp, la 5/18 noiembrie, Carol I îi spunea cu tristețe că din câte vede va fi silit să-i cheme pe conservatori la guvern din nou în două rânduri, unii după alții. Liderul junimist răspundea că mai întâi trebuia unul din șefi însărcinat cu formarea cabinetului și apoi încercată împăcarea. Dacă el ar fi chemat ar încerca și dacă n-ar izbuti ar punea persoana sa la o parte și va sprijini altă formație ministerială, cum a făcut-o în timpul guvernului Manu⁹.

Cei mai afectați de ce va fi se simțeau junimiștii. În mărturiile care ni s-au păstrat faptul transpare cu limpezime. Independenta lor existență politică nu părea deloc să le aducă în perspectivă o apropiere de putere. Take Ionescu considera gruparea lui P.P. Carp drept o disidență care a fost suprimată (era după alegerile județene), „în așa fel încât a cugeta astăzi la posibilitatea unui minister Carp după căderea liberalilor ar fi să admitem o adevărată lovitură de stat parlamentară“¹⁰. Iar după discursul lui Marghiloman din Cameră, oficiosul „Conservatorul“ declara; „Nu avem nevoie de concursul d-lor (al junimiștilor — *n. n.*). Ne-ar fi spre pagubă. Colaborările și fuziunile cu junimiștii ne-au dat destule amărăciuni ca să nu le uităm niciodată, necum să le regretăm“¹¹. Alte discursuri, la întrunirile de la Iași din 19 octombrie 1903, de la Craiova, din

⁸ Al. Marghiloman, *op. cit.*, vol. I, 1897–1915, p. 36.

⁹ T. Maiorescu, *op. cit.*, jurnal nr. 23, mss. 11393, f. 109.

¹⁰ „Conservatorul“, nr. 137 din 24 iunie/7 iulie 1903.

¹¹ *Idem*, nr. 272 din 9/22 decembrie 1903.

30 noiembrie 1903, de la Ploiești, din 14 decembrie 1903, de la București din 14/27 martie 1904, din nou de la București din 3/16 octombrie 1904 ș.a., evidențiază aceeași atitudine prea puțin binevoitoare față de junimiști. La fel discursurile lui Take Ionescu sau M. Vlădescu din Cameră sau articolele din presă. Cuvintele lui Gh. Gr. Cantacuzino: „Nimeni nu este în drept să aspire la cârmuirea țării care nu se reazimă pe majoritatea națiunii” sunt adeseori menționate ca definind o realitate usturătoare pentru adepții lui Carp, care n-aveau număr și voiau „un guvern miluit” după ce au fost „oposiție miluită” (nu-i mai puțin adevărat că nici cantacuziniștii nu se puteau lăuda că au „majoritatea națiunii”. Aveau doar mai multă influență în corpul electoral și mai mulți aderenți decât junimiștii. Valoarea lor politică era relativă nu absolută).

În schimb, adepții lui Gh. Gr. Cantacuzino sunt tot mai încrezători în viitorul lor. Activitatea lor politică nu se mai reduce doar la o negare a conservatorilor lui Carp*. Polemica e depășită de o tot mai pronunțată campanie contra guvernului liberal, un guvern care începe să acuze evident criza din partid. Reforma poliției și apoi aceea a administrației ale lui V. Lascăr (reforme bune și necesare**), tragerile false de la Ministerul de Finanțe (tragerile la sorți ale titlurilor de rentă ale statului care în 1903 au îmbogățit pe unii liberali), comanda tunurilor cu tragere rapidă în Germania la Uzinele Krupp (conservatorii, prin gen. Lahovari, cereau să se facă aceeași comandă în Franța) ș.a. sunt tot atâtea prilejuri de campanii ofensive la adresa liberalilor. Neînțelegerile din rândurile P.N.L. sunt considerate cauză de retragere de la putere, D.A. Sturdza dând dovadă de o „încăpățănare culpabilă” neînțelegând acest lucru. Strădania liderului liberal de a ține

* Vezi și articolele din „Conservatorul”: *Opoziția miluită, Nici în car, nici în căruță, Să nu sapi groapa altuia, Ca să se știe, Partidul disperărilor, Intriganții* ș.a., nr. 116, 122, 140, 186, 226, 232 din 30 mai/12 iunie, 7/20 iunie, 29 iunie/12 iulie, 27 august/9 septembrie, 16/29 octombrie, 23 octombrie/5 noiembrie 1904.

** Vezi Ion Bulei, *Atunci când veacul...*, p. 79–82.

piept Oculteii li se pare conservatorilor inutilă, căci chiar de s-ar alia cu V. Lascăr sau Costinescu tot I.I.C. Brătianu, pe care conservatorii nu-l agreau, va ieși câștigător.

Tentativele de împăcare între cele două ramuri conservatoare nu lipsesc, dar sunt foarte puține în 1903 și 1904, după cum nici în anii anteriori nu fuseseră prea dese. Nu se știa unde vor duce neînțelegerile liberale și cât de repede vor atrage ele după sine retragerea de la putere. Nu se știau nici gândurile regale în caz de defecțiune a guvernului Sturdza. Era o așteptare cu vagi tatonări individuale între N. Filipescu, C. Olănescu, Take Ionescu, I. Lahovari. Nimic angajant. Din când în când „Epoca” și „Conservatorul” dădeau „asigurări” că o înțelegere nu e posibilă.

Între timp chestiunea școlilor catolice „Notre Dame de Sion” și răscoalele țărănești din Moldova, în vara anului 1904*, accentuează disensiunile liberale. În toamna lui 1904 se intră în criză, prezentă în guvern (demisia respinsă a lui I.I.C. Brătianu, introducerea lui Em. Porumbaru, drapelist), și îndeosebi în Parlament (demisiile lui M. Pherekyde, președinte, a lui Pake-Protopopescu și V.G. Morțun, vicepreședinți, demisia a 12 deputați din Comisia bugetară). La 12/25 decembrie 1904, I.I.C. Brătianu demisionează fără revenire. Vasile Lascăr îl urmează (Oculta ceruse îndepărtarea lui). Apoi Emil Costinescu, C.I. Stoicescu. În sfârșit, la 21 decembrie/3 ianuarie 1904, D.A. Sturdza, care nu voia „o remaniere largă, răspunzând tuturor aspirațiilor”, cum îi cerea I.I.C. Brătianu, prezintă demisia întregului cabinet.

* Vezi B.A.R., secția mss., doc. 86231, *Correspondența D.A. Sturdza—Spiru Haret*; „Adevărul”, an XVII, nr. 5432 și 5457 din 17 septembrie și 12 octombrie 1904; D. Hurezeanu, *Problema agrară și lupta țărănimii din România, 1904–1906*, București, 1961; Mircea Iosa, Traian Lungu, *op. cit.*, p. 121–122.

O guvernare „contestată“

Retragerea liberalilor, prevăzută de lumea politică, îi găsește pe conservatori dezbinați, ca și mai înainte. Încercările regale de unire de până atunci fuseseră întâmpinate, cum am văzut, fie cu refuz, fie cu o amânare pentru momentul chemării la putere. Or, acest moment venise. Pe cine trebuia să cheme regele? Superioritatea în număr și influență politică nu putea să-i indice decât pe Gh. Gr. Cantacuzino cu partidul său. Suveranul era conștient de soluția ce-i era impusă. Îl chemă totuși pe Th. Rosetti, îndată după acceptarea demisiei lui Sturdza*.

Și în aceeași zi, la 20 decembrie/2 ianuarie 1904, îl cheamă pe Gh. Gr. Cantacuzino¹. A doua zi, la 21 decembrie/3 ianuarie 1904, este chemat la Palat și P.P. Carp. Junimiștii așteptau cu toții „rostul acestei extraordinare convocățiuni“, dar cu toții resimțind, „cu foarte vii iritațiuni, ironia unei asemenea convocățiuni“. Pentru că, într-adevăr, regele îl însărcinase pe

* De ce pe Th. Rosetti? Este într-adevăr ciudat și nelămurit încă ce rol ocupa Rosetti în jocul politic al regelui. Aproape în toate momentele de criză el era chemat (înaintea altora) pentru consultări. T. Maiorescu îl învinuia că face un joc dublu: pe față era junimist și adept al lui Carp, la rege însă nu vorbea în această calitate. Era sau nu așa, faptul nu se poate confirma sau infirma, căci nu avem nici o mărturie asupra conținutului convorbirilor lui Rosetti cu regele.

¹ Al. Marghiloman, *op. cit.*, vol. I, 1897–1915, p. 45. T. Maiorescu presupunea că Th. Rosetti, el însuși, l-a sfătuit pe rege să-l cheme pe Cantacuzino „de frică“ (*op. cit.*, jurnal nr. 24, f. 67).

Gh. Gr. Cantacuzino cu formarea guvernului încă din seara zilei anterioare. Și atunci de ce-l mai chema pe Carp și încă după ce fusese consultat Th. Rosetti? Liderul junimist a dat acestei „consultări” adjectivul de ipocrită și regelui i-a oferit tot înțelesul ei: „voi putea cu atât mai lesne da avizul meu, cu cât, *totul fiind deja terminat*, nu voi putea fi bănuir că mă ofer”². Și mai departe Carp îi declară suveranului: „Majestate, fac de 30 de ani politică de principii așa că amicii mei îmi spun că sunt un iluzionist. Acum văd că spre a veni la putere nu e destul să ai principiile, dar trebuie să ai și strada. Eu nu o să mă schimb de acum înainte, dar cei mai tineri au s-o facă”³. El i-a amintit serviciile aduse Coroanei în cariera sa, mai ales în 1888. I-a reproșat că nu trebuiau concediați liberalii, o greșală atât față de liberali, cât și față de vechii conservatori, „care meritau să mai stea câțva în opozițiune”^{*}.

Numai că soluția regală, din moment ce o înțelegere nu se putuse realiza între conservatori, era singura posibilă. Fără fatuitatea de a-l chema pe Carp *post factum* („regele Carol avea cruzimi de acestea ieftine și... constituționale!”⁴), regele era obligat să-i încredințeze puterea lui Gh. Gr. Cantacuzino. O mână de voturi nu puteau suplini un partid. Și nici nu mai era 1888 când partidele politice, cel conservator cu deosebire, nu erau suficient închegate. Viața constituțională începuse să se stabilească în norme constituționale ce nu puteau fi ocolite. În

² Al. Marghiloman, *op. cit.*, vol. I, 1897–1915, p. 45.

³ C. Bacalbașa, *op. cit.*, vol. III, p. 92 (varianta Bacalbașa e asemănătoare cu cea dată de Al. Marghiloman, *op. cit.*, vol. I, 1897–1915, p. 45–46).

^{*} Vorbirea lui Carp exprima dezamăgirea. El disprețuia strada (recte, corpul electoral) și aștepta puterea doar de la bunăvoința regală. Dar mărminia regală nu funcționa todeauna în aceeași direcție. Sau dacă nu se schimba direcția se mai schimba persoana. Dezamăgirea era sentimentul dominant al tuturor junimiștilor. Mărturisirile păstrate arată puternica lui trăire. „Vorba de *obraznicie* este pe toate buzele”, cum scria Al. Marghiloman. „Destulă lume (la clubul junimist — *n. n.*), unii deprimați, cei mai mulți... indignați de insulta făcută lui Carp...”, cum nota T. Maiorescu. „Desperație junimistă”, cum nota cu ironie „Conservatorul”.

⁴ C. Bacalbașa, *op. cit.*, vol. III, p. 92.

Partidul Național-Liberal, de pildă, în 1904, E. Carada, M. Pherekyde, I.I.C. Brătianu, tinerii generoși reacționează contra încercării regelui de a se amesteca în alegerea viitorului șef al partidului (regele avea aerul să-i favorizeze, ba chiar o și făcea, pe V. Lascăr sau pe Em. Costinescu). La junimiști acum se aud tot mai dese porniri la adresa suveranului care dădea impresia că nu recunoaște pe șeful lor autorizat, P.P. Carp, preferându-l de cele mai multe ori pe Th. Rosetti.

Dar, dincolo de dorințe și nemulțumiri junimiste, trona realitatea imediată, adică un guvern în carne și oase condus de Gh. Gr. Cantacuzino (prezident și la Interne), Take Ionescu la Finanțe, gen. Manu la Război, gen. J. Lahovari la Externe, Ion Lahovari la Domenii, I. Grădișteanu la Lucrări Publice, M. Vlădescu (profesor de botanică) la Culte, Al. Bădărău la Justiție. Singura chestiune care s-a pus la constituirea guvernului a fost cu portofoliile generalilor Lahovari și Manu. Primul voia Războiul, dar în urma opoziției sale încrâncenate la cumpărarea tunurilor cu tragere rapidă de la Uzinele Krupp își atrăsese dușmănia lui Sturdza care, acum, i-a cerut regelui să nu-i succedă „imoralul Jacques”. Și regele l-a sfătuit pe Cantacuzino să-i ofere altceva lui Lahovari, în locul său venind Manu. Amândoi generalii au fost însă nemulțumiți. A mai fost apoi încercarea cantacuziniștilor, mai bine zis a lui Take Ionescu*, de a rupe rândurile junimiștilor, atrăgând pe unii dintre ei. Încercarea s-a îndreptat spre C. Olănescu și I. Grădișteanu. Cu primul n-a reușit, dar al doilea n-a rezistat ispitei și a intrat în guvern**. Alegerile sunt anunțate între 1 și 9 fe-

* „În partidul Conservator a fi cu Take Ionescu însemna să ai tot ce voiai; a fi cu Cantacuzino însemna aproape nimic” — scria C. Bacalbașa, acum redactor responsabil la „Conservatorul”, deci în cunoștință de cauză (*op. cit.*, vol. III, p. 90).

** Într-o scrisoare adresată lui P.P. Carp, I. Grădișteanu își exprimă credința sa că un partid conservator trebuie să lupte contra liberalilor, nu să-i sprijine și, totodată, își declară aversiunea sa față de „politica de grupuri” („Conservatorul”, nr. 217 din 5/18 octombrie 1904). Evident, motivații de circumstanță.

bruarie, noul parlament urmând a fi convocat la 23 februarie. Sunt numiți primii funcționari: Dimitrie Moruzzi, rudă cu Gh. Gr. Cantacuzino, prefect al poliției Capitalei, Mihail Cantacuzino, fiul cel mai mare al Nababului, primar al Capitalei... Cum oarecum exagerat remarca C. Bacalbașa, „această boală a conservatorilor de a guverna numai cu membrii familiei a pricinuit izolarea partidului de masă”⁵.

Guvernul Gh. Gr. Cantacuzino era slab valoric (lipsa multor personalități). Toată lumea era convinsă de aceasta, conservatorii ei înșiși. Consecința rivalității personale, a ambițiilor nejustificate, a egoismului politic al latifundiarilor români și al prozeliților lor.

Situația cabinetului Cantacuzino apare și mai greu de susținut prin acerba opoziție ce-l întâmpină chiar de la început. Spre deosebire de alte dăți, liberalii, intrați în opoziție, își regăsesc unitatea deîndată. Cum s-a anunțat formarea guvernului conservator, la 3/16 ianuarie 1905 parlamentarii liberali s-au adunat în localul ziarului „L'Indépendance Roumaine” și și-au declarat adeziunea la șefia lui D.A. Sturdza. În același timp, I.I.C. Brătianu și V. Lascăr s-au împăcat din dorința de a nu se diviza partidul. Burghezia liberală știa să-și strângă rândurile atunci când avea nevoie s-o facă. Moșierimea conservatoare n-avea această capacitate, sau o avea în situații limită, dar și atunci pentru prea puțină vreme.

Opoziției unite a liberalilor i se alătură junimiștii. Ei intră în cartel cu liberalii în alegerile de la 1–9 februarie, refuzând orice concurs conservatorilor. La întrunirea de la 1/14 februarie, cei 272 de junimiști prezenți, câți îi dă „Epoca” („nu știm dacă au mai rămas alți carpiști în această țară”, scria cu maliție „Conservatorul”), dau aprobarea lor alianței cu liberalii. Nu toți junimiștii sunt de aceeași părere însă. La Târgoviște, la Ploiești, la Iași ș.a., cei care voiau să treacă la Cantacuzino pentru a se bucura de binefacerile puterii găsesc în cartelul cu liberalii pretextul de desprindere. Cartelul este demascată cu

⁵ C. Bacalbașa, *op. cit.*, vol. III, p. 89.

virulență de către conservatorii lui Cantacuzino în toate întrunirile electorale și în presă⁶. „Din cartel în cartel trei pătrimi din existența lor (a junimiștilor — *n. n.*) au împărtășit-o cu traiul politic al liberalilor”, cum spunea D. Greceanu în discursul său de la Iași, cu prilejul întrunirii ce anunța programul guvernului Cantacuzino. Ca și altă dată, junimiștii păreau într-adevăr niște obedienți ai unei ambiții politice cu numele de P.P. Carp. Cum suveranul încredințase guvernul lui Cantacuzino, P.P. Carp se considera îndreptățit, ca și altădată, să se alieze cu liberalii. Dar ceea ce părea firesc pentru moment, à la longue avea cele mai deplorabile efecte asupra Partidului Conservator în genere. Liberalii au urmărit totdeauna să-i slăbească pe conservatori (nu neapărat să-i înlăture pentru că atunci trebuiau găsite alte forțe politice cu ajutorul cărora să se asigure funcționarea sistemului constituțional). Or, în această intenție, P.P. Carp, fără să vrea, i-a ajutat foarte mult. Voind să fie numai șef și neizbutind, n-a acceptat situația de fapt și i-a împiedicat și pe alții s-o facă. Or, cum bine remarcă D. Greceanu, cu prilejul amintit, „partidele trebuie să fie puternice, altfel Constituția e o ficțiune”. Și Partidul Conservator nu era, în orice caz nu mai era, un partid puternic. Mai mult, ca și cum disidența junimiștilor nu era de ajuns, în chiar sânul său alte forțe politice se pregăteau să se ridice. Și ele erau dirijate de Take Ionescu, personalitatea nr. 1 a partidului în acești ani. El domina partidul și guvernul (în curând și majoritățile parlamentare). În partid avea cei mai numeroși adepți, iar în guvern reușise să introducă doi prieteni, pe Al. Bădăraș și pe M. Vlădescu, și, de asemenea, pe I. Grădișteanu, care nu-i era prieten, dar îi era îndatorat. Cu Jacques Lahovari se înțelegea bine și împreună îl dirijau pe Gh. Gr. Cantacuzino. După cum în opoziție Take Ionescu fusese elementul cel mai dinamic, un adevărat pivot în jurul căruia se întărise ramura cantacuzinistă a conservatorilor, la guvern el înțelegea să-și

⁶ Vezi „Conservatorul”, nr. 4, 5, 8, 11 din 6/19, 7/20, 13/26, 16/29 ianuarie 1905.

concretizeze influența ce o dobândise. La Iași, după ce Cantacuzino citește programul guvernului, Take Ionescu ține un discurs subtil pe marginea programului, conturându-i orientările și perspectivele. După el, „într-o societate sănătoasă partidele politice se împart prin linii verticale așa că fiecare cuprinde și din temelia de jos și din vârfurile societății“. Și adăugă, apărându-și această idee care-i îngăduise atâta libertate de mișcare în Partidul Conservator, „numai astfel un partid politic poate să fie într-adevăr o icoană a națiunii și numai astfel el poate cu adevărat să reprezinte voința ei, să fie o forță reală“. Iar cu privire la programele politice el susținea ideea conservatoare după care era bine „să nu te atingi decât de cestiuni ajunse la maturitate, să nu te oprești decât la soluțiuni potrivite cu generațiunea pentru care legiferezi“, dar adăuga inteligent și subtil: „și să nu faci nimic care să fie așa de împotriva părerilor adversarilor tăi încât să fii sigur că nu va dăinui și după tine. Altfel ar fi să faci operă de Sisif iar nu muncă națională“⁷. Și aceasta o spunea după ce mai înainte vorbise de chestiunea agrară în care liberalii propuseseră Casa Rurală, iar conservatorii o combătuseră cu tărie...

Alegerile sunt și de data aceasta „normale“, ca de atâtea ori sub votul cenzitar. Vorba lui Take Ionescu, ce pare o ironie peste timp: „în alegeri nu ne așteaptă nici o surprindere, atât suntem de siguri de încrederea țării“⁸. La colegiul I Camera conservatorii guvernamentali cuceresc 75 de locuri, opoziția liberalo-junimistă numai 13 (2 pe lista conservatoare) și 5 balotaje. Dintre junimiști se aleg N. Botez, N. Filipescu, L. Bogdan, Al. Marghiloman și Barbu Știrbei. La colegiul II se aleg 63 guvernamentali, 2 liberali (nici un junimist). La colegiul III: 34 conservatori, 2 liberali, unul pe o listă conservatoare (nici un junimist). La Senat, colegiul I: 42 conservatori, 8 liberali, 3 junimiști (I. Suditu, C. Olănescu, C.C. Arion). La colegiul II:

⁷ „Conservatorul“, nr. 13 din 19 ianuarie/1 februarie.

⁸ *Idem*, nr. 18 din 26 ianuarie/8 februarie 1905.

47 conservatori, 3 liberali (nici un junimist)⁹. La colegiul Universității din București candidează din nou T. Maiorescu. Obține 37 de voturi, iar liberalul disident Gr. Ștefănescu, sprijinit de guvern, 38 și acesta e proclamat ales. Dintre junimiști au căzut P.P. Carp la Vaslui, Th. Rosetti la Iași. Adepții lui Carp aveau 8 aleși (liberalii cuceriseră 28). S-a simțit la ei și un insuficient spirit participativ. Pentru alegerile din București, de pildă, era nevoie de 10–12 000 lei (dacă era să ai o organizare electorală cu agenți statornici plătiți cu 150 lei pe lună cel puțin). Or, cum scria T. Maiorescu, „Carp e zgârcit, N. Filipescu serré. Și calicia asta vrea să fie partid?”¹⁰

Situația lui P.P. Carp în sânul grupării sale nu părea deloc roză. Alți adepți gândeau la fel. Unii, cum era Costache Lupu, încercau să explice slaba prezență parlamentară a junimiștilor prin neînțelegerile dintre liberali* sau prin slăbirea politică a

⁹ *Idem*, nr. 25, 28, 29, 30, 32 din 3/16, 6/19, 8/21, 9/22, 11/24 februarie 1905; T. Maiorescu, *op. cit.*, jurnal nr. 25, mss., 11374, f. 4–8 (aici date mai complete). Proporțional, majoritățile obținute de conservatori nu se comparau cu cele pe care le obțineau de obicei liberalii. Așa, de pildă, la colegiul I Cameră ei au avut doar 60% din voturile exprimate, iar la colegiul I Senat 57% (prin comparație, în 1891 conservatorii obținuseră la colegiul I 59%) (*D.A.D.*, sesiunea ordinară 1904–1905, nr. 15, ședința din 10 martie 1905, 213).

¹⁰ T. Maiorescu, *op. cit.*, f. 2, 11. În însemnările sale T. Maiorescu se arată foarte deprimat sufletește în urma căderii lui la Universitate („un écroulement de tout mon édifice politique”) dar și a „falimentului politicii de reformă conservatoare a lui P.P. Carp”. Ca și mai înainte el nu ezită să-l judece aspru pe Carp. „Lui nu i-a păsat de Partidul Conservator, ci numai — sub acest pretext — de ambiția lui personală de a fi șef de partid și mai ales șef de guvern” (exact ceea ce îi reproșau toți conservatorii din jurul lui Gh. Gr. Cantacuzino). Și Maiorescu enumeră toate greșelile lui Carp: încercarea de „decapitare” a lui L. Catargiu, refuzul de a intra în partid în 1895, refuzul de a primi prezența lui Cantacuzino și acceptarea guvernului când Camera era a lui Take Ionescu, neacceptarea în guvern a lui Take Ionescu și refuzul de a-i lăsa pe miniștri să voteze la 12 februarie 1901 („pierzând astfel prosteste majoritatea”), în sfârșit atacurile sale directe la adresa lui Take Ionescu, îndemnat probabil de D.A. Sturdza.

* „Generoșii, deși mai puțin numeroși, îi scria el lui Al. Marghiloman la 8 ianuarie 1905, caută acum să se afirme în detrimentul bătrânilor rămași credincioși lui Sturdza”. Și junimistul bărlădean îi cerea să-l vadă pe Pherekyde, să vorbească cu Brătianu „și ca de la el să le scrie să fie oameni serioși, să dea concursul real, ca să putem reuși” (*B.N.R.*, fond *Al. Marghiloman*, dosar 223, f. 1).

acestora*. În Parlament, Al. Marghiloman și I.I.C. Brătianu acuzau amestecul administrației conservatoare în desfășurarea alegerilor¹¹. Toate voiau să pară explicații la înfrângeri (fără liberali este evident că junimiștii ar fi obținut și mai puține mandate). La 4/17 martie adepții lui Carp își dau întâlnire la clubul lor din Calea Victoriei: Carp, Marghiloman, Filipescu, Olănescu, Arion, Suditu, Botez, L. Bogdan, Al. G. Florescu, I. și V. Miclescu, Missir, Pangrati. Discuție teoretică susținută: necesitatea convenției comerciale cu Germania, lupta împotriva Casei Rurale ș.a. (junimiștii erau și gândeau ca niște conservatori, în ciuda alianței lor cu liberalii). Dar, la fel ca întotdeauna, ei erau buni în teorie și slabi în activitatea politică propriu-zisă**.

* „Liberalii [...] nu mai au vigoarea de altădată, nici legătura între ei — scria același Lupu Costache. Au stat prea mult la guvern și nu mai știu să lupte în opoziție” (*Ibidem*, dosar 226, f. 1).

¹¹ „Prefecții regimului și-au luat ca niciodată rolul de agenți electorali — îi scria Brătianu lui Gh. Gr. Cantacuzino. În Brăila, Argeș, Putna... prefecții au făcut chiar inovații, prezidând întruniri și luând cuvântul ca să atace opoziția” („Voința Națională”, an XX, nr. 5931 din 30 ianuarie/12 februarie 1905; vezi și *D.A.D.*, sesiunea ordinară 1904–1905, ședința din 4 martie 1905, p. 135 și urm.). Cu această ocazie I.I.C. Brătianu îl considera pe Carp un conservator „de la noi”, adică de la liberali, urmare cumva firească a încă unui cartel electoral împreună.

** Pentru că se anunță alegeri parțiale junimiștii îi cer lui P.P. Carp să candideze la colegiul I Cameră Ialomița. Dar Carp declară că nu vrea să cheltuiască nimic. Adepții săi sprijină candidatura lui T. Maiorescu. Liberalii locali o susțin și ei. De la Bârlad, Costache Lupu îi scria lui Marghiloman că ar fi bine să-și pună P.P. Carp candidatura acolo (așa credeau și liberalii locali), dar era nevoie să cheltuiască 7–8 000 lei. Și, credea el, Carp „ar trebui să-i dea, căci pe lângă binele ce va căuta să facă țării și partidului ar satisface și o ambiție față de cei ce-l bârfesc”. La fel îi scria lui N. Filipescu (B.N.R., fond *Al. Marghiloman*, dosar 226, 18 februarie 1905, f. 2; B.N.R., fond *T. Maiorescu*, jurnal nr. 25, mss. 11374, f. 18, 19–20, 29). Dar... la 23 martie/5 aprilie primarul local conservator Th. Emandi e ales cu 174 voturi, Maiorescu neobținând decât 93. La clubul din casele Mandy „situația deprăimantă, combătută de încurajările noastre artificiale și forțate. Carp ridicol cu afirmarea sa că va veni la guvern peste un an, după ce a iritat pe rege în contra sa și nu lucrează (prea leneș — comod și prea zgârcit) pentru a mișca masele”. Aceasta la întrunirea liderilor junimiști de la 2/15 aprilie 1905. La 18/31 mai, la o altă întrunire, Al. Florescu este agresiv contra absenței lui Carp și inerției generale, iar B. Delavrancea își declară deschis descurajarea.

„În situația în care a ajuns astăzi gruparea d-lui Carp eu aş închide pur şi simplu biseriçuța, în interesul grupării, în interesul oamenilor care o formează, în interesul Partidului Conservator, de a cărei soartă declară că se interesează, în interesul țării chiar“ — declara Barbu Păltineanu în Parlament¹². Hotărât lucru, în 1905 grupul junimist era într-o astfel de poziție încât primea lecții de pretutindeni. Chiar și de la un debutant în Parlament cum era Păltineanu.

Și în acest răstimp conservatorii din jurul lui Gh. Gr. Cantacuzino își savurează victoria și și-o organizează. Alegerile dau câștig de cauză mai cu seamă lui Take Ionescu și numeroșilor săi adepți. Regele însuși îl lauda pe Take Ionescu ca pe cel mai „inteligent și abil om politic“¹³. Oficiosul „Conservatorul“ dădea dezmințiri ale afirmațiilor după care în partid ar fi fost două ramuri, takiștii și vechii conservatori¹⁴. În realitate ele existau. Nu erau precis conturate, nu trăiau politic ca atare, dar de existat existau și evoluția politică le va pune din ce în ce mai clar în evidență. Deocamdată adepții lui Take Ionescu inundașeră băncile Parlamentului. Mai cu seamă Camera Deputaților era cu totul în mâinile lui Take Ionescu. „Căinii latră, Caravana trece...“, scria „Conservatorul“, răspunzând ziarelor liberale care semnalau faptul. Caravana trecea într-adevăr, dar condusă de inteligentul fiu al negustorului Ghiță Ioan din Ploiești. „Între acestea (între elementele noi atrase în Parlamentul Conservator — *n. n.*) conservatorii de baștină, boierii și fiii de boieri, sunt adevărați înotători rari pe genunea adâncă și impură a takismului“ — scria „Voința Națională“. Cum o mai făcuse și la Iași, Take Ionescu răspundea cu abilitate la o atare aserțiune, ridicând în slăvi numele istorice, „o valoare socială“, și amintind cuvintele lui Ion C. Brătianu la adresa lui Ion

¹² D.A.D., sesiunea ordinară 1904–1905, nr. 26, ședința din 9 martie 1905, p. 204–205.

¹³ B.N.R., fond T. Maiorescu, *op. cit.*, mss. 11374.

¹⁴ „Conservatorul“, nr. 48 din 2/15 martie 1905. Același ziar în articolul *Take Ionescu, intim îi ridică osanale*.

Câmpineanu: „o firmă cunoscută și avantajele unei firme cunoscute sunt că este scutită și de reclamă și de așteptare. Atât mai rău dacă marfa va fi o marfă stricată”¹⁵. Dar adaugă: „Stratul de sus, tocmai prin efortul pe care l-a făcut ca să se suie, este subțire și în parte se topește, iar în schimb mereu se alimentează cu ceea ce se ridică din straturile de jos. Partidele politice nu se pot hotărâni prin linii longitudinale, căci nu ar fi între ele egalitate de forță; ele se închid prin linii transversale, așa că în fiecare partid bine constituit se află și din vechii boieri și din burghezia de astăzi și din țărănimea care sapă pământul”¹⁶. În partidul liberal era la fel, preciza el. Cu teoria aceasta, pe cât de modernă pe atât de convingătoare, Take Ionescu potolea întotdeauna pe boierii conservatori, refractari la năvala noului social în partidul lor. Și mai sublinia și nevoia pentru orice partid de a nu primi altă ierarhie, „decât a muncii, a meritului și a fidelității, mai ales a fidelității”. Știa și el că în realitate nu era chiar așa, dar astfel descuraja orice împotrivire. Răspunzând lui N. Filipescu (acestuia îi recunoștea meritul de a fi fost principalul „sergent recrutător al armatei conservatoare”) ce vorbise mult de noii veniți la conservatori (atacul la adresa takiștilor era foarte slab voalat), Take Ionescu se întreba ironic: „eu cred că a voit să înțeleagă nu pe «noii veniți» din efectul vremii, căci cine de exemplu va putea să facă acuzare d-lui Stan, tânărul deputat de Roman, că nu a luat parte la divanul Ad-hoc sau că nu a lucrat în 1888 cu noi în opozițiune”¹⁷.

Guvernarea conservatoare se anunță sub auspicii favorabile. Parlamentul, deschis la 23 februarie 1905, propune un program ambițios, numeroase proiecte de lege în perspectivă. Și la 15 martie, după o dezbatere la adresă de bun nivel oratoric, dar desfășurată sub semnul confruntării dintre cele

¹⁵ D.A.D., sesiunea ordinară 1904–1905, nr. 15, ședința din 10 martie 1905, p. 218.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ *Ibidem*, p. 216.

două ramuri conservatoare, Parlamentul începe punerea în practică a programului legislativ cu votarea unor credite suplimentare în bugetul porturilor și al Direcției generale a căilor ferate (25 000 lei și 1 102 103 lei)¹⁸. La 18 martie este adusă în Cameră Convenția comercială cu Germania votată mai înainte de Senat. Convenția fusese, în proiect, opera guvernului liberal, care nu mai avusese timpul necesar s-o pună în discuția Parlamentului. Ca și aceea din 1893, completând-o pe aceasta, ea era rodul unor tratative îndelungate cu Germania și era un compromis între interesele celor două părți. Împreună cu tariful autonom, această convenție stătea la baza întregului sistem vamal. În ultimii 11 ani România importase din Germania 27,8% din valoarea totală a importului ei și exportase a cincea parte din exportul ei total. Germania era o țară de o mare consumație agricolă, suficientă pentru întreaga producție românească. Imperiul lui Wilhelm impunea practic politica economică europeană și trăsătura acesteia era atunci protecționismul, potrivit liber-schimbismului practicat până atunci de Anglia și Franța. La 25 decembrie 1902 Germania adoptase un nou tarif vamal. România făcuse la fel la 18–19 aprilie 1904. De aceea trebuia schimbată convenția comercială din 1893, ținând seama de modificările esențiale aduse tarifelor mai ales de România. Și în funcție de noua convenție se stabilea practic întregul regim convențional al României, ea fiind o bază și un model. Relațiile Regatului dunărean cu Germania crescuseră neîntrerupt. Între 1871 și 1875 media importului german în România era doar de șase milioane (6%). Între 1876 și 1880 a sporit la 23 milioane (9%), apoi la 44 milioane între 1881 și 1886 (15%) și la 92 milioane (27%) între 1893 și 1903. Exportul crescuse cam în aceleași raporturi, începând cu unu, două milioane și ajungând la media de 67 de milioane (22%), între 1893 și 1903¹⁹. În acel moment România, cu export agricol, dar și cu necesitatea de a-și asigu-

¹⁸ *Ibidem*, nr. 27, ședința din 15 martie 1905, p. 231–238.

¹⁹ Cifrele indicate de I.I.C. Brătianu în *D.A.D.*, nr. 29, ședința din 18 martie 1905, p. 296.

ra dezvoltarea vieții industriale, era încă într-o situație relativ favorabilă. Atâta timp cât în agricultură producția mondială nu creștea mai repede decât trebuințele consumatorilor, exportul românesc era asigurat chiar numai și cu simpla clauză a națiunii celei mai favorizate. Și aceasta în toate țările unde nu se putea dezvolta o agricultură care să acopere toate cerințele consumului. Din partea țărilor de import agricol nu era nici o teamă pentru exportul românesc. Temerile erau însă în concurența țărilor de export, cu o agricultură mai bine organizată decât cea românească și cu produse de calitate. Această concurență începuse să-și arate efectele. Și ea era încă un argument, dacă nu unul foarte important, în promovarea unor schimbări de structură în agricultură, îndeosebi în îngrijirea micii proprietăți, calitatea produselor acesteia fiind net inferioară cerințelor. Se impunea apoi o variație a produselor agricole, eliminându-se dominanța grâului și a porumbului.

În același timp România nu putea rămâne multă vreme într-o situație comercială relativ bună dacă nu se luau măsuri pentru dezvoltarea industrială care să acopere nevoile de consum intern și să reducă exportul. Dezvoltarea industriei era o necesitate, după cum la fel era îmbunătățirea exploatarei agricole. De aceea, Convenția cu Germania a căutat să asigure prosperitatea industriei existente și să încurajeze alte industrii proprii a se dezvolta în țară. Atâta cât s-a putut, bineînțeles, căci Germania n-a acceptat să cedeze. Dacă Rusia, țară agricolă, ar fi reușit să impună o protecție mai bună industriei sale născânde, atunci ar fi profitat și România. Dar a intervenit războiul ruso-japonez. Și, cum declara în Parlament Gr. Cantacuzino, raportorul proiectului de convenție: „fiecare picătură de sânge rusesc care a curs la Port-Arthur [...] a reprezentat pierderea unei părți a speranțelor noastre economice în lupta noastră economică cu Germania”²⁰.

Discuțiile în jurul Convenției dau la iveală din nou unele deosebiri, nu numai de nuanță, între conservatori și liberali în

²⁰ *Ibidem*, p. 304.

privința priorităților dezvoltării economice. Pentru o industrie eficientă, cred conservatorii, se cereau materie primă, energie, capital ieftin, mână de lucru și debușee. În orice caz cât mai multe din aceste elemente*. Dacă energia mai putea fi acoperită cu petrol, lipsea cu totul aproape capitalul ieftin, 9/10 din împrumuturile de stat, din împrumuturile de credit financiar urban, trei sferturi din banii folosiți în industrii fiind în mâna străinilor. Lipsea apoi mână de lucru (Gr. Cantacuzino spunea că anual 100 000 de lucrători străini vin pentru trebuințele agriculturii, „nici măcar slugile nu sunt române, ci precum știți, vin toate din Ungaria“. Exemplele erau însă neconvingătoare). Lipseau debușeele, „pentru că suntem o țară mică, dar și fiindcă puterea noastră de consumațiune este redusă, pentru că cultura noastră (în sens de civilizație — *n. n.*) este încă foarte întârziată“. Astfel că un conservator ca Gr. Cantacuzino propunea încurajarea industriilor extractive, în primul rând a petrolului. De ce? „Pentru capitalurile străine care vin și se varsă la noi [și de care] profită și proprietarii când închiriază terenurile lor“. Ceea ce era un gând strâmt și egoist, chiar dacă mai era atenuat cu ideea că de pe urma câștigurilor dobândite astfel proprietarii vor obține un capital pe care-l vor introduce în dezvoltarea altor industrii (de parcă evoluția României moderne de până atunci nu arătase îndeajuns spiritul rentier, nestimulativ, al marilor proprietari!). În afara industriei extractive, Gr. Cantacuzino susținea în continuare dezvoltarea industriei de transport. Dar tot pentru că ea putea aduce „cele mai mari avantaje agriculturii noastre“. Dezvoltarea industrială a țării apărea astfel subordonată agriculturii și, de ce nu?, intereselor marilor agricultori. Nu toți conservatorii gândeau atât de îngust (Gr. Cantacuzino se gândea mereu la latifundiile întinse ale tatălui său), dar apărea

* Em. Costinescu, de pildă, declara că e o erezie ca să nu se treacă la o industrie constructoare de mașini pe motiv că n-aveam fier. Și dădea exemplul Italiei, care n-avea minereu de fier, dar avea o industrie constructoare de mașini. Gr. Cantacuzino îi replica faptul că Italia avea în schimb capitaluri ieftine, mână de lucru și debușeuri importante (*Ibidem*, p. 303).

și prin astfel de poziții o diferență față de liberali, care credeau cu toată tăria în ridicarea industrială, cu orice sacrificiu. „Până când nu vom fi o țară agricolă, industrială și comercială, declara I.I.C. Brătianu, purtătorul de cuvânt al liberalilor în Camera conservatoare, nu va fi dezvoltarea noastră economică completă și desăvârșită. Anii de criză ne-au dovedit de ajuns primejdiile unor venituri uniforme. Când pe lângă bogăția solului stau munții noștri încă neexploatați, când avem la dispozițiunea noastră petroleul, când invențiunile moderne fac din electricitate și din forțele hidraulice motoare de mână întâia, chemate să revoluționeze condițiunile economice și sociale ale industriei, și când suntem în așa favorabilă situațiune în ceea ce privește căile fluviale și căile maritime — a renunța pentru totdeauna la o dezvoltare industrială ar fi a ne arăta oameni cu orizonturi scurte și care nu-și cunosc menirea în lume”²¹. Și, într-adevăr, lucrurile așa stăteau. Într-o chestiune esențială cum era acesta, unii conservatori păreau „oameni cu orizonturi scurte”, mai puțin capabili să vadă dincolo de o condiție prezentă.

²¹ D.A.D., nr. 29, ședința din 18 martie 1905, p. 299.

1. Din nou despre capital străin și industrializare

Cu ocazia discutării convenției româno-germane se pune din nou chestiunea capitalului străin, chestiune totdeauna foarte însemnată pentru o țară ca România. Atitudinea de principiu a conservatorilor de toate nuanțele a fost recurgerea la capitalurile străine, ba chiar încurajarea lor, ca singura soluție pentru ridicarea industriei și, în general, a țării. În 1901 în Parlament P.P. Carp era de acord cu C. Stere că, într-adevăr, capitalul străin e înrobitor, dar constata că fără intervenția acestuia bugetul României n-ar fi ajuns de la 75 milioane, cât era în 1870, la 218 milioane în 1901, nu s-ar fi făcut drumurile de fier, șoselele, școlile, nu s-ar fi ridicat orașele țării. Mai mult, Carp se pronunța „pentru capitalurile străine“ nu numai sub forma de împrumuturi acordate statului, a căror vreme îi părea trecută, ci și sub aceea a încurajării străinilor de a construi întreprinderi în România*. Și de aceea, după ce statul român avea siguranța că acele întreprinderi erau bune, era nevoie de a acorda întreprinzătorului străin și „siguranța că el nu va găsi piedici din partea organizației noastre sociale, din partea statului“¹. În 1904 P.P. Carp revine asupra aceleiași chestiuni, într-un moment în care, pe marginea adoptării unui nou tarif vamal, se aud în Parlament diatribe violente la adresa capitalului străin sau susțineri aprige. „A fi contra capitalurilor străine, declara Carp, este a fi în contra muncii capitalizate, adică a avea pretențiunea de a face noi totul *à nouveau* cum zice francezul, și de a ajunge la aceleași rezultate la care a ajuns o omenire întreagă în atâtea mii de ani“.

* „Când zicem noi «capitaluri străine» nu ne gândim la împrumuturi din partea statului, ne gândim la capitaluri străine care trebuie să vie să alimenteze activitatea noastră națională, să dea un avânt mai mare producției noastre economice“ (D.A.D., sesiunea ordinară 1901–1902, nr. 12, ședința din 29 noiembrie 1901, p. 47).

¹ *Ibidem*.

Nici Constituția, spune, nu este altceva decât tot un capital străin, libertățile politice la fel, numeroase principii de etică la fel. Și dacă pe terenul intelectual, pe cel moral, politic este așa, „voiți d-voastră ca pe terenul material să faceți o excepțiune? Voiți un ce imposibil? Imposibil — continuă malițios Carp — pentru că oricum vor vorbi acei care sunt contra capitalului străin, ei singuri vor contribui la introducerea lui în țară”². Pentru ce credea Carp că România avea încă mare nevoie de capitalul străin? Combătându-l pe D.A. Sturdza, propovăduitorul atunci al unei politici economice care avea drept țință economiile cu orice preț, omul politic conservator credea — și aici pe bună dreptate — că politica de economii nu poate fi decât „o stare trecătoare”. El nu putea admite „ca să se zică cum că țara aceasta are tot ce-i trebuie și că, prin urmare, de acum înainte, nu avem decât să facem o gospodărie burgheză cuminte și că, cu aceasta, ne-am îndeplinit toate datoriile pe care le avem față de dânsa”³.

Al. Marghiloman, la Cameră, îl apostrofează pe C. Stere care susținuse teoria poporanistă asupra dezvoltării neindustriale a țării. Răsturnându-i argumentele, Marghiloman arată că lipsa unor debușee, invocată de Stere ca o piedică în calea industriei, nu se pune în România unde o atare problemă poate fi pentru produsele agricole nu pentru cele industriale; lipsa unor brațe de muncă iar nu se pune decât pentru cine nu înțelege mecanismele economice (și Stere este după el un literat, nu un economist*). Argumentul cu „minotaurul-capi-

² *Ibidem*, sesiunea ordinară prelungită 1903–1904, nr. 40, p. 707. Carp confundă capitalurile cu ploaia care cade pe pământ și se întoarce în cer, dar căzând pe pământ l-a îmbogățit, l-a făcut mai productiv. „Așa și capitalurile străine vin la noi și de la noi iarăși se duc de unde au venit, însă din trecerea lor pe la noi are să iasă o întărire a muncii naționale așa de mare, încât vom fi recunoscători și acelor care le-au adus și acelor care le-au întrebuințat” (*Ibidem*).

³ *Ibidem*, nr. 12, ședința din 29 noiembrie 1901, p. 47–48.

* „Ai vorbit cu mult talent, d-le Stere, dar ai vorbit nu ca economist, nu ca om politic, dar ca literat, care involuntar își aduce aminte de citirile slave care au hrănit tinerețea lui” (D.A.D., sesiunea ordinară 1901–1902, ședința din 1 decembrie 1901, p. 73).

tal“ care ar produce ravagii i se pare de literatură și nu de statistică economică. „Legea progresului“ cere sacrificii și regretul lui Stere pentru „timpurile fericite“, când nu era utilaj industrial, n-avea ce căuta într-o dezbatere de politică economică. Concluzia lui Marghiloman: „ne trebuie o industrie și [...] pentru aceasta avem nevoie de capitaluri“. El nu este de acord nici cu cei care critică aspru capitalul străin, nici cu cei care îl laudă prea tare. Adevărul îl găsește la mijloc: „cred că este bine ca capitalul străin să vină în țară; pentru aceasta însă noi nu trebuie să răsturnăm așezămintele noastre“⁴.

În cealaltă ramură conservatoare, a lui Cantacuzino, atitudinea față de capitalul străin era încă și mai favorabilă. Lui Take Ionescu i se părea imposibil în România să fii partizan al industrializării și să nu fii, în același timp, și al capitalurilor străine. Pentru aceasta — și numai pentru aceasta — el era adept al capitalurilor străine, care nu erau astfel un scop, ci numai un mijloc*. Evident „că nu este om pe lume care să nu prefere, când este posibil, capitalurile naționale“. Dar când nu le ai și crezi, cu dovezile în mână, că o întreprindere este folositoare, atunci de ce să nu se facă apel la capitalul străin? Utilajul industrial, drumurile de fier, porturile, înarmarea națională, industria petrolului — spunea Take Ionescu — nu s-au putut face altfel decât recurgând la capitalul străin. Între cele două forme de pătrundere a capitalului din alte țări, adică între împrumuturi și întreprinderi private, „fără asemănare îmi place mai bine acest din urmă fel de a ne folosi de capitalurile străine“⁵.

⁴ *Ibidem*.

* „Am crezut întotdeauna și nu am încetat niciodată de a crede și am avut onoarea în această Cameră să o spun încă de la 1884 [...] că sunt partizan al capitalurilor străine, că fără ele nu se poate dezvolta munca națională și că nu avem să ne temem de obiecțiunea că capitalistul străin îmbogățit va pleca, fiindcă capitalistul poate să plece dar lucrarea rămâne“ (*D.A.D.*, sesiunea ordinară prelungită 1903–1904, nr. 45, ședința din 13 aprilie 1904).

⁵ *Ibidem*. Un conservator ca Scarlat Arion mergea și mai departe. Cum în toate direcțiile era absolută nevoie de capitaluri și cum în țară nu erau, atunci nu exista altă soluție decât apelul în străinătate. „Capitalurile străine ori de

Ca în oricare partid existau păreri și păreri. Nu s-ar putea spune că politica porților deschise capitalului străin este întocmai ceea ce caracterizează Partidul Conservator. În timpul crizei din 1899–1900 P.P. Carp refuză un împrumut extern german, pentru că, spunea el la Senat, la 4 decembrie 1900, „orice împrumut aş face astăzi, nu-l pot face decât în condițiuni foarte oneroase” și, totodată, pentru că „împrumutul nu numai că ar fi fost oneros, dar ne-ar fi restrâns în libertatea noastră de acțiune”, în spatele propunerilor de împrumut fiind „tendința aproape neascunsă de a pune România, prin mijlocul raporturilor economice, în poziția de a nu mai fi pe deplin liberă în orientarea politicii sale”⁶. Așadar, porțile nu se deschideau oricum și în orice condiții. În același timp, în perioada de la sfârșitul veacului al XIX-lea, politica vamală a țării, încurajarea industriei, chestiuni economice foarte strâns legate de politica față de capitalul străin, sunt făcute deopotrivă de cele două partide de guvernământ. Conservatorii s-au lăsat conduși de cerințele vremii și ale țării, legiferând în consecință.

În felul de a privi capitalul străin sunt unele diferențe între liberali și conservatori asupra condițiilor de admisibilitate a acestui capital, liberalii fiind mult mai circumspecți și opunându-se pe cât cu putință atât concesionărilor de tip monopolist a bogățiilor țării, cât și pătrunderii individuale a capitaliștilor

unde ar veni ele trebuiesc să fie binevenite și bine primite pentru că cu cât le vom primi mai bine cu atâta ne vor fi mai de mare folos”. El credea că odată sosite capitalurile trebuiau încurajate să se îndrepte în primul rând spre agricultură, iar în industrie predilect spre cea extractivă și a mijloacelor de transport („Interesele agriculturii sunt sacrificate intereselor unor industrii care oricâte încurajări li se vor da nu vor putea să se dezvolte decât cu foarte, foarte multă anevoință” (*Ibidem*, sesiunea ordinară 1904–1905, ședința din 29 martie 1905, p. 385–386).

⁶ C. Gane, *P.P. Carp și locul său în istoria politică a țării*, vol. II, p. 255; vezi și răspunsul dat „Voinței Naționale” de „Conservatorul”, nr. 167 din 30 iulie/12 august 1903.

străini*. În același timp, folosința acestor capitaluri trebuia să se îndrepte predilect spre industrie, de necesitatea căreia se arătau mult mai pătrunși decât conservatorii. Obiecțiilor lui B. Delavrancea sau N. Filipescu potrivit cărora industria românească numai „națională“ nu era, doar o treime fiind românească și restul străină (și atunci pentru ce să facă țara atâtea sacrificii protejând-o?), E. Costinescu le răspunde că așa au început toate țările care și-au creat o industrie, că „până la urmă toate întreprinderile oricum se românizează“⁷.

Liberalii susțineau acea politică numită atunci „prin noi înșine, prin puterea și voința noastră“. Ea însemna concentrarea efortului propriu pentru câștigarea rolului hotărâtor în ridică-

* „Partidul liberal — declara I.I.C. Brătianu — nu a fost nici în declarațiunile sale, nici în întreaga sa politică, contra introducerii capitalurilor străine. Desmințirea acestei legede o dă istoria noastră economică întreagă [...]. Dar noi am zis totdeauna că statul are dreptul și datoria de a se preocupa pentru ce scop vin aceste capitaluri străine [...]. Dacă vin pentru a pune în valoare munca și bogăția națională, asociindu-se cu dânsa și lăsând în schimb o valoare echivalentă, o valoare comparabilă cu aceea pe care o ia afluența lor, e desigur în interesul statului și orice om de stat trebuie să se grăbească ca să încurajeze venirea lor. Dacă însă întreprinderile au de scop să speculeze și să sece oricare bogății, fără a lăsa valoare corespunzătoare în loc, desigur nu e o politică sănătoasă a statului ca să le încurajeze“ (*D.A.D.*, sesiunea ordinară 1900–1901, ședința din 1 decembrie 1900, p. 106). Foarte convingătoare sunt unele luări de poziții liberale la începutul veacului în favoarea industrializării țării: E. Costinescu în Senat și Cameră (*D.S.*, ședința ordinară prelungită 1903–1904, ședința din 17 aprilie 1904, nr. 39, p. 1292 și urm.; *D.A.D.*, ședința din 20 martie 1904, p. 81 și urm.), M.G. Orleanu la Cameră (ședința din 12 martie 1904, nr. 39, p. 685 și urm.) sau B.G. Missir. „Pentru ca să putem ține în Europa rangul la care năzuim — spunea Orleanu —, trebuie să avem industrie căci numai ea ne va putea da bogățiile cu care să facem față exigențelor unui stat modern; de la agricultură nu putem niciodată aștepta ceea ce o industrie ne poate da“.

⁷ *D.A.D.*, sesiunea ordinară prelungită 1903–1904, ședința din 20 martie 1904, nr. 46, p. 814. Mai târziu liberalii își vor preciza concepția lor de definire a „industriei naționale“. Calitatea aceasta nu apărea legată nici de originea capitalului investit, nici a conducerii întreprinderii. Era determinată de felul în care industria respectivă se încadra în aparatul național de producție, adaptându-se integral „contribuției față de el și acțiunii lui din punct de vedere național“ (Partidul Național-Liberal, *Politica industrială. Studii și rapoarte alcătuite de secțiile economice ale Cercului Central de studii P.N.L.*, „Prin noi înșine“, București, 1933, p. 53).

rea economică a țării și în procesul de distribuție a foloaselor rezultate de pe urma punerii în valoare a bogățiilor noastre naturale. Neputând ține piept capitalului străin — expansiunii acestuia ca și nevoii țării de el — liberalii fac o netă deosebire între capitalul „creator și de colaborare” și cel „colonial”, periculos pentru orice țară încă slab dezvoltată economic. O cooperare era necesară și binevenită doar cu cel dintâi. Între timp trebuiau încurajate din ce în ce mai mult capitalul și inițiativa românească ca să se poată asigura elementului național „o parte legitimă”^{*}.

Orientându-se mai convingător spre industrie, decât conservatorii sau alte partide de guvernământ de mai târziu, liberalilor nu le era deloc indiferent cine urma să profite de pe urma dezvoltării industriale. Ei au fost învinuiți de naționalism economic, de xenofobie, mai cu seamă după război, în numele principiului diviziunii internaționale a muncii. Însă reacția lor împotriva capitalului străin și a mărfurilor străine era motivată în epocă, nu numai din punct de vedere al intereselor egoiste burgheze, ci și din acelea ale țării. „Un naționalism economic” asigura rentabilitate pentru burghezie, dar și productivitate sporită pentru țară (politica industrializării ducea până la un punct la o coincidență între interesele burgheziei și cele ale națiunii, în ansamblu). El n-a putut fi practicat însă decât cu intermitențe și neconsecvent. Înainte de primul război au fost condiții mai bune pentru practicarea lui, alianța cu Puterile Centrale nefiindu-ne din acest punct de vedere dezavantajoasă. Dar posibilitățile burgheziei erau atunci prea reduse. Acumulările de capital nu se fac din agricultură⁸. Ele sunt aduse de industrie care produce nu numai mărfuri, ci și plusvaloarea care dă naștere la capitaluri noi. Situația dinainte de primul

* „Când dorim prosperitatea acestui colț de țară — declara I.I.C. Brătianu la Senat în 1898 — nu ne este egal cui revine câștigul și averea. Nu împărtășim acele credințe cosmopolite care, indiferent de rasă și de neam, își iau ca scop fericirea locuitorilor unei regiuni, *oricare ar fi ei*. Pentru ca belșugul să fie cum îl dorim noi, el trebuie să revină în primul rând neamului nostru românesc” (*Ibidem*, p. 50).

⁸ Vezi M. Manoilescu, *op. cit.*, p. 145 și urm.

război a fost agravată și prin lipsa de interes a unor mari proprietari în folosirea productivă a capitalurilor obținute prin regimul învoielilor de muncă.

În politica economică anterioară lui 1914 între conservatori și liberali sunt unele diferențe, dar ele apar mai mult în procesul reciproc de intenții și prea puțin, aproape neobservabil, în dirijirea practică a economiei țării. Este de remarcă, de pildă, tendința liberalilor de a impulsiona o dezvoltare mai conformă cu interesele burgheziei. Dar, din necesitatea de a răspunde voinței timpului pe care-l străbătea țara, *volens nolens* nici conservatorii nu puteau face altfel, cu tot interesul lor de a asigura agriculturii o mai atentă preocupare*.

Cea mai bună ilustrare a politicii practice a conservatorilor o dă legea încurajării industriale din 1912, la care ne vom referi mai departe.

Unele critici care s-au adus industriei înaintea primului război, și de către unii conservatori**, n-au ajuns la ceea ce

* „Astăzi nimeni nu se îndoiește că în pământul României zac avuții a căror dezvoltare ar putea schimba cu totul viața noastră economică — spunea Gh. Gr. Cantacuzino în 1905. Nu ne este permis să lăsăm aceste avuții neproductoare. Datori suntem să primim cu bunăvoință capitalurile care s-ar consacra la acest scop de unde ar veni ele și să facem industriei și comerțului toate înlesnirile”. Mai încolo el adaugă: „orice s-ar face în această direcțiune avuția noastră de căpetenie rămâne tot agricultura. Vom căuta să dăm agriculturii tot ce putem da” (*Discurs rostit de d-l Gh. Gr. Cantacuzino...*, 16 ianuarie 1905, p. 10-12). P.P. Carp remarcă, nu fără ironie, la 15 martie 1904 că, de fapt, adevărata „eră de activitate industrială” conservatorii au inaugurat-o prin tarifele vamale din 1891-1893, în acea vreme partidul liberal fiind „adolescentul ce ieșea din școală” și căruia tot Partidul Conservator „i-a dat mijloace de a-și crea o poziție” (vezi C. Gane, *op. cit.*, vol. II, p. 311-312). Dincolo de ironie, Carp voia să contracareze criticile liberale, ilustrând dictonul german: „cuvântul unei părți este cuvântul nimănui; să se asculte amândouă”.

** De pildă, Take Ionescu declara că acele industrii trebuiesc protejate care au materii prime în țară și în care muncitorii români pot ajunge mai repede la calificare (*D.A.D.*, nr. 45, ședința din 11 martie 1904, p. 779). C. Dissescu credea viabile în țară doar industriile care găseau materii prime, în special cea extractivă. N. Filipescu și P.P. Carp admiteau limpede dezvoltarea industrială, desigur cu preferință pentru industriile care găseau materii prime în țară, dar cereau limitarea încurajărilor ș.a.

mai târziu a fost așa-numitul „parazitism industrial“, a unui aparent antagonism între industrie și agricultură. Baza criticilor era însă aceeași: neputința industriei de a acoperi necesitățile agriculturii (în speță, ea n-a putut, într-adevăr, să pună la dispoziția agriculturii aparatul mecanic de care aceasta avea nevoie). Piața consumatoare agricolă a fost desconsiderată de industrie, plecându-se de la opinia greșită că sub adăpostul unor tarife vamale protecționiste se putea produce și vinde orice. Agricultură n-a fost considerată un client permanent și important. Din această cauză și înainte de 1914 și după aceea uneltele agricole erau importate (cele ce se fabricau în țară nu erau de calitate). Faptul ținea de greșelile de conducere ale industriei, dar și de goana după capital sporit a burgheziei, care mai totdeauna căuta alte terenuri decât cele agricole mai puțin producătoare de acumulări.

În privința industrializării, Partidul Conservator era mult mai conștient politic decât în problema agrară. Depășea interesele speciale ale marilor agrarieni. În 1902, de pildă, cei din urmă, prin Societatea Agrară, au publicat o broșură combătând orice industrie în țară, căci, dacă le era „absolut indiferent“ dacă sunt fabrici de făină, din moment ce nu li se plătea grâul mai scump decât străinătatea, nu le era indiferent să suporte „cheltuieli inutile“ pentru a acoperi taxele vamale protecționiste și îngreunarea bugetului⁹.

⁹ D.A.D., nr. 41, ședința din 16 martie 1904, p. 714–715.

2. Legi peste legi

Convenția cu Germania trece ușor și prin Senat (unde gen. Iacob Lahovari, ministrul de Externe, a și ținut un discurs mai bun decât te-ai fi așteptat de la un specialist recunoscut doar în probleme militare) și prin Cameră (aici cu 66 voturi contra 2).

La 22 martie 1905 trece prin Parlament o lege de prelungire a avantajelor fabricilor încurajate prin legea din 1887, votată fără discuții (cu 65 contra 1 la Cameră)¹. La 25 martie e votat un credit extraordinar de 700 000 lei pentru cheltuielile determinate de împrumutarea veteranilor în Dobrogea², conform legii din 2 aprilie 1903, credit dovedit în urmă insuficient. În aceeași zi, pentru a spori veniturile statului, Take Ionescu aduce un nou proiect de lege prin care înființează o taxă de consumație asupra vinului și urcă taxa de patentă a arendașilor. Proiectul e combătut de liberali ca oneros la adresa viticultorilor, dar trece, după intervenția hotărâtă a lui Take Ionescu, cu 67 voturi contra 8³. La 29 martie 1905 e adus în dezbatere bugetul (raportor D. Nenițescu), un buget afectat destul de serios de seceta din 1904. Recolta acestui an a fost mai rea decât aceea din 1899. Porumbul a fost pierdut în totalitate și țăranii au suferit de foame. Veniturile statului au scăzut în exercițiul financiar 1904–1905 față de precedentul cu 16 803 094 lei. Cu toate acestea în 1904–1905 țara n-a mai trăit criza din 1899–1901. Creditul privat n-a fost supus nici unei încercări. Scomptul oficial nu s-a ridicat peste 5%, dobânda oficială la depozite n-a depășit 6%; iar circulația biletelor la suma de 169 904 490 lei. Cu toată reducerea veniturilor statului și recolta mai proastă în 1904 decât în 1899, acum n-a

¹ *Ibidem*, nr. 30, ședința din 22 martie 1905, p. 320.

² *Ibidem*, nr. 31, ședința din 25 martie 1905, p. 327–331.

³ *Ibidem*, p. 336.

mai fost criză pentru că în anii 1900, 1901, 1902, 1903 balanța comercială a fost tot timpul activă. Țara a vândut mai mult decât a cumpărat: 207 542 142 lei excedent. Apoi în anii 1901–1902, 1902–1903, 1903–1904, prevederile bugetare au avut excedente care s-au ridicat la 82 215 683 lei. În sfârșit, târgul monetar internațional a fost în 1904 și era și în 1905 foarte bun*.

Dacă n-a fost criză, a fost în schimb foamete la țară. Guvernul liberal a importat o apreciazabilă cantitate de porumb (s-a văzut acum cât de însemnată era calea mării și cât de bună ideea legării Dobrogei de restul țării prin podul de la Cernavodă). Guvernul conservator a continuat cumpărăturile. La 25 martie 1905 un proiect de lege, votat de Parlament, scutea de taxa de jumătate la sută porumbul importat și care urma să mai fie importat în acel an pentru nevoile țăranilor⁴. La 9 aprilie se deschidea pe seama Ministerului de Interne un credit extraordinar de 7 850 000 lei necesar acoperirii costului semințelor distribuite locuitorilor pentru semănăturile de primăvară, cât și pentru plata meiului, secarei, porumbului, fănuului și paielor cumpărate pentru nevoile țăranilor în 1904⁵.

Măsurile fuseseră foarte necesare. Dar cum puteau fi prevenite efectele unei calamități asemănătoare? În lipsa unei restructurări a agriculturii românești, în speță a exploatării și stăpânirii pământului, la care nu se gândeau atunci nici conservatorii și nici liberalii, se propun măsuri marginalii, bune și ele dacă s-ar fi pus în practică.

D. Nenițescu, în proiectul de buget, propunea ca sătenii să cultive și mazăre, fasole, bob, cartofi, varză, legume (bulgarii câștigau cultivându-le la noi 14 064 428 lei aur anual)⁶; pentru a nu se bizui doar pe grâu și porumb, propunea creșterea albinelor, a gândacilor de mătase, plantarea de pomi fructiferi

* Vezi, pe larg, expozeul lui D.A. Sturdza din decembrie 1904 (B.A.R., fond D.A. Sturdza, II, 32, f. 19–26).

⁴ D.A.D., nr. 31, ședința din 25 martie 1905, p. 340.

⁵ *Ibidem*, nr. 38, ședința din 9 aprilie 1905, p. 626–629.

⁶ *Ibidem*, nr. 31, ședința din 25 martie 1905, p. 340.

împrejurul caselor, în locul salcâmlor și sălciilor, dezvoltarea industriilor casnice țărănești: olăritul, rudăritul, șindrilitul, țesutul, rotăritul, lemnăritul ș.a. Mai cerea organizarea sătenilor în vederea vânzării produselor în comun, fie prin intermediul Băncilor populare, fie prin concursul altor asociații. În acest fel, în loc de 900 000 mici producători care vindeau fiecare cum putea ar fi fost 1 900 sau 2 000. „Cu chipul acesta agricultorii săteni nu vor mai fi bătaia de joc a speculațiunii” și nu vor mai vinde cu 36, 40, 45 lei kila de grâu în loc de 60, 70, 80 lei⁷.

În dezbaterea bugetului, D. Nenițescu mai propunea și alte măsuri: mărirea numărului de școli agricole practice (în afara celor 14 existente) pentru a se prelua grădinăritul din mâinile bulgarilor, replantarea viilor (valoarea lor, a celor moșierești și țărănești, se ridica atunci la 355 713 000 lei, ceea ce putea asigura un venit anual de 17 750 000 lei), îmbunătățirea radicală a transportului și predării cerealelor în porturile Dunării și Mării Negre (el și, mai târziu, Gr. Cantacuzino semnalau gravele deficiențe ale transportului și mai cu seamă situația din porturi, constatând că producătorii pierd anual 13 milioane lei aur din cauza greutăților de transport și depozitare)⁸. Proiectul de buget evaluează veniturile directe pe 1905–1906 cu 840 000 lei mai puțin decât o făcuse exercițiul financiar pe 1904–1905, veniturile indirecte cu 3 036 000 lei mai puțin, iar pe cele provenite din monopoluri cu 690 000 lei mai puțin (pe atunci statul avea următoarele monopoluri: al tutunului, al sării, al chibriturilor, cărților de joc, hârtiei de țigarete, al prafului de pușcă și altele mai mărunte). În total, pe exercițiul financiar 1905–1906 veniturile erau cu 2 384 316 lei mai mici decât în exercițiul precedent (234 947 212 lei pe 1904–1905, 232 562 896 lei pe 1905–1906)⁹. Cheltuielile, în schimb, erau cu 5 005 896 lei mai mari. Ele sporiseră mai ales la armată (cu

⁷ *Ibidem*, p. 357–358.

⁸ *Ibidem*, nr. 33, ședința din 30 martie 1905, p. 400.

⁹ *Ibidem*, p. 361.

2 020 119 lei). În general conservatorii, când au fost la guvern, au făcut cheltuieli mai mari pentru armată. Acum investesc pentru îmbunătățirea instrucției la infanteriști și călărași și sporirea efectivelor bugetare ale ofițerilor. Un spor simțitor (cu 908 645 lei) are și Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice destinat mai cu seamă creării de noi școli și biserici române în străinătate*.

La 1 aprilie 1906, guvernul aduce în Cameră (raportor Pascal Tomcescu) legea generală a vămile, după un proiect întocmit de Em. Costinescu și completat de Take Ionescu, deci de fostul și de actualul ministru de Finanțe. Noua lege, votată în unanimitate articol de articol, cu 80 de voturi din 80 de votanți, prevedea măsuri de protejare a comerțului în caz de prohibire sau suprataxare a mărfurilor românești de către alte state, dădea dreptul guvernului ca, în caz de necesitate, să poată prohibi exportul mărfurilor de care ar fi fost nevoie în țară, institua dreptul statului de a credita, pentru suma convenită vămii, firmele comerciale de încredere, stabilea crearea

* În dezbaterile proiectului de buget, I.I.C. Brătianu îi aduce o critică amplă. Dar, în fond, pățimașă, bugetul conservatorilor fiind făcut cam pe aceleași baze cu cel liberal de mai înainte. Pentru Brătianu era însă un prilej de a pune în evidență principiile de bază ale politicii financiare liberale, care fuseseră aplicate în anii 1901–1904 și dăduseră rezultat: evaluări prudente ale veniturilor, sporirea veniturilor prin dezvoltarea avuției publice și nu prin impozite, economiile cele mai stricte la cheltuieli, asigurarea unui excedent normal în special prin economii, împrumuturi moderate peste hotare și numai atunci când erau producătoare de venituri (*Ibidem*, nr. 32, ședința din 29 martie 1905, p. 369–380). Era și un prilej de a critica politica fiscală a conservatorilor bazată în bună măsură pe impozite și de a apăra partidul său de învinuirea de a nu fi avut grijă de armată (conservatorii criticau mai cu seamă politica de economii care afectase inevitabil, dar, din păcate, destul de grav dotările armatei și instrucția în anii 1901, 1902, 1903). Mai cu seamă D.S. Nenițescu raportorul bugetului (discursul lui Take Ionescu nu se păstrează), așază discuția pe un temei mai puțin pățimaș și destul de realist: „Economiiile sunt bune, declara el, și în anumite timpuri trebuie să se facă, însă viața neputând sta pe loc, ele sunt vremelnice, în timp ce impozitele rămân și cu venitul lor se acoperă nevoile unui lung șir de bugete”. Totodată fiind de acord că „bugetul este întocmai unui copac care își are rădăcinile în starea economică din care se hrănește” (*Ibidem*, nr. 33, ședința din 30 martie 1905, p. 396).

de antrepozite la Iași, București, Craiova, Ploiești și Constanța, înlesnea intrarea în țară a materiilor prime pentru industrie, scutindu-le de orice taxe pe acelea destinate a fi prelucrate și după aceea reexportate (se fixa și un termen, un an, până la care această operație trebuia făcută) ș.a. Pentru că o lege oricât ar fi ea de bună cerea funcționari destoinici ca s-o pună în aplicare, Take Ionescu a stabilit condiții mai severe de admisibilitate și a asigurat o mai mare stabilitate a funcționarilor vamali.

Un proiect de lege controversat în planul eficienței este conversiunea în rentă amortizabilă 4% a împrumuturilor cu rentă 5% emise de la 1881 la 1888 și în 1892, 1893. La 1 aprilie 1905, datoria publică în rentă amortizabilă 5% era de 753 025 000 lei (854 358 460 erau în rentă 4%). În 1890, 1898 și 1903 mai fuseseră făcute conversiuni prin tip rentă 4%. Care era scopul noii conversiuni? Să reducă anuitatea și să simplifice operațiunile financiare prin introducerea unui singur tip de rentă (4%). În loc să se sfârșească anuitățile la împrumuturile din 1881–1893 în 1931, 1936, 1937, dacă se mergea cu rentă 5%, ele se sfârșeau în 1945 (!). „Generația trecută și a noastră, sub care s-a alcătuit, ca din pământ, întregul utilajiu al statului român are dreptul de a da și generației viitoare o parte din sarcina sa”, declara D.S. Nenițescu, raportor și la acest proiect de lege¹⁰. Concepția era greșită, pentru că de fapt jertfele mergeau și ele crescând și generațiilor care veneau li se incumbau alte sacrificii poate și mai mari. Nu se mai jertfeau pentru ceea ce se realizase deja. Conversiunea propusă de Take Ionescu nu părea însă binevenită pentru că emisiunea de 87 1/2 sub care se făcea era scăzută și se puteau aștepta timpuri când ea ar fi fost mai ridicată pe piața financiară europeană. Anuitatea se putea scade nu aruncând-o pe umerii generațiilor viitoare, ci prin ridicarea treptată a creditului statului. În plus, conversiunea de acum imo-

¹⁰ D.A.D., nr. 37, ședința din 4 aprilie 1905, p. 576.

biliza o masă de circa 421 milioane lei pentru un avantaj de circa 35 de milioane imediat. Ceea ce nu părea oportun, după cum Al. Marghiloman și I.I.C. Brătianu au observat, cum observase și presa germană (revista „Plutus“, de pildă). Em. Costinescu, absent acum din Parlament din motive de sănătate, revine în noiembrie 1905 și atacă violent pe Take Ionescu, considerând conversiunea „cea mai nenorocită și cea mai ruinătoare operațiune financiară ce s-a făcut până astăzi în statul român”¹¹. Dar argumentația sa nu demonstra această afirmație, cum Take Ionescu ține s-o releve cu remarcabilul său talent oratoric, căruia nu-i scăpau multe atunci când nu voia să-i scape.

Noua măsură legislativă trece, după ce Take Ionescu cere deputaților s-o voteze. Trece cu 57 voturi contra 7¹². Un proiect de lege important este acela prin care se propune crearea Contenciosului administrativ, proiect adus în Parlament sub forma modificării unor articole din legea apentru înființarea Curții de Casație și Justiție. Motivarea aducerii unui astfel de proiect era reală: toate legile de organizare ale statului din ultima vreme extinseseră rolul acestuia și atribuțiile organelor administrative. Dar nu garantaseră în aceeași măsură drepturile particularilor. De aceea se crea o nouă secție, a 3-a, a Curții de Casație, care intervenea în cazuri de conflict între particulari și administrație și dădea particularilor o procedură mai precisă și mai repede. Era deci un control asupra administrației. Liberalii au criticat violent proiectul ca anticonstituțional, căci acorda prea mari drepturi acestui contencios. Junimiștii l-au criticat cu aceeași violență chiar dacă nu din motive constituționale. Și unii și alții au făgăduit că atunci când vor veni la putere vor desființa contenciosul. Al. Bădărău, ministrul de Justiție, le amintește și unora și altora că ei înșiși ceruseră o astfel de măsură mai înainte. De fapt toată chestiunea se reducea nu la conținutul legii ca atare, ci la care partid

¹¹ *Ibidem*, sesiunea ordinară 1905–1906, nr. 7, ședința din 30 noiembrie 1905, p. 65.

¹² *Ibidem*, p. 586.

reuşea să-şi introducă mai mulţi consilieri la Curtea de Casaţie. Şi proiectul este votat de Cameră cu 99 voturi contra 6¹³.

Sufletul întregii legislaţii conservatoare era şi va continua să fie Take Ionescu. Influenţa sa în partid şi mai cu seamă în Parlament era foarte mare, covârşitoare. Liberalii şi junimiştii îl atacau cu vehemenţă în presă, în întruniri publice, în Parlament, învinuindu-l că foloseşte bugetul ministerului său, şi nu numai, pentru a crea avantaje partizanilor, împărţind favoruri şi funcţii, înmulţind sinecurile pentru a atrage noi aderenţi. Şi nu era vorba de partizani „pentru partid”, cum preciza de pildă Em. Costinescu, ci de partizani „pentru cutare sau cutare”, de „înmulţirea partizanilor cutăruia sau cutăruia, pentru a-i asigura o mai mare predominare în partid”. Chiar dacă liderul conservator ştia să se apere de astfel de învinuiri — discursul său din Cameră de la 30 noiembrie 1905 e o strălucită dovadă —, adevărul era că Take Ionescu nu precupeţea nici un mijloc pentru a-şi întări poziţia. Ceilalţi fruntaşi conservatori nu păreau să fie prea încântaţi de creşterea prea rapidă a popularităţii şi puterii avocatului ploieştean. O chestiune importantă, concesionarea terenurilor petrolifere, pe care o cereau băncile germane, trezeşte pentru întâia oară un conflict între Take Ionescu şi ceilalţi lideri conservatori. Redeschiderea chestiunii petrolifere se făcuse din vara anului 1904, când D.A. Sturdza, primul ministru de atunci, fusese vizitat la Karlsbad de avocatul Fialla, reprezentantul caselor Rotschild, Nobel şi Mantushev. Fialla propunea crearea unei mari societăţi pentru exploatarea perimetrelor petrolifere ale statului român. D.A. Sturdza n-a refuzat să trateze şi a înmănat avocatului vienez o scrisoare, acordându-i un termen de 7 luni pentru constituirea unei societăţi de concesionare. Mai mult, el a parafat un proiect (mai târziu Sturdza i-a zis anteproiect) prezentat de Fialla prin care cele trei case bancare urmau să constituie „Societatea anonimă a petrolurilor statului român”,

¹³ *Ibidem*, nr. 49, şedinţa din 13 mai 1905, p. 779.

care ar fi trebuit să ia în concesiune 30 000 ha. Redevența era de 8%*. Cu aceasta, D.A. Sturdza, fără cunoștința colegilor săi din minister, a angajat guvernul țării. Și după ce guvernul liberal s-a retras l-a asigurat pe Fialla că angajamentul rămânea în vigoare. El avea în vedere, dând această asigurare, pe rege, favorabil unei concesionări către germani și nu către Standard Oil. Pe masa regelui au găsit miniștrii conservatori angajările lui D.A. Sturdza. Și I. Lahovari și Take Ionescu le-au continuat. În februarie 1905 Fialla a declarat că a reușit să creeze o societate de exploatare a petrolului românesc, dar nu prin casele Rotschild, Nobel și Mantushev, ci prin grupul Banque de Paris et des Pays Bas — Deutsche Bank. Take Ionescu și Fialla au elaborat un alt „proiect de concesiune” pentru 20 000 ha și cu o redevență de 10% (deci mai favorabilă statului român decât în 1904). Pentru a trece acest proiect Take Ionescu recurge la o tactică ce părea să izbândească. El aruncă întreaga responsabilitate pentru concesionarea ce urma să se înfăptuiască asupra lui D.A. Sturdza, acuzându-l că la 28 august/10 septembrie 1904 el ar fi încheiat o convenție definitivă și obligatorie cu grupul financiar german. În presa controlată de el, ministrul de Finanțe conservator publică proiectul lui Fialla parafat de Sturdza. Stratagema avea sorți de izbândă și pentru că-l pune pe șeful liberal în conflict cu ceilalți frunțași ai partidului neinformați asupra tratatelor angajate de liderul lor**. Dar D.A. Sturdza se apără cu violență într-o întrunire a partidului liberal la 8/12 mai, într-o declarație citită în Senat la 13/26 mai 1905, în presa liberală. Între cele două partide se întretine o vie campanie. Dincolo de politica de partid era în joc interesul țării. Burghezia română devenise mult mai conștientă, după presiunile financiarilor străini în 1900, de importanța aurului negru, cum începe să fie denumit petrolul.

* Vezi, pe larg, în D.A. Sturdza, *Petrolul românesc*, București, 1904, p. 63; Gh. Buzatu, *România și trusturile petroliere internaționale până la 1929*, p. 56–57.

** Acesta continuă corespondența cu Fialla și după ce pleacă de la guvern (vezi conținutul corespondenței, în *D.A.D.*, nr. 8, ședința din 1 decembrie 1905, p. 89).

Și nu numai burghezia, ci lumea politică românească în ansamblu. Și riposta ei nu întârzie. În mai, un grup de moșieri și capitaliști români (de nuanțe politice diferite), pentru a face să cadă oferta străină, constituie ei o societate națională: „România — societate națională pentru exploatarea terenurilor petrolifere de pe proprietățile statului“*. Era tresărire de orgoliu a clasei conducătoare române care nu vroia să înstrăineze o bogăție al cărei preț în viitor nici nu putea fi estimat. Printre subscriitorii: Al. Marghiloman, Lascăr L. Catargiu, Barbu Știrbei, N. Filipescu, P.S. Aurelian, D.A. Sturdza, Spiru Haret, frații Brătianu ș.a. În câteva zile (15–17 mai 1905) s-a obținut făgăduiala unui capital de 5 milioane lei aur (subscriitorii nu depun banii imediat, ci „vom face vărsămintele la epocile ce se vor fixa de giranții societății“). Giranții erau G. Mavrocordat, C. Alimănișteanu et C-ie. Și Societatea aceasta cere și ea statului dreptul la concesiune, oferind condiții mult mai avantajoase decât cea străină¹⁴. Guvernul conservator se află astfel dintr-odată în fața a două propuneri. Dar, de fapt mâna îi era forțată. În ciuda presiunilor grupului financiar străin**, el nu putea să primească oferta acestuia, din moment ce apăruse una care era și mai avantajoasă și era și românească. La 24 mai/6 iunie 1905 D.A. Sturdza interpelează la Senat pe Gh. Gr. Cantacuzino „asupra intențiunilor guver-

* „O societate fericită, în care neamuri întregi vin să aducă prinosul lor entuziast întreprinderilor naționale... Astfel găsim frați, surori, soțul și soția cu verii, verișoarele cu nepoții și nepoatele lor și chiar cu soacrele lor — mi se pare, d-lor“, cum spunea ironic în Parlament I. Th. Florescu. Și el dădea de pe lista de subscripție de 7 ori numele de Botez: „Cum vedeți, d-lor, e foarte bine botezată această societate“ (D.A.D., nr. 6, ședința din 28 noiembrie 1905, p. 45).

¹⁴ Vezi Gh. Buzatu, *op. cit.*, p. 58.

** Propunerea lui Deutsche Bank este susținută și de ambasadorul german la Constantinopol, Marschall, care vine trei zile la Constanța, ca oaspete al regelui Carol, „pasămite ca să asiste la botezul unui vapor, dar de fapt ca recunoștință pentru sprijinul dat în chestiunea macedoneană“ (T. Maiorescu, *op. cit.*, jurnal nr. 15, mss 11574, f. 29). T. Maiorescu vorbește (sursă Anton Carp și Arion) și de cererea regelui adresată guvernului de a trece prin Parlament propunerea lui Deutsche Bank (f. 29–30), dar faptul nu-i confirmat.

nului cu privire la minele de petrol ale statului și îndeosebi la formarea unei societăți naționale pentru explorarea și exploatarea lor". Și Gh. Gr. Cantacuzino răspunde arătând importanța și complexitatea chestiunii pentru statul român și anunțând „trei idei principale” ce urmau a fi călăuza în orice soluție se va da. „1. Păstrarea unei porțiuni a terenurilor petrolifere ale statului ca rezervă de viitor. 2. Evitarea monopolizării acestor terenuri petrolifere într-o singură mână. 3. Păstrarea pe seama statului a tuturor mijloacelor de transport ale petrolului și derivatelor lui prin calea ferată și prin conductul (pipe-line) ce trebuie să fie construit și exploatat numai de stat, la momentul oportun”¹⁵. Ceea ce însemna un răspuns „neted și clar”, cum ține să precizeze șeful liberal care cere din nou cuvântul, adăugând că programul expus în trei puncte, „scurt, dar cuprinzător, e și programul Partidului Național-Liberal în chestiunea petrolului. Putem deci merge cu toții în această chestiune, mână în mână”. Lucru cu care era de acord și P.P. Carp. La 24 mai/6 iunie P.P. Carp s-a dus în audiență la rege. Zvonul politic, consemnat de C. Bacalbașa, dădea la iveală următorul răspuns al lui Carp la mirarea regelui că mulți junimiști erau contra concesionării către grupul străin, el, Carp, șeful lor, fiind totuși partizan al introducerii capitalurilor din afară: — „Da, Sire, sunt pentru introducerea capitalurilor străine, dar când ele ni se impun sunt contra”¹⁶. Fapt este că la 1905 clasa conducătoare română a ajuns la un acord cu privire la chestiunea petrolului. Și acest acord a fost în urmă respectat de toate guvernele care au condus țara până la 1918.

Evident, Societatea „România” n-a rămas decât o intenție. Ea n-a primit concesionarea terenurilor petroliere cerute. Scopul ei n-a fost decât politic: să determine, legal și fără interpretări, de care o țară mică era bine să se ferească, să cadă o

¹⁵ D.A. Sturdza, *op. cit.*, p. 61–68.

¹⁶ C. Bacalbașa, *op. cit.*, vol. III, p. 93.

ofertă străină periculoasă pentru viitorul economic al României. Același ministru, I. Lahovari, care împreună cu Take Ionescu tratase în 1905 cu Fialla, în ianuarie 1906 aduce în Parlament un proiect de lege intrat în vigoare la 28 ianuarie 1906. Un proiect care stabilea mai multe principii asupra modului de exploatare a petrolului de pe terenurile statului: pentru a se evita monopolizarea terenurilor ele erau împărțite în loturi de câte 100 ha, ce se acordau separat, nu mai mult de trei unui singur concesionar; concesionarul avea obligația de a explora încă 900 ha pe lângă cele 100 pentru asigurarea rezervelor; pentru viitor statul își rezerva 1/3 din loturile cunoscute și 1/2 din cele necunoscute, dreptul exclusiv de exploatare a mijloacelor de transport ale derivatelor petroliere și până la 50% din beneficiul net al exploatării. Quantumul redevențelor a fost stabilit la 10–14%. În plus art. 9 obliga societățile străine să pună „la dispoziția publicului român 1/3 din capitalul venit a fi subscris și pe prețul emisiunii”¹⁷. Legea lui I. Lahovari nu s-a aplicat, căci nu s-a acordat nici o concesiune de terenuri petrolifere potrivit stipulațiilor sale. După cum, de altfel, nu s-a acordat nici potrivit legii lui Al. Djuvara din 18 aprilie 1909 care a înlocuit-o pe cea a lui Lahovari, menționând-o în esență. Până la 1918 statul român n-a acordat nici o concesiune pe terenurile sale petrolifere.

Chestiunea petrolului a avut efect asupra omogenității guvernului conservator. Poziția lui Take Ionescu, în continuare puternică, n-a mai fost atât de dominantă ca până atunci. Cel puțin dintr-un punct de vedere: Gh. Gr. Cantacuzino a început să nu mai fie atât de sedus ca până atunci de inteligența colaboratorului său, căci, în spatele ei, era tentat să vadă interesele personale. Nu puțin au contribuit la aceasta N. Filipescu, ruda lui Gh. Gr. Cantacuzino, care, din gruparea junimistă, nu înceta să-l incite pe „Nabab” contra ministrului său de Finanțe. Fiii lui Cantacuzino s-au raliat cu Filipescu. O împă-

¹⁷ *Legiuirile miniere vechi și noi ale României*, VII, București, 1925, p. 149–160; Gh. Buzatu, *op. cit.*, p. 60.

care cu P.P. Carp începea să amenințe formația guvernamentală conservatoare. De aceea Take Ionescu și-l atrage pe gen. Manu de partea-i, fruntașul conservator fiind un adversar declarat al liderului junimist. Triumviratul Manu—Take Ionescu—Bădărău s-a profilat tot mai distinct în sânul cabinetului.

Între timp guvernul conservator se remarcă în organizarea expoziției jubiliare: 40 de ani de domnie a regelui Carol I. Unii politicieni se ridicaseră împotriva ei, găsim-o inoportună. „Ca să obținem stima pe care o merităm — declara I.I.C. Brătianu — trebuie ca cineva să-și dea seama de situația noastră reală, să ne studieze mult mai profund și mult mai serios decât se poate face într-o expoziție”¹⁸. Împotriva expoziției erau și junimiștii (cu excepția lui N. Filipescu). Contra ei erau și socialiștii*. Dar expoziția a fost un mare succes. Idee a lui Take Ionescu, pentru a-l măguli pe regele Carol (cifra de 40 nu era rotundă), destul de simțitor la lingușeli, expoziția a fost până la urmă o ilustrare vie a progresului României moderne sub cele mai multe din aspecte, o puternică propagandă a capacităților creatoare românești, un motiv de mare mândrie pentru românii de dincolo de granițele Regatului și un nou prilej de manifestare a unității tuturor**. Costul expoziției a fost destul de mare: 6 600 000 lei. Veniturile: circa 1 500 000 lei, la care

¹⁸ D.A.D., nr. 54, ședința din 23 februarie 1906, p. 940.

* Prin pana lui Cr. Racovski, socialist bulgar însă cetățean român, „România Muncitoare” publică mai multe articole, prost scrise, dar virulente, puse sub titlul „Saturnalele capitalismului român”, atacând „pumnul de capitaliști autohtoni și străini” care trăiesc din „truda grea a poporului”. Tot Cr. Racovski este autorul manifestului editat de cercul socialist „România Muncitoare”, *Patruzeci de ani de sărăcie, de robie și rușine*, de reținut pentru pornirea critică, nu și pentru conținut, acesta din urmă în flagrantă contradicție cu realitatea (*Patruzeci de ani de sărăcie, de robie și rușine*, Galați, 1906).

** Vezi asupra expoziției presa vremii, „Adevărul”, „Dimineața”, „Universul” din mai—iunie 1906, „Calendarul Minervei” pe anul 1907; A.N.R., *Microfilme Austria*, rola 317, cadrele 92–99; Arhivele Naționale, filiala Sibiu, Fond 29, „Astra”, pachet 168; Arh. M.A.E., fond 21, vol. 28, f. 136–146; C. Bacalbașa, *op. cit.*, vol. III, p. 136 și urm. Pe larg, vezi Ion Bulei, *Atunci când veacul...*, p. 371–422.

se adăugau însă frumosul parc al Filaretului (o valoare de circa 3 000 000 lei), mișcarea comercială foarte vie, ceea ce făcuse să se resimtă înviorător sporul la impozitele indirecte. Succesul moral, foarte însemnat, putea fi trecut și el în contul „veniturilor“. Cheltuielile mari, mai mari decât cele prevăzute inițial, fuseseră determinate de prelungirea Expoziției cu aproape o lună de la 1 noiembrie 1906, dată la care trebuia să se închidă, de iluminatul electric (400 000 lei), de construirea Peșterii celei mari de sub Palatul Artelor (cu peste 100 000 lei mai mult), de completările de construcție de la mai toate pavilioanele, de „datoriile ospitalității“ atât pentru românii din afara Regatului, cât și pentru țărani aduși din toate colțurile țării (organizarea de trenuri, cazarea lor, circa 350 000 intrări gratuite sau foarte reduse — 10 bani). Până la urmă cheltuielile efective s-au evaluat doar la circa 2–2,5 milioane. Camera conservatoare, aprobând în unanimitate acoperirea lor, a aplaudat cu efuziune cuvintele lui Ion Lahovari, ministrul Domeniilor: „Eu cred, d-lor, că putem să fim cu toții fericiți și mândri de ce am făcut, de opera frumoasă care am realizat-o și să spunem: pentru slăvirea a 40 de ani de domnie ai M.S. Regelui Carol I, pentru un eveniment care, la date așa de depărtate, se reproduce, n-a fost pentru țara românească o cheltuială mare [...], nici un sacrificiu disproportionat“¹⁹.

1906 este un an de vârf al activității legislative a guvernului Cantacuzino. Alte proiecte dobândesc investitură. Încă la 15/28 decembrie 1905 este adus în Cameră proiectul privind protecția muncii femeilor și copiilor din industrie. Presiunea lucrătorilor determinase aducerea lui. Ziarul „România Muncitoare“ (ediția nouă apare în 5 martie 1905) cerea cu insistență o lege în această materie, căci „dacă s-ar fi făcut o anchetă asupra modului cum erau tratați copiii și femeile în industria din România, s-ar fi aflat lucruri îngrozitoare“²⁰. Numeroase greve din anii anteriori puseseră la ordinea zilei o

¹⁹ D.A.D., nr. 10, ședința din 8 decembrie 1906, p. 57.

²⁰ „România Muncitoare“ din 27 noiembrie 1905.

astfel de chestiune care în țările industriale din Occident își găsisse mai demult o legiferare. Astfel că „atât din punct de vedere uman, cât și din punct de vedere al prezervării naționale“, guvernul conservator aduce acest proiect în Parlament (votat de Senat la 17/30 ianuarie 1906 și de Cameră la 21 ianuarie/3 februarie 1906), instituind câteva norme de protecție devenite absolut necesare și câteva obligații pentru patroni. Ceea ce era mai important era reafirmarea principiului „protecțiunii legale a muncitorilor“. Și „aceasta e mult“, cum comenta Iosif Nădejde-Armașu²¹. Principiul fusese proclamat mai înainte, încă din 1895, prin legea minelor a lui P.P. Carp. Partidul Conservator era consecvent în această privință, legiferând intervenția statului în industrie, dar restrângând această intervenție atunci când era vorba de agricultură.

Pentru a răspunde unui sentiment de demnitate națională guvernul conservator acordă azil politic în România marinărilor ruși de pe vasul „Potemkin“*. V.I. Lenin avea dreptate să constate că „guvernul român nu vrea să se înjosească într-atât încât să facă slujbe de polițist la cererea țarului întregii Rusii“, procedând „așa cum poate proceda numai guvernul unei națiuni care se respectă“²².

Alte măsuri legislative se iau în domeniul agrar. Unele bune: înființarea unei case de credit viticol (viza încurajarea proprietății mijlocii)²³, crearea unui fond de punere în valoare a „terenurilor băltoase și de inundație și pescăriilor aparținând statului“²⁴, modificarea și introducerea de noi dispoziții în legea băncilor populare și a Casei lor Centrale²⁵, preluarea

²¹ *Documente din istoria mișcării muncitorești din România, 1900–1909*, București, 1975, p. 297.

* Vezi Titu Georgescu, *Potemkiniștii în România*, București, 1955; Augustin Deac, *Sprijinul acordat în România marinărilor ruși de pe crucișătorul „Potemkin“*, în „Anale de istorie“, XXI, nr. 6 din 1977, p. 58–72.

²² Apud Mircea Iosa, Traian Lungu, *op. cit.*, p. 142.

²³ *D.A.D.*, nr. 19, ședința din 19 decembrie 1905, p. 251–257.

²⁴ *Ibidem*, nr. 34, ședința din 1 februarie 1906, p. 495–504.

²⁵ *Ibidem*, nr. 47, ședința din 15 februarie 1906, p. 718–720.

asupra statului a unei pătrimi din datoriile contractate de țărani la băncile populare pentru cumpărarea de porumb de hrană în anii 1904–1905²⁶, instituirea unui fond de 2 500 000 lei pentru construirea a 32 de spitale rurale, câte unul de fiecare județ al țării și care să poarte numele lui Carol I²⁷, instituirea altui fond al asistenței sanitare a sătenilor alimentat de venitul net al unei loterii permanente pe clase, anume înființată acum (erau atunci 69 de spitale rurale cu 1673 de paturi, adică un pat la 3178 de locuitori (!) și un medic la 10 000 locuitori (!), era, adică, o situație dezastruoasă)²⁸, îmbunătățirea legii obștiilor de arendare ale țăranilor (înființate de liberali în 1903, aceste obștii arendaseră, până în februarie 1907, 24 de moșii, cu o întindere de 64 480 de hectare, adică foarte puțin)²⁹. Alte legi înăspresc și mai tare asupra țăranului: legea pentru drumuri, care a mărit prestația în muncă a satelor la construirea și întreținerea lor³⁰, înființarea unei Case de asigurări contra lipsei de porumb, ceea ce institua un nou impozit asupra țăranilor, 5 lei de fiecare. La fel ca legile pentru modificarea circumscripțiilor comunale, ale cercurilor, plășilor și reședinței comunale, la fel cu înființarea taxei de 15 bani pentru decaltru de vin, legile de mai sus vor fi suspendate în 1907, odată răscoala izbucnită. Pe de altă parte măsurile, să le zicem mai bune, mai sus enumerate în problema agrară (și mai înainte) rămâneau simple paleative, cu atât mai mult cu cât aplicarea lor depindea de o administrație de cele mai multe ori slab pregătită ori coruptă, și orice aplicare lua drumul duratei. Or, țăranii nu mai aveau răbdare. Ei, țăranii români, ființe îndurătoare, nu mai puteau să îndure, nu mai aveau mijloace să reziste. Singura măsură cât de cât mai importantă rămânea

²⁶ B.A.R., secția mss., Arhiva Palatului XL, pachet 42, f. 79; D.A.D., ședința din 9 mai 1906, p. 6–7.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ D.A.D., ședința din 18 mai 1906, p. 20–27.

²⁹ *Ibidem*, sesiunea ordinară 1906–1907, ședința din 7 februarie 1907, p. 375 și urm.

³⁰ *Ibidem*, sesiunea ordinară 1905–1906, nr. 29, ședința din 25 ianuarie 1906, p. 426 și urm.

Casa Rurală propusă de liberali. Conservatorii anunțaseră încă de la venirea la guvern că erau împotriva acestei reforme. Dar și ei aveau în vedere crearea unui credit pentru a da pământ țăranilor. Nu toți însă și în primul an și jumătate de guvernare lucrul părea uitat, atât de mare era împotrivirea marilor proprietari împotriva principiului ca atare. Take Ionescu nu-l uitase însă. Și el era împotriva Casei Rurale a liberalilor, dar, în același timp, era pentru înțelegerea cu ei, „chiar dacă ar fi să le facem concesiile*^{*}. În 1906, el și propune crearea unei instituții de credit pentru țăranii numită Banca Agricolă, însă cu prerogative mai inofensive decât cea propusă de liberali. Pentru Take Ionescu concepția după care fiecare țăran trebuia să aibă 4–5 ha inalienabile era nerealizabilă, pentru că nu era atâta pământ, dar era, în același timp, și total neavenită**^{**}. Respingând-o, el punea în locu-i necesitatea de a se întări proprietatea mijlocie***^{***}, aceasta pentru transformarea treptată a marii proprietăți, o transformare care va trebui să fie „opera vremii“. O dispariție rapidă a marii proprietăți ar fi „o catastrofă economică“ și „un dezastru social“ (cum s-a văzut n-a fost nici una, nici alta). Instituția de credit pentru țăranii propusă de Take Ionescu se întemeia pe creditul privat, dar folosind aparatul statului pentru încasarea ratelor din cauza numeroșilor debitori. Ideea acestei Bănci Agricole îi venise lui Take Ionescu în urma revoltei agrare din Rusia, care, spune el „ne-a des-

* „Am ajuns la vremuri mai bune; ne succedăm la putere în liniște. Între noi nu are ce căuta ura, ajunge emulația; ne simțim rivali, nu vrăjmași“ („Conservatorul“, nr. 213 din 28 septembrie/11 octombrie 1906).

** „Să ne transforme pe toți în plugari cu cinci ha, fiecare trăind cu mămăliga lui“ ar fi „o neîntrecută mediocritate [...] ar întuneca orice avânt pentru viitor și ar seca de acum toate speranțele neamului nostru“. Tot cu același prilej, al inaugurării Clubului Conservator din Craiova, el spunea: „Nu-și va vinde neamul românesc viitorul pentru un codru de mămăligă“. Ceea ce conta, cu adevărat, erau „interesele permanente ale neamului“ (*Ibidem*).

*** Ceea ce lipsea cu adevărat în agricultura românească era tocmai această proprietate mijlocie. La un milion de familii țărănești, 295 000 aveau până la 2 ha, aproape 300 000 nu aveau pământ aproape deloc și doar circa 400 000 aveau peste 2 ha (de proprietate mijlocie nu se putea vorbi însă decât de la 10 ha în sus); vezi Gh. Iacob, L. Iacob, *op. cit.*, p. 77.

chis ochii mari³¹. Pentru discutarea acestui proiect s-a făcut declarație în Cameră și la Senat. Dar el a fost retras în urma amenințării opoziției că va părăsi Parlamentul tocmai în sesiunea jubiliară. (În 1897 Take Ionescu fusese acela care la cererea Comitetului Partidului Conservator și în numele acestuia atacase violent Casa Rurală a lui Aurelian. Liberalii aveau deci motiv să se opună, dar nu-i mai puțin adevărat că în Partidul Conservator al lui Cantacuzino era mai demult opoziție contra unei atare reforme și orice pretext era bun de a o combate).

Alte legi, dintr-o bogată activitate legislativă impulsionată de guvernul conservator, o activitate în care calitatea apare estompată de cantitate, sunt de fapt modificări în marginea legilor existente. Astfel de modificări erau curente și sunt interesante pentru definirea orientării diverselor guverne și majorității parlamentare. Dacă sunt foarte puține legile care să fie înlocuite o dată cu înlocuirea guvernelor și parlamentelor, continuitatea legislativă, criteriul de rezistență al oricărui regim, funcționând cu succes și în Mica Românie, în schimb sunt multe modificările aduse legilor în ființă. Acțiunea aceasta pornește atât din orientările programatice ce difereau, dar pleacă și din nevoile racordării cu realitatea vieții în continuă mișcare.

Un astfel de proiect pune guvernul într-o situație foarte dificilă. Este proiectul de modificare a legii învățământului superior din 1898 adus în dezbaterea Camerei la 12 februarie 1907 de C.G. Dissescu, ministrul Cultelor și Instrucțiunii Publice, și care propune unele schimbări în organizarea studiilor, crearea de noi catedre și mai ales o altă modalitate de recrutare a Corpului profesoral³². Îndată ce este prezentat proiectul, I.I.C. Brătianu și P.P. Carp, în numele opoziției, cer retragerea lui pentru că prescripțiile unor legi neabrogate erau încălcate

³¹ *Discursurile lui Take Ionescu, șeful Partidului Conservator-Democrat, rostite în ședințele Camerei Deputaților de la 24 și 30 noiembrie 1910, București, 1910, p. 11-12.*

³² *D.A.D., nr. 31, ședința din 12 februarie 1907, p. 427 și urm.*

și nu se luase avizul Consiliului general al învățământului, nici al Consiliului permanent, nici al consiliilor universitare. O discuție aprinsă urmează în care atrage atenția înfruntarea dintre P.P. Carp, Take Ionescu, Al. Marghiloman și I.I.C. Brătianu—C.G. Dissescu. Proiectul e votat la 16 februarie cu 82 bile albe contra 7 negre. Dar, deîndată C.G. Dissescu cere retragerea lui din cauza opoziției din rândul corpului profesoral (la Iași 26 profesori își dau demisia) și al studențimii și pentru că așa hotărâse guvernul în ziua precedentă. Această opoziție fusese firește încurajată de liberali și junimiști care forțează guvernul conservator să cedeze (întruniri, greve universitare, articole violente în presă, intervenii la rege). Cedarea părea, Em. Costinescu o și spune în Cameră, sinonimă cu retragerea³³.

Între legile mai bune propuse de guvernul conservator este de amintit înființarea unei case de împrumut pe amanet (muntele de pietate) cu derogarea de la unele norme ale dreptului comun³⁴. Este de amintit, de asemenea, instituirea Buletinului legilor care să cuprindă toate legile și regulamentele de interes general de la 1860 încoace³⁵. Spre deosebire de codurile lui Ghețu și cel al lui Hamangiu, inițiative particulare, Buletinul urma să aibă un caracter periodic, îmbrățișând opera legislativă în evoluția sa continuă. Legea aceasta a rămas o intenție bună. N-a fost însă și o realizare de durată. Pe aceeași linie se înscrie și organizarea marinei comerciale, suficient de dezvoltată în 1907 și deci necesitând o legiferare aparte. În februarie 1907 se creează Consiliul Superior al Comerțului. Dezvoltarea impetuoasă a activității comerciale impunea o astfel de instituție. În 1866 valoarea comerțului exterior era de 187 milioane lei. În 1905 cifra ajunsese la 795 de milioane (o creștere de mai mult de 400%). Balanța comercială era și ea foarte activă, exportul covârșind importul. Informații în legătură cu cerințele piețelor și cu prețurile, cu debușeele mai importante, studierea și pregătirea lucrărilor pentru alcătuirea

³³ *Ibidem*, nr. 35, ședința din 19 februarie 1907, p. 499.

³⁴ *Ibidem*, nr. 47, ședința din 15 februarie 1906, p. 724 și urm.

³⁵ *Ibidem*, nr. 63, ședința din 6 martie 1906, p. 787 și urm.

tarifului vamal, studierea transportului maritim și de uscat, toate acestea erau tot atâtea motive care făceau necesară instituția Consiliului Superior al Comerțului³⁶.

O vie dezbatere stârnește în Parlament ratificarea prelungirii convenției orașului București cu compania de gaz cu capital francez în vederea iluminatului Capitalei. Condițiile erau mai avantajoase decât în 1900. Partea primăriei era de aproape 75%: 10% din încasările brute, 50% din cele nete și un minimum de 250 000 lei ca redevență indiferent de împrejurări. Personalul exploatarei urma să fie format din 2/3 români. Convenția era opera lui M.G. Cantacuzino, fiul Nababului, și primarul Capitalei, care o și apără în Cameră, la 8 februarie 1906, toată după amiaza și continuă a doua zi într-un discurs frumos, dar cu multă pornire la adresa liberalilor. Liberalii, și nu numai ei, dar ei ca inițiatori, încercaseră în cazul iluminatului Capitalei același procedeu ca în chestiunea concesionării terenurilor petroliere. Au creat o Societate românească de gaz pentru a o opune celei franceze. Întruniri politice i-au pregătit terenul. Ca și societatea „România“, aceasta oferea condiții mai avantajoase pentru a forța mâna Primăriei. De fapt, ea nici nu trebuia forțată, pentru clasa conducătoare română existând un principiu călăuzitor: când nu erau capitaluri indigene se făcea apel la cele străine. M.G. Cantacuzino n-a respectat însă acest principiu, respingând oferta particulară românească, considerând-o neserioasă (aici dădea motive de formalități neîndeplinite) și ca o încercare de a se pune mâna pe o afacere mănoasă. Fără îndoială că la mijloc era și o chestiune politică. Dar ea exista și în cazul respingerii inițiativei românești*. Con-

³⁶ *Ibidem*, sesiunea ordinară 1906–1907, nr. 20, ședința din 18 ianuarie 1907, p. 158 și urm.

* „Și atunci să vedem care este rolul cel mai folositor țării, se întreba P.P. Carp, rolul celor care au luat inițiativa sau rolul guvernului care vrea s-o înăbușească, care e rolul mai frumos, chiar politic — admițând politica — rolul care e azi un ce neașteptat, un ce neprevăzut poate în țară la noi, o izbucnire frumoasă de inițiativă privată sau rolul acelor oameni politici care, tot din punctul de vedere politic, împiedică și zădărnicesc o asemenea inițiativă“ (*D.A.D.*, nr. 42, ședința din 9 februarie 1906).

venția cu Societatea franceză nici nu trece prin Parlament — unde e apărată de Take Ionescu — decât după ce guvernul declară că ea se va constitui ca o societate românească, după codul de comerț românesc și cu un consiliu de administrație conform codului român³⁷.

Activitatea legislativă a guvernului Cantacuzino, în marginele caracterizării de mai sus privind cantitatea și inițiativele importante, este o activitate bogată. „Este un lucru care vă tulbură — declara Take Ionescu opoziției liberalo-junimiste. Nu vă tulbură că suntem la guvern; de ce să vă tulbure? Vă tulbură că producem la guvern“. Afirmație la care P.P. Carp răspunde ironic —și nu se putea spune că era o ironie inutilă: „Îmi permiteți o întrerupere, d-le ministru? Eu vă susțin cât veți voi să stați la guvern, dar, pentru Dumnezeu, nu mai produceți!“³⁸.

³⁷ *Ibidem*, p. 628.

³⁸ *Ibidem*, sesiunea ordinară 1906–1907, nr. 32, ședința din 13 februarie 1907, p. 457.

3. Conservatorii între ei

Activitatea legislativă e strâns îmbinată și influențată, ca de altfel activitatea întregului guvern, de viața internă a Partidului Conservator, de relațiile sale cu ramura conservatoare a lui P.P. Carp și cu opoziția liberală. Până pe la mijlocul anului 1906 conservatorii din jurul lui Cantacuzino, în ciuda fricțiunilor, de altfel inevitabile, păstrează o unitate de acțiune. Până când atotputernicia lui Take Ionescu în guvern, în partid și în Parlament nu devine prea stânjenitoare. Relațiile cu gruparea lui Carp rămân întrerupte. Aceasta din urmă își trăiește o viață de opoziție fără perspective. T. Maiorescu notează mereu conciliabule la el sau la alții (în total erau atunci în clubul junimist cam 500 de membri), discuții și iar discuții, dar deocamdată fără eficiență și cu un ecou foarte slab în afara cercului. Nu lipsesc accentele antiregale. P.P. Carp declara chiar că „în starea de astăzi nu mai e pentru grupul nostru altă speranță decât o schimbare la tron, venirea lui Ferdinand la cârma țării”¹. Ceilalți resping „asemenea vorbe”. La sfârșitul lui 1905 situația junimiștilor era caracterizată de Maiorescu cu vorbele „obositoare depresiune politică”. Și tot el acuza „smintelile exclusiv personal ambițioase ale lui Carp”². Gr. Buicliu învinuia și „politica exclusiv personală a lui Carp, căruia îi e indiferentă soarta Partidului Conservator numai să mai ajungă el”³. O întrunire politică pe care junimiștii și-o propun pentru 15 noiembrie, o amână pentru decembrie, apoi pentru 12 februarie

¹ D.A.D., sesiunea ordinară 1906–1907, nr. 32, ședința din 13 februarie 1907, p. 52.

* Ele sunt auzite însă. Lumea politică românească nu-și prea putea ascunde ceva. Discreția nu era o trăsătură nici a politicianului român, nici a românului în genere. La 16/29 decembrie un corresponsent al ziarului „Kölnische Zeitung” îl chestiona pe Maiorescu asupra antidinasticismului lui Carp.

² *Ibidem*, p. 52–53.

³ *Ibidem*, p. 48.

1906, în sfârșit o țin la 19 februarie/4 martie în sala Teatrului Liric din București.

La începutul anului 1906 adepții lui P.P. Carp au și un succes electoral: alegerea șefului lor la colegiul II Cameră, Buzău. Reușita se datora lui Al. Marghiloman și banilor săi (la Buzău era fieful lui)⁴. Carp va fi în Cameră un orator de mare valoare al opoziției și în el Take Ionescu își va găsi un adversar pe măsură (fapt vizibil încă în primul discurs al liderului junimist la 13 ianuarie 1906). De altfel, toate aluziile răutăcioase, toate vorbele la adresa regelui care porneau de la Carp și adepții săi n-aveau alt temei decât un motiv de conjunctură: ținerea lor în opoziție, într-o opoziție fără speranțe. Kalinderu, administratorul domeniilor Coroanei și adesea confident al regelui, îi spunea lui Maiorescu că suveranul „n-are obiecții invincibile împotriva guvernului nostru” (un viitor guvern, evident — *n. n.*), dar Carp „prea a vrut să-i arate că e mai inteligent decât el”⁵. Și Maiorescu profită pentru a-i imputa lui Carp că „toarnă apă rece peste orice entuziasm”. Lui Marghiloman regele îi vorbește de necesitatea reconstituirii unui partid conservator „serios”, altfel ei vor deveni „un partid *catilinar*” (subl. în text)⁶. Apoi îi amintește de defecțiunile sistemului constituțional în ființă, care lasă regelui „aparența puterii absolute fără avantajele ei”. Altfel el s-ar fi adresat la cei mai capabili, la Sturdza sau la ei. Era evident dorința de a-i face o plăcere lui Marghiloman, pe care de altfel el îl invitase în audiență. Liderul junimist i-a declarat regelui că ei toți, afară de Carp, care probabil se ține așa de „raide” pentru a nu avea aerul că solicită ceva, vor întregirea Partidului Conservator „cu oricare din elementele oneste ale guvernului Cantacuzino, fiindcă pentru noi nu e aici chestie de persoane etc....” (Marghiloman vorbea ca și cum Partidul Conservator erau ei, iar ceilalți erau niște rătăciți de turmă, „ceilalți” fiind însă la

⁴ Vezi Al. Marghiloman, *op. cit.*, vol. I, 1897–1915, p. 49.

⁵ T. Maiorescu, *op. cit.*, *loc. cit.*, f. 89.

⁶ *Ibidem*.

guvern). Carpiștii, atrași de liberali (aici Oculta îndemnase contra voinței lui Sturdza), nu participă la serbările de la 10 mai 1906⁷. De altfel, ei sunt atrași de liberali și în alte acțiuni, fiind vizibil o anexă a acestora. La 6 martie 1906 ei participă alături de liberali și contra conservatorilor la alegerea a patru noi membri în consiliul de administrație al Creditului Rural (unde partidul lui D.A. Sturdza era deja dominant) și contribuie la înfrângerea partidului lui Gh. Gr. Cantacuzino*. Junimiștii se duc la întrunirile organizate de liberali, considerate „întruniri ale opoziției“. Aceștia din urmă nu veneau la cele carpiste decât atunci când un interes era la mijloc. La cea din 20 mai/2 iunie, la Dacia, Maiorescu nota: „puțină lume [...] și rece. Liberalii acum nu ne mai ajută. Firește lor le-a trecut tracul alegerii de la creditul rural și pe noi ne găsesc prea nătăfleți, cum și este Carp, totdeauna sinucigaș“⁸. Când Carp se hotărăște să dea un program mai concret grupării (inamovibilitate peste tot în magistratură și administrație, îmbunătățirea instrucției și înzestrării în armată, dezvoltarea industriei țărănești, preoți și institutori la sate conștienți de misia lor)⁹, același Maiorescu nota: „e degeaba: am scăpat trenul la 5, 7 sau 10 martie și acum *poate*, la toamnă, *din mila regelui*, fără demnitate cetățenească, vor veni junimiștii la guvern“¹⁰.

Însă opoziția începe să fie ajutată de cei de la guvern, ceea ce aproape că ajunsese o regulă. Punctul slab al partidului lui Cantacuzino și al guvernului devine ceea ce constituise de fapt punctul forte: marea influență a lui Take Ionescu, care începe tot mai vizibil să fie deranjantă pentru că, așa cum remarcă regele, conservatorii nu știuseră s-o încadreze cum trebuie.

⁷ Al. Marghiloman, *op. cit.*, vol. I, 1897–1915, p. 51.

* A fost un prilej de bătaie în regulă între opoziție și conservatorii de la guvern (vezi C. Bacalbașa, *op. cit.*, vol. III, p. 113–114; T. Maiorescu, *op. cit.*, jurnal nr. 25, mss. 11375, f. 81).

⁸ B.N.R., mss. 11376, f. 1.

⁹ C. Gane, *op. cit.*, p. 328–329.

¹⁰ T. Maiorescu, *op. cit.*, jurnal nr. 26, mss. 11376, f. 3, însemnare din 20 mai/2 iunie 1906.

Atacul tuturor adversarilor lui Take Ionescu pornește inițial împotriva lui Al. Bădărău, compromis la Ministerul de Justiție. O lună de zile în vara lui 1906 Bădărău a fost atacat cu o violență extremă și la mijlocul lui iunie e silit să demisioneze (în locul lui vine D. Greceanu care era cantacuzinist). Și Take Ionescu își pierde astfel un sprijin în guvern.

Toți în guvern (cu excepția lui M. Vlădescu, care nu-i mai era prieten însă) erau moșieri. Take Ionescu nu era decât un... „avocat“... Împotriva lui încep să se ridice fiii lui Gh. Gr. Cantacuzino, care, incitați și de N. Filipescu, reproșează tatălui lor prea marea lui „îngăduință“. Numai că Take Ionescu nu devenise *factotum* în Partidul Conservator grație „îngăduinței“ lui Cantacuzino, ci talentelor sale, valorii sale și neobositei sale activități organizatorice pe care lenevia boierească a celorlalți o evidențiază și mai mult. Fiii lui Cantacuzino încep să-l atace fățiș pe Take Ionescu. Ziarul „Patriotul“ (C. Bacalbașa era redactor responsabil) se face purtătorul lor de cuvânt. Proprietarul ziarului era Grigore Cantacuzino, fiul cel mic al Nababului. El este cel care, împreună cu Mihai Rahtivan, secretarul general al Ministerului de Interne, la o întrunire publică la Brăila (prilejuită de înlocuirea lui Cristache Sulioti, takist, cu M. Rahtivan din calitatea de șef al organizației locale), atacă pentru prima oară deschis și fără menajamente pe Take Ionescu. Firește că ministrul de Finanțe ține să amintească tuturor că el nu e „un ce trecător“ în Partidul Conservator și nici un oarecine. După discursul său de la Brăila, M. Rahtivan este silit să demisioneze. La inaugurarea Clubului conservator din Craiova, la 24 septembrie 1906, bustul lui Take Ionescu, executat de sculptorul Romanelli, trona în sala de ședințe, iar discursul său (aici propune soluția cu Banca Agricolă, replica la Casa Rurală) este presărat cu fine ironii la adresa aristocrației române care nu putea fi „o castă închisă fără primejdia de a pieri“¹¹. La banchetul organizat pentru el la Botoșani, Take Ionescu laudă acțiunea legislativă a guvernului pentru a

¹¹ Vezi „Conservatorul“, nr. 211, 212, 213 din 26, 27, 28 septembrie 1907.

aminti celor care păreau că au uitat cine era de fapt inițiatorul ei¹². Nu întâmplător după deschiderea Parlamentului, unde Take Ionescu domina prin influența sa, asigurată nu numai de talentul său dar și de prietenii lui numeroși, el cere o compensație pentru înlăturarea lui Al. Bădărău.

Și M. Vlădescu cade pentru ca în locu-i să fie adus C.G. Dissescu, anume solicitat de ministrul de Finanțe. În Parlament, la alegerea președinților de secțiuni, sunt aleși cinci takişti (P. Brătășanu, Al. Bădărău, V. Arion, J. Cămărășescu și Nestor Cincu) și doar doi cantacuziniști (Gr. Triandafil, președintele Camerei, și V. Vlădoianu). Fiii lui Gh. Gr. Cantacuzino (acesta, mai ales după moartea fiicei sale mai mari, Irina Ghica, la care ținea cel mai mult, stă deoparte de cele politice) contraatacă, prin interviuri și discursuri, prin atitudini în ședințele guvernului și ale majorităților. Și nu numai deschis este atacat Take Ionescu, ci și indirect prin tratativele pe care cantacuziniștii încep să le poarte cu junimiștii pentru o fuziune. Sporadice și fără vreo speranță aceste tratative devin din toamna lui 1906 tot mai angajante. La 11 octombrie, M. Cantacuzino îi cere lui Marghiloman o întrevvedere cu tatăl lui, Gh. Gr. Cantacuzino. Fruntașul junimist stabilește, împreună cu N. Filipescu și T. Maiorescu, minimum de condiții pentru împăcare: dizolvarea Parlamentului, eliminarea lui Take Ionescu din minister și 2, 3, 4 de ai lor în viitorul guvern. Dar, după cum N. Filipescu prezicea, Gh. Gr. Cantacuzino nu vine deocamdată cu soluții concrete*. „Nababul“ nu se gândea deocamdată la junimiști decât ca la niște personalități, pe care să le ia în brațe (eventual fără P.P. Carp, în care n-avea încredere). Cam aceasta vedea în ei și Take Ionescu, cu care Marghiloman se întâlnește la 16 octombrie (cu o zi înainte de întâlnirea cu Cantacuzino). Ministrul de Finanțe nu urmărea

¹² *Idem*, nr. 229 din 18/31 octombrie 1906.

* Al. Marghiloman nota: „ca ton și ca idei, mi-a vorbit cum s-ar adresa către un prefect al lui care ar cocheta pe la Take Ionescu: șef, acțiunea lui, direcția lui, va guverna, va pune sfârșit la orice năzuințe etc. etc.“ (Al. Marghiloman, *op. cit.*, vol. I, 1897–1915, p. 55).

altceva decât să împiedice o eventuală înțelegere cu adversarii săi din partid.

La sfârșitul lui noiembrie tratativele lui Cantacuzino cu junimiștii se reiau. La 23 noiembrie/6 decembrie „Nababul“ se întâlnește cu T. Maiorescu. Îi vorbește acestuia de necesitatea întregirii partidului împreună cu grupul junimist, dar fără Carp. Dar prin neîncrederea în Carp propunerea lui Gh. Gr. Cantacuzino n-avea sorti de izbândă. În decembrie, mereu impulsionate de N. Filipescu, tratativele se reiau. P.P. Carp se arată dispus să intre în minister sub Gh. Gr. Cantacuzino, dar deținând Internele, Justiția, Externele, Finanțele și Războiul (!) și, firește, cu dizolvarea Parlamentului. Gh. Gr. Cantacuzino găsește excesive cererile. Între timp, Carp pleacă peste hotare în vacanță. Se întoarce însă mai devreme decât de obicei în urma unei scrisori a lui N. Filipescu ce reclama „prezența la București pentru a contribui la înțelegerea încercată de ministru prezident Gh. Gr. Cantacuzino cu noi, ca sprijin contra preponderenței lui Take Ionescu“¹³. N. Filipescu devenise tot mai categoric adversarul lui Take Ionescu („Epoca“ ajunsese de o violență extremă în lupta ei contra takismului) și voia cu orice preț îndepărtarea lui*. Un fapt pe care-l împărtășeau și alții. T. Maiorescu îi scria de pildă: „toți suntem de acord că reconstruirea Partidului Conservator nu se poate face decât prin eliminarea takismului“.

Dar... din nou ministrul de Finanțe nu se lasă „lucrat“ de cei care voiau să-l elimine. În vacanța Crăciunului 1906 se duce la Berlin. Recomandat de Kinderlen Wächter, ministrul

¹³ T. Maiorescu, *op. cit.*, f. 60.

* La 14/27 ianuarie 1907, N. Filipescu îi scria lui T. Maiorescu că „o întreagă campanie s-a dezlănțuit în contra mea spre a stabili că gruparea noastră are aplecarea spre politica lui Take Ionescu și că eu, împotrivindu-mă din ambiție personală acestei politici, am împiedicat reconstituirea Partidului Conservator“ (B.A.R., fond *Correspondența N. Filipescu—T. Maiorescu*. S. 34 (6) XIII). Era firește o manoperă a takiștilor pentru discreditarea adversarului cel mai pornit contra lor.

Germaniei la București, cu care era în calde relații, el este primit de Wilhelm al II-lea. Primit cu mare pompă. În onoarea sa se dă un prânz de gală și este așezat în stânga împăratesei*. Onoarea făcută de atotputernicul Wilhelm era o nouă lovitură dată adversarilor săi de la București, nu numai o izbutită tentativă de a le para intențiile. Și, într-adevăr, în iarna lui 1906–1907, de unde se credea că împăcarea cu junimiștii era iminentă, tratativele cu ei, fără a se întrerupe, rămân la fel de neangajante. Ele se mai înviorează în contextul aducerii propunerii de modificare a legii învățământului superior de către C. Dissescu (raportor Al. Bădărău). Contra ei se ridică liberalii, junimiștii și toți adversarii lui Take Ionescu din Partidul Conservator. Takiștii o trec însă prin Cameră, doar cu șapte voturi contra, demonstrând astfel o dată în plus superioritatea lor și apoi o retrag tot ei descurajând opoziția. Aceeași superioritate o demonstrează impunând drept președinte al Camerei, în locul lui Gr. Triandafil, decedat, pe C. Cantacuzino-Pașcanu și în guvern pe takistul C.I. Istrati, la moartea gen. I. Lahovari. Era limpede, cât Parlamentul era deschis, takiștii dictau condițiile. În orice caz nu se știe care ar fi fost deznodământul tratativelor cu junimiștii fără izbucnirea crizei agrare. Ele au continuat până la căderea guvernului Cantacuzino. Până una alta însă toate trec pe planul doi odată răscoalele izbucnite. La 3 martie, I.I.C. Brătianu interpelează guvernul asupra trusturilor arendășești, care nesocotesc „cele mai elementare noțiuni de dreptate”. În același sens interpelează D.A. Sturdza la Senat, atacând violent pe Fischer și Juster. Gh. Gr. Cantacuzino răspunde că o soluție trebuie găsită, ele fiind „un pericol economic și social de o gravitate netăgăduită”. Și pentru aceasta

* I.L. Caragiale îi scria lui V.A. Urechia la 31 ianuarie 1907: „Aici, la Berlin, Take Ionescu a avut succese mari. Împăratul l-a primit în audiență și apoi l-a poftit la prânz intim. Toate cercurile înalte burgheze și boierești l-au festivat. După plecarea lui, rămânând încă madame Ionescu, a fost poftită la serată intimă la palat, cu ocazia aniversării Kaiserului. Ce trebuie să fie pe sufletele politicianilor noștri? Mă prind că-l denunță pe fiul lui Belzebut că a vândut nemților patria și nația române!” (I.L. Caragiale, *Opere*, vol. II, București, 1971, p. 1302).

cere ajutorul liberalilor, cooperarea lor¹⁴. În discursul lui Cantacuzino răzbate teama și îngrijorarea. La 6 martie guvernul este interpelat de I. Brătescu, la 7 martie de Pavel Gorgos, la 9 martie de N.D. Spineanu, care propune instituirea unei comisii parlamentare care să meargă în satele răsculate. Guvernul se grăbește să voteze bugetele pentru exercițiul financiar următor (la 9 martie vine cu proiectul. În aceeași zi încep discuțiile, care, toate, nu au în vedere bugetul, ci problema țărănească). Îngrijorarea devenise unanimă. Em. Costinescu cere ca alături de represiune „să punem îndată, dar de îndată, și opera de dreptate”. Și el face și propuneri: desființarea trusturilor, îmbunătățirea învoielilor agricole, cinstita măsurătoare a pământurilor, interzicerea prezenței arendașilor străini, Casa Rurală. „Toți trebuie să ne facem apostoli ca să salvăm țara din situațiunea periculoasă în care se află”¹⁵. N. Filipescu propune soluțiile sale în chestiunea agrară, parțial aceleași pe care le supusese discuției celorlalți fruntași junimiști la 28 ianuarie/10 februarie 1907: o reformă administrativă care să stabilească limpede atribuțiile reprezentanților puterii centrale în comune, desființarea trusturilor arendașești, înființarea monopolului vânzării băuturilor spirtoase numai la sate, posibilitatea pentru a înlesni țăranului puțința de a dobândi proprietate (refuză însă Casa Rurală), crearea unor obștii țărănești de vânzare a produselor lor, selecționarea grânelor în diferite regiuni ale țării, împiedicarea pulverizării proprietății țărănești eventual prin crearea majoratului, îngrijirea loturilor țărănești din preajma satelor, avantaje speciale pentru industriile casnice, țărănești ș.a.¹⁶. B. Păltineanu, moșier din majoritatea conservatoare, e interesat ca represiunea să se facă nu cu blândețe, cum recomanda Costinescu (la guvern nici el însă n-a recomandat-o), ci „energică și repede”¹⁷. P.P. Carp merge pe

¹⁴ D.A.D., nr. 41, ședința din 3 martie 1904, p. 625–626.

¹⁵ *Ibidem*, nr. 45, ședința din 9 martie 1907, p. 709–713.

¹⁶ *Ibidem*, p. 716–720.

¹⁷ „Acela care recomandă blândețea represiunii este întocmai ca acela care ar recomanda pompierilor economie în întrebuințarea apei cu care trebuie să stingă focul” (*Ibidem*, nr. 46, ședința din 10 martie 1907, p. 722, 723).

aceeași linie, încă cu și mai multă energie: „în așteptare, și o zic cu riscul de a vedea cuvintele mele spărgându-se în capul meu și în avutul meu, în așteptare nu este decât un singur lucru de făcut: nu este decât represiunea. Vom aviza pe urmă”¹⁸. Și într-adevăr, cuvintele acestea se vor „sparge” adesea în capul lui. Așadar, deocamdată nici un program de reforme. Mai mult, în discuție cu fruntașii junimiști el ia apărarea trus-tului arendășesc al lui Mochi Fischer și, contra părerii lui Marghiloman (din motive de oportunitate), afirmă, ceea ce afirmă și în Parlament de altfel, că proprietatea mare „este un bine, eu cred că este o necesitate și o necesitate nu numai pentru clasele conducătoare a unei țări, dar o necesitate chiar pentru pătura țărănească”. Realitatea demonstra tocmai în acele momente exact contrariu. Dar Carp, acum, la bătrânețe, mai mult decât în tinerețe, ajunge să fie un apărător *à l'outrance* al marii proprietăți, purtătorul de cuvânt cel mai avizat al inter-eselor ei. Revenirea lui în matca Partidului Conservator se face dinspre dreapta. Contrar lui Take Ionescu ce încercase să cucerească partidul venind pe partea stângă. Foarte repede cele două extreme se vor izbi. Discursul lui P.P. Carp în Cameră, refuzând deocamdată luarea de măsuri reformatoare care, după el, ar fi fost pripite și demagogice, era o invitație la strângerea rândurilor păturii conducătoare și la încetarea ezită-rilor. Din acest unghi era și o pildă de curaj, o invitație la calm și la măsuri energice de represiune. Pătura conducătoare la care făcea apel P.P. Carp era într-adevăr luată *à revers*. Era derutată, cum și discursul lui Take Ionescu face dovada. Se simțea și izolată. Ministrul de Finanțe constata cu tristețe: „Adevărul iată-l, d-lor: noi, societatea noastră este cu numele o mare democrație; în realitate nu; ea este alcătuită așa cum a făcut-o istoria cu transformările ei, dintr-o pătură guvernantă aproape toată deopotrivă și dintr-o pătură guvernată foarte departe de dânsa”¹⁹. Cu amendamentul că cea de a doua

¹⁸ *Ibidem*, p. 723.

¹⁹ *Ibidem*, p. 728.

„pătură“ era de fapt marea majoritate a poporului, Take Ionescu avea dreptate.

Ca niciodată bugetele pe exercițiul financiar 1907–1908 sunt votate în bloc. „Semn evident al crizei“. Pentru că „nu este chestiune de buget, este chestiune de altceva, mult mai grav, mult mai grav, mult mai important, este chestiunea de lucruri care zdruncină până în temelii întreaga existență a societății noastre“ — cum bine preciza Carp. Aceeași „chestiune de lucruri“ determină și criza ministerială. Urma să fie format un guvern al tuturor conservatorilor, sau unul liberal? Unui rege deja înclinat spre D.A. Sturdza, Take Ionescu îi dă sfat să-i aducă pe liberali. În Consiliul de Miniștri de la rege, la 9 martie, I. Lahovari s-a alăturat lui Take Ionescu în ideea că trebuie chemați liberalii. O soluție pe care Gh. Gr. Cantacuzino o combate, după cum combate și lista de măsuri pe care o propune regele, „deoarece miniștrii aveau să propună măsuri, nu Coroana“. După acest Consiliu Take Ionescu merge la Em. Costinescu cu care se sfătuiește două ore. Între timp, prin Al. Bădărău, parlamentarii takiști sunt îndemnați și ei să susțină venirea unui guvern liberal. La 11 martie regele îl cheamă pe Gh. Gr. Cantacuzino, care tocmai îi anunță că poate da un guvern cu P.P. Carp. Regele, încurcat, îi cere însă să demisioneze, iar pe D.A. Sturdza îl anunță că-i așteaptă lista guvernului său²⁰. Va fi un guvern în care Oculăa își impune vrerea, nici Sturdza, nici regele neputându-i rezista și nici încercând s-o facă în acele vremuri de gravă tulburare socială. Pentru noul liberalism era un început „greu și crud“. Căci por-

²⁰ Al. Marghiloman, *op. cit.*, vol. I, 1897–1915, p. 57–58; T. Maiorescu, *op. cit.*, jurnal nr. 26, f. 79. La 22 martie regele îl învinuiește pe Gh. Gr. Cantacuzino că a întârziat cu 24 de ore constituirea cabinetului Sturdza, „prin combinații târzii și neconfirmate de cei interesați, mărinind astfel cu 24 de ore intensitatea revoluției“ (Al. Marghiloman, *op. cit.*, p. 61). Alte învinuiri care i se aduc lui Gh. Gr. Cantacuzino și, în general, întreaga desfășurare a răscoalei, cu diversele sale implicații vezi, mai pe larg, în Ion Bulei, *op. cit.*, p. 99–116, cap. *Fragilitatea echilibrului social*.

nea cu împușcarea țăranilor răsculați și într-o atmosferă de ură socială dezlănțuită.

La 13 martie 1907 noul guvern este primit *cu aplauze* de parlamentul conservator. T. Maiorescu nota: „rușinoasă sfârșire a regimului cantacuzinisto-takist azi la Cameră, unde pe la 3 ore s-a prezentat pentru prima oară noul ministru Sturdza *în aplauzele takistilor*”. De fapt, pentru Take Ionescu nu era o altă soluție, o împăcare a junimiștilor cu cantacuziniștii nepuținându-se face decât în defavoarea lui. Dincolo de aceasta erau răscoalele, era frica de ele și de răspunderea reprimărilor. Aplauzele nu veneau numai de la niște politicieni care știau că un guvern liberal era singura soluție, dar veneau de la niște oameni cărora le era teamă. Și acesta era sentimentul care-i domina în acel moment. „Să ne bată la toți inima împreună pentru scăparea patriei!” — declara Take Ionescu în aplauzele generale ale Parlamentului²¹. D.A. Sturdza, Take Ionescu, I. Lahovari și P.P. Carp, liderii partidelor politice guvernamentale*, își strâng mâinile „timp de mai multe minute”. După „L'Indépendance Roumaine”, D.A. Sturdza îl sărută pe Take Ionescu, numindu-l „omul viitorului”. Și în tăcere și în unanimitate deplină, parlamentul conservator votează apoi abrogarea unor legi pe care el singur le făcuse mai înainte: a taxei vinului, a taxei de 5 lei pentru pătulele de rezervă, suspendarea modificării circumscripțiilor comunale, a cercurilor și

²¹ D.A.D., nr. 47, ședința din 12 martie 1907, p. 826.

* Gh. Gr. Cantacuzino, care nu putuse veni la Parlament, la 13 martie, a doua zi promise și el sprijin guvernului liberal. Adaugă rezervele sale asupra Casei Rurale, măsură anunțată în manifestul guvernului către țară. „Sper că d. președinte al Consiliului nu va adopta nici o măsură care va tinde la desființarea marii proprietăți care a contribuit atât de mult la prosperitatea țării și că se va călăuzi, în reformele ce va face, de înțelepciunea și cumpătarea care constituiesc calitățile de frunte ale omului de stat” (*Ibidem*, ședința din 14 martie 1907, p. 831). La 16 martie regele îi mulțumea pentru declarația sa de sprijin din Parlament, ca șef al Partidului Conservator, care, spunea el, i-a adus „o mare mângâiere sufletească în aceste zile de restriște” (B.A.R., secția mss., fond D.A. Sturdza, mapa VIII/1907, act. 54).

plășilor și strămutarea reședințelor comunale²². Un fapt asemănător nu se mai întâmplase până atunci în viața constituțională a României moderne. Dar, cum spunea D.A. Sturdza, „de la stabilirea noastră ca stat modern n-au fost chestiuni mai grave de rezolvat decât acelea care stau astăzi dinaintea noastră”²³. La 15 martie sesiunea parlamentară este închisă, iar la 26 aprilie cele două Camere sunt dizolvate.

²² D.A.D., ședința din 14 martie 1907, p. 827–828.

²³ *Ibidem*, p. 831.

„Marea ruptură conservatoare“

Și în vreme ce guvernul liberal înfrânge răscoalele cu forța* și făgăduiește reforme, partidul conservatorilor încearcă să treacă peste numeroasele sale disensiuni și neînțelegeri, adâncite în anii de guvernare, și să-și regăsească o oarecare unitate. O încercare printre „învățămintele care se degajează din situația de azi“, cum scria „Conservatorul“¹. O refacere fără Take Ionescu nu era cu putință. O ruptură a takiștilor în acele momente nu „cădea“ prea bine și nu era indicată. Așadar un compromis. Problema principală, acum când conservatorii nu mai aveau puterea, deci o mai mare posibilitate de împărțire a onorurilor, era cine să fie șeful partidului. P.P. Carp o cere deschis. Și aproape toți marii proprietari din partid vedeau în el pe reprezentantul lor cel mai autorizat. De aceea îl și aleg președinte al Societății Agrare la 25 martie/7 aprilie 1907. Gh. Gr. Cantacuzino e nevoit să se jertfească pe altarul împăcării și pentru a bara orice veleități din partea lui Take Ionescu. Acesta din urmă manifesta în partid tendința inversă lui P.P. Carp. Adică nu închistarea partidului într-o organizație de mari proprietari, ci deschiderea lui spre toate păturile so-

* Măsurile „expeditivă și sumare“ întrebuințate de guvern, mai ales folosirea tunurilor, total de nejustificat altfel, își găseau o explicație și în propunerea profund umilitoare și „de o înfățișare apăsătoare“ a Austro-Ungariei, sprijinită de Germania, de a-și trimite trupele în România. Szekulicz anunța în lumea politică românească că regele a amenințat cu abdicarea dacă un soldat austriac ar fi trecut granița (Al. Marghiloman, *op. cit.*, vol. I, 1897-1915, p. 62).

¹ „Conservatorul“, nr. 60 din 17/30 martie 1907.

cială, „îngăduirea concesiunilor cerute cu drept cuvânt de unele pături dintre cele mai interesante ale națiunii“. Într-un discurs la Clubul conservator din Iași la 9/22 aprilie 1907 (la începutul lunii aprilie takiștii, prin Al. Bădărău mai cu seamă, încep să organizeze cluburile conservatoare din Moldova pentru a avea un atu în plus în tratativele de fuziune ce se urmau*) Take Ionescu învinuia Comitetul Executiv al Partidului Conservator că nu i-a acceptat în 1906 ideile sale cu privire la supravegherea învoielilor agricole și la crearea unei Bănci Agrare. Pentru că era nevoie „ca țărănimea să aibe mai mult pământ“ și era nevoie ca ea să se diferențieze. În acele momente, Partidul Conservator trebuia „să se înalțe până la mărția problemelor ce ne așteaptă și să găsească punți de înțelegere cu liberalii“ (aceasta în timp ce P.P. Carp, Gh. Gr. Cantacuzino, M. Cantacuzino și mulți alții începuseră să-i atace deschis pe liberali pentru că aveau de gând să lovească în marea proprietate).

La 31 martie/13 aprilie 1907 Gh. Gr. Cantacuzino cedează pretențiilor lui P.P. Carp. Grig. G. Cantacuzino fiul i-o comunică lui T. Maiorescu. Acesta lui Carp, care cere însă ca proclamarea să fie făcută de Comitetul Executiv al partidului cantacuzinist. (Voia sub această formă să obțină adeziunea lui Take Ionescu). Gr. Cantacuzino și T. Maiorescu redactează un act ca din partea celor doi lideri: „În fața grelelor împrejurări prin care trece țara în urma răscoalelor țărănești și față de pericolul social care o amenință, subsemnații ne-am înțeles să facem concentrarea conservatoare menită a apăra interesele superioare ale țării, periclitată prin propaganda socialistă care

* Vezi „Opinia“, an IV, nr. 110 din 30 martie 1907 (aici se observă limpede că la Piatra Neamț, Bacău, Galați, conservatorii erau foarte divizați și că unirea care se pregătea la centru îi găsea într-o mare frământare). Asupra neînțelegerilor locale conservatoare vezi și *Correspondența N. Filipescu—Costache Lupu* (B.A.R., secția mss., dosar 12728 și 12761 din 11 și 25 aprilie 1907), referitoare la organizația conservatoare din Bârlad unde candidau la șefie Costache Lupu și generalul Reutz, acesta din urmă adept al lui Take Ionescu.

a zdruncinat temeliile ordinii sociale. Spre acest sfârșit a rămas stabilit între noi că d. P.P. Carp este de acum înainte însărcinat cu direcțiunea Partidului Conservator”. Înțelegerea dintre cei doi n-ajungea însă. De o întregire a partidului nu putea fi vorba fără consimțământul și participarea lui Take Ionescu. P.P. Carp „își calcă pe inimă”, cum îi spune el lui T. Maiorescu, și la 2/15 aprilie se întâlnește, la Al. Marghiloman acasă, cu Take Ionescu. După alte tevaturi (cantacuziniștii cer 2, 3 locuri în viitorul guvern, Take Ionescu cere un loc pentru Al. Bădărău în Comitetul Executiv al Clubului Central din București) la 13/26 aprilie fuziunea se realizează. Fără ședință publică și tam-tamul obișnuit*. Fruntașii partidului își declară speranța în viitoarea mărire a organizației lor politice reîntregite**. Noul Comitet Executiv al partidului este anunțat la 21 aprilie, cu Carp președinte și 50 de membri, printre care erau fruntașii cunoscuți ai celor trei fracțiuni de mai înainte: takiști, cantacuziniști, junimiști. Cei dintâi sunt în minoritate în noul organ de conducere (doar 12). Nu întâmplător Take Ionescu este menționat, între membri, după Gh. Gr. Cantacuzino, Th. Rosetti, T. Maiorescu, C. Boerescu, I. Lahovari². Oda-

* Mihail G. Cantacuzino găsea în „Conservatorul” că două au fost cauzele fuziunii: „momentul critic” prin care trecea țara și „starea de nesiguranță” a proprietății mari, amenințată și de jos, de țărani, și de șovăiala și sfiala guvernului liberal. În aceste condiții rolul Partidului Conservator trebuia reafirmat ca „regulator al dezvoltării Regatului cu un mers cumpătat și nerăstit”. Fuziunea dăduse naștere, după el, unui partid care devenea „cel mai puternic partid de guvernământ pe care l-a avut vreodată țara, căci el și-a îmbogățit statul major și cadrele cu o rezervă minunată de încercate elemente conservatoare”. O iluzie ca atâtea altele. Și încă aceasta va dura și mai puțin („Conservatorul”, nr. 87 din 18 aprilie/1 mai 1901). Aceleași motive ale „întrunirii strânse și leale a tuturor forțelor conservatoare” le găsea și Gh. Gr. Cantacuzino în discursul său de la 17 aprilie 1907 de la Clubul Conservator. „Putem oare lăsa proprietatea pradă a poftelor nesănătoase ale unei mulțimi înșelate și ațâțată prin propagande criminale [...]. Aceasta nu poate fi și nu va fi” (Gh. Gr. Cantacuzino, *Cinci discursuri politice, 1907–1908*, București, 1908, p. 25–29.).

** Vezi discursurile lui Gh. Gr. Cantacuzino, P.P. Carp, Al. Marghiloman, I. Lahovari, Take Ionescu, N. Filipescu, în „Conservatorul”, nr. 88 din 19 aprilie/2 mai 1907.

² *Idem*, nr. 90 din 21 aprilie/4 mai 1907.

tă realizată fuziunea la centru, ea e continuată în județe. Totul cu grabă. Veneau alegerile și trebuiau stabilite listele de candidați. Graba estompează rivalitatea dintre cele trei grupări (de fapt cantacuziniștii și junimiștii își dăduseră mâna împotriva takiștilor, cei mai numeroși), dar n-o exclude.

Echilibrul stabilit în aprilie 1907, în sânul organizației politice conservatoare era un echilibru pe muchie de cuțit. În chip formal toate grupările conservatoare de până atunci (cu excepția unei personalități ca aceea a gen. G. Manu, care iese din politica militantă) sălășluiesc într-un corp politic comun, dirijat de P.P. Carp. Dar, în chip real, Gh. Gr. Cantacuzino și mai ales Take Ionescu își păstrează zona lor de influență proprie, aderenții apropiați. Și Petre Carp nu e șeful elastic în stare să mențină prea mult un echilibru între rivalitățile și ambițiile ce mocneau în partidul său. Pe de altă parte și cu un șef mult mai maleabil decât era Carp, componența socială a conservatorilor îndemna cu greu, ca și până atunci, la un numitor comun programatic. Or, după 1907 era clar că Partidul Conservator, partid de guvernământ, trebuia să schimbe ceva în doctrina politică și în conduita sa programatică. P.P. Carp îmbătrânise însă și, nu mai vedea, ca în 1881, când redacta „Era Nouă”, realitățile vii ale țării, privea totul cu scepticism și nu cu dorință de radicale împliniri. Astfel, el intră în conflict cu burghezia orășenească din partidul său al cărei reprezentant devenise Take Ionescu (evident și cu ambițiile acestuia)*. Fiul negustorului de la Ploiești voia „modernizarea Partidului Conservator, asimilarea sa cu starea de față a României”, deci și cu tendințele acesteia³. El nu e nici măcar invitat la elaborarea celor șase proiecte de program ale Partidului Conservator**. Când sunt prezentate la Clubul conservatorilor, la 29 octom-

* „Take Ionescu e reprezentantul fracțiunii conservatoare a burgheziei române” — scria, în termenii categorisirilor de tip socialist, Cr. Racovski în „România Muncitoare”, an I, seria a II-a, nr. 38 din 20 noiembrie 1905.

³ *Partidul Conservator Democrat. Istoricul constituirii lui*, București, 1908, p. 14.

** Ele sunt întocmite de P.P. Carp, Al. Marghiloman, Gr. Buicliu, N. Filipescu și C. Hiottu (toți din fostul partid constituțional).

brie 1907, lăsându-i pe cei de față „cam buimăciți“, cum T. Maiorescu se exprimă, Take Ionescu, pentru moment sprijinit de I. Lahovari, își arată multele sale rezerve*. Împotriva unui program prea rigid sunt și S. Mehedinți și Ermil Pangrați. O ruptură deschisă în acest moment nu se produce, P.P. Carp fiind nevoit să accepte între proiectele Partidului Conservator și înființarea unei Bănci Agrare, propusă de Take Ionescu încă din 1906; după cum e silit să accepte, la cererea celor 20 de deputați și senatori conservatori, întruniți la 19 noiembrie 1907, și tratative cu guvernul liberal în vederea stabilirii unei înțelegeri asupra reformelor agrare. În tot timpul acestor tratative, fricțiunile dintre P.P. Carp și Take Ionescu se vor accentua, cel din urmă insistând pentru cât mai multe concesi, în vreme ce primul se arăta tot mai intransigent⁴.

Diferențele programatice se accentuează și prin refuzul lui Take Ionescu și a prietenilor săi de a se solidariza *proprio motu* cu revendicările proprietarilor și arendașilor, care la 18 și 27 noiembrie 1907 țin întruniri la București, protestând împotriva proiectelor de reformă liberale⁵.

„Am profunda convingere că România are nevoie de un partid conservator democratic în compunerea sa, progresist în tendințele sale, dar reprezentând cu încredere ideile conservării sociale“, declara Take Ionescu la 19 ianuarie 1908. După el, numai un astfel de partid era în stare să țină echilibrul stân-

* T. Maiorescu, *Însemnări zilnice*, 22 iunie/5 iulie 1907–15/28 august 1908, în B.A.R., secția mss., jurnal nr. 27, mss. 3661, f. 24; vezi și *Proiectele de reformă propuse de P.P. Carp Comitetului Executiv al Partidului Conservator*, în „Conservatorul“, an VI, nr. 240, 241, 242, 243, 249 din 31 octombrie, 1, 2, 3 și 11 noiembrie 1907 (Anexa). La întrebarea lor și a altora, surprinși de procedeul intempestiv al lui P.P. Carp, ce nu voise să consulte pe nimeni, acesta răspunde: „Știu că dnii Cantacuzino, Take Ionescu, Lahovari, Dissescu, prin declarații formale în Parlament, făgăduise[ră] că vor ușura sarcina guvernului. Nu știam cât de întins era acest angajament, asupra căruia lăsasem toată libertatea, deoarece faptul se produsese înainte de fuziune. Cum să-i invit la colaborarea proiectelor mele?“ („Opinia“, an IV, nr. 287 din 7 noiembrie 1907).

⁴ Vezi, pe larg, în T. Maiorescu, *op. cit.*, f. 24, 26, 27, 29, 30, 31, 32.

⁵ Al. Marghiloman, *Note politice*, vol. I, 1897–1915, București, 1927, p. 62, 64.

gii politice românești, „care, fatalmente și urmând calea lucrurilor, va merge din ce în ce mai spre stânga”⁶. În lunile din vara și mai cu seamă din toamna lui 1907 în Partidul Conservator „urile au crescut; piedicile s-au înmulțit; ostilitățile au luat forma agresivă și disprețuitoare care nu putea să ducă decât la redeșteptarea demnității mele, pe care am înăbușit-o de atâtea ori din considerație pentru ceea ce era încă interesul general”, cum spunea același Take Ionescu. Pentru el aceste luni au fost „calvarul meu”⁷. Carp și Take Ionescu erau doi oameni făcuți parcă să nu se înțeleagă: autoritar și îngâmfat, cel dintâi, încăpățânat și mândru, cel de-al doilea.

Ruptura plutea în aer. Al. Bădărău o prevestea în 1907⁸. În ianuarie 1908, P.P. Carp se hotărăște să taie nodul contradicțiilor printr-un act de energie. La 9 ianuarie el convoacă membrii Clubului Conservator din București pentru a modifica statutele clubului și a alege un nou Comitet Executiv al acestuia (potrivit înțelegerii sale cu Gh. Gr. Cantacuzino din martie 1907). Dar convocarea vine prin surprindere și e fixată la un termen mult prea scurt pentru a mai îngădui lui Take Ionescu, aflat la Aix-les-Bains, să se întoarcă în țară. În plus, mulți adepți ai săi nici nu sunt anunțați. Înștiințat printr-o telegramă, la 5 ianuarie 1908, Take Ionescu cere lui Carp amânarea. I se refuză, după cum i se refuză și lui Barbu Păltinea-nu, secretarul Clubului, care o solicită la 9 ianuarie, în momentul începerii întrunirii. La alegerea noului comitet takiștii, cu excepția lui J. Cămărășescu și V. Arion, sunt înlăturați, locul lor fiind luat de junimiști, în cea mai mare parte*. În afara celor doi takiști, T. Cămărășescu și V. Arion, restul membrilor erau, în proporție egală, junimiști și cantacuziniști**.

⁶ *Partidul Conservator Democrat. Istoricul constituirii lui*, p. 15.

⁷ *Ibidem*.

⁸ *Ibidem*, p. 17 (interviu acordat ziarului „Adevărul”).

* Vezi desfășurarea întrunirii în „Conservatorul”, an VIII, nr. 294, din 11 ianuarie 1908; *Partidul Conservator Democrat. Istoricul constituirii lui*, p. 7–9 și T. Maiorescu, *op. cit.*, f. 41.

** C. Olănescu, gen. Costescu, D. Teodoru, C. Hiottu, M. Deșliu, Al. G. Florescu, M. Dobrescu, M. Antonescu, dr. N. Tomescu, T. Cerchez,

Președinte al clubului e ales Gh. Gr. Cantacuzino (potrivit înțelegerii din aprilie 1907). Pentru prima oară președintele partidului nu mai era și președintele clubului bucureștean. Vicepreședinți: I. Lahovari și C. Olănescu. Lovitura în contra lui Take Ionescu și a adeptilor săi era intenționată și fățișă. Era în același timp importantă, căci se adresa influenței takiste în București, unde se afla cel mai însemnat club al Partidului Conservator, cu peste 400 de membri, cei mai mulți reprezentanți ai burgheziei. La 13 ianuarie, Take Ionescu se întoarce în țară* și a doua zi, la întrevvedere cu P.P. Carp, constată neputința înțelegerii, șeful Partidului Conservator declarându-i că o acțiune unilaterală în partidul său nu poate avea loc și că nu-i poate face lui o altă situație decât aceea pe care o aveau I. Lahovari, T. Maiorescu, N. Filipescu sau Al. Marghiloman⁹. Numai că lui Take Ionescu nu trebuia *să i se facă* o altă situație decât a celorlalți frunțași pentru că el o avea deja, fiind realmente cel mai influent lider conservator. Faptul era prea cunoscut de Carp, de aceea și trecuse la acțiune, încercând să înălțare o situație privilegiată care în chip vădit îi îngrădea libertatea de mișcare. La 15 ianuarie 1908 toate ziarele conservatoare consemnau ruptura. „Ordinea“, „Acțiunea“ și „La Roumanie“, ziare takiste, motivând-o mai ales prin „divergențele profunde“ legate de programul partidului. Ședința Comitetului Executiv al Partidului Conservator de la 18 ianuarie 1908, la care nu participă takiștii, constată un fapt împlinit și o si-

I. Lahovari, P. Negulescu, C. Obedeau, Sabba Ștefănescu, Rosetti Bălăceanu, D. Greceanu, dr. C. Leonte, P. Sfetcu.

* La Craiova, unde îl întâmpină o delegație de conservatori, Take Ionescu declara: „Pe mine mă plouă de la 1895 și în special de la moartea lui L. Cătărgiu în 1899; plouă, pot să zic, cu găleata, fără să fi avut asupra mea vreo înrăurire. Politica democrată este singura astăzi în stare să corespundă nevoilor poporului“ („Opinia“, an V, nr. 338 din 15 ianuarie 1908).

⁹ „Vreau să reglez totul prin mine însumi și să dau partidului adevărata sa îndrumare... Știu că vrei să-ți creezi o situație scontând pe moartea mea. Te asigur însă că sunt hotărât să trăiesc mult și de aceea țin să fiu un șef efectiv“ — declară P.P. Carp cu prilejul întrevederii sale cu Take Ionescu (în „Reforma“, revistă politică ilustrată, din 20 ianuarie 1908).

tuație deja tranșată¹⁰. Adepții lui Take Ionescu sunt declarați în disidență. Evenimentele se desfășoară apoi „după logica lucrurilor, cum se exprima „La Roumanie“. Problema era, o preciza foarte clar T. Maiorescu (destul de rezervat în aceste zile), „cine trece la el... și cine rămâne la noi“. La 19 ianuarie 1908 Take Ionescu adresează conservatorilor un manifest: „...Nu persoana mea era ținta tuturor atacurilor, ci ideea ce o reprezentam“. Ideea era, o mai spusese, modernizarea Partidului Conservator și implantarea sa „în realitatea prezentă a țării“¹¹. A doua zi, el convoacă la București, la el acasă, pe toți fruntașii organizațiilor conservatoare din întreaga țară, foști sau actuali parlamentari, foști prefecți și primari din timpul trecutului guvern conservator. Vin foarte mulți din Argeș, Bacău, Botoșani, Brăila, Buzău, Dolj, Dorohoi, Dâmbovița, Fălciuceni, Gorj, Fălciu, Iași, Ilfov ș.a. Practic, nu e organizație locală conservatoare care să nu trimită delegați¹². Sunt peste 300, plus adeziuni telegrafice din orașele din țară, din străinătate. În aplauze frenetice, în ovații și urale C. Cantacuzino-Pășcanu îl proclamă pe Take Ionescu șef al unui nou partid, Partidul Conservator Democrat¹³. La Clubul conservator i se face apoi o entuziastă primire*. Take Ionescu apare în ochii adepților săi portdrapelul democrației române prudente și prevăzătoare, iar noua formațiune politică o speranță a sistemului politic existent. La 24 ianuarie se ține consfătuirea conservatorilor democrați din Capitală. Aproape toți alegătorii conservatori ai colegiului II îl urmează pe noul lider: profesori, avocați, liber profesioniști, negustori, funcționari, întreprinzători**. La 3 fe-

¹⁰ „Conservatorul“, an VIII, nr. 302 din 20 ianuarie 1918; T. Maiorescu, *op. cit.*, f. 41.

¹¹ *Partidul Conservator Democrat...*, p. 14.

¹² Vezi *Ibidem*, p. 33–44 (și numele celor prezenți).

¹³ *Ibidem*, p. 43–47.

* Vezi discursurile lui N. Economu, Gr. Constantinescu, C. Dissescu, N. Xenopol, Al. Bădărău, Leon Ghica, Aurel Rășcanu, Th. Emandi, Ghica Deleanu, D.P. Moruzzi, V. Dimitropol, Gr. Tocilescu, Ovid Densusianu, Nestor Cincu, J. Cămărășescu, N. Basilescu, I. Comăneanu, Th. Cerkez, Bucur Spirescu și răspunsul lui Take Ionescu (în *Ibidem*, p. 48–64).

** Vezi discursurile lui Barbu Păltineanu, Iancu Brătescu, I. Th. Florescu,

bruarie 1908 are loc primul congres al Partidului Conservator Democrat¹⁴. Take Ionescu lămurește cauzele acțiunii sale: neînțelegerile cu liderii conservatori în problema agrară (refuzul de a i se accepta proiectul Băncii Agricole, promovarea înțelegerii dintre partide pentru reforme agrare, „ca să nu apărem înaintea țărănimii ca despărțiți prin interese personale” și „să creăm greutatea ca să pescuim în apă tulbure o putere fără nici un preț”, împiedicarea de către el a agitațiilor marilor proprietari împotriva măsurilor agrare liberale), nevoia de comunicare cu mase largi ale poporului („ne sfâșiam de moarte când nu ne asculta nimeni: duelul nostru era fără martori”), așezarea ideilor conservatoare pe o temelie mai democratică tocmai pentru a le da mai multă tărie. Convingerea lui Take Ionescu: „suntem cu adevărat un partid de guvern. Dacă dincolo (la conservatori — *n. n.*) sunt mai mulți «foști» decât aici, ce importă! Omenirea nu poate să trăiască numai cu «foști»”¹⁵. Lămuriri asemănătoare mai aduce Take Ionescu și cu alte prilejuri (și pentru el au fost numeroase în acel an 1908) în interviurile acordate ziarului „Universul”, „L’Indépendance Roumaine”, „Viitorul”, „Neue Freie Presse”, „La Roumanie”¹⁶, în cuvântările sale de la întrunirile conservatorilor democrați de la 20 martie 1908, de la Roman, de la Târgoviște (25 mai), Râmnicu Vâlcea (21 mai), Pitești (11 mai) ș.a.¹⁷ Explicații dau și mulți din numeroșii săi adepți în discursuri sau în scris¹⁸. Toate justificau nu numai o disidență, dar și un nou partid. Ca

Stroescu, Cosăcescu, Chintescu, M. Dragomirescu, C. Rădulescu-Motru, în *Ibidem*, p. 80 și urm.

¹⁴ Vezi „Universul”, an XXVI, nr. 34 din 5 februarie 1908.

¹⁵ *Discursurile d-lui Take Ionescu de la 20 ianuarie—22 iunie 1908*, București, 1908, p. 16–21.

¹⁶ *Partidul Conservator Democrat...*, p. 13–17, 22–31.

¹⁷ *Discursurile d-lui Take Ionescu...*, p. 74–79, 96–103, 124–130, 131–132.

¹⁸ Vezi, de pildă, interviul acordat de Al. Bădărău ziarului „Adevărul”, în *Partidul Conservator Democrat...*, p. 17–22. „Cauza principală care ne-a determinat la acest pas, scria ziarul «Opinia» din Iași (apud M. Iosa, Tr. Lungu, *op. cit.*, p. 236), a fost în primul rând chestia de principiu, evoluția ideii conservatoare, care nu se mai împăca cu concepția strâmtă și retrogradă a d-lui P.P. Carp și a frunțașilor grupării carpiste”.

„disidență“ adepții lui Take Ionescu se manifestau, cum am văzut, mai demult. Mai ales ultima guvernare conservatoare dintre 1905 și 1907 pusese limpede în evidență nu numai existența unei grupări distinct takiste, dar și forța ei¹⁹. Organizarea noului partid s-a făcut după aceleași principii ca acelea ale P.N.L. și Partidului Conservator, adică pe bază de cluburi locale, conduse de comitete, iar la centru un Comitet Executiv. Cel mai mare club era cel din București (Comitetul său avea 1 președinte, 2 vicepreședinți, 4 directori, 1 casier, 3 secretari și 40 membri, plus șefii organizațiilor pe culori)²⁰.

Noul partid se organizează rapid, atrăgând în rândurile sale pe foarte mulți din membrii organizațiilor conservatoare din țară și din Capitală. La Dolj, Gorj, Vâlcea, Mehedinți, Prahova, Tutova, Putna, Fălciu, Dâmbovița, Tecuci, Neamț, Botoșani, Romanai majoritatea conservatorilor trec în rândurile takistilor. La București, aproape toți alegătorii conservatori de la colegiul II urmează pe Take Ionescu. Nici una din organizațiile locale conservatoare nu rămâne neatinsă de ruptura adâncă ce se produsese în partid. Contingente mai mari sau mai mici trec în noua formațiune, reorganizându-se în cadrul acesteia.

„Munca am dus-o șaptesprezece ani înăuntru (Partidului Conservator — *n. n.*), declara Take Ionescu la 3 februarie 1908, acum îmi închipuiam că am s-o duc din afară, căci nu știam că o să veniți atâția cu mine; m-am înșelat: o duc tot dinăuntru, aș putea spune că s-a isprăvit“²¹. Cu alte cuvinte, Partidul Conservator întreg se mutase cu el. Oficiosul ieșean „Opinia“ chiar comenta că doar în aparență Partidul Conservator Democrat era un partid nou; în realitate el nu era decât

¹⁹ G. Panu scria în „Săptămâna“: „D.T. Ionescu avea deja partidul său de cel puțin trei ani, aș putea zice de șase ani, în Partidul conservator, avea un partid în partid... Partizanii săi sunt demult cunoscuți“ (an VIII, nr. 21 din 22 februarie 1908, p. 214).

²⁰ *Regulamentul Clubului Conservator Democrat din București*, București, 1908; *Statutele Clubului Conservator Democrat din București*, București, 1908.

²¹ *Discursurile d-lui Take Ionescu...*, p. 19.

vechiul partid „în forma lui modernă, evolutivă, mărit și fortificat prin noua generațiune de tineret”²².

Prin proporții și implicații dezbinarea rândurilor conservatoare din 1908 era cea mai însemnată de până atunci. Și nu era puțin lucru într-o istorie conservatoare aflată aproape neîncetat sub semnul frământărilor. Chiar dacă, mai mult sau mai puțin, conservatorii vor mai acționa de acum înainte împreună, ei nu vor mai putea da, în fața unor realități sociale și politice în continuă schimbare, o organizație politică unitară. „Sciziunea de acum e o mare nenorocire”²³ — aprecia gen. G. Manu, retras după fuziunea din aprilie 1907 în viața privată. De ea nu era P.P. Carp principalul vinovat, cum credea generalul, chiar dacă persoana acestuia precipitase lucrurile. Vinovate, dacă putem spune astfel, erau vremurile. Era clar că îndată ce se tulbura „echilibrul” social-politic existent — și revoltele de la 1907 aduseseră această tulburare —, Partidul Conservator se va resimți. Cu atât mai mult cu cât el își legase prea mult existența de o anume realitate agrară.

Partidul Conservator de sub șefia lui P.P. Carp resimte din plin urmările sciziunii, pierzându-și cea mai mare parte din baza electorală și fiind redus, cum spunea Take Ionescu, exagerând nu prea mult, la ce erau junimiștii între 1901 și 1904. În interviurile acordate presei, fruntașii conservatori rămași alături de Carp²⁴ nu pot ascunde grava frământare și puternica lovitură ce s-a dat partidului. În presă, în întrunirile publice, Take Ionescu e învinuit de ambiție nemăsurată, de fals și declamatoriu democratism, de imoralitate și viciere a

²² Apud M. Iosa, Tr. Lungu, *op. cit.*, p. 225.

²³ *Partidul Conservator Democrat...*, p. 94. Cei care l-au părăsit pe Carp erau în marea lor majoritate nejunimiști, foștii săi adepți rămânând-i în genere credincioși. „Foștii conservatori luați în cărca noastră — îi scria Costache Lupu de la Bârlad lui Marghiloman —, acei ce au avut putere sunt cu taciștii” (A.N.R., fond *Al. Marghiloman*, dosar 233, f. 1).

²⁴ *Interviul d-lui N. Filipescu*, în „Conservatorul”, an VIII, nr. 303 din 22 ianuarie 1908; *Interviul cu d. Gh. Gr. Cantacuzino*, în „Conservatorul”, nr. 312 din 5 februarie 1908 (reprodus după „Viitorul”).

vieții publice, iar prietenii lui politici sunt considerați „disperații vieții noastre publice”²⁵. Învinuirilor conservatoare le răspunde Take Ionescu prin interviurile sale în „Universul”, „L'Indépendance Roumaine”, „Viitorul”, le răspunde presa takistă acuzând spiritul boieresc, de clasă, al carpiștilor, anchilozarea programatică, autoritarismul de potentat al lui P.P. Carp...²⁶. Polemica, abia începută, se aprinde tot mai mult în anii următori, acaparând întrunirile politice și electorale ale celor două partide, întreaga presă centrală și locală.

După ruptura takistă, conservatorii din jurul lui P.P. Carp depun eforturi stăruitoare pentru a se reface organizatoric²⁷. La București, în cele patru culori electorale, la Craiova, Slătina, Giurgiu, Târgoviște, Călărași, Iași, Focșani, Buzău, Ploiești se organizează întruniri la care se duc să vorbească: P.P. Carp, N. Filipescu, Al. Marghiloman, T. Maiorescu, C.C. Arion, Barbu Delavrancea ș.a.²⁸. Niciodată mai înainte nu întâlnim o atât de intensă activitate organizatorică a frunțașilor conservatori și o mai asiduă încercare de contact nemijlocit al conducerii cu organizațiile locale. Îndeosebi se remarcă N. Filipescu, neobosit în a strânge legăturile cu cei care rămăseseră în tabăra carpiștilor, în reorganizarea lor și în găsirea unor noi aderenți în rândurile meseriașilor de tot felul, al farmaciștilor, al pensionarilor militari ș.a. Filipescu poartă o intensă corespondență cu C. Meissner de la Iași, P. Bentoiu de la Ploiești, N. Coandă de la Craiova, M. Mihăileanu de la Pitești, Al. Niculescu de la Galați, N. Bărbulescu de la Buzău, C. Iorgulescu de la Râmnicu Sărat, toți frunțași conservatori locali. „Nu voi cruța nimic pentru a obține rezultate favorabile” — îi scria el

²⁵ Vezi „Epoca”, „Conservatorul”, „La politique”, „Reforma” etc. din ianuarie—februarie 1908.

²⁶ Vezi *Partidul Conservator Democrat...*, p. 24–38; „La Roumanie”, „Acțiunea”, „Opinia” etc. din ianuarie—martie 1908.

²⁷ A.N.R., fond *Al. Marghiloman*, dosar 213/1910, f. 1.

²⁸ Vezi T. Maiorescu, *op. cit.*, f. 51, 58, 61; „Conservatorul”, nr. 310, 312, 316, 318, 319, 331, 336, 341, 360 din 31 ianuarie, 3, 9, 12, 13, 27 februarie, 4 și 9 martie, 2 aprilie 1908.

lui C. Meissner la 17 noiembrie 1909²⁹. Mai puțin bogată (în 1909, bolnav, rămâne cinci luni în străinătate) dar nu mai puțin rodnică este și activitatea lui Al. Marghiloman, care nu precupește fărâmituri din însemnata sa avere pentru a păstra și câștiga aderenți politici. Cei doi outsiders la șefia conservatorilor își pregăteau astfel terenul viitoarei lor venituri politice. Activitatea frunțașilor conservatori carpiști reușește să refacă într-un fel organizațiile politice ale partidului, destrămate prin ruptura de taciști, dar numeric nu poate acoperi decât cu totul parțial golul lăsat de conservatorii democrați.

Viitorul părea să aparțină acestora din urmă. Expansiunea din primii lor ani de existență depășea cele mai optimiste previziuni. „Înscrierile în partidul lui Take Ionescu, scria C. Bacalbașa, se făceau în toate județele pe picior mare. În București, adeziunile nu mai conteneau”³⁰. Biograful atât de entuziast al lui Take Ionescu, C. Xenii, scria; „Organizații întregi trecură în provincie de partea lui Take Ionescu. Chiar oamenii care nu mai făcuseră politică își trimiteau cu entuziasm adeziunile... O mișcare așa de spontană, așa de cordială pentru un om care nu primise puterea depășea puterea de înțelegere a politicianismului zilei”³¹. Noul partid își făcea loc în corpul electoral rupând nu numai din aderenții conservatorilor, dar, cu mare succes, și din aceia care tradițional votau cu liberalii. De unde la început aceștia încurajaseră pe Take Ionescu pentru a slăbi Partidul Conservator, cu unitatea refăcută după fuziunea din aprilie 1907, repede ei i se vor împotrivi. Take Ionescu, de o vitalitate debordantă, în acești ani cucerea pretutindeni noi și noi adepți. Oratoria lui clară, logică, fără multe artificii și foarte simpatice, plăcea și era ascultată. Mai târziu în vorbirea lui se va apleca spre confidențe. Acum însă era înaripat, spontan, de o mare bogăție de cunoștințe, vorbe de duh și sugestii. Totdeauna îndatoritor, gata să ajute pe oricine, capabil de

²⁹ A.N.R., fond C. Meissner, dosar VI/18, cuprinzând scrisori adresate de N. Filipescu în anii 1908–1910, f. 3–16.

³⁰ C. Bacalbașa, *op. cit.*, III, p. 187–188.

³¹ C. Xenii, *Take Ionescu (1858–1922)*, ed. a III-a, București, 1932, p. 192.

sacrificii, Take Ionescu își fascina partizanii*. Deosebirea dintre felul său de a fi și acela al lui P.P. Carp era mare și era numai în favoarea sa. Eliberat de chingile constrângerilor „boierești” din rândurile conservatorilor, Take Ionescu ajunsese „copilul răsfățat” al opiniei publice electorale. Săptămânal mergea dintr-un oraș într-altul, era foarte darnic în promisiuni și lumea îl întâmpina cu un entuziasm rar întâlnit**.

Evident, personalitatea liderului conservator democrat nu era suficientă pentru a determina doar prin ea însăși succesul noului partid. La mijloc nu era „rătăcirea opiniei publice”, cum credeau ziarele liberale, nici slăbirea spiritului organizator la liberali, după aceleași ziare. G. Ibrăileanu explica succesul prin făgăduielile ademenitoare ale lui Take Ionescu de mărire a bugetului și reducere a impozitelor și caracterul oportunist al noului partid, „o coaliție de interese ale mai multor feluri de categorii de oameni”, „o colectivitate”³². Explicația

* Iată cum îl caracteriza I.G. Duca: „Take Ionescu era bun, bun în toată puterea cuvântului, nu a fost om care să bată la ușa lui fără să-și vadă durerea alinată sau nevoia împlinită, dând cu dărnicie din tezaurul statului, ca și din punga lui. Cu drept cuvânt i s-a adus învinuirea de a fi inaugurat, când era la putere, nenorocita politică a «revărsării Nilului». Singura ei explicație, dacă nu justificare, este că ea nu era decât manifestația oficială a practicii de toate zilele din viața lui privată. Într-adevăr, acasă, la guvern și în opoziție era toată ziua cu mâna în buzunar. El plătea chiria cluburilor, el subvenționa ziarele partidului, el alimenta fondurile campaniilor electorale, el ajuta prietenii la nevoie, el plătea operațiile partizanilor bolnavi, iar când nu mai avea bani iscălea polițe în dreapta și în stânga, gira și pe cei solvabili și pe cei pentru care știa foarte bine că la urma urmei tot el va trebui să le achite datoria [...]. Acest om, care a câștigat ca avocat mai mult decât toți contemporanii săi, a reușit astfel să ducă veșnic lipsă de bani și să fie dator până și la cămătarii de rând” (I.G. Duca, *Amintiri politice*, vol. III, München, 1982, p. 113–114).

** Regele, care nu vedea deloc cu ochi buni nașterea unui al treilea partid de guvernământ, îi spunea lui D. Greceanu: „Dumneavoastră, conservatorii, ați săvârșit o mare greșeală politică: pe când L. Catargiu a fost destul de înțelept ca să atragă pe Take Ionescu în partidul ce-l conducea și, după câte știu, n-a avut să se plângă de acesta, noua conducere a căutat să se despartă de el când avea mai multă nevoie de asemenea elemente încadrate în doctrina dumneavoastră. Azi Take Ionescu luptă mai cu seamă împotriva Partidului Conservator. Poate ar fi fost mai bine să-l răsfățați” (R. Scîșanu, *Take Ionescu. Viața și opera sa*, București, 1930, p. 137).

³² G. Ibrăileanu, *Partidele noastre politice. Opiniuni ale unui diletant*, în „Viața Românească”, iulie 1909, p. 68–69.

nu rezistă decât parțial, pentru că legătura cu bugetul se întâlnea și la celelalte două partide, liberal și conservator, cum ținea s-o demonstreze în epocă N. Em. Teohari³³. Acesta, la rândul-i, găsește explicația în ideile „realiste“ ale noului partid (pătrunse de „simțul realității“), idei care se puteau aplica „atunci și nu în viitor“. O motivație singură, ca de obicei, nu există*. Celor de mai sus li se mai poate adăuga atracția pe care totdeauna o exercită noul (în politică și nu numai), mai ales dacă apare în forme promițătoare, și mărirea numărului „cetățenilor alegători“ (fapt atestat de catagrafiile electorale, mai cuprinzătoare de la an la an), adică a celor care făceau politică atunci. Creștere lentă, votul cenșitar rămânând în ființă, dar constantă.

Întâmpinat cu ostilitate de conservatorii rămași credincioși lui P.P. Carp, cu dezaprobare de către rege și în curând și de liberali, cu o înțelegere (ezitantă) de grupul social-democraților**, partidul lui Take Ionescu se lovește și de mentalitatea multora potrivit căreia un al treilea partid de guvernământ nu era necesar. Interesant că ea era prezentă nu numai la regele Carol I (căruia viața politică românească nu i se părea atât de maturizată încât să presupună mai multe partide, chiar dacă între cele două elemente nu este întotdeauna o legătură), ci și la mulți democrați ai timpului***.

³³ N. Em. Teohari, *Partidul Conservator Democrat față cu celelalte partide*, în „Noua revistă română“, nr. 22 din 4 octombrie 1909, p. 399.

* Vezi și părerile lui M. Iosa și Tr. Lungu, în *op. cit.*, p. 239–251.

** Social-democrații au observat de la început că Partidul Conservator Democrat era un alt partid de guvernământ, că nu era o întâmplare, ci „un semn al vremii“, o necesitate a vieții politice a momentului, dar că având în componența sa categorii sociale în genere „neproductive“, „bugetivore“, nu putea fi un partid de cine știe ce creativitate și durată și nici ieșind prea mult din apele conservatoare (vezi Alex. Luca, *Noul partid conservator democrat*, în „Viitorul social“, nr. 9, aprilie 1908; articolul lui Leontin Iliescu din „România Muncitoare“, an III, nr. 48 din 27 ianuarie 1908, al lui Cr. Racovski din *Idem*, nr. 74 din 5 februarie 1909 — acesta vede în takism doar un element de descompunere a așa-ziselor „partide istorice“, articolul lui Wola, *Democratismul conservator*, în „Viitorul social“, nr. 11–12, iunie—iulie 1908, p. 384 și urm.).

*** Pentru C. Stere nu era nevoie de al treilea partid de guvernământ „deoarece, față de lipsa de rezistență a corpului electoral, colaborarea între

Nici pozițiile ostile ale adversarilor politici, nici greutățile nu împiedică partidul lui Take Ionescu să obțină remarcabile succese electorale. „A lua în țară, ca și în Capitală, toate locurile în opoziție nu se mai pomenise în istoria noastră politică, scria C. Xeni³⁴. Într-adevăr, faptul era fără precedent sub vot cenșitar, când administrația „făcea“ alegerile. Începutul s-a făcut la Iași, unde candidatul takist Gh. Lascăr îi înfrânge în martie 1908 pe D. Greceanu (candidat conservator) și pe Gr. Buicliu (guvernamental). Și aceasta la colegiul I Senat! Apoi N. Economu câștigă cu 282 voturi o alegere parțială la Craiova în mai (liberalul Gh. Pleșa — 176 și gen. Argetoianu — 70). Apoi, în două duminici consecutive, la 13 și 20 decembrie 1909, conservatorii democrați câștigă la Vaslui și Câmpulung, iar la București candidatul lor, Moruzzi, câștigă la o diferență de 111 voturi față de conservatorul M. Deșliu. Pentru un loc de senator în Capitală, în martie 1909, în balotaj (Th. Rosetti, I. Bibicescu — liberal, C.I. Istrati, takist), cu toate că liberalii și conservatorii s-au coalizat, C.I. Istrati își depășește net adversarii. Din 10 alegeri parțiale, între martie 1908 și aprilie 1910, conservatorii democrați câștigă 7, liberalii 3, iar conservatorii lui P.P. Carp nici una³⁵. Tăria partidului lui Take Ionescu era dovedită în chip spectaculos. La Congresul Partidului Conservator Democrat de la 7 iunie 1910, de la București, vin peste 3 000 de delegați din toată țara. Un redactor al ziarului „Adevărul“ întreabă pe mulți din ei ce speranță au

Coroană și opinia publică organizată — esența regimului parlamentar — nu se poate asigura decât prin perindarea la cârma statului a două partide”. Sigur, C. Stere, prietenul apropiat al lui I.I.C. Brătianu, își însușea un punct de vedere liberal. G. Panu însă era independent și nu gândea diferit (ba chiar mai aspru la adresa noului partid). Pentru el P.C.D. era format din nemulțumirile personale și interesate ale celor două partide existente. „În țara aceasta nu mai este rațiune de a se mai înființa un al treilea partid pe bazele celor două deja existente. Pentru ideile evolutive a[le] liberalismului și a[le] conservatorismului, cele două partide existente sunt suficiente” (*D.A.D.*, ședința din 12 decembrie 1908, p. 135; George Panu, *Contra takismului*, în „Săptămâna“, nr. 37 din 18 decembrie 1909, p. 577-579).

³⁴ C. Xeni, *op. cit.*, p. 208-209.

³⁵ Vezi M. Iosa, Tr. Lungu, *op. cit.*, p. 246-248.

pentru că regele mai mult ca sigur va da guvernul lui Carp, ca să nu-i amărase bătrânețile. Aproape invariabil ei au răspuns: „nu cerșim puterea de la rege, să vină Carp, noi voim să venim prin alegeri”³⁶. Fermecătoare iluzie!

³⁶ „Adevărul”, an XXIII, nr. 7453 din 9 iunie 1910.

Față în față cu problema agrară și cu necesitatea democratizării regimului politic*

Răscoalele țărănești din 1907 aduc din nou la suprafața vieții politice, de data aceasta cu toată violența și acuitatea, grava problemă agrară, una dintre permanențele societății moderne românești. În același timp, răscoalele resuscitează procesul de prefacere capitalistă a României, de dezvoltare a ei în sens modern burghez. Ele schimbă ceva în „perspectiva politică a țării“, dau la iveală „drepturi și forțe noi“¹. Partidele politice de guvernământ au resimțit din plin fluxul nou provocat de urmările răscoalelor și în fața evidenței au fost silite, mai mult decât anterior, să dea un răspuns viabil problemelor evoluției societății românești. Procesul reformator, în genere încadrat până atunci prevederilor Constituției de la 1866 și redus la măsurile legislative menite să promoveze dezvoltarea firească a statului român, după 1907 iese din apele sale liniștite și se circumscrie unui ritm mai alert, mai îmbogățit în conținut. Reformele erau cerute de evoluția societății românești, de mersul înainte al capitalismului în România, de întărirea burgheziei**. Erau cerute de imensa masă a populației, de țărănime, a cărei sărăcie sporea pe măsură ce anacronismul

* Aceste două probleme devin esențiale după 1907. De aceea asupra lor ne vom opri cu insistență în continuare.

¹ *Evenimentele de acum*, în „România Muncitoare“, an III, seria a II-a, nr. 49 din 3–10 februarie 1908.

** „Soarta burgheziei noastre — sublinia cu deplin temei G. Diamandi — este strâns legată de aceea a țărânimii și de dreptul ei de vot“ (în „Revista democrației române“, an I, nr. 44 din 16 ianuarie 1911, p. 1718).

repartiției pământului și al menținerii unui sistem electoral cenșitar devenise tot mai evident. De aceea, se și poate observa cu ușurință faptul că după rășcoalele din 1907 problema revizuirii Constituției țării, a democratizării prevederilor sale, în căutarea unui echilibru între conținut și formă, este tot mai actuală*. Și social — democrației, care n-aveau un partid încă, dar încercau să-l întemeieze, își schimbă părerile în problema agrară** (părerile lor nu aveau influență în politica de guvernare a țării dar punctau tendințele politice ale momentului).

Cum era de așteptat atitudinile și programele partidelor de guvernământ nu răspund în aceeași măsură și prin aceleași mijloace necesităților reformatoare. Dacă mai înainte diferențele dintre partidele Liberal și Conservator nu erau mari, căci ambele se mențineau pe platforma îmbunătățirii cadrului socio-politic existent și nu al transformării lui prin reforme mai adânci, treptat deosebiriile sporesc pe măsură ce liberalii preiau inițiativa unor acțiuni mai accentuat reformatoare.

Încă în timpul rășcoalelor, guvernul Partidului Național-Liberal, instaurat cu unanimul consens al factorilor politici rășpunzători, deci și cu sprijinul conservatorilor, anunță printr-un Manifest, la 12 martie 1907, măsuri privind învoielile

* „În văpaia de la 1907, spunea Take Ionescu în Parlament în 1914, s-a născut și ideea că nu se poate spori proprietatea țărănească — firește în dauna proprietății mari — numai pe cale evolutivă, ci că trebuie o măsură mai radicală, care nu poate să fie decât exproprierea” (*D.A.D.*, sesiunea ordinară 1914, nr. 42, ședința din 22 aprilie 1914, p. 806).

** Dacă până atunci mișcarea socialistă ceruse în problema agrară rășcumpărarea de către stat a marii proprietăți funciare și arendarea ei țaranilor, în Proiectul de program al Uniunii Socialiste din România, publicat în decembrie 1907, se prevede „exproprierea silită a tuturor proprietăților mari care întrec cifra de 300 ha fie și prin rășcumpărare”. Pământul rășcumpărat urma să formeze un fond funciar național și să fie arendat țaranilor cu o dobândă de maximum 5%. În domeniul politic, urmând un mai vechi deziderat, se înscria în programul socialist acordarea votului universal egal, direct și secret la Cameră, județ și comună pentru cetățenii de la 20 de ani în sus și desființarea Senatului (Vezi „România Muncitoare”, an III, seria a II-a, nr. 41 din 9-16 decembrie 1907 și nr. 42 din 16-23 decembrie 1907; Ion Iacoș, *Partidul muncitorilor din România în viața social-politică a țării (1893-1910)*, București, 1973, p. 41; Ion Mamina, Vasile Niculae, *op. cit.*, p. 104-105.

agricole, Casa Rurală, asociațiile țărănești, arendarea proprietății statului direct la țărani, desființarea trusturilor arendașești etc.² Aceste măsuri însemnau mult mai mult decât prevederile programului liberal din decembrie 1906 și constituiau începutul unei radicalizări, în chip oficial, a curentului de idei liberal.

La întrunirile parlamentarilor liberali necesitatea unei noi repartiții a pământului și schimbării regimului electoral ajunge a fi un permanent subiect de discuții³. În Cameră Titu Frumușanu⁴, C. Stere⁵, I.G. Duca⁶, de pildă, se referă deschis la această schimbare. I.I.C. Brătianu, pe care acest curent de radicalizare îl propulsează spre șefia guvernului și a partidului liberal, se simte dator să abordeze direct cele două probleme, esențiale atunci pentru viața internă a României*. Soluțiile

² Monitorul Oficial, nr. 278 din 13 martie 1907.

³ D.A.D., sesiunea ordinară 1907–1908, nr. 7, ședința din 22 noiembrie 1907, p. 23.

⁴ *Ibidem*, nr. 20, ședința din 24 noiembrie 1907, p. 317.

⁵ „Vădit, o împrăștiere bazată pe o expropriere silită ar fi un mijloc foarte radical și nu mă îndoiesc că în anumite condițiuni acesta ar fi și mijlocul cel mai eficient” (*Ibidem*, nr. 29, ședința din 6 februarie 1908, p. 512).

⁶ Lăsând la o parte alte considerații, judecând exclusiv din punct de vedere economic, I.G. Duca socotește și el că „chestiunea agrară constă mai cu seamă într-o anormală repartiziune a proprietății noastre”. Deocamdată el se ferește să propună „o împrăștiere în masă, idee care seduce pe mulți” și cere „o împrăștiere selecționată”, căci „țării nu-i este indiferent ce fac țărani cu pământul care li se dă prin împrăștiere” (*Ibidem*, sesiunea ordinară prelungită, nr. 59, ședința din 10 martie 1909, p. 777).

* „Suntem și noi proprietari și negăm oricărui alt partid dreptul de a vorbi exclusiv în numele proprietății mari — îi răspundea el lui N. Filipescu în Parlament. Și tocmai de aceea, fiindcă avem grija proprietății mari, am crezut că trebuie să împiedicăm ca la orice moment al evoluției noastre sociale și politice să nu-și piardă prima și esențiala facultate a unei instituțiuni sociale, adică aceea de a se adapta nevoilor societății în care există” (*Ibidem*, sesiunea ordinară, 1907–1908, nr. 10, ședința din 26 noiembrie 1907, p. 61–62). Aceeași idee la adresa lui P.P. Carp: „Proprietatea mare își are rostul ei deosebit, după ceea ce înseamnă acest cuvânt în gura fiecăruia din noi. Dacă prin proprietatea mare înțelegem ceea ce există în alte state sub acest nume, proprietate de 500 sau 1000 de hectare, aceasta este admisibil; când însă proprietatea ajunge la zece mii de hectare, atunci, în limba țărilor civilizate, nu se mai numește proprietate mare, ci proprietate latifundiară. Și nu cunosc nici o operă

concrete încă nu sunt îndrăznețe, dar se simțea că nu vor mai întârzia, căci în epocă începea să devină limpede „că așezămintele acestui stat și că viitorul acestui neam nu vor fi trainic și temeinic așezate decât atunci când, cu inima întreagă, întreaga masă a țărănimii conștientă și mulțumită va participa la viața națională“.

În fața propunerilor de măsuri ale liberalilor, conservatorii nu vin imediat cu propriile lor soluții. Se mulțumesc să declare că vor da concurs necondiționat guvernului — prin Take Ionescu și I. Lahovari — în vreme ce P.P. Carp își arăta rezervele sale față cu o legiferare „sub presiune“. Ca o recunoaștere a poziției sale, la 25 martie 1907 P.P. Carp este ales, cum am văzut, președinte al Societății Agrare*. Take Ionescu și adepții săi din partid împărtășeau, până la un punct, concepția liberală asupra rezolvării problemei agrare**. Alți conservatori, precum I. Lahovari, recunoșteau acuitatea chestiunii agrare, acceptând măsuri de îmbunătățire ceva mai largi decât cele preconizate oficial de conducerea partidului⁷.

O notă aparte aduce C. Garoflid, conservator acum fără suprafață și influență în partid, care încerca să fundamenteze ideea că pe trupul de proprietate moșierească s-ar putea altoi sistemul de exploatare capitalistă și propunea o serie de măsuri pentru organizarea economiei rurale (mai ales a micii proprietăți): reducerea latifundiilor cu o slabă productivitate

sociologică care să apere proprietatea latifundiară“ (*Ibidem*, nr. 16, ședința din 11 decembrie 1907, p. 184).

* Societatea Agrară se înființase la 14 decembrie 1900 (pentru „dezvoltarea și ocrotirea proprietății“, firește, proprietatea mare). Primul președinte: D. Greceanu; printre membrii fondatori: I. Argetoianu, I. Cămărășescu, C. Cantacuzino-Pășcanu, G. Mavrocordat, I. Oteteleșanu, N. Oroveanu, C. Pariano, I. Plesnilă, Sava Șomănescu, G. Vlădescu, C.G. Vernescu (vezi *Statutele Societății agrare a marilor proprietari*, București, 1901, p. 3–4, 5; B.N.R., Arh. I.S.I.S.P. de pe lângă C.C. al P.C.R., fond 52, dosar 4824, f. 287).

** „Take Ionescu avea păreri cu totul opuse celor ale noastre, în special în chestia agrară“ — declara generalul G. Manu (vezi „Adevărul“, an XX, nr. 6611 din 23 ianuarie 1908).

⁷ Vezi Ion N. Lahovari, *Chestiunea agrară în România*, București, 1907.

tocmai datorită întinderii lor prea mari, și chiar exproprierea unei suprafețe de circa 500 000 ha⁸. La dreapta unor astfel de păreri se situa influența grupare Cantacuzino, care nu accepta nici o atingere de mare proprietate⁹.

Ajuns șef al conservatorilor, P.P. Carp, sprijinit de junimiști și de adepții lui N. Filipescu, după ce refuză o conlucrare cu liberalii*, propune întregului Partid Conservator un program agrar care era într-o bună măsură un punct de vedere al marilor proprietari conservatori. Recunoscând „starea de inferioritate” a țaranului față de proprietatea moșierească, programul lui Carp, privind întocmelile agricole, crearea de fânețe artificiale, băuturile spirtoase, notariatul rural și o nouă organizare administrativă**, dădea un răspuns „moșieresc” acutei chestiuni rurale, vizând schimbări nesubstanțiale și mai ales excluderea tentativei de expropriere a marilor moșii. Doar proiectul de reformă administrativă, reluare a celui propus încă din 1888, prin intenția sa de descentralizare și de scoatere a administrației de sub influența politică, aducea un element constructiv sortit însă să nu se materializeze, căci împotriva lui se ridicau nu numai liberalii, ci și conservatorii înșiși. Programul lui P.P. Carp nu reprezenta rezultanta convingerilor din dreapta și din stânga partidului și nu se manifesta pe direcția acestei rezultante. Ulterior, P.P. Carp va fi nevoit treptat să cedeze mult din atitudinea lui rigidă, ajungând la o înțelegere cu liberalii pe baza măsurilor propuse de cei

⁸ Constantin A. Garoflid, *Păreri în chestia agrară*, București, 1907; idem, *Problema agrară și dezlegarea ei* (aceasta din urmă lăudată și de C. Dobrogeanu-Gherea).

⁹ Gh. Gr. Cantacuzino, *Cinci discursuri politice. 1907-1908*, București, 1908.

* Propus de guvern, împreună cu I. Lahovari și Take Ionescu, pentru a colabora la studierea proiectelor de legi în cadrul Comisiei parlamentare, printr-o scrisoare adresată lui D.A. Sturdza, P.P. Carp refuză, arătând că o colaborare nu constă în studierea legilor inițiate de guvern, ci în studierea „împreună” a soluțiilor (C. Gane, *op. cit.*, vol. II, p. 357).

** Vezi „Conservatorul”, an VII, nr. 240, 241, 242, 249 din 31 octombrie-11 noiembrie 1907.

din urmă*. O înțelegere care a accentuat caracterul de compromis al programului agrar al guvernului liberal și au dat senzația unei politici liberale „fără busolă“, cum o considerau socialiștii.

În realitate, politica liberalilor nu era fără busolă. Ea urmărea, cum spunea I.I.C. Brătianu, „reorganizarea vieții rurale“. De aici un complex de măsuri care însă nu îndrăzneau prea mult. Se propuneau îmbunătățiri, nu răsturnări de situații¹⁰. Până la urmă eficiența legislației liberale dintre 1907 și 1910 a fost slabă, și conservatorii contribuiseră nu în mică măsură la sporirea acestei ineficiențe¹¹.

Partidul lui P.P. Carp „reprezintă azi tot mai mult tendința de a deveni port-drapelul intereselor marilor proprietari, chiar și al aceloră înscriși în partidul liberal“¹². C. Banu în Parlament considera și el că în Partidul Conservator sunt „o sumă de boieri“. Nu nega însă prezența lor și la liberali. Dimpotrivă¹³. Evident, fiind partid de guvernământ. Partidul Conser-

* La legea privind învoielile agrare conservatorii acceptă principiul minimumului și maximumului de arendă, împotriva formării trusturilor arendașesti, dar impun crearea unei comisii mixte regionale, care stabilea o medie a prețurilor pe trei ani, îngreunând astfel accesul țăranilor la pământurile arendate; la legea islazurilor comunale se opun acceptării unei servituți asupra marilor proprietăți în favoarea pășunatului, considerând-o un atac adus dreptului de proprietate (în fapt și era, potrivit Constituției), zădărniciind până la urmă eficacitatea legii prin așezarea ei pe baza contractului de bună voie între obștile țăranesti, în calitate de cumpărători, și marii proprietari, în calitate de vânzători etc. (Vezi *Istoria parlamentului...*, p. 381–429).

¹⁰ D.A.D., sesiunea ordinară 1910–1911, nr. 12, ședința din 29 noiembrie 1910, p. 97.

¹¹ G. Ibrăileanu, *Partidele noastre politice (Opiniuni ale unui diletant)*, în „Viața Românească“, an IV, nr. 7, iulie 1909, p. 65.

¹² „România Muncitoare“, an II, seria a II-a, nr. 29 din 16–23 septembrie 1907.

¹³ D.A.D., sesiunea ordinară 1908–1909, nr. 13, ședința de la 11 decembrie 1908, p. 112. Al. Marghiloman ținea să răspundă acestei aserțiuni: „conservatorismul nostru, d-nii mei, nu îmbrățișează interesele unei clase; el îmbrățișează interesele tuturor claselor“. Și Marghiloman exemplifica cu legiurile date de conservatori pentru țărani, cu cele date pentru meseriași. El repudia filiațiunea istorică, „ca singură legitimare a partidelor“ și considera Partidul Conservator,

vator trebuia să dea răspuns tuturor chestiunilor ivite. Însă ce fel de răspuns dădea? Nu deosebit de cel al liberalilor până când problema agrară nu devine extrem de acută. Dar după aceea, după o furtună socială ca aceea din 1907? Marghiloman spunea că marea proprietate va dispărea numai după ce se va fi ridicat o industrie în țară, se vor fi ridicat păături sociale care să-i ia locul. Deocamdată marea proprietate „îndeplinește o funcțiune socială pe care nici o altă pătură în România nu este în stare să o îndeplinească”¹⁴. Or, pentru lumea politică devenise destul de limpede că chestiunea socială prelua asupra celei economice, și rezolvarea amândurora sau încercarea de rezolvare presupunea o altă repartitie a proprietății și o schimbare radicală în regimul contractelor agricole. Conservatorii puri nu erau convinși. Problema agrară continua să fie una de educație, de administrație. Pentru N. Filipescu era și una de producție, de înaintare a tehnicii agricole¹⁵. Incontestabil era și aceasta, dar tot în strânsă dependență de repartitia pământului și de regimul de muncă. „Omul e rău, nu împrejurările sunt rele” păreau să spună conservatorii. De aceea, reformele trebuiau să aibă în vedere predilect „îmbunătățirea morală a omului” și nu schimbarea situației lui materiale. C. Banu numea aceasta o concepție „pesimistă” poate pentru că n-avea șanse de izbândă.

După ce situația agrară își arătase sângeros chipul real în izbucnirea din 1907 nu se mai putea spune ca P.P. Carp: „[proprietatea mare] eu cred că este un bine, eu cred că este o necesitate: o necesitate nu numai pentru clasele conducătoare ale unei țări, dar o necesitate chiar pentru pătura țărănească”. Și nici că împărțirea ei ar „nimici progresul social”*. În prac-

în forma lui modernă, ca pe unul ce a căutat să se acomodeze „de toate nevoile pe care evoluțiunea țării le-a semnalat”. Și aceasta „de multe ori cu întâietate asupra partidului liberal” (*Ibidem*, nr. 14, ședința din 12 decembrie 1908, p. 130).

¹⁴ *Ibidem*, p. 130.

¹⁵ *Ibidem*, sesiunea ordinară 1910–1911, nr. 9, ședința din 25 noiembrie 1910, p. 47 și urm.

* Vezi și discursul lui P.P. Carp din Cameră de la 4 decembrie 1909 unde reia programul anunțat în toamna lui 1907 (*Ibidem*, p. 388 și urm.).

tică susținerea acestei idei era fatal atenuată. Dar... Marghiloman definea democrația ca „asocierea din ce în ce mai precumpănitoare a poporului la guvernarea statului“. Cum putea fi democrația „operantă și legitimă“, se întreba el? Fiind „instruită și luminată“. Astfel, „o democrație neinstruită, neluminată, când ar avea un rol precumpănitor într-un stat, ar fi instrumentul de tiranie cel mai odios, ori anarhia cea mai imbecilă“. Cu alte cuvinte, până a ajunge la „democrație“ trebuia mai întâi să se dea poporului posibilitatea de a fi luminat. Era doctrina conservatoare pusă în practică. Al. Marghiloman răsturna însă lucrurile. Cum demonstrează istoria, luminarea popoarelor prin civilizație și cultură se poate face numai într-un regim democratic*. Or pentru aceasta masele trebuiau să aibă, ca expresie a „suveranității naționale“, drept de vot, un drept din ce în ce mai larg. Conservatorii se temeau însă de o lărgire care, firește, ar fi implicat și modificarea Constituției. I. Lahovari dă și o explicație a acestei temeri, legând-o, era fatal, tot de marea proprietate. În momentul când colegiul unic s-ar fi emancipat, spunea el, „veți ști că s-a dus proprietatea mare în țara românească“. Și mai grav, accentua el, ea se va duce nu progresiv, prin efectul legii succesiunilor, al acțiunii Casei Rurale, ci „prin violență, prin anarhie, prin spoliațiune și prin nedreptate“. Până la urmă totul se învârtea, în orientarea programatică a conservatorilor puri, în jurul marii proprietăți. Interesele ei erau răsfrânge asupra tuturor celorlalte prevederi. Teoretic cel puțin, faptul apărea și mai pregnant decât mai înainte de 1907.

La conservatorii democrați își dăduseră mâna toate categoriile sociale, de la mari proprietari și mare burghezie (termenul este impropriu pentru această epocă și-l folosim pentru a face astfel distincția de mica burghezie) la mica burghezie,

* Numeroase cercetări mai vechi (ca să nu vorbim de cele noi), dintre care ale lui Taine, Edmond Scherer, Harold Laski sau, dintre cele românești, pe cele datorate, de pildă, lui P.P. Negulescu (*Destinul omenirii*, București, 1939, vol. I, p. 150 și urm.) pun tocmai această idee în relief.

inclusiv rurală. Era o coaliție de interese momentane ale unor straturi sociale diverse. Take Ionescu teoretiza faptul cu ideea că partidele nu trebuie să fie alcătuiri pe clase sociale, căci atunci nu mai sunt organisme politice viabile, „nu mai poate continua unul munca celuilalt“, și partidele devin „caste despărțite prin șanțuri și atunci n-avem partide, avem doar clii vrăjmașe“¹⁶. În realitate nu era vorba de o puritate de clasă, nici celelalte partide n-o aveau, ci de predominanța uneia asupra alteia într-o alcătuire politică ad-hoc. La conservatorii democrați care era aceasta? Era burghezia bugetară, orășenimea a cărei muncă era răsplătită din buget sau care avea raporturi cu bugetul statului. Era vorba de o burghezie puțin constructivă în câmpul economic, de acea „birocratie“ a regimului de atunci¹⁷, interesată — în chip firesc — de a ocupa funcții și a lua o cât mai mare parte din buget. Moșierimea nu va juca în Partidul Conservator Democrat decât un rol de moderator, mai mult sau mai puțin important, în funcție și de conjunctura politică dintr-un moment sau altul. Eterogenitatea compoziției sociale a Partidului Conservator Democrat va determina o atitudine programatică ezitantă și conjuncturală. „Așezarea ideilor conservatoare pe temelia democratică a țării“ — după expresia lui Take Ionescu¹⁸ — a fost înțeleasă în practica vieții politice prin adoptarea unor soluții de „cumpănă“ între cele liberale și conservatoare, oscilante și lesne de interpretat de la stânga sau de la dreapta. Take Ionescu și prietenii săi apropiați au urmărit să transforme Partidul Conservator „într-un partid conservator european“, care, pe temelia conservării sociale, să încorporeze spiritul democratic al vremii* și au re-

¹⁶ *Ibidem*, p. 100.

¹⁷ „Viitorul social“, an I, nr. 9 din aprilie 1908, p. 162; „România Muncitoare“, an III, seria a II-a, nr. 49 din 3–10 februarie 1908.

¹⁸ „Adevărul“, an XX, nr. 6623 din 5 februarie 1908.

* „Ținta mea, declara Take Ionescu, este a moderniza Partidul Conservator, cum au făcut englezii, a-l adapta necesităților actuale ale societății românești și a-l transforma ca compunere trebuinței acesteia“, în *Partidul Conservator Democrat. Istoricul constituirii lui*, p. 26.

cunoscut că îndemnul spre o atare inițiativă a venit cu răscoalele țărănești de la 1907¹⁹.

„*Nici reacționarim, nici revoluție*“. Ce voia să „însemne înpecherea de cuvinte „conservator“ și „democrat“ o spunea Take Ionescu în Parlament, recunoscând totodată că ea nu era o invenție de a lui ci a conservatorilor englezi. După el, democrația era mai mult decât un principiu, era „o atmosferă“ la care orice ființă sau instituție trebuia să se adapteze „căci altmintrelea moare înăbușită!“. Ideea conservatoare, ca să poată trăi, trebuia dusă în toate straturile sociale și trebuia adaptată tuturor nevoilor (deci și noilor nevoi). Prin aceasta Take Ionescu stabilea o deosebire de metodă între partidul său și cel al lui Carp. Dar era și una de doctrină, de program? Era, după cum spunea Take Ionescu, în sensul că ei, conservatorii democrați, voiau treptate reformări ale sistemului politic, pe care conservatorii le respingeau. Dar dacă aceste reformări ar fi fost admise de conservatori, atunci s-ar mai fi despărțit de ei? N-o spune lămurit, dar reiese totuși că nu s-ar fi despărțit (cel puțin nu din acest motiv, căci ambiția l-ar fi îndemnat oricum s-o facă). În întovărășirea cuvintelor de „conservator“ și „democrat“, aplicată la noua grupare, el recunoaște „ceva reacțiune“ în contra unor idei „care de astă dată n-ar mai exista în lupta dintre partide (ca în 1884 când s-au despărțit junimiștii), dar ar persista în lupta dintre elementele aceluiași partid“²⁰. Take Ionescu nu uita și nu va uita că a fost și continua să mai fie „o politică negativă“. În fața tuturor problemelor pe care o societate le pune, pe care le aduc împrejurările și asupra cărora nu este cineva stăpân, „partidele politice

¹⁹ *Ibidem*, p. 28–29, 38, 93. „În fața răscoalelor, în chestia reformelor, am crezut că adevărata datorie a Partidului Conservator este ca să se pună pe al doilea plan orice idee și preocupare de partid [...] Eu cred, însă adânc, și o cred de mulți ani, că în fața partidului liberal, care fatal merge tot mai mult spre stânga, trebuie un partid de conservare socială, dar democratic în compunerea lui [...] și reformator în concepția lui, cu alte cuvinte un partid conservator european“ (*Ibidem*, p. 29–30).

²⁰ *D.A.D.*, sesiunea ordinară 1908–1909, nr. 12, ședința de la 9 decembrie 1908, p. 85–86.

trebuie să-și aibă soluțiunile lor pozitive“. Și ele nu trebuiesc luate în întrecere cu celălalt partid (aceasta ar fi „desfrâul anarhic al ideilor“), ci prin cercetarea realității cu experiența și învățămintele trecutului²¹. Creând Partidul Conservator Democrat, Take Ionescu era convins că a înlocuit „o organizațiune moartă prin una vie“, care a preluat „apărarea ideilor conservatoare“ din mâna „neputinței veșnic biruite“²². La Galați spunea ascultătorilor săi că ei pot înțelege foarte bine de ce Partidul Conservator s-a transformat în conservator-democrat, deoarece la Galați, mai mult decât în oricare colț al țării, afară de Capitală, „s-a transformat mai repede societatea românească“²³. Așadar, un Partid Conservator trebuia „să scoată toate forțele vii din sânul poporului și să îmbrățișeze toate ideile înaintate“²⁴. Însă, și corectivul urma imediat: „cu spirit de discernere pentru a nu tulbura ordinea în stat“. Deviza Partidului Conservator Democrat era: „Nici reacționarism, nici revoluție“*.

Noul partid conservator nu-și fixează un program limpede și mai ales nu dintr-o dată. Liberalilor le apărea ca „un ceva mereu cârpit“, cum se exprima „L'Indépendance Roumaine“. Conservatorii democrați s-au mulțumit să enunțe doar soluții, a căror aplicare depindea de împrejurări. Propriu-zis, Take Ionescu și alți lideri ai noii formațiuni s-au pronunțat asupra tuturor chestiunilor, dar au evitat răspunsuri precise. Mai mult, nu va exista o unitate deplină în chipul de pronunțare asupra aceluiași probleme între liderii conservatori democrați. La început, aceasta apărea ca o abilitate. Take Ionescu declara

²¹ *Discursurile d-lui Take Ionescu, șeful Partidului Conservator Democrat, rostite în ședințele Camerei Deputaților de la 24 și 30 noiembrie 1910*, p. 21-22.

²² *Discursurile d-lui Take Ionescu de la 20 ianuarie—22 iunie 1908*, p. 19. (Discursul de la Congresul din 2 februarie 1908).

²³ *Ibidem*, p. 31; vezi și p. 78 (discursul de la Roman, din 30 martie 1908).

²⁴ N. Em. Teohari, *Partidul Conservator Democrat față de celelalte partide*, în „Noua revistă română“, vol. 6, nr. 22 din 4 octombrie 1909, p. 341.

* „Noul partid a îmbrățișat într-adevăr democratismul, l-a îmbrățișat însă ca sistem organizat și aplicabil, nu ca explozia unei pasiuni, ca o forță dezordonată care dărâmă tot ce întâlnește în cale“ (*Ibidem*).

că partidele n-au nevoie în opoziție de programe complete. Abia o dată cu venirea la guvern își propun măsuri pe nevoile momentului. Însă lipsa unei pronunții mai precise lăsa locul unei tactici de oportunism politic. Pria aceasta noii formațiuni? „Tactică abilă, extrem de abilă, scria Ion Arnota — dar așa de abilă încât devine periculoasă²⁵. Nu era însă vorba de o tactică voită. La mijloc era, de la început, greutatea de a fixa un program anume din cauza eterogenei compoziții sociale a Partidului Conservator Democrat.

La primul congres de la 3 februarie 1908 Take Ionescu fixa principiile acestui program: lărgirea actualelor categorii electorale, rezolvarea judicioasă a chestiunii agrare, introducerea inamovibilității în personalul administrativ etc.²⁶ Ulterior, principiile enunțate în 1908 vor fi materializate în unele propuneri concrete încadrate dezbaterii asupra reformelor.

În Parlament, în decembrie 1908, Take Ionescu propunea în materie electorală un sistem de trepte: una ar fi fost contopirea colegiilor I și II, lăsând pe al III-lea așa cum era: altă treaptă ar fi colegiul unic, „dar cu o altă dozare, pentru ca elementele necultivate politicește să nu înăbușe pe celelalte“²⁷. În domeniul agrar și el crede că singurul mijloc pentru a așeza mai bine viața economică a țăranului era „ca proporțiunea dintre proprietatea mică și proprietatea mare să se schimbe în folosul proprietății mici“*.

²⁵ 1907, an I, nr. 3 din 14 decembrie 1909, p. 62.

²⁶ „Adevărul“, an XX, nr. 6622 din 4 februarie 1908; vezi și *Congresul conservator democrat*, în „România Muncitoare“, an III, nr. 50 din 10–17 februarie 1908; vezi Wola, *Democratismul conservator*, în „Viitorul social“, nr. 11–12 din iunie—iulie 1908, p. 387, 401.

²⁷ D.A.D., sesiunea ordinară 1908–1909, nr. 12, ședința din 9 decembrie 1908, p. 86.

* În loc de a se rupe treptat din proprietatea mare circa 300 000 ha, cum urma a se face prin legea islazurilor, „era mai bine să faceți efortări și mai mari pentru altceva, pentru a rupe deodată un bloc de 500–600 000 hectare de proprietatea mare și a-l trece la proprietatea mică, fie vânzându-l în loturi mici sau arendându-l la cultivatorii de pământ“. Modalitatea pe care o propunea era preluarea de către stat a pământului ipotecat la Creditul funciar rural prin substituirea statului ca datornic în locul proprietarilor, fără nici o emisiune

Doi ani mai târziu, Take Ionescu, în Parlament și tot într-o discuție la adresă, ținea să revină asupra părerilor sale în cele două chestiuni esențiale ale timpului. El respingea votul universal, căci ar fi fost „sau cazarism sau anarhie”. Take Ionescu se oprește la două colegii. Ele „ne-ar da un teren mai larg, ne-ar da putința să introducem și reprezentarea minorităților”²⁸.

În chestiunea agrară, șeful conservator democrat face o serie de constatări critice la adresa reformelor liberale de după 1907, observându-le și el slaba eficiență; propune unele corective, ca, de pildă, preluarea de către stat a 1% din dobânda Casei Rurale. Dar mai departe nu merge. Din discursul său transpare îngrijorarea în fața puternicei presiuni la care chestiunea rurală supunea societatea românească*, ca și, cel puțin pentru moment, neputința oamenilor de stat de a evita ciocnirea intereselor dintre marii proprietari și țărani. Pentru că, observă el, societatea românească are „o tranziție prea mare de la cap până la picioare”, „prea mari contradicțiuni”, „prea mari opuneri între clasele sociale” și nu are „lanțul de clase sociale care dă o societate sănătoasă”. Și în acest context, Take Ionescu regretă slaba prezență a unei burghezii rurale în România²⁹.

nouă. El nu excludea exproprierea, însă restrânsă de posibilitățile de plată a despăgubirii, însoțită de garantarea proprietății prin „justa și prealabila indemnitate”, fixată de justiție.

²⁸ *Discursurile d-lui Take Ionescu, șeful Partidului Conservator Democrat, rostite în ședințele Camerei Deputaților de la 24 și 30 noiembrie 1910...*, p. 19–25.

* „D-lor, să nu ne facem însă iluzie; chestiunea agrară și încă sub forma ei mai largă, chestiunea țărănească va rămâne pentru tot timpul generațiunii noastre și poate chiar și pentru generațiunile viitoare chestiunea de căpetenie care va trebui să formeze grija tuturor oamenilor politici. Nu va fi tărie în statul nostru până când nu-i vom lărgi baza pe care să stea și nu va fi tărie până când nu vom duce buna stare, civilizațiunea și conștiința omenească până în straturile țărănești cele mai profunde” (*Ibidem*, p. 14).

²⁹ Vezi, de pildă, articolul *Partid de progres*, în „Opinia” (Iași), an VI, nr. 596 din 29 noiembrie 1908. În domeniul agrar adepții lui Take Ionescu nu mergeau mai departe decât șeful lor. La congresul conservatorilor democrați din iunie 1910 D. Comșa propunea măsuri pentru o mai mare valorificare a muncii țăranului, prin crearea de industrii casnice în timpul iernii, înlesniri să poată

Între timp, în sânul P.N.L., în fruntea căruia ajunge I.I.C. Brătianu, curentul de stânga, animat și condus de foștii generoși, se pronunță cu tot mai multă tărie pentru ridicarea operei reformatoare pe o treaptă superioară, pentru adaptarea concepțiilor politice doctrinare ale liberalilor la cerințele cu adevărat stringente ale realității social-politice românești. Încă din timpul răscoalelor din 1907 „generoșii” au pus problema votului universal. I. Radovici propune să se folosească momentul și să se ceară conducerii P.N.L. realizarea acestei reforme³⁰. În octombrie 1909 C. Stere publica în „Viața Românească” studiul *Pe terenul principiilor* în care afirma, în numele poporaniștilor încadrați politicește în P.N.L., legitimitatea și necesitatea exproprierii marii proprietăți³¹. În articolul-program, „Revista democrației române” din ianuarie 1910 stabilea, între altele „rosturi” ale gazetei: lupta pentru lărgirea bazei electorale și formarea unei proprietăți mici și mijlocii³². În aceeași revistă, ce reprezenta stânga liberală, G.G. Danielopol publica un interesant studiu asupra necesității reformei agrare menită să dea putere de viață și dezvoltare viitoare statului român³⁴. În 1910 era tot mai evident că Partidul Liberal, ca

cumpăra mai mult pământ. Dar nu era nimic nou sub soare în măsurile lui D. Comșa. Poate doar ideea sa de a se înființa societăți țărănești de vânzare a cerealelor sau de a se prelua de Casa Rurală sarcina valorificării lor. Ceva mai departe merg adepții lui Take Ionescu în chestiunea revizuirii Constituției, în sensul lărgirii dreptului de vot (mai puțin — și aici ca de altfel în toate — conservatorii democrați de la Iași de sub conducerea lui Al. Bădărău care formau dreapta takistă). În presa de partid sau în presa democrată întâlnim dese luări de poziție, în sens de revizuire, ale diversilor adepți ai lui Take Ionescu („Adevărul”, an XXIII, nr. 7462 din 15 iunie 1910).

³⁰ G. Diamandi, *Revizuirea Constituției*, în „Revista democrației române”, an I, nr. 18 din 23 mai, p. 761.

³¹ „Viața Românească”, an III, nr. 10 din octombrie 1909 (la „Cronica internă”).

³² G. Diamandi, *Rostul nostru*, în „Revista democrației române”, an I, nr. 1 din 25 ianuarie 1910.

³³ G.G. Danielopol, *Reforma electorală*, în „Revista democrației române” an I, nr. 2 din 31 ianuarie 1910, p. 38–47.

³⁴ D.A. Teodoru, *Să facă țărani politică*, loc. cit., nr. 7 din 7 martie 1910, p. 288–290.

reprezentant al burgheziei în ceea ce avea ea mai caracteristic, i se impunea un nou program de acțiune³⁵. La întrunirea liberală de la 30 mai 1910, I.I.C. Brătianu potolește îndemnurile venite din stânga partidului său propunând colegiu unic numai la alegerile județene³⁶. În sânul P.N.L. opțiunile nu erau pe deplin lămurite, curentul de stânga nu era dominant cu toate că se arăta a fi extrem de activ. Opoziția contra unor reforme mai radicale în structura economică, social-politică a țării era mare nu numai în cercurile conservatoare și ale Palatului, dar și în interiorul Partidului Național-Liberal. De aceea, până la retragerea guvernului I.I.C. Brătianu, pe planul acțiunii politice nu se încearcă nimic concret. Mai mult, Manifestul-program al P.N.L. din ianuarie 1911 în chestiunea agrară nu depășește spiritul și cadrul reformelor de după răscoală. Nici o aluzie la vreo reformă de structură nu e prezentă. Doar în privința drepturilor politice manifestul din 1911 anunță, printr-o formulare generală, dar pentru prima dată cu certitudine, reforma electorală³⁷.

Față cu mișcarea de idei care străbătea concepția politică liberală, conturându-i tot mai clar orientarea, cele două partide conservatoare au încercat să răspundă potrivit limitelor lor social-politice, dar în chip diferit. Presa conservator-democrată, în principal „Ordinea”, „Acțiunea”, „La Roumanie” (ziarul cel mai bun pe care-l aveau takiștii), revistele „România viitoare”, „Noua revistă română”, „Mouvement économique”,

³⁵ Vezi, de pildă, articolul *Șefule, ne preocupăm ori ne ocupăm* de G. Diamandi, *loc. cit.*, nr. 31 din 10 octombrie 1910, p. 1208–1210. Socialistul M. Gh. Bujor, aprobând (dar rămânând neîncrezător) propaganda desfășurată de G. Diamandi și de alți liberali în favoarea lărgirii dreptului de vot, considera reforma electorală ca „o necesitate de viață” pentru toate partidele politice guvernante, căci neavând legături cu poporul acestea trăiau „ca adevărate ruini” (*Spre votul universal*, în „România Muncitoare” an VI, seria a II-a, nr. 25 din 3 iunie 1910).

³⁶ *Întrunirea Partidului Național Liberal...*, *loc. cit.*, nr. 20 din 6 iunie 1910, p. 843.

³⁷ *Istoricul Partidului Național-Liberal de la 1848 până astăzi*, p. 195–203; I.I.C. Brătianu, *Discursuri*, vol. III, București, 1939, p. 382–392; *Manifestul-program al Partidului Național-Liberal*, București, 1911.

discursurile din Parlament sau de la întrunirile electorale ale liderilor Partidului Conservator Democrat au răspuns mai curând favorabil propunerilor ce veneau din rândurile stângii liberale³⁸. Sinteza ideilor programatice conservator-democratice o face Take Ionescu în discursul său de la Cameră din 24 noiembrie 1910. În locul colegiului unic, spre care liberalii se orientau, el rămâne la două (prin unirea colegiilor I și II), lărgirea lor prin extinderea circumscripțiilor electorale, prin înmulțirea numărului alegătorilor direcți și reducerea condițiilor de admisibilitate, în sfârșit, asigurarea dreptului de vot țăranilor și, în general, „libertatea” alegerilor. Tot în domeniul electoral, conservatorii democrați susțin reprezentarea minorităților. Reducerea colegiilor electorale la două era o propunere de conjunctură imediată. Ea putea să aibă efecte favorabile asupra conservatorilor democrați, căci era menită, cum observa dr. Cr. Racovski, „a întări burghezia, pe micii burghezi și intelectuali” în exercitarea drepturilor politice. Dar, asupra sistemului politic de ansamblu ar fi avut consecințe minore, căci „se schimba exteriorul”, după vorba lui M. Gh. Bujor, și se păstra „minciuna și atârănarea electorală de azi”³⁹. Programul agrar propus de Take Ionescu are prevederi asemănătoare sau comune cu cele ale celorlalte partide de guvernământ. Evident, programul conservator-democrat cuprindea și alte prevederi care se refereau la ansamblul vieții economice și social-politice a țării. În forme diferite le aveau și celelalte partide. Dacă nu ne oprim asupra lor e pentru că reformele agrară și electorală, respectiv domeniile lor, în epocă sunt preponderente și canalizează opera reformatoare.

Prin ziarele „Epoca”, „Conservatorul”, „La Politique”, „Seara” și „Minerva”, revista „Săptămâna politică și literară”, prin discursurile fruntașilor sunt potrivnici ideilor reformatoare liberale. Cu toată revoluția socială pe care o resimțiră din plin

³⁸ „La Roumanie”, an XIII, nr. 3247 din 23 ianuarie 1910.

³⁹ „România Muncitoare”, an VI, nr. 28, 29 și 80 din 13 iunie, 22 iulie și 12 decembrie 1910.

la 1907 și continuau s-o resimtă*, conservatorii nu arătau deloc grăbiți să schimbe cadrele societății românești. P.P. Carp, neîncrezător în „libertăți” și „reformele constituționale”, contribuie în bună măsură la orientarea activității politice a partidului „pe terenul practic al unei bune gospodăriri economice și administrative și al unei ordini de stat strâns legate de principiul dinastic”, cum sesiza E. Lovinescu⁴⁰. Lărgirii dreptului de vot cerută de celelalte partide (dar, după conservatori, necerută de nimeni în țară)⁴¹ partidul lui Carp îi opune lozinca: „mai întâi cultură și realizarea unei bunăstări economice la țară și numai după ce vom avea populația rurală cu știință de carte și mulțumită pe avutul ei, numai atunci se va putea acorda fără primejdie o lărgire a dreptului de vot”⁴². Cu hotărâre respingea o reformă electorală N. Filipescu în discursul său din Parlament de la 25 noiembrie 1910⁴³.

Principiile și soluțiile programatice ale Partidului Conservator sunt prezentate de P.P. Carp în Parlament la 4 decembrie 1909⁴⁴, la 22 martie 1910⁴⁵, și, mai complet, la întrunirea de la Clubul conservator din 30 decembrie 1910⁴⁶. Pentru țărani se prevăd: „vânzarea moșiilor de mână moartă cu scopul dezvoltării proprietății mijlocii, scutirea de impozite a proprietăților

* În articolul *De pe urma reformelor*, ziarul „Conservatorul” (an X, nr. 141 din 1 iulie 1910) scrie că după răscoale și înfăptuirea reformelor liberale „țărani au dobândit credința că mai curând sau mai târziu ei vor intra în stăpânirea moșiilor boierești. Ceea ce până la răscoale și reformele care le-au urmat era o năzuință, a început acum să devie o credință întemeiată”. Și ziarul cantacuzinilor acuza pe liberali de instigatori la neliniști și nemulțumiri sociale.

⁴⁰ E. Lovinescu, *Istoria civilizației române moderne*, vol. II, București, 1925, p. 119.

⁴¹ Vezi articolul *Nimeni nu cere votul obștesc*, în „Conservatorul”, an X, nr. 203 din 17 septembrie 1910.

⁴² *Despre reforma electorală*, în „Conservatorul”, nr. 271–275 din 10–15 decembrie 1910.

⁴³ *Idem*, nr. 261 din 27 noiembrie 1910.

⁴⁴ G. Gane, *op. cit.*, vol. II, p. 387–393.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 401–406.

⁴⁶ Vezi „Universul”, an XXIX, nr. 1 din 1 ianuarie 1911; C. Bacalbașa, *op. cit.*, vol. IV, p. 10.

sub 6 ha, ieftinirea traiului prin modificarea tarifului vamal (îndeosebi pentru articolele agricole țărănești), modificarea legii cârciumilor. Problema agrară era redusă la o „gospodărire rațională” și la „o educație sănătoasă”, lipsa pământului nefiind luată serios în considerație. Nu-i mai puțin adevărat că și programele celorlalte partide de guvernământ sufereau de aceeași gravă omisiune, dar în soluțiile indicate de conservatori se simțea parcă mai evident „stagnanța” politică a unei bune părți a clasei conducătoare din România. Despre o eventuală reformă electorală programul conservator nu pomenea. I. Lahovari declara fără înconjur, în decembrie 1908, că ideea apărării proprietății mari („care trebuie să fie apărată de conservatori”) „implică combaterea oricărei reforme electorale care ar tinde spre colegiul unic sau spre sufragiul universal”⁴⁷. Programul anunțat de Carp mai cuprindea reforma administrativă, înmulțirea căilor ferate, în sfârșit, o lege a meseriilor care în prima parte prevedea asigurări sociale pentru meseriași și muncitori⁴⁸. În ansamblu era un program care mergea pe linia tradițională a conservatorismului de concesi dirijate, de adaptare parțială la spiritul epocii respective fără de care Partidul Conservator nu putea exista ca partid de guvernământ într-o țară supusă prefacerilor continue.

⁴⁷ Vezi M. Gh. Bujor, „*Democratismul*” *partidelor noastre*, în „România Muncitoare”, an IV, seria a II-a, nr. 64 din 25 decembrie 1908.

⁴⁸ Vezi și An. Iordache, *Viața politică în România 1910–1914*, București, 1972, p. 32–33.

„In dubiis...” hotărăște Coroana

O aprigă dispută va avea loc între cele două partide conservatoare asupra legitimității venirii la putere, fiecare revendicând drepturile sale la succesiunea liberalilor.

Dacă prevederea constituțională potrivit căreia „puterea emană de la națiune” ar fi avut vreo consistență practică (dar n-avea nici una), atunci conservatorii democrați ar fi avut temeiuri mult mai justificate de a forma guvernul. Dar în Vechea Românie, cu o viață politică foarte restrânsă, nu „națiunea” era aceea care prin votul său făcea și desfăcea guvernele, ci Coroana și sfetnicii ei. Or, regele Carol, care domnise peste 40 de ani cu un sistem bipartid, nu avea deloc intenția să-l schimbe în apusul domniei, chiar dacă realitatea politică îl îndemna la o schimbare. De la început, încă din ianuarie-martie 1908, regele nu-i acorda lui Take Ionescu nici o șansă¹. Ulterior își dă totuși seama că frământarea politică stârnită de acțiunea politică a lui Take Ionescu este mare și nu poate fi neglijată*. De aceea, îndeamnă atât pe conservatori cât și pe

¹ T. Maiorescu, *op. cit.*, f. 4. Lui Maiorescu, la 6 decembrie 1908, regele îi spunea că „nu admite decât două partide”, că „T. Ionescu nu are nici un om de valoare ministerială cu el” (*Ibidem*, mss. 3662, jurnal nr. 28, f. 29); lui Gh. Gr. Cantacuzino, la 5 decembrie 1910, Carol îi arăta că numai două partide sunt recunoscute de el, ca partide „frățești”. Cât privește conservatorii democrați, ei nu sunt partid ci „adunare de nemulțumiți” (*Ibidem*, mss. 3663, jurnal nr. 29, f. 82).

* În audiența acordată lui Marghiloman, el îi prezintă acestuia pericolul ca un viitor guvern Carp să nu se poată susține în fața unei coaliții electorale

conservatorii democrați să ajungă la o înțelegere înainte de alegeri. După acestea „văzând și făcând“, căci dacă erau pierdute „va fi evident că va trebui să ne împăcăm cu Take și să reconstituim partidul“, cum declara Marghiloman² (știind însă prea bine că nu le va pierde fiind la guvern). De ochii lumii și pentru a satisface dorința regelui, carpiștii, prin Al. Marghiloman și N. Filipescu, inițiază unele tratative cu Al. Bădărău, reprezentantul lui Take Ionescu³. Insuccesul era însă de la început previzibil*. O știa și regele și dacă insista era pentru a ține în șah ambele partide, tăind din avântul lui Take Ionescu, prea pornit spre cucerirea puterii, arătându-i astfel că nu intenționează să-l cheme singur la guvern și, în același timp, încercând să-l supună mai mult pe Carp — fire independentă, cu dimensiuni de caracter care nu erau în grația regală —, amenințându-l cu Take Ionescu. El nu se sfiește să facă promisiuni și lui Take Ionescu în audiența acestuia de la 13 aprilie 1910, știind însă de mai înainte că nu pe el îl va aduce la putere⁴. În concepția regelui soluționarea succesiunii imediate a liberalilor, prin preferința carpiștilor, nu rezolva decât pentru moment problema celor două partide conservatoare. De teama tulburărilor interne provocate de partidul rămas pe dinafară, ca și din dorința de a avea o singură formațiune politică conservatoare, oponentă liberalilor, el va îndemna mereu la colaborare.

liberalo-takiste, vorbindu-i chiar de ideea unei abdicări din parte-i în cazul complicării situației interne (Al. Marghiloman, *op. cit.*, vol. I, 1897–1915, p. 77–78).

² *Ibidem*, f. 78.

³ *Ibidem*, f. 81. Vezi și T. Maiorescu, *op. cit.*, jurnal nr. 29, mss. 3663, f. 64–65; vezi și M. Iosa și Tr. Lungu, *op. cit.*, p. 248–251.

* C. Xeni relatează o scenă care nu știm să fi avut loc, dar ar fi putut avea: Carp îl vizitează pe Take Ionescu și îi spune că a fost trimis de rege pentru guvernare. „Tu știi însă că noi doi nu suntem făcuți să ne înțelegem. Să vorbim dar de altceva mai interesant“. Și cei doi au vorbit un ceas întreg de agricultură, călătorii, de Wagner (vezi C. Xeni, *op. cit.*, p. 243; idem, *Portrete politice*, Lausanne, 1945, p. 75, în mss.).

⁴ T. Maiorescu, *op. cit.*, f. 31.

În aducerea la putere a conservatorilor și nu a conservatorilor democrați erau interesați și liberalii din mai multe motive, între care principalul era că în 1910 carpiștii erau mult mai slabi decât takiștii. Implicit guvernarea acestora ar fi fost mai scurtă. Dimpotrivă, venirea lui Take Ionescu i-ar fi întărit acestuia foarte mult poziția sa și a partidului în defavoarea influenței politice liberale*. De aceea, la retragere, I.I.C. Brătianu sfătuiește pe rege cu chemarea lui P.P. Carp și câteva zile după aceea, continuându-și jocul, încheie un cartel electoral cu Take Ionescu (ar fi făcut la fel cu P.P. Carp dacă acesta rămânea în opoziție). Unii dintre conservatori, intuind jocul liberalilor, sfătuiau ca partidul să se bată nu pentru a lua puterea, ci pentru a-și reface unitatea. Pentru a-i neutraliza pe takiști, se cerea conlucrarea cu ei și nu aruncarea acestora în brațele liberalilor care îi vor manevra în interesul lor**.

Puterea a interesat însă întotdeauna partidele de guvernământ înainte de orice altceva. La 29 decembrie 1910 guvernul prezidat de Carp, care deținea și portofoliul Finanțelor și în care intrau: T. Maiorescu la Externe, Al. Marghiloman la Interne, I. Lahovari la Domenii, C.C. Arion la Culte, N. Filipescu la Război, D. Nenițescu la Industrie și Comerț, B. Delavrancea la Lucrări Publice și M.G. Cantacuzino la Justiție, depunea jurământul***. Și cu aceasta „aceea ce pentru unii era o controversă, aceea ce pentru alții era o imposibilitate, dar ceea ce pentru noi era o certitudine s-a întâmplat“, cum scria ziarul

* Vezi B.A.R., secția mss., *Correspondența N. Filipescu—T. Maiorescu*, scrisoarea 34 (11) XIII din 13 sept. 1910.

** Vezi foarte interesanta scrisoare a lui A. Cantacuzino, șeful organizației conservatoare de la Focșani, adresată lui Al. Marghiloman, la 5 decembrie 1910, în A.N.R., fond *Al. Marghiloman*, dosar 46, f. 1-4.

*** Guvernarea P.P. Carp, ca și următoarea, a lui T. Maiorescu, beneficiază de cartea: *Viața politică în România 1910-1914* a lui Anastasie Iordache; același cercetător reia cercetarea sa, în *Legislația conservatoare și criza balcanică (1911-1913)*, cap. XVI al lucrării *Istoria parlamentului...*, p. 430-445. Pentru politica externă, vezi Gheorghe Zbucnea, *România și războaiele balcanice 1912-1913*, București, 1999.

„Conservatorul”⁵. La 30 decembrie P.P. Carp rostea la Clubul conservator discursul program al noului guvern⁶.

Împărțirea portofoliilor în ministerul P.P. Carp, net avantajoasă junimiștilor, stârnește nemulțumirea mai ales a vechilor conservatori: I. Grădișteanu, C. Olănescu, M. Vlădescu, M. Deșliu, L. Elefterescu ș.a., care se văd lipsiți de funcții și trecuți pe un plan secundar. Aceste disensiuni, ce țineau de felul în care se făcuse fuziunea în 1907, destul de în pripă și în condiții favorabile pentru junimiști, vor fi treptat depășite, dar niciodată pe deplin. În afara preferinței, firești, a lui P.P. Carp pentru junimiști, trebuie observată aici și tendința șefului conservator de a bara manifestările ultraconservatoare, fățiș exprimate de către unii din foștii adepți ai lui Gh. Gr. Cantacuzino.

Pentru conservatori venirea la guvern era un succes. După ruptura din 1908 speranțele lor de guvernare se diminuaseră mult și mulți credeau că drumul spre putere a fost închis pentru destulă vreme. Pentru conservatorii democrați a fost o lovitură adânc resimțită. Chiar dacă, pe moment, prea puțini din ei părăsesc partidul pentru a trece la conservatori (atrași de beneficiile puterii), avântul lor e oprit de dezamăgire⁷.

„Am visat și eu să zidesc ceva în această țară...”, spunea Take Ionescu, cu tristețe și mânie la 6 ianuarie 1911, la prima întrunire a conservatorilor democrați de la București de după numirea lui Carp, la care toți fruntașii lor sunt îndârjiți și porniți: dr. C.I. Istrati, Aurel Eliescu, N. Fleva, Al. Bădărău, M. Antonescu⁸. La 9 ianuarie, la Craiova, la o altă mare întrunire a conservator-democraților, N. Fleva proferează amenințări directe la adresa suveranului⁹. Ca în februarie 1888, lupta

⁵ An X, nr. 28, din 31 decembrie 1910.

⁶ „Universul”, an XII, nr. 1 din 1 ianuarie 1911.

⁷ La 31 decembrie 1910 regele Carol îl cheamă pe Take Ionescu „ca să-l îmblânzească”, dându-i speranțe de „viitor” (vezi T. Maiorescu, *op. cit.*, f. 94). Faptul nu poate împiedica însă murmuralele takiștilor împotriva regelui și „a forțelor oculte”).

⁸ „Acțiunea”, an X, nr. 2322 din 9 ianuarie 1911.

⁹ *Idem*, nr. 2323 din 11 ianuarie 1911.

opoziției ia forme foarte îndârjite. În pregătirea alegerilor (anunțate pentru 16, 18, 20 februarie la Camera Deputaților și 22 și 24 februarie pentru Senat) opoziția coalizată răspândește tot felul de zvonuri la adresa regelui, agită armata, satele, ține numeroase întruniri, înființează organe de presă de scurtă durată în toate județele*. Erau sufletul acestor acțiuni conservatorii democrați, cei mai nemulțumiți de venirea guvernului Carp. Liberalii oricum știau că au intrat în opoziție pentru o vreme și agitația lor era prematură. Pentru a potoli opoziția, P.P. Carp oferă opoziției 55 locuri în Parlament. Dar atât Take Ionescu, cât și I.I.C. Brătianu refuză. Și atunci intră în acțiune „maestrul teatrului de păpuși”, cum îl numește C. Gane pe Al. Marghiloman, ministrul de Interne. El regizează atât de bine „farsa electorală”, încât nu numai că asigură majoritatea guvernului (cu excepția colegiului I de la Senat), dar obține chiar un succes**. Opoziția nu reușește să trimită în Parlament decât 45 de reprezentanți, dintre care 20 sunt conservatori democrați¹⁰. Ministrul de Interne conservator a întrebuițat în aceste alegeri toată gama de abuzuri și ingerințe, înfrângând opoziția care a fost puternică peste tot. Izbânda

* Miniștrii sunt numiți „les bandits de Sa Majesté”, P.P. Carp „escroc politic”. Depeșe bombastice despre tot felul de violențe în alegeri adresate regelui. Un manifest incendiar în Vlașca, chemând țărânimea să se ridice „contra cio-coilor”; trei răniți cu revolverul de partizanii candidatului Iarca la Buzău. Avea haz pe ziduri lupta prin afișele electorale. „Trăiască Cartelul”, alături „Iată ce opinie au cartelații unii de alții” și urmează notații din discursuri și articole de gazetă (desigur, din anii 1908–1910 când liberalii erau net împotriva takiștilor — *n. n.*). „Votați Crucea!” (semnul cartelaților) și dedesubt: „Nu amestecați Crucea în luptele politice” (Jean Cerchez, *Însemnări din viața mea*, caiet 8, f.f.; însemnare din 16 februarie 1911); Vezi și An. Iordache, *Legislația conservatoare și criza balcanică (1911–1913)*, în *op. cit.*, p. 432–434 unde sunt folosite materiale provenind de la fondul Direcției poliției și siguranței generale, dosar 3/1911.

** C. Bacalbașa povestește o întâlnire a lui P.P. Carp cu un fost deputat liberal, căruia șeful guvernului îi spune: „— Păcătoasă țară — De ce coane Petrachi? — Să vezi că am să reușesc în alegeri!” (*op. cit.*, vol. IV, p. 11). T. Maiorescu în memoriile sale scrie: „Mare, neașteptat succes al nostru... rezultat splendid... (*op. cit.*, jurnal nr. 30, mss. 3664, f. 11).

¹⁰ Vezi rezultatul votului în *Anuarul statistic al României*, 1915–1916, București, 1919, p. 12: „Opinia”, Iași, VIII, nr. 1241 din 26 februarie 1911.

lui Marghiloman din 1911 dovedea, dacă mai era nevoie, cât de „guvernamentală” era țara, după cum bine remarcă P.P. Carp*. Profund dezolat, Take Ionescu dă un interviu în „Viitorul”, declarând că el nu poate avea nici o considerație pentru un guvern care a venit la putere „pe o cale lipsită de mândrie”, adică prin favoarea regală, și vrea să se mențină prin abuzuri și silnicie¹¹.

Dar lupta dintre „Take și Petrache”, cum erau numiți în epocă cei doi protagoniști, în cursul căreia cel de-al doilea marcase deja două puncte importante, abia începe. Ea se desfășoară aprigă, conservatorii democrați fiind hotărâți să doboare guvernul conservator, în vreme ce P.P. Carp se străduiește „de barrer le passage à Take Ionescu”. Această luptă, firește, angajează și celelalte forțe politice. Conservatorii democrați trec de la cartel electoral la alianță cu liberalii și încearcă să forțeze astfel mâna regelui, nemijlocit sau prin întrunirile publice și manifestațiile de stradă repetate. Conservatorii caută să păstreze de partea lor bunăvoința regală. Dar, în condițiile unei opoziții coalizate, guvernul conservator, care conduce țara cu o bună administrație, nu are prea mari șanse să se mențină. Slăbiciunea lui venea și dinăuntru nu numai din afară. Pentru a se mai potoli resentimentele vechilor conservatori (preferința lui P.P. Carp față de junimiști era prea pronunțată), președinte al Adunării Deputaților este ales C. Olănescu, iar vicepreședinți M. Seulescu, D. Greceanu, M. Vlădescu și M. Deșliu. Faptul nu va împiedica însă manifestarea unor sentimente ostile față de junimiști (vezi mai ales discursurile lui I. Grădișteanu și Gh. Gr. Cantacuzino¹²). În sânul guvernului, Filipescu acceptă cu mare greutate autoritarismul lui P.P. Carp și din toamna anului 1911 începe să acționeze pentru o îm-

* Dând vina pe sistemul electoral cu totul compromis, socialiștii scriau că nu s-a mai văzut ca un guvern atât de slab și un partid atât de dezmembrat să aibă asemenea succese și să iasă așa de învingător și întărit din alegeri. („România Muncitoare”, an VI, nr. 100 din 24 februarie 1911).

¹¹ „Viitorul”, an IV, nr. 1135 din 27 februarie 1911.

¹² *Idem*, an IV, nr. 1157 din 24 martie 1911; *D.A.D.*, nr. 12, ședința din 24 martie 1911, p. 101–109.

păcare cu Take Ionescu, determinând astfel o zdruncinare a poziției guvernului Carp¹³. Pentru o împăcare cu Take Ionescu se pronunță, dintre personalitățile conservatoare importante, și C. Olănescu¹⁴. Înăsprirea luptelor politice interne, ca și atitudinile exprimate de unii membri importanți ai Partidului Conservator îl îndeamnă pe rege să ceară o concentrare a celor două partide conservatoare încă din vara anului 1911, neexcluzând chiar o viitoare șefie a lui Take Ionescu în partidul eventual fuzionat¹⁵. La îndemnul regelui între P.P. Carp și Take Ionescu are loc o întrevedere la 15 septembrie 1911, care nu duce însă la nici un rezultat.

Cu toată atmosfera încordată din sânul partidului, dar mai ales din raporturile cu opoziția, care nu încetau să devină din rele în foarte rele, guvernul P.P. Carp impulsionează o bună și bogată activitate legislativă, care pune în aplicare programul anunțat de șeful guvernului la 30 decembrie 1910. Câteva legi sunt de remarcat, unele chiar cu deosebire. La 22 martie este adus în Cameră un proiect de lege pentru ieftinirea traiului: scutirea de impozit funciar al proprietăților rurale mai mici de 6 ha în afară de vii și livezi de pomi; desființarea taxelor fondului comunal asupra făinei și petrolului; desființarea dobânzii la sumele datorate statului de către țărani de la 1 aprilie 1911 înainte pentru valoarea porumbului, semințelor și nutrețurilor cumpărate și distribuite de stat în anii 1904–1905; abrogarea legilor din 6 aprilie 1889 și 30 martie 1908, prin care se constituia un fond de rezervă al C.F.R.-ului ș.a. Proiectul era bun, răspundea unor nevoi prezente și cu toate criticile conservatorilor democrați, mai cu seamă ale lui Al. Bădăraș, este votat în unanimitate la 23 martie 1911¹⁶. El este

¹³ Vezi T. Maiorescu, *op. cit.*, mss. 3664, jurnal nr. 30, f. 68, 81, 97, 98; Al. Marghiloman, *op. cit.*, vol. I, 1897–1915, p. 85–91.

¹⁴ Al. Marghiloman, *op. cit.*, vol. I, 1897–1915, p. 92; T. Maiorescu, *op. cit.*, f. 21.

¹⁵ Vezi convorbirile lui T. Maiorescu cu regele de la 23, 31 iulie și 29 august (*op. cit.*, f. 56, 57, 68).

¹⁶ D.A.D., sesiunea ordinară 1910–1911, nr. 14, ședința din 23 martie 1911, p. 181–185.

completat la 16 noiembrie 1911 de o lege contra trusturilor și cartelurilor, contra instituirii prețurilor de monopol la produse de consum de primă necesitate: făină, carne, unt, fructe. Se prevedeau pedepse cu închisoarea de la 6 luni la 2 ani și o amendă de la 1 000 la 3 000 de lei pentru toți cei care participau la instituirea prețurilor de monopol, iar pentru scumpirea produselor alimentare pedeapsa era între 1 și 5 ani și amenda de 5 000 de lei¹⁷.

O lege importantă e legea meseriilor. O veche dorință a lui P.P. Carp. Încă la 1888 elaborase un proiect, nu de reînființare a breslelor (desființate în 1873), cum s-a zis în epocă, ci pentru crearea unor forme organizatorice de încurajare a meseriașului român aflat într-o condiție de totală inferioritate față de cel străin. Un proiect care nu s-a realizat, cum nu s-a realizat nici cel al lui N. Filipescu din 1900, din cauze diverse (în principal pentru că cei doi fuseseră prea puțin miniștri ai resortului industriilor). Ce nu izbutiseră conservatorii, izbutesc liberalii în 1902, prin legea lui B. Missir. O lege deficitară însă pentru că nu includea muncitorii din fabrici, meseriașii de la sate, nu prevedea aplicarea asigurărilor sociale în cazul accidentelor de muncă și de bătrânețe și, în plus, prin crearea corporațiilor, nu oferea nici un adăpost în fața concurenței. Conservatorii în 1906, prin legea asupra muncii minorilor și femeilor în așezămintele industriale și exploatări miniere, au lărgit prevederile sociale de mai înainte. D. Nenițescu aduce, în sfârșit, în 1911, o lege care voia să exprime mai clar și mai precis gândirea conservatoare în materie*.

¹⁷ *Ibidem*, sesiunea ordinară 1911–1912, nr. 2, ședința din 16 noiembrie 1911, p. 5–6.

* Legea Nenițescu avea o primă parte referitoare la organizarea meseriilor și a lucrătorilor și o a doua cu privire directă la asigurările muncitorești. Meseriașii și lucrătorii din fabrici erau organizați în bresle și corporații. Breasla („Asociațiunea a cel puțin 25 de meșteri care se îndeletnicesc cu același meșteșug”) era organul apărării intereselor profesionale, iar corporația, formată din una sau mai multe bresle în așa fel încât să cuprindă cel puțin 1 000 de membri, era organul asigurărilor sociale. Aceste asigurări erau pe trei ramuri: contra bolii, accidentelor și de bătrânețe. Primele două erau pe baza contri-

Legea meseriilor ilustra cel mai convingător principiul conservator al intervenției statului pentru reglementarea relațiilor sociale.

Același principiu al intervenției, dar de data aceasta în mecanismul economiei, împărtășit chiar cu și mai multă convingere de liberali, îl ilustrează legea încurajării industriei naționale. Și la ea, ca și la precedentele, P.P. Carp este coautor. Ceea ce se urmărea era înlăturarea neajunsului ca, în perioada de încurajare, unele fabrici (mai nou înființate) să se bucure de avantaje, iar altele nu (legea din 1887 și corectările ei acordau avantaje doar pentru 15 ani). În același timp, de încurajare urmau să se bucure nu numai fabricile „cu motoare puternice”, adică cele mari cum se prevăzuse în 1887, ci toate, adică și cele mijlocii și mici pentru a se da o posibilitate de dezvoltare și rezistență industriei mici a meseriașilor și celei casnice. În plus, trebuia îndepărtat neajunsul de până atunci, adică acordarea de avantaje și fabricilor care importau materie primă (legea din 1887 și cele care i-au urmat scuteau de taxe vamale multe materii prime importate și multe semifabricate*. Proiectul P.P. Carp—D. Nenițescu nu mai acorda avantaje

buției patronilor și lucrătorilor, a treia cu participarea egală a salariaților, patronului și statului. Această organizare avea defectele ei (contribuția lucrătorilor greva asupra salariului lor, conducerea organismului de asigurare revenea de regulă patronilor, sistemul împiedica manifestarea legală a nemulțumirilor), dar pe plan european atunci cam la fel erau formele sale. Ba chiar asigurarea socială stabilită de legea Nenițescu era mai bună, în sensul unei mai mari eficiențe, decât organizările asemănătoare din Franța sau alte țări europene. Dezbaterile legii în Cameră a fost contradictorie. Cu aprobări din partea conservatorilor Gr. Vericeanu, M. Brăileanu, P. Rădulescu, C.C. Bacalbașa; cu critici de la stânga, din partea lui V.G. Morțun, Al. Giulea și Take Ionescu sau de la dreapta: I. Grădișteanu și un bun discurs de aprobare, acela al lui I. Lahovari. În Senat atmosfera a fost mai liniștită. Sc. Arion, Gh. Târnoveau, Gh. Rahtivan au susținut proiectul. În Cameră votul a fost de 90 contra 17, în Senat unanimitate (Vezi sesiunea 1911–1912, ședințele din 17 și 18 decembrie 1911, p. 219–225; I. Mamina, V. Niculae, *op. cit.*, p. 85–86. Aici, în paginile următoare, vezi și atitudinea lucrătorilor față de lege).

* Între 1894 și 1910 statul pierduse 24 265 091 lei din această cauză (D.A.D., sesiunea 1911–1912, nr. 26, ședința din 25 ianuarie 1912, p. 442).

pentru materia primă adusă din străinătate decât cu foarte rare excepții, și atunci scădea taxa vamală proporțional cu mărimea întreprinderii, încât toți producătorii erau favorizați deopotrivă*.

Proiectul de lege n-a fost criticat în Parlament (de altfel opoziția se retrăsese și în presă critica ei e neînsemnată**). Cei care au vorbit (D. Gianni, C. Bacalbașa, Gr. G. Cantacuzino, D. Nenițescu, G. Mironescu, chiar și Al. Giulea — la Cameră și Șt. Cerkez, Em. Lăzărescu, G. Târnoveau, dr. G. Pallade, Sc. Arion — la Senat) l-au susținut. Camera îl aprobă cu 61 voturi contra 4, iar Senatul în unanimitate. Și legea P.P. Carp — D. Nenițescu a rezistat până în... 1938. Nenițescu declara în Parlament la 25 ianuarie 1912: „...fără agricultură, neavând alt export, curat indigen, mai însemnat, nu ar veni banii în țară, iar fără industrie am fi siliți a cumpăra toate din străinătate, astfel încât fără ea nu ar rămânea banii în țară. Trebuie deci să avem o industrie”¹⁸. Și dacă este adevărat că dintre guvernânții României moderne liberalii contribuiseră cel mai mult la ridicarea unei industrii, în nici un caz nu se poate spune despre conservatori că nu i-au susținut în eforturile lor, consolidându-le.

* Întreprinderile ce urmau a se bucura de avantaje erau cele care, în afara personalului administrativ și tehnic, foloseau 20 de lucrători și aveau mașini de cel puțin 5 cai putere puse în funcțiune. Totodată, se bucurau de ele și meseriași care întrebuițau cel puțin 4 calfe sau meșteri, societățile cooperative de meseriași cu 2 000 lei capital și cu 10 lucrători sau asociați, cooperativele satești sau stabilimentele care întrebuițau la un loc sau la domiciliu 20 de lucrători în industria casnică. Avantajele erau împărțite în două: industriilor prelucrătoare de materii prime din țară și celor care exportau 1/4 din producția lor anuală li se acordau avantaje pentru 30 de ani; celor prelucrătoare cu precădere a materiilor prime din import pentru 21 de ani. Și unele întreprinderi și celelalte erau obligate, în schimbul avantajelor, să aibă 75% din lucrători și personal administrativ români, din personalul tehnic 25% să fie de asemenea români (cu o creștere de până la 60% în perioada a III-a de încurajare). Totodată aceste întreprinderi trebuiau să comunice bilanțul de pierderi și profituri (vezi *Ibidem*, nr. 26, ședința din 25 ianuarie 1912, p. 437 și urm. Raportul asupra proiectului prezentat de D. Nenițescu).

** De pildă, V.I.C. Brătianu, *Scrisori și cuvântări*, vol. III, București, 1937, p. 6–15 (atitudinea fruntașului liberal în „Viitorul” din ianuarie 1912).

¹⁸ D.A.D., nr. 26, ședința din 25 ianuarie 1912, p. 442.

O lege bună este și aceea a vânzării în loturi la țărani a moșiilor de mână moartă. Persoanele juridice erau autorizate să vândă statului moșiile pe care le dețineau cu scopul de a fi parcelate și vândute țăranilor la prețuri avantajoase în loturi care să nu fie mai mici de 5 ha și mai mari de 25 ha. Suprafața de pământ ce urma să intre în posesia țăranilor ajungea la 250 000 ha și se încuraja proprietatea mijlocie*. E adevărat că sub presiunea marilor proprietari din partid, I. Lahovari, care aduce proiectul de lege, a fost nevoit să înlocuiască „obligativitatea“ persoanelor juridice de a vinde cu „autorizația“, ceea ce era desigur mult mai puțin, cum Al. Ciuflea ținea s-o remarce¹⁹. Este adevărat, iarăși, că prin noua lege un element esențial al problemei agrare, lipsa de pământ a țăranimii, rămânea tot nerezolvat. Dar conservatorii țineau să le răspundă liberalilor că și ei sunt preocupați de situația țărânului, dar în felul lor. „Prin muncă se capătă proprietatea, iar nu prin violență și nici prin cerșetorie“ — declara I. Lahovari în Cameră. Aluzia era evidentă la programele de expropriere care tot circulau în rândurile liberalilor.

Alte legi adoptate sub guvernarea P.P. Carp modificau organizarea Înaltei Curți de Casație și Justiție, acordau drepturi politice depline dobrogenilor, deschideau credite extraordinare pentru Ministerul de Război (66 de milioane lei), modificau dispoziții din legea învățământului (orientare spre cercetare științifică, lărgirea autonomiei Universităților) ș.a. O legislație bogată, bună și foarte utilă. Conservatorii rămâneau aceeași pricepuți organizatori și administratori de țară.

* Proiectul e votat în unanimitate de Cameră și cu 41 voturi contra 5 de Senat (An. Iordache, *Legislația conservatoare și criza balcanică (1911–1913)*, în *op. cit.*, p. 439).

¹⁹ D.A.D., nr. 44, ședința din 22 februarie 1912, p. 872–885.

1. O nouă criză politică conservatoare

P.P. Carp ar fi putut rămâne în funcție până în ajunul crizei balcanice dacă nu ar fi intervenit „afacerea tramvaielor”. Cu ea guvernul este obligat să ducă lupta pe două fronturi: împotriva conservatorilor democrați și împotriva liberalilor, care acum nu se mai mulțumesc să sprijine numai pe Take Ionescu, ci intră nemijlocit în acțiunea de răsturnare. Afacerea tramvaielor, în primul rând o afacere liberală, nu era de prea mari proporții. Putea aduce însă o lovitură politică la adresa partidului advers. Conjunctura era nefavorabilă conservatorilor. Măsurile luate de ministrul Al. Marghiloman, sprijinit cu toată autoritatea de P.P. Carp*, se întorc în cele din urmă împotriva conservatorilor. Afacerea tramvaielor devine platforma opoziției pentru înlăturarea guvernului Carp. La 16 decembrie, după declarațiile lui Take Ionescu la Cameră și ale lui I.I.C. Brătianu la Senat, opoziția părăsește Parlamentul, motivându-și actul prin „neconstituționalitatea” noi legi**.

Coaliția liberalo-conservator-democrată mută lupta împotriva guvernului Carp în manifestațiile și întrunirile de la cluburi și din stradă. La începutul anului 1912 toate orașele țării — Bucureștiul în primul rând — cunosc violente agitații ale opoziției***. La 8 ianuarie se devastează localul clubului

* Prin legea votată la 16 și 17 decembrie 1911, Al. Marghiloman desființează statutele societății din 1909, înlocuindu-le cu altele, favorabile Primăriei Capitalei și nu acționarilor. La 27 și 28 noiembrie P.P. Carp ripostează violent lui I.I.C. Brătianu de pe poziția autorității morale pe care i-o dădea „o viață publică dezinteresată și o viață privată corectă” (aluzie la căsătoria doar de o lună a lui Brătianu la Ruginoasa), amenințând cu aplicarea „fierului roșu pe unele răni” (*D.S.*, nr. 10, ședința din 28 noiembrie 1911; *D.A.D.*, nr. 100 din 7 decembrie 1911). Atacul, altfel de mare efect, prilejuind lui Carp și un mare succes oratoric, era însă prea dur, pentru ca liberalii să-l uite.

** P.P. Carp însoțește această plecare cu usturătoare cuvinte: „Pe principii se fac revoluții, pe afaceri nu” (*D.A.D.*, nr. 16, ședința din 16 decembrie 1911, p. 275).

*** Vezi „La Roumanie”, „Acțiunea”, „Viitorul”, „Epoca”, „Conservatorul” din ianuarie—martie 1912.

conservator din București și poliția șarjează printre manifestanții din Piața Teatrului Național¹.

Conservatorii răspund organizând și ei întruniri și manifestații împotriva opoziției, situație mai rar întâlnită în uzuațele vieții politice moderne românești*. În același timp ei amenință cu dezvăluirea și a altor afaceri liberale privind petrolul, pescăriile și, mai grav, cu dezvăluirea represiunilor sângeroase ale guvernului liberal din 1907².

În noile condiții create prin înăsprirea raporturilor dintre partide, situația guvernului conservator devine și mai dificilă. Regele, din ce în ce mai nemulțumit de agitațiile opoziției, îndeamnă stăruitor la ieșirea din criza politică prin închegarea unei concentrări conservatoare. El însuși are numeroase convorbiri cu Take Ionescu, T. Maiorescu, P.P. Carp³, Em. Costinescu ș.a., încercând să stabilească bazele unei înțelegeri și

¹ *Vandalii*, în „Conservatorul“, an XII, nr. 6 din 10 ianuarie 1912; vezi „Viitorul“ an V, nr. 1408 din 10 ianuarie 1912. Referindu-se la aceste agitații, Declarația Comitetului Executiv al Partidului Social Democrat din decembrie 1911 ținea să se desolidarizeze de ele, ridicându-se împotriva confuziei ce se făcea între lupta socialiștilor contra legii Nenițescu și răsturnarea guvernului Carp. „P.S.D., se spunea în Declarație, combate deopotrivă toate partidele burgheze din țară, însă dacă ar fi să aleagă atunci *mai bine preferăm pe conservatori* (subl. ns.) și credem că ar fi o adevărată nenorocire pentru clasa proletară venirea acum la putere a partidului liberal“ („România Muncitoare“, an VII, nr. 79 din 11 dec. 1911). Considerând Partidul Conservator drept „partidul reacțiunii înmănușate“, T. Dragu completa această aserțiune cu precizarea că „sub conservatori e mai mult respect al libertății pentru garanțiile constituționale, mai multă cinste, mai multă umanitate chiar“. Sub ei „cetățeanu respiră, muncitorimea poate manifesta liber, se poate organiza pașnic“ („România Muncitoare“, nr. 29 din 15 aprilie 1912). O atare atitudine mai puțin critică la adresa conservatorilor era justificată în acel moment de „cazul Racovski“. Însuși Racovski o recunoaște (vezi articolul său *Conservatorii și mișcarea muncitorească*, în „România Muncitoare“, nr. 71 din 13 septembrie 1912).

* Vezi, de pildă, întrunirile de la Dacia și Eforie din 2 și 16 ianuarie 1912, în „Conservatorul“ nr. 3 și 12 din 4 și 17 ianuarie 1912.

² Vezi A.N.R., fond *Casa Regală*, dosar 6/1911–1912, f. 3–4; Al. Marghioman, *op. cit.*, vol. I, 1897–1915, p. 99–100, 103; D.A.D., nr. 39, ședința din 2 martie 1912.

³ Vezi A.N.R., fond *Casa Regală*, dosar 6/1911–1912, f. 1–11; T. Maiorescu, *op. cit.*, jurnal nr. 31, mss. 3665, f. 15, 18, 22, 25, 30, 36, 38, 46.

găsirea unei soluții. Barbu Știrbei este folosit ca mijlocitor între adversarii politici. În fapt Carol I nu avea în față decât trei soluții posibile de rezolvare a crizei, soluții pe care Take Ionescu i le înfățișează o dată cu punctul său de vedere asupra lor: un guvern liberal, un guvern conservator-democrat, în sfârșit, un cabinet de concentrare conservatoare. Prima ipoteză, în concepția regelui, ca și a lui Take Ionescu, nu era viabilă deoarece ea ar fi accentuat disidențele dintre conservatori până la dezorganizarea lor completă. Cea de a doua era cea dorită de Take Ionescu. El dădea asigurări că va guverna „cu înțelepciune și pașnic“, cu sprijinul liberalilor de a căror bunăvoință se putea bucura până la sfârșitul anului 1913*. Numai că această soluție nu era pe placul regelui care nu vedea în formațiunea conservator-democrată decât o disidență ce nu trebuia favorizată. Nu mai rămânea astfel decât a treia ipoteză, a unui guvern de concentrare conservatoare, sub președinția unui fruntaș conservator (Th. Rosetti, C. Olănescu ș.a.). Dar un guvern al concentrării conservatoare era greu de alcătuit. P.P. Carp, peste ale cărui puncte de vedere nu se putea trece cu ușurință, atâta timp cât era prim-ministru și șef al Partidului Conservator, nu accepta o concentrare decât în condițiile menținerii întregii sale legislații⁴. Pe de altă parte, opoziția liberală-takistă cerea tocmai retragerea noii legi a tramvaielor și scuze publice aduse familiei Brătianu⁵. Căutând un drum al concesiilor între cele două părți, Barbu Știrbei, însărcinat de rege ca mediator, constata ireductibilitatea pozițiilor⁶. P.P. Carp nu voia să accepte distrugerea propriei sale opere. I.I.C. Bră-

* Într-adevăr, în numele Comitetului Executiv al Partidului Național Liberal, Em. Costinescu îi declară regelui că dacă se dă guvernul lui Take Ionescu, ceea ce el și recomanda, Partidul Liberal „se angajează pentru doi ani cel puțin nu numai să nu-i facă greutăți, dar să-l susțină la nevoie contra atacurilor conservatorilor“. Punct de vedere pe care I.I.C. Brătianu se însărcina să-l confirme personal (vezi A.N.R., fond *Casa Regală*, dosar 6/1911-1912, f. 1-2).

⁴ *Ibidem*, f. 8; Al. Marghiloman, *op. cit.*, vol. I, 1897-1915, p. 93.

⁵ A.N.R., fond *Casa Regală*, dosar 6/1912, f. 6.

⁶ *Ibidem*, f. 7.

tianu căuta să-și îngenuncheze adversarul politic, întărindu-și autoritatea în propriul său partid. Take Ionescu avea tot interesul îndepărtării lui Carp și slăbirii poziției acestuia în Partidul Conservator, în vidul de putere creat el având de câștigat atât în formarea viitorului guvern, cât și în lupta pentru viitoarea șefie. De aceea și declara regelui că nu înțelege să colaboreze cu P.P. Carp „à aucun prix”⁷.

La începutul crizei, Carp are de partea sa, cel puțin aparent, pe toți frunțașii, inclusiv pe N. Filipescu, care în lupta declarată împotriva liberalilor îl sprijineau⁸. Dar în fața insistențelor repetate ale regelui de a se normaliza raporturile dintre partidele politice și de a se ajunge la o înțelegere cu Take Ionescu, această solidaritate se sfarmă repede. Sub pretextul, destul de plauzibil, că Partidul Conservator trebuie să rămână la putere, altfel pierzându-și prestigiul, practic fiecare dintre frunțașii conservatori caută să găsească, mai mult sau mai puțin pe cont propriu, o punte de înțelegere cu Take Ionescu și pe această bază să soluționeze criza politică*. De dragul puterii P.P. Carp e sacrificat. Până și T. Maiorescu, prietenul de o viață al lui Carp, și care în memoriile sale nota la 24 noiembrie că „*otium cum dignitate* e cu mult mai preferabil unei prezidențe ministeriale”⁹, prins în jocul pentru putere, acceptă propunerea regelui de a forma el un guvern conservator „de détente”¹⁰. Într-o atare conjunctură, când nu mai gă-

⁷ *Ibidem*, f. 6.

⁸ B.N.R., T. Maiorescu, *op. cit.*, mss. 3664, jurnal nr. 30, f. 88.

* Vezi convorbirile lui N. Filipescu, Gh. Gr. Cantacuzino, Th. Rosetti, C.C. Arion, Al. Marghiloman, T. Maiorescu, D. Nenițescu, I. Lahovari cu regele, cu Take Ionescu, Al. Bădărău, M. Pherekyde, Em. Costinescu, discuțiile interconservatoare, în T. Maiorescu, *op. cit.*, jurnal nr. 31, f. 2-46; Al. Marghiloman, *op. cit.*, vol. I, 1897-1915, p. 94-106; A.N.R., fond *Casa Regală*, dosar 1/1912.

⁹ T. Maiorescu, *op. cit.*, mss. 3664, jurnal nr. 30, f. 88.

¹⁰ La 7 ianuarie 1912, B. Știrbei constată faptul că T. Maiorescu acceptă un guvern de concentrare (din care el să nu lipsească) în vreme ce Carp nu era deloc grăbit să satisfacă dorința expresă a regelui de realizare a acestuia. (A.N.R., fond *Casa Regală*, dosar 6/1912, f. 7). În audiențele sale la rege, Maiorescu se declară întru totul de acord cu punctul de vedere regal, ceea ce îi

sește sprijin nici în propriul său guvern, chiar dacă majoritățile parlamentare îi rămăseseră încă fidele, P.P. Carp se vede silit să fie mai concesiv și să încerce el însuși să realizeze o înțelegere cu Take Ionescu și o împăcare cu I.I.C. Brătianu. Nici una din încercări nu reușește. Concesiile lui Carp se opreau înainte de a începe, iar Take Ionescu și I.I.C. Brătianu nu-l voiau pe Carp.

Între timp, la 16 martie 1912, Curtea de Casație respinge recursul lui Al. Marghiloman. Implicit legea lui privind statutele Societății de tramvaie e considerată neconstituțională¹¹.

Hotărârea Curții de Casație oferă prilejul ieșirii din criză. „Afacerea tramvaielor“, cu dezlănțuirea ei de pasiuni politice și mai ales cu deznodământul ei, a lovit grav în Partidul Conservator, îndeosebi în junimiști, și i-au adus însemnate prejudicii organizatorice.

întărește poziția, asigurându-i încrederea lui Carol (vezi T. Maiorescu, *op. cit.*, jurnal nr. 31, mss. 3665, f. 2-47).

¹¹ Al. Marghiloman, *op. cit.*, vol. I, 1897-1915, p. 106.

2. Un guvern „de détente“

La 28 martie regele Carol semnează decretul de numire a guvernului Maiorescu. Locul lui Carp, Marghiloman și Filipescu, „les bêtes noires“ ale trecutului minister, este luat de Th. Rosetti, gen. Argetoianu și Er. Pangrati¹. În aceeași zi, Take Ionescu trimite ziarelor sale o notă în care afirmă că „noul cabinet e o bătaie de joc“, arătându-și clar nemulțumirea pentru o soluție de compromis care îi amâna venirea la putere².

În rândurile Partidului Conservator soluția unei guvernări Titu Maiorescu a stârnit pentru mulți o nedumerire. C. Olănescu, președintele Camerei, crede noul guvern o operă a Cantacuzinilor, ce nu-l voiesc pe Carp și o neizbândă a Partidului Conservator³. M. Deșliu, I. Mitilineu și S. Mehedinți, nevăzându-se cuprinși nici în acest guvern, îl întâmpină cu „amărăciune“ și neîncredere. La fel B. Delavrancea și D. Greceanu pe care combinația Maiorescu îi ocolește⁴.

Guvernul Maiorescu se prezintă în fața Camerei la 2 aprilie 1912 nu ca unul nou, ci ca „o modificare“ a celui dinainte și este acceptat după ce Marghiloman și Carp (acesta din urmă putea să-l răstoarne căci avea majoritățile parlamentare de partea lui, ceea ce ar fi însemnat retragerea Partidului Conservator de la putere) îl sprijină⁵.

Noul minister rămânea însă pe o poziție șubredă. Era slab nu atât prin lipsa de valoare a componentilor săi, cât prin lipsa

¹ *Noul ministeriu*, în „Conservatorul“, an XII, nr. 70 din 30 martie 1912 (înlocuit e și B. Delavrancea).

² „Acțiunea“, an XI, nr. 2671 din 30 martie 1912.

³ T. Maiorescu, *op. cit.*, mss. 3665, f. 58–61.

⁴ *Ibidem*.

⁵ D.A.D., nr. 63 și 64, sesiunea ordinară prelungită, ședința din 2 și 3 aprilie 1912, p. 1609–1610, 1621–1623. „În definitiv primul hop trecut“, notează Maiorescu, după ce și la întrunirea majorităților parlamentare conservatoare i se acordă încredere (T. Maiorescu, *op. cit.*, f. 63).

de bază politică*. Era un minister conservator, dar în același timp nu reprezenta Partidul Conservator, fiind numai acceptat de acesta. Practic el reprezenta numai voința regală și o soluție de compromis.

Acest guvern avea datoria să închidă conflictul dintre conservatori și liberali pe marginea Societății de tramvaie. Rezolvarea însă vine de la sine prin mutarea diferendului în competența organelor de justiție, după dorința liberalilor**.

Sinuoașă și foarte complicată era cea de a doua sarcină pe care guvernul Maiorescu și-o propune, aceea a realizării concentrării conservatoare. Se cerea găsirea unui răspuns la întrebarea: înțelegerea asupra unei simple colaborări la guvern a celor două partide sau refacerea unității organizatorice conservatoare prin unificarea lor? Odată găsit răspunsul apărea îndată altă întrebare: concentrarea sau colaborarea să se facă cu sau fără P.P. Carp? Mai departe, care urma să fie situația lui Al. Marghiloman și N. Filipescu? În sfârșit, sub ce modalitate practică să se formeze noul guvern? Tratatativele sunt lungi și dificile, cu schimbări de atitudini și argumente de o parte și alta, adesea pe muchie de cuțit⁶. Până la urmă nu se realizează decât o colaborare la guvern, cu toate că s-a discutat mult și despre unificarea celor două partide, pentru că de ambele părți a plutit neîncrederea și nu s-a putut ajunge la un punct de vedere comun asupra șefiei eventualului partid unificat***.

* „Nu aveți autoritatea cuvenită” — îi apostrofa I.C. Grădișteanu pe noii miniștri, pentru că nu puteau vorbi în numele Partidului Conservator (*D.A.D.*, nr. 64, ședința din 3 aprilie 1912, p. 1623).

** Nu ne oprim aici asupra altor aspecte referitoare la afacerea tramvaielor, ele necăzând în sfera problematicei propuse. Mai menționăm doar faptul că Primăria Capitalei, care se bucura de autonomie și în fruntea căreia se afla C. Dobrescu, partizan al lui Carp, a încercat să târăgâneze soluționarea spre nemulțumirea lui Take Ionescu ce lega colaborarea sa de satisfacerea cererilor liberale.

⁶ Vezi, pe larg, desfășurarea lor la B.A.R., secția mss., fond *Titu Maiorescu*, mss. 3665, f. 58–167 (în însemnările lui T. Maiorescu, sursă de primă mână pentru subiectul în cauză); vezi și Al. Marghiloman, *op. cit.*, vol. I, 1897–1915, p. 115–128.

*** Take Ionescu cere să fie vicepreședinte, redevenind Gh. Gr. Cantacuzino președinte. Aceasta înseamnă însă eliminarea lui N. Filipescu, Al. Marghi-

Tratativele pentru noua combinație ministerială, în cea mai mare parte, îl ocolesc pe Carp. Atunci când încearcă și P.P. Carp să preia conducerea discuțiilor, la sfârșitul lui aprilie, când se credea că viitorul guvern va fi în mai 1912 și nu la sfârșitul lui septembrie, nu ajunge la nici un rezultat, căci „nimeni nu voia să ajungă“, cum bine remarca N. Iorga⁷. Insistențele lui Al. Marghiloman și la început ale lui N. Filipescu pe lângă liberali și takişti în favoarea lui Carp rămân infructuoase. La 6 octombrie 1912, în adunarea a 14 fruntași conservatori la Gh. Gr. Cantacuzino acasă, P.P. Carp cere retragerea partidului de la guvern. Dar nu e sprijinit decât de gen. Argetoianu și D. Greceanu, ambii fără influență însemnată⁸. Era pentru a doua oară în decursul aceleiași an când, de dragul puterii, Partidul Conservator își sacrifică șeful, nedorit în special de rege, care prefera de principal consilier un om politic supus voinței sale, cum era T. Maiorescu, în locul autoritarului Carp*. Departe de a fi „bloc de granit“, cum îl numea ziarul „Conservatorul“⁹, Partidul Conservator se dovedea acum a fi o organizație politică lipsită de coeziune, supusă ambițiilor membrilor săi influenți și lesne de manevrat de către Coroană.

loman, T. Maiorescu, I. Lahovari care și ei aspirau la șefie. În același timp o contopire a celor două partide însemna mai mult sau mai puțin renunțarea din partea conservatorilor democrați la programul lor, cu alte cuvinte, renunțarea la înseși ideile pe temelia cărora se născuseră ca organizație politică separată. Take Ionescu ar fi acceptat să renunțe căci îl preocupa mai mult șefia Partidului Conservator, decât un program mai democratic (i-o spune lui T. Maiorescu), dar mulți din adepții săi, care și așa nu priveau favorabil o alianță cu conservatorii, l-ar fi părăsit pentru liberali. De aceea, în octombrie 1912, șeful conservator democrat nu mai cere contopire, ci numai coaliție la guvern.

⁷ N. Iorga, *Histoire des Roumains...*, vol. X, București, 1939, p. 380.

⁸ T. Maiorescu, *op. cit.*, f. 161; Al. Marghiloman, *op. cit.*, p. 124-125.

* Lui N. Filipescu, regele Carol îi spunea că „niciodată nu s-a simțit mai puțin rege decât în timpul guvernării lui Carp“ (T. Maiorescu, *op. cit.*, f. 119).

⁹ *Secretul puterii*, în „Conservatorul“, an XII, nr. 164 din 26 iulie 1912.

3. O „hibridă” coaliție guvernamentală

În sfârșit, la 13 octombrie 1912, T. Maiorescu poate spune regelui că noul guvern „este acum asigurat”, iar a doua zi noii miniștri: Take Ionescu (Interne), C. Dissescu (Culte), Al. Bădăraș (Lucrări Publice), N. Xenopol (Industria și Comerț) din Partidul Conservator Democrat și T. Maiorescu (prim-ministru și Externe), Al. Marghiloman (Finanțe), N. Filipescu (Domenii) și M. Cantacuzino (Justiție) din Partidul Conservator, plus gen. Hârjeu (Război) neutru — depun jurământul¹.

După atâta „tevatură politică”, guvernul de colaborare prinsese ființă. Este de presupus însă că fără intervenția crizei balcanice și deosebita insistență a regelui Carol de a avea un guvern puternic cât mai repede cu putință* ministerul Maiorescu—Take Ionescu nu s-ar fi format în octombrie 1912 și poate nu s-ar fi format deloc, între cele două partide conservatoare existând — și perioada de guvernare a dovedit-o — numeroase puncte de vedere deosebite și rivalități care, toate, nu puteau fi împăcate². Carol I ținea să aibă un minister conservator deoarece avea mai mare încredere în orientarea externă a acestui partid decât în a celui liberal (acum cu un nou lider) și, cum nu se știa unde va duce criza balcanică, prefera să aibă consilieri mai apropiați vederilor lui. În plus, ca un motiv de natură internă, se temea, cum credea C.C. Arion,

¹ T. Maiorescu, *op. cit.*, f. 168; *Constituirea noului guvern*, în „Conservatorul”, nr. 228 din 15 octombrie 1912.

* În Consiliul de Miniștri de la 22 septembrie, Carol „îi ordonă” lui T. Maiorescu să se înțeleagă cât mai repede cu Take Ionescu asupra noului guvern luând în considerare „grava situație externă care trebuie să înlăture micimile personale”. El nu ezită să amenințe, mai ales pe conservatorii potrivnici concesiilor către tahiști, cu un guvern I.I.C. Brătianu—Take Ionescu (T. Maiorescu, *op. cit.*, f. 148–149).

² În mijlocul tratativelor, la 22 septembrie 1912, T. Maiorescu își dă demisia motivând cu vârsta înaintată, dar în realitate era greutatea de a se ajunge la o înțelegere cu Take Ionescu (A.N.R., fond *Casa Regală*, dosar 3/1912, f. 1).

de o prea mare putere a liberalilor reveniți la guvernare și, totodată, de o destrămare accentuată a conservatorilor³.

Noul guvern nu era însă ceea ce se putea nimeni „un guvern tare“. Era „hibrid din naștere“ — cum scria C. Xenii, căci reprezenta două curente și două ambiții contradictorii⁴. Partidele coalizate erau nemulțumite unul de celălalt, deoarece fiecare trebuia să facă concesii, puterea neapartenând dominant nici unuia⁵. Și într-un partid și în celălalt constituirea guvernului trezește nemulțumirea unor fruntași care se văd lăsați deoparte la împărțirea portofoliilor ministeriale.

Mai mari dezacorduri se nasc cu prilejul alegerilor pentru noul Parlament din 8–16 noiembrie 1912. Potrivit înțelegerii anterioare venirii la guvern, cele două formațiuni urmau să aibă un număr egal de parlamentari (31 sau 33 de locuri fiind cedate liberalilor). Faptul presupunea de la început „sacrificii“, cum se exprima presa vremii, pentru ambele partide. La întrunirea de la Clubul conservator-democrat din București, Take Ionescu, exprimându-și regretul că partidul său n-a ocupat decât jumătate din guvern, deși ar fi fost în stare să ia singur puterea, recunoștea că în aceste condiții „legitimile dv. aspirațiuni se reduc“ și că „îmi va fi cu neputință să nu comit nedreptăți“. Pentru a evita certurile locale — în cele mai multe județe adversarii politici de ieri, azi coalizați, suspectându-se reciproc și înțelegându-se cu mare greutate — cele două partide hotărâsc ca pe lista comună, guvernamentală, să figureze numai candidații propuși de cele două comitete executive*. Se

³ Al. Marghiloman, *op. cit.*, f. 12.

⁴ C. Xenii, *op. cit.*, p. 234. În dezbaterile răspunsului la mesajul Tronului, N. Flea, fost conservator democrat, trecut după 1910 la conservatori, în practică rămas însă independent, consideră guvernul „o înjghebare“ între un șef de partid, Take Ionescu, și un „anonim“, Maiorescu, acesta din urmă prim-ministru „în contra voinții și în contra ideii șefului Partidului Conservator“ și care „nu reprezintă nici pe șef și nici nu este pus în locul șefului“ (*D.A.D.*, nr. 214, sesiunea ordinară 1912–1913, ședința din 15 decembrie 1912, p. 65–67).

⁵ Vezi și articolul lui N. Iorga, „Un «mare ministeriu»“ în „Neamul românesc“, an VII, nr. 119, din 19 octombrie 1912, p. 2029–2030).

* „Orice alte candidaturi, fie de conservatori, fie de conservatori-democrați — anunțau ziarele oficiale — sunt candidaturi care sub nici un pretext nu

anulau astfel orice libertăți de mișcare ale organizațiilor locale. Această hotărâre fusese cerută de conservatorii democrați pentru a putea înlătura pe adepții lui P.P. Carp din viitoarele Camere*. Anihilarea inițiativelor locale determină, pe de altă parte, prezența în aceste alegeri a multor candidați independenți, care în realitate nu erau decât nemulțumiți ai celor două partide conservatoare. Unii dintre acești candidați sunt sprijiniți pe sub mână de N. Filipescu, căruia D. Greceanu, de la Iași⁶, îi scria „că ar fi mai bine să provoace căderea guvernului“. Alții sunt ajutați de liberali pentru a fi atrași în rândurile lor.

Desfășurate în atare împrejurări, alegerile dau, firește, majoritatea necesară guvernului de colaborare. Conservatorii democrați obțin 84 de locuri în Cameră și 40 la Senat. Conservatorii: 63 în Cameră și 46 în Senat. Agitațiile politice din partea opoziției au lipsit din cauza situației externe (începuse deja primul război balcanic). Liberalii, exploatând nemulțumirile, care „fatal trebuiau să se producă în sânul celor două partide în colaborare din cauza sacrificiilor ce și-au impus“, reușesc să introducă în Parlament cu mult mai mulți deputați și senatori decât li se oferiseră (59 obțin în total). Ei aduc numai în Cameră 35 de reprezentanți, adică dublu față de numărul făgăduit de guvern⁷. Acest rezultat a sporit o dată în plus nemulțumirile, îndeosebi ale conservatorilor, față de Take Ionescu, ministru de Interne, considerat înțeles cu liberalii și făcând jocul acestora**. Guvernul nu debutează fericit nici

pot fi considerate ca reprezentând Partidul Conservator sau Partidul Conservator Democrat. Acest lucru trebuie să se știe pentru lămurirea situației electorale (vezi „Conservatorul“, nr. 245 din 6 noiembrie 1912).

* Cantacuzinii profită pentru a introduce partizani de ai lor în noul Parlament (vezi T. Maiorescu, *op. cit.*, f. 178).

⁶ Vezi B.A.R., secția mss., fond T. Maiorescu, mss. 3666, f. 3.

⁷ Vezi „Conservatorul“ nr. 248, 250, 251, 253 din 10–16 noiembrie 1912.

** Ziarul Cantacuzinilor sfătuia pe toți conservatorii să nu-și mai arate unii altora „micile noastre nemulțumiri“ din moment ce „conducătorii partidului au găsit cu cale să colaboreze cu adversarii din ajun“ (*Idem*, nr. 253 din 16 noiembrie 1912).

chiar prin componența lui, N. Filipescu manifestându-se de la început ca anticonservator-democrat, și încercând să ralieze cât mai mulți conservatori în sprijinul atitudinii lui⁸.

Acțiunea lui N. Filipescu din sânul guvernului se întâlnea cu aceea a prietenilor lui P.P. Carp din afara lui. La 21 octombrie, la Craiova, aceștia organizează o întrunire deplângând retragerea lui Carp „ca pe un eveniment dureros“ și, în telegrama trimisă „uitatului“ de la Țibănești, M. Seulescu scria: „ai fost, ești și vei fi, cât timp providența te va ține, șef al Partidului Conservator“. Activitatea partizanilor lui Carp, după credința lui Marghiloman, era convergentă cu a lui N. Filipescu⁹. Costache Lupu, alt adept al lui Carp, căuta să-l determine și pe Marghiloman să renunțe la portofoliul ministerial și să rămână „un particular“¹⁰.

În noul Parlament atmosfera era încărcată, reprezentanții celor două partide conservatoare apărând în chip vizibil separați unii de alții. În plus, atitudinea ostilă a lui P.P. Carp față de guvernul de colaborare determină împărțirea parlamentarilor conservatori în procarpiști și progubernamentali. Vechii conservatori, până atunci potrivnici mai mult sau mai puțin lui P.P. Carp, trec acum în bună parte alături de el (I. Grădișteanu, de pildă).

Dacă nu era la mijloc criza externă* care să oblige la o conjugare a eforturilor e de presupus că viața guvernului T. Maiorescu—Take Ionescu ar fi fost mult mai scurtă. Numai că și

⁸ „Griji pentru Partidul Conservator din cauza incoerenței lui N. Filipescu“, notează T. Maiorescu la 20 noiembrie 1912.

⁹ Al. Marghiloman, *op. cit.*, p. 134.

¹⁰ A.N.R., fond Al. Marghiloman, dosar 238, f. 1–2. Același Costache Lupu se declara cu totul nemulțumit de „acțiunile takistilor în județe, care, profitând de prezența lui Take Ionescu la Ministerul de Interne, numeau primarii ce le conveneau (vezi și B.A.R., secția mss., nr. 12776, *Correspondența Al. Marghiloman—Costache Lupu*, scrisoarea din 30 decembrie 1912. Aici Al. Marghiloman vorbea de „obrazniciile takiste ale secăturilor din județ“).

* Nu ne preocupăm în lucrarea de față nici de poziția României față de conflictul balcanic, nici de acțiunile ei ce duc până la urmă la participarea la cel de-al doilea război balcanic și la pacea de la București (vezi, pe larg, Gh. Zbucnea, *op. cit.*).

chestiunea externă, în conjunctura internă încărcată de contradicții, devine un cal de bătaie în acțiunea forțelor politice, motiv sau pretext pentru a justifica, față de ea, interesul politic propriu. În guvern, conducerea politicii externe o avea Maiorescu, dar în acțiunea sa el trebuia să se consulte cu Take Ionescu, potrivit înțelegerii prealabile constituirii colaborării și dorinței regelui. Firește, activitatea celor doi miniștri era subordonată lui Carol I, ce se considera, și în fapt era, factorul principal al orientării politicii externe a României. Între cei trei nu a existat totdeauna o convergență de păreri și acțiuni. În vreme ce T. Maiorescu joacă totul pe cartea regelui, cu multă abilitate, Take Ionescu joacă cel mai adesea o carte proprie. Temându-se de un conflict european în care România s-ar fi găsit alături de Austro-Ungaria, el nu dorea un război cu Bulgaria și s-a străduit foarte mult să obțină concesii teritoriale în Dobrogea fără folosirea armelor. Dar dacă atitudinea lui Take Ionescu nu determină mari divergențe cu T. Maiorescu, ea e folosită drept platformă de luptă în contra conservatorilor democrați de către N. Filipescu (și într-o oarecare măsură de Al. Marghiloman și Cantacuzini) și de adepții lui Carp. N. Filipescu, temperament ușor de aprins, pornește o vie campanie printre conservatori împotriva lui Take Ionescu¹¹. De șapte ori își dă el demisia din guvern (și tot de atâtea ori este convins de T. Maiorescu sau de Al. Marghiloman să renunțe), creând o stare de nesiguranță și slăbind poziția guvernului de colaborare. La 30 martie 1913, el îl determină pe M. Vlădescu și M. Seulescu, vicepreședinți ai Camerei, să demisioneze în urma votării indigenatului lui E. Fagure (prieten al lui Take Ionescu). În sfârșit, la 2 aprilie 1913 demisia lui Filipescu este primită, în locul lui venind C.C. Arion. Numaidecât, dezlegat de obligațiile ministeriale, prin cele două ziare ale lui, „Epoca” și „Presa”, va dezlanțui o violentă campanie împotriva takiştilor, viu întreținută până la căderea guvernului.

¹¹ Lui Marghiloman îi declară la 7 februarie 1913 că vrea „să înceapă acțiunea de moarte contra lui Take Ionescu” (Al. Marghiloman, *op. cit.*, p. 151).

4. „Criza de șefie“ din Partidul Conservator

Dacă demisia lui Filipescu nu provoacă o criză de guvern, acțiunile lui Carp și ale adepților săi sunt gata să-l răstoarne. Într-adevăr, după formarea guvernului de colaborare situația politică a lui Carp rămăsese cel puțin „ciudată“¹. El era încă șef al Partidului Conservator, dar șefia lui era numai nominală; nu mai era șef de fapt, dar succesorul lui nu era încă desemnat. La 3 decembrie 1912, Carp își dădea demisia „nemotivată“ din Cameră².

Printre conservatori se observă o mișcare, la început foarte discretă, de a reda șefului detronat o autoritate reală. La Iași, V. Arion, acum și președinte al „Ligii culturale“, adună în jurul său pe nemulțumiții de pe urma constituirii guvernului de colaborare și editează ziarul „Cuvântul“, pronunțându-se pentru întoarcerea lui Carp și considerând de „ingrați“, „răzvrătitori“ pe conservatorii care au acceptat colaborarea. Ei sunt sprijiniți de D. Greceanu, șeful organizației conservatoare ieșene, ocolit de noua combinație ministerială³. La București parlamentarii carpiști, animați de M. Deșliu, P. Missir, C. Olănescu, se țin de conciliabule, „agape“ cum le numea presa vremii, toate cu scopul mărturisit de a tranșa criza Partidului Conservator în favoarea lui Carp. La Craiova, la 13 ianuarie 1913, M. Seulescu și G. Știrbei (acesta din urmă prieten al lui Marghiloman) organizează o întrunire de combatere a politicii externe a guvernului și trimit o moțiune de încredere lui P.P. Carp⁴. Aceste „zvârcoliri ale opoziției“, astfel definite de Maiorescu⁵, tindeau să vatăme autoritatea guvernului de colaborare. Ele sunt amplificate de de presa liberală pentru a provoca noi spărturi în rândurile conservatorilor. Conservatorii

¹ Șefia d-lui Carp, în „Adevărul“, an XXVI, nr. 8445 din 17 martie 1913.

² D.A.D., nr. 6, ședința din 4 decembrie 1912, p. 28–30.

³ Vezi „Cuvântul“, an I, ianuarie—iunie 1913.

⁴ B.A.R., secția mss., fond Titu Maiorescu, mss. 3666, f. 50.

⁵ T. Maiorescu, *op. cit.*, jurnal nr. 32, f. 20.

democrați, la cererea lui Take Ionescu, se țin, pe cât cu putință, deoparte⁶. Acțiunile în favoarea lui Carp sporesc amenințător după moartea lui Gh. Gr. Cantacuzino la 23 martie 1913, care sprijinise substanțial guvernul colaborării. El voia să reia șefia conservatoare după retragerea acceptată a lui Carp*. Prin moartea lui, ce lăsau vacante atât funcția de președinte al Clubului Conservator Central din București, cât și pe aceea de președinte al Senatului, din punct de vedere organizatoric, mai ales, situația Partidului Conservator devine foarte complicată. Guvernul reușește cu greu să aleagă pe înlocuitorul lui Cantacuzino la Senat în persoana lui Th. Rosetti (aceasta primește cu multe rezerve, declarând chiar că nu aprobă întru totul politica guvernului!!) și numai după o „cam violentă vorbă” a lui Maiorescu⁷. Și mai grea e alegerea unui președinte al Clubului bucureștean care, potrivit uzanței, trebuia să fie președintele partidului (schimbarea survenită în 1908 fiind doar o soluție de moment). Deci P.P. Carp? Dar cum putea fi ales Carp aflat în divergență cu fruntașii conservatori din guvern și cu susținătorii lor? La 26, 27, 29 martie, zile „din cele grele de criză politică”, cum le numește T. Maiorescu, foștii și actualii miniștri conservatori se întrunesc pentru a da o soluție. C. Olănescu, D. Greceanu și chiar C.C. Arion pun toți pe Carp înainte. Marghiloman, care prin acceptarea sa de a fi ministru în guvernul Maiorescu se desprinsese de Carp, intervine energic și determină alegerea lui I. Lahovari ca președinte și a lui M. Cantacuzino și M. Deșliu ca vicepreședinți, în locul lui C. Olănescu, demisionat⁸.

⁶ „Nu discutăm nici măcar asupra probabilității fuziunii, fiindcă n-o întrevădem și fiindcă șeful nostru nu încetează de a fi preocupat exclusiv de chestiunea externă”, declara un fruntaș takist (*Criza șefiei conservatoare*, în „Adevărul”, an XXVI, nr. 8457 din 30 martie 1913).

* La 17 martie 1913, T. Maiorescu se înțelese cu Al. Marghiloman ca după rezolvarea crizei externe, „să aclamăm șef al partidului pe Gh. Gr. Cantacuzino” (T. Maiorescu, *op. cit.*, mss. 3666, f. 91).

⁷ T. Maiorescu, *op. cit.*, mss. 3666, f. 96. La Senat trebuia să fie ales un președinte conservator și nu conservator-democrat, invers decât la Cameră, unde era takistul Cantacuzino-Pășcanu.

⁸ *Ibidem*, f. 96-98.

În conciliabulele conservatoare restrânse se aduce în discuție și problema șefiei partidului. Neoficial, după retragerea lui Carp, locul șefului era ținut de Gh. Gr. Cantacuzino. Dar după moartea acestuia, Carp rămânând în umbră, cine era chemat să gireze șefia? I. Lahovari n-avea autoritatea și influența necesare. T. Maiorescu, Al. Marghiloman și F. Filipescu erau cei mai puternici frunțași conservatori, dar în acel moment nici unul nu putea prelua șefia pe care s-o exercite cu tărie și hotărâre. De aceea o decizie în privința șefiei e amânată, urmând ca locul ei să fie ținut de cei patru miniștri conservatori din guvern, până după rezolvarea crizei externe. Amânarea, soluție impusă de momentul respectiv, era încă o dovadă, peste atâtea altele, multe și notorii, că Partidul Conservator era lipsit de disciplină și măcinat de rivalități.

Criza Partidului Conservator nu ia sfârșit odată trecut momentul dispariției lui Gh. Gr. Cantacuzino. Dimpotrivă, ea cunoaște în aprilie 1913 faza cea mai dificilă. Este momentul când însuși Carp intră în joc. Când nu era de așteptat (țara se afla în fața unor acute probleme de politică externă), P.P. Carp convoacă Congresul Partidului Conservator pentru 25 aprilie 1913*. Conservatorii guvernamentali își iau îndată măsurile de siguranță⁹. La 24 aprilie Maiorescu convoacă majoritățile parlamentare conservatoare și le cere să nu participe la congres, deoarece convocarea lui e inoportună, cu atât mai mult cu cât aici se vor discuta chestiuni de politică externă**, or asemenea chestiuni se pot discuta numai în Parlament¹⁰. Totodată, con-

* Normal Congresul nu putea fi convocat decât de Comitetul Executiv al partidului, dar aici Carp avea minoritate, de aceea trece peste o chestiune de formă.

⁹ T. Maiorescu, *op. cit.*, jurnal 33, f. 10.

** Carp dăduse un interviu ziarului „Frankfurter Zeitung” în care declara că îi cheamă pe conservatori pentru a-i întreba dacă aprobă sau nu protocolul de la Petersburg (*Declarația d-lui P.P. Carp*, în „Adevărul”, nr. 8481 din 25 aprilie 1913).

¹⁰ *Consfătuirea majorităților conservatoare*, în „Conservatorul”, an XIII, nr. 91 din 27 aprilie 1913; vezi și „Adevărul”, nr. 8382 din 26 aprilie 1913; vezi B.A.R., secția mss., fond Titu Maiorescu, mss. 3667, f. 13-14.

servatorii din guvern se asigură, prin Take Ionescu, că liberalii nu vor vrea să vină la putere tocmai acum, fapt ce ar fi întărit situația lui N. Filipescu—P.P. Carp¹¹. De asemenea, se asigură de sprijinul regelui¹². Astfel acțiunea carpiștilor era condamnată insuccesului.

„Faimosul congres“, cum îl numește Maiorescu cu ironie, ține o singură ședință de o oră la 25 aprilie 1913 la Clubul conservator din București. Participarea nu e deloc masivă. Pe lângă conservatorii cunoscuți pentru simpatia lor față de Carp, sala clubului era plină mai ales de aderenți din București ai lui N. Filipescu. Într-un discurs frumos, cu un conținut precis și clar, trădând ca de obicei o personalitate puternică, P.P. Carp cere, pentru a relua șefia efectivă a Partidului Conservator, refuzarea mediației marilor puteri de la Petersburg (prin care României i se ceda un mic teritoriu în sudul Dobrogei) și denunțarea colaborării cu Take Ionescu. Cu alte cuvinte retragerea guvernului¹³. Cei prezenți ovaționează apoi o moțiune de încredere în Carp și în ideile sale.

În condițiile date discursul lui P.P. Carp n-a avut nici un efect vizibil. Regele continuă să-și manifeste toată încrederea în T. Maiorescu*. Moțiunea de încredere în guvernul Maiorescu, citită la Cameră de D. Greceanu, obține 85 de voturi pentru, 17 împotrivă (15 liberali, plus N. Flea și I.C. Grădișteanu) și 16 abțineri (6 miniștri deputați și 10 carpiști și filipescani)¹⁴.

O nouă încercare a lui Carp de a tulbura apele ministeriale rămâne fără efect direct. Pentru 10 mai 1913 el invită pe toți deputații și senatorii conservatori la C. Olănescu și le cere să se pronunțe asupra moțiunii Congresului de la 25 aprilie. Pre-

¹¹ T. Maiorescu, *op. cit.*, mss. 3667, f. 14.

¹² *Ibidem*, f. 13.

¹³ *Congresul de la Clubul conservator*, în „Adevărul“ nr. 8482 din 26 aprilie 1913; „Epoca“ din 26 aprilie 1913.

* „Regele cu mine ca înainte“, nota el la 27 aprilie 1913 (T. Maiorescu, *op. cit.*, jurnal nr. 33, f. 16).

¹⁴ D.A.D., nr. 63, ședința din 29 aprilie 1913, p. 1563–1568, 1571.

zenți, Al. Marghiloman, C.C. Arion, M. Cantacuzino, mai „slabi de înger”, cum îi numește T. Maiorescu*, solicită lui Carp amânarea unei pronunții dat fiind complicata chestiune externă. N. Filipescu, V. Arion, C. Olănescu sprijină poziția lui Carp, dar întrunirea se termină fără a se lua nici o hotărâre¹⁵. În consecință, la 12 mai 1913 P.P. Carp declară că se retrage definitiv în viața privată, iar N. Filipescu îl imită, retrăgându-se din Cameră**. Ca ecouri ale campaniei P.P. Carp, N. Filipescu, C. Olănescu, îndreptată împotriva conservatorilor guvernamentali, la 16 mai în Cameră, M. Seulescu, susținut de J. Miclescu, acesta din urmă atacând și pe rege, combat aspru guvernul și primirea Protocolului de la Petersburg, ceea ce oferă lui Maiorescu prilejul unei replici aplaudate și unui nou succes. Și tot ca ecou, la 18 mai V. Arion și dr. Gianni își dau demisia din Parlament.

Întreaga campanie a carpiștilor și filipescanilor contra conservatorilor guvernamentali se termină astfel cu victoria celor din urmă, dar cu încă o lovitură dată Partidului Conservator, ca forță politică a României moderne. Având încrederea regelui, guvernul se poate menține. Partidul Conservator însă, din punct de vedere organizatoric mai ales, iese din această criză foarte slăbit, dovedindu-și lipsa de coeziune, lipsa de organizare și o adâncă frământare a rândurilor sale¹⁶. „Sciziunea” adeptilor lui Carp și Filipescu în 1913, începută încă în 1912, nu avea importanța celei din 1908; dar evidenția încă o dată că puterea de rezistență în cadrul organizat al aceleiași formațiuni politice era aproape inexistentă. Practic, nu putem vorbi de o ieșire din criză nici măcar pentru moment. Retragera lui Carp se anunța acum definitivă. La 29 mai, la ședința Comite-

* „Eu chemat printre mulți, nu alfabetic. Am scris «văzut» dar n-am iscalit” — notează T. Maiorescu în memoriile sale (T. Maiorescu, *op. cit.*, f. 23).

¹⁵ *Ibidem*, f. 27; vezi și „Adevărul” nr. 8498 din 12 mai 1913.

** După această întrunire Carp își dă demisia și în scris lui I. Lahovari, președintele Clubului (C. Bacalbașa, *op. cit.*, vol. IV, p. 139).

¹⁶ „Le parti conservateur est foutu”, declara N. Filipescu la întrunirea de la 12 mai 1913.

tului Executiv al Partidului Conservator, după lungi discuții, ea e primită cu 14 voturi, trei abțineri și trei împotriviri*. Se votează, apoi, împotriva V. Arion și cu abținerea lui J. Miclescu, N. Șoimescu și Er. Pangrati, delegarea celor patru miniștri conservatori de a reprezenta Partidul Conservator până la o altă hotărâre (I. Lahovari refuză să fie al cincilea delegat)¹⁷. Măsurile luate, ca și mai înainte amânau o rezolvare. Împotriva lor, dintre fruntașii conservatori, protestează N. Filipescu și C. Olănescu, participanți la ședința Comitetului Executiv. Ultimul trimite la toate organizațiile conservatoare circulare, condamnând noua conducere**. Pentru a contracara aceste acțiuni și a întări legitimitatea comitetului de conducere, miniștrii conservatori hotărăsc să convoace rând pe rând pe deputații și senatorii conservatori în consfătuiri restrânse¹⁸. În iunie 1913 se țin patru astfel de consfătuiri inițiate mai ales de Al. Marghiloman. Rezultatul lor e înfrângerea treptată a împotrivirilor, fie și în aparență, și acceptarea faptului săvârșit¹⁹.

Retragerea lui Carp și izolarea politică a lui N. Filipescu*** reactualizează și concentrarea celor două partide conservatoa-

* Votează pentru: I. Lahovari, I. Negruzzi, Gr. Cantacuzino, B. Delavrancea, D. Nenițescu, M. Rahtivan, D. Greceanu, M. Dobrescu, M. Seulescu, M. Vlădescu (cei doi din urmă prieteni ai lui Carp, atrași de Marghiloman) și cei patru miniștri în funcțiune; împotriva: V. Arion, Er. Pangrati, N. Voinescu; se abțin: J. Miclescu, Em. Antonescu și C. Cantacuzino-Pășcanu (Vezi B.A.R., secția mss., fond *Titu Maiorescu*, mss. 3667, f. 48-49).

¹⁷ *Ibidem*, f. 39, 45. Se adoptă formula de „comitet permanent” și nu de „comitet provizoriu” (cu toate că aceasta era în fapt), pentru a nu presupune unii că adevăratul șef ar fi Take Ionescu.

** Vezi *Protestarea Partidului Conservator*, în A.N.R., fond *C. Meissner*, dosar V/103, f. 12 (Se arată aici că acest comitet n-avea căderea de a înlocui pe șeful partidului, care e Carp. Numai el putea hotărî în privința conservatorilor și îi putea conduce).

¹⁸ *Ibidem*, f. 54.

¹⁹ *Ibidem*, f. 57-58, 62-68.

*** Pe lângă poziția diferită în problema externă, adepții lui N. Filipescu nu acceptau nici noua organizare a partidului împotriva căreia, în iunie 1913, întocmeau o moțiune, cerând conservatorilor din Capitală și din provincie s-o iscălească. În plus, circulau atunci tot mai insistent zvonurile despre intenția lui Filipescu de a crea un nou partid, conservator agrar. Toate acestea arătau, cu alte cuvinte, că ostilitatea filipescanilor față de conservatorii guvernamentali

re, lăsată în suspensie după formarea guvernului T. Maiorescu—T. Ionescu. Dar cu excepția lui Maiorescu, care în principiu nu se opunea unei fuziuni, ceilalți fruntași conservatori sunt împotriva ei, mai mult sau mai puțin pe față. Al. Marghiloman — foarte activ în reorganizarea rândurilor conservatoare în aceste momente — prin realizarea unei fuziuni își vedea amânată *sine die* dorința sa de șefie*. Frații Cantacuzino se temeau de pierderea sferelor de influență și de slăbirea forței lor politice și de aceea nu aveau la idea fuziunii.

Ideea unui Congres conservator, care să discute chestiunea fuziunii, vehiculată atunci, este părăsită încă înainte de a se contura. De cealaltă parte, Take Ionescu voia să se realizeze acum fuziunea, în condițiile crizei prin care trecea Partidul Conservator, de pe urma căreia trebuia profitat. Dacă se pierdea acest moment și guvernul de colaborare se retrăgea, atunci, cum îi și declara lui Titu Maiorescu la 7 iunie 1913, ideea fuziunii ar fi fost părăsită, conservatorii, mai ales Cantacuzinii, reîmpăcându-se cu N. Filipescu²⁰. Înțelegând însă că și această tentativă de a deveni șef al celor două mari ramuri conservatoare e sortită eșecului, Take Ionescu, sub pretext că răspunderile trebuie împărțite față cu iminenta participare la cel de-al doilea război balcanic, la sfârșitul lunii iunie 1913, sprijină ideea unui guvern național, cu liberalii, creând multă neliniste printre conservatori**.

era, deocamdată, mare și greu de potolit. Trecerea unei perioade de timp și o așezare a situației organizatorice a Partidului Conservator se impuneau înainte de a deschide porțile de împăcare cu N. Filipescu (vezi *Șefia și fuziunea și Vine Filipescu*, în „Adevărul” nr. 8512 și 8524 din 26 mai și 7 iunie 1913).

* Prin ziarul său „La Politique”, Al. Marghiloman duce o campanie, nu întotdeauna bine camuflată, împotriva conservatorilor democrați, nesfiindu-se să-și afirme propriul său drept de a fi recunoscut ca șef al conservatorilor (vezi „La Politique” din mai—iulie 1913).

²⁰ T. Maiorescu, *op. cit.*, jurnal nr. 33, f. 46; vezi și B.A.R., secția mss., fond Titu Maiorescu (colecția George Franga), C. Sf. mss. 3009/962, f. 1.

** Vezi *Însemnări zilnice* ale lui T. Maiorescu, jurnal nr. 33, f. 64–69, jurnal nr. 34, f. 1–5.

O dată fuziunea din nou ratată, cele două partide conservatoare rămase în continuare la guvern se vor suspecta mai mult decât înainte, mergând ireversibil pe drumul neîncrederii reciproce. Așezat pe un ghem de contradicții și susceptibilități guvernul de concentrare reușește, împrejurările au contribuit, și încă foarte bine să prezideze participarea României la cel de-al doilea război balcanic și prin pacea de la București să obțină un important succes extern, considerat ca atare în epocă. Cu aceasta, de fapt, sarcina „slabului minister de colaborare“, cum îl numea însuși Maiorescu, se încheie și nu va întârzia să se retragă după câteva luni. Cele două partide conservatoare se orientează vădit din toamna anului 1913 spre o viață organizatorică tot mai independentă. Presa ambelor părți consemnează fidel treptata îndepărtare*.

Dacă Pentru Partidul Conservator Democrat nu întâlnim în a doua jumătate a lui 1913 chestiuni deosebite din punct de vedere organizatoric, în schimb, la partenerul său din guvern, avem de a face cu o nouă așezare organizatorică, urmare firească a crizei prin care trecea. În lupta dintre conservatorii grupați fără o rânduială anume în jurul lui N. Filipescu, C. Olănescu, V. Arion, sub autoritatea morală a lui P.P. Carp și conservatorii guvernamentali, cei din urmă, prin reușita externă, ies învingători. Efectele nu întârzie să se arate. Mulți din cei care nu acceptaseră comitetul de conducere al partidului instituit, după demisia lui P.P. Carp, sau care îl acceptaseră „contre le coeur“, o primesc acum fără murmure. Atacurile lor se îndreaptă acum exclusiv contra takiștilor și a colaborării cu ei**. Printre adepții rămași credincioși lui P.P. Carp se fac tot

* La ședința Comitetului Executiv de la 14 noiembrie Al. Marghiloman nu se sfiște să declare public că se va strădui să denunțe colaborarea (Al. Marghiloman, *op. cit.*, vol. I, 1897–1915, p. 203). De altfel, în sânul guvernului, Al. Marghiloman devenise un adversar declarat al lui Take Ionescu, după cum, din afara lui, era N. Filipescu.

** Era la mijloc și o teamă de o eventuală fuziune în urma căreia ei ar fi rămas pe dinafară. „Epoca“, organul de presă al lui N. Filipescu, îl laudă chiar pe Maiorescu, pentru că l-a silit pe Take Ionescu, numit Takeff din cauza „bulgarofiliei“ sale, să aibă „un rol insinifiant“ la Conferința de pace de la București (an XIX, nr. 241 din 1 septembrie 1913).

mai mari goluri. Bătrânul om politic de la Țibănești ajunge treptat un izolat, înconjurat doar de câțiva prieteni fără suprafață politică. În schimb, poziția lui Titu Maiorescu devine puternică. Măiestria cu care se descurcase în politica externă îi sporise prestigiul și autoritatea. Faptul determină aducerea sa pe primul plan al conducerii Partidului Conservator²¹. Maiorescu primește șefia, dar după multe ezitări și numai cu condiția să poată delega un comitet care să exercite conducerea efectivă*. La 14 noiembrie, Comitetul Executiv al Partidului Conservator, cu 23 membri prezenți, îl alege în unanimitate drept nou președinte²². A doua zi, Maiorescu e aclamat de parlamentarii conservatori. Astfel, conducătorul teoretic al Junimii, omul de cultură care până atunci se mulțumise să joace în politică un rol secundar, cucerește în mai puțin de doi ani toate măririle pe care viața politică le putea da.

În ședințele Comitetului Executiv din 21, 22 și 25 noiembrie 1913, de la care în continuare lipsesc N. Filipescu, C. Olănescu, M. Deșliu, C. Hiottu, se aprobă noile statute ale Partidului Conservator întocmite de T. Maiorescu, iar în întrunirile Comitetului Consultativ din 28 noiembrie, 3, 5, 8, 9 și 14 decembrie se discută și se aprobă, cu unele modificări, noul program. Partidul Conservator încerca astfel să-și consfințească noua sa așezare organizatorică și să-și dea o platformă cu care să treacă în opoziție. Era o platformă deosebită de aceea a celui alt partid conservator din coaliția guvernamentală, care, în fața nerealizării fuziunii, își reafirma, cu o tendință mai de stânga, ideile programatice părăsite prin alianța cu conser-

²¹ B.N.R., secția documentare, mss. 11391 și 11392, f. 28, 7–13.

* Încă din iunie 1913 el nota în însemnările sale că de se va soluționa chestiunea externă „cedez puterea liberalilor în liniște și pe la ianuarie mă duc tiptil sub motiv de căutarea ochilor lui Gi(soția) în străinătate și mă retrag tot așa tiptil din politică” (*op. cit.*, jurnal nr. 33, f. 54). Într-o scrisoare pe care o trimite lui Al. Marghiloman la 1 martie 1914, însoțind demisia lui din partid, Maiorescu scria că n-a primit alegerea sa ca șef decât „«a mon corps défendant» și numai pentru a scoate partidul din impasul de atunci” (T. Maiorescu, *op. cit.*, jurnal nr. 35, f. 84).

²² Al. Marghiloman, *op. cit.*, vol. I, 1897–1915, p. 203.

vatorii. La 31 decembrie 1913, guvernul T. Maiorescu—Take Ionescu își dă demisia²³. Sarcina lui esențială fusese conducerea țării în complicata criză externă. Și această sarcină și-o împlinise cu măiestrie*. Oamenii politici care compuseseră guvernul, în frunte cu Titu Maiorescu, Take Ionescu, reale valori politice și cu îndelungată experiență în conducerea treburilor țării, tinseseră să găsească soluțiile cele mai nimerite de apărare a intereselor României**. Criza externă încheiată, cei doi lideri conservatori căzuseră de acord să se retragă pentru a lăsa cale liberă liberalilor în rezolvarea chestiunilor interne: exproprierea și lărgirea dreptului de vot. T. Maiorescu o declară limpede în Cameră, răspunzând dorinței unor conservatori democrați, ca B.M. Dimitropol, care cereau continuarea guvernării. La fel răspunde și Take Ionescu²⁴.

²³ A.N.R., fond *Casa Regală*, dosar 10/1913, f. 1.

* Ba chiar lăsând țara, nu numai mărită (aici împrejurările jucând și ele un rol important), dar și cu o situație internă bună, în ciuda războiului. Mario Arlotta, care voia ca Italia să deschidă o Bancă Comercială la București, scria la 17 noiembrie 1913 că în România, de mai mulți ani, venitul general era „în cele mai bune condiții”, că „industria agrară... se ameliorează și se transformă constant, așezându-se pe baze moderne”, petrolul începea să devină „o foarte puternică bogăție”, administrarea treburilor publice se făcea cu „suficientă acuratețe”; apoi dezvoltarea porturilor, a căilor ferate, creșterea forțelor armate, instrucția, „o bunăstare generală”, toate dădeau impresia unei țări care prospera și care era bine condusă. În sprijinul celor afirmate, Arlotta dădea acoperirea integrală a împrumuturilor românești de 250 de milioane de către băncile germane, ceea ce demonstra încrederea de care se bucura economia României în Europa în acel moment (Archivio del Ministero degli Affari Esteri dell'Italia, Carte LEVI, pachet 25, însemnare din 17 noiembrie 1913, f. 5–12).

** Într-o discuție cu ministrul Italiei la București, Fasciotti, I.I.C. Brătianu, îi spunea că Maiorescu a greșit nepunând de la început pe tapet pretențiile României în Dobrogea de Sud. Făcând-o mai târziu s-a izbit mai ales de împotrivirea Austro-Ungariei. De aceea, spunea el, era atunci în țară un resentiment atât de puternic împotriva Austro-Ungariei („ceea ce pune în pericol directivele tradiționale ale politicii externe românești”). Noroc că, adăuga liderul liberal, guvernul bulgar, prin greșelile sale, a lucrat pentru guvernul Maiorescu (Archivio del Ministero degli Affari Esteri dell'Italia, Documenti Diplomatici Italiani, seria VII, doc. 748, din 2 decembrie 1913). Obişnuitele înțepături ale unui adversar politic, nu și o realitate.

²⁴ D.A.D., sesiunea ordinară 1913–1914, nr. 18, ședința din 23 decembrie 1913, p. 402–408; D.S., sesiunea ordinară 1913–1914, nr. 13, ședința din 23 decembrie 1913, p. 250–254.

După trei ani de guvernare (aproape jumătate în colaborare) cele două partide conservatoare intrau în opoziție mult mai slăbite decât ieșiseră. Pe lângă obișnuitul uzaj guvernamental, conservatorii își consumaseră mare parte a forței lor politice în noi frământări organizatorice interne, iar conservatorii democrați dovediseră încă o dată că în jocul complicat al vieții politice românești n-aveau rezistența unei existențe independent conturate, în dorința de putere aliindu-se când cu liberalii, când cu conservatorii. „Partidului Conservator Democrat — scria C. Mille cu mult temei — repede de tot politicianismul i-a mâncat politica”²⁵. Succesele externe consemnate de pacea de la București și de cea de la Atena (izbânda personală a lui Take Ionescu*) nu puteau acoperi slăbiciunea vădită a organizațiilor politice conservatoare.

Guvernele conservatoare — T. Maiorescu și apoi T. Maiorescu—Take Ionescu — vor avea o slabă activitate legislativă internă, preocupările fiind absorbite de criza externă. Apropiata punere în discuție a revizuirii Constituției, pe care liberalii au anunțat-o ca program al viitoarei lor guvernări încă de la părăsirea puterii în 1910** și pe care în opoziție ei o pregăteau, planează și ea asupra multora din frământările interne din rândurile conservatorilor. În întreaga atmosferă politică stăruiau elementele unei prefaceri pe care criza balcanică și atitudinea României față de ea nu le-au putut eluda.

²⁵ *Partidul Conservator*, în „Adevărul”, an XXVI, nr. 8458 din 31 martie 1913.

* Vezi rapoartele diplomaților italieni la București, Fasciotti și Auriti, din 20 octombrie, 4 și 9 noiembrie 1913, ca și raportul lui A. de Bosdari, ministrul italian la Atena, din 13 noiembrie (Archivio del Ministero degli Affari Esteri dell'Italia, Documenti Diplomatici Italiani, seria VII, Rumania, 1913-1914); vezi, de asemenea, presa bucureșteană, mai ales „Universul” (Take Ionescu e însoțit de I. Fermo (Bucur), redactor la acest ziar) din octombrie—noiembrie 1913, care e încărcată de laude la adresa lui Take Ionescu (trimis neoficial de rege și de primul ministru Maiorescu la Atena și Istanbul, pentru a găsi o înțelegere între cele două capitale și a apăra astfel Tratatul de la București).

** Liberalii au explicat retragerea lor prin necesitatea de a da partidului „un program nou” ce urma să se plămădească în opoziție (vezi *Întrunirea Partidului Național-Liberal* din 6 februarie 1911, în „Revista democrației române”, an II, nr. 3, din 13 februarie 1911, p. 115-117).

Atmosfera reformatoare este întreținută, ca și mai înainte, de forțele democratice ale societății românești, reformele devenind preocuparea constantă a celui mai puternic partid politic al României, a P.N.L. „Crez că starea de azi multă vreme nu va mai putea dăinui — scria C.G. Costa-Foru în 1912, referindu-se la agitația pentru reforme. Asta o presimt mulți; e bine s-o știe toți”²⁶. Îndeosebi în 1913 dezbaterea în jurul reformelor devine foarte vie. În broșura sa *Crize de stat (1900–1907, 1913)*, V. Brătianu cere „o politică în realitate democratică... în modul cel mai larg” și „o largă reformă electorală... fără colegii cenzitare sau profesionale” (subl. în text)²⁷. La această dezbatere iau parte cu studii pertinente I.G. Duca²⁸, T. Dragu²⁹, M.D. Berlescu³⁰ ș.a. Reale servicii aduc discuției asupra reformelor revista „Democrația” (noua titulatură a „Revistei democrației române”, condusă de V. Brătianu în locul lui G. Diamandi)*, conferințele de la Cercul de studii al P.N.L. înființat în 1911. De pe planul teoretic lupta pentru reforme trece în multe locuri pe cel practic (ca de pildă în Teleorman)³¹. La 3 iunie 1913 I.I.C. Brătianu pune deschis problema necesității revizuirii Constituției și înfăptuirii unor reforme care să dea un puternic impuls dezvoltării societății românești în ansamblu**. De aici și până la anunțarea oficială a reformelor nu

²⁶ C.G.C.[osta]—F.[oru], *O explicație*, în „Părerile unor spectatori”, an I, nr. 1 din 15 noiembrie 1913, p. 12.

²⁷ Vezi recenzie la Spiru C. Haret, în „Democrația”, an I, nr. 1, din 9 aprilie 1913, p. 48.

²⁸ I. G. Duca, *Datoriile care ni se impun*, în „Democrația”, an I, nr. 2 din 15 aprilie 1913, p. 49–56.

²⁹ Toma Dragu, *Reformele agrare*, în „Universul”, an XXXI, nr. 8469 din 11 aprilie 1913.

³⁰ M.D. Berlescu, *Reforma electorală*, în „Democrația”, an I, nr. 4 din 15 mai 1913, p. 162–170.

* Schimbarea conducătorului revistei cu V. Brătianu, unul din corifeii P.N.L., semnifică la rândul-i o mai mare angajare a liberalilor pe calea reformatoare.

³¹ „Democrația”, an I, nr. 4 din 15 mai 1913, p. 187.

** „Românul nu trebuie să mai fie un vechil al altora, din punct de vedere economic — spunea șeful Partidului Liberal; trebuie să lucrăm astfel ca numai poporul român să dispună de puterile economice ale țării” (I.I.C. Brătianu, *op. cit.*, p. 44–45).

mai e decât un pas, care va fi făcut odată criza externă depășită.

Ca și mai înainte conservatorii se opun unor reforme radicale. La 16 ianuarie 1912, în Parlament, P.P. Carp considera „lărgirea votului... primejdioasă azi la noi”³², iar la 2 martie 1912 atrăgea atenția liberalilor că „învățămintele de la 1907... stau în faptul că partidele trebuie să învețe că sunt oarecare arme pe care nu le poate și nu trebuie să le întrebuințeze în contra adversarilor pentru că se întorc contra lor înșiși”³³. Pe aceeași linie de apărare a marii proprietăți și a privilegiului politic, T. Maiorescu, în discursul său de la Senat, de la 2 mai 1913, pentru moment găsea reformele „nepotrivite” pentru țară³⁴. Conservatorii rămân la convingerea că programul lor, enunțat în 1910, la preluarea puterii, punerea lui în practică, în cea mai mare parte, în timpul guvernării Carp corespundea „în gradul cel mai înalt nevoilor economice și sociale ale țării”, cum se exprima ziarul „Conservatorul” și o depășire a acestuia spre stânga nu era deloc necesară*.

Cu toate că erau conștienți de seriozitatea dezbaterii în jurul reformelor din sânul Partidului Liberal („însemnările politice” ale lui T. Maiorescu sunt o dovadă peremptorie), conservatorii, prin presa lor, o consideră o simplă „vorbă”, „teorie”, în căutarea unei platforme de luptă politică (pună atunci nici nu fusese altceva). Dar pe măsură ce tot mai mulți fruntași ai P.N.L. se pronunță pentru reforme, sub această înfățișare de

³² *Întâi organizarea țării și apoi reforma electorală*, în „Conservatorul”, an XII, nr. 13 din 18 ianuarie 1912.

³³ C. Gane, *op. cit.*, vol. II, p. 448.

³⁴ D.S., sesiunea 1912–1913, nr. 56, p. 995–998.

* Unii conservatori, precum D. Greceanu, recunoșteau că organizarea politică a țării era deficitară, partidele politice nefiind în contact cu alegătorii, programele lor fiind opera unui cerc restrâns și nu a tuturor membrilor; se arătau conștienți, pe de altă parte, că disproporția de proprietate rurală era foarte mare, dar propunerile de remediere: „selecțiunea alegătorilor”, cu menținerea colegiilor, și vânzarea de pământ la țărani cu garanția plății de către o instituție de credit (acordând „respectul absolut dreptului de proprietate”) erau ineficace (*Manifestul d-lui Paul Greceanu către alegătorii colegiului I de Cameră—Prahova*, în „Conservatorul”, an XIII, nr. 7 din 10 ianuarie 1913).

ocazie transpare îngrijorarea și se reliefează cu claritate îndârjită împotrivire*. Partidul Conservator Democrat, spre deosebire de conservatori, se pronunță pentru revizuirea Constituției, în limitele circumscrise de programul din 1910, adică mai restrânse decât cele preconizate de curentul reformativ dominant în P.N.L.**

* Vezi mai ales articolele: *Reforma electorală, Rostul partidelor, Viitorul program al Partidului Liberal, Chestia reformei electorale*, în „Conservatorul”, nr. 119, 122, 150, 151, 165, 184 din 20 mai, 5 iunie, 8 și 10 iulie, 27 iulie, 22 august 1912.

** La întrunirea Partidului Conservator Democrat din 30 ianuarie 1911 se propun ca reforme: reforma electorală cu corolarul ei, reprezentarea proporțională; secretul definitiv al votului cu corolarul lui, votul obligator; stabilitatea funcționarilor publici, „căci sunt ai țării, nu ai partidelor” („Universul”, an XXIX, nr. 30 din 1 februarie 1911).

Un suflu nou și o veche rezistență

Cu scrisoarea-program, lansată de I.I.C. Brătianu la 7/20 septembrie 1913¹, începe o nouă fază în dezbaterile politice în jurul unor reforme agrare și electorale. E prima încercare mai serioasă de a dezmoști viața politică internă*. Ceea ce aduce nou scrisoarea lui I.I.C. Brătianu este dreptul statului de a interveni și prin „expropriere (subl. ns.) pentru creșterea proprietății țărănești“. Cât privește colegiul unic — acesta cunoscut de mai înainte ca maximum de reformă politică liberală — înscrierea sa în noul program nu surprinde. Exproprierea, în concepția liberalilor, nu îmbrăca un caracter larg, nu-și propunea să distrugă marea proprietate, ci numai

¹ Scrisoarea lui Ion I. C. Brătianu, în „Democrația“, an I, nr. 12-13 din 7 septembrie 1913 și „L'Indépendance Roumaine“, an XXXVI, nr. 11580 din 13/26 septembrie 1913.

* Asupra diferitelor aspecte privind situația economică, socială și politică a României în primele două decenii ale secolului al XX-lea, și mai ales problema agrară, vezi între altele, Tr. Lungu, *Poziția partidelor politice din România față de problema agrară între anii 1913-1921* („Studii. Revistă de istorie“, an II, nr. 2-3 din 1950, p. 19-33); N. Copoiu, *Partidul Social-Democrat din România în ajunul izbucnirii primului război mondial* („Studii. Revistă de istorie“, an XI, nr. 4 din 1958, p. 35-54); D. Hurezeanu, *Poziția mișcării muncitorești față de problema agrară și lupta de clasă a țărănimii între 1907 și 1917* („Studii. Revistă de istorie“, an XVI, nr. 4 din 1963, p. 783-803); M. Iosa, *Acțiuni țărănești în România. 1907-1918* („Studii. Revistă de istorie“, an XV, nr. 4 din 1962, p. 837-868); *Relații agrare și mișcări țărănești în România. 1908-1921* (colectiv), București, 1967; și îndeosebi studiul lui Adrian Macovei, *Problema agrară din România în 1914*, în „Anuarul de istorie și arheologie A.D. Xenopol“, an IX, tom. IX din 1972, p. 287-312.

să reducă suprafața latifundiilor². Cum legiuirile agrare elaborate între 1907 și 1912 nu avuseseră un rezultat satisfăcător asupra țărănimii, situația acesteia menținându-se precară, P.N.L. încearcă o rezolvare a crizei regimului agrar din România pe calea unor reforme care să-i dea o soluționare dirijată, într-un ritm nealertant.

Pentru a putea impune reformele I.I.C. Brătianu avea nevoie de toată puterea și de toată unitatea instrumentului de guvernământ care era Partidul Național-Liberal. Comitetul Executiv al P.N.L., reunit la 2 octombrie 1913, recunoștea întreaga autoritate a șefului partidului și dădea investitura sa programului de reforme³. La fel Congresul liberal de la 21 octombrie 1913 prin moțiunea adoptată⁴. Dreapta Partidului Liberal, care număra mulți mari proprietari, își dădea și ea astfel acordul la opera de reformare. Fără a fi entuziast și nici unanim (unii mari proprietari, precum Basarab Brâncoveanu, părăsesc partidul pentru conservatori, alții cedează cu mare greutate, cum e Toma Stelian), mai curând impus de disciplina de partid decât pornit din convingere, acest acord menținea unitatea organizatorică a celei mai puternice formațiuni politice din România și impunea adversarilor. O unitate de vederi însă nu s-a obținut, în practică existând o pluralitate de concepții. Spre deosebire de stânga liberală, încheșată în jurul foștilor generoși: V.G. Morțun, C. Stere, I. Procopiu, Al.G. Radovici, a unor tineri ca I.G. Duca, ce dădeau reformelor un caracter mai radical, neadmițând tergiversări, concesi, înțe-

² M.D. Berlescu, *Congresul Partidului Liberal*, în „Democrația”, nr. 12–13 din 1 octombrie 1913, p. 471. Liberalii nu aveau în vedere o „expropriere individuală nelimitată”, ci o armonizare a funcției sociale a marii proprietăți, pe care, alături de conservatori, o recunoșteau ca fiind foarte importantă, „în interesul general al societății” (vezi și M. Berceanu, *Utilitatea și modalitatea expropriării*, în *Idem*, nr. 17 din 1 decembrie 1913 și I.C. Băicoianu, *Ideile conducătoare ale politicii noastre agrare*, în „Economia națională”, an XXXVII, nr. 10, octombrie 1913, p. 404–405).

³ „Viitorul”, an VI, nr. 2031 din 3 octombrie 1913; „Adevărul”, an XXVI, nr. 9642 din 3 octombrie 1913.

⁴ „Viitorul”, an VI, nr. 2049 din 22 octombrie 1913.

legeri cu conservatorii, liberalii „bătrâni“, marii electori ai colegiilor liberale, legați de sistemul politic în ființă și de marea proprietate, erau adepți ai unor reforme „liniștite“ și „cumpătate“. După mai multe întrevederi ale lui I.I.C. Brătianu cu regele Carol, liberalii obțin și consimțământul Coroanei la înfăptuirea reformelor, condiționat însă de „moderațiune“, de temperarea avântului stângii partidului, în sfârșit, de o înțelegere cu conservatorii la înscrierea lor în Constituție⁵.

Momentul 1913–1914, cu întreaga confruntare politică din jurul reformelor, pune Partidul Conservator în fața unei situații dificile, silindu-l să găsească un răspuns menit să satisfacă nu numai existența sa prezentă, ca partid de guvernământ, dar să jaloneze și evoluția sa viitoare. Incapabil, doctrinar, să vadă dezvoltarea României și rămânerea sa la suprafața vieții politice cu o proprietate mare diminuată în întindere și importanță, acest partid inițial se va opune reformelor în speranța că va atrage în jurul său pe toți moșierii, adică și pe aceia din Partidul Național-Liberal și Conservator Democrat, iar mai apoi, neizbutind, va ceda treptat concepției intervenționismului de stat și în acest domeniu, al proprietății. Dar cedarea va fi mai mult determinată de împrejurări, de regulile luptei politice și nu izvorâtă dintr-o dezvoltare firească a concepției sale de acțiune politică. Din această cauză, în condițiile în care vor interveni și factori de excepție în viața țării, cum a fost participarea României la primul război mondial, în confruntarea politică provocată de cele două reforme, criza prin care trece organizația politică conservatoare se va adânci. Momentul 1913–1914 reprezintă începutul ultimei etape a activității politice a Partidului Conservator al cărei conținut de esență nu va mai fi lupta pentru putere, ci lupta pentru existență, strădania de a rămâne în arena vieții politice.

Întreaga comportare politică a conservatorilor de la sfârșitul anului 1913 și de-a lungul lui 1914 trădează îndeajuns

⁵ I.G. Duca, *Amintiri politice*, vol. I, München, 1981, p. 8; Al. Marghiloman, *op. cit.*, vol. I, 1897–1915, p. 207, 212, 216.

marea preocupare ce o aduce în mijlocul lor programul de reforme enunțat de liberali. Sub aparența de urbanitate, de parlamentarism al luptelor politice, conservatorii desfășoară un întreg arsenal de mijloace, îngemănate adesea într-un joc subtil, încercând să împlânzească valul reformativ.

Îndată după anunțarea programului de reforme riposta conservatorilor se face resimțită⁶. La 14 noiembrie 1913 parlamentarii conservatori votează în unanimitate o moțiune împotriva programului liberal⁷. O lună mai târziu, Comitetul Executiv al Partidului Conservator adoptă un nou program, nu fără o aprinsă controversă*.

Partidul se arăta dispus să ia în considerație „orice așezământ s-ar propune”, dar „fără atingerea dreptului de proprietate, punct fundamental în Constituțiune și în starea noastră socială” (subl. în text). Refuzând exproprierea, programul conservator propune ca izvoare ale întăririi micii și mijlociei proprietăți: *pământurile statului* — aproximativ 500 000 ha —, părțile din marea proprietate de la 1 000 de pogoane în sus, pe care proprietarul mare „le lasă să iasă din mâna lui”, considerate ca ajungând la 100 000 ha anual, în sfârșit, pământurile ieșite din vânzările unor părți din marile moșii, a căror cumpărare urma să fie înlesnită de Casa Centrală Rurală a băncilor populare, ca instituție de credit (nu de Casa Rurală în care conservatorii n-aveau încredere, aici fiind atotputernic Partidul Liberal). Alte prevederi, cum de pildă: înlesnirea dezvoltării unei pro-

⁶ Vezi mai ales articolele *Exproprierea, Reforme inutile, Pământ de expropriere nu, Reforma electorală*, D.N. Filipescu despre reforma agrară, în „Epoca” nr. 287, 293–294, 304, 313 din 17, 24 octombrie și 3, 12 noiembrie 1913; C. Argetoianu, *Marea noastră proprietate și exproprierea*, București, 1914 (aici moșierul de la Breasta repune pe tapet teoria proprietății mari și a culturii mari, în sensul că prima nu trebuie să dispară din România decât pe măsură ce se realizează cea de a doua); interviul lui P.P. Carp din 27 octombrie 1913, în „Viitorul”, an VI, nr. 2055, din 28 octombrie 1913 etc.

⁷ B.N.R., secția documentare, dosar 85, jurnal 35, f. 11, apud C. Gane, *op. cit.*, vol. II, p. 488.

* Vezi T. Maiorescu, *op. cit.*, jurnal 35, f. 27–35; Al. Marghiloman, *op. cit.*, vol. I, 1897–1915, p. 206; *Programul Partidului Conservator*, București, 1913.

prietăți țărănești de sine stătătoare, stârpirea ilegalismului administrativ, mărginirea autorității centrale în comună erau în principiu „sănătoase”. Dar ele n-aveau cum să se reliefeze sub identitate proprie, cum nici până atunci n-o făcuseră. Conservatorii voiau să rezolve „problema țărănească fără țărani”⁸.

Cât privește chestiunea dreptului de vot, pe care conservatorii „n-au luat-o în serios” pentru moment, programul declara că „nu este din principiu ostil, când se caută chiar azi o soluție”. Ulterior însă contra acesteia își vor concentra întreaga împotrivire.

În cealaltă ramură conservatoare, a democraților, foarte diversă și neînchegată, mult mai neînchegată, atitudinea diferiților membri ai partidului takist nu va fi aceeași. Unii, dr. C.I. Istrati⁹ sau V. Dimitropol¹⁰, aprobă întru totul programul liberal, alții ca Al. Bădărău¹¹ se rețin la unele schimbări constituționale mai restrânse. Toți însă vor accepta încă de la început* ideea reformelor. În scrisoarea-program trimisă de Take Ionescu la 14 noiembrie 1913 către președinții comitetelor partidului din țară, acesta cere lărgirea corpului electoral, întărirea Senatului, reprezentare proporțională, iar în problema agrar-țărănească, se pronunță pentru modificarea proporției dintre marea și mica proprietate, fie și prin expropriere, înțeleasă însă ca o „cumpărare”, întemeiată pe „o justă și prealabilă îndemnitate”¹². Știind că „este deosebite de vederi în sânul partidului nostru”, șeful conservatorilor democrați se ferește, cum o și spune, să impună adepților săi o orientare mai ferm precizată. Ulterior o va face, dar va lăsa slobodă și manifestarea publică a altor păreri, care mergeau fie la stânga, fie la dreapta ideilor sale.

⁸ „România Muncitoare”, an IX, nr. 109 din 24 decembrie 1913.

⁹ D.A.D., nr. 21, ședința din 15 martie 1914, p. 214-233.

¹⁰ *Ibidem*, nr. 26, ședința din 21 martie 1914, p. 280 și urm.

¹¹ D.S., din 19 și 22 martie 1914, p. 243 și urm.

* Vezi „Acțiunea”, an XII, nr. 3101 și 3112 din 10, 13 octombrie 1913.

¹² *Idem*, nr. 3136 din 14 noiembrie 1913: „La Roumanie”, nr. 4335 din 14/27 noiembrie 1913.

Confruntarea principalelor partide politice asupra revizuirii Constituției, mai reținută în toamna lui 1913, când la guvern se mai aflau partidele conservatoare*, devine aprigă după venirea la putere a P.N.L., la 4/17 ianuarie 1914. Presa conservatoare recunoștea că în lupta contra reformelor preconizate Partidul Conservator își apără nu numai ideile, dar și propria sa existență „atât de brutal amenințată”¹³.

Pentru a conduce lupta contra proiectelor de reformă conservatorii își strâng rândurile prin readucerea lui N. Filipescu și a celorlalte elemente disidente (P.P. Carp nu intra între acestea). Cel care se însărcinează cu readucerea lor este Al. Marghiloman, rămas prin plecarea lui T. Maiorescu în străinătate — plecare ce pentru el echivala cu o retragere din politica militantă — conducătorul de fapt al Partidului Conservator**. Îndemnat de Gr. și M. Cantacuzino și cu aprobarea lui T. Maiorescu, Al. Marghiloman poartă tratative cu N. Filipescu, în paralel și cu M. Deșliu, izbutind reîntoarcerea lor și a partizanilor lui Filipescu în partid¹⁴. Cu aceasta sunt reintegrate în partid elemente de un pronunțat caracter moșieresc (în jurul lui Filipescu fiind adunați îndeosebi mari proprietari), care vor întări orientarea programatică de apărare a marii proprietăți. Filipescu imprimă luptei conservatorilor împotriva reformelor caracterul violent al temperamentului său. Dacă în alegerile din februarie 1914 conservatorii nu reușesc decât 18 locuri în Parlament, rezistența contra reformelor nefiind organizată, în alegerile pentru Constituantă,

* Vezi și discursurile din Parlament ale lui Gr. G. Cantacuzino, P. Tomescu, L. Fortunescu, în *D.A.D.*, nr. 10, 11, ședințele din 12 și 14 decembrie 1913, p. 104–112, 128–129.

¹³ *Lupta va fi crâncenă*, în „Conservatorul”, nr. 43 din 25 februarie 1914.

** Alături de Marghiloman, în Comitetul provizoriu ce urma să conducă partidul în lipsa lui Maiorescu, se afla și I. Lahovari, dar influența acestuia era redusă.

¹⁴ Al. Marghiloman, *op. cit.*, vol. I, 1897–1915, p. 207–209. Lui Filipescu i se oferă și locul de al treilea delegat în Comitetul provizoriu de conducere.

datorită în special lui N. Filipescu, obțin 42 de locuri*. Împotrivirea față de reforme devenise cimentul organizației politice conservatoare. Tot ea determină în ultimă instanță și ascensiunea lui Al. Marghiloman în fruntea partidului, oficializându-se *de jure* ceea ce exista *de facto*. Încă de la 28 februarie 1914, Maiorescu își dădea demisia din capul Partidului Conservator, motivând-o „cu împrejurări private” ce nu-i îngăduiau să se întoarcă în țară și să-și îndeplinească datoria de șef**. Demisia era înaintată lui Marghiloman „ca să o aibă la dispoziția lui în caz de oportunitate”¹⁵. Trimițând-o lui Marghiloman și nu altuia, Maiorescu își desemna implicit succesorul. Mai mult, lăsa la libera lui apreciere ce dată să pună demisiei și când s-o prezinte¹⁶. „Cu tact și meșteșug îndemânatic”, Al. Marghiloman își pregătește șefia. În ajunul alegerilor sesizase Comitetul Consultativ de demisia lui Maiorescu pentru a pipăi terenul. Știindu-se mai slab decât Marghiloman, N. Filipescu își reînnoia declarația „că nu putea și nu voia să fie șef” și la 4 iunie, la ședința Comitetului Executiv, era de acord, ca și ceilalți membri ai Comitetului, cu alegerea lui Marghiloman¹⁷.

* Vezi „Universul”, an XXXII, nr. 136, 137, 142 și 144 din 20, 21, 26 și 28 mai 1914; „Conservatorul”, an XIV, nr. 122 din 6 iunie 1914; *Anuarul statistic al României*, 1915–1916, p. 12. De la Brăila N. Filipescu îi telegrafia regelui: „La Brăila ca și aiurea se suspendă Constituția înainte de a se revizui...” (în continuare descrie tot felul de abuzuri). Lui V.G. Morțun, ministru de Interne, îi scria: „Domnule Ministru. Am onoarea să vă anunț că în prima ședință a Parlamentului — dacă cumva ați mai avea fantezia să vă aflați pe banca ministerială — vă voi adresa următoarea interpelare: se poate concilia prestigiul țării dobândit în politica externă cu prezența unui bandit ca Dv. în guvern? Am onoarea a vă saluta!” (J. Cercez, *op. cit.*, f.f., caiet 9, însemnări din 14 și 26 mai 1914).

** Vezi și considerațiile nu lipsite de malițiozitate ale lui C. Argetoianu, fiul gen. Argetoianu, asupra motivelor retragerii lui Maiorescu (C. Argetoianu, *Pentru cei de mâine. Amintiri din vremea celor de ieri*, A.N.R., fond C.C. al P.C.R., dosar 8586, f. 191–195).

¹⁵ B.N.R., secția documentare, mss. 11392, f. 78–79.

¹⁶ *Ibidem*, f. 83–85.

¹⁷ Al. Marghiloman, *op. cit.*, vol. I, 1897–1915, p. 224; „Conservatorul”, an XIV, nr. 122 din 6 iunie 1914; „Universul”, an XXXII, nr. 153 din 6 iunie 1914.

Ultimul șef al Partidului Conservator își începea mandatul. Pentru moment criza conservatoare părea învinsă. Teama de reforme readusesese oarecum coeziunea rândurilor partidului. Dar nu era decât un popas pe drumul ireversibil al destrămării. Ca și în 1907–1908 și acum elementele mai democratice din sânul partidului părăsesc organizația acestuia în fața rigidității programatice pe care noua conducere o afirmă. Primul exemplu îl dă profesorul de drept de la Universitatea din Iași, juristul Matei Cantacuzino, urmat la 1 februarie 1914 de un grup de nouă profesori universitari de la Universitatea din București în frunte cu Er. A. Pangrati, fostul ministru în guvernul T. Maiorescu și alți patru membri ai Comitetului Executiv, Em. Antonescu, S. Mehedinți, P.P. Negulescu și D. Onciul¹⁸. Acestora li se adaugă L. Bogdan de la Piatra Neamț și alți conservatori, de mai puțină influență din diferite organizații județene, ca în cazul organizațiilor de la Bacău și Ialomița (cei din urmă trec în Partidul Conservator Democrat). În epocă s-a vorbit chiar de crearea unui nou partid conservator-progresist, în jurul intelectualilor ce se retrăseseră de la conservatori. Fără a fi de proporții, noua sciziune (ulterior pe cheștiunea națională, cei mai mulți actuali disidenți vor reveni la matcă) contura Partidului Conservator o configurație socială foarte pronunțat moșierească. Revenirea lui Filipescu și a adepților săi, faptul că de teama reformelor acest partid devine o supapă absorbantă a marilor proprietari nemulțumiți — ca Basarab Brâncoveanu din Partidul Național-Liberal, cel mai mare moșier din țară, ca I. Stoian, C. Obedeanu, I. Lichiardopol și alții din Partidul Conservator Democrat — îi întărea o dată în plus această configurație. În ultimul deceniu al secolului XIX-lea și la începutul celui următor, pentru a-și întări rândurile în scopul imediat de a avea reprezentanți în colegiul al II-lea, partidul conservatorilor deschisese larg porțile elementelor intelectuale orășenești, burgheziei mici și

¹⁸ *Scrisoarea unor fruntași conservatori*, „Universul”, an XXXII, nr. 30 din 1 februarie 1914; vezi și *Ruptura din partidul conservator*, în „Adevărul”, an XXVIII, nr. 8760 din 1 februarie 1914.

mijlocii. Treptat însă, în fața pericolului de reforme, marii proprietari, care rămăseseră elementul social cel mai puternic, încep să se închidă aceste porți și să impună punctul lor de vedere în ciuda opoziției elementelor de altă natură socială. Aceasta determină, *in sottofondo*, ruptura din 1908, sciziunile mai mari sau mai mici ulterioare. În aceste condiții Partidul Conservator tindea a fi nu reprezentantul grupurilor sociale conducătoare în ansamblu, ceea ce îi dădea dreptul de a fi partid de guvernământ, ci exponent doar al moșierimii, ceea ce îi refuza acest drept într-o societate românească în care burghezia era deja principala forță.

Punctul de vedere conservator asupra reformelor este susținut cu intransigență în timpul campaniei electorale din ianuarie-februarie 1914¹⁹. Și îndeosebi, în dezbaterile din Parlamentul revizuirii* Constituției ca atare. Nelinıştea izvora din mijloacele ce se intenționau a fi folosite: exproprierea și colegiul unic. Căci se deschidea astfel, în chip legal, calea unor transformări structurale și mai adânci, care antrenau pierderea puterii lor economice și politice. Discursul lui Al. Marghiloman din Senat de la 12 martie 1914²⁰, cumpătat în expresie,

¹⁹ Vezi *Manifestul conservatorilor din Craiova* de la 23 ianuarie 1914. *Manifestul Partidului Conservator către alegătorii colegiilor I și II din București* din ianuarie 1914, *Apelul* din 2 februarie 1914, în „*Timpul*”, Craiova, an IV, nr. 39 din 23 ianuarie 1914; *Partidul Conservator către alegătorii colegiilor I și II*, București, 1914, p. 3-17; A.N.R., fond *Prefectura Ilfov*, dosar 28/1914, f. 10-21.

* Vezi sinteza realizată de Adrian Macovei din articolul mai sus-menționat (p. 294-297, 302-304), unde se încearcă, cu mult succes, circumscrierea întregului cadru politic de referință.

²⁰ *Discursul d-lui Marghiloman rostit în ședința Senatului de la 12 martie 1914. Doctrina conservatoare și revizuirea Constituției*, București, 1914. Aici liderul conservator dezvoltă prevederile programatice din noiembrie 1913, propunând ca mijloace de înlăturare a disproporției dintre marea și mica proprietate: proprietățile statului, prisosurile din marile moșii și instituirea dreptului de pre-emptiune al statului asupra vânzărilor de pământuri (materializat prin Casa Centrală Rurală a băncilor populare). În privința reformei politice, Al. Marghiloman nu acceptă decât lărgirea colegiilor, ascensiunea capacităților la colegiul I Cameră, o altă proporție de candidați, dar „colegiu unic rural, asta niciodată”.

elegant în formă și hotărât împotriva mijloacelor reformatoare propuse de liberali, argumenta cu claritate ideea dominantă după care se conducea Partidului Conservator în acțiunea sa în jurul reformelor: zădărnicierea înfăptuirii lor în chipul preconizat de liberali și, în același timp, menținerea influenței politice a partidului.

Opoziția contra reformelor rămâne întreagă și în timpul alegerilor pentru Constituantă între 18–28 mai 1914. La întrunirile electorale de la Ploiești, din 24 aprilie, Craiova și București, din 25 și 28 aprilie, în materialele de propagandă electorală, fruntașii conservatori aduc fel de fel de argumente pentru a opri procesul reformativ. Rețin atenția lozincile lansate de N. Filipescu, care nu s-a sfiit să măgulească toate interesele și toate micile patimi ale alegătorului. Fraze simple ca acestea: „Voi care astăzi sunteți tot, dacă vreți ca mâine să nu mai însemnați nimic, votați pe liberali“, sau „Colegiul unic înseamnă egalitate între voi și țiganul care vă mână caii pe capră“, sau, pentru proprietari: „Vreți să vi se ia avutul și să fiți sărăciți, votați reformele liberale“ etc. au prins și au creat greutatea liberalilor*. Se încerca astfel a se determina colegiile restrânse să-și apere cu îndărătnicie viața și privilegiile.

Dar, cum procesul reformativ înainta și amenința să se materializeze cu toată împotrivirea conservatorilor, aceștia încep să cedeze. Deja la 14 martie 1914, Al. Marghiloman, N. Filipescu și I. Lahovari cad de acord cu acceptarea principiului exproprierii, înțeleasă ca „o sancțiune individuală“²¹, „*in extremis* și ca subsidiar“, cum declara Marghiloman la 14 aprilie, „numai când n-avem încotro“, cum preciza și mai corect lucrurile N. Filipescu²². Primirea principiului exproprierii e determinată și de nevoia de a înlesni un acord al partidelor politice, cerut și de Coroană*. Evident, un acord care urma să

* „Conservatorul“, an XIV, nr. 65, 79, 82, 88, 90, 92 din 22 martie, 11, 15, 22, 26 și 29 aprilie 1914; „Universul“, nr. 102, 113 din 16 și 27 aprilie 1914.

²¹ Al. Marghiloman, *op. cit.*, vol. I, 1897–1915, p. 216.

²² „Conservatorul“, nr. 92 din 29 aprilie 1914.

* Vezi audiențele lui Al. Marghiloman și G. Știrbei la rege, ca și convor-

aibă efect asupra spiritului democratic al operei reformatoare²³. Cedarea Partidului Conservator în problema agrară devine mai pronunțată după deschiderea Constituantei. O confirmă discursurile la Adresă ale lui Al. Marghiloman, N. Filipescu, C.C. Arion, C.I. Argetoianu²⁴. Dar, acceptând principiul exproprierii, (nu unanim*), conservatorii continuă să mențină opoziția față de colegiul unic. Singura concesie conservatoare în materie de drepturi politice se reduce la lărgirea colegiilor existente. Însă cedarea nici aici nu era departe. Până la urmă pătura conducătoare română ajungea la o înțelegere. Reformele erau „condamnate” la un compromis. Nu mai puteau fi decât „bastarde”, după expresia lui C. Mille. Compromisul era însă inevitabil. Altfel nu se menținea continuitatea la guvernare.

Spre o realizare a reformelor, prin înțelegerea partidelor, îndemna și întreaga acțiune politică a conservatorilor democrați. În campaniile electorale din prima jumătate a anului 1914** și în Parlament, Partidul Conservator Democrat se pronunță categoric pentru o astfel de modalitate. Take Ionescu face o clară deosebire între confiscare și expropriere, și, spre a nu se confunda una cu alta, propune ca pământurile expropriate să fie plătite în bani la prețul fixat de justiție. În domeniul drepturilor politice el cere două colegii, în loc de

birile cu I.I.C. Brătianu (Al. Marghiloman, *op. cit.*, vol. I, 1897–1915, p. 207, 212, 216–217).

²³ D.A.D., nr. 6, 8 și 12, ședințele din 17, 19 și 20 iunie 1914, p. 95–97, 153.

²⁴ D.S., nr. 10, ședința din 19 iunie 1914, p. 83.

* Îndeosebi frații Cantacuzino sunt împotriva oricăror concesii, iar P.P. Carp, în afara organizației de partid, în cele trei luări de cuvânt de la Cameră, respinge „în mod absolut, fără nici un soi de rezervă” propunerile de reformă, motivându-și refuzul între altele și cu dificultățile interne la care se expunea țara în eventualitatea unei crize externe (D.A.D., nr. 9, 20 și 37, ședințele din 1, 14 martie și 26 aprilie 1914, p. 93–94, 187–188, 701–704).

** Vezi „Acțiunea”, an XIII, nr. 3180, 3181, 3182, 3184, 3186, 3187, 3196 din ianuarie—februarie 1914: „La Roumanie”, an XVII, nr. 4356 din 5 ianuarie 1914: „Acțiunea”, nr. 3279 și 3290 din 18 mai și 3 iunie 1914; „La Roumanie”, an XVII, nr. 4356 din 4 ianuarie 1914.

unul²⁵. În Parlament, Take Ionescu folosește toate „arguțiile” talentului său oratoric pentru a demonstra moderarea spiritului reformator. Nu toți adepții săi, cum arătam, îi susțin întocmai opiniile, dar, în genere, pe linia indicată de șeful partidului vor acționa și aderenții*. Conservatorii democrați vor milita permanent pentru un acord al partidelor în realizarea operei reformatoare.

Și este mai mult ca sigur că până la urmă acest acord s-ar fi realizat. Dezbaterrea reformelor propuse de liberali, care cerește întreaga lume politică românească în toamna din 1913 și prima jumătate a lui 1914, nu putea duce la o ruptură în sânul claselor dominante. Nici un partid, nici cel conservator, nu atacă pe față reformele. Toate recunosc mai mult sau mai puțin existența problemelor puse în discuție. Se diferențiază numai prin modalitățile concrete de rezolvare a lor. Pe acest fundal era cu putință, așadar, realizarea unui compromis. Era „o conspirație... care poate înlătura rezolvarea efectivă a marii probleme de azi”, cum observa C. Stere²⁶.

Împotriva înțelegerii ce se punea la cale între partidele guvernante se pronunța aripa de stânga a Partidului Liberal, animată în principal de C. Stere**. Ei i se opun și social-de-

²⁵ „La Roumanie”, an XVII, nr. 4356 din 4 ianuarie 1914.

* Punctul de vedere conservator-democrat asupra reformelor este bine precizat de N. Titulescu: „Ca partid democrat noi recunoaștem că repartitia actuală a proprietății nu e conformă cu interesele sociale și economice ale națiunii. Dar dacă admitem necesitatea schimbării repartitiei suntem și conservatori și nu putem tolera ca exproprierea să se transforme în confiscare. Suntem, de asemenea, partizani ai reformelor electorale, dar nu voim nici să se atingă drepturile câștigate ale celor ce au o lungă experiență în exercitarea dreptului electoral” („Acțiunea”, nr. 3191 din 28 ianuarie 1914). Ulterior, în Parlament, N. Titulescu ține un excelent discurs, plin de colorit și originalitate, mânuind cu mare artă antiteza, în care susține orientarea conservator-democrată cu o notă mai la stânga decât Take Ionescu (*D.A.D.*, nr. 41, ședința din 20 aprilie 1914, p. 758-765).

²⁶ *D.A.D.*, nr. 12, ședința din 5 martie 1914, p. 129-130.

** La 3 iulie 1914 fruntașul liberal, care și până atunci se pronunțase cu fermitate împotriva acordului între partide, înființează la Iași „Liga reformelor”, ce-și propunea să apere înfăptuirea acestora în forma propusă de liberali (C. Stere fusese raportorul lor în Cameră, unde și vine cu o remarcabilă

mocrații care în toată perioada de dezbateră a reformelor nu au încetat ca prin întruniri publice, presă și manifeste să se pronunțe pentru vot universal și împărțirea la țărani a pământurilor moșierești*. La Congresul al III-lea al P.S.D., ținut între 6–8 aprilie, socialiștii depășesc faza simplei negări, a neîncrederii în proiectele de reformă liberale, și adoptă o nouă tactică, exprimată concis de Cr. Racovski: „Noi trebuie să lărgim cadrele revizuirii“. Deci nu colegiu unic, ci *vot universal* direct, egal și secret; nu expropriere parțială, ci confiscare totală²⁷. Ca și mai înainte, social — democrații puteau cere orice. Oricum nu angajau guvernarea țării, la care ei nu puteau aspira. Dar existența lor, cu radicalismul programului lor, pe lângă faptul că era europeană (mișcarea social-democrată devenise foarte populară în Occident), agita, o dată în plus, mișcarea reformatoare din țară.

Dezbateră proiectelor de reformă liberală ia sfârșit însă înainte de a fi cunoscut o concretizare. Cu alegerea comisiei reformelor, la 21 iunie 1914 — în care din partea opoziției nu intră decât N. Iorga, reprezentanții celor două partide conservatoare declinand oferta —, sesiunea extraordinară a legislaturii, chemată să pregătească aducerea la îndeplinire a revizuirii Constituției, se încheie. Sesiunea următoare urma să fie în toamna anului 1914. Ea va avea loc, dar nu va mai lua în discuție reformele. Europa intrase în război, iar România amână rezolvarea chestiunilor sale interne, rămânând de veghe, cu toată ființa ei, în așteptarea clipei în care urma să intre și ea

expunere de motive — D.A.D., nr. 7, ședința din 27 februarie 1914, p. 65–71), neadmițând nici o concesie mai ales în problema colegiului unic căreia toți conservatorii i se opuneau („Mișcarea“, an IV, nr. 148 din 4 iulie 1914). Agitațiile stângii liberale sunt încurajate de I.I.C. Brătianu pentru a-i forța pe conservatori să accepte revizuirea și a înlătura rezervele „bătrânilor liberali“.

* Vezi „România Muncitoare“, an IX, nr. 92, 99, 100 din noiembrie—decembrie 1913, nr. 2, 10, 12, 14 din ianuarie—februarie 1914; A.N.R., fond C.C. al P.C.R., dosar 4326, f. 5; A.N.R., fond C.C. al P.C.R., doc. 17 și 19, cota M.M./1913 etc.

²⁷ *Documente din istoria mișcării muncitorești din România. 1910–1915*, București, 1968, p. 586, 737–739.

în luptă pentru împlinirea idealului realizării unității naționale depline. La 19 decembrie 1914 primul ministru I.I.C. Brătianu, răspunzând senatorului Paul Bujor, cere amânarea discuției reformelor, din necesitatea de a face față împrejurărilor externe. „Oricât de caldă ar fi convingerea noastră, oricât de adânci ar fi certitudinile noastre asupra soluțiunilor definitive ale eforturilor pentru care am fost trimiși aici, în momentul de față, un simțământ de patriotism și o elementară înțelepciune politică ne impune să amânăm tot ce ne-ar putea dezbinda”²⁸. Și acest fel de a vedea era al majorității oamenilor politici ai vremii. Credeau cu toții că nu era momentul unor discuții, unor certuri pe care neapărat votarea reformelor le-ar fi provocat dată fiind divergența de interese sociale. Pe de altă parte aplicarea reformelor necesita mari cheltuieli din partea statului. Or, era nevoie atunci de concentrarea tuturor eforturilor financiare pentru pregătirea războiului. În decembrie 1914, nu se știa când se va produce intrarea în acțiune. Clipa aceasta nici nu se putea spune că o hotăra Bucureștiul. Căci dacă se producea o întorsătură de front favorabilă, România mai putea să rămână deoparte? În sfârșit, unii credeau, și nu fără temei, că dacă s-ar fi votat acum, reformele ar fi fost mult prea moderate, liberalii fiind nevoiți să facă mai multe concesii conservatorilor sub imperiul preocupărilor generale de înțelegere între partide.

Așa se termină prima fază a dezbaterii reformelor agrare și electorală. Cea de a doua se va desfășura în condițiile de excepție ale războiului și va însemna, în 1917, votarea revizuirii Constituției într-un sens mult mai larg decât ar fi îndrăznit să-și închipuie oamenii politici români cu numai trei ani mai devreme. Cea de a treia fază aduce legiferarea propriu-zisă a reformelor agrare și electorală după primul război mondial. Ceea ce aflăm în final nu se aseamănă decât prea

²⁸ D.A.D., nr. 12, ședința din 21 iunie 1914, p. 173-174; D.S., nr. 12, ședința din 21 iunie 1914. Comisia nu se întrunește decât de câteva ori, sub președinția lui T. Stelian — un omagiu adus convertirii sale târzii la programul liberal —, neizbutind să facă altceva decât să împartă sarcinile membrilor săi.

puțin cu ceea ce am întâlnit inițial. Și se întâmplă așa pentru că în viața României, a Europei întregi de altfel și a multor altor țări din lume, intervine războiul. Datele problemelor dezvoltării, în aceste condiții, se vor pune altfel decât mai înainte.

Conservatorii și primul război mondial

A. Neutralitatea*

La 21 iulie/3 august 1914 Consiliul de Coroană — instituție politică ad-hoc, neprevăzută în Constituție, dar folosită în practica politică de mai multe ori în timpul primului război mondial —, întrunit la Sinaia, hotărăște neutralitatea României în conflagrația care tocmai începuse în Europa¹. Atitudinea neutrală era previzibilă. Condițiile în care guvernânții României încheiaseră o alianță activă cu Puterile Centrale în 1883 se schimbaseră radical. Și așa ea fusese o alianță de conjunctură, menținută în sfera diplomației secrete și, fiind împotriva viitorului națiunii române, se depreciașe continuu. „Dacă există un tratat cu Austria, declara Take Ionescu lui Donald Mackenzie Wallace în primăvara lui 1914, nimeni pe lume nu-l va putea pune în execuție”². Era de fapt și concluzia Consiliului de Coroană.

* Întreaga atitudine — și a conservatorilor, nu numai a celorlalte forțe politice — în anii neutralității a fost tratată de mulți istorici, inclusiv de noi, în detaliu în *Arcul așteptării 1914, 1915, 1916*, București, 1981 și *1916 zile de vară*, București, 1978. Aici rezumăm ceea ce acolo apare pe larg și în context național.

¹ Asupra discuțiilor din Consiliul de Coroană vezi foarte bunele *Amintiri politice*, ale lui I.G. Duca, vol. I, München, 1981, p. 51–63 (fragment publicat și de ziarul „Curentul” din 24 decembrie 1932, de George Fotino în „Revue Roumaine d'Histoire”, nr. 1 din 1974 și de noi în „Magazin istoric”, nr. 1 din ianuarie 1976); vezi Al. Marghiloman, *op. cit.*, vol. I, 1897–1915, p. 230–235 și Ion Bulei, *Arcul așteptării 1914, 1915, 1916*, p. 55–65. Asupra dezlănțuirii războiului mondial vezi utila carte a lui Mircea N. Popa, *Primul război mondial 1914–1918*, București, 1979, p. 152 și urm.

² Take Ionescu, *Souvenirs*, Paris, 1919, p. 122.

Ca și partidele guvernante, socialiștii români, la Congresul extraordinar al P.S.D., din august 1914, se pronunță pentru neutralitate „sinceră și definitivă” și apărarea integrității teritoriale a țării. „De data asta și pentru astă dată suntem și noi guvernamentali în unanimitate completă” — spune Cr. Racovski la Congres³.

Într-un moment de cumpănă toate forțele politice românești își dădeau mâna⁴.

Mai bine de doi ani România rămâne sub adăpostul destul de fragil, de altfel, al hotărârii luate în iulie 1914. Este o perioadă extrem de încărcată pe planul acțiunii diplomatice, al frământărilor și delimitărilor politice interne, al manifestărilor publice. Toate puse sub semnul războiului și al apropiatei intrări în rândurile beligeranților pentru desăvârșirea idealului național.

O dată cu începerea războiului mondial și declararea neutralității României, conservatorii ies de sub presiunea exercitată asupra lor de necesitatea de a lua o atitudine în privința reformelor într-o fază în care realizarea acestora era în mers. Deplasarea preocupărilor politice către prezumptiva intrare în război părea binevenită pentru Partidul Conservator, acordându-i acestuia încă un răgaz pronunțării sale definitive în principala chestiune internă. Va fi o alte iluzie. Amânând lovitura pe care înfăptuirea reformelor i-ar fi dat-o, Partidul Conservator primește o alta. Ceea ce teama de reforme unise în timpul războiului se destramă, în așa fel încât sfârșitul conflictului

³ *Documente din istoria mișcării muncitorești din România. 1910–1915*. p. 811; Mircea Mușat, Ion Ardeleanu, *Unitate, continuitate și ascensiune în mișcarea muncitorească din România, 1821–1948*, București, 1981, p. 86 și urm.; T. Georgescu, *Între două revoluții*, p. 105 și urm.; I. Mamina, V. Niculae, *Independența patriei — ideal și acțiune ale muncitorilor (1877–1918)*, București, 1977, p. 52–61; idem, *Mișcarea muncitorească — factor activ al luptei poporului român pentru independență, unitate și libertate națională (1877–1918)*, în „Anale de istorie”, an XXI, nr. 5/1975, p. 76–83.

⁴ Vezi și comentariile din V. Atanasiu, A. Iordache, M. Iosa, M. Oprea, P. Oprescu, *România în primul război mondial* (Coordonator I.M. Oprea), București, 1979.

mondial, ce antrenează și România, lăsa în urma lui organizații politice conservatoare cu totul lipsite de vigoare și încă dușmănindu-se între ele.

Inițial cele două partide conservatoare susțin neutralitatea. Prin reprezentanții lor: Take Ionescu, C. Cantacuzino-Pășcanu, C. Dissescu și respectiv: Al. Marghiloman, Th. Rosetti, I.C. Grădișteanu și I. Lahovari (T. Maiorescu, N. Filipescu, C.C. Arion și D. Greceanu lipseau din țară) s-au pronunțat în acest sens în Consiliul de Coroană. Un război alături de Puterile Centrale este respins pentru că nu răspundea unei rațiuni politice de existență a României. Al. Marghiloman este acela care argumentează juridic temeiul nonbelligeranței. Doar P.P. Carp, în afara organizației de partid, apărându-și o convingere statornică, susține cu tărie că moral și material România trebuie să intre în război alături de Tripla Alianță, a cărei victorie „e sigură și indiscutabilă”. După Consiliu, atitudinea celor două partide conservatoare rămâne, pentru moment, neschimbată. Mai mult, Take Ionescu declară că e pentru „neutralitatea loială și definitivă”⁵. Repede însă lucrurile iau o altă întorsătură. Victoriile rușilor în Prusia Orientală și înaintarea lor spre Königsberg încălzesc opinia publică și animă curentul antiaustriac. În Partidul Conservator frământarea începe să se facă simțită. Unii dintre fruntașii conservatori, ca I. Grădișteanu, B. Delavrancea, I. Lahovari, C. Olănescu îi cer lui Marghiloman să se pronunțe pentru Antantă, alții ca D. Nenițescu și V. Arion vor, dimpotrivă, o neutralitate favorabilă Puterilor Centrale sau chiar alăturarea la acestea. Al. Marghiloman începe să încline pentru a doua alternativă, dar cu condiția acordării unui statut politic românilor din Transilvania și cedării Bucovinei către România⁶. Între timp, în schimbul de opinii din sânul partidului intră N. Filipescu, revenit din Germania

⁵ Vezi „Universul”, an XXXII, nr. 212 din 4 august 1914; „La Roumanie”, nr. 4537 din 30 iulie/12 august 1914.

⁶ Vezi discuțiile lui Marghiloman cu regele, cu Czernin, ministrul Austro-Ungariei la București; un portret al său în aceste momente, în I. Bulei, *op. cit.*, p. 80 și urm.

și de după boală. La sfârșitul lui august, pe fundalul sentimentelor antihabsburgice ale opiniei publice, N. Filipescu proclamă „neutralitatea provizorie”, iar în cercul intimilor săi consideră neutralitatea „o adevărată crimă”⁷.

În același timp, Take Ionescu lansează lozinca „Vrem Ardealul!” Între cei doi conservatori intervine o înțelegere de acțiune comună în chestiunea națională, prin mijlocirea lui Em. Costinescu, ministrul liberal de convingeri exprimat antantofile⁸. Cu Take Ionescu, N. Filipescu mai încheie o înțelegere, la insistența celui dintâi. Pentru liderul conservator-democrat „drumul Damascului” în ce privea partidul său și în general pe conservatori se chema „drumul Transilvaniei”. Și atunci, călcându-și pe convingeri, cu deosebire N. Filipescu, care în probleme sociale și libertăți publice fusese totdeauna potrivnic curentelor de democratizare, cei doi stabilesc un program politic de reforme pentru România Mare: o reformă electorală prin acordarea votului universal la Cameră și o modalitate nouă de alegere a Senatului, o reformă agrară prin exproprierea cu plată în titluri garantate de stat ș.a. Încep acum agitațiile de stradă și campaniile de presă. Suflul lor e conservatorul N. Filipescu care, antrenat de temperamentul său nepotolit, acționând în opoziție, deci cu libertatea pe care ți-o dă neangajarea, nu ținea seama de moment favorabil, garanții, prudență. El vedea clipa întregirii neamului apropiată și, în consecință, armata română trebuia să treacă peste Carpați. Dar Filipescu, fiind, împreună cu adepții săi, înregimentat în Partidul Conservator, concepțiile și acțiunile sale se izbeau de mentalitatea calculată a lui Al. Marghiloman și de simțul politic al multor altor fruntași conservatori. Or, Mar-

⁷ N. Polizu-Micșunești, *Nicolae Filipescu. Însemnări 1914–1916*, București, f.a., p. 88; la 2 septembrie, N. Filipescu declara: „În fața statuii lui Mihai Viteazul să ne rugăm lui D-zeu ca visul său să se înlăptuiască și să putem spune: Trăiască Carol I, regele tuturor românilor” („Universul”, an XXXII, nr. 244 din 2 septembrie 1914; „La Roumanie”, nr. 4556 din 23 august/5 septembrie 1914).

⁸ C. Argetoianu, *op. cit.*, în A.N.R., fond C.C. al P.C.R., dosar 8586, f. 380; vezi și articolul *Formula lui Filipescu e și a noastră*, în „La Roumanie”, nr. 4560 din 23 august/5 septembrie 1914.

ghiloman era împotriva intrării imediate și pentru o neutralitate favorabilă, după cum se întvedea tot mai vădit, Puterilor Centrale. În toamna anului 1914 și în primăvara celui următor Partidul Conservator va oscila între cei doi oameni politici de suprafață, nefiind pe deplin nici cu unul nici cu celălalt. Conservatorii, în marea lor majoritate, credeau, ca și Filipescu, că România trebuie să se alăture Antantei, dar, ca și Marghiloman, nu considerau momentul sosit. De aici disensiunile și discuțiile foarte aprinse din sânul conducerii partidului și tot de aici încercările de a găsi mijloacele și formele tranzacționale pentru a împăca pe cei doi frunțași și a salva unitatea organizatorică. „Să dăm impresia unității“ — cerea mereu Al. Marghiloman⁹.

Reuniunile comitetelor executiv și consultativ ale Partidului Conservator din toamna anului 1914 sunt, atât prin desfășurarea, cât și prin rezultatele lor, concludente în a demonstra cele de mai sus*.

Divergențele din rândul conservatorilor devin și mai acute după moartea regelui Carol I (27 septembrie/10 octombrie), când, notează Maiorescu, „agitarea franco-rusofilă nu mai are margini“¹⁰.

În mai multe rânduri Marghiloman face dovadă de autoritate, cerând să accepte toată lumea disciplina de partid, lăsând să se pronunțe în chestiunea ieșirii din neutralitate numai factorii responsabili ai țării (Al. Marghiloman are în toți acești ani contacte și legături cu liberalii, cu I.I.C. Brătianu, cărora atitudinea sa convenea). Dar atât N. Filipescu, cât și prietenii săi politici apropiați nu pot fi opriți în acțiunea lor de disciplină de partid, rareori existentă în organizația politică conservatoare. Acțiunea lor în favoarea părăsirii neutralității refuză

⁹ Al. Marghiloman, *op. cit.*, vol. I, 1897–1915, p. 256.

* Vezi *Ibidem*, p. 267–269, 276–282, 335–338 ș.a.; N. Polizu-Micșunești, *op. cit.*, p. 97–98, 103–104 ș.a.; I. Bulei, *Arcul așteptării...*, p. 104–105, 106–107, 134–135, 136–137.

¹⁰ T. Maiorescu, *România și politica de neutralitate (1914–1917)*, B.A.R., secția mss., fond Titu Maiorescu, mss. 3, f. 5.

treptat orice constrângere. Împreună cu Take Ionescu, B. Șt. Delavrancea, Er. Pangrati, C. Dissescu, dr. I. Cantacuzino, C.I. Istrati, S. Mândrescu, I. Grădișteanu ș.a. N. Filipescu este unul din inițiatorii „Acțiunii Naționale”, organizație politică ad-hoc, creată la 27 octombrie, ce militează de-a lungul anilor de neutralitate pentru intrarea „imediată” în război alături de Antantă¹¹. La 24 octombrie 1914 filipescanii sunt principalii organizatori ai unei mari manifestații la București. Întrunirile „Acțiunii Naționale” se țin lanț în Capitală și în provincie aproape în fiecare duminică*. În compania unor oratori prestigioși, ca Take Ionescu, O. Goga, B. Delavrancea, V. Lucaciu, M. Antonescu, S. Mândrescu, P.P. Negulescu etc., discursurile lui N. Filipescu de la „Acțiunea Națională” sunt cele mai semnificative, în stare să toarne concepția patriotică în formule de mare frumusețe. Fraze ca „Sire, să mori în Câmpia de la Turda sau să te încoroneze la Alba Iulia” rezumă gândirea momentului. Alături de takști, filipescanii sunt animatorii unor demonstrații de mare anvergură, cum a fost cea de la 16/29 noiembrie 1914, când se sparg geamurile la Clubul liberal și la locuința lui Marghiloman. Legăturile dintre conservatorii din jurul lui N. Filipescu și conservatorii democrați devin tot mai strânse. Cei din urmă se confundă tot mai mult cu cauza Antantei. Parlamentarii conservator-democrați, reușiți la 18 noiembrie 1914, aprobă în unanimitate hotărârea: „România trebuie să se alieze cu Tripla Înțelegere pentru îndeplinirea idealului național”¹².

În nerăbdarea lor, cele două grupări conservatoare încă din septembrie 1914 încep să ceară un guvern național, care să înlocuiască pe cel liberal, considerat inactiv. Se încearcă apoi provocarea unor neînțelegeri în sânul guvernului liberal,

¹¹ „Acțiunea”, an XIII, nr. 341 din 29 octombrie 1914 (Asupra creării „Acțiunii Naționale” vezi I. Bulei, *op. cit.*, p. 134–136, unde sunt folosite memoriile lui I. Cantacuzino).

* Vezi „Adevărul”, „Dimineața”, „Epoca”, „Acțiunea”, „La Roumanie” din octombrie—decembrie 1914, ianuarie—mai 1915.

¹² „Acțiunea”, an XIII, nr. 3427, din 19 noiembrie 1914.

prin atragerea lui Al. Constantinescu, bun prieten al lui Take Ionescu și al lui Em. Costinescu. Cu acesta din urmă de altfel se încheiase și un acord la Sinaia în septembrie 1914¹³. Dar nici unul, nici celălalt dintre miniștrii liberali nu merg până acolo încât să acționeze împotriva lui Brătianu. S-a încercat și o spărtură în Partidul Național-Liberal. Dar în afara lui S. Mândrescu, G. Diamandi și dr. I. Cantacuzino încercarea a fost fără alt succes însemnat, Partidul Liberal rămânând disciplinat în jurul lui I.I.C. Brătianu. Intenția răsturnării guvernului liberal pe chestiuni externe rămâne doar ca o sondare a terenului politic din partea opoziției conservatoare antantofile. De altfel, Take Ionescu, om politic cu experiență, își dădea prea bine seama că în toamna lui 1914 nu era posibilă o intrare „imediată” în acțiune. În cele mai categorice din manifestările sale — violență de limbaj și nu de fapte — se simțeau reticența și precauția. Nici violența acțiunilor lui N. Filipescu nu trebuie luată *tale quale*. Politica externă era nu domeniul ce angaja pe toți oamenii politici și unde răspunderile nu erau aproape niciodată singulare*.

„Acțiunea Națională” reușește în decembrie 1914 să înlăture de la conducerea „Ligii Culturale” pe V. Arion, care dintr-un înfocat naționalist și violent austro-fob devenise un apărător al Puterilor Centrale. Comitetul ales la 14 decembrie 1914 transformă Liga într-un nou instrument al politicii de

¹³ I.G. Duca, *op. cit.*, vol. I, p. 114.

* În practică, în anii neutralității. I.I.C. Brătianu, în acțiunile sale externe, în toate hotărârile importante, a acționat în înțelegere cu Take Ionescu și Al. Marghiloman, „Tripla Alianță internă” cum numea cu ironie N. Iorga această înțelegere a șefilor partidelor politice (era aici și puțină amărăciune de a nu-i putea zice „Quadruplă”, marele istoric fiind și el șeful unui partid politic, Naționalist-Democrat, pe care înalta politică, se vedea bine, nu-l recunoștea). Numai când Marghiloman s-a îndepărtat, cu orientarea sa progermană, locul său a fost luat de N. Filipescu în această înțelegere. Acțiunile și declarațiile publice nu trebuie să înșele. Între oamenii politici români a existat, ca și altădată, un consens în conducerea politicii externe a țării, cum am căutat să demonstrăm și noi în cărțile noastre mai sus-menționate. În momentele de cum-până țara a știut totdeauna să fie întreagă.

intervenție în război alături de Antantă, „pentru dezrobirea ținuturilor române din Austro-Ungaria“.

În toamna și iarna 1914–1915 opoziția antantofilă nu izbuște nici să răstoarne guvernul Brătianu, nici să provoace intrarea României în conflictul militar. Ea rămâne circumscrisă acțiunilor de stradă, întrunirilor publice, numeroaselor articole de presă.

1. Echivocul din Partidul Conservator

Manifestările „Acțiunii Naționale” ascut disensiunile din sânul Partidului Conservator, în condițiile în care Al. Marghiloman și o parte din conducerea conservatoare se orientează spre o neutralitate binevoitoare Puterilor Centrale. Cu toate că își dă seama treptat că a cere concesii la unguri în favoarea românilor transilvăneni era un nonsens — la 3 noiembrie 1914 Marghiloman îi reproșa lui Czernin lipsa de receptivitate a guvernului Tisza, iar la 13 noiembrie califica politica premierului maghiar față de românii ardeleni drept „o mare decepție”¹, el nu renunță la poziția sa de neaderență la curentul antantofil în condițiile în care situația beligeranților rămânea nehotărâtă*. La 16 noiembrie 1914 Al. Marghiloman făcea să apară ziarul oficios cotidian „Steagul”, corespondentul în limba română al lui „La Politique”. Se încerca astfel a se fixa un nou element de clarificare în sânul Partidului Conservator, „Steagul” exprimând de la început concepția reținută a lui Marghiloman asupra problemelor externe și resentimentele acestuia la adresa filipscanilor și takiștilor. La întrunirile parlamentare conservatori de la 16, 19 și 29 noiembrie au loc vii dezbateri „asupra fondului dintre Filipescu și mine” — cum caracteriza șeful Partidului Conservator chestiunea. Nu se ajunge la o apropiere între Partidul Conservator și „Acțiunea Națională”, după cum voiau filipescanii, și se hotărăște „a nu se chestiona guvernul asupra problemelor externe”**. În sânul conducerii conservatoare starea de echivoc persistă. La sfârșitul anului 1914 T. Maiorescu, M. Deșliu, D. Greceanu, C. Argetoianu, cărora li se adaugă eforturile lui B. Brânco-

¹ Al. Marghiloman, *op. cit.*, vol. I, 1897–1915, p. 257–260, 261–262, 350, 362 etc.

* Informat îndeaproape de I.I.C. Brătianu asupra tratatelor sale și în general asupra războiului.

** O atitudine asemănătoare adoptă și parlamentarii conservator-democrați.

veanu și B. Știrbei, intervin pentru a evita o ruptură deschisă². La 2 decembrie 1914, la un banchet al Cercului de Studii al Partidului Conservator, Al. Marghiloman în discursul său, renunță în parte la poziția rezervată în problemele externe, vorbind de idealul național și de necesitatea îndeplinirii lui încă „în actualul război”³. Cu ocazia ședinței Comitetului Executiv de la 4 decembrie 1914, sub altă formă, șeful Partidului Conservator reînnoiește cele afirmate la Cercul de studii, declarând că neutralitatea nu e definitivă, iar intrarea în acțiune însemna „nu alături de Dubla Alianță”⁴.

Aceste declarații au adus pentru moment liniștea în Partidul Conservator, filipescanii considerându-se mulțumiți de „noua opțiune” a lui Marghiloman, cum o numea cu îngrijorare von Bussche. „Norii s-au risipit și cerul conservatorilor s-a înseninat”, scria cu entuziasm B. Catargiu în articolul său semnificativ intitulat „Liniște”⁵.

În sesiunea parlamentară 1914–1915, o sesiune scurtă și întretăiată de vacanțe în care nu se vine cu nici o lege importantă pentru a nu provoca opoziția, Partidul Conservator, ca de altfel și cel Conservator Democrat, la cererea guvernului, nu ridică în dezbatere chestiunea externă. N. Filipescu, inițial pornit să atace guvernul de la tribuna parlamentară, e convins să renunțe pentru a nu da astfel la iveală, în chip oficial, neînțelegerile dintre conservatori. Una era strada și alta tribuna parlamentară*.

Înțelegerea de moment realizată la începutul lui decembrie 1914 în sânul Partidului Conservator, într-o perioadă în care situația beligeranților în Europa nu cunoștea schimbări de excepție care să pună sub semnul întrebării războiul de poziții,

² B.N.R., fond Titu Maiorescu, mss. 11393, f. 19–24; A.N.R., fond C.C. al P.C.R., dosar 8587, f. 440; N. Polizu-Micșunești, *op. cit.*, p. 132–133.

³ „Vom realiza idealul nostru — declara el — cu fracțiunile de neam care nu sunt în limitele politice ale statului” („Steagul”, an I, nr. 19 din 4 decembrie 1914).

⁴ Al. Marghiloman, *op. cit.*, vol. I, 1897–1915, p. 381–382.

⁵ „Steagul”, an I, nr. 21 din 6 decembrie 1914.

* Vezi amănunte în I. Bulei, *op. cit.*, p. 156 și urm.

nu era de natură să reziste. Ficțiunea unității durează totuși și în primele luni ale anului 1915, când, iarăși, în câmpul beligeranților acțiuni însemnate nu se produc. Dimpotrivă, se creează tot mai mult impresia că războiul va fi de lungă durată și că e nevoie de multă prudență în orientarea țării. Al. Marghiloman, sprijinit îndeosebi de T. Maiorescu, care din februarie 1915 începe să reintre în politica militantă, și de alți frunțași conservatori, consideră neutralitatea ca un ce cu atât mai folositor pentru țară cu cât va fi mai prelungit. Dar... în rândurile conservatorilor tensiunea nu încetează să crească. Mai ales N. Filipescu nu se resemna deloc cu o neutralitate răbdătoare.

2. Limpezirea pozițiilor

Între cele două grupări conservatoare, începând cu martie 1915, disensiunile devin grave. Momentul de criză corespunde pe plan extern tratativelor Italiei de intrare în război alături de Antantă. Împreună cu Take Ionescu și conservatorii democrați, N. Filipescu și partizanii săi încep o campanie și mai violentă decât până atunci pentru a sili guvernul Brătianu să intre în acțiune.

În lunile martie, aprilie, mai și iunie se desfășoară un lanț neîntrerupt de întruniri, manifestații, violențe prin presă, presiuni prin Em. Costinescu și prin legațiile Antantei la București. Pe acest fundal, Partidul Conservator, a cărui unitate se sprijinise atâtea luni pe un echivoc, se rupe în două. Armistițiul intern din decembrie 1914 nu mai are rezistență. Ficțiunea că Partidul Conservator era unit, întreținută cu multe eforturi, lasă locul realității. Încă de la sfârșitul lui ianuarie 1915 frământarea reîncepuse, merge crescând toată luna februarie, când se trece de la înțepături la invective, și ajunge ostilitate pe față în martie. Lupta pentru șefie se dă indirect prin atitudinea celor două grupări față de chestiunea externă. Era în atmosferă o enervare care ajunge a fi stare politică. Crize conservatoare au mai fost în România (după calculele revistei „Democrația“, șapte până atunci)¹, dar niciodată nu se manifestaseră cu atâta violență. Filipescu și partizanii lui acceptă prudență la Partidul Liberal — și aici cu greu — care se găsea la guvern, dar o refuză net Partidului Conservator pentru că acesta era în opoziție și avea mâinile dezlegate ca să se pronunțe limpede în principala chestiune a țării. Dimpotrivă, Al. Marghiloman credea că un partid de guvernământ nu trebuia să-și fixeze neted atitudinea în opoziție, reducându-și posibilitatea de exprimare atunci cund ajungea la putere. Era o problemă de tactică politică. Dar între cei doi protagoniști nu

¹ „Democrația“, nr. 3 din 1 mai 1915, p. 140.

era numai o diferență în chipul de a vedea chestiunile de tactică. Între ei era o completă incompatibilitate de sentimente, idei și apucături. Era apoi o chestiune de orientare diferită în aprecierea poziției țării. Dacă pentru Filipescu nu exista, nu putea să existe, decât calea armelor alături de Antantă cât mai repede cu putință, pentru Marghiloman o politică de expectativă armată — după cum se vedea tot mai favorabilă Puterilor Centrale — era lucrul cel mai înțelept pe care putea să-l facă România. De aceea în primăvara lui 1915 el refuză să mai dea declarații de asigurare că nu era germanofil și că ceea ce îl despărțea de Filipescu nu erau decât mijloacele întrebuintate de acesta și legăturile tot mai strânse cu Take Ionescu. Se ajunge astfel la un impas care dezarmează eforturile celorlalți fruntași conservatori de a evita o sciziune. La 31 martie/12 aprilie, Marghiloman declară lui Paul Greceanu, Basarab Brâncoveanu și C. Argetoianu, veniți la el pentru împăcare: 1) că nu primește să fie șef cu scuze trimestriale, 2) că înțelege să păstreze, în cadrul politicii schițate în Comitetul Executiv din decembrie 1914, o absolută libertate de mișcare, 3) că oricum totul e inutil deoarece Filipescu vrea capul lui și el înțelege să și-l apere².

La 13 aprilie 1915, Marghiloman convoacă Comitetul Executiv al Partidului — participă 28 de membri, printre care nu se află N. Filipescu și adepții săi — pentru a se convinge pe cine se poate sprijini și, totodată, pentru a stabili un consens în acțiunile următoare³. „Pot avea 34 de glasuri din comitet“, constata Al. Marghiloman la sfârșitul ședinței. Sunt delegați C.C. Arion, D. Greceanu și M. Vlădescu pentru a se ajunge la un compromis cu N. Filipescu. Soluția propusă de acesta, refacerea comitetului de trei: Al. Marghiloman, I. Lahovari și

² C. Argetoianu, *op. cit.*, dosar 8586, f. 600.

³ T. Maiorescu, *op. cit.*, mss. 11394, f. 13; Al. Marghiloman, *op. cit.*, vol. I, 1897–1915, p. 449–450. Cu acest prilej, Maiorescu îl sprijină deschis și cu convingere pe Marghiloman, insistând, în același timp, și pentru unitatea partidului; vezi și C. Argetoianu, *op. cit.*, în A.N.R., fond C.C. al P.C.R., dosar 8586, f. 622–624.

N. Filipescu, este respinsă de Marghiloman, ce se vedea astfel în minoritate (I. Lahovari fiind atras de filipescani care, din motive tactice, îi propun viitoarea șefie).

Întâlnirea directă dintre Al. Marghiloman și N. Filipescu de la 17 aprilie constată ruptura irevocabilă dintre cei doi lideri conservatori. Cel de-al doilea cere convocarea Comitetului Executiv, unde avea majoritatea. Pentru a contracara superioritatea numerică a lui Marghiloman, filipescanii începuseră de mai înainte „să capteze” pe fruntașii organizațiilor conservatoare județene*. Reușiseră la Prahova, Ialomița, Dorohoi, Brăila, Botoșani. Această goană după partizani dă naștere unor la bătai în regulă⁴. Așa se întâmplă la Dorohoi, unde șeful local Gh. Stroici, marghilomanist, e dat jos cu forța și înlocuit cu filipescanul Ernest Cănanău. În același timp, N. Filipescu invită la ședință pe C. Hiottu și C. Olănescu, care își dăduseră demisia din comitet. Cu toate acestea Filipescu nu-și asigură majoritatea. După violente discuții**, filipescanii, prin M. Cantacuzino, propun o moțiune de neîncredere în Marghiloman, iar C.C. Arion una de încredere. Acordându-i-se prioritate, moțiunea lui Arion obține 32 de voturi pentru 26 (sau 27 după T. Maiorescu) împotriva și trei abțineri⁵. Fără să fie un triumf pentru Marghiloman, căci nu însemna mare lucru o majoritate de 5 sau 6 voturi, acest rezultat era o înfrângere pentru Filipescu. Dar departe de a se limpezi, situația devine și mai gravă, din această zi. Ziarele „acționiste” îl înjură zilnic pe „sclivisitul lui von Bussche”. La 26 aprilie/9 mai, N. Fili-

* Potrivit noilor statute ale partidului din 1913, întocmite de T. Maiorescu, organizațiile județene puteau desemna delegați cu drept de vot la ședințele Comitetului Executiv.

⁴ C. Argetoianu, *op. cit.*, dosar 8586, f. 643; B.N.R., fond *Titu Maiorescu*, mss. 11395, f. 16-17.

** T. Maiorescu, atât de ponderat în expresie, îi caracterizează pe vorbitorii filipescani cu epitete ca acestea: „grețosul închipuit Em. Antonescu”, „ușurul isteric N. Filipescu”, „grobianul M. Cantacuzino”, „intrigantul smintit Jean Miclescu” etc. (T. Maiorescu, *op. cit.*, mss. 11395, f. 16).

⁵ *Ibidem*, f. 17; C. Argetoianu, *op. cit.*, dosar 8586, f. 633-638; Al. Marghiloman, *op. cit.*, vol. I, 1897-1915, p. 453-454.

pescu își convoacă partizanii la Clubul Conservator, din casa Vornicu, pe care tocmai îl ocupase. B. Delavrancea îi propune șefia partidului. Dar Filipescu n-o primește, alegând de mai înainte soluția cu I. Lahovari, în acel moment mai avantajoasă pentru poziția sa. Înainte de a accepta, Lahovari, împreună cu D. Greceanu de la Iași, îi propun lui Maiorescu să redevină șef al conservatorilor, împacând ambele tabere. „Firește, eu nu voi primi propunerea, continuare a apucăturilor [intrigilor] lui N. Filipescu — notează Maiorescu —, dar vreau să vorbesc întâi cu Marghiloman, cum să ne separăm de Filipescu, rămânând noi în jurul lui Marghiloman“. După refuzul lui Maiorescu, Lahovari revine la propunerea de trei, din nou respinsă de Marghiloman. Și atunci Lahovari acceptă să-și joace propria sa carte, sprijinindu-se pe Filipescu. Ședința organului executiv al partidului de la 18/31 mai consacră ruptura. În mijlocul tumultului și al vociferărilor, Al. Marghiloman părăsește clubul, urmat de 31 din adepții săi. După Argetoianu, „nu trebuia pentru nimic în lume să părăsească clubul chiar cu riscul de a petrece 24 de ore în mijlocul vociferărilor sau de a suferi câteva îmbrânceli“. Așa, „părăsind Casa partidului, s-a mărturisit singur în disidență... și a pierdut dreptul de a se mai intitula șef al Partidului Conservator“⁶. În realitate, toată chestiunea era numai de formă. Filipescanii rămași pe loc (erau în total 34, cu noii admiși) votează o moțiune de neîncredere în Marghiloman și președinția provizorie a lui I. Lahovari. Desfacerea Partidului Conservator devenise o realitate. Congresul care urmează nu face altceva decât „să dovedească — cum scrie același Argetoianu — falimentul partidului și ideii conservatoare în țara românească“. Congresul se ține în sala „Liedertafel“, din strada Academiei, cu participarea a circa 315 delegați. A fost însă mai mult „un infern“ decât un congres, ceva nemaîntâlnit până atunci într-un for superior al vreunui partid: un scandal care ține mai mult de patru ore și din care n-au lipsit vociferările, apostrofările, huiduielile și

⁶ C. Argetoianu, *op. cit.*, *loc. cit.*, dosar 8586, f. 693–695.

chiar bătaile*. Statutele nu prevedeau cine anume să prezideze congresele partidului, subînțelegându-se că șeful era acela. Dar filipescanii nu vor să-l lase pe Marghiloman la tribună și-l cer pe Lahovari. Dar nici acesta nu poate conduce pentru că nu-l lasă marghilomaniștii. După vreo două ore și jumătate de răfueli reciproce liderii celor două tabere convin să prezideze Titu Maiorescu. Acesta anunță o moțiune și vorbește de speranța „întemeiată” de împăcare. Mulțumește Marghiloman, declarând că va colabora la șefie cu I. Lahovari. Și astfel „deliberările” iau sfârșit. Declarația lui Marghiloman era făcută pentru a închide congresul într-o aparentă demnitate și nu pentru a fi pusă în practică**. În aceeași zi, mai mulți prieteni ai lui Marghiloman, între care C. Arion, C. Aslan, C. Meissner, S. Mehedinți, îi cer să nu admită formula de împărțire a șefiei, iar I. Lahovari, incitat de N. Filipescu și de Take Ionescu, îi cere, dimpotrivă, să-și dea demisia în Comitetul Executiv după care să fie îndată ales, împreună cu el, locțiitor. În acest fel și-ar fi dovedit buna-credință. Tratatativele între cele două părți sunt purtate de Maiorescu care mai spera că dezmembrarea partidului nu era încă o realitate. Dar Marghiloman găsește propunerea lui I. Lahovari „insidioasă”, temându-se că după ce își va da demisia nu va mai fi ales, și o respinge. Cu aceasta, ruptura Partidului Conservator ajunge definitiv un fapt împlinit. Cele două grupări, amândouă cu numele de partid conservator, căci amândouă își revendicau dreptul de adevărat reprezentant al conservatorilor români, încep de aici înainte o existență separată, cu organizări interne proprii***. A doua zi

* Vezi, pe lângă presa vremii, memoriile lui Al. Marghiloman, T. Maiorescu, C. Argetoianu, I.G. Duca; în plus N. Polizu-Micșunești, *op. cit.*; A.N.R., fond *Alexandru Marghiloman*, dosar 43, f. 1. Dintre toate, cea mai plastică descriere o face C. Argetoianu (*op. cit.*, dosar 8587, f. 694-711), iar cea mai veridică ne-o dă Maiorescu (*op. cit.*, dosar 11393, f. 28-29).

** „Conservatorii din ambele tabere s-au retras pe la casele lor, unii fără pălării, alții cu hainele rupte, alții cu capetele însângerate sau cu ochii inflamați — scrie I.G. Duca. [...] Nu cred să existe în anele vieții noastre publice o pagină mai penibilă, un spectacol mai trist” (I.G. Duca, *op. cit.*, I, p. 163-164).

*** Partidul Conservator de sub conducerea lui I. Lahovari și mai apoi a lui N. Filipescu își creează un Comitet Executiv Central, comitete executive

după congres se rup nu numai organele centrale ale partidului, ci și organizațiile sale județene. Aproape nici una nu rămâne neatinasă de dezmembrare, în fiecare existând partizani și de o parte și de cealaltă. Bilanțul inițial constata aproape o egalitate de forțe, cu o ușoară tendință de superioritate de partea filipescanilor. La 29 mai ambele partide conservatoare au prilejul să-și măsoare forțele. Acțiunea Națională organizează la Iași o mare întrunire. În aceeași zi, marghilomaniștii țin și ei una tot la Iași. De ambele părți se depun mari eforturi pentru a crea impresia de forță și disciplină. Și reușesc amândouă, în bună măsură.

Desfacerea Partidului Conservator își avea cauza în el însuși. El nu mai găsea, decât pentru scurte momente, acea rezistență interioară care să-i dea forță și omogenitate în acțiunile sale. Ruptura din 1915 e provocată și de amestecul lui Take Ionescu și I.I.C. Brătianu, care deși nu o determină o grăbește totuși. Și unul, și celălalt erau bucuroși să slăbească partidul conservatorilor — concurentul lor la putere. Au și declarat atunci că-l preferau pe Lahovari ca șef. Desfacerea nu s-ar fi produs totuși acum dacă Marghiloman ar fi acceptat să plece de la conducerea partidului. Căci nu pe chestiunea externă s-au rupt rândurile conservatoare. În ansamblul său Partidul Conservator nu concepea posibilă participarea României la războiul mondial alături de Puterile Centrale. Cea mai mare parte a celor rămași în jurul lui Marghiloman erau în caz de război pentru intervenție alături de Antantă și dacă i-au rămas credincioși lui Marghiloman au fost pentru că și-au dat seama „că lupta între acesta și Filipescu se făcea mai puțin pe temeiuri de intervenție sau neintervenție în război decât pe temeiuri de patimă personală și de politică internă”⁷. Chestiunea

locale. Schimbând statutele, opera lui Maioreescu din 1913, creează și o demnitate de secretar general, incredințată lui C. Argetoianu. La județe partajul partizanilor durează până la începutul lui 1916 (vezi C. Argetoianu, *op. cit.*, dosar 8587, f. 747–748).

⁷ C. Argetoianu, *op. cit.*, *loc. cit.*, dosar 8586, f. 693–695.

externă a fost însă calul de bătaie pe care N. Filipescu a știut să-l folosească foarte abil. O luptă dusă numai pentru răsturnarea de la șefie a lui Marghiloman ar fi găsit marea majoritate alături de șeful său. Dar atacul pe tema germanofiliei, a împingrii României în brațele Puterilor Centrale, pe tema nepriceperii intereselor naționale, a ostilității față de o acțiune pentru cucerirea Ardealului a pus de la început pe Marghiloman la strâmtoare. Căci, într-adevăr, el nu voia în 1915 un război contra Puterilor Centrale. Dar de ce nu-l voia? De ce a mers până acolo încât l-a lăsat pe N. Filipescu să pună problema orientării opțiunilor conservatorilor între Antantă și Puterile Centrale — când de fapt o atare problemă nu s-a pus deloc pentru guvernanții României în genere — și nu a întors el chestiunea pe adevărata sa față, adică între expectativă în continuare și intrarea imediată în război alături de Antantă? În acest fel ar fi amânat probabil ruptura. N-a făcut-o din lipsă de abilitate politică? Nu numai viitorul, dar și trecutul rămâne uneori insondabil. Față de prietenii săi a lăsat să se înțeleagă cum că în timpul neutralității României și al războiului ei el a îndeplinit „o misie”. În discursul său de succes din decembrie 1919 a afirmat-o și public. A spus atunci că ceea ce a făcut el în acei ani a făcut-o de comun acord cu regele și I.I.C. Brătianu. Așa s-ar explica și atitudinea neelegantă a lui Marghiloman, omul tuturor eleganțelor, din primăvara lui 1915, când s-a cramponat să rămână șef al conservatorilor cu toate că fusese pus în minoritate. Căci *trebuia* să rămână factor răs-punzător. Și de aceea nu putea să plece supărat la moșia sa de la Albatros, cum o făcuse Carp în 1912, plecând la Țibănești, după ce și-ar fi trântit demisia. Ar trebui însă să avem la îndemână mărturii de la regele Ferdinand, de la I.I.C. Brătianu și Barbu Știrbei (acesta din urmă are dese întâlniri și convorbiri cu Marghiloman în primăvara lui 1915, dar și după aceea). Și nu avem. Nu avem decât afirmări ale lui Marghiloman; apoi, două acte ale lui I.I.C. Brătianu: acordul său dat lui Marghiloman și altora de a rămâne în Bucureștiul ocupat în decembrie 1916 și inițiativa sa de a-l chema pe Marghilo-

man la guvern în martie 1918. Avem și un argument de logică politică. Regele și primul ministru român, oricare ar fi fost ei, trebuiau, angajând țara într-un conflict de atare proporții, să-și asigure spatele. O prevedere politică elementară și cu atât mai necesară pentru o țară mică aflată la confluența intereselor celor mari. Dincolo de toate, gruparea conservatoare condusă de Al. Marghiloman a jucat în toți acești ani grei, cu deznodământ neștiut de fapt de nimeni, rolul de rezervă politică, de ultimă soluție⁸.

De pe urma rupturii din rândurile conservatorilor, Partidul Conservator Democrat are de profitat pentru moment. În primul rând el rămâne, în noua conjunctură, cel mai puternic partid conservator. În al doilea rând se ivește perspectiva unei fuziuni cu filipescanii. Încă din primele zile ale lunii iunie 1915 au avut loc tratative între N. Filipescu, I. Lahovari, pe de o parte, și Take Ionescu, pe de altă parte, în vederea unei mai strânse colaborări, acum când despărțirea de marghilomaniști dezlegase mâinile antantofililor conservatori. În același timp, parlamentarii Partidului Conservator (Lahovari) și Partidul Conservator Democrat adresau o moțiune șefilor lor, declarând deplina unitate de vederi în ce privește poziția României în chestiunea externă. În aceste condiții o reușită a politicii celor două partide cerea o mai mare concentrare, înlocuind fracționarea forțelor în organizații centrale și provinciale separate. Dar diferențierile programatice interne, suspiciunea reciprocă după ce atâta vreme se combătuseră, cum și pretențiile de șefie împiedică crearea unui singur organism politic. Se recurge atunci la o alianță politică a celor două partide, la o acțiune comună, rămânând însă fiecare cu structura sa organizatorică deosebită. Alianța se încheie la 12 iunie între Take Ionescu, N. Filipescu și I. Lahovari. Ea va fi sâmburele Federației Unioniste. Moartea surprinzătoare a lui I. Lahovari, la 14 iunie 1915, și alegerea lui N. Filipescu, la 17 iunie 1915, ca

⁸ Vezi și Ion Bulei, *Destrămarea și dispariția Partidului Conservator din România*, București, 1976 (rezumatul tezei de doctorat).

șef al Partidului Conservator antantofil (M. Cantacuzino fiind ales președinte al Clubului Conservator Central) nu împiedică procesul. Cu mâinile dezlegate, cu atât mai mult după moartea lui I. Lahovari, om politic mai moderat, și proclamarea sa ca șef al Partidului Conservator antantofil, N. Filipescu se orientează și mai vădit, într-o tot mai strânsă cooperare cu conservatorii democrați, spre o acțiune războinică în contra Puterilor Centrale. Ziarul oficial „Epoca” ajunge cu adevărat o tribună a intervențiștilor. Se atacă nu numai conservatorii reuniți în jurul lui Marghiloman și mai ales cei câțiva apropiați ai lui P.P. Carp, dar se atacă cu vehemență guvernul și chiar regele, ce mențineau țara în neutralitate și nemișcare⁹.

Dimpotrivă, ramura conservatoare rămasă fidelă lui Al. Marghiloman continuă să promoveze față de război aceeași atitudine rezervată. Dar, mai evident decât anterior, Al. Marghiloman, îndeaproape susținut de Maiorescu și de ceilalți partizani, devine un susținător al propunerilor Puterilor Centrale pe lângă guvernul român, fără a depăși însă marginile impuse de condiția oamenilor politici români în opoziție. Czernin și von Bussche, în schimbul unor „mari concesi”¹⁰, cer lui Marghiloman și Maiorescu să sondeze opiniile lui Brătianu în vederea unei acțiuni comune. Aceste „mari concesi” se reduceau la cedarea Bucovinei, drepturi politice și statut pentru românii din Transilvania, libertatea Dunării la Porțile de Fier. Marghiloman le face cunoscute lui Brătianu în iunie 1915, în urma insistențelor lui Bussche¹⁰. Ele erau departe de împlinirea idealului național. În plus, guvernul maghiar refuza să accepte și concesiile referitoare la românii transilvăneni pe care diplomația germană se grăbea să le facă la București. În aceste condiții, Al. Marghiloman renunță să mai întocmească un program al conservatorilor cu cererile României pentru discuțiile cu austro-germanii¹¹. Nu renunță însă la o neutralitate favorabilă Puterilor Centrale, fără a-și mărturisii public

⁹ A.N.R., fond *Casa Regală*, doc. 1083, 1084, etc., mapa 59/Externe.

¹⁰ Al. Marghiloman, *op. cit.*, vol. I, 1897–1915, p. 482–483.

¹¹ *Ibidem*, p. 468–473; B.N.R., fond *Titu Maiorescu*, mss. 11398, f. 32.

această opțiune*, după cum P.P. Carp și V. Arion și-o mărturiseau pe aceea de alianță. Petre P. Carp era un însingurat. După Consiliul de Coroană din 1914 se retrăsese la Țibănești și nu mai ieșise într-o lume pe care o simțea străină lui**.

În toamna anului 1915 se intră în perioada cea mai frământată a neutralității. După ce la 8 septembrie Bulgaria și Grecia mobilizaseră, opoziția intervenționistă, printr-o campanie mai violentă decât cele anterioare, agită din nou ideea intrării în război pentru a împiedica încercuirea completă a țării și din datoria morală de a nu îngădui zdrobirea sârbilor.

N. Filipescu, întors de la băi de la Călimănești, unde-și îngrijise sănătatea, grav și fatal deteriorată, revine viforos în arena luptei politice. La 13/26 septembrie, el convoacă, de comun acord cu Take Ionescu, o întrunire a parlamentarilor la hotel „Bulevard”. Vin parlamentari din toate partidele, în total 54, din care 14 liberali. Prezidează C.I. Istrati. Ce se spune cu acest prilej trăda adâncă îngrijorare a oamenilor politici și de fapt a tuturor față cu noua situație din Balcani***.

* „Dintre toți oamenii politici — scria O. Goga — marele producător de cai este singurul care, fără să fie reținut de rezerva firească ce-o impune guvernarea în momentele de astăzi, n-a avut o clipă de mărturisire publică” (A.N.R., fond *Casa Regală*, mapa 59/Externe, doc. 1087, f. 7).

** În primăvara lui 1915 simte însă nevoia să arate din nou că orice s-ar fi întâmplat rămânea credincios mărturisirilor dintâi. Și editează la 1 martie ziarul „Moldova”, a cărui conducere i-o încredințează lui Virgil Arion. Un ziar cu totul împotriva tendințelor generale ale curentului țării. Nici un bărbat politic al României de până atunci nu se considerase atât de obligat față de sine însuși ca P.P. Carp. Preferă să se despartă de dorința tuturor, să nu împărtășească aspirațiile comune, dar să rămână consecvent cu sine, cu toate că și împrejurările și oamenii se schimbaseră. „În pragul istoriei — scria Al. Șerban —, d-sa se oprește singur, rigid, neînduplecat, cu un zâmbet aspru și plin de dispreț, sfidând împrejurările care și-au permis să se modifice, cerând alte atitudini...” („Flacăra”, nr. 22 din 14 martie 1915).

*** „Din ocazie în ocazie pierdută — declara N. Filipescu —, politica ce s-a făcut în cercurile noastre a ajuns la faliment [...] Suntem amenințați de învăluire ca să fim sugrumați [...] Vom vedea atunci un popor întreg, cu arma sa, făcut prizonier. Pas de mai fă atunci politică națională [...] Să cerem imediat mobilizarea... Datoria ne poruncește!” (Nicolae Filipescu, *Pentru România Mare, Cuvântări din război, 1914–1916*, 1925, p. 55–59). Take Ionescu constată

La 14/27 septembrie se întrunește Comitetul Consultativ al Partidului Conservator (N. Filipescu). La ordinea zilei: noua situație creată României de ultimele evenimente din Balcani. Comitetul crede că „mobilizarea imediată a armatei se impune pentru a împiedica eventual o încercuire a României, care ar face cu neputință o acțiune ulterioară a ei pentru îndeplinirea idealului național“.

Două zile mai târziu are loc o nouă consfătuire a parlamentarilor la Hotel „Bulevard“. Afară o mare mulțime întâmpină pe șefii opoziției cu aclamații. Se face o manifestație pe străzile Capitalei cu cântece patriotice*.

Ziarul „Viitorul“ scria că „Acțiunea Națională“ și-a schimbat firma. Azi se cheamă „Liga Parlamentară“. Ironie căreia i se răspunde a doua zi. Căci se creează Federația Unionistă. Ce era această nouă organizație în constelația politică a țării? O

și el că politica guvernului e „în aer“. Dacă germanii vor fi stăpâni până la Marea Neagră, vor trimite un ultimatum României ca să dezarmeze. Și România va trebui să abdice de la demnitatea ei. Se adoptă o „Moțiune“ împotriva corupției din țară și pentru mobilizarea imediată. Împreunarea celor două deziderate nu-și prea avea rostul. Dar... A doua zi, o delegație se prezintă cu această „Moțiune“ la I.I.C. Brătianu. „Cererea d-voastră de a mobiliza este rezultatul declarațiunilor făcute că a sunat ceasul pentru a intra în război a României. Guvernul nu împărtășește această părere. Cu regret, nu văd posibilitatea de a face acum o expunere a motivelor care nu ne permit să vă urmăm. Nu o pot face, căci îmi cereți un răspuns nu pentru d-voastră, ci pentru acei care v-au delegat și credem că nu a sosit momentul unei expuneri din parte-ne a situațiunii internaționale“ („Tribuna“, nr. 27 din 20 septembrie 1915, p. 469, 470).

* Dr. C.I. Istrati citește răspunsul dat de primul ministru. Thoma Ionescu propune să se facă un demers la rege: „Nu-l jignim pe d-l Brătianu, pentru că el și-a dat răspunsul“. I. Grădișteanu: „Să nu mai cerem; trebuie să impunem voința noastră [...] Nicăieri mai mult ca la noi, guvernul nu e mai puțin în drept să afirme că e reprezentantul voinței naționale“. Bucur Spirescu: „Am acordat guvernului un prea mare credit. Regretăm azi creditul pe care i l-am dat ieri“. Dobrescu-Prahova crede că întrunirile repetate de acest fel nu-și mai au rostul. El e profund dezamăgit. „Să nu se supere șeful meu, dl. Filipescu, dar mi se pare că pierdem vremea degeaba“. Take Ionescu crede că trebuie să se constituie un Comitet permanent. N. Filipescu cere energic: „să mergem repede. Să nu cruțăm nimic. Să nu avem șovăiri. Să facem să se dezlănțuiască un viscol care să ridice toată țara“.

grupare laolaltă a întregii opoziții antantofile: Partidul Conservator (N. Filipescu), Partidul Conservator Democrat (Take Ionescu), „Liga“, la care s-au adăugat și personalități politice și culturale neînregimentate în vreun partid și unii partizani ai liberalilor. Trei întruniri au loc la sediul fiecăreia din cele trei organizații politice la care se citește o proclamație identică. Prin ea se cerea tuturor — conservatori, conservatori-democrați, români ardeleni și bucovineni aflători în țară, toți „bunii români“ — unirea în lupta pe care neamul românesc trebuie s-o dea pentru înfăptuirea „unirii celei mari“. Noua organizație, se declara, va sprijini guvernul dacă acesta va trece la înfăptuirea aspirațiilor țării. Dacă nu, „vom lua răspunderea puterii“. Președinte e proclamat N. Filipescu, iar în comitetul de conducere intrau Take Ionescu, I. Grădișteanu, B. Delavrancea, C. Olănescu, Dr. C. I. Istrati, C. Dissescu, N. Xenopol, V. Lucaci, O. Goga și S. Mândrescu. Ultimii trei erau reprezentanții „Ligii“. S. Mândrescu, totdeauna activ și entuziast, fusese și unul din inspiratorii „Federației“, căreia de altfel foarte mulți ardeleni îi vor deveni membri fideli. În seara constituirii Federației, participanții celor trei adunări se regăsesc în stradă de unde pornesc spre casele lui N. Filipescu și Take Ionescu în cadența mobilizatorului cântec: „La arme!“¹² Apariția noii organizații, în fapt ea existase mai demult, doar că nu avusese o formă constituită, dă mai multă îndrăzneală, siguranță și unitate activității opoziției și cercurilor antantofile.

Înainte de constituirea ei, N. Filipescu și Take Ionescu fuseseră primiți de rege. Suveranul nu le-a ascuns primejdia ca România să fie invadată dacă va mobiliza și le-a spus că cel mai bun serviciu pe care ei l-ar putea aduce țării ar fi de a se menține pe linia stabilită de Consiliul de Coroană și pe care o urmează guvernul său. Cei doi lideri ai opoziției i-au amintit regelui proverbul românesc: „boală lungă moarte sigură“ pen-

¹² „Tribuna“, nr. 28 din 27 septembrie 1915, p. 489-490.

tru a-i arăta că în acele momente neutralitatea era funestă pentru țară¹³.

Federația Unionistă începe să organizeze în toată țara întruniri și demonstrații impunătoare. Prima are loc la București la 11 octombrie, anunțată cu mult zgomot prin presă și agenți electorali.

Alte demonstrații au loc la Ploiești, Brăila, Craiova, Turnu Severin, Caracal. La Craiova, N. Filipescu atacă din nou monarhia: „Fără Ardeal nu dau două parale pe dinastia română*¹⁴. La Ploiești dr. Thoma Ionescu ține un discurs și mai antidinastic: „Dacă regele va ști să-și facă datoria — spune el — va fi un rege slăvit; dacă nu, va fi alungat“¹⁴. Manifestările opoziției din toamna anului 1915, ca și mai înainte, nu au reușit să determine intrarea țării în acțiune. Au arătat însă o dată în plus cât de puternică era orientarea publică spre Antantă.

Cealaltă aripă conservatoare, condusă de Al. Marghiloman, continuă să abordeze problema războiului dintr-un unghi neutralist din ce în ce mai deschis însă spre Centrali. Ziarele „La Politique“ și „Steagul“ au un ton prudent, pe care-l ridică numai atunci când îi atacă pe federaliști. Atitudinile externe ale marghilomaniștilor se dau la iveală în audiențele la rege, la întrunirile ce le au în permanență în grupuri mai mult sau mai puțin restrânse¹⁵, parțial prin numeroase întâlniri cu diplomații austro-germani. Czernin și Maiorescu îndeosebi. În iunie 1915 și apoi în octombrie Czernin nu ezită să-i ceară lui Maiorescu să solicite regelui guvernul „să cooperăm cu Austro-Germania“¹⁶. Susținut de prietenii săi, Titu Maiorescu,

¹³ A.N.R., *Microfilme Franța*, rola 101, III, cadrul 69.

* Vezi, pe larg, I. Bulei, *Arcul așteptării 1914, 1915, 1916*, p. 252, și urm.

¹⁴ *Ibidem*, p. 256–257.

¹⁵ Al. Marghiloman, *op. cit.*, vol. I, 1897–1915, p. 512–514, 518, 526, 538–539, 541, 544, 546, 549, 551, 557.

¹⁶ B.N.R., fond *Titu Maiorescu*, mss. 11397, f. 46–47, nr. 11398, f. 1–2. În notele sale politice Maiorescu scria că „nu pot susține decât o neutralitate în toate privințele favorabilă Puterilor Centrale, însă numai neutralitate având în vedere o eventuală întindere teritorială, dacă, precum sper, Germania va fi bi-ruitoare“ (*Ibidem*, f. 23–24).

N.D. Ghica, G. Știrbei, M. Seulescu, D. Nenițescu, S. Mehedinți ș.a., Al. Marghiloman credea mai mult ca oricând în necesitatea menținerii neutralității României. La 13/27 septembrie 1915, el inaugura noul club al partidului său. Vorbind de politica internă a guvernului, cu acest prilej, o acuza de greșeli economice și financiare, dar pe cea externă o sprijinea*.

Mult mai multă înțelegere găsesc diplomații austro-germani la P.P. Carp pe care nu trebuiau să-l convingă de necesitatea unei colaborări, el fiind deja convins, purtat de sentimentele sale rusofobe¹⁷. Dar Carp nu mai avea decât o autoritate singulară. Răsunetul cuvântului său, lansat prin ziarul „Moldova“, a fost neînsemnat, fiind împotriva opiniei publice al cărei instinct respingea logica artificială a partizanilor Puterilor Centrale. Fără numeroasele abonamente plătite de propaganda austro-germană ziarul ar fi murit repede. Ca și „Viața Românească“, unde C. Stere dezvolta argumentele sale împotriva unui război alături de Rusia, „Moldova“ își sprijinea întreaga sa atitudine pe ideile antirusești și sub lozinca „Germania e invincibilă“. Nici una din aceste idei nu și-a putut crea un vad în opinia publică. Cu atât mai mult ele n-au putut influența acțiunea „factorilor răspunzători“, cum numea O. Goga

* „Vom susține înainte, declara el, o politică de expectativă, fără părtinire pentru vreuna din grupările beligerante [...]. Noi urmărim fără preget visul de aur care a legănat atâtea generațiuni, dar trebuie să ținem seamă și de posibilități. Nu putem admite nici situațiuni care să știrbească pentru totdeauna înflorirea economică a statului nostru“. Dacă guvernul adoptă o politică anume, atunci îl vom urma. Până atunci partidele de opoziție se pot pronunța „cum cred ele de cuviință“. În ceea ce privește partidul său: „suntem hotărâți să sprijinim o politică înțeleaptă, și, la nevoie, chiar s-o împlinim: este politica expectativei neutrale“ („Steagul“ din 14/27 septembrie 1915).

¹⁷ Cu obișnuita sa cutezanță în fața însemnelor regale, a omului ce le purta și nu a simbolului reprezentat de ele, în audiența de la Ferdinand din 30 octombrie 1915, P.P. Carp îi spunea că, în timp de pace, un rege poate să-și păstreze o reputație suverană, strecurându-se prin viață, „dar când o ocazie ca aceea de astăzi poate să nu se mai producă nici peste o mie de ani, un rege care a pierdut-o riscă să fi fost un rege neînsemnat“ (Al. Marghiloman, *op. cit.*, vol. I, 1897–1915, p. 535).

guvernul și regele în volumul său de amare confesiuni *Cântece fără țară*¹⁸.

Prin D. Nenițescu, partizan al lui Al. Marghiloman (în fapt, tot mai apropiat de părerile lui Carp, alături de care va și trece) se încearcă, nu fără amestecul diplomaților Puterilor Centrale, o împăcare între marghilomaniști și carpiști. Dar, neconcordanța opiniilor față de război, vechile resentimente determină o eșuare în fașă a tratativelor de înțelegere¹⁹.

¹⁸ Octavian Goga, *Cântece fără țară*, București, 1967, p. 129.

¹⁹ B.N.R., fond *Titu Maiorescu*, mss. 11398, f. 5.

3. O sesiune parlamentară de excepție

Toate partidele politice de opoziție își exprimă atitudinea lor față de problema națională, în corelarea ei externă, în sesiunea parlamentară 1915–1916, care, spre deosebire de precedentă, este foarte frământată și nu mai puțin interesantă.

Guvernul nu mai încearcă să obțină tăcerea opoziției, lucru peste putință acum, dar hotărăște să nu răspundă la întrebările privitoare la politica externă de natură să-l abată de la linia neutrală. Prima zi parlamentară este simptomatică pentru intențiile opoziției*. În zilele următoare reprezentanții Federației Unioniste anunță o serie de interpelări: takiștii în chestiunile externe, filipescanii în cele interne. Take Ionescu și N. Filipescu interpelează guvernul asupra motivelor pentru care România n-a intervenit atunci când Bulgaria a intrat în acțiune¹. I.I.C. Brătianu refuză categoric orice răspuns, motivând cu interesele statului. Interpelarea lui Delavrancea, dezvoltată în ședința de la 1 decembrie 1915 (nici Take Ionescu, nici N. Titulescu nu și le dezvoltă pe ale lor în urma categoricului refuz de a răspunde al lui I.I.C. Brătianu), dezvăluie amestecul banilor austro-germani în cumpărarea sau înființarea ziarelor „Seara“, „Ziua“, „Libertatea“ și „Minerva“. Interpelarea provoacă altercații violente între P.P. Carp, Take Ionescu și B. Delavrancea și distruge creditul politic al lui N. Flea, care se dovedește a fi luat bani de la germani².

Atacurile opoziției antantiste, anunțate astfel din primele ședințe, devin aprige cu ocazia discuției la Mesaj. Vorbesc cei mai de seamă oratori și oameni politici. Se întâlnesc păreri

* N. Filipescu intenționa chiar să-l împiedice pe rege să-și citească mesajul, dar se opun mai ales takiștii care nu voiau să dea acțiunii federaliste o nuanță din ce în ce mai antidinastică (vezi B.N.R., mss. 11398, f. 8; I.G. Duca, *op. cit.*, vol. I, p. 210 și D.A.D., nr. 1, ședința din 15 noiembrie 1915, p. 1).

¹ D.A.D., nr. 6, ședința din 26 noiembrie 1915, p. 12 și nr. 5, ședința din 25 noiembrie 1915, p. 11.

² *Ibidem*, nr. 8, ședința din 1 decembrie 1915, p. 15–19.

diferitelor partide politice asupra mării chestiuni naționale. În numele Federației iau cuvântul la Cameră Take Ionescu, rostind celebrul său discurs asupra instinctului național*, L. Moldovan, G. Diamandi, dr. Dumitrescu-Brăila, Gr. Vericeanu³. Din partea conservatorilor marghilomaniști vorbește C.C. Arion, iar N. Iorga pentru naționaliștii-democrați. Lor li se adaugă P.P. Carp⁴. La Senat sunt de reținut discursurile lui N. Filipescu și Al. Marghiloman⁵.

* Take Ionescu rostește poate cel mai mare discurs al său, de o forță, claritate și anvergură cu totul magistrale. Politicii lui P.P. Carp îi opune ceea ce numește „politica instinctului național”, îmbrățișând problema națională în toată amploarea ei. Take Ionescu demonstrează că politica promovată de P.P. Carp și C. Stere este imposibilă. Poate cel mult „să producă câteva discursuri, să creeze câteva ziare [...], dar ea nu se poate aduce la îndeplinire. Afirm cu cea mai mare siguranță că nu e om politic, nu e partid, nu e Parlament, nu e nimeni care să poată duce România pe cărarea pe care voiește să o ducă d. Carp și d. Stere”. Adevărata orientare a țării în aceste momente și singura posibilă, arată el, nu poate fi decât cea moștenită de la înaintași. „Nu am fost un stat de don Quișoți, dar nici un stat de inconștienți; de la dascălul de sat cu harta Daciei traiane, cu numărătoarea țărilor române stăpânite de alții, până la omul politic, toți — chiar în ziua în care iscăleau un tratat care ne lega cu Austria — în sufletul lor sta scris cu litere de foc «Ardealul și unitatea națională». Toți gândeau că situația nu era decât un provizorat, că va dura cât vor dura împrejurările europene ce împiedicau unirea neamului”. Analizează situația României înaintea izbucnirii războiului și după aceea. Întreaga ei existență o vede subordonată realizării idealului național. „Existența noastră nu este bazată pe nici o dinastie care a strâns în jurul ei diferite provincii, nici pe [...] o necesitate geografică; existența noastră nu are alt temei decât suveranitatea națională, ieșită din unitatea națională, din omogenitatea noastră etnică, din unitatea noastră sufletească”.

³ D.A.D., nr. 17, 18, ședințele din 16 și 17 decembrie 1915, p. 89–113, nr. 12, ședința din 11 decembrie, p. 32–42, nr. 15, ședința din 15 decembrie, p. 69–72, nr. 13, ședința din 12 decembrie 1915, p. 43–48, 52–55.

⁴ *Ibidem*, nr. 19, ședința din 18 decembrie 1915, p. 11–113, 119–125, nr. 14, ședința din 14 decembrie, p. 57–68.

⁵ D.S. nr. 11, ședința din 4 decembrie 1915, p. 57–58. Al. Marghiloman declară că sprijină guvernul în politica externă și îi înțelege tăcerea: „Dacă guvernul nu poate vorbi, nici noi nu avem ce discuta, căci nu cunoaștem nici amănuntele negociațiunilor, nici starea de pregătire”. Ceea ce trebuie să facă România este să urmărească „cu ochii mereu ațintiți asupra intereselor reale ale statului. Statul român înainte de toate! Pentru că dacă statul se betegește, tot românismul se veștejește!” Dar dacă nu atacă guvernul pentru politica sa externă, îl atacă pentru politica sa economică. Pentru ce — întreabă el,

Pozițiile vorbitorilor în Parlament nu diferă de cele exprimate anterior și care în fapt erau cunoscute. Federaliștii sprijină cu mare căldură patriotică părerile lor, după care România, rămânând în inacțiune, cu toate că momentele favorabile o îndemneau să intervină, compromitea realizarea idealui național. Cunoscutul discurs al lui Take Ionescu, amintit mai sus, este edificator, după cum reprezentativ este și prin părtinirea și dorința de a convinge. Contrară entuziasmului patriotic al federaliștilor apare atitudinea lui P.P. Carp, exprimată cu aceeași logică rece ce l-a caracterizat întotdeauna*. Numai că

reprezentant al intereselor atâtor mari proprietari din partidul său — s-a interzis exportul? Țara are o recoltă de trei ori mai mare decât nevoile sale interne. Și atunci de ce să nu vândă surplusul? Este în interesul statului în aceste momente să fie puternic din punct de vedere economic „pentru că războiul nu se face cu rod decât de statele care au o organizație rezistentă”. Și apoi „interdicțiunea de export n-a funcționat decât cu ventile care s-au deschis în favoarea unor persoane sau unor instituțiuni” (ceea ce era din păcate în bună parte adevărat, mulți apropiați ai celor de la putere făcând averi). Problema cui trebuie vândut surplusul cerealelor românești nu și-o pune Al. Marghiloman sau nu vrea să și-o pună. Căci cui altcuiva putea fi vândut, în condițiile României încercuită de război, decât Puterilor Centrale?

* Discursurile lui P.P. Carp sunt într-adevăr remarcabile ca forță de argumentație. El pune problema Țelurilor diverselor puteri în război, căci „trebuie să curățim terenul investigațiunilor noastre de o serie de legende și de pretense idealuri”. Și procedând astfel, constată că Anglia nu a intrat în război, cum declară, ca să apere statele mici, ci ca să se servească de ele în intenția sa de a zdrobi militarismul german și a-și menține dominația mărilor, amenințată de germani. Franța nu se luptă numai pentru a apăra civilizația contra barbariei germane. „Nu cunosc, dle președinte, declară el, o civilizație specific franțuzească, cunosc o civilizație europeană, la care au conlucrat cu egală măiestrie și englezii și francezii, și germanii, și italienii și când aceste popoare se luptă între ele, ele lovesc deopotrivă într-o civilizație care le este comună”. Franța se bate pentru a relua provinciile pierdute și a-și redobândi în Europa poziția preponderentă pe care o avea înainte de 1870. Rusia nu luptă pentru panslavism și ortodoxie. „Adevărata cauză e că ea se servă de aceste pretense idealuri ca să mențină și să întărească autocrația...” Germania vrea să fie mare, vrea să se extindă și n-o poate face decât pe mări unde se izbește însă de Anglia și Franța. Austria vrea preponderență asupra slavilor apuseni și să-i reprezinte nu numai în teorie, dar și în fapt. Și fatal, se întâlnește cu Rusia. „Dacă vorbiți de idealuri — spune Carp —, nu uitați, în afară de idealul românesc mai există și alte idealuri, idealul românesc există numai pentru noi, pentru ruși (de pildă) nu există decât ideal rusesc”. El știe că orice stat are două

împotriva unei atitudini stătea realitatea intereselor neamului românesc.

Dezbaterile parlamentare, foarte interesante, nu au adus nici un rezultat practic pentru poziția țării în exterior. A.C. Cuza spunea în încheierea discuțiilor la adresă că „problema care-i astăzi în discuție a fost încurcată mai rău”, trăgând astfel o concluzie. România își continua atitudinea ei de expectativă. Două din momentele iernii 1915–1916 sunt caracteristice pentru definirea stării neutrale: contractele de vânzare a cerealelor peste hotare și alegerile parțiale de la Caracal și Galați. Cel din urmă implică și poziția conservatorilor. În aceste alegeri, desfășurate în ianuarie 1916, Federația Unionistă se hotărăște să pună candidaturile lui V. Lucaciu și O. Goga, cei mai de seamă agitatori ardeleni aflați în „țară”. Candidaturile sunt depuse la 6 decembrie 1915.

Guvernul e pus la grea încurcătură. În mod normal cei doi ardeleni ieșeau victorioși, căci nimeni nu-și imagina că se puteau găsi români care să voteze împotriva acelor ce simbo-

probleme esențiale de rezolvat: existența sa și mărirea sa. Cea de a doua nu-i posibilă decât cu prima. „Și când d-voastră veți fi sacrificat posibilitatea existenței statului nostru, atunci, în loc să fi venit în ajutorul fraților noștri de dincoace, ale căror suferințe le descrieți aci, veți fi adăogit la suferințele lor și suferințele noastre și în loc să fim egali cu dâșii în fericire, vom fi egali cu dâșii în nonorocire”. Și atunci, care ar fi, după el, soluția? Neutralitatea? Nu. Urmare ei ar fi „o țară dezamăgită și slăbită”. Alăturarea de Puterile Centrale? N-o afirmă direct, dar această cale o lasă să se înțeleagă. Dar vrea poporul român un război alături de Austro-Ungaria? El știe că nu-l vrea. Dar „opinia publică are nevoie și de rezistență atunci când ea vrea să ne conducă pe căi rătăcite și astăzi aceste rezistențe se impun”. El nu vrea ca România să aibă soarta Poloniei. În încheiere se adresează lui I.I.C. Brătianu care vorbise la Senat de suferințele sale ca șef al guvernului în acele împrejurări. „Suferințele d-tale sunt suferințele unui om nehotărât, care este obligat să ia o hotărâre. Încercați, d-le ministru, și luați o dată o hotărâre și veți vedea că toate suferințele d-tale au să dispară; și nu uitați preceptul lui Horațiu: Cine nu știe să se opună clamărilor unei mulțimi rătăcite, acela nu este un om întreg. Să nu mai uitați încă și un alt adagiul latin: cine se lasă să fie purtat de soartă e condus de dânsa; cine rezistă e târât. Doresc din tot sufletul meu, d-le Brătianu, ca evenimentele să te poarte, iar nu să te târască”. Discursul lui Carp nu e aplaudat de nimeni, nu pentru că n-ar fi fost remarcabil, ci pentru că era, în acele momente, cu totul contra curentului.

lizau unitatea națională. Dar cum să fie aleși? Dincolo de chestiunea de formă — cei doi nu erau cetățeni ai Regatului român — intrarea lor în Parlament ar fi arătat clar Puterilor Centrale nu orientarea țării, pe aceasta o știau, dar și a guvernului, atât Goga cât și Lucaciu fiind considerați în Austro-Ungaria ca dezertori și acolo îi pândea plutonul de execuție.

Lui Alexandru Beldiman, ministrul României la Berlin, Ministerul de Externe german îi înmânează o notă considerând candidatura celor doi ardeleni un act de ostilitate față de Puterile Centrale. Aceeași pe care însărcinații cu afaceri german (în lipsa lui von dem Bussche) o dă la București lui I.I.C. Brătianu⁶.

Guvernul liberal face totul pentru împiedicarea alegerilor, întreprindere în care este ajutat și de Partidul Conservator al lui Marghiloman. I.I.C. Brătianu voia să dea însă o satisfacție „Federației” și, în același timp, să arate Puterilor Centrale în ce situație dificilă se găsea. Găsește o soluție de compromis: balotajul în ambele alegeri. În această situație, Comitetul „Federației Unioniste” retrace candidatura lui Goga și Lucaciu, pentru că „nu voiește să se facă complice la o asemenea scoborâre a idealului național”. Ea lăsa guvernului întreaga răspundere pentru această rușine, după cum se anunța într-un comunicat dat presei⁷. Se luase însă o hotărâre de comun acord cu guvernul. Nu era nevoie să se adreseze Puterilor Centrale provocări premature și inutile.

Participarea la alegerile parțiale din ianuarie 1916 a fost de altfel una din ultimele acțiuni mai importante ale Federației Unioniste până la intrarea României în război. La 8 februarie 1916, N. Filipescu pleacă în Rusia, la invitația diplomației ruse, care considera o astfel de călătorie cu foloase pentru „cauza românească”. Guvernul Brătianu a primit cu neîncredere această călătorie la Petrograd unde știa bine că se țeș des-tule intrigi contra României. Neîncrederea venea din teama că

⁶ A.N.R., *Microfilme Franța*, rola 102, cadrul 2.

⁷ „Tribuna”, nr. 2-3 din 17 ianuarie 1916, p. 42.

N. Filipescu, adversar al guvernului, să nu lase rușilor impresia că fără Brătianu țara s-ar supune doleanțelor moscovite. Temeri inutile însă. În convorbirile sale cu țarul, cu Sazonov, cu generalii Alexeev, Ivanov, Brusilov, Keller și alții, Filipescu spune lămurit că fără armament, fără puternice contingente rusești (care să acopere spatele împotriva unui eventual atac al bulgarilor), România nu poate intra în acțiune. Astfel, în loc să slăbească încrederea rușilor în guvernul Brătianu, N. Filipescu le-o întărește⁸.

După întoarcerea din Rusia, tot mai bolnav, N. Filipescu slăbește acțiunea sa politică. Până în iunie 1916, acțiunile Federației Unioniste sunt de mai mică amploare și forță*.

Mai în ofensivă decât filipescanii sunt în aceste luni takiștii. Articolele din „Acțiunea”, „La Roumanie” și din inspiratul de ei „Adevărul” sunt scrise într-un ton mai încărcat de violență decât anterior, apropiindu-se de vocabularul „Epocii”. Printre acțiunile inițiate de takiști în cadrul Federației la loc de frunte se înscrie remiterea ostentativă a decorațiilor austriece, în mai 1916, începută de Take Ionescu și continuată de toți partizanii din Federație. Incidentul a provocat multă supărare la Viena, dar n-a putut contribui prea mult la o stare de lucruri și așa destul de încordată.

Restituirea decorațiilor austriece este și un prilej de schimbări în sânul organizației politice conservatoare. La 23 mai 1916, la întrunirea din sala Eforiei, anume organizată pentru a-i blama pe austrieci, N. Filipescu, în înțelegere cu Take Ionescu, proclamă, fără nici o condiție, fuziunea celor două partide conservatoare, formele statutare urmând a se îndeplini ulterior⁹. Deja prin Federația Unionistă și Comitetul parlamentar de colaborare cele două partide acționau unitar.

⁸ Amănunte asupra călătoriei lui Filipescu în Rusia vezi în N. Polizu-Micșunești, *op. cit.*, p. 208–213.

* „De la februarie până în iunie ne-am putut bucura de cele mai liniștite luni ale întregii noastre neutralități” — scrie I. Gh. Duca (*op. cit.*, vol. I, p. 230).

⁹ C. Argetoianu, *op. cit.*, dosar 8587, f. 809.

Proclamația unificării lor, în mai 1916, a venit pentru mulți partizani prin surprindere. O atare unificare era de prevăzut, dar asupra momentului când urma să se producă nu au fost prea mulți consultați. Majoritatea frunțașilor conservatori democrați nu manifestau prea mare entuziasm. Prin realizarea fuziunii se vedeau privați de avantajele situației lor, în rândurile filipescanilor fiind mulți oameni politici de suprafață. În același timp elementele burgheze conservator-democrate găseau că din nou partidul lor se compromitea programatic*. Nici în celălalt partid, entuziasmul pentru fuziune nu era prea mare. Din motive inverse conservatorilor democrați, moșierii grupați politicește în jurul lui Filipescu, și între ei se remarcă C. Argetoianu, M. Deșliu, C. Hiottu, se opuneau fuziunii pe care o considerau chiar „o mare greșeală politică”, „grea de consecințe” dacă Partidul Conservator supraviețuia războiului¹⁰. La toate aceste cauze, ce împiedicau transformarea fuziunii într-o realitate, se adăugau greutățile de înțelegere între organizațiile provinciale ale partidelor, între care anterior se creaseră mari dușmăanii ce nu puteau fi șterse cu ușurință. Se adăuga, apoi, neînțelegerea în jurul șefiei partidului fuzionist. Dar, în ciuda adversităților reciproce, cele două partide se regăsesc mereu foarte strâns apropiate în modul de a privi problema națională și războiul. Și în acel moment această atitudine prevala¹¹. De aici și tendința de a concretiza fuziunea lor.

Între timp, P.P. Carp se mulțumea cu rare interviuri* și cu prezența sa sporadică în redacția ziarului „Moldova”.

În tabăra conservatorilor marghilomaniști orientarea spre o neutralitate favorabilă Puterilor Centrale este tot mai clară.

* Vezi „La Roumanie” și „Acțiunea”, din mai 1916.

¹⁰ C. Argetoianu, *op. cit.*, *loc. cit.*, dosar 8587, f. 811.

¹¹ „Era momentul marilor probleme externe — spunea Take Ionescu —, nu al micilor probleme interne” (*Ibidem*, f. 822).

* La interviul acordat ziarului „Neues Wiener Tageblatt” la 23 ianuarie 1916, Carp își dezvoltă cunoscutele sale argumente asupra necesității menținerii monarhiei habsburgice, exprimându-și totodată încrederea într-o viitoare colaborare în război a României sub un guvern conservator (în „Steagul”, an III, nr. 18 din 26 ianuarie 1916).

Faptul se observă și la suprafața vieții publice. Ziarele „La Politique“, și „Steagul“ combat manifestările Federației Unioniste și „nenorocita propagandă antigermană“¹². La întrunirea Clubului conservator din Ploiești de la 28 februarie 1916, Al. Marghiloman atacă, pentru prima oară în public, orientarea politicii externe¹³. Mai clar se observă orientarea conservatorilor marghilomaniști în manifestările lor intime, interne de partid, ca și în acele acțiuni politice care nu țin de investi-tura publică*. Legăturile cu miniștrii Puterilor Centrale la București iau un caracter de permanență. Pe o cale tatonată încă din toamna lui 1915, Czernin, în audiență la rege la 1 februarie 1916, pune chestiunea unui guvern Maiorescu, îl îndeamnă pe Maiorescu însuși să solicite guvernul**. De altfel, cu bună intenție, pentru a masca orientarea tot mai fermă spre Antantă, ideea unei schimbări guvernamentale este vehiculată de guvernul liberal însuși, ca și de rege. Aceste „vorbe“ pe marginea unei formațiuni ministeriale n-aveau acoperire în realitatea politică a vremii. Al. Marghiloman și T. Maiorescu sunt tentați însă să le dea crezare. La 20 ianuarie Al. Marghiloman și la 13 martie T. Maiorescu, în audiență la rege, îi vorbesc acestuia de un guvern liberal-conservator, de „o neutralitate prietenească Germaniei“¹⁴. În vederea unei eventuale veniri la guvern T. Maiorescu încearcă, inutil, o împăcare cu

¹² Vezi „Steagul“ și „La Politique“ din ianuarie—martie 1916. Vezi mai ales articolele semnate de M. Theodorian-Carada în „Steagul“.

¹³ Marghiloman, *op. cit.*, vol. II, p. 48: „Steagul“, an III, nr. 51 din 1 martie 1916.

* Vezi consfăturile conservatoare de la 14, 24 ianuarie, 12 februarie, 26 martie, 31 mai 1916, audiențele la rege ale lui Al. Marghiloman, T. Maiorescu, D. Nenițescu ș.a., corespondența unor conservatori cu Al. Beldiman, reprezentantul României la Berlin, cunoscut filogerman, discuțiile frecvente cu von Bussche și Czernin (în B.N.R., mss. 11399, f. 34–46).

** Bătrânul conservator, căruia ideea de a redeveni prim-ministru nu-i plăcea, cu condiția însă ca inițiativa să nu plece de la el, ci de la rege, se simte dator să consemneze la însemnările sale că, „în orice caz acțiunea mea nu poate și nu trebuie să fie determinată de sfaturile și trebuințele miniștrilor străini“.

¹⁴ B.N.R., fond *Titu Maiorescu*, mss. 11398, f. 38.

N. Filipescu și o reîntregire a Partidului Conservator¹⁵. Toate aceste încercări, ce vor continua, rămân circumscrise unui cerc restrâns. Marghilomanii nu-și dau pe față gândul întreg. În ciuda unei orientări mai clare și mai vizibile spre o neutralitate favorabilă Centralilor, ei rămân în rezervă.

¹⁵ Încă mai înainte, la 1 decembrie 1915, conservatorii din jurul lui Al. Marghiloman înmânează regelui un memoriu. Ce cuprindea acest memoriu nu știm exact. Avem însă o reflecție a lui Maiorescu de la 19 decembrie, un fel de direcție de comportament politic pentru el însuși: „Dacă regele cere guvern de război contra Rusiei, să-l cheme pe Carp. Eu voi susține acest minister ca senator, ca scriitor în gazete, dar în nici un caz ca ministru. Ca ministru nu pot susține decât o neutralitate în toate privințele favorabilă Puterilor Centrale, însă numai neutralitate. Folosul țării ar fi deschiderea întregului export, liniștirea cugetelor celor nepoliticieni și poate promisiunea unei întinderi de hotare la viitorul congres de pace, dacă — precum sper — Germania va fi biruitoare. În orice caz, se poate obține așa o mai bună tractare a românilor din Ungaria. Ceea ce mă face să fiu contra unui război al nostru contra ruso-francezilor, în situația de astăzi, este și grija de nesiguranța Tronului. Noul rege cu greu se poate pune în contra simțământului, fie și rătăcit, al majorității păturii politice din țară” (*Ibidem*, f. 23–24). Este mai mult decât probabil că în acest sens a fost redactat memoriul înmănat regelui și de al cărui conținut nu erau la curent decât câțiva: Marghiloman, Maiorescu, Th. Rosetti, C.C. Arion și D. Nenițescu. Reginei Elisabeta, Maiorescu îi spunea la 8 decembrie 1915 că trebuie avută încredere în poporul român, care, în momente însemnate, ca alegerea lui Cuza, războiul din 1877, criza financiară din 1901 ș.a., „s-a arătat de valoare”. Unii dintre marghilomaniști călătoresc în Europa în această iarnă. Grigore Cantacuzino și D. Nenițescu se duc în Germania, unde se întâlnesc cu Bethmann-Hollweg, Zimmerman, Moltke, Jagow; B. Catargiu merge la Paris, unde „lumea e tot așa de convinsă de izbânda lor ca și cei din Berlin” (*Ibidem*, f. 34–35, 38).

4. Precipitarea evenimentelor

La începutul verii lui 1916 evenimentele de pe front și direct din jurul României se precipită. Neutralitatea, susținută de unii, combătută de alții, își trăiește ultimele momente. În fapt, cu înaintarea rusească a lui Brusilov pe tot frontul estic austriac, se simțea prologul crizei ce avea să se isprăvească la 14 august prin intrarea României în război.

Acțiunile Federației Unioniste se redeșteaptă. La 5, 19 iunie și 3 iulie Federația ține trei întruniri publice, urmate de manifestații de stradă, reclamând energic intervenția militară*.

Acțiunile opoziției, cu care guvernul și lumea se obișnuise, nu pot determina singure precipitarea evenimentelor. Lor li se adaugă, ca factor esențial, asaltul la care e supus guvernul român din partea puterilor Antantei, a tuturor simultan. Inițiativa o iau francezii, preocupați de a slăbi presiunea germană la Verdun. Englezii și rușii îi urmează.

Fără a intra în detalii asupra pregătirilor de intervenție în război**, ne oprim doar asupra unui moment în legătură directă și cu unele manifestări ale opoziției. E vorba de intenția lui I.I.C. Brătianu de a demisiona la începutul lunii august, motivată cu nerealizarea prevederilor convenției privitoare la

* Tonul discursurilor e violent și acuzator la adresa guvernului care în astfel de condiții mai ezită a se angaja. N. Filipescu, bolnav, la 19 iunie scria că „trebuia în orice chip răsturnat netrebnicul de Ionel Brătianu”, iar la 3 iulie 1916 îl considera pe Brătianu ca „numărul unu la un concurs internațional de ticăloșie și pungășie”. Take Ionescu, participant la toate, cere cu stăruință un guvern național în locul celui liberal „incapabil să înțeleagă marile interese naționale”. C. Argetoianu vorbește de pietrele străzii cu care să se alunge Ionel Brătianu. N. Titulescu amintește de torțele care pot lumina, deci pot să și ardă. Injuriiilor la adresa miniștrilor li se adaugă atacurile la adresa Coroanei. Sinteza discursului lui Take Ionescu de la 3 iulie era formula „În mica Românie nu mai e loc nici pentru el (regele) nici pentru noi” (vezi „Epoca”, din 7, 21 iunie și 5 iulie 1916).

** Vezi, pe larg, tratativele lui I.I.C. Brătianu cu reprezentanții Antantei redactate într-un spirit de corectitudine istorică, în V. Vesa, *Relațiile franco-române din perioada anilor 1900-1916*, Cluj-Napoca, 1975, p. 147 și urm.

ofensiva Aliatilor pe fronturile de sud și în apus*. În locul cabinetului liberal regele ar fi urmat să încredințeze puterea unui guvern care să continue neutralitatea. Numele lui T. Maiorescu a fost pomenit în diferite cercuri politice. Dar, în condițiile în care se legase prea mult de Antantă, iar pregătirile de război erau prea înaintate, I.I.C. Brătianu renunță repede. Această intenție i-a folosit însă din plin pentru a asigura secretul declanșării războiului (de altfel nu se știe dacă nu din această cauză a lansat zvonul demisiei sale), folosind elementele neutraliste interne, dându-le speranța, împreună cu regele Ferdinand, că vor fi chemate la putere**.

Pentru „posibilul... minister de coaliție“, la 15 și 20 iulie Czernin îl cheamă pe Maiorescu¹, îi înlesnește o convorbire la Viena cu ambasadorul Germaniei, von Tschirschky, în sfârșit, îl îndeamnă să ceară o audiență regelui. Pe aceasta din urmă Maiorescu o cere la 30 iulie și rămâne cu impresia că nu e de temut o acțiune hotărâtoare în viitorul apropiat. Cu bună știință aceeași impresie o lasă regele și lui P.P. Carp în audiența acestuia de la 1 august 1916.

Încurajat de pretutindeni, T. Maiorescu începe să creadă în posibilitatea venirii sale la guvern. Au loc mai multe discuții

* Intenția e confirmată de I.G. Duca (*op. cit.*, vol. I, p. 265–266).

** În vederea unei unități de acțiune în fața noilor împrejurări conservatorii opuși federaliștilor încearcă iarăși să-și dea mâna. Profitând de lipsa lui T. Maiorescu din țară, Al. Marghiloman are la 26 iulie 1916 o întrevedere cu P.P. Carp în căutarea unei soluții de împăcare. Dar, ca și mai înainte, o astfel de soluție nu poate fi găsită. „P.P. Carp vrea război cu Rusia, eu vreau neutralitate cinstită și... Din această cauză un front comun nu este posibil“ (Al. Marghiloman, *op. cit.*, vol. III, p. 131–132; B.N.R., mss 11400, f. 37). Aceasta era și concluzia Comitetului Executiv al Partidului Conservator (Marghiloman), reunit la 26 iulie 1916. (B.N.R., fond *Titu Maiorescu*, mss. 11400, f. 27, 29).

¹ La 10 august el îl autoriza pe Nenițescu să vorbească aghiotanților regali, Gratosky și Basset, de un guvern care „se poate forma de gruparea noastră în cel mai scurt timp și fără pericol pentru «rege»“. În aceeași zi la el acasă are loc o consfătuire a frunțașilor marghilomanisti unde Maiorescu declara convingerea sa că o criză de guvern este iminentă și viitorul guvern va fi al lor (*Ibidem*, f. 39). „Presentimentul lui îi spune că trebuie să fim gata“ nota Al. Marghiloman la 11 august (*op. cit.*, p. 141).

asupra componenței acestuia. T. Maiorescu încearcă să-l împace pe Al. Marghiloman care se simțea lăsat deoparte de viitoarea combinație ministerială. La 11 august de la B. Știrbei și I.I.C. Brătianu i se anunță lui Maiorescu știrea că va fi chemat la rege „și poate [cu] însărcinarea formării ministerului“. Diplomații austro-germani îl și vedeau prim-ministru. Abia în fața regelui, la 12 august 1916, care îi spune că războiul e „définitivement décidé“, bătrânul om politic își dă seama că atât el cât și prietenii săi politici și diplomații austro-germani interpretaseră greșit ultimele evenimente. Precipitarea lor nu avusese loc pentru o schimbare de guvern, ci pentru intrarea în război. „Așadar am fost sistematic induși în eroare de Brătianu și poate și de rege“, scrie Maiorescu în însemnările sale². În februarie 1917, Maiorescu acuza de fățarnicie procedările lui I.I.C. Brătianu, B. Știrbei și ale regelui însuși din zilele 1-14 august³.

În Consiliul de Coroană de la 14/27 august 1916, la care participă 19 oameni politici cărora li se adăugau regele Ferdinand și principele moștenitor Carol, conservatorii susțin punctele de vedere pe care le afirmaseră în timpul neutralității. Take Ionescu, N. Filipescu, C. Olănescu și C. Cantacuzino-Pășcanu, reprezentanții conservatorilor antantofili, aprobă cu efuziune actul beligeranței. Pentru ei se împlinea un deziderat. Al. Marghiloman, T. Maiorescu și Th. Rosetti susțin continuarea poziției de expectativă, primul motivând cu marea greșală ce se făcea prin alăturarea de Rusia, ajutând-o „împotriva viitorului țării“ să se instaleze în Strâmtori, al doilea cu situația militară „controversată“ ce nu justifica intrarea României în război, cel din urmă cu convingerea că Austro-Ungaria nu se

² B.N.R., fond Titu Maiorescu, mss. 11400, f. 41-43 (Aici se poate vedea pe larg discuția purtată, în germană și franceză, între T. Maiorescu și regele Ferdinand. Primul, vizibil afectat de poziția în care se găsea, îi repetă regelui argumentele sale asupra necesității menținerii neutralității, face apel la mândria lui de Hohenzollern. Cel de-al doilea îi replică însă că „nu se constrânge regele României“ și îl pune la curent, în amănunt, asupra tratativelor cu Antanta).

³ T. Maiorescu, *România și politica de neutralitate în conflictul european din 1914-1917*, B.A.R., mss. 3, f. 67.

va sfârâma și țara nu era în stare să poarte un război lung și greu. Aparte de toți cei prezenți este, ca și în 1914, P.P. Carp care vrea intrarea în război, dar... alături de Puterile Centrale. „A merge cu Rusia — spunea el — este a izbi în interesele țării și în continuitatea dinastiei”⁴.

Cu marea majoritate a voturilor celor prezenți Consiliul de Coroană aprobă tratativele angajate de I.I.C. Brătianu, implicit intrarea României în război. Pentru „a nu rupe unitatea națională”, marghilomaniștii declară că nu vor pune nici o piedică guvernului și „vor tăcea”. P.P. Carp își ia libertatea de acțiune, dar, în primele luni ale războiului, nici el nu va întreprinde nimic contra guvernului. Ca și în 1914 toate forțele politice românești se regăseau unite în jurul unor comandamente naționale majore*.

⁴ T. Maiorescu, *Însemnări zilnice*, B.N.R., mss. 11400, f. 44; Al. Marghiloman, *op. cit.*, vol. II, p. 148; N. Polizu-Micșunești, *op. cit.*, p. 243-247; T. Maiorescu, *România și politica de neutralitate...* B.A.R., mss. 3, f. 9; B.A.R., secția documentare, PCCLXXX, dosar 390, f. 81 (aici intervenția integrală a lui P.P. Carp în original); I. G. Duca, *op. cit.*, vol. I, p. 271-284.

* Vezi Mircea Iosa, *Situația internă în urma campaniei din anul 1916, în România în primul război mondial*, p. 237-252. Asupra atitudinii Partidului Social-Democrat vezi Ion Mamina, Vasile, Niculae *Mișcarea muncitorească — factor activ al luptei poporului român pentru independență, unitate și libertate națională (1877-1918)*, p. 86.

B. Războiul

1. Partidul Conservator (Marghiloman) — o rezervă politică

După intrarea în război, conservatorii din jurul lui Al. Marghiloman își stabilesc ca linie de conduită retragerea prudentă din politica militantă, rămânând ca rezervă regală la momentul oportun, când vor fi chemați să joace „rolul guvernului Thiers” din Franța anului 1871, cum se exprima T. Maiorescu. Aceasta va fi de altfel politica marghilomaniștilor în tot timpul războiului. Ei refuză o colaborare la guvern, cerută de rege la 14 august 1916, de I.I.C. Brătianu la 26 septembrie 1916, de M. Antonescu, în numele lui Brătianu, în octombrie 1916¹, considerând falimentară politica ministerului Brătianu (în legătură directă cu înfrângerile de pe front). Sprijină însă guvernul în acțiunile de conducere a războiului, îndeplinind, la solicitarea acestuia, unele servicii, e drept fără prea mare importanță, și nefăcându-i greutăți în interior². În condițiile iminentei ocupări a Bucureștiului de către armatele Puterilor Centrale și ale aliaților acestora, marghilomaniștii au crezut un moment că regele Ferdinand va considera războiul ca sfârșit și îi va chema pentru a încheia o pace separată*. Presupunere fără temei, căci nu le era permis conducătorilor României ca, după primele înfrângeri, oricât ar fi fost ele de mari, să iasă din război, lovind neapărat în idealul de unitate națională ce împinsese țara în rândul sta-

¹ Vezi Al. Marghiloman, *op. cit.*, vol. II, p. 153, 155, 221–224, 289–290; B.N.R., mss. 11400, f. 45, 47, mss. 11401, f. 13–14.

² Al. Marghiloman, *op. cit.*, vol. II, p. 164–165.

* Vezi audiența lui Marghiloman la rege din 29 octombrie, convorbirea sa cu regina Maria, discuțiile lui Maiorescu cu Pisoski, întors de la Berlin, cu Vredenburg, ambasadorul Olandei la București (*Ibidem*, p. 270, 292; T. Maiorescu, *op. cit.*, B.N.R., mss. 11401, f. 24).

telor beligerante. O atare poziție defetistă adoptată de conservatorii lui Marghiloman împiedică o colaborare cu celelalte forțe politice angajate în continuarea războiului.

Mai mult, convingerea că războiul e pierdut, făcându-și tot mai mult loc, îi duce în mod fatal pe conservatorii marghilomaniști la concluzia că aceia dintre ei care nu sunt angajați direct pe front nu trebuie să urmeze pe rege și guvernul țării în retragere la Iași, ci să rămână în Bucureștiul ocupat. Prin aceasta ei își apropie poziția de conservatorii, foarte puțini la număr și fără de suprafață politică, ce trăiau în umbra lui P.P. Carp. Cum însă ceea ce România avea ca putere de viață, ca cheazășie de viitor, simbolizând devenirea noastră prin slujirea unui mare ideal, se ducea în Moldova, sprijinindu-se pe o armată înfrântă dar nu distrusă, rămânerea la București înseamnă, cum a și însemnat de altfel, o autocondamnare politică. Căci în România ce urma să vină, oamenii politici rămași în teritoriul ocupat își pierdeau cu totul creditul politic. Chestiunea națională este totdeauna extrem de delicată, iar în acei ani, când în numele ideii naționale se ducea un război sângeros, această chestiune era esențială. Și orice greșală cu privire la ea rămânea fatală. Hotărârea luată de conducerea acestei ramuri conservatoare era gravă, situându-se împotriva curentului politic general în război, și îi va grăbi sfârșitul. În acel moment, de la sfârșitul anului 1916, când fronturile noastre cedau presiunii unui inamic mult superior, Marghiloman și prietenii lui politici erau convinși că ei sunt cei ce procedează just și ceilalți sunt în greșală*. Rămânerea la București a fost urmarea unei prealabile înțelegeri cu Brătianu, după cum Al. Marghiloman lasă să se întrevadă în discursul său de succes din decembrie 1919? Să fi fost adică această rămânere o hotărâre comună a factorilor răspunzători ai țării ca o măsură de prevedere în cazul victoriei Puterilor Centrale? Este adevărat că I.I.C. Brătianu lasă în teritoriul ocupat funcționari

* Vezi corespondența lui Al. Beldiman, fostul ambasador la Berlin, în A.N.R., fond *Casa Regală*, dosar 4, f. 8-10.

administrativi giranți ai ministerelor importante, membri ai partidului său, între alții pe C. Stere, I. Procopiu ș.a. (pentru a menține rădăcinile organizatorice ale acestuia)³. Este adevărat, pe de altă parte, că I.I.C. Brătianu și, alături de el, ceilalți miniștri liberali, se opun propunerii lui Take Ionescu din noiembrie 1916 de a fi trimiși la Iași: P.P. Carp, T. Maiorescu, Al. Marghiloman, C.C. Arion, D. Nenițescu și Gr. Cantacuzino⁴. Nu se verifică prin alte documente cele susținute de Al. Marghiloman în 1919. În orice caz, și aceasta e esențial, conservatorii marghilomaniști se comportă în anii războiului ca o rezervă politică a țării și în această calitate ei și intră în funcțiune în martie 1918, la recomandarea lui I.I. C. Brătianu.

Între cele două nuanțe conservatoare din teritoriul ocupat, ca și mai înainte, nu e o concordanță de acțiune, în ciuda eforturilor lui C. Stere, mai ales din decembrie 1916 sau din februarie 1918, de a stabili un acord. Ele adoptă poziții diferite față de ocupanți, răspund diferit întrebării: cine trebuie să încheie pacea separată cu Puterile Centrale, de necesitatea căreia nu se îndoiau nici unii nici alții.

Conservatorii marghilomaniști nu rămân în funcții în teritoriul ocupat. Președinția Crucii Roșii, pe care o avea Marghiloman încă de mai înainte, era mai curând o acoperire și o libertate de mișcare decât o funcție oficială. În această calitate el va aduce servicii importante prizonierilor români internați în Bulgaria sau trimiși în Germania. Fruntașii conservatorilor rămân ca persoane private și de-a lungul anilor de ocupație nu se vor manifesta*.

Dimpotrivă, P. P. Carp, indirect, prin cei câțiva oameni politici din jurul său, acceptă colaborarea cu administrația mili-

³ D.A.D., sesiunea ordinară 1916–1917, ședințele din 13 și 14 decembrie 1916, nr. 5 și 6, p. 22, 35.

⁴ B.N.R., mss. 11401, f. 43.

* „Cu toată convingerea noastră despre necesitatea permanentă a menținerii și întăririi bunelor relații economice și politice cu Puterile Centrale — scria T. Maiorescu — ne păstrăm rezerva față de armata și administrația străină și ne abținem de la orice manifestare politică până după încheierea păcii” (B.A.R., fond Titu Maiorescu, mss. 3, f. 15).

tară a ocupanților. Unul dintre giranții importanți ai „guvernului” de la București era Lupu Costache, la Interne, om de încredere al lui Carp. Treptat carpiștii reușesc să ocupe majoritatea posturilor administrative din teritoriul ocupat. Toți giranții ministerelor, stabiliți la 6 aprilie 1917 „cu încuviințarea Administrației Militare din România”, în fapt numiți de aceasta, sunt adepți mai vechi sau mai noi ai lui Carp: Costache Lupu, dr. Gr. Antipa, Al. S. Hinna, C. Litzica, D. Nenițescu (acesta din urmă plecat de la Marghiloman). Carp găsește prilejul potrivit de a încerca să-și pună în practică „absolut inadmisibila idee”, cum o numește Maiorescu, a reorganizării administrative a țării*, în patru guvernăminte care, la rândul lor, erau împărțite în circumscripții. Era vorba de vechiul și confuzul plan de descentralizare după sistemul prusian pe care Carp nu putuse să-l aplice înainte de război și „găsea” acum ocazia să-l realizeze cu ajutorul ocupanților străini. Conducerea Partidului Conservator dezavuează însă ideea lui Carp⁵. Autorități germane sprijină inițial proiectul, asigurându-și astfel fideli executanți. Dar, mai ales începând cu vara lui 1917, convingându-se că și fără o nouă organizare administrativă stoarcerea bogățiilor teritoriului ocupat se înfăptuia, aplicarea reformei lui Carp se amână *sine die*.

Cele două ramuri conservatoare difereau și în chipul de a privi sfârșitul războiului. Pentru P.P. Carp era limpede că Puterile Centrale vor fi învingătoare. Pentru marghilomaniști ferma nu era decât convingerea că România a pierdut războiul nu și aceea a unei victorii finale austro-germane. Ne apare ca dovadă peremptorie însemnarea lui T. Maiorescu de la 15 februarie 1917, foarte interesantă pentru ceea ce gândeau în acel moment conservatorii din rândurile cărora făcea parte și

* Respectiv a celor 14 județe ocupate, minus Dobrogea, unde autoritatea românească, fie ea și fictivă, nu avea acces.

⁵ La întrunirea Comitetului Consultativ Al. Marghiloman, T. Maiorescu și alții condamnă acest plan care „nu va sta un minut în picioare” după ce austro-germanii se vor fi retras (B.N.R., fond *Titu Maiorescu*, mss. 11401, f. 72, 73; Al. Marghiloman, *op. cit.*, vol. II, p. 400).

el*. Diferențe însemnate sunt între marghilomaniști și carpiști în răspunsul pe care-l dau întrebării: cine trebuie să încheie pacea României? (care implicit ridică problema dinastiei de Hohenzollern în România). Carp și adepții săi, îndată după ocuparea Bucureștiului, se declară pentru înlăturarea dinastiei și înlocuirea ei cu o alta, tot străină, tot germană. Se vorbea de oferirea tronului lui Frederic-Eitel, fiul împăratului german. La sfârșitul anului 1917 și începutul celui următor, declarațiile lui Carp pentru un nou rege, numit de germani, se înmulțesc. Pentru bătrânul om politic numai un rege german putea rezista pretențiilor economice ale învingătorilor (Puterile Centra-

* De-a lungul a 20 de pagini, T. Maiorescu își demonstrează convingerea sa, de atâtea ori afirmată, după care România în fața războiului, în situația ei geografică (la mijlocul unor interese contrarii ale imperiilor vecine), trebuia să fi rămas în neutralitate, singura politică în stare să-i mențină existența și viitoarea dezvoltare. Plecând în primul rând de la starea internațională și nu de la interesul României, T. Maiorescu e convingător când arată că între 1914 și 1916 România nu se putea alătura nici Antantei, neavând forță să reziste unui război lung, nici Puterilor Centrale, căci ar fi fost cotropită de Rusia, iar ungurii, interesați să vadă România cât mai slăbită, s-ar fi opus unui masiv ajutor austro-german. Recunoaște că în fapt o alăturare la Centrali nici nu era dorită în țară în afara lui Carp, că regele n-ar fi găsit nici o forță politică ca să-l susțină într-o astfel de întreprindere. Pentru Maiorescu alianța cu Antanta în august 1916 a fost dezastruoasă. Ea a adus mari pierderi umane și materiale, mari suferințe și distrugerii. Bătrânul om politic credea că războiul se va termina în 1917, „spre luna lui septembrie”, dar nu prin victoria decisivă a uneia din părți, ci printr-o pace pe poziții. În aceste condiții, el vede în culori negre situația României, care, la un congres al păcii finale, va ieși oricum micșorată „atât materialicește cât și moralicește”. Pentru a ușura starea țării el cere nu un guvern liberal, nici unul Carp — și unul și celălalt dușmănit de una sau cealaltă grupare beligerantă —, ci un guvern Marghiloman, care avea avantajul că, fără „a indigna” pe ruși și pe francezi, ar permite, în același timp, reluarea bunelor relații cu Germania și Austro-Ungaria. Firește, schimbarea guvernamentală nu putea să aibă loc decât în momentul hotărârii de a se încheia pacea. Toată demonstrația lui Maiorescu, care vine din partea unui om politic experimentat, în fapt nu face altceva decât să justifice principiul prudenței transformat în factor politic decisiv. În starea de izolare în care se găsea, concluziile sale nu au o largă deschidere, dar prezintă, cum arătam, mare interes pentru gândirea politică a politicienilor români rămași în teritoriul ocupat (T. Maiorescu, *România și politica de neutralitate în conflictul european din 1914–1917*, B.A.R., secția manuscrise, mss. 3, f. 1–20).

le), pretențiilor teritoriale ale bulgarilor și austro-ungarilor, Ferdinand, prin ralierea sa la Antantă, neavând platforma de credit necesară pentru a apăra interesul țării (și „între el (Ferdinand) și granițele țării, nu pot alege” — declara Carp)⁶.

Dimpotrivă, gruparea politică din jurul lui Marghiloman a susținut în permanență menținerea dinastiei*. Ei nu se pronunță contra unui rege care continua să fie rege și care era în țară. O politică ce le va fi utilă. În martie 1918 nu la Carp face apel regele Ferdinand, ci la Marghiloman. Disputa pentru „dinastie” adâncește disensiunile dintre grupările conservatoare.

Dar ce mai conta în 1917 ce gândeau un P.P. Carp, un T. Maiorescu sau un Al. Marghiloman? Ce mai însemnau ei atunci? Mai exista un partid conservator în acea tulburare a vremii și a țării? În orice caz nu grupările răzlețe rămase în teritoriul ocupat constituiau un partid. Sub conducerea lui Al. Marghiloman sau P.P. Carp ele urmaseră un destin politic propriu, pe cheștiunea națională și a războiului, singularizându-se tot mai mult și intrând într-o izolare față de restul lumii politice românești pe care guvernarea din 1918 în loc s-o înlăture o va accentua în chip dramatic.

⁶ C. Gane, *op. cit.*, vol. II, p. 558–559.

* „Rămânem dinastici, declara Maiorescu, găsind neiertat că în împrejurările actuale să fie încurcată țara și într-o chestie de schimbare a dinastiei” (B.N.R., mss. 11401, f. 50). La întâlnirile frunțașilor marghilomaniști de la 9, 26 decembrie 1916, 8, 19 ianuarie, 16 mai 1917 etc. se poartă discuții animate asupra poziției față de dinastie și de fiecare dată loialitatea față de regele Ferdinand e declarată (T. Maiorescu, *România și politica de neutralitate...*, f. 56–58, 64, 72–73).

2. Partidul Conservator (Take Ionescu) — o prezență națională

Dacă mai exista un partid conservator el nu mai putea avea ființă decât în jurul oamenilor politici care urmaseră destinul țării. Practic în jurul lui Take Ionescu. La moartea lui N. Filipescu (3 septembrie 1916), Take Ionescu reunește pe fruntașii celor două partide (pe cei care se găseau în țară) și, la propunerea lui M. Deșliu, preia și conducerea politică a conservatorilor filipescani¹. Războiul, mersul lui nefavorabil pentru români în acel moment, împiedica o statuare organizatorică concretă și estompează adversitățile reciproce. Formalitatea actului săvârșit se va vedea ulterior, mulți dintre conservatorii propriu-ziși părăsind noul partid, intitulat până în 1918 Partid Conservator*. În fapt, ceea ce conservatorii democrați câștigă din punct de vedere cantitativ și al valorii politice, pierd din punct de vedere al omogenității organizatorice. Când în primăvara anului 1917 se pune problema revizuirii Constituției, această lipsă de omogenitate își va spune cuvântul. Ea va fi resimțită și mai acut după 1918. Până atunci, în fruntea acestui partid, Take Ionescu va intra, la 16 decembrie 1916, în guvernul războiului, dând aparența unei vitalități**. Un guvern în care liberalii aveau preponderență ocupând posturile cheie: Președinția, Războiul, Internele și Externele. Acest din

¹ C. Argetoianu, *op. cit.*, *loc. cit.*, dosar 8587, f. 857.

* Se voia astfel să se dea de înțeles că el și numai el reprezenta conservatorismul român, partidului condus de Marghiloman nerecunoscându-i-se dreptul de a mai exista din cauza atitudinii sale față de război.

** De mai înainte, din primele luni ale războiului, în numele partidului său, Take Ionescu lua parte la ședințele Consiliului de Miniștri, ca invitat permanent al guvernului Brătianu. Pentru o colaborare efectivă la guvern, solicitată de I.I.C. Brătianu, alături de N. Filipescu, el pune condițiile: îndepărtarea generalului Iliescu din capul Statului Major, o serie de măsuri în organizarea armatei și în numirile de șefi militari, o misiune militară franceză, în sfârșit, necuprinderea marghilomaniștilor în această combinație ministerială. Take Ionescu urmează exodul spre Iași (în urma căderii Bucureștilor) și la 16 decembrie, împreună cu dr. C.I. Istrati, D. Greceanu, M.G. Cantacuzino, intră în guvernul războiului (*D.S.*, sesiune ordinară 1916–1917, nr. 28, ședința din 21 iunie 1917, p. 200; A.N.R., fond *Casa Regală*, dosar 5/1916, f. 1).

urmă minister fusese cerut de Take Ionescu a cărui dorință era să conducă el politica externă a țării, folosindu-și relațiile cu diplomații și oamenii politici din țările Antantei, mai puternice decât ale șefului guvernului. I.I.C. Brătianu nu cedase însă. Noua combinație ministerială era previzibilă, fiind cerută de împrejurări*. Ea împăca parțial dezideratele takiste și stabilea o unitate politică în ducerea războiului, pe cât de firească, pe atât de necesară. Guvernul este întâmpinat cu aprobări din partea celor mai mulți parlamentari, dar și cu nemulțumiri, cu „mârâieli“, cum plastic se exprima A.C. Cuza, atât din rândurile liberalilor**, cât și din cele ale conservatorilor***. Pe lângă reacțiile potrivnice de moment, la începutul anului 1917 un grup de conservatori (șapte foști filipescani și patru takiști) iscălesc o moțiune redactată de C. Argetoianu, exprimându-și dorința ca Partidul Conservator să denunțe colaborarea la guvern care îl discredita și îl distrugea prin participarea la răsturnarea altora².

În ciuda acestor nemulțumiri I.I.C. Brătianu — Take Ionescu acționează cu destulă coeziune. Actele mai importante se înfăptuiesc solidar. În privința războiului cele două partide păstrau credința victoriei finale. Take Ionescu și-o afirma mereu cu convingere în interviurile acordate ziarelor engleze, italiene și rusești³.

* Vezi explicațiile lui I.I.C. Brătianu și Take Ionescu (*D.A.D.*, nr. 4 și 6, ședințele din 12 și 14 decembrie 1916, p. 13, 43).

** Vezi discursul lui N. Enășescu (*D.S.*, nr. 4, ședința din 12 decembrie 1916, p. 37).

*** În rândurile Partidului Conservator nemulțumirile vin din partea foștilor adepți ai lui N. Filipescu, îndeosebi de la C. Argetoianu și I. Grădișteanu. În ziua depunerii jurământului parlamentarii conservatori se reunesc la D. Greceanu și, în timp ce takiștii nu-și manifestă dezaprobarea, foștii filipescani sunt de „o violență deșăntată“, cum notează C. Argetoianu. D. Greceanu și M. Cantacuzino sunt acuzați de trădare. Take Ionescu e criticat pentru că i-a contopit pe conservatori în falimentul liberal și pentru că nici măcar n-a pus piciorul în prag luând el portofoliul la Externe. În numele mai multor filipescani, I. Grădișteanu și C. Argetoianu declară că vor rămâne în opoziție și, într-adevăr, cel puțin ei doi vor fi mereu împotriva guvernului (vezi C. Argetoianu, *op. cit.*, A.N.R., C.C. al P.C.R., fond 104, dosar 8588/2, f. 198–200).

² *Ibidem*, f. 231–240. La intervenția lui Take Ionescu moțiunea e retrasă.

³ Vezi în „Evenimentul“, an XXV, nr. 3, 76, 89 din 5 februarie 9 și 24 mai 1917.

3. Reformele

În chestiunile interne solidaritatea se păstrează chiar și după ce liberalii se hotărăsc să aducă în dezbatere reformele*. Începută la București, în 1913, sub aureola euforică a succesele externe — care erau de fapt mai mult diplomatice —, opera reformatoare se continuă după 1916 la Iași, într-o capitală improvizată, statuată de un Parlament din care mulți lipseau, sub bubuitul tunurilor, în starea de tensiune, lipsuri și incertitudini adusă de război. Toate acestea dau operei reformatoare precipitare și lipsă de detaliu. Ceea ce nu atinge însă cu nimic caracterul de legitimitate al acesteia. Căci voinței legiutorului de a împlini o misie reformatoare i se adaugă acum, mai mult decât înainte, voința beneficiarului reformator, țaranului și muncitorului soldat, aflat în tranșee, și care forțează mâna legiutorului, obligându-l să voteze o operă mult mai radicală decât intenționase.

La 6 mai 1917, când Brătianu aduce proiectul de reforme în fața Camerei (și, în aceeași zi, în fața Senatului)¹, toată lumea politică românească era convinsă de necesitatea reformelor. Inclusiv conservatorii știau prea bine că orice rezistență este inutilă. Așadar, practic, în Parlament nu mai exista o opoziție constituțională. Aceasta cu atât mai mult cu cât deputați și senatori, adepți ai lui Al. Marghiloman, rămân în teritoriul ocupat. Evident că în aceste condiții guvernul putea impune cu ușurință proiectele de reformă, ele fiind un rod al acordului celor două partide coalizate la putere. La 6 mai 1917, I.I.C. Brătianu vorbea de jertfele eroice de pe front care im-

* Hotărârea e luată la mijlocul lunii martie 1917. I.G. Duca afirmă că inițiativa a plecat de la V.G. Morțun care l-a convins pe I.I.C. Brătianu că votarea reformelor s-ar fi răsfrânt pozitiv asupra raporturilor cu Rusia revoluționară, iar în interior opoziția conservatorilor, din considerente de război, ar fi fost mult mai mică și ineficace (I.G. Duca, *op. cit.*, vol. II, 1981, p. 163).

¹ D.A.D., nr. 13, ședința din 6 mai 1917, p. 69; vezi și D.S., nr. 11, ședința din 6 mai 1917, p. 133-134.

pun „să votăm încă de acum aceste două principii fundamentale ca să rămână câștigate pentru poporul nostru orice s-ar întâmpla de aici înainte“, vorbea de viitoarea întindere a suveranității statului român dincolo de Carpați care de asemenea impunea revizuirea Constituției în spirit democratic². Toate aceste motive speciale determinau, în concepția primului ministru român, înscrierea de urgență pe ordinea de zi a Parlamentului din 1917 a dezbaterii unor reforme, cerute „de spiritul vremilor în care trăim“.

Într-un chip asemănător explică aducerea reformelor și conservatorii din jurul lui Take Ionescu³. Cu atât mai mult cu cât ce urma să se realizeze în 1917 nu erau reformele propriu-zise, legile organice ale exproprierii și votului universal, ci mai curând principiile acestora. „Tot ce poate fi obiect de discuție nu încapă în hotărârile discuției de la 6 mai“ — scria organul de presă ieșean al Partidului Conservator. Primul care dă semnalul reformelor este regele Ferdinand, în cuvântarea sa de la 23 martie/5 aprilie 1917⁴. Cuvântarea e răspândită, sub formă de proclamație, pe tot întinsul frontului românesc⁵. Ea a fost primită ca o făgăduială cu scadență imediată⁶. Regele voia ca prin această făgăduială să implice Coroana într-o mare operă democratică, după cum cele două partide politice reprezentate la guvern și în Parlament, care au venit să întărească făgăduiala regală, prin înscrierea ei în Constituție, voiau să-și mențină puterea și influența în viitor.

² D.A.D., nr. 13, ședința din 6 mai 1917, p. 70.

³ „Evenimentul“, organ al Partidului Conservator, an XXV, nr. 69 din 28 aprilie 1917.

⁴ *Idem*, an XXV, nr. 45 din 28 martie 1917.

⁵ La 23 aprilie/6 mai 1917 regele, retras de la Iași de teama demonstrațiilor soldaților ruși, adresează soldaților o nouă proclamație în același spirit (vezi N. Iorga, *O viață de om. Așa cum a fost*, vol. I, 1934, p. 270). Regele fusese încunoștiințat de I.I.C. Brătianu de intenția guvernului de a aduce reformele, dar cuvântarea de la Răcăciuni nu i-a fost pregătită de guvern, ci de Barbu Știrbei (I.G. Duca, *op. cit.*, vol. II, p. 166).

⁶ C. Argetoianu, *op. cit.*, A.N.R., fond C.C. al P.C.R., dosar 8586, f. 255-257.

Starea de criză a țărilor aflate în război, influențată și de revoluția din Rusia, potențează și accelerează un proces în mers, întărește caracterul democratic al reformelor și precipită adoptarea lor. Dar nu le inițiază*. Reformele izvorau din necesitatea dezvoltării naționale, sociale și politice a unui popor „care trăiește și care vrea să trăiască” — cum spunea I.I.C. Brătianu — și care în toate momentele determinante ale istoriei sale, cu o admirabilă conștiință de sine, a știut să așeze temeliile necesare fiecărei perioade a evoluției lui⁷. O cauză a precipitării revizuirii Constituției din 1917 o constituie și încercarea guvernului I.I.C. Brătianu de a face o diversiune internă care să mai șteargă din impresia, cu totul nefavorabilă, pe care o lăsaseră înfrângerile de pe front. Șeful Partidului liberal voia, cum sugestiv remarca C. Argetoianu, „să bată cuiul în casa nouă”⁸. Faptul a fost observat de contemporani⁹.

În plus, în 1917 liberalii aveau posibilitatea să obțină ușor participarea Partidului Conservator la opera de reformare. Atitudinea marghilomaniștilor față de reforme nu conta, căci nici nu-i întreba nimeni, ei autoexcluzându-se pentru moment din politica militantă. Conta însă poziția conservatorilor takiști, reprezentanți nu numai în Parlament, dar și în guvern. Partidul lui Take Ionescu era în acel moment cel de-al doilea partid politic din țară, un partid care militase cu cea mai mare ardoa-

* Referindu-se la revoluția din februarie 1917 din Rusia, în discursul său asupra reformelor, Take Ionescu o lauda căci datorită ei „se poate vorbi cu o libertate absolută de suflet în chestiuni liberale și democratice fără să ne gândim că am putea jigni pe cineva” (referire la autoritățile ruse), dar nega faptul că inițiativa reformelor s-ar datora acestei revoluții. „Am împlinit o datorie națională și nu o imitațiune internațională” — spunea el (*D.A.D.*, nr. 56, ședința din 19 iunie 1917, p. 607–608). Nu se poate spune însă, că evenimentele din Rusia nu au un serios impuls reformativ și în România.

⁷ *D.A.D.*, nr. 56, ședința din 10 iunie 1917, p. 621–622.

⁸ C. Argetoianu, *op. cit.*, A.N.R., fond C.C. al P.C.R., dosar 8586, f. 249.

⁹ Vezi discursurile din Parlament ale lui N. Enășescu, A.C. Cuza, declarațiile citite la Cameră de Partidul Muncii și la Senat de grupul opoziționist condus de C. Argetoianu și I.C. Grădișteanu (*D.S.*, nr. 10, ședința din 15 aprilie 1917, p. 135–136; *D.A.D.*, nr. 38–47, ședințele din 1–4 iunie 1917; *D.S.*, nr. 13, ședința din 30 mai 1917, p. 147).

re pentru război alături de Antantă, care avea în rândurile sale personalități politice influente (Take Ionescu, în primul rând), bine văzute de Aliați. Acest acord se impunea pentru țaria guvernului de coaliție, singurul pe care regele și Aliații îl considerau cât de cât eficient, după înfrângerile militare de la începutul războiului. Or, consimțământul lui Take Ionescu și al partidului său se puteau obține mult mai lesne, în condițiile războiului, decât în vreme de pace, când reformele ar fi devenit o preocupare principală a lumii politice și când, pentru apărarea intereselor lor, marii proprietari, nu numai conservatori, ar fi putut lupta mai unitar și eficace. Acordul cu Partidul Conservator se stabilește relativ repede. Asupra chestiunii electorale discuții aproape n-au fost. Take Ionescu renunțase demult la soluția sa cu două colegii, după cum și I.I.C. Brătianu renunțase la colegiul unic. Principiul votului universal se impunea de la sine. Păreri diverse puteau interveni numai în ce privește aplicarea în practică a acestui principiu, ca și în stabilirea criteriilor de alegere ale Senatului. Dar acestea nu se discută, lăsându-se pe seama unei viitoare legi electorale*. Înțelegerea din sânul guvernului este înfățișată de Take Ionescu, în amănuntele ei, parlamentarilor conservatori reuniți la începutul lunii mai, înainte de deschiderea Corpurilor Legiuitoare. La această reuniune sunt invitați și fruntași ai partidului aflați în Moldova. Take Ionescu cere parlamentarilor să voteze reformele. C. Argetoianu se opune spunând că nu pentru aceasta l-au trimis alegătorii în Senat la 1914 și că prin votarea reformelor se semnează actul de deces al „celui mai vechi și mai glorios partid al României de ieri”. El îl atacă pe Take Ionescu pentru că nici nu s-a gândit să apere marea proprietate în negocierile cu Brătianu, cu toate că era de datoria lui s-o facă. De aceea el își reia libertatea de acțiune¹⁰. Majoritatea celor prezenți aprobă însă reformele.

* C. Argetoianu, *op. cit.*, A.N.R., fond C.C. al P.C.R., dosar 8586, f. 259.

¹⁰ *Ibidem*, f. 286–288.

Propunerea de revizuire a Constituției este adusă în fața Corpurilor legiuitoare de I.I.C. Brătianu la 6 mai 1917¹¹. Tot acum se completează Comisiile parlamentare însărcinate cu redactarea proiectelor de revizuire. Atât la Cameră cât și la Senat, în locul celor absenți sau morți între timp (aceste comisii se formaseră încă în iunie 1914), sunt aleși acum alți membri, în majoritate conservatori (la Cameră din cei 15 noi membri 12 sunt conservatori). Astfel acordul realizat între cele două partide asupra reformelor în cadrul Consiliului de Miniștri se prelungește în Parlament.

Cele două Comisii se întrunesc în localul Senatului, sub președinția mitropolitului Pimen al Moldovei, și, de comun acord cu guvernul, care participă la ședințele lor, redactează un proiect de lege prezentat la Cameră, la 20 mai 1917 și la Senat, la 30 mai*. Supus apoi dezbaterii comitetelor de secțiuni ale Camerei și Senatului proiectul e readus discuției în plen la 24 mai 1917 în Cameră, la 15 iunie la Senat, de această dată cu lungi expuneri de motive**.

În timpul discuțiilor multe chestiuni strâns legate de o rezolvare de detaliu a operei de revizuire sunt lăsate în suspensie. Faptul se putea justifica prin lipsa datelor necesare, a timpului de studiu, prin necunoașterea unor efecte de ansamblu ale războiului, dar unele își aveau geneza în acordul celor două partide. Pentru a-l ușura s-a evitat cu grijă tot ceea ce putea provoca discuții contradictorii. Discuția generală a ținut de la 24 mai la 14 iunie 1917. Adesea s-au ținut două ședințe pe zi. Numărul vorbitorilor a fost mare. Toți au evidențiat necesitatea reformelor. Inclusiv cei care au contestat legitimitatea guvernului I.I.C. Brătianu de a le aduce în discuție în acest

¹¹ D.A.D. și D.S., nr. 13 și nr. 10, ședința din 6 mai 1917, p. 69–70.

* Vezi D.A.D. și D.S. nr. 17 și nr. 13, ședințele din 20 și 30 mai 1917, p. 129–131, 145–146.

** Foarte interesantă ni s-a părut expunerea făcută la Cameră de G.G. Danielopol (*Ibidem*, nr. 21, ședința din 10 iunie 1917, p. 626).

moment sau acei care s-au declarat nesatisfăcuți pe deplin în aspirațiile lor democratice¹².

Mai mulți vorbitori au criticat, unii cu multă patimă, procedeul folosit în elaborarea proiectului de reforme, acordul între cele două partide de la guvern, și, cu acest prilej, au combătut „oligarhia politică” care a guvernat România de-a lungul evului modern*. Împotriva criticilor aduse partidului său o replică abilă dă Take Ionescu în discursul de la Cameră asupra reformelor. „Nu duși de un vânt dinspre răsărit sau încinși de o colaborare ministerială” — spune el — au acceptat adepții săi reformele, ci prin transformarea lor înșile în reprezentanți ai unui curent democratic odată ce au acceptat să lupte cu toată energia pentru înfăptuirea idealului de unitate națională deplină. „Vă închipuți, de pildă, declara el, că noi,

¹² În timp ce comisiile discutau proiectele de reformă, M. Cantacuzino, ministrul conservator de Justiție, își retrace acordul său la reforme. Gestul era un mijloc de presiune în încercarea de a salva vastul domeniu de terenuri petrolifere pe care-l moștenise în Prahova. Altfel spus era un șantaj. M. Cantacuzino era un fruntaș important al Partidului Conservator și Take Ionescu trebuia să țină seama de el și să-l menajeze, chiar dacă nu-și ascundea indignarea. Gestul lui M. Cantacuzino stârnește și alte intrigă. C. Argetoianu profită și încearcă noi combinații cu Partidul Muncii, abia creat din liberalii nemulțumiți și care era destul de rătăcit în materie de practică politică. D. Greceanu canalizează mai strâns pe latifundiarilor din Senat. P. Brătianu, N. Cincu strâng adeziuni contra reformelor. Până la urmă opozițiile s-au potolit. Dar guvernul a trebuit să facă o importantă concesie lui M. Cantacuzino și partizanilor săi. Ca să se obțină adeziunea lor s-a prevăzut în redactarea reformelor alineatul: „Terenurile constatate petrolifere sunt excluse de la exproprierea de mai sus până la o întindere de 12 000 ha în toată țara cu condițiunea ca proprietarul care ar fi supus exproprierii unui asemenea teren să dea o întindere egală de teren cultivabil în același județ sau într-un județ limitrof”. Era limpede că această dispoziție privea exclusiv interesele familiei Cantacuzino, căci nimeni n-avea în vechea Românie o întindere atât de mare încât să compenseze 12 000 ha. În schimb, liberalii au impus lui M. Cantacuzino și prietenilor săi acceptarea unui alineat care prevedea exproprierea în regiunile de munte din moșiile private a unor terenuri pentru islazuri (I.G. Duca, *op. cit.*, vol. II, p. 192–193).

* Vezi discursurile lui M. Carp, Gr. Iunian, P. Bujor, N. Basilescu, M. Cantacuzino. Pentru M. Carp reformele sunt ieșite din „târguieli oculte”, iar pentru N. Basilescu sunt „o tocmeală” nu un rod al activității Parlamentului, al comisiilor sale.

conservatorii, avem de gând să trecem Carpații fără să facem încă un pas înainte — și nu unul dar mai mulți, în ideile moderne ale unei întinse democrații...?¹³ Astfel se salvau aparențele.

O componentă a dezbaterii reformelor în Parlament o constituie și încercarea unor deputați și senatori, mari proprietari, de a diminua din caracterul democratic al operei de reforme sau chiar de a o zădărnici prin mijloace constituționale. Spre deosebire de Partidul Muncii care se opunea reformelor pentru că voia să le dea un caracter și mai pronunțat democratic și pentru că nega dreptul partidelor „istorice” de a legifera pentru România viitoare, acești parlamentari, preluând și ei forma folosită de tânărul partid democratic burghez, aceea a nerecunoașterii legitimității măsurilor guvernului de atunci, aveau în spatele opoziției lor interesul marii proprietăți amenințate.

Încercarea este însă slab organizată. La Cameră ea s-a manifestat disparat*. Mai puternică și mai bine organizată este manifestarea opoziționistă la Senat. Cel mai aprig reprezentant al ei e C. Argetoianu, care considera reforma agrară drept „o lege de spoliațiuni, o lege îndreptată împotriva unei clase întregi”. Sprijinit de I. Grădișteanu, el încearcă să împiedice votarea legii de revizuire la Senat prin descompletarea aces-

¹³ *D.A.D.*, nr. 55, ședința din 10 iunie 1917, p. 623. Alături de discursul lui Take Ionescu în Cameră sunt de amintit pentru interesul lor discursurile lui M. Cantacuzino, N. Basilescu, N. Iorga, B. Delavrancea, B. Brâncoveanu (acesta avea 30 000 de pogoane arabile) și excelenta expunere de motive a lui Danielopol.

* Vezi discursurile lui A. Alexandrescu și Th. Emandi (*D.A.D.*, nr. 49 și 55, ședințele din 6 și 9 iunie 1917, p. 513–514, 532, 535). Aici întâlnim o acțiune opoziționistă a câtorva deputați conservatori marghilomaniști, rătăciți la Iași, deoarece, cum și spun, au crezut de datoria lor să urmeze guvernul chiar dacă se pronunțaseră pentru neutralitate. În numele lor, N.D. Ghica, în ședința de la 26 mai, citește o declarație, admitând în principiu (deși cu rezerve) reformele, refuzând însă să se solidarizeze cu aducerea lor în discuție de către guvernul Brătianu, „care poartă răspunderea dezastrului suferit de țară”. Declarația e semnată, alături de N.D. Ghica, de N. Krupensky, P. Michiu, A. Teleman și E. Juvara (*Ibidem*, nr. 25, p. 225).

tuia*. Argetoianu reușește să atragă pentru planul său pe I.C. Atanasiu, I. Săftoiu, P. Bujor, A. Mitachi, N. Coandă, P. Cantili, C. Pariano, M.C. Chintescu, N. Enășescu, dintre care unii nu erau contra reformelor, cum de pildă I.C. Atanasiu, fostul socialist, sau P. Bujor, ci împotriva lui I.I.C. Brătianu, căruia îi contestau dreptul de a mai fi prim-ministru. În numele tuturor C. Argetoianu citește în Senat o abilă declarație, la 30 mai 1917, în care, după ce arată necesitatea reformelor, atacă vehement guvernul ce le-a adus în dezbaterea Parlamentului. „Nu putem discuta reformele propuse — scriau semnatarii acestei declarații — cu un guvern a cărei firmă reprezintă o politică internă care a dat azi faliment și... nu primim cu nici un preț ca temeliile României viitoare să fie așezate tot de aceia care n-au fost în stare să guverneze România de ieri”¹⁴.

În paralel cu acțiunea din Parlament Argetoianu și I. Grădișteanu, prin Gr. Filipescu (fiul lui N. Filipescu) și A. Blank, iau legătură cu generalul Averescu, ce se presupunea atunci că intenționează un „manu militari” asupra Iașilor¹⁵. În cele din urmă cei doi conservatori acceptă propunerea lui D. Greceanu, pornită de la Take Ionescu, ca ei să dea votul lor la Senat, iar, în urmă, miniștrii conservatori să denunțe colaborarea cu liberalii. Cu toate acestea ei vor vota, împreună cu alți trei conservatori, împotriva reformelor, ceea ce firește nu va împieta asupra adoptării lor de către Senat¹⁶.

Votarea reformelor de către cele două Corpuri legiuitoare are loc fără surprize. La luarea în considerare a proiectului 129 votanți sunt pentru, 2 împotrivă (A.C. Cuza și N. Cincu**)

* Asupra așa-numitei „greve a senatorilor”, vezi Gr. Procopiu, *Parlamentul în pribegie (1916–1918). Amintiri. Note. Impresiuni*, Râmnicu Vâlcea, 1920, p. 75 și urm. și mai ales C. Argetoianu, *op. cit.*, A.N.R., fond C.C. al P.C.R., dosar 8586, f. 301 și urm.

¹⁴ D.S., nr. 13, ședința din 30 mai 1917, f. 1461; vezi și C. Argetoianu, *op. cit.*, dosar 8586, f. 309.

¹⁵ C. Argetoianu, *op. cit.*, dosar 8586, f. 289 și 318.

¹⁶ D.S., nr. 27, ședința din 20 iunie 1917, p. 278.

** După el reforma agrară era cu totul inoportună, marea proprietate fiind singura care, după război, ar fi refăcut agricultura aflată în ruină (D.A.D., nr. 59, ședința din 12 iunie 1918, p. 634–635).

și 9 (membri ai Partidului Muncii) se abțin. Discuția pe articole ce urmează acestui vot pozitiv nu aduce decât unele schimbări infime ale prevederilor proiectului și la 13 iunie 1917 revizuirea Constituției este votată de Cameră: 130 pentru, 14 împotrivă și o abținere (N. Basilescu)¹⁷. La Senat, luarea în considerare a proiectului și votarea lui, după o sumară discuție pe articole, au loc în aceeași zi (20 iunie), cu același rezultat pozitiv: din 84 votanți, 79 sunt pentru și cinci împotrivă (C. Argetoianu, I. Grădișteanu, N. Coandă, P. Cantili, C. Pariano)¹⁸.

Cu aceasta cea de a doua fază a adoptării reformelor agrare și electorală ia sfârșit. Un nou capitol de viață economică, socială și politică se deschidea în dezvoltarea țării și se încheia un capitol vechi din viața și programul partidelor politice. O altă Românie se întrezărea la sfârșitul războiului. Actul votării revizuirii Constituției e unul dintre primele care o pregătesc. Acestei României noi îi va reveni menirea de a încorpora reformele anunțate acum principial și a le da o rezolvare în practica vieții sale. Până atunci însă țara va mai trece prin multe nevoi. Războiul nu se terminase încă.

¹⁷ *Ibidem*, nr. 61, ședința din 27 iunie 1917, p. 275.

¹⁸ *D.S.*, nr. 27, ședința din 27 iunie 1917, p. 275.

4. „Supt vremi“

Îndată după votarea reformelor colaborarea conservatorilor cu liberalii la guvern este serios pusă sub semnul întrebării. Amânată în aprilie 1917, când Take Ionescu ceruse să meargă el în Rusia nu I.I.C. Brătianu, criza izbucnește imediat după votarea reformelor*. La 21 iunie I. Grădișteanu îl interpelează la Senat pe I.I.C. Brătianu, învinuindu-l de înfrângerea țării în război și întrebându-l „dacă în împrejurările actuale d-sa mai crede că are autoritatea morală să stea în fruntea guvernului țării“. În numele majorității D. Șuculescu propune o moțiune de încredere în guvern.

Take Ionescu, considerându-se răspunzător de actele guvernului numai din decembrie 1916 încoace**, cere partizaniilor săi să se abțină de la vot, ceea ce îngreuna situația lui Brătianu. Dar, cum majoritatea senatorilor prezenți erau liberali, moțiunea de încredere în guvern întrunește 44 voturi pentru 10 abțineri. A doua zi, la 22 iunie, Take Ionescu, printr-o scrisoare adresată lui Brătianu, denunță colaborarea. Se declanșează astfel o criză de guvern care va dura 21 de zile, „sub ochii inamicului, sub amenințarea revoluției rusești, în plin război... Cea mai memorabilă criză de guvern, de la 1866 încoace“ — cum o numește C. Argetoianu, desigur cu exage-

* Criza fusese, desigur, premeditată. Pentru a-i determina pe parlamentarii conservatori opuși reformelor să le voteze totuși, Take Ionescu le făgăduiește că după votarea lor, el împreună cu ceilalți miniștri conservatori vor denunța colaborarea și vor demisiona. I. Grădișteanu merge în audiență la rege, convingându-se că acesta nu e de acord cu un guvern monopartid, adică numai al liberalilor. Demersul era necesar deoarece conservatorii nu aveau intenția să plece de la putere, ci, dimpotrivă, să rupă o parte cât mai însemnată din ea, provocând criza guvernului în ființă (vezi C. Argetoianu, *op. cit.*, f. 319-326).

** Cu toate că la formarea guvernului ceruse și pentru partidul lui o parte din răspunderi pentru că „a propovăduit războiul“ (vezi discursul lui Take Ionescu de la Cameră, *D.A.D.*, nr. 6, ședința din 14 decembrie 1916, p. 44).

rarea-i obișnuită. Take Ionescu cerea președinția sau Externele și astfel perfecta paritate în guvern a celor două partide*.

În criza de guvern intervin și reprezentanții Aliaților. Generalul Berthelot îl susține pe I.I.C. Brătianu, iar Saint-Aulaire și de Fleurs pe Take Ionescu. Pentru a pune capăt situației I.I.C. Brătianu, la 5 iulie, formează un guvern pur liberal. Dar la cererea lui Saint-Aulaire, regele îl refuză și tratativele reîncep.

„În lumea politică e oboseală și dezgust“, cum, pe bună dreptate, remarcă N. Iorga¹. În sfârșit, la 10 iulie ministerul se formează, Take Ionescu devenind vicepreședinte al guvernului (pentru prima oară apărea un astfel de post) și primind alte patru locuri pentru M.G. Cantacuzino la Justiție, D. Greceanu la Lucrări Publice, B. Delavrancea la Industrie și Comerț (în locul lui C. Istrati, considerat slab om politic, după cum foarte mare era ca om de știință), N. Titulescu la Finanțe (în locul liberalului V. Antonescu)². Fără a fi paritate de locuri și fără ca Take Ionescu să ajungă președinte sau titular la Externe, noul guvern era un compromis în care conservatorii aveau o poziție ceva mai bună decât înainte. Cea mai importantă concesie pe care liberalii o fac conservatorilor este îndepărtarea lui Vintilă Brătianu de la Război, în locul lui venind gen. Iancovescu. Nemulțumiți de acest rezultat minim, șapte dintre conservatorii foști filipescani iscălesc un protest redactat de C. Argetoianu, acuzând alcătuirea „imorală“ a noului guvern³. Această criză de guvern în plin război, înaintea chiar a unor bătălii decisive pentru menținerea Moldovei, vorbește îndeajuns de politicianismul sistemului, politicianism de care se fac vinovate toate partidele.

* Conservatorii, prin D. Greceanu, încearcă să-l atragă pe rege de partea lor, dar, iarăși fără șanse, deoarece B. Știrbei, factotum la palat, îl sprijinea pe Brătianu. Oricum, un guvern fără liberali era o imposibilitate, iar fără Brătianu era un nonsens, cel puțin în acel moment.

¹ N. Iorga, *Memorii (Însemnări zilnice)*, vol. I, București, f.a., p. 69.

² C. Argetoianu, *op. cit.*, A.N.R., fond C.C. al P.C.R., dosar 8588/2, f. 363.

³ *Ibidem*.

Noul guvern, care în vâltoarea evenimentelor nici nu s-a mai prezentat Parlamentului*, nu va avea o viață lungă. O altă criză, de data aceasta strâns legată de desfășurarea războiului, îl lovește. După armistițiul Rusiei cu Puterile Centrale, la Brest-Litovsk, din 26 noiembrie 1917, ceea ce atrăsese după sine și armistițiul românesc de la Focșani, guvernul e pus în fața dilemei: încheierea păcii separate sau continuarea războiului. Spre prima soluție îndemna o stare de fapt, trista realitate de a fi rămas singuri cu propriile noastre forțe în fața armatelor Puterilor Centrale (aceasta și în condițiile înaintării rapide a austro-germanilor pe teritoriul Rusiei). Spre a doua îndruma însăși cauza intrării în război, realizarea idealului național, care se vedea astfel amânată și la voia altora. Conservatorii din guvern se orientează de la început spre cea de a doua soluție. Această poziție o hotărăsc la întrunirea celor cinci miniștri, de la începutul lui ianuarie, din casa lui D. Greceanu de la Iași. Concluzia discuției o aduce Take Ionescu care, din motive politice, propune rezistența⁴.

O dată luată această poziție, conservatorii din jurul lui Take Ionescu o vor menține și susține cu argumente din cele mai diverse. Într-un memoriu adresat regelui, M.G. Cantacuzino enumera printre argumentele pentru care România nu

* Parlamentul era convocat pentru 15 noiembrie, dar se prorogă de către guvern, deputații și senatorii fiind îndemnați să părăsească țara. 47 de parlamentari semnează un lung memoriu către rege împotriva încălcării drepturilor constituționale și pentru tragerea la răspundere a celor vinovați. Memoriul era redactat de Th. N. Iamandi și venea după altul, redactat de C. Argetoianu și trimis suveranului la 25 septembrie 1917 de către deputații și senatorii aflați la Odessa (vezi C. Argetoianu, *op. cit.*, f. 423–425 și N. Iorga, *op. cit.*, p. 167, 173). Parlamentarii nemulțumiți creează „Uniunea parlamentară”, agitând public împotrivirea lor față de procedurile puterii executive, justificate însă de neliniștile retragerilor armatei rusești de pe front. Era momentul în care se pregătea evacuarea pentru cazul când armata ar fi fost din nou înfrântă, când peste Prut trec refugiații din Muntenia și Oltenia, aflători în Moldova, când trece tezaurul țării, când din Iași plecau neconținut trenuri speciale.

⁴ C. Argetoianu, *op. cit.*, dosar 8588/2, f. 843; vezi și Mircea Mușat, Ion Ardeleanu, *De la statul geto-dac la statul român unitar*, București, 1983, p. 530 și urm.

trebuia să accepte pacea separată: pierderea dreptului de a lua parte, „cu glas deliberativ“, la Conferința generală a păcii, unde „se va hotărî despre noi, fără noi“; distrugerea titlului juridic care consfințea obligațiile ce le aveau Aliații față de români; greaua lovitură ce se dădea cauzei naționale, deoarece pacea ar fi putut fi interpretată drept renunțare la aspirațiile naționale; pierderea creditului ardelean; transformarea țării întregi în teritoriu ocupat de austro-germani etc.⁵ Într-un cuvânt, pacea separată apărea „mai dezastruoasă decât rezistența“, după cum rezuma atitudinea sa Take Ionescu în ultimul Consiliu de Miniștri al guvernului Brătianu de la 26 ianuarie 1918⁶. În consiliile de miniștri de la 24, 25, în sfârșit în cel de la 26 ianuarie, amintit mai sus, miniștrii conservatori susțin cu consecvență rezistența. Ei sunt pentru ceea ce Mihail Cantacuzino numea „o epopee“. Cer lui Averescu, „cel mai calificat dintre generali prin prestigiu, autoritate, încrederea ce o inspiră armatei“ sau dacă el nu-și poate învinge „scrupulele de conștiință“, atunci altui general, „din cei mai de vază“, să preia comanda întregii armate și să continue războiul până la sfârșit*. În caz de înfrângere miniștrii conservatori propuneau părăsirea țării de către guvern și rege**, dizolvarea armatei și lăsarea populației „în seama ei“⁷.

⁵ A.N.R., fond *Casa Regală*, dosar 5/1918, f. 1–6.

⁶ *Ibidem*, f. 3. Într-o scrisoare adresată lui Brătășanu la Paris, datată 1 martie 1918, același Take Ionescu spunea: „Voiam să evit pacea legală nu pentru puterile aliate, care de aici înainte nu mai aveau nimic de obținut de la România, dar pentru ca România să poată păstra revendicările ei, garantate de către puterile aliate, să ia parte la Conferința generală“ (vezi Take Ionescu, *Politica externă a României și chestiunea Banatului*, București, 1920, p. 25).

* La 23 decembrie 1917, M. Cantacuzino discută cu generalul Averescu, arătându-i că din „necesitatea absolută să nu pierdem prietenia cu puterile aliate“ nu trebuie să încheiem pacea separată ci să mergem cu sacrificiile „până la extrem“, prelungind rezistența (vezi Mareșalul Al. Averescu, *Notițe zilnice din războiul 1916–1918*, ed. a II-a, București, 1929, p. 272).

** Titulescu credea că regele s-ar putea strecura printre revoluționarii ruși, deghizat în ofițer sârb (vezi N. Iorga, *op. cit.*, p. 198).

⁷ Vezi, pe larg, A.N.R., fond C.C. al P.C.R., dosar 8588/2, caiet V/3, f. 485 și urm.; N. Iorga, *op. cit.*, p. 198 și urm.

La sfârșitul războiului conservatorii takiști vor face caz de pe urma neînduplecatei lor poziții exprimată cu atâta tărie și constanță în lunile decembrie și ianuarie 1917–1918. Numai că această poziție de rezistență à outrance nu avea în acel moment o susținere reală. Nu mai încăpea nici o îndoială că România dacă ar fi continuat războiul ar fi făcut-o fără nici o șansă, cu mari pierderi omenești și materiale din parte-i. Din convingere nestrămutată în victoria Aliaților pacea separată era o retragere de moment, păstrând posibilitățile țării și deci rezervele trebuincioase viitoarei participări la război. E de la sine înțeles că nici Brătianu, șeful guvernului ce declarase războiul, nu era pentru o pace separată care consfințea înfrângerea politicii sale. Dar, realist, după ce încearcă să amâne cât mai mult inevitabilul și să obțină consimțământul Aliaților, pe care-l și obține de altfel, la 26 ianuarie 1918, în fața ultimatumului Puterilor Centrale, se retrage împreună cu întreg guvernul, recomandând un minister Averescu care să înceapă tratative de pace. Ulterior, el susține ideea unui minister Al. Marghiloman*. Cum Argetoianu scrie și cum la urmă s-a dovedit, șeful liberalilor încerca să scoată castanele din foc cu alte mâini și apoi să reia puterea⁸.

După demisia guvernului, Take Ionescu și adepții săi politici vor continua să ceară rezistența „cu orice preț, până la ultima posibilitate, până la înfrângerea totală”, cum declara Mihail Cantacuzino, purtătorul de cuvânt al acestei politici la Consiliul de Coroană de la 17 februarie 1918⁹. Evident această susținere e acum și mai fără efect decât fusese înainte, ceea ce Take Ionescu însuși recunoaște la Consiliul de Coroană de la 18 februarie, când, în fața perspectivei unui guvern Marghiloman, îl îndemna chiar pe Averescu să meargă pe calea tratativelor din moment ce tot s-a pornit¹⁰.

* Vezi N. Iorga, *Consiliile de coroană din februarie 1918*, în „Revista istorică”, an XVIII, nr. 7–9 din iulie—septembrie 1932, p. 195–199.

⁸ C. Argetoianu, *op. cit.*, dosar 8588/3, f. 530.

⁹ *Ibidem*, f. 600.

¹⁰ *Ibidem*, f. 606. Aceeași atitudine o adoptă takiștii și la Consiliul de Coroană de la 19 februarie. Vezi discuțiile din aceste Consilii, ca și din cel de la

Convins că va fi mai folositor țării în străinătate decât la Iași, unde rolul său era, pentru moment, sfârșit, în iunie 1918, însoțit de aproape 200 de prieteni politici și cunoscuți, cu nădejdea că România e „o putere eventuală”, Take Ionescu pleacă la Paris¹¹. Aici, ca președinte al Consiliului Național al Unității Române, Take Ionescu a desfășurat o activitate, în ansamblul ei, remarcabilă*. El a adus multe servicii țării și idealurilor sale de desăvârșire a unității naționale. Ca și pentru N. Filipescu, problema națională a fost în acțiunea politică a șefului conservator-democrat o mare preocupare, singura în care s-a arătat „cu adevărat convins”¹² și în care a realizat mult. Pentru întreaga sa activitate de-a lungul neutralității și războiului Take Ionescu merita cu prisosință să fie delegat al României la Conferința păcii generale. Dar diferența de vederi dintre el și I.I.C. Brătianu, opoziția celui din urmă, l-au privat de un drept și de o recompensă.

Între timp, conservatorii rămași în teritoriul ocupat își continuă o existență artificială și puțin patriotică în discuții *in abstracto* de ce va fi. Mai nou aceste discuții aveau ca subiect pacea separată a României.

De la chipul în care era privită dinastia în ființă, apărea și diferența de vederi în privința ieșirii României din război. Carpiștii nu voiau să se trateze cu regele Ferdinand și guvernul Brătianu o eventuală pace separată, nerecunoscându-le acestora dreptul de a mai vorbi în numele României**.

24 februarie, în „Revista istorică”, nr. 7–9 din iulie—septembrie 1932, p. 193–209, publicate de N. Iorga după documente din arhiva I.I.C. Brătianu.

¹¹ „La Roumanie, organ săptămânal al revendicărilor și intereselor românești”, din 1 august 1918 (Gazeta apăruse în capitala Franței la 17 ianuarie 1918 sub conducerea lui Pavel Brătășanu, director, C. Mille, Emil Fagure și C. Banu).

* Vezi Take Ionescu, *Politica externă a României și chestiunea Banatului*, p. 57; „La Roumanie...” din august—decembrie 1918; Romulus Seișanu, *op. cit.*, p. 310 și urm.; C. Xenii, *op. cit.*, p. 418 și urm.

¹² Sterie Diamandi, *Galeria oamenilor politici*, București, f.a., p. 144.

** Într-o convorbire cu Al. Marghiloman de la 2 august 1917, P.P. Carp stabilea ca obiective ce trebuiau împlinite de armata germană: „Să deșerte Moldova, să gonească dinastia, să-mi dea imediat pe noul rege. Numai acesta

Conservatorii din jurul lui Al. Marghiloman considerau, dimpotrivă, că pacea trebuie încheiată cu „România oficială”. Toate acțiunile acestei grupări politice pe lângă autoritățile germane sau austro-ungare pornesc de la premisa că tratative de pace nu pot fi duse de altcineva decât de regele Ferdinand și guvernul numit de el. Aceste acțiuni sunt multe, dar lipsite de consecință. Ele devin mult mai numeroase după încheierea armistițiului de la 22 noiembrie 1917. La Focșani, Al. Marghiloman trimite un reprezentant al său, pe C.C. Arion pentru a lua legătura cu delegații guvernului de la Iași. În același timp, șeful conservator scrie regelui la Iași un memoriu, căutând să-l convingă de necesitatea păcii separate cu Puterile Centrale, deoarece defectiunea rusească impunea imperios revizuirea situației României și a politicii ei de război*. Profitând de neînțelegerile dintre Germania și Austro-Ungaria, Al. Marghiloman se folosește de cea de a doua pentru a o contracara pe

trebuie să încheie pacea” (vezi Al. Marghiloman, *op. cit.*, vol. III, 1927, p. 73). Mai târziu, prin Jean Mitileneu, reprezentantul generalului Averescu la Buftea, P.P. Carp îi trimitea regelui un mesaj semnificativ: „Dl. P.P. Carp vă roagă să spuneți respectuos M.S. că, după părerea lui, chiar dacă regele ar semna pacea cu Puterile Centrale, rămânerea lui la tron ar da naștere la o serie de convulsii care ar face dinastia imposibilă și ar îngreuna vindecarea rănilor cauzate printr-o politică fatală” (I.G. Duca, *op. cit.*, vol. III, p. 68). George Ciorănescu, în cartea sa *Românii și ideea federalistă*, București, 1996, p. 93, citează același mesaj ca provenind însă dintr-un Memoriu manuscris al lui D. Nenițescu, de care noi nu avem cunoștință. Pentru retragerea lui Ferdinand de la Tron erau toți prietenii politici ai lui P.P. Carp, aflați la București: Costache Lupu, Al. Beldiman, V. Arion... Toți se gândeau la unul dintre fiii lui Wilhelm II. Sperau că astfel „clauzele teritoriale ale Tratatului de pace cu România vor fi cu mult îndulcite” (vezi Mircea Vulcănescu, *Războiul pentru întregirea neamului*, în *Enciclopedia României*, București, vol. I, 1938, p. 929). În memoriile lui Marghiloman (vol. III, 1917–1918, p. 286, 292, 326, 471) sunt mai multe informații despre proiectele dinastice ale lui Carp, Beldiman, despre discuțiile acestuia din urmă cu Horstmann. Despre ele, vezi și G. Ciorănescu, *op. cit.*, p. 92–97.

* „Astăzi mai având o armată mai putem obține ceva. Când nu o vom mai avea pierdem totul” — scria Marghiloman. În ceea ce-l privește făgăduiește că își va folosi toate relațiile sale, prietenia cu Czernin, pentru a slăbi „cerbicia” austro-germanilor față de România și de regele Ferdinand (A.N.R., fond *Casa Regală*, dosar 34/1917, f. 1–3).

prima (ulterior va proceda și invers) și prin contactele sale acreditează tot mai mult în rândurile diplomaților Puterilor Centrale ideea neapăratei mențineri a dinastiei în ființă.

În timpul convorbirilor preliminare de pace purtate de guvernul Averescu la Buftea, Al. Marghiloman și adepții săi stăruie pe lângă Czernin, Kühlmann și mareșalul Mackensen pentru a diminua asprimea condițiilor impuse de austro-germani¹³. Împreună cu D. Onciul și S. Mehedinți, el redactează un memoriu privind drepturile noastre asupra Dobrogei pe care-l înaintează lui Kühlmann la 4 martie 1918. Pe de altă parte, Marghiloman și gruparea conservatoare din jurul său încep să intre în centrul atenției factorilor politici de la Iași. Ideea unui guvern Marghiloman își face tot mai mult loc, ca impusă de împrejurări. Ea e prezentă în Consiliile de Coroană de la 17, 18, 19 și 24 februarie, în ciuda opoziției takiștilor, care criticau ca imorală intenția de a se face apel la serviciile unui om „ce pierduse dreptul de a sluji țara și dinastia”¹⁴. Aducerea unui guvern Marghiloman, soluție de excepție, împăca în același timp, în ochii factorilor politici de la Iași, mai multe necesități — dintre care se degaja aceea de a asigura încheierea păcii, poate în condiții mai puțin grele decât oricare alt guvern, grație bunăvoinței de care s-ar fi bucurat din partea Puterilor Centrale* — și constituia pentru moment o garanție față de austro-germani** și o cheazășie pentru păstrarea așezămintelor constituționale în ființă, îndeosebi a dinastiei***.

¹³ Vezi Al. Marghiloman, *op. cit.*, vol. III, p. 365–366.

¹⁴ Vezi C. Argetoianu, *op. cit.*, A.N.R., fond C.C. al P.C.R., dosar 8588/2, f. 601–602; Mareșalul Al. Averescu, *Notițe zilnice din războiul 1916–1918*, ed. a II-a, p. 293–294; N. Iorga, *Consiliile de coroană din februarie 1918*, în „Revista istorică”, an XVIII, nr. 7–9 din iulie–septembrie 1932, p. 193–209.

* Scrisoarea contelui Czernin către generalul Lupescu ne confirmă această bunăvoință (A.N.R., fond *Casa Regală*, dosar 23/1917, fl. 1).

** „Am nevoie de un guvern care să poată colabora cu germanii — scria regele — și nu văd altă soluție mai simplă decât aceea Marghiloman, ajutat de Stere și având sprijinul Camerelor” (vezi *Notizen für Audienz von Stereu*, în A.N.R., fond *Casa Regală*, dosar 3/1918, f. 5).

*** „Am făcut apel la Marghiloman — scria Ferdinand — pentru că dintre toți oamenii politici rămași la București el este cel care a făcut dovadă de a fi

În același timp un guvern Marghiloman era preferabil unui guvern Carp pe care austro-germanii l-ar fi putut impune¹⁵. Din moment ce factorii conducători ai țării, aflați la Iași, au constatat că o rezistență singulară în fața austro-germanilor era fără nici o șansă și România era silită să accepte condițiile Centralilor, atunci un guvern Marghiloman era de preferat oricărui altuia. I.I.C. Brătianu susține acest punct de vedere în Consiliile de la 17 și 19 februarie*. Prin colonelul Mircescu, Al. Marghiloman e chemat la Iași¹⁶. La 11 martie, în audiență la rege, el acceptă guvernul în condițiile dizolvării Parlamentului, suspendării inamovibilității administrației și justiției, precizării răspunderilor și o politică de apropiere față de Puterile Centrale. Pentru ultimele două regele păstrează rezervele sale, cu celelalte e de acord. După consultarea partizanilor, care sunt pentru venirea la guvern, și a austro-germanilor, care îi fac unele concesii și îi dau încurajări¹⁷, la 5/19 martie Al. Marghiloman (președinția și ad-interim la Domenii), C.C. Arion (Externe), M. Seulescu (Finanțe), C. Meissner (Industrie și Comerț), S. Mehedinți (Culte și Instrucție), D. Dobrescu (Justiție), gen. C. Hârjeu (Război) depun jurământul¹⁸. Ulterior, Ministerul de Domenii e încredințat lui C. Garoflid, C. Meissner, ales președinte al Camerei, după convocarea Parlamentului, cedează locul lui Gr. Cantacuzino, N. Ghica-Comănești e numit la Lucrări Publice, iar D. Dobrescu, luând președinția Senatului, e înlocuit de Ion Mitilineu. Ca nume pentru noul guvern au mai circulat atunci O. Kiriacescu și Al. Cottescu.

avut cea mai mare grijă pentru interesele conservării țării și a tuturor instituțiilor sale" (vezi *Notice* din 7 aprilie 1918, în A.N.R., fond *Casa Regală*, dosar 23/1918, f. 1).

¹⁵ N. Iorga, *Memorii...*, vol. I, p. 304, 311; A.N.R., fond *Casa Regală*, dosar 23/1918, f. 1-2.

¹⁶ Vezi Al. Marghiloman, *op. cit.*, vol. III, p. 392-393, 400; C. Argetoianu, *op. cit.*, A.N.R., fond C.C. al P.C.R., dosar 8588/2, f. 644-647, 662; N. Iorga, *op. cit.*, p. 304.

* Vezi și I.G. Duca, *op. cit.*, vol. III, p. 70-73.

¹⁷ Al. Marghiloman, *op. cit.*, p. 408.

¹⁸ A.N.R., fond *Casa Regală*, dosar 18/1918, f. 1.

5. Guvernul Al. Marghiloman

Va fi ultima manifestare politică importantă a Partidului Conservator (Marghiloman). Cu el „rezerva regală” din timpul primului război mondial intră în funcțiune. Guvernul Marghiloman trebuie privit ca un dat al situației României din 1918, ca circumscris acestei situații, altfel fără existența autonomă*. Menirea sa era să încheie pacea cu Centralii, pentru că România, fără Rusia, era în neputință de a mai continua războiul, și să asigure un *modus vivendi* acceptabil cu austro-germanii, la discreția cărora se afla țara, până la încheierea unei păci generale. De la început până la sfârșit e un guvern cu o autoritate foarte restrânsă. Prin componența sa e un guvern slab. Cu excepția lui Marghiloman, C.C. Arion și C. Garoflid, ceilalți membri ai său sunt personalități politice de redusă mărime, fără suprafață, experiență și valoare politică deosebite. Disensiunile provocate de poziția față de război, la care se adaugă moartea lui T. Maiorescu și a lui G. Știrbei, acesta din urmă considerat o mare speranță, slăbiseră mult Partidul Conservator marghilomanist. De altfel, pentru formarea guvernului, Marghiloman apelează nu numai la adepții săi rămași în teritoriul ocupat, ci și la C. Meissner, N. Ghica-Comănești, I. Mitilineu, C. Garoflid — ultimii doi antrenați și de Averescu în scurta sa guvernare — care se aflau la Iași. În plus, guvernul Marghiloman, în cele aproape opt luni de deținere a puterii, va fi frământat de unele contradicții interne, nu cu urmări însemnate, dar care nu lasă impresia unei prea mari coeziuni.

Preluând puterea, Marghiloman avea o bază politică internă strâmtă. Se sprijinea pe un partid foarte slăbit prin numeroasele defectiuni, micșorat ca valoare și total lipsit de credit

* „Guvernarea aceea a fost un regim de fapt sub care România nu a fost stăpână pe sine” — spunea I.I.C. Brătianu (*D.A.D.*, nr. 20, ședința din 24 decembrie 1919, p. 256).

prin orientarea sa față de război; pe un partid care era departe de a fi „singurul care mai rămăsese în picioare” — cum declara Marghiloman în ședința Camerei de la 14 iunie 1918, sau „cel mai bun partid posibil” — cum scria C. Crețeanu de la Madrid la 25 aprilie 1918¹. În împrejurări normale, Al. Marghiloman singur nu ar fi putut forma un guvern. De aceea, șeful conservator va face apel la toți acei care „au vrut să mă urmeze”, creându-și un sprijin politic intern eterogen. Celelalte partide și grupări politice nu i-au acordat sprijin lui Marghiloman. L-au acceptat doar ca o soluție necesară în vederea încheierii păcii cu Puterile Centrale* și atunci când împrejurările s-au schimbat l-au înlăturat fără menajamente.

Pentru a-și crea, pe cât cu putință, o bază politică, și încă în cadrul formelor constituționale existente, Marghiloman acceptă puterea numai dacă i se acorda de către rege dreptul de a dizolva Parlamentul existent². Și pentru că o parte a teritoriului român era sub ocupația germano-austro-ungară aceeași condiție o pune și Puterilor Centrale printr-o scrisoare adresată lui Kühlmann și Czernin la 7 martie 1918³, obținând iarăși satisfacție. De fapt, cu Parlamentul în ființă (e un fel de a zice pentru că cei mai mulți parlamentari rătăceau prin Europa) guvernul Marghiloman n-avea nici o șansă să ratifice pacea cu Centralii. La 25 aprilie/8 mai 1918 regele Ferdinand semna dizolvarea Parlamentului ales în 1914 și convoca corpul electoral pentru alegerile de senatori pentru mai 1918⁴. Alegerile urmau a se face pe baza listelor electorale din 1916⁵, pe

¹ Vezi A.N.R., fond *Alexandru Marghiloman*, dosar 5/1918, f. 33 și dosar 326/1918, f. 5.

* Fac excepție conservatorii din jurul lui P.P. Carp care nu l-au acceptat nici în atare limite. Excepție fac, de asemenea, și conservatorii din jurul lui Take Ionescu, care public se opuseseră de la început unui guvern Marghiloman din credința că prin el se producea o prea mare ruptură de aliații noștri de până atunci.

² Al. Marghiloman, *op. cit.*, vol. IV, 1927, p. 412.

³ A.N.R., fond *Alexandru Marghiloman*, dosar 5, f. 29–30.

⁴ *Decretul de dizolvare*, în „Steagul”, an IV, nr. 3 din 10 mai 1918.

⁵ A.N.R., fond *Președinția Consiliului de Miniștri*, dosar 26/1918, f. 14.

de o parte pentru că marghilomaniștii nu recunoșteau modificarea Constituției din 1917, operă „a Parlamentului morbid”, iar pe de alta, pentru că oricum, în vederea aplicării votului universal, era nevoie de o lege electorală și, în acele împrejurări, guvernul Marghiloman n-o putea da. Întreaga campanie electorală e destul de formală. Ea e precedată de schimbarea prefecților în toate județele. Partidele Liberal și Conservator (Take Ionescu) declară că nu vor participa la alegeri, nerecunoscând ca legală și necesară dizolvare vechiului Parlament⁶. Celelalte partide: al Muncii, Naționalist-Democrat — A.C. Cuza, al Poporului — Averescu participă dar numai în Moldova, după cum participă și grupul conservatorilor din jurul lui P.P. Carp în Muntenia. Rezultatul alegerilor e net favorabil marghilomaniștilor care obțin aproape unanimitatea (doar Averescu reușește un succes mai important, fiind ales în patru județe din Moldova). În afara lui Averescu opoziția parlamentară mai era reprezentată de Gr. Trancu-Iași, A.C. Cuza și alți câțiva de mai mică suprafață. Grupul lui Carp, care în timpul alegerilor refuzase să încheie un cartel electoral cu guvernul, trimite foarte puțini reprezentanți în noul Parlament (între alții și Carp care nu va participa însă la nici o ședință). Rezultatul alegerilor era o victorie pentru Marghiloman, dar o victorie fără rezonanță și efect. Căci în condițiile ocupării unei părți din țară de Puterile Centrale, a neputinței votului pentru mulți alegători înscriși pe listele electorale în 1916, a abținerii de la vot a celor mai importante forțe politice, în sfârșit, în condițiile în care noua administrație, sprijinită în Muntenia și de ocupanți, și-a putut impune vrerea, noul Parlament era departe de a reprezenta cât de cât voința corpului electoral.

Autoritatea Parlamentului marghilomanist era nulă, ales fiind în acele condiții. Valoarea celor mai mulți deputați și senatori, numeroși pentru prima oară parlamentari, era și ea

⁶ Vezi „Mișcarea” și „Evenimentul” din 19 mai 1918; C. Argetoianu, *op. cit.*, A.N.R., fond C.C. al P.C.R., dosar 8588/3, f. 809.

foarte scăzută*. O simplă parcurgere a dezbatelor noului Parlament e edificatoare asupra nivelului lor scăzut**. Ziarul oficios „Steagul” recunoștea și el că în Cameră și Senat nu erau prea multe „valori”⁷. Mulți nici nu făceau parte din Partidul Conservator al lui Marghiloman și au acceptat să intre în Parlament mânați de ambiții sau interese, luându-și libertatea de mișcare apoi, unii chiar încă în timpul funcționării lor ca deputați sau senatori. La 4/17 iunie în sala Teatrului Național din Iași, în prezența miniștrilor, a regelui, reginii și prințului moștenitor (familia regală a fost primită cu multă răceală), noul Parlament își deschidea prima-i sesiune⁸. Dar, un astfel de corp legiuitor n-a putut fi un sprijin serios pentru guvern. De altfel, majoritatea măsurilor se iau prin decrete, în baza legii votate de Camera Deputaților la 26 iulie 1918 și de Senat la 8 august 1918, lege promulgată de rege la 10 august. Se prelua astfel experiența fostului guvern Brătianu, motivată de Marghiloman prin existența numeroaselor probleme cu caracter urgent și prin neputința unei sesiuni permanente⁹.

a) *Politica externă*

Principalele probleme cărora trebuie să le facă față guvernul Marghiloman sunt cele externe***. În esență, acest guvern trebuia să încheie pacea separată cu Puterile Centrale și să mențină în continuare relații posibile între România și aus-

* „Nu-mi amintesc un Parlament compus din mai multe nuliități și oameni de afaceri cum a fost Parlamentul în chestie” — scria L. Max din Bârlad la 1 noiembrie 1918, la retragerea sa din Clubul conservator de la Iași (vezi A.N.R., fond *Meissner*, dosar V/208, f. 61).

** Vezi A.N.R., fond *Parlament*, dosar 1837–1840/1918. Numai aici pot fi găsite în stenogramă toate dezbaterele parlamentului marghilomanist.

⁷ Vezi „Steagul”, nr. 121 din 6 septembrie 1918.

⁸ A.N.R., fond *Președinția Consiliului de Miniștri*, dosar 10/1918, f. 12, 14.

⁹ *Ibidem*, f. 9–10.

*** Vezi Mircea Iosa, *Armistițiul de la Focșani și pacea de la București*, în *România în primul război mondial*, p. 316–374.

tro-germani. În fapt, pentru aceasta și fusese creat, chiar dacă în ambiția politică a lui Marghiloman se depășea cu mult acest prim și principal obiectiv. La 7 martie, prin înalt decret, regele Ferdinand îl împuternicește pe Marghiloman ca plenipotențiar al său pentru negocierile de pace¹. Tratatativele sunt foarte grele. Strădania lui Marghiloman și a colaboratorilor săi de a încheia o pace cât mai puțin oneroasă se izbește de duritatea și intransigența Centralilor, în special a Austro-Ungariei. Împinși mai cu seamă de dorința magnaților unguri de a zdrobi României orice putere de viață și regenerare, ei impuneau condiții atât de grele încât amenințau grav întregul viitor de națiune al românilor.

Tratatativele, care se poartă pe muchie de cuțit, sunt adesea gata să se rupă². Austro-ungarii cer rectificare de frontieră în Carpați, încercând să transforme România într-o țară de câmpii și de dealuri. Germanii vor înrobirea ei economică, bulgarii cer Dobrogea, turcii vor despăgubiri și toți laolaltă grânele țării. „Eram singur; ei toți” — scrie Marghiloman în amintirile sale³. Grație relațiilor sale de prietenie cu Czernin și Kühlmann, a abilității cu care a știut să exploateze neînțelegerile austro-germane, șeful guvernului român reușește să obțină unele „concesii” pe Carpați (față de ce se semnase deja la Buftea), o stare de suspensie în Dobrogea, izbutește, de asemenea, recunoașterea unirii Basarabiei și mici reduceri de procente în exploatarea de petrol și producția de grâne⁴.

¹ A.N.R., fond *Casa Regală*, dosar 11/1918, f. 2.

² Vezi scrisoarea lui Czernin către Marghiloman de la 22 martie 1918 în care diplomatul austro-ungar refuza să mai facă vreo concesie și vorbea de continuarea războiului ca „inevitabilă”; răspunsul politicos dar ferm al primului ministru român de la 23 martie și 17 aprilie 1918 (A.N.R., fond *Alexandru Marghiloman*, dosar 139, f. 1, 4-6).

³ Al. Marghiloman, *op. cit.*, vol. III, p. 432.

⁴ Vezi desfășurarea tratativelor de pace în Al. Marghiloman, *op. cit.*, vol. III, p. 418-501 (cu întreruperi); A.N.R., fond *Alexandru Marghiloman*, dosar 39/1918; fond *Casa Regală*, dosar 24/1918; „Steagul”, an IV, nr. 1 și 2 din mai 1918.

În ansamblu însă aceste succese sunt neînsemnate. Tratatul de pace, semnat la 24 aprilie/7 mai, era dezastruos. La 15 iunie 1918 proiectul de tratat este adus în fața Parlamentului. O dată cu proiectul de tratat se supun dezbaterii Tratatul juridico-politic, convenția consulară cu Turcia, convențiile economice cu Germania și Austro-Ungaria, cu Bulgaria și Turcia și, în plus, convenția de căi ferate cu Austro-Ungaria. Dezbaterrea tuturor acestor proiecte e scurtă, căci deputații se găsesc, cum remarca A.C. Cuza, în fața unui „act impus pe care noi nu suntem liberi să-l modificăm”. Partidul Muncii, considerând pacea ca potrivnică dreptului fiecărei națiuni de a-și conduce destinele sale, refuză să participe la discuții și la vot. Generalul Averescu e împotriva caracterului definitiv ce se dă păcii și cere guvernului să declare că se află în fața unui act impus. Partidul Naționalist-Democrat definește pacea ca „o irealitate”⁵. Poziția marghilomaniștilor o rezumă I. Petrovici atunci când afirmă că e o pace „împotriva căreia protestează toată suflarea noastră, deși cu mintea noastră o acceptăm”⁶, deoarece, cum remarca C.C. Arion, „e cea mai puțin rea din toate care se puteau încheia pentru țara noastră în acel moment”⁷. Puse la vot, tratatul de pace și anexele sunt ratificate de Camera Deputaților cu 135 voturi, nici unul împotrivă, dar mulți absenți⁸ și de Senat la 21 iunie 1918 în unanimitate⁹. Țara, lumea politică care făcuse războiul primesc pacea ca pe un act dureros, dar cu speranța că sortii războiului se vor întoarce. La București socialiștii se întrunesc la I. Georgescu-Topală la 18 aprilie/1 mai 1918 și redactează un protest, reclamând o pace fără anexiuni¹⁰.

⁵ A.N.R., fond *Parlament*, dosar 1833/1918, f. 841–928.

⁶ *Ibidem*, f. 442.

⁷ *Ibidem*, dosar 1835/1918, f. 752.

⁸ *Ibidem*, dosar 1833/1918, f. 928.

⁹ Al. Marghiloman, *op. cit.*, vol. III, p. 555. La Senat, dr. Gerota citește o declarație prin care face pe rege răspunzător de război. Marghiloman are prilejul să dea un răspuns tăios și ferm, scoțând din cauză Coroana care într-un regim constituțional nu putea să facă altfel.

¹⁰ Constantin-Titel Petrescu, *Socialismul în România 1835–6 sept. 1940*, Biblioteca socialistă, București, f.a., p. 292; vezi și interpelarea lui I. Burbea în Cameră la 16 iunie 1918, în A.N.R., fond *Parlament*, dosar 1836/1918, f. 168.

Liberalii și conservatorii takiști, acuzând „odiosul tratat“, își exprimau convingerea în victoria finală a Aliaților. Împotriva păcii se declara și P.P. Carp, dar din cu totul alte motive*. După Carp pacea abia semnată a fost dorită și impusă de Austria, de unguri și de bulgari. Germania neintervenind cu autoritatea sa și lăsând aliaților ei libertatea de acțiune. Dacă el, Carp ar fi fost desemnat să încheie pacea (cine să-l desemneze?) atunci România ar fi avut pacea punctului de vedere german, „cu sacrificarea dinastiei și în schimb cu apărarea integrală a tuturor intereselor ei vitale în prezent și viitor“¹¹.

Părerea lui P.P. Carp era însă o pură supoziție, având un foarte slab temei real. Germania nu era interesată în principal în înlăturarea dinastiei, ci în obținerea unui câștig economic cât mai însemnat. Este adevărat, pe de altă parte, că mai târziu, când victoria anglo-franceză se profila, unele cercuri militare și politice din Germania au regretat neînlocuirea regelui Ferdinand, care „se găsește — ca și până acum — complet în mâinile Înțelegerii“ (lucru ce era de prevăzut), după cum au regretat și lipsa unei atitudini mai energice („festes Zupacken“) față de România, pe care, în septembrie 1918, o simțeau gata să reintre în război împotriva lor¹². De aici și până la concluziile lui Carp nu vedem însă puncte de reper pe care România să-și fi sprijinit o pace mai bună.

Strâns legate de tratatul de pace sunt amnistia și darea în judecată a fostului guvern I.I.C. Brătianu—Take Ionescu. Proiectul de lege privind amnistia, adus în fața Parlamentului la 30 august 1918, reproducea articolele 31, 32, 33 din Tratatul de pace și prevedea deplina amnistiere „a tuturor supușilor țării pentru purtarea lor politică în timpul războiului“ sau

* „D-l Carp a declarat că face opoziție d-lui Marghiloman fiindcă acesta nu a voit să înțeleagă că în vremurile acestea oamenilor politici nu le mai este îngăduit luxul de a face pe trepădușii Palatului în detrimentul neamului lor“ (A.N.R., fond *Casa Regală*, dosar 70/1818, f. 1).

¹¹ *Ibidem*, f. 1-2.

¹² Georg Bernhard, *Ideologi*, în „Vossische Zeitung“, din 2 septembrie 1918 (în A.N.R., fond *Casa Regală*, dosar 55/1918, f. 1-3).

pentru purtarea lor „militară bazată pe motive politice”¹³. Era un amestec grav în treburile interne ale României. Erau iertați și repuși în drepturi „toți acei care ne-au trădat”, cum bine remarcă deputatul N. Văgăunescu¹⁴. Susținut de liberali, ta-kiști și miniștrii Antantei, regele Ferdinand se va opune îndelung acestui proiect de lege¹⁵. Din acest motiv, proiectul va veni în Parlament fără mesajul regal de însoțire. Mai mult, la cererea regelui, acest proiect va fi adus nu de guvern, ci din inițiativă parlamentară și astfel discreditul principal cădea asupra Parlamentului. Legea amnistiei trece greu prin Cameră: 53 pentru și 25 contra și numai după ce Marghiloman intervine și cere deputaților să nu răscolească patimile și să voteze legea chiar dacă o fac „cu durere”¹⁶.

Cealaltă măsură, a dării în judecată a fostului guvern liberal-conservator, își află și ea sorgintea tot în tratativele de pace cu Puterile Centrale, Al. Marghiloman fiind obligat să-și ia angajamentul față de austro-germani că va cere foștilor miniștri liberali și conservatori fie să plece din țară, fie, în cazul când aceștia nu vor voi să plece — și siliți nu puteau fi, în România neexistând o lege de exil —, să-i dea în judecată¹⁷. Austro-germanii aveau în vedere „un proces de înaltă trădare în contra ațâțătorilor la război în România”, care le-ar fi oferit garanția respectării din partea românilor a tratatului de pace¹⁸. Pe de altă parte, în darea în judecată a liberalilor, marghilomaniștii, ei înșiși, independent de angajamentul cu Centralii, aveau un interes politic, căci îndepărtau pentru un timp un adversar politic mult superior lor*. Și pentru aceasta nu caută acuzația

¹³ A.N.R., fond *Parlament*, dosar 1837/1918, f. 813.

¹⁴ *Ibidem*, dosar 1840/1918, f. 403.

¹⁵ Vezi Al. Marghiloman, *op. cit.*, vol. III, p. 565, 569, 577, vol. IV, p. 6, 13, 18–19.

¹⁶ A.N.R., fond *Parlament*, dosar 1840/1918, f. 404–408.

¹⁷ Al. Marghiloman, *op. cit.*, vol. III, p. 412–413.

¹⁸ Vezi comentariul ziarului „Vossische Zeitung” din 21 august 1918, în A.N.R., fond *Alexandru Marghiloman*, dosar 326, f. 81.

* Unul dintre deputați, tânărul Dinu Arion, în discursul său de la 11 iunie 1918, cerea chiar desființarea Partidului Național-Liberal, act care să în-

în declararea războiului, cum voiau germanii, ci o găesc în furturile și favoritismele administrației liberale și în slaba pregătire materială a războiului*. De altfel, numai în aceste condiții, constrâns de împrejurări, acceptă regele Ferdinand propunerea de aducere în fața justiției parlamentare a foștilor săi consilieri**.

Darea în judecată, reînviind vechile procese liberal-conservatoare din ultimul pătrat al veacului trecut¹⁹, a reținut multe ședințe ale Parlamentului între 28 iulie și 10 septembrie 1918, a provocat multă încordare între guvernarea Marghiloman și regele Ferdinand, a stârnit violente intervenții parlamentare, a dus chiar la arestarea unui fost ministru, a lui Al. Constantinescu²⁰, lucru nemăiîntâlnit până atunci sub regimul constituțional al României moderne. Ea a dat la iveală unele din carențele guvernului Brătianu, dar a și contribuit la definitivă înmormântare politică a marghilomaniștilor după război. Procesul intentat fostei guvernări liberale a constituit, în același timp, și un motiv de încordare a relațiilor României cu Puterile Centrale, acestea din urmă acuzând guvernul Marghiloman dacă nu de rea-voință, în orice caz de exagerată încetineală — și nu era un neadevăr — în ducerea lui la bun sfârșit²¹.

ceapă cu îndepărtarea liberalilor de la instituțiile financiare „sub care țin țara” (A.N.R., fond *Parlament*, dosar 1833/1918, f. 387).

* În rândurile deputaților au existat bineînțelese și opinii care mergeau mai departe, acuzând însăși orientarea politică a guvernului Brătianu, deci declararea războiului (vezi, de pildă, discursul lui D.D. Pătrășcanu din Cameră de la 4 iulie 1918, în A.N.R., fond *Parlament*, dosar 1934/1918, f. 299–323).

** Pentru marghilomaniști era singura soluție posibilă, căci „nimeni aproape în România n-a fost împotriva războiului — cum scria C. Argetoianu, și el declarat adversar al lui Brătianu — dar toată lumea a fost împotriva modului cum a fost purtat” (C. Argetoianu, *op. cit.*, A.N.R., fond C.C. al P.C.R., dosar 8588/3, f. 850).

¹⁹ Vezi I. Bulei, *Liberalii și conservatorii în proces, I, II*, în „Magazin istoric”, an VII, nr. 1(70) ianuarie 1973 și nr. 2(71) februarie 1973, p. 25–30 și 73–79.

²⁰ D.A.D., ședința din 19 septembrie 1918, în A.N.R., fond *Parlament*, dosar 1840/1918, f. 86–91.

²¹ Vezi „Pesti Hirlap” din 4 august 1918, în A.N.R., fond *Casa Regală*, dosar 3/1918; „Vossische Zeitung” din 21 august 1918, în A.N.R., fond *Alexandru*

Pe linia preocupărilor externe, principale pentru guvernul Marghiloman, se înscriu discuțiile privind ratificarea păcii de către rege și, implicit, strâns legate de această ratificare, relațiile sale cu Puterile Centrale. Convins că Germania, chiar înfrântă, va rămâne o mare putere Al. Marghiloman s-a străduit mult se obțină ratificarea păcii de către Ferdinand, nu înainte însă de a reuși o însemnată revizuire a tratatului din mai în favoarea României. În această din urmă acțiune a sa el găsește un teren pregătit pentru concesi, victoriile franco-engleze determinând o atitudine mult mai puțin rigidă în special la germani. C.C. Arion²², A. Corteanu²³, și Marghiloman însuși²⁴ duc rând pe rând tratative cu reprezentanții autorităților de ocupație pentru a revizui pacea; tratative care iarăși nu sunt deloc ușoare, austro-germanii cerând la rândul lor ratificarea regală ca o dovadă a bunelor intenții românești față de ei. Pe de altă parte, regele, influențat de victoriile aliate în Apus și sub îndemnul liberalilor, takistilor și al diplomaților Antantei, caută mereu noi pretexte pentru a amâna ratificarea²⁵. Guvernul Marghiloman are o poziție din ce în ce mai grea*. În cele din

Marghiloman, dosar 326/1918, f. 8. Pentru actele procesului și întreaga lui desfășurare vezi: A.N.R., fond *Președinția Consiliului de Miniștri*, dosar 5/1918, f. 5-9, 10-11, fond *Casa Regală*, dosar 38 și 40/1918, f. 5-8 și 1-3, fond *Parlament*, dosar 1833/1918, f. 5, 50-57, 272-274, 319-321, 336-338, 386-387, 480, 508-510, 733-740, dosar 1936/1918, f. 36, 82, 112-123, 733-735, dosar 1834/1918, f. 2, 7-9, 255-324, 628-630, 1377-1386, dosar 1835/1918, f. 8-9, 105-321, 839, 1164-1194; C. Argetoianu, *op. cit.*, A.N.R., fond C.C. al P.C.R., dosar 85589, f. 848-853; ziarele „Steagul”, „Iașul”, „Mișcarea”, „Tribuna”, organ al Partidului Muncii, din lunile iunie—septembrie 1918.

²² Vezi scrisorile lui C.C. Arion către Al. Marghiloman din octombrie 1918 în A.N.R., fond *Casa Regală*, dosar 103/1918, f. 1-33 (sunt scrisori interesante care vorbesc și de atmosfera din București în acel timp, de suspiciunile Centralilor față de regele Ferdinand și față de Marghiloman însuși etc.).

²³ Vezi scrisoarea lui A. Corteanu de la 18 septembrie/1 octombrie 1918, în A.N.R., fond *Alexandru Marghiloman*, dosar 326/1918, f. 96-100.

²⁴ Vezi Al. Marghiloman, *op. cit.*, vol. IV, p. 59-61, 66, 67, 71, 79, 82, 90.

²⁵ *Ibidem*, p. 69, 74, 75, 77-78, 85, 91, 107-108.

* O înfățișare a poziției guvernului o găsim în convorbirea lui A. Corteanu cu Horstmann, șef politic al autorităților de ocupație din România, de la 18 septembrie 1918. A. Corteanu îi arată lui Horstmann că guvernul Marghiloman e la limita puterilor sale, nu atât din cauza confruntării cu greutățile

urmă Marghiloman obține din partea Germaniei și a Austriei asigurarea formală că se consimte la revizuirea art. 10, 11, și 12 din Tratatul de pace (articolele referitoare la petrol), în schimbul ratificării imediate. În Consiliul de Miniștri, convocat la 18 octombrie 1918, Al. Marghiloman susține că trebuie să se ceară regelui ratificarea, între altele pentru că era și în interesul partidului său. Căci, după opinia lui, chiar dacă pacea generală va fi impusă de Antanta, nu cred că liberalii vor avea mai mult decât integritatea țării" (?) și atunci trebuie să se știe „că noi am adus integritatea țării, dându-i în plus Basarabia”²⁶. În sensul vederilor de mai sus Marghiloman scrisese și regelui la 1 octombrie 1918*. Dar regele nu va ratifica, căci în condițiile iminentei înfrângerii a austro-germanilor, când aceștia nu-și mai puteau pune în practică amenințarea de cotorpire a Moldovei, a mai semna era un act politic fără justificare atât în ochii țării, cât și în aceia ai Aliaților. Marghiloman însuși se convinge de inutilitatea ratificării, ca și de netemeinicia propriilor sale convingeri, nesustținute de realitate, și la 23 octombrie, la Cameră și Senat, de față fiind și un imens public, declară că România ia sub apărarea ei Bucovina și Basarabia de nord (aceasta din urmă ocupată până atunci de trupele austro-ungare) și încheie cu cuvintele: „Trăiască România Mare“, niciodată până atunci pronunțate de el public²⁷. Era însă prea târziu. A doua zi va fi silit să plece.

interne, cât din pricina faptului că „după șase luni el se vede despuiat înăuntru de orice autoritate prin pretențiunile și purtarea armatei de ocupație, iar în afară defăimat de la tribuna Reichstagului”. Or, arată Corteanu, dacă germanii distrug creditul Partidului Conservator, uzând guvernul, „nici o altă formațiune politică nu va mai îmbrățișa cauza prieteniei cu Germania”. Horstmann îi dă dreptate. El recunoaște că la Berlin guvernul Marghiloman „a fost lucrat” de Al. Beldiman și în general de grupul conservator carpist, și îi aduce asigurarea că nici o altă formulă, afară de aceea propusă de Marghiloman, nu satisface pe germani și dacă regele Ferdinand ar trece la o alta, „va da loc imediat la ocuparea Moldovei și a Basarabiei” (A.N.R., fond *Alexandru Marghiloman*, dosar 326/1918, f. 96–100).

²⁶ Al. Marghiloman, *op. cit.*, vol. IV, p. 96–98.

* A.N.R., fond *Alexandru Marghiloman*, dosar 326, f. 105–107.

²⁷ N. Iorga comenta discursurile lui Marghiloman: „Omul e dibaci și cinic”, în *Memorii (Însemnări zilnice mai 1917—martie 1920. Lupta pentru o viață nouă politică)*, vol. II, p. 25.

b) O replică conservatoare asupra reformelor

Venirea la putere a conservatorilor marghilomaniști, în acel moment reprezentanți politici exclusiv ai moșierimii, înseamnă și pentru reforme un reflux, o reconsiderare a ceea ce fusese deja câștigat pentru ele sub guvernul I.I.C. Brătianu — Take Ionescu și o încercare de a impune un punct de vedere preocupat de interesul de clasă al marilor proprietari.

Guvernul Marghiloman realizează în jurul lui mulți mari proprietari, indiferent de culoarea lor politică, care nu voiau să accepte reforma agrară. „Cutare proprietar — scria N. Iorga — spune limpede că el a trecut de la liberali la conservatori din moment ce aceștia îi asigură proprietatea”¹. Cât de sigur părea climatul pentru marea proprietate o vădește dezbaterea reformei agrare în sânul Uniunii Sindicatelor Agricole, a cărei activitate se reia acum*.

Partidul Conservator marghilomanist admite și el reforme, dar mult mai restrânse decât cele votate deja, autoexcluzându-se și prin aceasta din cercul păturii conducătoare românești, care în 1918 înțelesese rostul unor prefaceri democratice radicale. Marghiloman nu se putea opune înse cuceririlor din 1917 fără a propune ceva în loc. Curentul de jos, din păturile profunde ale țărănimii, care cerea aplicarea imediată a prevederilor constituționale votate în 1917, era foarte puternic. „Țara se află pe un Vezuviu... clocotind, gemând sub picioarele noastre”, spunea un deputat în Cameră². Generalul Bălăceanu îi raporta regelui că a primit din sate numeroase scrisori care îi făceau cunoscută nemulțumirea țăranilor de a nu se fi făcut

¹ *Ibidem.*

* În ședința de la 12 mai 1918 aceasta încredințează lui Gr. Cantacuzino (vicepreședintele Uniunii, ministrul Industriei în guvernul Marghiloman) sarcina redactării unui memoriu cuprinzând doleanțele marilor proprietari și care să fie înmănat guvernului. Exproprierea nu era acceptată decât între altele, cu o despăgubire reprezentând „valoarea reală a pământului” și numai după ce se aduceau „ameliorări serioase în educațiunea tehnică, culturală și morală a țărănimii”. „Chestiunea pământului era secundară” — declara D.N. Secleanu, președintele Uniunii. Numeroase alte condiționări reduceau reforma agrară la neputință („Steagul”, an IV, nr. 152 din 7 octombrie 1918).

² A.N.R., fond *Parlament*, dosar 1837/1918, f. 362.

nimic concret în privința exproprierii. Mai ales soldații și ofițerii demobilizați, veniți din Moldova, erau cuprinși de un spirit „foarte revoluționar“ (fapt recunoscut și de Al. Marghiloman*). Mai mult, „ceea ce este extrem de grav“, țărani sunt încurajați chiar de către jandarmi (el citează exemplul unui colonel de jandarmerie din județul Argeș arestat de autoritățile austriece și expulzat în Moldova pentru instigarea populației rurale). Din această cauză generalul Bălăceanu cerea regelui ca chestiunea agrară să se rezolve înainte ca trupele Centralilor să se retragă din țară, deoarece, „în caz contrar, revoluția e inevitabilă“; insista ca regele să deschidă ochii Partidului Conservator, ca acesta „să-și dea seama că e obligat de a face sacrificii pentru a nu risca să piardă totul“³. I. Tufescu, deputat al Colegiului al III-lea în Parlamentul marghilomanist, atrăgea atenția marilor proprietari ce se târguiau în privința cotelor de arendare asupra „pericolului bolșevismului“, mai puternic acum decât în 1917, și care, spunea el, există pretudindeni. „Duceți-vă la țară și veți vedea că țărănimea așteaptă. Ea știe că i s-a dat dreptul la vot și pământ... Bărbații veniți de pe front s-au unit cu cei din sate. Nemulțumiții sunt uniți și organizați“⁴. Lumea politică de la Iași, șefii armatei se temeau ca nu cumva mișcările țărănești să se generalizeze în Moldova, ceea ce ar fi oferit un pretext Puterilor Centrale de a ocupa întreg teritoriul țării**.

Sigur că în aceste condiții guvernul conservator al lui Alexandru Marghiloman nu putea să se opună curentului reformator. În practică, în ceea ce izbuteste să facă până la urmă, el va îmbina nevoia cu convingerile intime conservatoare.

Guvernul încearcă să reia opera reformatoare de unde rămăsese ea în 1914, eludând, cu bună știință, cucerirea unei

* Într-o intervenție la Cameră șeful guvernului acuza pe acei ofițeri care „au stricat mentalitatea țăranilor“, îndemnându-i să ia cu forța pământul moșieresc (vezi „Steagul“, an IV, nr. 105 din 21 august 1918).

³ A.N.R., fond *Casa Regală*, dosar 31/1918, f. 10-11.

⁴ D.A.D., sesiunea extraordinară 1918, ședința din 29 august 1918, în A.N.R., fond *Parlament*, dosar 1837/1918, f. 691-695.

** Vezi și rezumatul discuției lui Al. Averescu în audiența de la rege (29 iunie/12 iulie 1918); *Notizen für Audienz von Stereu (Ibidem, f. 5-6, 10-11)*.

trepte importante. Era răspunsul pe care în 1917 nu-l putuseră da și o făceau acum când aveau puterea în mână. În adunarea generală de la Clubul conservator, la 22 mai 1918, Al. Marghiloman stabilea, ca a patra menire a noului Parlament ce se va alege: fixarea punctelor revizuirii Constituției, în primul rând în chestiunea agrară, stabilind și scopurile unei viitoare reforme agrare conservatoare (constituirea clasei de proprietari mijlocii și menținerea unui maxim de producție în agricultură, preluate ulterior de legea arendărilor obligatorii a lui C. Garoflid)*.

În privința reformei electorale, șeful conservatorilor vorbește de necesitatea de a se face un larg apel la „clasele profunde pentru ca să se poată iniția la viața politică...”. Era și el conștient, acum că reforma electorală nu se putea înfăptui altfel decât prin vot universal. La întrunirea electorală de la Bârlad din 28 mai 1918 el spunea: „Credem că a sunat ceasul să dăm unui sufragiu universal *cu oarecari temperament* (subl. ns.) alegerea Camerei și să rezervăm Senatul pentru o recrutare care să permită statului să aibă o cârmă fixă”⁵.

Prin „oarecari temperament” el înțelegea censul științei decarte**. Votul universal era condamnat de la început a fi doar un colegiu unic al știutorilor de carte***.

* „Se va vedea astfel — spune Marghiloman, mândrindu-se cu un lucru acceptat în general de toată lumea politică — că Partidul conservator proclamă el însuși principiile expropriațiunii pentru a putea ajunge la o dreaptă satisfacțiune a cerințelor claselor muncitoare” (*Adunarea generală de la Clubul conservator din București*, în „Steagul” nr. 15 din 23 mai 1918).

⁵ *Marea întrunire conservatoare din Bârlad*, în „Steagul”, nr. 21 din 29 mai 1918.

** Polemizând cu C. Stere care cerea o reformă electorală foarte largă, cu vot universal pentru toți, ziarul „Steagul” scria că nu se poate trece peste „inconvenientul tehnic al științei de carte”, considerat drept „miezul chestiunii”, deoarece alegătorul ce nu era în stare să citească nici măcar numele înscris pe buletinul de vot nu putea aduce nici o contribuție la „însănătoșirea moravurilor politice”. De aceea, declara organul de presă marghilomanist, Partidul Conservator pune condiția ca fiecare alegător să știe să citească și să scrie (*Vederile d-lui Stere*, în „Steagul”, nr. 41 din 18 iunie 1918).

*** „Ce que vous donnez à l'urne, vous l'enlevez à l'emeute”, scria ziarul „Steagul”, nr. 19 din 27 mai 1918 în articolul *Reforma electorală*. Interesantă pentru concepția conservatorilor marghilomașiști față de reforma electorală în

În privința drepturilor politice, guvernul conservator nu aduce proiecte de legi. În schimb, în domeniul agrar inițiază câteva măsuri care sunt puncte centrale în ansamblul politicii sale interne. Sensul lor îl lămurește Al. Marghiloman încă din timpul campaniei electorale. La aceeași întrunire de la Bârlad, din 16 mai 1918, anunțând, ca și la București mai înainte, că partidul său e de acord cu exproprierea, șeful guvernului sugera că totuși ea nu ar fi principala cale a împrumutării țăranilor. Pe lângă expropriere, menționată abia în ultimul rând, el propunea ca mijloace de „reîntregire” a pământului țăranesc: vânzările de bună voie, casele de credit și creditul funciar țăranesc. Se declara chiar convins că nu va fi nevoie să întrebuițeze, până la urmă, exproprierea, „față de consimțământul marilor proprietari de a fi inițiatorii operei de înfrățire”⁶. Era, cum zicea N. Iorga, un fel de „ghilotinare prin persuasiune a marii proprietăți”⁷. Pentru a da viață concepției conservatorilor marghilomaniști asupra reformei agrare în fruntea Ministerului Agriculturii și Domeniilor este adus C. Garoflid, cunoscutul economist, adept al unei exproprieri parțiale a marilor moșii.

Principalele măsuri luate de guvernul conservator în domeniul agrar sunt: decretul-lege privitor la obligativitatea muncii și culturilor agricole și legea arendărilor obligatorii.

acea vară a anului 1918 este o scrisoare pe care moșierul I. Lenș o trimite la 13/27 iunie 1918 lui D. Dobrescu, președintele Senatului. „Aide, să o facem și pe aceasta — scrie el — recunoscând *principiul* votului obștesc”, adăugând imediat corectivul „însă în *mod provizoriu* căci nu pot admite ca masele ignorante să aibă supremația asupra elementului cult” (subl. în text). Până la rezolvarea definitivă, I. Lenș se declară partizan al votului plural cu colegiu unic, cu censul științei graduale de carte și al limitei de vârstă, mai înaintată atât pentru alegători cât și pentru eligibili. Senatul, după părerea lui, trebuia transformat în Adunarea legiuitoare pe viață, „din care cea mai mare parte să fie numită de stat, după o selecțiune minuțioasă și cu anume condițiuni de admisibilitate” (A.N.R., fond *Președinția Consiliului de Miniștri*, dosar 2/1918, f. 124–125).

⁶ *Marea întrunire conservatoare din Bârlad*, în „Steagul”, an IV, nr. 21 din 29 mai 1918.

⁷ N. Iorga, *op. cit.*, vol. II, p. 9.

Prima măsură, din mai 1918, anterioară deschiderii Parlamentului, prevedea ca în timp de pace, pe o perioadă de cinci ani, țăranii să lucreze, cu brațele, uneltele și vitele lor, pământul agricol al țării, care continua să aparțină, cum bine se știe, în mare măsură, moșierilor. Inventarul viu și mort al țăranilor se considera rechiziționat în folosul statului și nu se putea folosi decât după programul de muncă întocmit de serviciul agricol județean. Cei care se împotriveau executării decretului-lege erau sancționați cu amenzi și chiar cu închisoarea mergând până la o lună⁸. Această măsură era cu totul impopulară. În dezbaterile asupra proiectului de răspuns la mesaj, chiar și un om politic de dreapta cum era A.C. Cuza învinuie guvernul Marghiloman de a fi adus pe țăranii în evul mediu, cu acest decret. „Țăranii așteaptă pământ nu constrângeri. Decretul Garoflid înseamnă iobăgia țăranimii în favoarea proprietarilor și a arendașilor...”⁹

Adversarii politici atacă decretul de îndată¹⁰. Contra lui, de-a lungul întregii guvernări Marghiloman, țăranii se vor împotrivi*. De aceea, aplicarea nu se va putea face cu eficiență. Decretul muncii obligatorii era dat de guvernul conservator pe de o parte pentru că răspundea astfel presiunilor exercitate de marii proprietari, iar, pe de alta, pentru a asigura cât de cât puțința refacerii agriculturii crunt lovită de război. Pentru această din urmă nevoie, mijlocul ales era însă nepotrivit.

Proiectul de lege privind arendările obligatorii și vânzările benevole ale unei părți din moșiile mari era o jumătate de măsură care ar fi putut avea un efect pozitiv cu câteva decenii mai înainte. Dar nu acum, în 1918.

Proiectul prevedea arendarea obligatorie (nu expropriearea), în întregime, a moșiilor statului, județelor, comunelor, a

⁸ „Monitorul Oficial”, nr. 48 din 27 mai 1918, p. 668-767.

⁹ D.A.D., sesiunea extraordinară 1918, ședința din 21 iunie 1918, în A.N.R., fond *Parlament*, dosar 1857/1918, f. 348-353, 375.

¹⁰ Vezi „Mișcarea”, organ al P.N.L., și „Evenimentul”, organ al Partidului Conservator (Take Ionescu) din 29-30 mai 1918.

* Vezi exemple și forme de împotrivire în *Relații agrare și mișcări țărănești în România, 1908-1921*, p. 215-218.

domeniului Coroanei, așezămintelor de binefacere, Casei școalelor, Casei bisericii, ale instituțiilor, societăților, fundațiilor și ale oricăror persoane juridice. Pe lângă acestea se arenda și o parte din moșiile particulare ce depășeau 100 ha*.

În total suprafața pământului de arendă se ridica la circa 1 600 000 de ha. Acest pământ era dat țăranilor constituiți în obștii pentru a garanta plata solidară a arenzii. Numai în cazuri excepționale erau îngăduite arenzile individuale¹¹.

Proiectul legii pentru arendarea obligatorie și vânzarea voluntară a unei părți din pământul mării proprietăți se întemeia, în primul rând, pe interesul moșieresc. Se dădea posibilitatea marilor proprietari să exploateze forța de muncă și inventarul țăranesc fără ca să piardă pentru moment părți din moșiile lor. Mai multe prevederi ale proiectului dovedeau cu claritate întocmirea lui sub semnul privilegiului. Alegerea pământului ce urma să fie arendat era lăsată la voia proprietarului. Cei care aveau moșiile dispersate — și foarte mulți mari proprietari aveau așa — rămâneau cu mai mult pământ decât intenționa legiuitorul să-l lase nesancționat de obligativitatea arendării. Plata arenzii era foarte ridicată, aproape echivalentă valorii reale a pământului. În plus, moșierii primeau arenda de două ori pe anul agricol, indiferent dacă țăranii puteau sau nu să plătească, deoarece arenda era garantată de stat

* Pentru suprafețele cuprinse între	100-250	ha	între	0-10%
"	250-500	"	"	10-20%
"	500-1 000	"	"	20-30%
"	1 000-3 000	"	"	30-60%
"	3 000-5 000	"	"	60-70%
"	5 000-10 000	"	"	70-85%

Pentru suprafețele de peste 10 000 ha între 85 și 95 (Vezi „Steagul”, an IV, nr. 114 din 30 august 1918 și A.N.R., fond *Parlament*; D.A.D., ședința din 21 august 1918, f. 90-91. Comitetul delegaților Camerei va modifica aceste coeficiente mărind partea arendată pentru moșiile între 500 și 1 000 ha până la 40% și de aici pentru toate celelalte categorii de suprafețe).

¹¹ Vezi *Legea pentru arendarea obligatorie și vânzarea voluntară a unei părți din pământul mării proprietăți*, în „Colecția de legi”, p. 815-835, apud „Steagul”, nr. 114 și 115 din 30 și 31 august 1918; A.N.R., fond *Parlament*, dosar 1837/1918, f. 90-93.

prin Banca Agricolă. Se încărca astfel statul cu noi sarcini. Marii proprietari nu pierdeau nici în cazul vânzării loturilor arendate la țărani. Nu făceau decât un schimb de valori, prețul fiind un fidel echivalent al valorii reale a pământului. Marele câștig pentru marii proprietari era acela că moșiile lor puteau fi lucrate de țărani, proiectul de lege prevăzând că toți sătenii care beneficiau de arendări să lucreze și partea proprietarului sau arendașului. Cei care nu se supuneau acestei prevederi erau scoși din obștiile de arendare sau din tabelele individuale. Se decreta astfel „reînființarea iobăgiei“, cum spunea M. Văgăunescu în Cameră¹².

În practică, acest proiect de lege scotea exproprierea de la ordinea zilei și o amâna pentru cel puțin cinci ani. Garoflid motiva această amânare prin pericolul unei exproprii imediate care ar provoca zguduiri și tulburări în organizarea agrară, din cauza greutăților sociale și tehnice. O perioadă de tranziție era — după el — cerută de nevoia menținerii producției agricole, la o valoare ridicată, de încurajarea selecției țăranilor. Exproprierea nu trebuie să fie un scop, ci un mijloc de creare „în locul proprietății parcelate de azi a unei clase de țărani înstăriți“. În concepția lui Garoflid arendarea apărea ca „o școală a împrumutării“, ca „o repetiție generală“ a acesteia, o perioadă de ucenicie pentru țărani, ca și cum, vorba lui M. Văgăunescu din Cameră, nu era de ajuns toată „mucenicia“ pe care au făcut-o și o făceau încă¹³. Punctul de vedere al lui Garoflid se întemeia pe doctrina conservatoare care refuza salturile abrupte în materie economică și socială — și, în general, în orice fel de materie. Era un punct de vedere care ținea seama de un specific al zonei, de particularitățile de dezvoltare ale economiei românești. Ca și în alte cazuri, formula preluată din Occident, dintr-o altă realitate economică, aceea de proprietate de tip burghez, nu avea aceeași relevanță pe malurile Dunării. Brusca trecere de la un regim de proprietate

¹² D.A.D., ședința din 21 august 1918, în A.N.R., fond *Parlament*, dosar 1837/1918, f. 266.

¹³ *Ibidem*, f. 237.

dominant la altul, de la o mare proprietate, „prea mare“, la mica proprietate, într-o țară cu economie prevalent agricolă nu putea avea efecte pozitive (după cum nici nu a avut). Propunerile lui Garoflid, care erau însă puțin studiate, pentru că România se găsea într-o condiție specială de război-pace, cădeau într-o vreme total nepotrivită.

Ceea ce se percepea în acel moment era faptul că prin astfel de propuneri Partidul Conservator—Marghiloman amâna reforma agrară votată de Parlament în 1917 și permanentiza o stare de fapt¹⁴. Problema agrar-țărănească era redusă numai la aspectul ei economic, lăsându-se aproape cu totul sub uitare înfățișarea ei socială. Țăranul „întinde amândouă mâinile spre dvs. și dvs. îmi pare rău că întindeți numai degetul cel mic“ — spunea David Șerpeanu, deputat țăran în Parlamentul marghilomanist, într-un foarte frumos discurs¹⁵. Soluția dată de conservatorii lui Marghiloman intenționa să asigure menținerea productivității agricole și să încurajeze „selecțiunea indispensabilă printre plugari“, afirmarea acelor elemente morale „capabile și destoinice“ care să preia din mers sarcina ridicării agriculturii și să întărească dreptul de proprietate. Garoflid susține în Parlament teoria a ceea ce numea el „o lege economică și nu sentimentală“. Pe această linie reforma agrară de la 1864 e contestată în legitimitatea ei deoarece a decapitat frunzașii satelor și din această cauză regimul reprezentativ a fost o ficțiune, în România neexistând burghezia rurală care să-l apere. Garoflid avea dreptate. În lipsa unei burghezii rurale regimul politic în România își găsisse sprijinul său doar în burghezia industrială, în burghezia orașelor. Fusese un sprijin nu îndeajuns de puternic în condițiile în care economia românească avea ca ramură de bază agricultura.

De pe poziția părerilor sale în domeniul dezvoltării relațiilor capitaliste în agricultură, omul politic conservator combattea marea proprietate latifundiară a cărei menținere însem-

¹⁴ *Un pas decisiv și Critici deșarte*, în „Steagul“, an IV, nr. 105 și 138 din 21 august și 23 septembrie 1918.

¹⁵ D.A.D., ședința din 21 august 1918, *loc. cit.*, f. 163.

na „o piedică de neînvinș pentru ridicarea producției“, după cum combătea și concepția acordării fiecărui țăran a unui loc de 5 ha. Aceasta din urmă i se părea o concepție „rudimentară“ și cu totul antieconomică, deoarece în România nu exista atâta pământ, solul nu era așa bogat ca în Danemarca, debușeele erau îndepărtate, tehnica agricolă înapoiată, căile și mijloacele de transport insuficiente...

Din aceste cauze, în viziunea lui Garoflid, o împroprietărire în masă nu era posibilă. Și atunci ce urma să facă marea majoritate a țăranimii rămasă fără pământ? Garoflid o îndeamnă către orașe, într-o industrie care nu putea s-o cuprinde, o îndeamnă către lucrul cu brațele pe pământurile celor avuți, în sfârșit, propunea soluția colonizării. În acest fel conservatorii încercau să rezolve problema agrară și nu pe cea agrară-țărânească, prima neexistând în România într-o formă sui-generis. Cum puteau fi îndepărtați de pe pământul pe care-l lucraseră țăranul ce luptase în tranșee, văduva de război, orfanul? Aceștia erau cei mai săraci, lipsindu-le inventarul viu sau mort. Și numai pornind de aici se arenda pământ prin legea Garoflid și tot pornind de aici se acordau credite de către Banca Agricolă. În acest fel, de pe urma legii profitau cămătarii, cârciumarii, acei care rămăseseră acasă și se îmbogățiseră în timpul războiului.

Firească ar fi fost ca să se acorde prioritate celor care trăiseră cu adevărat războiul. Interesați în menținerea unei ridicate productivități în agricultură, marii proprietari, în rol de legiuitori, dovedesc cât de puternic putea fi interesul propriu pus în aplicare. Prin solicitarea cu care conservatorii se orientează spre pătura mijlocie a lumii satelor ei arătau marea preocupare de a găsi un sprijin social pentru organizația lor politică în condițiile în care puterea economică a moșierimii urma să fie substanțial diminuată. Garoflid declara în Cameră că treptat, prin punerea în practică a măsurilor legislative ale Partidului Conservator, acesta va deveni „cel mai puternic, căci va fi partidul ruralilor“. Proiectul arendărilor obligatorii și vânzărilor benevole este adus în Cameră la 21 august 1918, însoțit

de o lungă expunere de motive prezentată de R. Mandrea, dar și ca operă a lui C. Garoflid¹⁶. Dezbaterile lui durează până la 30 august 1918, după care trece în discuția Senatului. Ea pune în evidență, pe de o parte, spiritul îngust al marilor proprietari conservatori, obnubilat de interesul personal și de pasiunea politică, iar, pe de altă, disensiunile din rândul majorității parlamentare și ale partidului lui Marghiloman. În același timp, dezbaterile relevă criticile aduse proiectului de opoziție, reprezentată, slab însă, de Partidul Muncii și Partidul Naționalist-Democrat—A.C. Cuza.

Unii parlamentari nu vorbesc ca deputați sau senatori ci numai ca mari proprietari, dovedind o mare obtuzitate politică: C. Negruzzi, P. Michiu, Al. Meltzeanu¹⁷, iar la Senat, S. Goilov. Împotriva lor C. Garoflid, în discursul său de la Senat, de la 4 octombrie, preciza că menirea unui Partid Conservator nu e numai aceea negativă, „de a servi de frâu, modelând elanul unui partid democratic“, ci și aceea, în primul rând aceea, de a înfăptui din idealul partidelor înaintate, „atât cât permite la un moment dat organizarea economică și politică a statului“¹⁸.

De pe alte poziții se critică proiectul de lege al arendărilor de către M. Văgăunescu, A.C. Cuza, D.D. Pătrășcanu, Gr. Trancu-Iași ș.a., practic de întreaga minoritate parlamentară. Se combate îndeosebi caracterul părtinitor al proiectului, favorabil mării proprietăți. Se pune pe tapet întreaga concepție conservatoare predilect economică în problema agrară. Formarea unei puternice burghezii rurale nu-i negată, dar se cere amânarea acestui proces social cel puțin pentru primii ani după războiul pustiitor prin care trecuse țara.

Dezbaterile pe articole a proiectului de lege, începută la 29 august 1918, dă și mai mult la iveală disensiunile dintre stânga și dreapta Adunării, dintre opoziție și majoritate. Meltzeanu și alți mari proprietari propun prin amendamente

¹⁶ A.N.R., fond *Parlament*, dosar 1837/1918, f. 90–93.

¹⁷ *Ibidem*, f. 330–331, 454–462, 580, 590–591, 677.

¹⁸ „Steagul“, an IV, nr. 151 din 6 octombrie 1918.

revenirea la coeficiențele de arendare inițiale, prezente în proiectul guvernului (mai scăzute de cum au ieșit din modificările aduse de Comitetul delegaților Camerei). I. Tufescu, M. Văgăunescu, Gr. Trancu-Iași, D.D. Pătrășcanu și alții vin și ei cu amendamente prin care cer, dimpotrivă, mărirea procentelor de arendare până la împlinirea celor două milioane trecute în Constituție, cer preferință la distribuirea loturilor pentru plugarii care au fost mobilizați, pentru văduve și orfani, solicită scăderea prețului de arendă și micșorarea suprafeței loturilor¹⁹. Guvernul susține o soluție de compromis, propusă de D. Arion, C. Budișteanu și alții, prin care pentru moșierii ce cultivau „ei înșiși” proprietatea cota era aceea din proiectul inițial, adică mai scăzută, iar pentru cei care arendau, această cotă era aceea propusă de Comitetul delegaților, mai ridicată. Amendamentele stângii cad toate rând pe rând după aprige discuții. Gr. Trancu-Iași părăsește ostentativ Adunarea, acuzând vehement guvernul și majoritatea că pregătesc țărănimii „o tragedie”²⁰.

La 30 august 1918, în lipsa opoziției și a multor deputați, proiectul arendărilor obligatorii și vânzărilor benevole este votat cu 94 voturi pentru și unul contra²¹. O lună mai târziu, la 30 septembrie 1918, el este aprobat și de Senat cu 60 de voturi pentru și 5 contra²². Se naște astfel o nouă lege în domeniul agrar. Dar era o lege născută moartă, sortită să rămână neaplicată. Ea va cădea o dată cu guvernul care a adus-o și cu Parlamentul care a votat-o. Până atunci, ea va aduce mari greutăți guvernului din partea lui C. Stere (care nu putea consimți la desființarea reformelor votate în 1917 „fără să se desființeze pe el însuși”, nu putea să se solidarizeze cu o politică agrară reacționară) și din partea basarabenilor, care înțeleaseră să dea o rezolvare profund democratică problemei agrare. Între ei și Vechiul Regat se crea „o adevărată și primej-

¹⁹ A.N.R., fond *Parlament*, dosar 1837/1918, f. 672, 700, 765, 825, 836, 875.

²⁰ *Ibidem*, f. 812.

²¹ *Ibidem*, f. 913.

²² A.N.R., fond *Președinția Consiliului de Miniștri*, dosar 2/1918, f. 98.

dioasă tensiune". I. Inculeț și D. Ciugureanu, care reprezentau Basarabia în guvernul Marghiloman, au reacționat violent în sânul guvernului, în Parlament, în public, considerând că numai pe temeiuri larg democratice se putea consolida Unirea*.

Pe lângă răspunsul pe care-l dă soluționării chestiunilor agrare și electorale, care compromite nu rezolvă, guvernul Marghiloman are în fața sa sarcini imediate: împlinirea obligațiilor economice și militare ce decurgeau din Tratatul de pace și din cererile din ce în ce mai exagerate ale armatelor de ocupație*, trecerea economiei pe picior de pace, încercarea de îmbunătățire a situației financiare extrem de precară, potolirea mișcărilor revoluționare, încadrarea Basarabiei în statul român. Sunt probleme deosebit de complicate căci erau izvorâte dintr-o situație de excepție**. Fără a izbuti decât cu totul parțial și într-un spirit îngust, guvernul Marghiloman încearcă să ia măsurile convenite***. Pentru „pacificarea” mișcărilor revoluționare el dublează corpul jandarmeriei, izbutind prin aceasta dacă nu să împiedice avântul revoluționar, în orice caz să absolve de la demobilizarea cerută de austro-germani și să păstreze sub arme câteva mii de foști concentrați. Pentru stabilirea ordinii în Basarabia stăruie și obține de la Centrali posibilitatea de a ține aici trupe armate, izbutind din nou să sustragă de sub demobilizare o parte din armată, lucru

* Vezi, între altele, I.G. Duca, *op. cit.*, vol. III, p. 90–91.

* Cât de mari erau cererile Centralilor și de înrobitoare, vezi A.N.R., fond *Alexandru Marghiloman*, dosar 5, f. 95–97.

** Unele note din iulie 1918, nesemnate, pun în evidență greutatea rezolvării chestiunilor financiare și politice interne. Atât de mare e teama de mișcarea revoluționară încât în aceste note nu se ezită a se sfătui guvernul Marghiloman să ducă tratative secrete, dar foarte serioase, cu germanii pentru a asigura viitorul țării, mergând până acolo încât se cere schimbarea dinastiei numai pentru a se asigura concursul german (vezi A.N.R., fond *Casa Regală*, dosar 32/19187, f. 1).

*** Vezi și decretul legi, numeroase, elaborate de diferite ministere (în A.N.R., fond *Parlament*, dosar 1833–1842/1918 și fond *Președinția Consiliului de Miniștri*, dosar 26/1918, pentru decretul legi date de diferitele departamente în lipsa Corpurilor legiuitoare).

care a fost binevenit când țara a luat din nou armele și a continuat războiul²³. În acest sens se înscrie și salvarea celei mai mari părți a armamentului din înzestrarea armatei române. Potrivit art. 5 al Tratatului de pace România trebuie să dea austro-germanilor 21 de trenuri cu muniții, a 20 vagoane fiecare. Guvernul Marghiloman amâna însă mereu îndeplinirea prevederilor acestui articol, până în noiembrie 1918 netrimțând în teritoriul ocupat decât 7 trenuri și acelea încărcate cu arme vechi (cărora li se scosese culasele), cu proiectile fără praf de pușcă²⁴.

Acestor măsuri li se adaugă altele, de mai mică importanță luate de diversele departamente în vederea asigurării unei posibile continuări a activităților productive sau de deservire a populației²⁵. Practic cu această activitate va rămâne guvernul Marghiloman. Toate celelalte legi și măsuri, cum de pildă legea sindicatelor industriale, legea impozitelor de război, legea arendărilor obligatorii ș.a., cum și acelea care țin de Tratatul de pace cu Puterile Centrale dispar de la sine o dată cu desființarea Parlamentului și anularea operei sale legislative.

La 24 octombrie/6 noiembrie guvernul Marghiloman cade „așa cum cad guvernele la noi: pe neașteptate“, cum scria C. Argetoianu²⁶. Schimbarea guvernului o ceruseră liberalii, conservatorii takişti, ca și averescanii*. Însuși Marghiloman își prevedea înlocuirea²⁷. Imediat urmează dizolvarea și anularea

²³ A.N.R., fond *Președinția Consiliului de Miniștri*, dosar 26/1918, f. 14.

²⁴ *Ibidem*, fond *Casa Regală*, dosar 101/1918, f. 1–2.

²⁵ A.N.R., fond *Meissner*, dosar V/207/1918, f. 3–6. Nu lipsesc din activitățile ministerelor samavolnicii și furturi, datorate în bună parte slăbiciunii, incapacității celor însărcinați cu conducerea serviciilor și departamentelor și înlesnite de faptul că între Iași și București nu puteau circula în mod legal mărfurile (*Ibidem*, f. 1).

²⁶ C. Argetoianu, *op. cit.*, dosar 8589, f. 892; Al. Marghiloman, *op. cit.*, vol. IV, p. 117 și 120. Vezi și demisia guvernului în A.N.R., fond *Casa Regală*, dosar 52/1918, f. 1.

* Vezi scrisoarea lui Averescu către Ferdinand, în A.N.R., fond *Casa Regală*, dosar 52/1918, f. 1.

²⁷ Vezi discuția lui Marghiloman cu Averescu de la 19 octombrie 1918 (Al. Marghiloman, *op. cit.*, vol. IV, p. 98–100). Pentru evitarea căderii, șeful

întregii activități legislative a Parlamentului²⁸. Era pentru prima oară în istoria modernă a României când activitatea unui parlament și a unui guvern, amândouă constituite legal, în limitele regimului dat, cu voința șefului statului, era considerată ca „inexistentă și lipsită de orice putere legală”*. „Nu mai existăm”, exclamă plângător C.C. Arion. Și fostul ministru de Externe avea dreptate. Partidul Conservator din jurul lui Al. Marghiloman nu va mai exista ca partid de guvernământ. Aceasta e concluzia războiului pentru marghilomaniști. Un guvern ca acela pe care-l dăduseră ei în 1918 poate fi în istoria unui popor un accident sau o necesitate. Un accident pentru că în vremuri normale n-ar fi fost cu puțință, el nereprezentând decât o foarte mică parte a păturii guvernante românești. O necesitate pentru că el a fost o ultimă soluție în fața posibilității destrămării cu totul a statului român de până atunci. Românii, cu o îndelungată tradiție statală, au ținut totdeauna și cu orice preț să păstreze un nucleu statal. Pentru că vremea cu totul neprielnică în istorie nu e de durată (din păcate nici cea cu totul bună) și la momentul potrivit în jurul acestuia se închegau speranțele și se refăcea țara. O înțelepciune care le-a asigurat românilor totdeauna o continuitate. Guvernul lui Marghiloman a fost guvernul unei situații de excepție. El nu a fost al conservatorilor în genere, marea lor majoritate urmând, alături de Take Ionescu, politica războiului național și reprezentând țara în guvernul I.I.C. Brătianu—Take Ionescu. Nu a reprezentat decât un grup de oameni politici care se

conservator ar fi încercat să-și remanieze guvernul prin cooptarea lui Averescu și Argetoianu sau a lui Mișu Cantacuzino și D. Greceanu (C. Argetoianu, *op. cit.*, f. 892; M. Theodorian-Carada, *Efimeridele. Însemnări și amintiri 1908–1928*, Roman, 1927, p. 86).

²⁸ „Monitorul Oficial”, nr. 183 din 6/19 noiembrie 1918, în A.N.R., fond *Alexandru Marghiloman*, dosar 5/1918, f. 176.

* Asupra anului 1918, inclusiv și asupra vieții politice, cu tot ce a precedat acest an și cu toate urmările imediate ale marilor sale împliniri, beneficiem mai nou de o foarte valoroasă serie de documente: *1918 la români. Desăvârșirea unității naționale a poporului român*, 6 volume, București, 1983–1986, colectiv de coordonare: Ion Ardeleanu, Vasile Arimia, Mircea Mușat.

înșelaseră în felul de a vedea orientarea externă a țării într-un moment de cumpănă (și nici pe toți acești politicieni, P.P. Carp neacceptând guvernul Marghiloman). Între ei și poporul român se produsese o ruptură. Nici poporul român, nici istoria nu le-au iertat, nu le-au putut ierta, greșeala de orientare într-o chestiune totdeauna esențială, chestiunea națională, în funcție de care destinele politice se înalță în Pantheonul neamului sau cad în oprobriu. Pentru că nu se poate spune că oamenii politici din jurul lui Marghiloman au acceptat deliberat rolul de sacrificiu. Evident nimeni nu știa în 1914 sau 1916 cum se va sfârși războiul — soarta armelor e schimbătoare —, dar poporul român pornise în acest război pe o cale, singura care-i stătea în față. Și toți cei care nu-l urmaseră sau evitaseră s-o facă își distruseseră creditul politic. Al. Marghiloman și adepții săi s-ar mai fi putut salva după război dacă în guvernul lor din 1918 și-ar fi înțeles limpede rolul de soluție pasageră și de extremis. Dar Marghiloman, om inteligent, politician experimentat, o mare valoare oratorică, un bun administrator și ministru de interior, n-a avut simț politic, adică un lucru esențial pentru un om de stat. În guvernarea sa a pus prea mult suflet, a arătat o prea mare convingere, și-a închipuit că politica lui biruise. Și atunci creditul lui politic nu putea să nu se prăbușească. „Am fost un sacrificat“, va spune el îndată după război, dar cei mai mulți au văzut în el, în lunile de guvernare din 1918, un convins că politica lui se confirmase și că el trebuia să îndrepte ceea ce nebunia altora stricase, aruncând Vechiul Regat în tragedia unui război.

Conservatorismul politic

Este momentul, credem, să ne oprim asupra a ceea ce am putea numi orientarea ideologică-politică a conservatorilor români. Cercetarea activității lor politice dintre 1880 și 1918, fie ea și sumară, poate duce la câteva concluzii de natură doctrinară.

Termenul de conservator, în genere, a suferit o denigrare în ultimele două secole de istorie și civilizație europeană. O denigrare promovată deopotrivă de liberalismul și democrația triumfătoare și de ideologiile de stânga și extrema stângă, care au impus într-o bună parte a continentului experiențe politice, economice, sociale și culturale. Conceptul de conservatorism a servit de multe ori ca antiteză a progresului. Au existat însă și reușite de analiză a conservatorismului în sens constructiv. Cele mai importante vin din cultura germană și britanică, și nu întâmplător. În Marea Britanie se naște critica la adresa revoluției franceze, care îmbracă forma cea mai coerentă în Germania. Germania face pentru ideologia conservatoare ceea ce Franța face pentru iluminism (nu-i mai puțin adevărat că și acest iluminism ia mai întâi naștere tot în Marea Britanie, acolo unde apar zorii capitalismului, dar numai în Franța ia forma radical-abstractă și ateist-materialistă pe care o cunoaștem). Se poate spune, desigur, rezumând totul la maximum, că Franța a dezvoltat în modul cel mai radical elementele iluministe și raționale ale conștiinței, devenind o purtătoare a „gândirii abstracte”, iar Germaniei i se poate atribui rolul

complementar de a fi făcut o armă spirituală din gândirea istorico-organică conservatoare. Cum observa Marx: „Germania a trăit revoluția franceză pe planul filosofiei¹. Cât privește Marea Britanie, ea este țara tipic „graduală“, cu o dezvoltare evolutivă nu revoluționară și deci ușor pretându-se la conservatorism. Gradualismul englez s-a sprijinit pe remarcabila elasticitate și putere de adaptare la nou a straturilor sociale conservatoare, care au reușit să păstreze în acest fel puterea. Anglia e o țară în care nobilimea nu a devenit niciodată o castă. Ductilitatea ei mentală a fost remarcabilă². În Germania gradualismul, atâta cât există, s-a susținut pe puternica presiune a straturilor dominante asupra celor dominate, neîngăduindu-le acestora din urmă nici o revoluție majoră. Nucleul corpului social german a fost constituit de stratul militarist. Prusia în special dintre statele germane a fost un stat militar. Aceasta a însemnat mult pentru mișcarea conservatoare și pentru lumea intelectuală germană. Gradualismul german nu a fost deschis ca în Marea Britanie, ci închis. În Marea Britanie a existat o influență reciprocă între partide și straturile sociale, care în Germania a lipsit. Aici conservatorismul s-a afirmat prin propria sa dinamică și s-a dezvoltat pur intelectual, ca o ideologie conservatoare. Mai mult de jumătate de secol al XIX-lea în Germania n-a fost prezentă o viață parlamentară. Necesitățile luptei practice ar fi impus limitări purității și consecvenței ideologiei. Dieta prusacă abia după 1847 poate fi văzută ca inițiind o activitate de parlament conservator³.

¹ K. Marx, *Critica della filosofia hegelina del diritto pubblico*, în *Opere filosofiche giovanili*, Roma, 1974, p. 389.

² Vezi excelenta carte a lui David Cannadine, *The Decline and Fall of the British Aristocracy*, Londra, 1991. Asupra conservatorismului britanic, vezi, mai nou, Arthur Audhey, Greta Jones, W.T.M. Riches, *The conservatory political tradition in Great Britain and the United States*, Rutherford, 1992 (un capitol din lucrare, cel mai interesant, e preluat în românește, în „Polis“, nr. 3/1998, p. 53 și urm.); vezi și scrierile lui Adrian Paul Iliescu, *Conservatorismul anglo-saxon*, București, 1994 și Radu Carp, *Partidul conservator din Marea Britanie între tradiție și modernitate*, în „Polis“, nr. 3/1998, p. 102–112.

³ De văzut K. Mannheim, *Konservatismus, ein beitrag zur Soziologie des Wissens*, Frankfurt am Main, 1988 (noi am consultat ediția italiană, în tradu-

Așadar, în Marea Britanie și Germania întâlnim contribuții la cunoșterea și înțelegerea conservatorismului. În scrierile lui Burke (*Reflecții asupra revoluției franceze*, cartea lui din 1790, acesta contrapune moderata și pașnica evoluție istorică britanică exceselor revoluționare de dincolo de Canalul Mânecii), ale lui F. Meusel⁴, J. Moser⁵, A.H. Müller⁶, în excelentele cercetări ale lui K. Mannheim din anii 1924–1927, adunate mai nou în lucrarea *Konservatismus. Ein Beitrag zur Soziologie des Wissens*, apărută la Frankfurt am Main în 1984 și tradusă și în alte limbi europene. Vezi, de asemenea, lucrările lui Tocqueville, asupra revoluției franceze și a democrației în America⁷, ca și ale lui José Ortega y Gasset⁸. Remarcabile sunt contribuțiile unor alți clasici ai conservatorismului occidental: David Hume, Jacques Necker, Robert Salisbury, Hippolyte Taine, George Santayana sau G. K. Chesterton*. Conservatorismul din țări mai mici ale Europei s-a bucurat de asemenea de studii al caror răsunet a rămas mai mult local**.

În analiza conservatorismului trebuie mai întâi făcută distincția între conservatorism și tradiționalism. Cel din urmă termen desemnează „o caracteristică universal umană”, exprimă tendința de a se ține tenace de tradiție, de neaderarea decât

cerea lui G. Sadun Bordonii), capitolul închinat conservatorismului german, p. 135–235; de asemenea, de văzut Roger Scruton, *Sensul conservatorismului*, Robert Nisbet, *Schimbarea socială* și Irving Kristol, *Confesiunile unui „neoconservator”*, în „Polis”, nr. 3/1998, p. 27–52; Tiziano Bonazzi, *Conservatorismo*, în „Dizionario di politica”, diretto da Norberto Bobbio, Nicola Matteucci, Gianfranco Pasquino, Torino, UTET, 1983, p. 228–233.

⁴ F. Meusel, *Edmund Burke und die französische Revolution*, Berlin, 1913.

⁵ J. Moser, *Sämtliche Werke*, Berlin, 1842–1843.

⁶ A.H. Müller, *Die Elemente der Staatskunst*, Wien, Leipzig, 1922.

⁷ A. de Tocqueville, *Scritti politici*, Torino, 1969; vezi și Idem, *Democrația în America*, București, 1996.

⁸ José Ortega y Gasset, *Revolta maselor*, București, 1996.

* Fragmente din scrierile lor sunt publicate și în limba română, mai nou, de revista „Polis”, nr. 3/1998, p. 113–181.

** Vezi asupra conservatorismului, în genere, Adrian Paul Iliescu, *Conservatorismul*, în *Doctrină Politică, Concepte universale și realități românești*, volum coordonat de Alina Mungiu Pippidi, Iași, 1998, p. 73–83 și Ion Bulei, *Conservatorismul românesc*, în *op. cit.*, p. 84–93.

cu greutate la nou. A mai fost numită această tendință și „conservatorism natural”⁹. S-a încetățenit însă denumirea de tradiționalism, preferată de Max Weber. Tradiționalismul este comportamentul contrapus inițial oricărui reformism, este rezistența dintâi la orice nou. E universal uman. Mannheim constată că în forma sa primitivă se recunoaște în conștiința masică, în tendința de a se ține de forme de viață moștenite și în frica de schimbare, care putea fi dăunătoare.

Un astfel de tradiționalism este prezent și în epoca modernă, nu doar în cea veche. Denotă „o caracteristică psihologică formală”, activă mai mult sau mai puțin în orice individ. Comportamentul tradițional nu e legat nici măcar în epoca modernă de conservatorismul politic. Sunt persoane politic „progresiste” dar care în chestiuni de viață sunt tradiționaliste și invers¹⁰. Un tradiționalist în fața introducerii, de pildă, a drumului de fier e, desigur, împotriva, un conservator, unul care acționează în conservatorismul politic, reacționează în funcție de programul partidului conservatorilor în țara dată. Conservatorismul este un fenomen specific modern, istoric. Conservatorismul politic este „o structură spirituală obiectivă”, față de subiectivismul indivizilor singulari, care acționează în sens tradiționalist. Cu alte cuvinte, tradiționalismul este un concept sociologico-generalizant vechi de când lumea, în vreme ce conservatorismul este un concept istorico-sociologic, care desemnează un fenomen modern, istoric și sociologic determinant. Între cei doi termeni este o diferență esențială. Cel dintâi care a conferit conservatorismului această conotație, de structură spirituală obiectivă, ieșită dintr-o anume conjunctură istorică, a fost Chateaubriand, care și-a intitulat periodicul său destinat să servească ideea restaurării politice și religioase în Franța „Le Conservateur”. În Germania termenul devine frecvent în anii 30 ai secolului 19. În Marea Britanie din 1830.

⁹ Lord H. Cecil, *Conservatism*, Londra, New York, 1912, p. 9 și urm.

¹⁰ G. Bedeschi, *Conservatismo vecchio e nuovo* (prefață la ediția italiană a cărții lui K. Mannheim), p. VI.

Ca și liberalismul, conservatorismul își are și el rădăcinile în revoluția franceză. Este reacția socială, politică, intelectuală la acest remarcabil eveniment. După Mannheim revoluția a creat condițiile sociale și politice, care au determinat apariția conservatorismului¹¹. Aceste condiții s-ar putea rezuma astfel:

1. Cu revoluția complexul istorico-social a devenit mai dinamic și în cadrul lui s-a relevat cu claritate importanța pentru ansamblu a oricărui element component. S-a diminuat corespunzător numărul unităților izolate, închise în sine, care mai înainte erau dominante. Au fost înlăturate de asemenea elementele intermediare.

2. Dinamica complexului istorico-politic a produs tot mai mult o diferențiere socială. Au apărut straturi sociale care reacționează mai mult sau mai puțin omogen. Unele acceptă noile tendințe de dezvoltare. Altele promovează oprirea sau chiar întoarcerea procesului dezvoltării însăși (într-un mod din ce în ce mai conștient).

3. Lumea ideilor și a intențiilor fundamentale vehiculate de aceste idei se divide și curențele sociale corespunzătoare acestor idei se manifestă potrivit diferențierilor sociale reprezentate.

Această dividere în elemente care promovează sau obstacolează dezvoltarea se referă tot mai mult la politică (și, în consecință și la economie), astfel că politica devine autonomă și se constituie într-un nucleu în jurul căruia se cristalizează straturile sociale.

Acestea ar fi așadar elementele principale care individualizează originile istorice și sociale ale conservatorismului. Plecând de la ele se poate stabili și conținutul lui intelectual și spiritual. Conservatorii resping conceptul burghez de egalitate care stă la baza teoriei burgheze de libertate. Pentru conservatori oamenii sunt prin natura lor intimă inegali și adevărata libertate consistă în posibilitatea ce se acordă fiecăruia de a-și

¹¹ K. Mannheim, *op. cit.*, p. 101-103.

dezvolta ceea ce are particular. Scrie Adam Müller: „Nimic nu vine în contradicție mai mult cu libertatea... decât conceptul unei exterioare **egalități**. Dacă libertatea nu este altceva decât strădania naturilor celor mai diferite spre dezvoltare și viață, nu se poate concepe contradicție mai mare decât aceea de a introduce libertatea și de a distruge în același timp întreaga sferă de individualitate dată de natură”¹². Cu alte cuvinte, conservatorii resping libertatea atomistică, libertatea abstractă și egalitatea indivizilor, care nu au cum să fie egali¹³. Acceptă însă libertatea unor comunități organice. Inevitabil această libertate presupune și anumite privilegii, care, tot inevitabil, crează alte inegalități. Sunt mai mari aceste inegalități decât celelalte? Conservatorii spun că nu.

Conservatorii resping și concepția burgheză a proprietății. Moser a dezvoltat conceptul unei „proprietăți genuine”¹⁴. Potrivit acestuia, proprietatea genuină de mai înainte era legată de proprietar diferit de aceea modernă. Ea conferea proprietarului anumite privilegii și prerogative, consfințindu-i de pildă dreptul de a avea un cuvânt în afacerile statului, dreptul de vânatoare, apartenența la jurii ș.a. Era deci o proprietate strâns legată de onoarea personală a proprietarului. Dacă, de exemplu, proprietarul își înstrăina posesia, dreptul de vânatoare nu putea fi înstrăinat, era semnul distinctiv că noul proprietar nu era cel „autentic”. Onoarea nu era transferabilă. Era, deci, o relație non fungibilă între o determinată proprietate și un determinat proprietar și orice proprietate era impregnată de acest raport personal¹⁵. După A.H. Miller declinul acestui raport s-a datorat dreptului roman, de fapt „revoluției romano-franceze”.

O altă trăsătură esențială a gândirii conservatoare este aderența la ceea ce este imediat, la concret. Scrie Burke: „Eu

¹² A.H. Müller, *op. cit.*, p. 151.

¹³ J. Moser, *Semiliche Werke*, p. 158

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ Vezi Karl Mannheim, *op. cit.*, p. 108–109, unde sunt folosite contribuțiile lui J. Moser și A. H. Müller.

nu mă refer la enigma originilor, nici la acel dureros sfârșit al tuturor lucrurilor¹⁶. Mannheim e și mai precis: „a trăi și a gândi în chip concret semnifică... o voință de a acționa exclusiv referitor la ambientul imediat, un refuz radical al domniei **posibilului** și al **speculativului**”¹⁷. Conservatorul pleacă totdeauna de la un fapt singular, de la un fapt dat, nu se aruncă spre un orizont dincolo de acest fapt imediat. E preocupat să acționeze imediat, cu detalii concrete, și nu se preocupă de structura lumii în care trăiește, nu-și pune întrebări la care nu are un răspuns în acel moment. Aceasta spre deosebire de modul de a acționa liberal-burghez, progresist, care pleacă totdeauna de la ceea ce ar putea fi posibil, trecând peste ceea ce este dat imediat. Reformismul conservator tinde totdeauna să înlocuiască fapte singulare cu alte fapte singulare. Nu tinde să transforme lumea întreagă, cum o face liberalismul, ci să substituie un fapt singular cu un alt fapt singular; să amelioreze o situație nu să o schimbe. Tendința progresistă este spre sistem, cea conservatoare spre cazuri particulare.

Totodată, înțelegerea particularului de către conservatorism este făcută prin continuarea trecutului. Semnificatul unui fapt particular derivă din ceea ce e în spatele lui, în trecut, din ceea ce era prefigurat în germen. Progresistul trăiește prezentul ca început al viitorului, în timp ce pentru conservator prezentul e ultima etapă a trecutului. De aici toate programele conservatoare în toată lumea și în România, care toate voiau să amelioreze, nu să schimbe dintr-o dată.

Acestea ar fi trăsăturile esențiale ale conservatorismului contrarevoluționar, ale conservatorismului ca reacție hotărâtă la Revoluția franceză. Numai că acest tip de conservatorism nu definește întreg curentul conservator, în evoluția sa. Este doar partea sa inițială. O dată depășite straturile sociale și intelectuale care i-au dat naștere, se dezvoltă încă din timpul restaurației și un alt tip de conservatorism, radical diferit de

¹⁶ *Ibidem*, p. 105.

¹⁷ *Ibidem*, p. 498–499.

precedentul, și care sub anumite forme dăinuie și în zilele noastre.

Și în această fază el se manifestă ca o reacție. Ca o reacție a elitei împotriva unor stări de fapt. „Cu slăbirea legăturilor de castă, de clasă, de corporație, de familie între oameni, ei primesc un important impuls de a se ocupa de nimic altceva decât de interesele lor particulare, de a nu se gândi decât la ei înșiși, de a se închide într-un feroce individualism unde orice virtute publică e destinată să piară“. Sunt afirmațiile lui Alexis de Tocqueville¹⁸. Tot el comenta asupra societății moderne capitaliste: „Într-o atare societate, unde nimic nu este sănătos, fiecare se simte fără încetare asediat de frica de a coborî și de mania de a se ridica; și aceasta pentru ca banul, care a devenit semnul distinctiv de categorisire a fiecăruia, a cucerit o extraordinară mobilitate trecând neîncetat dintr-o mână într-alta, transformând condiția individului, înălțând și dărâmând familii...“¹⁹ și Tocqueville acuză frenezia de îmbogățire cu orice preț, căutarea doar a bucuriilor materiale.

O altă caracteristică a epocii moderne este conformismul. Tocqueville constata cum încet încet cetățenii devin tot mai egali și mai asemănători și fiecare dorește să fie așa cum sunt toți ceilalți, observa „gigantica presiune a spiritului tuturor asupra inteligenței fiecăruia“, felul în care încrederea în opinia publică devine o altă specie de religie în care profetul e majoritatea. Apare astfel pericolul unui nou despotism, cu atât mai periculos, cu cât nu controlează nu numai autonomia acțiunilor exterioare, dar anihilează autonomia spiritului și lovește în creativitatea inteligenței. Conformismul își găsește o manifestare deplină în așa-numita cultură de masă, o cultură săracă în idei originale și bogată în schimb în idei generale, acceptate fără discuție, pe baza unei așa-zise eficacități sociale. Oamenii au multă curiozitate, dar puțin timp liber, sunt agitați și activi, dar au puțin timp pentru a gândi. Ideile generale îi scutesc de

¹⁸ A. de Tocqueville, *Scritti politici*, vol. I, p. 598–599.

¹⁹ *Ibidem*, p. 601.

studiul cazurilor particulare. Vor succes dar fără mare efort. Egali în drepturi, în educație, în avere, de o egală condiție, oamenii au inevitabil aceleași nevoi, obiceiuri și gusturi similare. Din această cauză sub liberalism și democrație marile revoluții intelectuale și spirituale nu mai au loc. Peste tot și peste toate se întinde un fel de materialism negator de orice transcendență. Oamenii se izolează de ei înșiși și unii de alții și fiecare este îndemnat să se ocupe doar de el însuși, de propriul său statut social²⁰. Faptul duce inevitabil la un dezinteres crescând pentru treburile publice, pentru cauzele comune (afară de cazul când ele sunt purtătoare de posibilități de îmbogățire). Posturile de guvernare rămân în aceste condiții la dispoziția tuturor ambițioșilor, care găsesc deschis drumul puterii.

Într-o societate de acest tip elitele sunt mortificate, centralismul birocratico-administrativ anulează responsabilitatea elementelor singulare, distruge sau diminuează formațiile intermediare și organisme autonome din sfera politico-statală, deci ceea ce poate susține societatea civilă. După Ortega y Gasset elitele au guvernat societățile până la sfârșitul sec. 19. Fiecare din aceste elite elaborează un program și masele erau chemate să aleagă, să se recunoască în acel program și în acea elită. La un moment dat s-a întâmplat ceva catastrofal. Masele au răsturnat elitele și li s-au substituit. Evident, Ortega nu condamnă bunăstarea adusă de societatea industrială. Dar problema reală era dominația exercitată de „omul masă”, înfrângerea aristocrației intelectuale, cu rezultate dezastruoase. „Masa dă la o parte tot ceea ce este diferit, singular, individual, calificat, selecționat. Cine nu este ca toată lumea, cine nu gândește ca toată lumea, acela riscă să fie eliminat”²¹. Omul masă e inert, nu are obiective de largă respirație, nu-și pune întrebări, nu are închietudini, nu respectă aristocrația intelectuală, nu tolerează deosebiri de păreri. Acest om este, după Gasset „un Naturmensch ieșit în mijlocul lumii civilizate”.

²⁰ *Ibidem*, p. 499, 505, 510.

²¹ José Ortega y Gasset, *op. cit.*, p. 16–18.

Realitatea progresului e evidentă pentru oricine, dar conservatorismul modern refuză optimismul vechiului istoricism și respinge și mitul progresului ca ceva automatic și garantat. De reținut trebuie să fie faptul că nu există progres sau evoluție fără o amenințare de involuție și de regres, fără risc, și societatea de masă este tocmai o astfel de perioadă de regres, de sterilitate. Nu este vorba de societățile democratice, ci de cele superdemocratice, în care masa acționează direct, nu respectă legea, impunând cerințele sale și gusturile sale. Analiza lui Gasset nu este reacționară, este conservatoare. Ea pleacă de la adevăruri cunoscute. Pentru că, într-adevăr, trăim într-o lume în care masificarea e tot mai extinsă, stimulată mult de mass-media, care are azi o putere enormă, în care cultura de masă face legea, impune modelele sale, produce modele culturale destinate să dureze un sezon. Or, adevărata cultură este aceea a elitelor.

Din toate aceste motive intră în acțiune sau trebuie să intre conservatorismul de tip nou. Instrumentele folosite: libertatea presei, asociațiile autonome în toate domeniile. Scopul: crearea unui spirit conservator din partea celor mai buni, un spirit împotriva tuturor rapidelor inovații și improvizații în câmpul intelectual și social, împotriva schimbărilor pentru schimbare. Individul nu poate ieși de sub tendințele distructive ale societății democratice de masă decât lărgind sectorul societății civile, decât propunându-și ca obiectiv conservarea unor determinate valori care să salveze integritatea intelectuală și morală a fiecăruia. Cu alte cuvinte, salvagardarea individului de tirania majorității, autonomia societății civile de opresantul aparat birocratic generat de societatea democratică de masă²². Mai poate avea acest conservatorism valențe politice, sau rămâne doar în sfera morală? Credem că rămâne doar în sfera morală, potențând însă curente mai la modă în politică.

²² G. Bedeschi, *op. cit.*, p. XV–XVIII. Vezi și D. Keuttler, V. Meja, N. Stehr, *Karl Mannheim and Conservatorism*, în *American sociological Review*, nr. 49, 1, 1984, p. 71–85.

Conservatorismul român se aseamănă cu conservatorismul european în genere. Dar, spre deosebire de liberalism, el se revendică și dintr-o realitate românească proprie, din tradiții proprii. Fie și parțial el moștenește ideologic pătura conducătoare a Principatelor române. În țările vecine României de la sud, în Bulgaria sau actuala Iugoslavie, această clasă conducătoare a lipsit în secolele asupririi turcești. Situația din Țările Române nu se aseamănă deci cu aceea de la sud de Dunăre. În Ungaria și Polonia această clasă conducătoare a existat, dar, prin catolicism, e orientată de la început spre Occident. În plus, în secolul XIX Polonia nu mai exista ca stat. Legătura din acest punct de vedere în epoca modernă dintre români și vecinii lor de la nord și vest nu are semnificații deosebite. Atunci când românii intră în modernitate și caută contactul strâns cu civilizația Occidentului îl stabilesc direct cu englezii, francezii, germanii, austriecii, fără intermediari. Singura apropiere care s-ar putea face ar fi cu clasa conducătoare din Rusia, care, mai bogată și apropiată mai dinainte de Occident, a influențat și clasa conducătoare română mai cu seamă în timpul deselor ocupații rusești ale Principatelor în secolele XVIII și XIX (ofițerii armatelor rusești erau exclusiv aristocrați). O materializare a acestei influențe ar fi Regulamentele Organice. O cercetare în plan religios, cultural și, în genere, spiritual poate desprinde nuanțele necesare. Inclusiv ar nuanța aceste legături prin prisma conștiinței naționale, în sensul în care clasa conducătoare română privea cu mare teamă spre țarism, ale cărui intenții ofensive în Balcani nu erau deloc ascunse²³.

Și în România conservatorismul îmbracă cele două aspecte pe care le îmbracă și în Occident. Înainte de toate se manifestă și aici ca o reacție nu la revoluția franceză ca atare (boierii români au privit cu simpatie revoluția franceză²⁴, gândindu-se

²³ Vezi și altele în Ion Bulei, *Conservatorismul*, în „Curierul Românesc”, an VIII, nr. 5, mai 1996.

²⁴ Vl. Georgescu, *Mémoires et projets de réforme dans les Principautés Roumaines, 1769-1831*, Bucurest, 1970; A. Pippidi, *Hommes et idées du Sud-Est européen à l'aube de l'âge moderne*, Bucurest, 1980.

că Franța revoluționară va ajuta Țările Române să scape de fanarioți), ci ca o reacție la spiritul revoluționar în impulsionarea unor transformări sociale prea repezi. Nu se prelua decât o parte din mesajul revoluționar, cel extern, ignorând aspectul său social, de egalitate socială. Nu puțin a contribuit la aceasta modul în care s-a făcut modernitatea în spațiul românesc, cu un proces de reforme care și el s-a acomodat cu împrejurările internaționale²⁵.

Când acestea au fost favorabile procesul reformelor a fost mai alert. Dar el s-a încetinit când condițiile externe i s-au împotrivit. Procesul revoluționar-reformist* a avut un caracter național predominant. Unirea și independența au fost imperative care au trecut înaintea libertăților din interior. Unele se legau de altele, desigur, dar cele din urmă nu s-au pus până nu se împlineau cele dintâi (vezi, de pildă, dezbaterile din Adunările ad-hoc). Și atunci când a venit timpul să se aducă în prim plan problemele din interior, „fierbințeala” procesului revoluționar se domolise. Și răspunsurile și soluțiile n-au mai fost radicale, ci potolite. Revoluțiile nu au fost niciodată duse până la capăt în spațiul nostru de istorie.

Și aceasta din cauza intervențiilor străine. În 1784, în confruntarea dintre țărani români ai lui Horea — Cloșca — Cri-

²⁵ I. Bulei, *La révolution et l'évolution dans la modernité de la Roumanie*, în „Revue Roumaine d'histoire”, aprilie—mai 1990; Idem, *În jurul publicisticii eminesciene*, în „Revista de istorie și teorie literară”, an XXXIV, nr. 2-3, aprilie—septembrie 1986, p. 332-339; nr. 4, octombrie—decembrie 1986, p. 163-168.

* În cartea sa incitantă, *Sincronism european și cultură critică românească*, București, 1984, sociologul Ilie Bădescu crede că în a doua jumătate a sec. al XIX-lea centrul revoluției europene nu era în Occident, ci în Orientul european, iar centrul acestuia din urmă era Bucureștii (p. 41). Evident că în Apus noile structuri moderne burgheze se așezaseră de mai înainte, chiar și cu corolarul lor de națiuni unitare (cu prelungirea germană și italiană), iar momentul unei revoluții proletare nu venise. Deplasarea era dar firească, însă prin „revoluție” în această parte a Europei nu poate fi înțeles altceva decât un proces revoluționar de sincronizare a dezvoltării de aici cu aceea occidentală. Vezi, pe larg, întregul proces în studiile lui Pompiliu Teodor, Nicolae Bocșan, Gheorghe Platon, Liviu Maior, Alexandru Dușu, în *Națiunea română*, București, 1984, cap. II, *Cristalizarea și afirmarea națiunii române*, p. 297-445.

șan și nobilii unguri, au intervenit armatele habsburgice, luând partea celor din urmă. În 1821 au intervenit armatele turcești, Tudor Vladimirescu neavând timp decât să-și enunțe programul său revoluționar nu și să-l pună în practică. În 1848, armate ruse, turcești sau austriace au pus capăt unor revoluții în mers care, fără îndoială, ar fi creat alte condiții dezvoltării naționale și sociale a românilor. În țări mari cum erau Franța sau Rusia, revoluții ca acelea din 1789 sau 1917 au măturat dintr-o dată un regim, punând în locu-i altul. Pentru că aici revoluțiile s-au desfășurat în întregul lor, consumându-se în ele însele. Nici pe departe nu e cazul Țărilor Române, despărțite și neconținut la discreția mai puternicilor vecini. Nevorbind de revoluția propriu-zisă, vorbim, în situația românilor, de un proces revoluționar. Ritmul său de desfășurare n-a fost rapid și s-a acomodat cu împrejurările internaționale.

La considerațiile de mai sus se pot adăuga altele care țin de psihicul național și specificitatea etnică românească*.

Adaptabilitatea este una din trăsăturile poporului român. Românii asimilează cu mare ușurință formele noi fără a renunța însă la respectarea unui anume organicism al vieții. De aceea, asimilarea rămâne adesea incompletă.

Conservatorismul politic este și el produsul ritmului nealertat de transformare modernă a societății românești. Existența lui e de natură obiectivă. Manifestarea lui nu îmbracă de multe ori forme clare, bine definite.

A.D. Xenopol scria în 1910: „Deosebirea partidelor în țara noastră ca în orice altă țară din lume s-a făcut pe baza ideilor,

* Chestiune foarte interesantă și la care în epoca modernă și contemporană, au încercat răspunsuri (mai importanți): D. Drăghicescu, în *Din psihologia poporului român*, București, 1907; Mihai Ralea, *Fenomenul românesc*, București, f.a.; G. Călinescu, în *Istoria literaturii române de la origini până în prezent*, ed. a III-a, București, 1982; C. Ciopraga, *Personalitatea literaturii române*, Iași, 1973; Edgar Papu, *Tipul creativ românesc în contextul universal*, în *Aesthesis carpato-dunărean*, antologie realizată de Florin Mihăilescu, București, 1981 sau Florin Mihăilescu *Psihicul național și specificul românesc*, în *Aesthesis...*, p. 459–489 și lucrarea *Națiunea română*, p. 547–565; mai nou, vezi volumele *Dreptul la memorie*, vol. I–IV, București, 1993–1994, sub îngrijirea lui Iordan Chimet.

nu pe baza persoanelor, nici a claselor din care făceau parte“, și adăuga: „Și era firesc lucru să fie așa, deoarece niciodată alcătuirea partidelor politice nu se face pe temeiul împărțirii în clase sociale, ci numai pe acel al ideilor, prin care se apropie adeseori elemente din straturi deosebite și se îndepărtează elemente din același strat“²⁶. El demonstra cifric și nominal că în prima jumătate a secolului trecut nu toți boierii erau conservatori, după cum nu erau toți liberali, ci partidul „boierilor liberali rivaliza cu partidul „boierilor“ conservatori pentru conducerea țării. Curentul liberal și cel conservator mergeau mână în mână, încrucișându-se și înfruntându-se. Ceea ce le dezmina era lupta pentru libertate și egalitate. Ceea ce le unea era „tendința națională“, adică ceea ce unea „toate sufletele românești în avântul lor către emancipare“²⁷. Ambele curente sălășluiau în sânul aceluiași partid: partidul național. Reprezentantii lor sunt numai dintr-o singură clasă: clasa marilor proprietari rurali.

În privința fondului social al acestor afirmări Xenopol are până la un punct dreptate, cel puțin cu referire la *reprezentanții* celor două curente (nu intrăm aici în precizări și nuanțări de structură socială). Dar în privința luptei „de idei“? Un gânditor ca M. Manoilescu scria în 1942: „În ceea ce privește linia doctrinară trebuie să mărturisim că în spectacolul vieții publice a Vechiului Regat nimic nu este mai penibil și mai umilitor pentru inteligența românească decât manifestările de doctrină ale partidelor politice de atunci. Este curios că într-o țară cu o pătură superioară inteligentă și cultă a stăruit și *stăruie încă* o mare ignoranță în problemele de doctrină socială și politică [...]. Ca gândire *socială* burghezia este mai mult decât inferioară; singurii intelectuali care au reprezentat la noi o doctrină socială și politică serioasă au fost socialiștii“²⁸. Cu același prilej, Manoilescu dădea drept cauze ale acestei condamnabile lipse

²⁶ A.D. Xenopol, *Istoria partidelor politice în România (de la origini până la 1866)*, București, p. 101, 161.

²⁷ *Ibidem*, p. 160.

²⁸ Mihail Manoilescu, *Rostul și destinul burgheziei românești*, p. 201.

de idei existența la intelectualii români a pasiunii „cotidianului politic” și nu a pasiunii „doctrinare”. Altfel spus, preocuparea politică burgheză se reducea la: „când pleacă guvernul”, „cine vine” și la remanierele în personalul guvernamental.

Așadar, pe de o parte lupta de idei, la A.D. Xenopol, pe de altă parte lipsa lor, la Manoilescu, C. Rădulescu-Motru aducea o precizare la această imagine de contrast. Recenzând cartea lui Xenopol în 1911 el întreabă pe istoric unde era (în lupta „de idei” de care era vorba) poporul român? După Motru, toată „lupta de idei” din prima jumătate a veacului trecut dintre boierimea veche conservatoare și cea nouă, liberală (aceasta din urmă ieșită, cum zicea Xenopol, din oamenii de rând, din negustori, oameni de casă ai boierilor, din „miluirea, adeseori cumpărată, a oblăduitorilor pământului”), deci toată „lupta de idei” se concentra în cunoscuta formulă „scoală tu boier, să stau eu în locul tău, fiindcă eu liberal sunt fiu al poporului”. Pe de altă parte, se întreba Motru, ce importanță aveau bunele intenții ca acelea existente în „Constituția” de la 1822 „pe care nimeni n-a cunoscut-o până la d. Xenopol, fiindcă aceea ce era scris pe ea zăcea în cartoanele consulatului rusesc (acolo o descoperise Xenopol — *n. n.*) și nu în inimile unor luptători reali”. Și el atrăgea atenția asupra marii diferențe dintre vorbă și faptă la liberalii veacului trecut (în acel moment Motru făcea politică la conservatorii democrați)*. Cu alte cuvinte, Motru, fără a contesta lupta „de idei” dintre liberali și conservatori în veacul al XIX-lea, îi contesta eficiența practică și îi reducea până la urmă valoarea la: „orice principiu este bun sau rău după cum ajută la dobândirea puterii”.

Nașterea oricărei idei politice într-o epocă, fiind produsul acelei epoci, o și include în substanța ei și chiar dacă nu se

* „În declarații erau risipitori liberalii [...], în poezii, da; în proiecte de Constituții, da; în dorința de a se egaliza cu cei mari la slujbe, da; ...în acestea toate erau foarte activi liberalii; dar în proiecte practice de a ridica pe cei mulți din nevoie, ei erau ca și cum nu ar fi fost. Adică și mai rău de cum nu ar fi fost”. Și Motru dădea exemplu anul 1864 când liberalii în loc să sprijine legea agrară au combătut-o (C. Rădulescu-Motru, *Istoria partidului liberal după o scriere recentă*, în „Noua revistă română”, nr. 12 din 3 iulie 1911, p. 179–180).

suprapune unei realități o definește totuși. Și cu aceasta problema enunțată, aceea a unei doctrine politice conservatoare rămâne în picioare. Există o doctrină politică a conservatorilor — și, reversul — există una a liberalilor? Prin doctrină nu trebuie să presupunem „o ideologie de clasă“. Orice definiție am da clasei, ea este până la urmă un fragment social orizontal într-o comunitate națională. Un partid politic — și ne referim anume la cel Conservator și la cel Liberal — își concentrează centrul de greutate într-un segment social, într-o clasă, dar de aici nu putem trage automat concluzia că aceste partide aveau un ideal politic care neapărat era un ideal de clasă. Credem că Manoilescu are dreptate când scrie: „partidele sunt, în general, socialmente verticale, adică juxta-puse“²⁹. Partidele reprezintă idealuri politice naționale (cel puțin aceasta li se impune). Altfel nu pot să fie partide guvernante. N-au rațiune de a fi la conducerea țării. Și socialiștii, bazați pe materialismul dialectic și istoric, au încercat să dea fenomenelor politice românești o interpretare socială proprie (vezi analizele lui C. Dobrogeanu-Gherea* sau, mai târziu ale lui Lothar Rădăceanu sau Lucrețiu Pătrășcanu). Implicit din idealul lor social socialiștii făceau unul politic (dacă ne putem exprima în acest fel și nu confundăm de la început, cum ar trebui, cele două idealuri). Dar și „succesele“ lor lasă mult de dorit, realitățile românești fiind supuse unor scheme ideologice și încadrate forțat în limitele lor.

Conservatorii și liberalii, cu semnificative excepții, n-au fost în stare să-și ancoreze formulele lor politice în social. Nu avem prea multe lucrări de doctrină, nici programe doctrinare. Oamenii politici români aveau de regulă o structură de gândire specific juridică, exprimată mai ales prin formule retorice. Nici nu e de mirare că e așa din moment ce majoritatea lor erau juriști. Ideile care se vehiculează au avantajul de a fi ușor

²⁹ M. Manoilescu, *op. cit.*, p. 202.

* Vezi analiza făcută de Z. Ornea, în *Opera lui C. Dobrogeanu-Gherea*, București, 1983.

discutate. Ca niciodată înfloresc talente oratorice, unele cu totul de excepție. Elocința se cultivă. Orice succes parlamentar o presupunea. O floare de stil putea fi mai de efect decât orice construcție savantă*. Inteligența spectaculară, prezența de spirit sunt mai căutate decât încercarea de adâncă înțelegere a unor realități sociale**. Și dacă nivelul doctrinar al tuturor oamenilor politici români era destul de scăzut în Vechea Românie, al liberalilor era încă și mai scăzut. Între realizările practice ale Partidului Național-Liberal și nivelul preocupărilor sale intelectuale a existat totdeauna o neconcordanță. Mihail Manoilescu scria: „de la Eminescu și până la Octavian Goga toate marile personalități ale culturii noastre au fost situate în afara și împotriva partidului liberal”³⁰. Și dacă această afirmație venea de la un adversar politic al liberalilor și era partizană, nu se poate spune același lucru de Șt. Zeletin, care trece drept mare sprijinitor teoretic al lor și care afirma: „Reacțiunea boierimii conservatoare a izbutit să mobilizeze în jurul ei tot ceea ce a fost inteligență de elită în mișcarea noastră culturală și politică. S-a stabilit astfel un fel de tradiție, ca oamenii de acțiune, înzestrați cu simțul realității, să treacă în lagărul burghe-

* Vezi studiul lui T. Maiorescu din 1902, *Oratori, retori și limbuși* în care mentorul „Junimii” stabilește și niște perioade ale dezvoltării oratoriei române (1866–1884, 1884–1899 și de la 1899 încoace) și unde-și exercită cu o forță de expresie remarcabilă strălucitul său spirit critic.

** Nu suntem de acord cu afirmația lui Alexandru Papacostea potrivit căreia nivelul cultural al celor mai mulți oameni politici de atunci era prea scăzut și de aceea nu putem vorbi de sisteme și doctrine. Însă continuarea acestei afirmații este interesantă: „Pentru majoritatea cazurilor termenii liberal și conservator exprimau o simplă adversitate de cuvinte, fără o corespondență cu conținutul național respectiv” (Alexandru Papacostea, *România politică*, București, 1925, p. 148).

³⁰ M. Manoilescu, *op. cit.*, p. 202. Într-o scrisoare din 11 iunie 1898 T. Maiorescu scria cu o ironie care mergea până la răutate: „Liberalii toți, și drapeliștii, necum fleviștii, sunt absolut ignoranți (afară de Sturdza și de Beldiman din Berlin) și fac avere prin politică. Dacă l-ai întreba pe Stătescu sau pe Lascăr, pe Costinescu, pe Fleva cine e Shelley sau Echegaray sau D’Annunzio sau fie și Marshall, Khuen-Hedervary... habar n-au și caută în «Dictionnaire des contemporains», sunt în stare să caute printre contemporani și pe Camões” (C. Gane, *op. cit.*, vol. II, p. 210–211).

ziei, iar oamenii de gândire, cu cultură teoretică sau daruri literare să treacă în lagărul reacțiunii. Și astfel, pe când burghezia mobiliza de partea ei fapta, reacțiunea mobiliza de partea ei teoria. În asemenea condițiuni războiul teoretic al reacțiunii s-a încheiat cu o victorie pe întreaga linie“. Atât de categorică încât cultura română actuală „este pe de-a-ntregul creația reacțiunii“³¹. Firește, afirmația lui Zeletin nu trebuie luate *tale quale*. Nu subordonăm cultura română partidelor politice și nici intereselor și rivalităților lor pentru putere. De reținut rămâne doar constatarea, la îndemâna oricui, că în rândurile conservatorilor au fost, până la primul război mondial, mari și reprezentative valori culturale. Eminescu găsea chiar normală asocierea dintre adevărata aristocrație a țării și intelectualitate, căci era normal pentru cea din urmă să se așeze pe un teren politic național, contra „formelor nouă“*. La fel și N. Filipescu. La 7 martie 1905 el făcea teoria simbiozei dintre partidul conservatorilor și elita intelectuală. Pentru că, spunea el, „un partid conservator este dator să cârmuiască cu cei mai vrednici, să administreze cu cei mai capabili, să legisfeze cu cei mai independenți și mai dezinteresați. Această elită este cheazășia succesului pentru un partid conservator, căci numai cu ajutorul ei el poate așterne drept bază a politicii sale strălucirea faptelor îndeplinite, iar nu nestatornicia popularității fațioase“. Și mai departe: „liberalismul poate să aibă o bază mai largă; conservatorismul înfățișează culmi mai falnice“ (sic!)³². Și cu toate acestea o doctrină politică propriu-zisă nu s-ar putea spune că întâlnim nici la conservatori. Putem vorbi mai curând de o orientare ideologică, care nici ea nu se poate

³¹ Șt. Zeletin, *Neoliberalismul. Studii asupra istoriei și politicii burgheziei române*, p. 22, 25.

* Faptul e bine pus în evidență, pe un plan sociologic general, de G. Ibrăileanu în *Spiritul critic în cultura românească*, Iași, 1970. „Nicăcând, dar absolut nicăcând — scria Eminescu la 26 aprilie 1881 — n-a existat rivalitate între aristocrația de naștere și aristocrația intelectuală; dar amândouă acestea au aflat adesea un dușman în aristocrația averii mobiliare, a banului“ (*Op. cit.*, vol. II, p. 243).

³² N. Filipescu, *Discursuri*, vol. II, București, 1915, p. 324.

fixa lămurit însă. Putem vorbi de unele personalități care au ilustrat-o: M. Eminescu, P.P. Carp, T. Maiorescu, C. Rădulescu-Motru, N. Filipescu, Al. Marghiloman sau, înaintea lor, Barbu Catargiu sau, în afara vreunei înregimentări politice, Aurel Popovici. Putem vorbi, iarăși, de câteva direcții ale acestei orientări. Nu însă de un sistem încheiat de principii și teze fundamentale*.

Înainte de toate orientarea doctrinară conservatoare încearcă să răspundă asupra chipului în care se dezvoltă civilizația română în veacul trecut și la începutul celui de-al XX-lea. Care erau căile de dezvoltare ale acesteia, mijloacele sale, care era sau trebuia să fie sistemul ei? Și cu răspunsul la întrebările de mai sus intrăm mai întâi în teoria formelor fără fond.

* În general, trebuie spus, conservatorismul pretutindeni nu s-a străduit prea tare să se autodefinească „La slaba înclinare a conservatorilor de a-și sistematiza propriile idei se adaugă abuzul care se face cu termenul de conservator în limbajul politic cotidian“. De aceea, scrie Tiziano Bonazzi, conservatorismul e așa de greu de definit (T. Bonazzi, *op. cit.*, *loc. cit.*, p. 229).

1. Teoria formei fără fond

Aceasta constituie cel mai însemnat produs teoretic al celei de a doua jumătăți a secolului trecut la noi*. Sfera de cuprindere a celor doi termeni este deopotrivă sociologică și culturală**. Prin formă s-ar înțelege „civilizația importată” (legislație, sistemul politic, instituțiile de învățământ, cultura în genere). Cu o terminologie din filozofia culturii, forma semnifică de fapt „civilizația, posibilă de împrumutat oricând și oriunde, pentru că se oprește la straturile exterioare¹.

La junimiști forma era alcătuită din instituțiile moderne atât de repede și necritic introduse la noi, la socialiști această formă era însăși suprastructura societății. Prin conținut se denumea starea social-economică, dar nu numai ea. Ei i se alăturau cultura sufletească, psihologia națiunii, moravurile și caracteristicile ancestrale. Junimiștii dădeau importanță acestor din urmă elemente. Socialiștii apreciau ca esențiale pe cele dintâi, adică condițiile economice și sociale.

Teoria formelor fără fond a fost enunțată de I. Eliade Rădulescu, Alecu Russo, Barbu Catargiu, C. Negruzzi, I. Ghica, M. Kogălniceanu, Al. Odobescu, V. Alecsandri. Junimiștii au formulat-o cel mai fericit și au argumentat-o cel mai susținut. De pe alte poziții și din alte unghiuri au susținut-o socialiștii. Amintită mai întâi de Titu Maiorescu în răsunătorul său eseu

* În cartea sa, mai sus-citată, Ilie Bădescu consideră această teorie (el zice „cultura critică”) drept „un mod specific românesc” de a răspunde „provocării” istoriei, o „forma mentis românească”, una din „marile idei teoretice ale Europei”, echivalând-o, ca influență și rol, cu ideologia socialistă. Dincolo de exagerare, pe care nu ești obligat s-o împărtășești, în scrierea lui Ilie Bădescu se poate observa o încercare de a da „culturii critice” un rol mai mare decât cel considerat până azi.

** Vezi E. Lovinescu, *Istoria civilizației române moderne*, II, *Forțele reacționare*, București, 1925, p. 131 și urm.; T. Vianu, *Influența lui Hegel în cultura română*, în *Opere*, vol. III, București, 1973, p. 400; G. Călinescu, *Principii de estetică*, București, 1968, p. 253; Z. Ornea, *Junimea și junimismul*, p. 193–195.

¹ Z. Ornea, *op. cit.*, p. 195.

În contra direcției de astăzi în cultura română, teoria va fi dezvoltată² de mentorul Junimii în alte studii precum *Despre reforma învățământului public* (1870), *Contra școalei Bărnăușu* (1868), de Theodor Rosetti în *Despre direcția progresului nostru* (1874), de A.D. Xenopol în *Studii asupra stării noastre actuale* (1870) dintr-un unghi diferit și cu concluzii diferite, de V. Burlă, G. Panu, P. Missir, de discursurile lui P.P. Carp și T. Maiorescu, de activitatea revistei „Convorbiri literare” și, în bună măsură, de activitatea politică a junimiștilor și conservatorilor în genere în deceniul al 8-lea al veacului trecut, într-un fel și după aceea. Elementele principale ale acestei teorii le găsim dezvoltate și puternic personalizate în opera politică a lui M. Eminescu. Tudor Vianu avea dreptate când scria că teza formelor fără fond era comună ideologiei sociale a vremii. Teoria formei fără fond constata marea discrepanță dintre formele noi introduse în țară prin procesul revoluționar de dezvoltare a capitalismului în România și fondul preexistent și, de fapt, în bună măsură încă existent. Adică se constata o realitate. Popoarele care intrau mai nou în sfera de cuprindere a capitalismului nu refăceau evoluția celorlalte popoare mult mai înaintate pe această cale ci se puneau dintr-o dată „în planul actualității”, supunându-se legii sincronismului și a dominanței a ceea ce era superior asupra inferiorului. Fatal apăreau greutăți de asimilare a noilor forme, cu inerente inadvertențe.

Fenomenul a fost relevat la dimensiuni reale în epocă de socialiști. Într-adevăr, Gherea scria în 1910 că orice societate atunci, intrând în contact și legături cu capitalismul occidental, acesta din urmă îi revoluționa raporturile sale economice, sociale, morale și culturale, îi modifica întreaga viață. Și „toate acestea nu numai justifică, dar necesitează instituții liberalo-burgheze, după cum le necesitează și pregătirea ulterioară a acelei societăți”³. La români fazele dezvoltării istorice s-au precipitat și redus la intervale foarte scurte. În mai puțin de

² Vezi E. Lovinescu, *Antologia ideologiei junimiste (culegere de studii neadunate până acum în volum)*, București, 1943.

³ C. Dobrogeanu-Gherea, *Neoiobăgia*, București, 1910, p. 43.

un secol Țările Române au trecut de la un capitalism primar, cum era înainte de 1821, 1829, la unul comercial, pentru ca la sfârșitul secolului să intre într-unul industrial, cu regim protecționist, stăpânit de ideea valorificării pe loc a bogățiilor țării, și până în 1918 să ajungă și la un capitalism organizat cu marea finanță pe de o parte și cu statul pe de alta*. Astfel, că de la 1829 la 1918 România „a ars” toate etapele evoluției sociale și economice capitaliste. În sfera politică același ritm nervos și trepidant. La începutul secolului al XIX-lea era un sistem legislativ bazat pe vechi privilegii și pe obiceiul pământului. „Garanțiile individuale” ale acestui sistem rămăneau la discreția „simțului de dreptate al boierilor”. De la această fază, prin revoluția de la 1848 și întreaga luptă pentru Unire, s-a trecut direct la Constituția de la 1866, bazată pe concepția individualistă burgheză. Astfel că fazele clasice ale evoluției capitaliste s-au precipitat, s-au comprimat sau chiar desființat pentru că așa cerea legea sincronismului de evoluție cu Occidentul.

Raporturile comerciale cu Occidentul acționau ca un pivot. Ele necesitau adaptarea instituțiilor publice, a sistemului politic la un nivel apropiat țărilor partenere de comerț. De pildă, Țările Române nu puteau măsura și cântări cu vechile lor sisteme de măsuri și greutate și în același timp vinde Occidentului cu metrul și kilogramul. Apoi raporturile comerciale nu puteau lua o mare dezvoltare atâta timp cât legile românești nu ofereau toată siguranța posibilă afacerilor. Trebuiau deci create legi comerciale moderne, modernizată viața juridică. În același timp partenerile de comerț occidentale cereau, pentru garantarea nu numai a comerțului lor, dar și a împrumuturilor ce le acordau, un sistem politic adaptat formelor democra-

* Sistematizarea bazelor de dezvoltare a capitalismului o dă încă Șt. Zeletin după modelul clasic al lui Sombart. După același model alți cercetători din perioada interbelică, cum era de pildă P. Ercuță în *Die Genesis des modernen Kapitalismus in Rumänien*, Leipzig, 1941, ajung la precizări destul de puerile: „De la 1829 la 1866 capitalism comercial; de la 1866 la 1886 mercantilism; de la 1886 la 1903 capitalism industrial; de la 1903 imperialism”. Discuția a continuat și după al doilea război mondial în cadrul unei periodizări după criterii marxiste fără a se putea ajunge la mai multe precizări.

ției occidentale. Cum scria Zeletin: „Invazia capitalismului în România a ridicat circulația mărfurilor la nivelul vieții moderne și modernizarea a antrenat cu ea întreaga societate“. Evident întreg procesul nu s-a desfășurat nici atât de simplu, nici atât de schematic*, cum l-am redat noi, și în nici un caz prin simplă imitație, fără participarea factorului local, cum o să vedem. Evident, iarăși, procesul modernizării rapide nu putea să nu aibă urmări.

În Occident fenomenele istorice au avut o dezvoltare relativ îndelungată, îngăduind sedimentări, trăiri în cursul mai multor generații. La noi precipitarea fazelor istorice n-a lăsat timp pentru astfel de sedimentări. De pildă, pe plan social capitalismul comercial n-a dezvoltat și o puternică burghezie comercială și nici n-a format un spirit comercial autohton**. Mai mult, precipitarea n-a atins în aceeași măsură agricultura și a avut efecte dezastruoase asupra țăranimii. În loc să se determine satisfacerea cererii crescânde de produse agricole, prin folosirea progresului tehnic s-a ajuns la intensificarea exploatarei muncii țăranului. Acesta a continuat să muncească cu aceleași mijloace „ca în urmă cu 50 de ani“, cum scria Eminescu⁴, iar trebuințele „artificiale“ importate de aiurea, transformările petrecute i-au înzecit sarcinile. Sunt firești aceste urmări? Atâta timp cât cauzele lor sunt dezbaterea lor în sfera ideologică, reacția contra abundenței mai „noului“ înainte ca „noul“ să fi fost cât de cât asimilat, nu putea să nu se producă.

În accepția sprijinitorilor teoriei formelor fără fond cadrul instituțional și juridic capitalist, creat în România, nu era adec-

* O schemă, de altfel meticolos făcută, ne dă, de pildă, C.G. Rommenhoeller, consulul general al României în Olanda, în valoroasa sa lucrare: *La Grande Roumanie. La structure économique, sociale, financière, politique et particulière ses richesses*, La Haye, 1926, p. 508 și urm.

** „Românii nu se integraseră încă sufletește în era capitalistă și nu-și dezvoltaseră încă gustul pentru câștigul speculativ, când — sub puternice impulsuri din afară — a început să se dezvolte capitalismul industrial“ (M. Manoilescu, *op. cit.*, p. 72).

⁴ M. Eminescu, *Opere*, vol. IX, Publicistica 1870–1877, București, 1980, p. 17.

vat structurii social-economice a țării; era o copie, fără spirit critic, a celui din Apus; noile forme aveau un caracter „străin” de particularitățile românești; între ele și situația de fapt era un decalaj. În altă ordine de idei apărea o contradicție între cultura națională și civilizația modernă, în defavoarea celei dintâi care risca să fie înăbușită, falsificată. Pe plan politic se trăgeau concluzii în definirea scopurilor și alegerea mijloacelor partidelor de guvernământ a căror activitate trebuia să se fixeze într-un real posibil și nu în utopii reformatoare, nepotrivite nivelului dezvoltării societății românești*.

De la constatarea faptului junimiștii, de pildă, au mers și mai departe, ridicându-se cu atâta violență contra noilor forme, încât ajungeau să propună înlăturarea lor ca profund dăunătoare⁵. Este drept că propunerea nu viza decât cultura, dar, cum s-a remarcat⁶, concluzia aceasta era „mai dăunătoare decât întregul proces de pătrundere a formelor avansate într-un mediu nepregătit să le asimileze imediat”. Șt. Vârgolici sau A.D. Xenopol, dintre junimiști, au combătut ideea chiar din momentul enunțării ei. „A pretinde ca un popor să nu aibă școli pentru că nu se poate avea decât școli rele — scria Xenopol —, să nu aibă pinacoteci pentru că nu se poate pune în ele decât monumente de artă străină, a nu avea libertate pentru că aceasta este des călcată în picioare, a nu face poezii pentru că faci poezii rele, a nu scrie istorie pentru că știința și mijloacele necesare pentru acestea sunt încă slabe și că prin urmare nu se poate ajunge la adevăr [...], a pretinde aceasta, zic, este a ucide chiar posibilitatea progresului a cărui natură cere de a merge de la rău la bine, de la neștiință la știință. A

* Vezi și Constantin Schifirneț, *Teza formelor fără fond în gândirea românească din a doua jumătate a secolului al XIX-lea*. Rezumatul tezei de doctorat, București, 1980, p. 2-3.

⁵ T. Maiorescu, *În contra direcției de astăzi în cultura română*, în *Critice* (ediție Domnica Filimon), vol. I, București, 1967, p. 152-153; vezi și *Însemnări zilnice* (ediție Pogoneanu), vol. I, p. 136.

⁶ Pavel Florea, Prefață. *Convorbiri literare, 1 martie 1868—1 martie 1869*, vol. II, Iași, 1978, p. IX.

face aceasta este a împiedica mișcarea intelectuală care este esența progresului⁷.

Atitudinea aproape distructivă a lui Maiorescu sau Th. Ro-setti părea justificată de lupta contra sistemului etimologic, pe care voiau să-l introducă învățații ardeleni, contra fonetismului lui A. Pumnul, a exagerărilor din istorie, din drept ș.a. Ple-când de aici, unii critici chiar au considerat teoria formelor fără fond ca „o metaforă, ce-i drept, deosebit de sugestivă în intuiții adiacente, totuși o metaforă, adică o manifestare a in-stinctului poetic, eventual un instrument polemic, dar nu o de-ducție întemeiată pe examenul riguros al faptelor⁸. Funda-mentată „pe o adâncă cercetare a evoluției culturii românești“, formula maioresciană „a creat o adevărată epocă de cultură“, adică a devenit „argumentul suprem“ al criticii în toate do-meniile, a lovit puternic în mediocritate, în falsele valori și în imitatori⁹. A fost un vehement spirit de reacție care a vizat mai mult formele culturale și prea puțin activitatea politică, care avea nevoi practice de satisfăcut și deci presupunea soluții rea-liste. Pentru conservatori teoria era de reținut în măsura în care ea coincidea cu ostilitatea lor față de noul revoluționar ce înlătura treptat și inexorabil regimul privilegiului politic al cla-sei stăpânitorilor de moșii. Problema era însă dacă ridicân-du-se împotriva victoriilor dobândite deja de evoluția capitalis-mului se obținea un câștig politic concret. Nici unul, dacă împotrivirea era totală.

Și în practică această ostilitate nu mergea până la împo-trivire totală. Nici măcar în chestiunile de o concretețe ime-diată. După cum s-a mai zis* critica formelor noi a rămas în cultură și în unele domenii ale vieții sociale. Ea nu s-a mani-festat în economie, în tehnică, domenii în care, dimpotrivă, s-a

⁷ I.E. Torouțiu, *Documente literare junimiste*, București, 1932, p. 26.

⁸ Paul Cornea, *Titu Maiorescu și pașoptismul*, în *De la Alexandrescu la Emi-nescu*, București, 1966, p. 345.

⁹ Pavel Florea, *op. cit.*, p. XI; vezi și Pompiliu Marcea, „*Convorbirile literare*“ și *spiritul critic*, București, 1972, p. 44.

* Vezi C.G. Rommenhoeller, *op. cit.*, p. 509.

căutat de către toți să se introducă formele cele mai noi. Critica nu s-a manifestat, iarăși, în marile chestiuni naționale, modernismul, cum se știe, resuscitând viguros ideea devenirii naționale deopotrivă în țările din vestul Europei și în cele din est. În jurul unirii, a desăvârșirii ei, în jurul independenței țării s-a strâns întregul popor român, propulsând în avangardă întreaga clasă conducătoare. Nu fără exagerare, pornită din nevoile Partidului Conservator, M. Eminescu scria: „Unirea, Adunarea ad-hoc din Moldova a făcut-o, deși compusă în cea mai mare parte din conservatorii actuali (!), o adunare în care nu existau partizi, de vreme ce toate se votau aproape cu unanimitate. Tot acea adunare a stabilit toate principiile Constituției actuale, programul ei întreg e trecut în legislațiunea noastră“. Cu exagerările sale, M. Eminescu răspundea însă exagerărilor din partea cealaltă. Ecoul acestora din urmă se vor face peste timp gânditori ca E. Lovinescu. În cartea sa *Istoria civilizației române moderne*, Lovinescu pleacă de la o premisă greșită și ajunge la o concluzie asemănătoare. Civilizația română (adică modernizarea României după 1821) îi apare drept creația ideologiei revoluționare franceze care s-a impus românilor prin interdependența morală și materială dintre popoarele europene*. După schema hegeliană ideologia revoluționară franceză ar fi teza. Ei i se opun forțele reacționare, antirevoluționare din interior, ce se confundă cu conservatorii. Aceasta ar fi antiteza. Sinteza ar fi civilizația română modernă al cărei instrument necesar a fost liberalismul, exprimat îndeosebi prin I.I.C. Brătianu. „Iată dar cum s-a născut acest prunc [...] care vrea să fie odată civilizația română! exclama cu ironie C. Rădulescu-Motru. Copil născut din flori, în toată puterea cuvântului. Tatăl său adoptiv, entuziastul Ion C. Brătianu, l-a găsit pe malurile Senei. L-a crescut cât a trăit, apărându-l de pri-

* Vezi lămuritorul studiu introductiv al lui Z. Ornea la reeditarea *Istoriei civilizației române moderne* a lui E. Lovinescu, la Editura Minerva, 1997, vol. I, p. I-XXXVI, unde anticipația ideologicului, fenomenul imitației, manifestarea liberalismului și în general punctul de vedere sociologic pe care-l propune Lovinescu (și Ibrăileanu) sunt tratate cu nuanțări contemporane.

mejdiiile reacțiunii și apoi l-a încredințat partidului liberal, care l-a înfiat pentru veșnicie“. Ironia lui Rădulescu-Motru era tot atât de corozivă privind exagerarea factorului extern din partea lui Lovinescu: „La formarea civilizației române, după d. Lovinescu, fondul sufletesc al poporului român nu contribuie cu nimic [...] Știm despre el numai că se formează după bătaia vântului. Cât bate vântul de la răsărit este rău și tulbure în civilizația română. Cât bate vântul de la apus este bine. Această fatalitate de hotare i-a fărâmițat poporului român cu desăvârșire orice veleitate de autodeterminare. El este o ființă pur pasivă și imitatoare“¹⁰. Într-adevăr, modernizarea României nu s-a datorat unui transplant al ideologiei revoluționare franceze, ci a fost urmarea unor transformări progresive ale fondului de realitate proprie ce a primit, nu se putea altfel, îndemn din ideile revoluționare franceze, cum a primit întreaga Europă și prin ea lumea întreagă.

Pe de altă parte, din punct de vedere politic nu numai liberalii au patronat modernizarea țării, în vreme ce conservatorii („forțele reacționare“, antiteza) n-au avut alt rol decât să excite forțele revoluționare, să se ridice din când în când și apoi să capituleze. Patronajul politic s-a exercitat succesiv și de unii și de alții, diferind uneori mijloacele, ritmul, adesea procesele de intenții. Acest patronaj este până la urmă opera întregii clase conducătoare care vrând nevrând trebuia să răspundă unor necesități ale acelei epoci, în condițiile în care se manifestau ele, prin dezvoltarea burgheziei, a proletariatului, a prefacerilor economice și sociale de ansamblu, a ideologiei vremii.

Politic nu constatăm o negare violentă a formelor, a instituțiilor moderne, create sau preexistente lui 1866. În teoria formelor fără fond nu avem de-a face cu o schimbare radicală de atitudine în jurul lui 1880*, când s-ar intra într-o a doua etapă de manifestare, criticismului exclusiv substiuindu-se constituționalismul, negării formelor noi, civilizatoare, acceptarea

¹⁰ „Mișcarea literară“, an II, nr. 29 și 30 din 30 mai și 6 iunie 1925.

* Vezi Z. Ornea, *Junimea și junimismul*, p. 216.

lor. Politic formele fuseseră receptate de la început. Numai că în tabăra conservatoare se ceruse totdeauna ca aceste forme să fie „mai sus decât nivelul intelectual și moral al țării“, cum declara P.P. Carp în Senat la 28 februarie 1879. De aceea, „precum lor (liberalilor) nu le dau dreptul să o modifice (Constituția — *n. n.*) în sens mai liberal decât este astăzi, tot asemenea mie-mi refuz dreptul să o modific în sens mai restrictiv“. Relele societății românești nu izvorau dintr-o constituție prea liberală, adică dintr-o „formă“, și „ele provin din noi înșine“¹¹. Atunci când realitățile deveniseră atât de evidente încât nu mai puteau fi contestate conservatorii le acceptă ca atare și fac din ele o poziție de rezistență împotriva amenințării viitoare. Judecând astfel conservatorilor nu le poate fi refuzată însă orice operă de inițiativă în politica românească în epoca modernizării. Căci faptul nu se verifică în practică. Orice schemă, de altfel, dinainte construită nu poate fi aplicată *tale quale* în interpretarea unor realități complexe. O trecere în revistă, fie și sumară, nu constată de pildă în acțiunea legislativă de după 1866 un dublu proces: revoluționar din partea liberalilor, reacționar din partea conservatorilor. Dimpotrivă, această acțiune este subordonată unor cerințe imediate și satisfăcută *în spirit de continuitate*. O extremă liberală și una conservatoare pot fi puse în evidență încă din vremea lui Cuza. Dar în practica politică extremele puteau influența într-o oarecare măsură dar nu hotărî. Nici revoluționarismul unui C.A. Rosetti — și până la un punct și al lui I.C. Brătianu —, nici reacționarismul lui Gr. Sturdza, cel cu Petiția de la Iași, nu dictează opera de guvernare. Poporul român a refuzat totdeauna extremele. Un bun simț politic care a marcat și clasa conducătoare, capabilă să facă față încercărilor la care a fost supusă.

Criticismul junimismului poate n-a însemnat mult în politică, dar a însemnat enorm în cultura modernă românească. „De n-a împiedicat procesul grăbit al dezvoltării noastre

¹¹ P.P. Carp, *Discursuri*, vol. I (1868–1888), București, 1907, p. 182.

politice și culturale — scrie E. Lovinescu —, a exercitat, totuși, o influență asupra sufletelor, felurit apreciată, dar reală, cu care aproape se confundă istoria culturii noastre de după 1866¹². Influența criticismului s-a extins asupra tuturor formelor culturii cu ecouri pronunțate până în perioada interbelică. Indiferent de domeniul în care s-a manifestat, teoria formelor fără fond, prin introducerea spiritului critic, a dat modernizării României conștiința de sine. Acțiunea lui T. Maiorescu în cultură, a lui P.P. Carp în politică, a lui A.D. Xenopol în istoriografie, M. Eminescu în gândirea politică, a lui Th. Rosetti, G. Panu, P. Missir ș.a. în viața publică au fost esențiale pentru dezvoltarea domeniilor respective.

¹² E. Lovinescu, *Istoria civilizației române moderne*, vol. II, *Forțele reacționare*, ed. 1925.

2. „Reacționarism“

În ce măsură critica formelor civilizației moderne române e sinonimă cu reacționarismul? (evident presupunem neapărat relativitatea termenilor. În acest caz judecăm pe conservatori prin comparație cu celelalte forțe politice ale epocii). Adversarii îi priveau pe conservatori ca pe niște reacționari și îi denumeau ca atare. Desigur, în polemicile politice atât de frecvente. Această adjectivare era motivată de originea lor socială, ei fiind considerați moștenitorii detestatei boierimi de odinioară. Numeroase glasuri din rândurile conservatorilor resping termenul nu numai ca nepotrivit, dar ca și total greșit. Evident sunt voci *pro domo*. Nu din aceeași categorie face parte aceea a lui Eminescu, a cărui personalitate cu totul aparte poate fi cu greu înregimentată într-un partid politic, fie chiar și în Partidul Conservator. Este adevărat, pe de altă parte, că nici afirmația după care legătura sa cu acest partid ar fi întâmplătoare nu se poate susține, el conducând un timp ziarul oficial al acestui partid, iar orientarea gândirii sale înscriindu-se ariei conservatoare*. Eminescu interpretează termenul de reacționar în înțelesul european al timpului, „singurul adevărat“. Acest înțeles era: „a voi să te întorci la stările trecutului. Or, dreapta română nu voia întoarcerea, nu reclama acel trecut la a cărui doborâre contribuise, inițiind sau acceptând toate înnoirile“. A dori conservarea intactă a Constituției de la 1866 lui M. Eminescu nu i se pare reacționarism, acea Constituție fiind propusă de un guvern în majoritate conservator și

* În 1914 ziarul liberal „Viitorul“ scria că Eminescu, „trebuind să-și agonisească existența, a colaborat la un ziar conservator“ și de aceea a scris în sens conservator acele articole pe care „posteritatea nici nu va voi să le recunoască“. Teză reluată și susținută de toți aceia care se simțeau în vreun fel vizați de critica sentențioasă a marelui poet. Cu dreptate, Al. Papacostea riposta: „insultă mai mare nu se poate aduce memoriei aceluia care a fost nu numai cel mai mare poet, dar și cel mai caracteristic temperament etic al României contemporane“ (citată după M. Manoilescu, *op. cit.*, p. 206).

votată de o adunare conservatoare. Dreapta îi apare ca un „partid constituțional” care luptă împotriva anticonstituționalismului radical ce voia „să falsifice și spiritul și litera instituțiilor” de atunci, reducându-le, „*ab absurdum*” și inspirând națiunii „neîncredere în eficacitatea lor”¹. Combătând ziarele „Românul” și „Telegraful”, Eminescu trage concluzia că „reacțiunea în sensul politic al cuvântului nici nu era cu putință în România”. Și nu era pentru că n-avea un temei istoric. Lipsea dinastia detronată, lipsea până și amintirea instituțiilor feudale; aristocrație prin naștere nici nu fusese. „C-un cuvânt, lipsește totul pentru ca o reacțiune să fie cu putință măcar”². După Eminescu, și avea dreptate, „nimeni nu gândește, nici poate gândi la restabilirea unor privilegii, a căror esență medievală [...] a dispărut”³. Pentru el conservatorii nu erau continuatorii boierilor de odinioară, „și chiar dacă am voi, n-am putea să fim, iar de-am putea n-am voi-o”⁴. Nu. Boierii ei înșiși renunțaseră la privilegii în 1857*. Conservatorii erau fiii ai secolului al nouăsprezecelea, fără ficțiuni istorice și umbre de stări anterioare. Adică și ei erau reformiști și trăiau spiritul epocii lor. Dincolo de considerații sociologice asupra transformărilor de clasă și a transformării claselor conducătoare prin lucrarea timpului — și nu a oricărui timp, ci a unui revoluționar — se pune întrebarea dacă renunțările marilor proprietari la privilegiile lor, inclusiv politice, au fost expresia unei libere determinări. Și la această întrebare, la care conservatorii

¹ M. Eminescu, *op. cit.*, vol. II, p. 92–93.

² *Ibidem*, p. 121.

³ *Ibidem*, p. 395.

⁴ *Ibidem*, p. 201.

* Teoretic regimul privilegiului a luat sfârșit prin renunțarea unanimă și solemnă din ședința Adunării ad-hoc a Moldovei de la 25 octombrie 1857 (vezi *Acte și documente privitoare la regenerarea României*, 1896, vol. VI, p. 130, 137, 141–142). Atunci s-a votat desființarea rangurilor boierești, egalitatea înaintea legii, fixarea contribuțiilor după avere, obligativitatea serviciului militar, accesibilitatea tuturor funcțiilor fără condiții de naștere. Costache Negri, președintele Adunării, încheia ședința felicitând Adunarea de abnegație și patriotism, care vor fi prețuite „nu numai de nație, ci și de Europa și de istorie”.

s-au ferit să răspundă și la care nici Eminescu nu răspunde, trebuie spus că renunțarea n-a fost neapărat expresia liberei porniri, ci necesitatea unui timp reformativ de ale cărui cuceriri și noi mentalități au trebuit toți să țină seama. Această renunțare și altele asemenea lor se datoresc atmosferei sociale și politice create de dezvoltarea capitalistă a Țărilor Române de după 1821. E. Lovinescu pune liberalismul Constituției de la 1866, ca și renunțarea la privilegii, pe seama dependenței Țărilor Române de viața materială și morală apuseană. Aceasta din urmă a împins, a silit chiar, popoarele răsăritene la imitație și modernizări⁵. Sigur că Apusul a influențat căile de dezvoltare, a creat precedente, dar împlinirile din alte părți, toate împlinirile de altfel, aparțin factorilor locali, în cazul de față forțelor sociale ale societății românești, după cum mai ales noile cercetări istoriografice au evidențiat cu prisosință*. Încă Lucrețiu Pătrășcanu sublinia din 1947 că apariția și dezvoltarea capitalismului românesc se datora factorilor interni. „Libertatea comerțului acordată Principatelor Române — scria el referindu-se la prevederile Tratatului de la Adrianopol din 1829 — n-a făcut decât să continue, să accelereze și să dea extindere transformării economice și sociale începute mai demult și care și dusesse la schimbări structurale însemnate... Forțele interne — economice și sociale —, ele, înainte de toate, au determinat drumul urmat de poporul român în ultima sută de ani”⁶.

⁵ E. Lovinescu, *Istoria civilizației române moderne*, vol. II, *Forțele reacționare*, ed. 1925, p. 20, 21. Vezi și replica vehementă a lui Rădulescu-Motru, apărător al autohtonismului lezat (comunicarea de la Academie: *Ideologia revoluționară în cultura română*, în „Mișcarea literară” din 30 mai și 6 iunie 1925).

* Vezi, de pildă, C.C. Giurescu, *Contribuțiuni la studiul originilor și dezvoltării burgheziei române până la 1848*, București, 1972; Gh. Zane, *Mișcarea revoluționară de la 1840 în Țara Românească*, în „Studii și materiale de istorie modernă”, III, 1963; V. Maciu, *La formation de la nation roumaine*, București, 1966; vezi și I. Bădescu, *op. cit.*, unde este bine pusă în evidență diferența dintre domeniul economic, unde dezvoltarea a luat o manifestare sincronică, și cel spiritual care a reacționat dând la iveală „cultura critică”.

⁶ Lucrețiu Pătrășcanu, *Un veac de frământări sociale*, ed. a 2-a, București, 1947, p. 23-24.

Dar dacă dreapta românească a sfârșitului secolului al XIX-lea nu era reacționară în sensul că nu voia și nici nu putea — suntem cu toții de acord — să întoarne vremurile, nu era ea reacționară în alt sens, adică opunându-se înnoirilor și rezistând mersului înainte al societății? Politic, reacționar înseamnă orice partid, grupare sau persoană care nu numai că luptă pentru menținerea sau reinstaurarea vechilor rânduieli, dar și care are o atitudine ostilă față de tot ce este progresist sau ceea ce se crede că ar fi progresist în epoca respectivă. Nici în acest al doilea înțeles al termenului nu putem vorbi de un reacționarism al dreptei române. Conservatorii nu s-au opus noului, ci modalității în care se voia a fi introdus, prin precipitare. Considerau că multe proiecte de reformă erau de import, erau de un radicalism abstract, fără substratul realităților românești, fără înțelegerea acestor realități. Liberalii au motivat întotdeauna insuficiența lor operă reformatoare socială și politică cu rezistența pe care le-au opus-o conservatorii. Chiar dacă avea adevăr în ea, această explicație nu era mai puțin comodă. Între liberali și conservatori, cum am văzut, n-au fost niciodată diferențe prea mari. „Reacționarismul“ conservatorilor nu apare ca atare prin raportarea la „democratismul“ liberalilor, ci, cel mult, prin contrast cu reformele pe care dezvoltarea ulterioară a țării le-a pus în evidență ca necesare încă cu mult înainte de momentul când, în sfârșit, s-au dat.

3. Prudență

Societatea românească a ultimelor decenii ale secolului al XIX-lea apare cercetătorului ca dizarmonică în multe din laturile sale. Vechile așezări economice, morale și politice intraseră pe povârnișul unor prefaceri repezi. Contraste și situații nepotrivite se întâlnesc pretutindeni. Epoca de tranziție, de mai înainte începută, nu se încheiase. Impactul dintre formele noi și fondul local încă nu se resimțea. Moravuri vechi contrastau puternic cu altele noi și mai ales aceste contraste dovedeau că vechiul nu murise iar noul nu se consolidase. Și literatura acestei epoci exprimă mai convingător decât orice altceva starea sufletească de tranziție a momentului: nostalgia unor vremuri mai liniștite, unor situații mai limpezi, inadaptația, descătușarea de patimi, arivismul ș.a. Îndeosebi burghezia ce se forma se bucură de atenția deloc binevoitoare a creatorilor literari ai vremii. Scrierile dramatice ale lui Alecsandri sunt scăldate într-o lumină de romantism istoric, de „tradiționalism revoluționar”. Ceea ce Alecsandri schițează, Caragiale biciuiește violent. O lume întreagă de Farfurizi, Tipătești, Cațavenci, Bibici, Mițe ploestence ș.a. arată cum nu se poate mai grăitor caricatura noului sociologic, căruia Caragiale nu-i opune vechiul, ci îl prezintă așa cum îl vede el, deformat și de-poetizat, strâmb și dizarmonic. Tot ce avea mai sfânt liberalismul, noțiunile de „poporul suveran”, „națiune”, „egalitate”, „vot universal”, „suveranitate” etc., prin deformarea lor de către politicianism — și acesta rod tot al liberalismului aplicat în viața politică —, ajung a fi în opera corozivului autor o farsă de proporții. Eminescu ataca liberalismul pe terenul politic. Caragiale, prin opera sa dramatică, îl ataca în toate domeniile. Cu alte mijloace este zugrăvit noul tip sociologic, cel burghez, de Duiliu Zamfirescu, Em. Gârleanu, M. Sadoveanu, Al. Brătescu-Voinești ș.a., în opera cărora tipului burghez îi este opus cel de „boier”, un inadaptat la materialismul vieții

moderne, care privește cu dispreț și demn pe parvenitul burghez. Înfrățirea în culori atât de negre a tipului burghezului român — în definitiv a omului noilor vremuri — de către cei mai reprezentativi scriitori ai epocii nu se poate explica numai prin „caracterul mai mult rural al literaturii române“, cum zicea E. Lovinescu¹ — caracter de care vorbea și G. Călinescu —, nici prin apartenența ideologică a literaturii noastre reprezentative la spiritul Junimii. Evident sunt explicații. Lor li se pot adăuga altele. Simplificând însă, credem că literatura exprimă starea de spirit a unui moment sau altul, păreri și concepții proprii aceluia moment. Exprimă, altfel spus, starea sufletească a unei colectivități, în rând cu celelalte forme ale spiritualității. În cazul de față, reacția multora în fața abundenței noului — mai cu seamă a noului politic — care năvălea parcă de peste tot, neîncrederea lor în leacul atoatetămăduitor (cum era prezentată libertatea politică), scepticismul românului față de inovații (încă neverificate practic). De fapt reacția era mai curând împotriva chipului în care era înfrățit noul decât împotriva noului ca atare. Noul nu apărea ca un fruct al dezvoltării economice și sufletești proprii. Dincolo de interesul din care izvora împotrivirea forma introducerii noului părea să compromită însuși fondul acestuia. Introducerea spiritului democratic modern era însoțită, de pildă, de demagogie, „cel mai mare rău“, cum o denumea Eminescu, „răul esențial care amenință vitalitatea poporului nostru“, periculoasă ca „un vis moleșitor“, care întunecă mintea oamenilor în așa fel încât să nu mai vadă că „singura cale a avuției e munca“, și „singura a înălțării sociale meritul“. Mai mult, liberalismul social și politic avusese drept corolar mizeria sporită a țăranului român. „I-ați

¹ E. Lovinescu, *op. cit.*, vol. II, p. 211; vezi Șerban Cioculescu, *Detractorii lui Caragiale*, în „Revista Fundațiilor Regale“, an II, nr. 10 din 1 octombrie 1935, p. 171. Aici Șerban Cioculescu redă acțiunea de represalii a liberalilor contra lui Caragiale, prin D.A. Sturdza, la Academie, la 14 aprilie 1891, prin procesul cu Caion din 1901, ca și reflecțiile nu lipsite de pornire ale ziarelor liberale, în sensul că piesele lui Caragiale dovedeau o ponegrire a tot ceea ce era românesc.

dat poporului formele goale ale unei civilizații străine, fără umbră din cuprinsul și bucuriile ei² — scria Eminescu, acuzând pătura „suprapusă“ creată de regimul liberalismului român. A sporit totodată și nemulțumirea poporului, spiritul său de revoltă. Căci toți aceia care voiau, „și încă repede“, o Franță *en miniature*, sau măcar o Belgie a Orientului aici, la gurile Dunării, prin răspândirea de idei de egalitate, de „suveranitatea mulțimii“, de teoria „om și om“ (aluzie la teoria lui Rosetti), au produs un dezechilibru moral foarte primejdios. Pe de o parte se vehiculau idei umanitare, iar pe de alta exploatarea lui lua proporții. Și pentru a scăpa de răspundere, „pătura liberală“ îndrepta nemulțumirea firească a poporului spre fosta și încă puternica clasă posedantă de bunuri imobiliare. Cu toate că nu ea era de vină, crede Eminescu, crede Aurel Popovici și cred toți cei care au gândit și răsândit societatea românească de pe poziții conservatoare. De vină era fie pripeala introducerii reformelor noi, fie chiar unele din aceste forme care nu se potriveau cu țările românești. „Introducând legile cele mai perfecte și mai frumoase într-o țară, cu care nu se potrivesc, duci societatea de răpă, oricât de curat ți-ar fi cugetul și de bună inimă“. Adică unele idei democratice care foarte bine se potriveau cu stările de lucruri din Franța, Marea Britanie, Suedia sau Elveția se putea întâmpla și chiar se întâmpla să nu se potrivească deloc cu situațiile concrete din Ungaria, Serbia, Grecia sau România. Și dacă totuși astfel de idei se introduc „prin violență“, ele dau loc, cum scria A. Popovici, dezvoltând ideea lui Eminescu, „la convulsii naționale, la reacțiunea firească a mentalității siluite, maltratate“³. Problema în sine a fost și rămâne actuală. Dar depinde

² M. Eminescu, *Opere*, vol. XIII, București, 1985, p. 530. Marele poet avea cele mai aspre cuvinte la adresa „aroganților în cuvinte“, a „patrioților fățarnici“, „cu gura plină de principii mari“, care „v-ați prefăcut că vărsați lacrimi pe nenorocirile poporului și, îndată ce ați ajuns la guvern, cea dintâi grija a voastră a fost de a arunca sorții pe cămașa lui și de a vă împărți funcțiunile și grasele sinecure“ (p. 54–55).

³ Aurel C. Popovici, *Naționalism sau democrație. O critică a civilizațiunii moderne*, București, 1910, p. 85.

în ce fel e pusă. Căci ea naște mereu întrebări: Există popoare „mai apte“ pentru o dezvoltare democratică decât altele? Dacă există, cum pot cele mai puțin „apte“ să reziste invaziei ideilor democrate occidentale, victorioase la celelalte? Și dacă rezistă, cât timp pot rezista printr-o reacțiune internă?*

* Cercetările istorice și sociologice mai noi au dat o altă imagine a dezvoltării civilizației, care nu mai presupune neapărat prezența unui model și a unor imitatori, a unui transfer de la „civilizat“ spre „înapoiat“, „barbar“, „ne-civilizat“. Studiile lui René Wellek, cunoscute și la noi, ale lui Robert J. Clements, Gerhard Kaiser sau Ulrich Weisstein, sau, în istoriografie, cele ale lui Lucien Febvre, Marc Bloch, Fernand Braudel, că să nu amintim decât de câteva, au pus în evidență jocul comparațiilor și influențelor și insuficiența pozitivismului în a-l explica. La noi Tudor Vianu, Al. Dima, Paul Cornea, Adrian Marino sau Alexandru Duțu și mai nou H.R. Patapievici au reanalizat fenomenul modernizării culturii și societății românești. Hegemonia excesivă a unor modele clasice a fost depășită, elementul receptor a început a fi mai bine studiat și un concept de aculturație, de intensă comunicare între culturi, a dobândit o circulație care nu încetează să crească. O carte, ca aceea a lui Pompiliu Eliade, *De l'influence française sur l'esprit public en Roumanie...*, apărută în 1898, n-ar mai fi astăzi posibilă. E dovedit faptul și de inteligenta ei preluare în românește de Aurelia Creția (prefață și note de Alexandru Duțu), în 1982. La aproape 100 de ani schimbările de interpretare erau inevitabile. În istoriografie înmulțirea cercetărilor asupra ideilor politice din epoca modernă, asupra instituțiilor, partidelor politice și claselor sociale, cercetări din păcate mult rămase în urmă, ar schimba foarte mult imaginea pe care o aveau înaintașii noștri, Eminescu inclusiv, asupra epocii modernizării României. Gh. Platon, în urma unui foarte bun studiu asupra liberalismului, ajunge la următoarea concluzie: „Istoria liberalismului român se confundă cu istoria României moderne. În același timp, doctrina sa a reprezentat un puternic liant de integrare a societății românești în ansamblul Europei. Nu mai este necesar de a demonstra faptul că transformările survenite în spiritul și structura conștiinței românești n-au fost simpla reflectare a unei influențe străine. Evoluția, etapele și particularitățile dezvoltării societății românești dovedesc că nu e vorba de o simplă preluare, fără discernământ, a unor idei, forme și practici economice sau politice, ci de adoptarea doctrinelor și practicilor verificate și consacrate prin aplicarea lor în spațiul european. Strategiei dezvoltării României, nevoilor multiple ale unei societăți care începuse procesul dezvoltării sale în momentul când marile țări ale Europei erau în plină expansiune imperialistă“ (G. Platon, *Le libéralisme roumain au XIX-ème siècle*, în *Culture and Society. Structures, interferences, analogies in the modern Rumanian history*, îngrijită de Al. Zub, Iași, 1985, p. 85). Și fără îndoială în societatea românească s-au manifestat cam aceleași insuficiențe și stări negative care au caracterizat orice societate în perioada ei de creștere.

Democratizarea României este paralelă cu dezvoltarea ei capitalistă; această din urmă, ca pretutindeni în epoca ei de început, era încărcată de contradicții sociale, nașterea și afirmarea burgheziei neputându-se face altfel, decât bulversând structurile sociale existente, exploatând și mai aprig pe cei care și până atunci fuseseră exploatați, înlăturând treptat sau violent pe cei care exploataseră până atunci și luându-le locul. Stabilizarea noilor structuri se face treptat și pe măsură ce proletariatul devine tot mai conștient de sine, democratizarea unei țări ia forme mai concrete și mai simțite de aproape toată lumea. La sfârșitul veacului trecut stabilizarea structurilor capitaliste în România continua să fie un deziderat, în conținutul nu în forma lor. Cea din urmă, forma, exista, dar ea se umplea numai treptat cu noul conținut de viață capitalistă. Democratizarea țării avea înfățișarea ei „dureroasă”. Se făcea pentru unii, pentru „noii ciocoi”, în detrimentul chiar al celor mai mulți, al țăranilor mai cu seamă, a căror muncă susținea deocamdată aproape toată dezvoltarea țării și plătea importurile de „capitalism”. Efectele sociale ale dezvoltării capitaliste se resimțeau și în pozițiile ideologice, dacă nu în sensul întoarcerii spre stările părăsite în orice caz în acela al rezistenței în fața lor și a unor nostalgii romantice. A. Popovici mergea până acolo încât scria; „orice democrație e retrogradă”. Și acesta pentru că, pe măsură ce „suveranitatea” mulțimii se afirma, în aceeași măsură statul își pierdea suveranitatea sa, iar poporul caracterul său⁴.

De la neîncrederea în drumul nou pe care era îndrumată țara prin inițiativa liberalismului se ajunge uneori chiar la un pesimism politic, la un scepticism care n-avea alte speranțe decât credința că până la urmă poporul român își va da seama de „greșală” și va reacționa. Dar era greu de susținut un scepticism în condițiile în care nota dominantă era optimismul. Națiunea română după marile realizări politice și sociale de la

⁴ A. Popovici, *op. cit.*, p. 120-125.

mijlocul veacului ce se încununaseră cu unirea, independența, proclamarea Regatului, după așezarea economiei cu fața spre progresul capitalist, își redobândise o puternică încredere în ea însăși. Niciodată ca acum sentimentul progresului nu fusese atât de concret, cu toate că în dedesubtul lui stăruiau multe contradicții sociale și mari probleme, cum era cea agrară, care își așteptau dezlegarea*. O oarecare siguranță externă își făcuse treptat drum în actele oamenilor politici și în viața cotidiană a românilor, înlocuind neîncetata spaimă de ziua de mâine care dominase toate spiritele în ultimele două veacuri, mai cu seamă de când cu războaiele ruso-turce-austriece, când viața acestui popor se derulase doar între o invazie și alta**.

Sentimentul acestui progres îl au foarte pronunțat toți cei care se legau direct de el, toată clasa nouă burgheză care o

* Subjugată de aceste contradicții, istoriografia noastră, mai ales cea de după 1944, a stăruit asupra lor, dacă nu exclusiv, în orice caz prioritar. Ansamblul dezvoltării României moderne a rămas destul de neglijat, în așa fel încât nu poți să-ți faci o imagine clară. Chiar și drumurile umblate mai des rămân superficiale cunoscute. De pildă, viața politică, ce i-a atras în primul rând pe cercetători, oarecum pe nedrept — și ne însușim această afirmație autocritic —, nu ne este de fapt cunoscută. În analiza ei ceea ce a atras au fost frământările și disensiunile *nu evidențierea înscrierii acestei vieți pe coordonatele epocii moderne*. În domeniul economic și social n-au fost depășite aspectele cantitative ale dezvoltării țării. Înfățișarea calitativă a acestei dezvoltări rămâne foarte aproximativă. De vină au fost unghiurile de abordare, o metodologie care a vizat fracțiile unui fenomen și nu întregul. Și dincolo de toate, România Veche trebuia privită și analizată ca o țară a *Europei moderne*. Și n-a fost.

** „Românul de astăzi e convins că pe el nimeni nu-l mai poate amenința — scria C. Rădulescu-Motru. El n-are nimic comun cu acel trecut mizerabil în care numai șoapta că vin turcii, rușii sau tătarii producea teroare... Și astfel, uitând temerile și griile trecutului, opiniunea publică română, emancipată de sub chinul oricărui interes permanent, se răsfăță ca un copil, distrându-se cu tot felul de lucruri culese din diferitele părți ale lumii”, continua nu fără ironie filozoful conservator (*Menirea Partidului Conservator*, în „Noua revistă română pentru politică, literatură, știință și artă”, vol. I, nr. 8 din 15 aprilie 1900, p. 338-339). „Ceea ce caracterizează epoca noastră — spunea și N. Filipescu la 11 noiembrie 1901 — este o *încredere nemărginită în progres* (subl. ns.). Până acum o sută de ani lumea vedea fericirea înapoi, într-un paradis biblic, ori într-un veac de aur [...]. De un secol încoace, însă, lumea vede progresul înainte și toate popoarele caută să-și însușească acel progres și să se ridice la o treaptă mai înaltă de civilizație” (*Discursuri*, vol. II, p. 4).

dată cu progresul se îmbogățește. Și nimic nu dădea mai mult sentimentul binelui general decât binele personal. De altfel, Europa în genere trăia o stare de optimism. Vizibilă încă în idealismul german al primelor decenii ale secolului al XIX-lea, ea persistă până la sfârșitul secolului și dincolo de acesta până la primul război mondial. Teoria biologică a evoluției exprima și încuraja credința în progresul uman. Dacă în 1820 lumea poseda 778 de tone energie mecanică, în 1898 avea 15 milioane. Productivitatea muncii crescuse rapid. Rata mortalității scăzuse substanțial grație dezvoltării medicinei și măsurilor de salubritate publică. O țară ca S.U.A. exprima imaginea însăși a progresului. Între aceleași date, 1820–1898, populația sa se mărise de peste două ori, iar producția industrială pe cap de locuitor crescuse de patru ori. Pretutindeni senzația capacității nelimitate a omului își făcuse loc. Descoperiri tot mai mari alimentau neconținut această senzație. Motorul cu ardere internă înlocuia mașina cu abur; turbina cu abur și motorul Diesel măriseră mult energia mecanică, dinamurile pe cea hidroelectrică; convertizorul Bessemer făcuse din oțel materialul cheie al epocii ș.a. În 1890 rata relativă de creștere a numărului de invenții atinsese cea mai înaltă cotă. Industria chimică crea noi materiale și noi procedee. „Sistemul american“ de producție în masă cu folosirea pieselor de serie devine universal. Canalul Panamá sau tunelul de cale ferată Simplon sunt două dintre realizările tehnicii epocii care dau măsura capacității ei. Averi fabuloase se concentrează în trusturi și mari întreprinderi de capitaluri pentru finanțarea industriei grele. Profiturile lui Carnegie Steel Corporation, de pildă, au crescut în patru ani, din 1896 până în 1900 de la 6 milioane la 40 de milioane dolari. Țările Europei își extind rapid și imens posesiunile lor coloniale. Belgia ajunge să stăpânească 2,3 milioane km², adică o suprafață de 77 ori mai mare decât propria ei suprafață. Bunăstarea Europei ar putea fi exprimată în creșterea populației ei cu 100 de milioane de oameni între 1870 și 1900, adică cu o cifră egală cu totalul populației ei în 1650.

Este adevărat că sume imense sunt îndreptate spre industria de război. Tot ceea ce avea tehnica mai înalt spre această industrie se ducea. Și pentru înarmări cheltuiau toate țările (și mici, nu numai mari). Lumea trăia ceea ce mai târziu s-a denumit starea de pace armată ale cărei elemente erau pe de o parte sistemele de alianță și pe de alta cursa înarmărilor. Neliniștea pentru ce va fi de pe urma acestor înarmări nu devenise încă generală și nu tulbura clipa prezentă.

Este adevărat, iarăși, că dedesubtul acestei dezvoltări generalizate (succesele literaturii, artelor, ale științei în genere sunt încă și mai spectaculoase decât cele ale economiei) se amplifică sau se nasc mari contradicții: între țări, între trusturi monopoliste, între clasele sociale ale aceleiași țări ș.a. Existența lor nu contrazice dezvoltarea ca atare, dar îi subliniază puternic neajunsurile⁵.

⁵ Vezi, mai pe larg, I. Bulei, *Lumea românească la 1900*, p. 15–30.

4. Progres măsurat

România trăia și ea prosperarea rodnică a tuturor și se bucura și ea de roadele ei. De la jumătatea veacului al XIX-lea începuse în chip serios să se considere și să fie parte a Europei, a acelei Europe civilizate și în prosperare. Aceasta și fusese năzuința revoluționarilor români de la mijlocul veacului, aceasta și era voința moștenitorilor lor, a liberalilor din a doua jumătate a aceluiași veac. Numai că... și aici interveneau gânditori conservatori, și revendicându-se din fondul autohton, îi dădeau o expresie doctrinară. „Reformele săvârșite în România de către politicieni — scria C. Rădulescu-Motru — sunt unele, spre folosul aparent al generațiunilor de astăzi și toate spre paguba reală a generațiunilor de mâine”¹. Făcând deosebirea frecventă în gândirea germană între civilizație — în înțeles de cultură exterioară, de formă care nu presupune individualitate și creație proprie, și cultură — înțelesul de fond al unei dezvoltări care întotdeauna este creație și are personalitate distinctă la fiecare popor*, Motru crede că imitarea

¹ C. Rădulescu-Motru, *Cultura română și politicianismul*, ed. a III-a, București, f.a.

* Antinomia pe care Motru o face între noțiunile „cultură” și „civilizație” în bună măsură este nereală. El se inspiră din filozofia romantică germană — Tieck, Schleiermacher, Novalis, Herder ș.a. — care era contrară „legitimității” înnoirilor social-economice, reduse la prefaceri de natură suprastructurală, și care nu lua în seamă și cauzele materiale ce au stat la determinarea lor. Ulterior, această reacție și-a prelungit acțiunea în lucrările sociologice ale lui Tönnies, Houston și Stewart Chamberlain, Oswald Spengler. Dualitatea antinomică, civilizație—cultură a fost combătută de sociologia marxistă (vezi la noi C.I. Gulian, care scria că „între civilizație și cultură există o deosebire dar nicio dată o opoziție”, în *Introducere în sociologia culturii*, București, 1974, p. 11; Z. Ornea, „Cultură și civilizație” în *filozofia burgheză din România*, în „Revista de filozofie”, tom 12, nr. 11, 1965, p. 1477–1490). Mai înainte Tudor Vianu scria și el: „Civilizația nu este o entitate care s-ar opune culturii, este numai unul din aspectele ei” (*Filozofia culturii*, București, 1945, p. 29). Într-adevăr, orice cultură are un anume fundament de civilizație, de care este strâns legată. Gradul de dezvoltare a economiei joacă un rol esențial în determinarea amândurora, chiar dacă acest factor nu este și singurul. Asemănarea dintre cele două no-

formelor exterioare de la un popor la altul nu înalță nivelul moral și intelectual al imitatorului. Acele forme nu pot avea viață decât dacă se transformă mai întâi însăși firea sufletească a poporului. Fără această transformare sub formele noi de împrumut, vor trăi mai departe vechi deprinderi care vor fi susținute tocmai de viața lor de veacuri. „Și din nepotrivirea dintre fond și formă rezultă apoi zbugiumări în viața socială și, în cele din urmă, sterilitatea acesteia”². Prelungind în timp ideile Junimii și gândirea politică eminesciană, Motru se întreba: „Asimilat-a oare poporul nostru în firea sa obiceiurile, instituțiunile, cultura Apusului, pe care în aparență le imităm atât de docil? Deșteptat-au formele civilizațiunii apusene în mijlocul cărora noi ne învârtim și fondul sufletesc care le susține aiurea? Sau sub aceste forme de împrumut trăiește mai departe fondul nostru propriu, moștenit de veacuri?”³ Din tonul întrebărilor răspunsul nu putea fi decât negativ. Pentru filozoful român legile și instituțiile Apusului au rămas într-o sferă de „ideațiune transcendentă” pentru viața de toate zilele a poporului român. Legile s-au publicat în „Monitorul Oficial” al Regatului român, dar ele au rămas încă departe de viața practică a românilor. A. Popovici constata și el că civilizația românească modernă „e plină de «strălucire» electrică, de automobile, de telegrafie fără sârmă, de gazete cotidiene, de

țiuni nu poate duce la confundarea lor. Confundarea simplifică toată problema, dar n-o rezolvă. Uluitoarele progrese tehnice contemporane au complicat și mai mult lucrurile, afectele, sentimentele, ființa umană cu toate fragilitățile ei neputând urma același ritm în planul trăirilor proprii. Impulsul pragmatic, resimțit violent aproape peste tot, pare a dezechilibra cumpăna esenței umane în defavoarea vocației ideale a omului. Însă istoria nu poate fi privită, cum o privea Spengler în *Declinul Occidentului*, ca o succesiune de epoci unidimensionate, când pe linia culturii, când pe coordonata civilizației. Ambele atribute, civilizația și cultura, definesc laolaltă genul uman și nu pot fi despărțite decât metodologic. Nu pot fi nici considerate în raport de succedare (vezi și Gheorghiuță Geană, *Un clasic al filozofiei culturii: Simion Mehedinți* (III), în „Flacăra”, nr. 34 din 20 august 1981).

² C. Rădulescu-Motru, *op. cit.*, p. 105.

³ *Ibidem*, p. 119–120.

programe în care strălucește «știința» democraților», dar n-are fond sufletesc național⁴.

Rezistența vechilor deprinderi în fața noului fiind pe cât de adevărată pe atât de normală, constatarea lui Motru, a lui Popovici și a atâtor altora nu surprinde pe nimeni, ea fiind până la un punct reală. Chestiunea era dacă putea România să se eschiveze din fața „formelor Apusului” când, de fapt, acele forme nu erau doar ale Apusului, ci ale tuturor țărilor care treceau prin această fază. Opțiunile erau date și nu ele intrau în discuție. Numai modalitatea adaptării lor era de discutat. Dorința de progres și libertate „a introdus fraza goală în locul realității în mecanismul nostru politic”⁵ — scria Eminescu; a introdus exploatarea fără milă a poporului de către „clasele suprapuse”. Clasa veche conducătoare avea, crede marele poet, mai mult caracter, mai multă onestitate, mai multă vrednicie; în orice caz „semăna în toate cu mult mai mult poporului pentru că era românească și nu „o promiscuitate etnică” ca cea nouă. Chiar dacă nu fusese așa, acel „veac de aur” visat de poet în realitate neexistând niciodată**, Eminescu avea nevoie de o antiteză pentru a evidenția o dată în plus caracterul spoliator al clasei conducătoare a timpului său. Altfel spus, legile noi ale Apusului, în formele capitalismului, n-ar fi adus cu ele decât nefericirea celei mai mari părți a populației și o profundă ruptură de ce fusese, un „abis creat între trecutul de ieri

⁴ A. Popovici, *op. cit.*, p. 23.

⁵ M. Eminescu, *Opere*, vol. XI. p. 258. „Cu sărituri pseudocivilizatorii — scria el altădată —, cu crearea de locuri mari în care să intre panglicari mici, cu forme goale în locul fondului, cu vorbe late în loc de știință și raționament, cu Costinești ca surogat pentru Colbert, nu se regenerează și nu se-ntărește o nație” (*op. cit.*, vol. XI, p. 348).

* „Niciodată țaranul n-a fost mai mizer decât azi, adăuga poetul, niciodată sarcinile ce i s-au impus mai grele, niciodată regimul alimentar mai rău, niciodată munca mai multă, niciodată clasele curat consumatoare, care nu produc absolut nimic, mai numeroase și mai lacome de bani!...” (*op. cit.*, vol. XII, p. 277).

** Vezi Al. Oprea, *Publicistica lui M. Eminescu*, studiu introductiv la M. Eminescu, *Opere*, vol. IX, p. 23–29.

și prezentul de azi“, ceea ce „nu este un rezultat organic și necesar al istoriei române, ci ceva factice și artificial“. Adică aceste legi n-au creat deocamdată decât „o pătură suprapusă, un fel de sediment de pungași și de cocote, răsărită din amestecul scursăturilor orientale și occidentale, incapabilă de adevăr și de patriotism“⁶, cu alte cuvinte pătura socială care și-a luat sarcina de a introduce noi legi în România. Această pătură singură se bucura deocamdată de năvala capitalismului în toate, căci numai ea se îmbogățise în detrimentul nu numai al fostei clasei conducătoare, dar și al poporului în genere. Introducerea capitalismului în țară (cum arătam, prin legile Apusului, se înțelege capitalism) în felul cum s-a făcut de către această „pătură superpusă“, cum îi zice Eminescu, sau „politicieni“, cum o botează Motru și A. Popovici, n-a fost de natură să stârnească optimismul social în poporul român. Dimpotrivă. În capitolul final al cărții sale, mai sus amintite, Motru dă un tablou sumbru al ravagiilor politicianismului; țăranul transformat în ființă „slugarnică și falsă“, preotul în agent electoral, negustorii, funcționarii și boierii strivindu-se cu toții „în dorința de a parveni cu orice preț la un rost politic“, pretutindeni „degradare și disoluție în individualitatea poporului nostru“. Motru regretă pierderea distincțiilor nete între clase, care în trecut constituise „una din forțele de coeziune a neamului nostru“. În schimbul acestora s-a ajuns la obiceiul populațiilor balcanice, acela „de a merge cu toții otova“⁷. Un „regret reacționar“, dacă ar fi să-l parafrazăm pe Lovinescu. Pentru că tocmai desființarea vechilor deosebiri dintre clasele sociale contribuisese în bună măsură la progresele democrației. Ea îngăduise o mai bună selecție a valorilor, grație unei circulații mai libere a energiilor și capacităților în mase din ce în ce mai largi. Este clar pentru oricine că nivelul mai ridicat al înzestrării sufletești și al pregătirii este de preferat hazardului orb al nașterii*.

⁶ M. Eminescu, *op. cit.*, vol. XII, p. 267.

⁷ C. Rădulescu-Motru, *op. cit.*, p. 239–242.

* P.P. Negulescu, pentru a susține această idee, prelua după Taine exemplul cu un examen de admitere pentru ofițerii de artilerie în Franța celei de a

Nevăzând în dezvoltarea capitalismului la noi decât o imitație a Occidentului și nu și un răspuns la nevoi proprii, adică necesitatea lăuntrică a societății românești*, reprezentanți ai

doua jumătăți a veacului al XVIII-lea. La examen puteau participa și candidați de origine burgheză, dar recomandări nu se puteau face decât pentru candidații aristocrați. Or, la acel examen, cei dintâi, les roturiers, se dovediseră superiori din toate punctele de vedere colegilor lor aristocrați. Comisia se trezește în fața situației cu totul încurcate deoarece pe cei care ar fi trebuit să-i propună, nu-i putea recomanda, iar cei pe care ar fi putut să-i recomande nu trebuiau să fie propuși (*Destinul omenirii*, vol. III, ed. a II-a revăzută și adăugită, București, 1939, p. 153).

* Nu numai conservatorii (gânditorii conservatori) au privit astfel. Într-o altă epocă un V. Madgearu nu gândea diferit, e drept referindu-se la industria română: „capitalismul industrial care s-a dezvoltat n-a fost decât un capitalism de import și un capitalism industrial de seră” (*Formarea și evoluția burgheziei române*, în „Independența economică”, nr. 3–4, 1925, p. 42). N. Iorga condamnă și el, în plan istoric, contrafacerea civilizației Apusului pe malurile Dunării (*Doctrina naționalistă*, extras din „Arhiva pentru știința și reforma socială”, București, 1923, p. 9 și urm.) Sămănătorismul și țărănismul au vehiculat foarte adesea această teză. Într-o viziune tradiționalistă teza a fost preluată ulterior de N. Crainic, *Puncte cardinale în haos*, București, 1936, p. 95 și urm., N. Roșu, *Dialectica naționalismului*, București, f.a., p. 194 și urm., Nae Ionescu în articolele sale din „Ideea europeană” ș.a. Lor li s-au opus, sub o formă sau alta, economiști ca Șt. Zeletin, V. Brătianu, Petre Gheată, gânditori ca Lovinescu sau Sanielevici aparținând curentului liberal. După cum li s-au opus gânditori mariști ca C. Dobrogeanu-Gherea, Lothar Rădăceanu sau Șerban Voinea în lucrări ca: *Neoiobăgia, Oligarhia română*, București, 1924, *Marxism oligarhic*, București, 1926, care, chiar dacă și ei considerau apariția capitalismului românesc ca un rezultat al factorilor externi, insistaseră pentru eliminarea anomaliilor produse printr-o astfel de introducere a noului regim nu pentru recrearea organismului economic și politic românesc pe o altă cale, specifică (vezi, pe larg, această dezbatere în Z. Ornea, *Țărănismul. Studiu sociologic*, București, 1969, p. 107–132). Cea mai substanțială critică la adresa teoriei imitației a adus-o, până la al doilea război mondial, Șt. Zeletin. El arată că burghezia română nu este rezultatul unui proces de imitație superficială a burgheziei apusene, ci a dezvoltării capitalismului român care, ca și cel apusean, a avut aceleași trepte de afirmare. În dezvoltarea capitalismului nu ideile au fost esențiale, cum afirma Lovinescu, ci mărfurile apusene. Pașoptiștii n-au fost, spune Zeletin, niște imitatori ridicoli, introducând „forme fără fond”, ci exponenți ai unui proces natural istoric, „bazat pe realități românești” (vezi *Revoluția burgheză în România*, I–IV, în „Arhiva pentru știința și reforma socială”, III, 2–3, 1922, p. 223–263; 4, 1922, p. 405–448; IV, 1, 1922, p. 35–67, 173–201; Idem, *Dezvoltarea burgheziei în România. Considerații generale*, în „Năzuința românească”, Craiova, V, 1926, 3, p. 1–5; Idem, *Pseudo-burghezie...*, în „Dreptatea socială”, I, 16–17, 1–15 septembrie 1923, p. 392–400).

gândirii tradiționaliste conservatoare românești priveau noul regim cu neîncredere, o neîncredere sporită de neajunsurile de care voit sau nu era însoțit. Dar dacă acest regim s-ar fi introdus prin revoluții și convulsii sociale violente câte neajunsuri ar fi fost atunci? România „scăpase” de atare frământări, noul regim se dezvoltă treptat. E drept că din această pricină ritmul său rămânea încet și defectele sale de formă se altoiau pe altele deja existente, accentuându-le efectul.

Dar cum ar fi trebuit să se dezvolte societatea românească pe calea progresului, care progres, se recunoștea de toată lumea, era legat atunci de noul regim capitalist? Reprezentanții gândirii conservatoare nu erau adversari ai acestui regim, în plan istoric. Nici nu puteau fi. Ei nu atacau decât imitația, formele regimului. Cereau ca acest regim să fie organic, să-și tragă adică rădăcinile din evoluția naturală a societății românești. Eminescu sublinia ferm că a fost totdeauna nu „contra libertății, nu contra egalității, ci contra abuzului ce se face de libertate și egalitate”. Altădată el scria: „nu ne sfiim nici acum a declara fără șovăire că susținem ideile liberale... numai pe cât ele nu produc o perturbațiune în dezvoltarea noastră națională și numai pe cât ele nu ne împing spre forme de viețuiri străine de firea poporului românesc”⁸. La rândul-i, Rădulescu-Motru scria: „Conservatorii, cei mai reacționari chiar, se plâng nu de instituțiunile Apusului, ci că aceste instituțiuni nu sunt pe deplin înțelese de popor, și prin urmare că ființa lor este viciată în aplicarea ce li se dă”⁹.

Efectele negative ale introducerii noului regim nu puteau fi diminuate decât prin așezarea măsurii în toate. Eminescu exemplifica cu chipul în care se votau legile Romei republicane: „Străbunul propunea reforma, bunul o susținea în același Senat, tatăl întrunea deja o mare minoritate, abia fiul o vedea realizată. Trei generații treceau până să se voteze o reformă”. Pe când în România?: „La noi lucrurile se traduc din

⁸ M. Eminescu, *Opera politică*, ed. I. Crețu, vol. I, p. 562.

⁹ C. Rădulescu-Motru, *Poporanismul politic și democrația conservatoare*, în „Noua revistă română...”, nr. 14 din 12 iulie 1909, p. 211.

frânzuzește într-o noapte și sunt votate a doua zi cu drumul de fier“. Adică nu poate fi vorba de o viață și o evoluție proprie a ideilor ce se legiuiesc¹⁰. Ceea ce voia marele poet era să împace formele tradiționale de existență cu cuprinsul lor nou. Altfel, nu se putea păstra caracterul românesc al poporului nostru. „Noi susținem că poporul românesc nu se va putea dezvolta ca popor românesc decât păstrând drept baze pentru dezvoltarea sa tradițiile sale istorice, astfel cum ele s-au stabilit în curgerea vremilor“. Și mai departe: „Noi susținem că e mai bine să înaintăm încet, dar păstrând firea noastră românească, decât să mergem repede înainte, dezbrăcându-ne de dânsa prin străine legi și străine obiceiuri“¹¹. Adică controlul noilor forme cu tradițiile naționale, mai mult chiar, înprospătarea continuă a fondului și păstrarea formelor¹². Așadar, peste tot și în toate progres măsurat, cu „continuitatea lui treptată“, cu legile lui naturale. „A îmbătrâni în mod artificial un copil, a răsădi plante fără rădăcină pentru a avea grădina gata în două ceasuri nu e progres, ci devastare“. Evoluție lentă și graduală, cu excluderea salturilor*, căci „cine-și închipuiește a putea progresa prin salturi nu face alta decât a da înapoi“¹³.

¹⁰ M. Eminescu, *Opere*, vol. XII, p. 162.

¹¹ *Idem*, *Reacționarismul partidului conservator*, în *Scrieri politice*, ed. a IV-a, D. Murărașu, Craiova, f.a., p. 272.

¹² *Idem*, *Dezvoltarea istorică; Progresul real și cel fictiv*, în *op. cit.*, p. 349–350, 422.

* Vezi interesantele păreri ale lui Tiziano Bonazzi privind conservatorismul și progresul, în *Conservatorismo* din *Dizionario di politica*, Torino, UTET, 1983, p. 231–232.

¹³ *Idem*, *Opere*, vol. XIII, p. 18.

5. Evoluționism

Gânditori conservatori nu văd caracterul dialectic al saltului; văd doar ruptura pe care acesta o provoacă, nu și crearea de o nouă calitate. Acest fel de a vedea progresul, de a judeca întreaga dezvoltare a societății românești, îl găsim și la junimiști. Îl găsim la toți oamenii politici conservatori*, de la Barbu Catargiu până la Al. Marghiloman. Diferența există, desigur, căci nu întâlnim decât la Eminescu un tradiționalism atât de pronunțat. La toți ceilalți domină latura evoluționistă a fenomenului, nu tradiția. Adică, vorba lui L. Catargiu: „Dacă se poate da, dar numai dacă se poate“.

Atitudinea critică era în definitiv destul de conciliantă cu mersul evenimentelor istorice. Trecutul este desigur un element necesar de solidaritate socială, însă el nu trebuia să devină un dușman al prezentului. În 1901, T. Maiorescu declara:

* Și nu numai ei. În general, după înfrânterea revoluției pașoptiste, mulți gânditori români ai timpului, majoritatea participanți la evenimentele de la 1848–1849, atunci când se pronunțau asupra modului de rezolvare a problemelor românești își încărcau gândul de prudență. Kogălniceanu, care nici mai înainte nu accepta revoluția decât ca *ultima ratio*, după aceea nu mai consideră posibilă calea evolutivă (vezi *Prefață la Letopiseșele...*, I, 1852 sau *Tainele inimei*, 1850). La fel I. Eliade („Nu suntem partizani ai revoluțiilor decât ale celor ce se fac în spirit...“, vezi *Scrisori din exil*, 1891 ș.a.). I. Maiorescu considera „carbonerismul“ nepracticabil la români din cauza situației geopolitice (vezi în N. Bănescu, V. Mihăilescu, *Ioan Maiorescu*, 1912, p. 226). Aaron Florian vorbea de „evoluție socială“, iar Al. Russo se gândea la resurecția morală a poporului său ș.a. Ce se poate constata este o tendință de apropiere a pozițiilor, un fel de linie de mijloc între un deziderat ca acela al lui C.A. Rosetti ce exalta revoluția („geniu uriaș al viitorului, sfântă trâmbiță a vieții...“ — vezi *Scrierile* lui C.A. Rosetti, I, 1887, p. 8) și o recomandare ca aceea a fostului domnitor Gh. Bibescu („Să facem ce vom face pe supt ascuns și fără zgomot“ — apud N. Bănescu, V. Mihăilescu, *op. cit.*, p. 55). Și atunci când se susține revoluția ca mijloc de progres nu se are în vedere decât o revoluție organică, legată de trecut. Cum prea bine remarcă istoricul Al. Zub: „oricât de radicale ar fi înnoirile propuse de o revoluție, ele nu sunt niciodată destul de radicale pentru a nu li se putea descoperi rădăcini în trecut“ (vezi foarte buna lui lucrare *A scrie și a face istorie*, Iași, 1981, p. 255 și mai ales paragraful *Tradiție și înnoire sau „mersul revoluției“*, p. 251–261).

„D-lor, ideile politice, în generalitatea lor, stau toate publicate în cărți, ba sunt chiar, pentru înlesnirea cititorilor, așezate în ordine alfabetică și prin dicționare. Cine vrea să cate asemenea idei, numai cât să fie vorba de ele, găsește câteva va voi și unde va voi. În deosebire de aceste generalități, adevăratul progres al unei politici reale este scoaterea la iveală și elaborarea acelor idei care, într-o anume țară și într-un anume timp, sunt indicate în împrejurările de fapt și trebuiesc aduse la îndeplinire în ordinea treptată a urgenței și a importanței lor în timpul apreciabil al generației în care se produc¹. Evident, scopurile nu sunt aceleași. La un Gh. Gr. Cantacuzino — de pildă — progresul măsurat însemna posibilitatea de a-și putea păstra cât mai mult timp întinsele sale moșii, la un Eminescu sau un Motru scopurile sunt altele: păstrarea identității proprii a civilizației și etnicității poporului român. Pentru Eminescu civilizația adevărată răsare nu din „mămuțarea“ obiceiurilor instituțiilor și limbilor străine, ci din dezvoltarea firească și organică a forțelor și facultăților proprii. Pentru el nu există o singură civilizație umană, valabilă pentru toți, ci fiecare națiune avea o civilizație a ei (de fapt problema se pune în sensul că fiecare națiune are un fel propriu de a asimila bunurile unei civilizații general umane și de a o îmbogăți cu resursele sale de inteligență și de creativitate).

Opunându-se poporanismului care, pronunând opțiunea sa de democratizare a societății, uita o cerință esențială, anume aceea a conservării identității proprii a poporului român față de celelalte popoare, C. Rădulescu-Motru cerea „obligațiunea de a conserva înainte de toate neslăbită unitatea poporului însăși față de celelalte popoare“². După Motru forța de conservare a unui popor nu stă în organizarea sa pe baze democratice mai largi decât ale altor popoare. Cel puțin faptul nu se probase încă până la el. Exemplul care i se dădea cu eroismul francezilor care își apăraseră principiile democrației revoluționare

¹ Apud N. Filipescu, *Discursuri*, II, p. 75-76.

² C. Rădulescu-Motru, *Poporanismul politic și democrația conservatoare*, în „Noua revistă română“, nr. 14 din 12 iulie 1909, p. 214.

nu i se părea convingător. Dacă armatele revoluționare franceze au fost atâta vreme învingătoare față cu întreaga Europă, faptul se datora, spune el, unei mai bune pregătiri a soldatului francez obișnuit cu tradiția monarhiei războinice de până atunci, unei mai bune conduceri și nu principiilor revoluționare înseși. Filozoful român nu ia de pildă în considerație nici faptul că principiile revoluționare aplicate pot stimula mai bine energiile unui popor și le pot canaliza mai eficient. Pentru el „democrația în sine nu asigură deloc existența poporului democrat față de celelalte popoare“. Organizarea socială „cea mai puternică“ nu este aceea care se potrivește mai bine „ultimelor noastre criterii de morală, care răspunde ultimei mode, ci aceea care pune în valoare în mod mai eficient diferitele elemente de care dispune societatea în scopul de a se apăra ca unitate. Evident, o interpretare teoretică de acest fel, dezvoltată pe larg de Motru în lucrarea sa *Puterea sufletească*, avea ecou practic. Adică deschidea spre „o democrație conservatoare“ și nu spre una reală. Ideea „cum este mai bine să fii“ ca popor trebuia subordonată lui „ce ești față de alții“. Altfel spus „numai după ce exiști față de alții rămâne să te gândești la cum este mai bine să fii la tine acasă“. Sau „înainte de a vedea cum te poți organiza mai cu dreptate la tine acasă, trebuie să te îngrijești ca să te conservi ca popor“³.

Un atare chip de a pune problema venea din constatarea dureroasă a istoriei românești, desfășurată, mai ales în ultimul veac și jumătate, sub permanenta amenințare a imperiilor vecine. Evident că în atare condiții gândul de a conserva ființa națională a poporului român trecea înaintea tuturor. Dar cum putea să intre această idee în contradicție cu necesitatea democratizării țării? Dimpotrivă, prin intermediul democrației unitatea poporului devenea un fapt real. Speria însă drumul până la democrație și gânditorii conservatori, ca și oamenii politici conservatori n-aveau încredere în noile forțe sociale pe care

³ *Ibidem*, p. 214–215.

procesul democratizării le chema la viață. „Poate să ni se pară nouă, ca foarte moral, scria Motru, ca muncitorimea unei țări să se grupeze în comune autonome, unde fiecare cetățean să aibă ocazia să conducă și afacerile publice; dacă această autonomie însă nu dă și cea mai bună apărare a tuturor contra popoarelor dimprejur, ea nu este bună organizare și idealul său trebuie condamnat”⁴.

Noțiunea de progres, împletită strâns cu aceea de democrație și naționalitate, are, nu putea să nu aibă, un sens și un înțeles politic și social. S-ar putea spune că întreaga politică socială conservatoare și-a găsit aici resursele teoretice.

Toți conservatorii s-au pronunțat contra progresului în salturi, a progresului spectaculos. Vorba lui Barbu Catargiu, la 22 iunie 1861: „Fiți înțelepți, fraților; răbdare și vor veni toate cu încetul”⁵. Adversar al oricăror inovații intempestive, violente, el își motiva această puternică credință cu explicarea că orice popor care trece nepregătit de la o stare politică primitivă la o libertate garantată numai pe hârtie este osândit a cădea, mai devreme sau mai târziu, într-o tiranie sigură*. Nu mai puțin periculoase i se păreau drepturile economice dintr-o dată cucerite. La 25 mai 1862 recomanda „moralitatea” țaranului, ca anterioară oricăror drepturi. „Dacă vreți să faceți pe țăran liber, trebuie să-l faceți virtuos, și, ca să fie virtuos, trebuie să-l moralizați”. Or, la acest rezultat nu se ajungea îndemnându-i pe țărani să ceară părți din moșiile proprietarilor lor. „Virtutea ce trebuie să învățăm pe națiune este de a respecta ce este al altuia, ca să i se respecte și ei într-o zi dreptatea națională, ceea ce e al ei”⁶. Pusă sub incidența unui inte-

⁴ *Ibidem*, p. 295.

⁵ Barbu Catargiu, *Discursuri parlamentare (1859–1862 iunie 8)*, ed. cit., p. 269.

* Anghel Demetrescu, care-i prefătează discursurile și îi aprobă părerile, îl cita în sprijinul afirmației de mai sus, pe A. de Tocqueville, cu lucrarea sa *L'ancien régime et la Révolution* (*Ibidem*, p. 55–56).

⁶ *Ibidem*, p. 342.

res personal atât de pronunțat o atare concepție n-avea rezistență practică. După cum nici n-a avut*.

Ulterior, interesul direct va apare mai disimulat. Ceea ce nu va însemna diminuarea lui. Acolo unde nu este interesul personal al unuia sau altuia dintre gânditorii conservatori este interesul conservator în genere, ai cărui reprezentanți se fac. Evident, a explica întreaga gândire evoluționistă românească, suficient de bogată, numai prin prisma interesului material, de nuanță conservatoare, ar însemna, cel puțin, un mod unilateral de judecată. Eminescu, Maiorescu, Xenopol, Conta sau Motru nu pot fi priviți din acest unghi, căci se îngustează deopotrivă atât personalitatea lor în cultura română, cât și judecata noastră asupra lor. Ceea ce se poate afirma doar este că din concepția evoluționistă s-a hrănit ideologia politică a conservatorilor. Apartenența de un grup sau partid cântărește uneori. Dar ea poate lumina laturi biografice, explica unele susțineri, dar nu poate vicia o întreagă gândire.

Evoluționismul era la el acasă la Junimea, ca o expresie a unui „Weltanschauung” naționalist⁷. Cei mai mulți erau formați la lecturile din Lamarck, Haeckel, J. St. Mill, Spencer, Feuerbach, Comte, îi cunoșteau pe Sismondi sau Guizot sau școala istorică a dreptului a lui Savigny, sub influența căreia M. Kogălniceanu își concepuse sistemul său de reforme⁸. La Junimea, cum spunea T. Maiorescu, se gândea „mai mult englezește-evoluționar decât franțuzește-revoluționar”⁹. Același

* Ironiile lui Petre Pandrea dovedesc peremptoriu cam ce impresie făcea asupra unui democrat un astfel de chip de a gândi (*Portrete și controverse. Chestia socială în România*, București, 1946, p. 11).

⁷ Bogdan Stugren dă ca reprezentanți principali ai evoluționismului în România pe V. Conta, A.D. Xenopol, P.P. Negulescu, C. Rădulescu-Motru, M. Ralea, E. Speranția, Lucian Blaga, cărora le alătură pe M. Eminescu, T. Maiorescu sau V. Pârvan, precizând totodată că „nu este vorba de o școală de filozofie evoluționistă” (*Evoluționismul în secolul 20. Certitudini. Divergențe. Idealuri*, București, 1969, p. 235–256).

⁸ Al. Zub, *Junimea. Implicații istoriografice*, Iași, 1976, p. 247.

⁹ *Ibidem*, p. 246–256; Idem, *Mihail Kogălniceanu istoric*, Iași, 1974, p. 431–439.

Maiorescu spunea în 1887: „Noi junimiștii nu suntem revoluționari. Nu doară că revoluția nu ar fi una din căile pe care, general vorbind, s-a văzut uneori silită Istoria popoarelor a merge spre progres. Dar pentru țara noastră, o țară mică, intercalată între două mari puteri cotropitoare, o revoluție este întotdeauna o calamitate. *Cine începe știe pentru ce o începe, dar nu știe niciodată în al cui folos sfârșește*“ (subl. ns.)¹⁰. Un argument geopolitic esențial pe care-l invocase și Kogălniceanu, nerecomandând revolta maselor ca mijloc de a impune Unirea, pe care îl invoca Eminescu, scriind în 1876: „Dacă n-am avea vecinic influențe străine precum le avem, dacă am fi în Spania, atunci ne-am sparge capetele unul altuia până s-ar așeza lucrurile. Dar acest lux de revoluțiuni sociale nu ne este permis nouă al cărui stat e vecinic o cestiune“¹¹. Argumentul îl invoca și P.P. Carp, precizând în 1882 că „Nouă revoluțiunile radicale nu ne sunt permise“. În 1892 același Carp, într-un discurs ținut la Senat, afirma: „Istoria ne arată că acele țări care n-au știut să se lecuiască singure de această boală a reformelor care se succed prea repede una după alta, au fost lecuite de alții, dar o dată cu lecuirea au pierdut individualitatea lor, au dispărut ca națiuni libere“¹². Nu se putea spune că nu era aceasta o judecată sănătoasă, născută din prudența seculară a românilor, dar a invoca factorul extern pentru conservatorismul excesiv intern, primul apărând ca o sabie a lui Damocles, putea fi o tactică politică inteligentă, dar nu era și o soluție pentru popor, lăsat în nemulțumire și într-o permanentă stare revendicativă. Aceasta din urmă risca să se transforme, cum s-a și întâmplat, într-un... 1907.

Evoluție da, dar nu o evoluție care să presupună, cum credeau liberalii, „o ordine în mișcare“, ci „o ordine în rezis-

¹⁰ T. Maiorescu, *Istoria contemporană a României*, București, 1925, p. 40-43; Idem, *Asupra discursului parlamentar al d-lui Alex. Djuvara*, în „România Liberă“, nr. 3079 din 3 decembrie 1887.

¹¹ M. Eminescu, *Opere*, vol. IX, p. 173.

¹² P.P. Carp, *Discursuri*, vol. I, p. 302.

tență¹³. P.P. Carp condamna categoric pe toți exponenții ideilor revoluționare ca pe oameni „cari, neputând face propria lor fericire, se cred apți a face fericirea unui popor întreg și vor veni cu utopii, cu idei vagi și generale, să le aplice, în numele libertății, egalității și fraternității, idei răsturnătoare de orice dezvoltare națională¹⁴. „Noi nu suntem în situațiunea națiunilor mari cari pot suporta orice experiență” — susținea și T. Maiorescu. Evoluționismul istoric, arăta el, „ne învață în mod categoric că revoluțiunea este un mijloc primitiv de îndreptare necesar societăților care nu sunt complet organizate politicește spre a respecta drepturile tuturor și a subveni nevoilor lor comune”. Or, societatea română crea „mijloace normale” de regenerare a organismului ei și atunci necesitatea unei revoluții nu mai apărea, progresul realizându-se pe calea evoluției¹⁵. „Suntem un partid de ordine, iar nu un partid de anarhie — spunea Al. Lahovari în Senat la 15 noiembrie 1888, referindu-se la Partidul Conservator —, un partid de reforme, iar nu de revoluțiuni, și credem că acest progres are drept la repaos, și nu voim să-l turburăm neconținut cu urile și pasiunile noastre¹⁶.

Combătând poporanismul și, în genere, orice experiență izvorâtă dintr-o reacție contra Occidentului (îl cita pe Lev Tolstoi, *La révolution russe, sa portée mondiale*), C. Rădulescu-Motru îi contesta orice viabilitate pe pământul românesc. O astfel de experiență putea fi urmată eventual de poporul rus, spațiul său material fiind foarte întins („și pe acest spațiu se pot face multe experiențe”). Celelalte popoare, lipsite de vastitatea aceasta spațială, era „mai cuminte a urma calea civilizațiunii apusene¹⁷. Dacă în Rusia, utopia poporanismului era de în-

¹³ I.G. Duca, *Doctrina liberală*, în *Doctrinile partidelor politice*, Institutul Social Român, București, 1922, p. 105.

¹⁴ P.P. Carp, *op. cit.*, vol. I, p. 99.

¹⁵ *Reflecțiuni asupra vieții noastre politice*, IV, în „Constituționalul”, an I, nr. 24 din 13/25 iulie 1889; Z. Ornea, *Junimea și junimismul*, p. 176.

¹⁶ Al. Lahovari, *Discursuri parlamentare (1888–1891)*, București, 1915, p. 13.

¹⁷ C. Rădulescu-Motru, *Puterea sufletească*, ediție definitivă, București, 1930, p. 227 (prima ediție, 1907).

teles, preciza Motru în altă parte („imensitatea țării își are iluziunile sale sesizabile“), în România, care nici nu-și adunase la un loc pe toți fiii ei, propagarea de astfel de utopii era de „necrezut“¹⁸.

Gânditorii conservatori susțineau progresul treptat, potrivit firii și tradițiilor poporului român¹⁹. Orice reformă nouă trebuia să aibă răgazul de a se statornici și o alta trebuia să fie efectul experienței, care numai ea singură putea să arate ce trebuia păstrat și ce trebuia schimbat. Același evoluționism organic îl întâlnim exprimat, ca singură cale de urmat, la A.D. Xenopol, Th. Rosetti, V. Pogor sau V. Conta*. Necesitatea unei pronunțate organicități a evoluției poporului român o susține puternic (cum am văzut) M. Eminescu. El pune la temelie legității categoriile organicului. Ceea ce se potrivea unei vârste nu convenea și alteia. România se afla într-un alt stadiu al evoluției sale decât civilizația apuseană. Și de aici neadecvarea. Spre deosebire de junimiști, mergând pe același drum, naturalist organic, al epocii, Eminescu l-a depășit, „prin viziunea unui destin etnic — viziune alimentată de istorismul german (Herder, Hegel) — care asocia ideea națională cu aceea a progresului“²⁰. Această viziune, foarte fertilă în epoca următoare, de la ea împărtășindu-se mulți, o împărtășea și un Aurel Popovici, a cărui gândire politică în reflecțiile sale asupra societății românești este foarte adesea dependentă de Eminescu. Gânditorul și omul politic ardelean credea și el că limba, credințele și moravurile mențineau un popor, iar legile noi îi dădeau puțința de dezvoltare firească mai departe, însă numai dacă erau „în potrivire“ cu caracterul acelui popor. Altfel poporul se alegea cu „legi perfecte“ pe hârtie, iar în fapt cu

¹⁸ Idem, *Poporanismul politic și democrația conservatoare*, în „Noua revistă română“, nr. 14 din 12 iulie 1909, p. 215.

¹⁹ *Doctrina conservatoare*, în „Epoca“, an III, nr. 829 din 31 august 1888.

* Vezi Al. Zub, *op. cit.*, p. 249 și urm.; Z. Ornea, *op. cit.*, p. 176 și urm.

²⁰ Al. Zub, *op. cit.*, p. 251–252. Vezi, mai pe larg, în Paul Georgescu, *Naționalismul lui Eminescu*, București, f.a., p. 17–19.

nemulțumirea adusă de „siluirea“ propriei sale naturi²¹. A.C. Popovici recomanda tuturor democraților români caracterizarea pe care Friederic al II-lea al Prusiei i-o făcuse lui Iosif al II-lea: „totdeauna face pasul al doilea, înainte de a fi făcut pe cel dintâi“.

Toți gânditorii și oamenii politici conservatori au susținut teoria progresului „măsurat“ a unei dezvoltări nebruscate a societății românești. Dacă n-au susținut-o toți teoretic, au făcut-o cu toții în practică. M. Vlădescu, replicându-i lui C. Stere în Parlament, declara în 1901 că în mersul unei societăți există două forțe: una de conservare și alta de transformare evolutivă. Pe cea dintâi o identifica cu tendința de a menține starea unei societăți cu toate credințele și tradițiile sale, cu toată înfățișarea sa etnică, adică ceea ce pentru organismul uman era ereditatea. Cea de a doua îi apărea (și aici împărtășea punctul de vedere al unor liberali, cum era T. Dragu) ca adaptare la noi necesități. Din jocul acestor două forțe, din armonizarea acțiunii lor antagoniste ieșea cheia progresului social, „căci în această antiteză de conservare și de progres este și puterea de viață a unei națiuni“. Armonia și echilibrul lor îi dădeau încredințarea că „o societate posedă germenul vieții“, că „ea este capabilă de o dezvoltare ulterioară și posedă în sine semnul indubitabil că poate să meargă mai departe“²².

M.G. Cantacuzino în 1905, în replică cu E. Costinescu, declara că cea mai de căpetenie îndatorire a unui partid conservator este „să păstreze legătura cu trecutul“. Dar se grăbea să adauge că prin aceste cuvinte „nu înțelege cătuși de puțin o înțepenie pe loc sau o evoluțiune prea zăbavnică a neamului nostru, ci dezvoltarea lui firească, potrivit cu tendințele, cu datinele, cu năzuințele astfel cum i le-a hărăzit trecutul“²³.

²¹ Aurel C. Popovici, *op. cit.*, p. 108, 65.

²² D.A.D., sesiunea ordinară 1901–1902, nr. 14, ședința de la 30 noiembrie 1901, p. 61.

²³ M. G. Cantacuzino, *Conservatorismul nostru — liberalismul lor*, discurs rostit în ziua de 3 decembrie 1905, București, 1905, p. 7–8.

Dacă poporul român își însușea idei noi, trebuia să le întipărească în solul său cu sigiliul etnic specific. Fără o neîntreruptă legătură cu ceea ce a fost soarta neamului românesc ar fi fost o continuă zvârcolire*. O atare viziune a dezvoltării atrăgea după sine și un alt principiu: „păstrarea neclintită a spiritului de ordine“, ordinea fiind, după Cantacuzino, „cum s-ar zice igiena statelor și a societății contra oricărei ideologii sau demagogie“. Ce însemna la fiul Nababului a păstra ordinea? „Una din cele mai elementare reguli ale ordinei în stat este *respectarea îndărătnică a proprietății, temelia oricărei societăți*“ (subl. ns.)²⁴. Și astfel un discurs, de altfel frumos, eșua pe pragul unui interes personal foarte concret.

Evoluționismul justifica toată politica, mai ales socială, a conservatorilor. „Noi, d-nii mei, credem că procesul de îndreptare a disproporțiunii între proprietatea mare și proprietatea mică este un proces de evoluțiune“, o declara de pildă, deschis, Al. Marghiloman, referindu-se și el la acea chestiune socială și economică esențială care era chestiunea rurală²⁵. Ideea progresului măsurat domină gândirea conservatoare și după primul război mondial. Același Maghiloman afirma în 1923 că „doctrina conservatoare este aceea care ține drept un adevăr istoric că progresul real, durabil nu se poate face prin salturi și că el nu poate fi decât rezultatul unei legături armonioase a trecutului cu prezentul“²⁶. Altfel spus, instituțiile viabile ale unei societăți se dezvoltă prin ele însele, prin viața normală a acelei societăți. Sigur că dezvoltarea lor „trebuia ajutată“, însă în nici un caz „aruncată“ într-o formulă nouă, „alcă-

* Cantacuzino amintea de „potopul de neamuri străine“ care a curs pe pământul românesc: „Aici mai mult ca oriunde, prezentul e plămădit din jertfele trecutului, aici mai ales, noi, cei veniți în urmă, călcăm pragul vieții greu încărcăți de datorii către acel lung șir de morți, care ne-au deschis calea“ (*Ibidem*, p. 9).

²⁴ *Ibidem*, p. 52.

²⁵ Discursul d-lui Al. Marghiloman rostit în ședința Senatului de la 12 martie 1914. *Doctrina conservatoare și revizuirea Constituției*, București, 1914, p. 8.

²⁶ Al. Marghiloman, *Doctrina conservatoare*, București, 1923, p. 5-6.

tuită într-un cabinet de lucru“. Progresul ar fi deci o manifestare a dezvoltării „conștiinței colective și nu voința impusă a unei singure rațiuni“. Doctrina conservatoare nu poate să piardă din vedere, după Marghiloman, mai întâi trecutul și tradiția și apoi realitatea prezentului („starea reală a țării“). Numai așa ea este „o doctrină a realității“²⁷. Un popor ca cel român, credea șeful conservatorilor, cu atât mai mult trebuie să aibă în vedere tradiția, cu cât „noi nu suntem un popor al tradițiilor“. Afirmatia lui Marghiloman — hazardată, pentru că românii aveau puternice tradiții, este drept însă populară, în largul înțeles al cuvântului și nu „aristocrate“, clasa suprapusă fiind de-a lungul unui timp istoric foarte zbuciumat destul de cosmopolită — era făcută pentru a atrage încă o dată atenția asupra necesității „de a fi atenți și prevăzători“. Și mai era făcută pentru un scop, de a singulariza tradiția proprietății, care după același Marghiloman era prima tradiție a neamului românesc. Nu în sens metaforic, ci foarte concret, ea fiind nu o creație legislativă, ci o întrupare a activității și inițiativelor particulare, „născută o dată cu intrarea omului în societate“²⁸. Pentru N. Filipescu un partid conservator trebuia să fie mai întâi „credincios trecutului“. Apoi să fie un partid care să tindă ca „progresul să se producă potrivit datinelor unei țări“, să fie o piedică nu în calea progresului, ci doar „împotriva acelor inovațiuni care ținesc a ne însuși din afară elemente de civilizațiune potrivnice geniului nostru național“²⁹.

În secolul al XIX-lea, de când stabilim începuturile doctrinei conservatoare moderne, exista o anumită structură socială, net avantajoasă marilor proprietari rurali. Susținând un progres moderat, transformări lente, nici o bruschete în dezvoltare, doctrina conservatoare prelungea în fapt o stare so-

²⁷ *Ibidem*, p. 6–7.

²⁸ *Ibidem*, p. 4; vezi și Const. Gr. C. Zotta, N. Tulceanu, *Partidele politice din România. Istoricul și progresul lor*, București, 1934, p. 30.

²⁹ D.A.D., sesiunea extraordinară 1899, nr. 6, ședința din 20 iunie 1899, p. 72.

cială moștenită. Nu în forma moștenită, firește, dar transformarea acesteia nu trebuia să meargă prea repede pentru că altfel acea stare socială își pierdea identitatea proprie și nu se mai putea revendica din ea însăși într-o dezvoltare ulterioară. Numai că acea stare socială nu era un rod al „inegalității naturale”³⁰, sau nu era aceasta în primul rând. Ea era și fructul exploatării unora de către ceilalți și întreaga mișcare democratică română contrazice de la bun început pe acești „ceilalți”, contestându-le „drepturile naturale”. Inevitabil, echilibrul forțelor sociale se perturbă cu prefacerile economice și sociale continui și la un moment dat, cum a fost după primul război, foarte rezezi. Victoria n-avea cum să fie decât a noilor forțe. Conservatorismul rămâne tot mai mult fără „prezent” dar foarte romantic. O doctrină de regrete, cum de altfel și apare în bună măsură după război.

Nu este „o evoluție liniștită” în viziunea conservatorilor asupra noțiunii de progres, în genere, și social, în speță. La începutul veacului, de pildă, se observă din nou un proces de diferențiere politică și socială doctrinară, determinat de „nuanțarea mai vie”, cum spunea Gr. Păulescu³¹, a grupărilor și intereselor sociale. O diferențiere nu numai între partide, încadrată accentuării deosebirilor de ansamblu între liberali și conservatori, dar vizibilă în chiar rândurile aceluiași partid. Ascensiunii aripii burgheze brătieniste la liberali, îi corespunde, la adversarii lor politici, ridicarea takiștilor. Atare înălțări politice au și justificări teoretice. „Avem tradițiunea”, declara Take Ionescu, revendicând pentru conservatorii democrați și „adevăratul” trecut conservator, „căci noi urmărim adevăratele idei conservatoare”³². Aceste idei erau „evolutive”, preciza Take Ionescu, nu în sensul că „țineau socoteală de interesele conservatorilor”, ci de „interesele conservățiunii sociale”. Adică,

³⁰ V. Madgearu, *Doctrina țărănistă*, în *Doctrinile partidelor politice*, p. 80.

³¹ „Revista democrației române” din 10 aprilie 1911, p. 425.

³² *Discursul lui Take Ionescu rostit la întrunirea Partidului Conservator Democrat din Roman în ziua de duminică, 30 martie 1908*, în *Discursurile d-lui Take Ionescu de la 20 ianuarie—22 iunie 1908*, p. 78.

nu apărau și nu păstrau „cetățuile nimănui“, ci apărau și păstrau „temeliile casei comune, ale societății românești“; nu erau conservatoare ca să asigure „transmisiunile de șefie din tată în fiu“ (chestiune care îl preocupa în cel mai mare grad pe fiul negustorului de la Ploiești), în virtutea vreunei pretențiuni, ci erau conservatoare ca să asigure „transmisiunea din generație în generație a patrimoniului strămoșilor noștri, care să treacă intact și mărit urmașilor noștri“³³. Dincolo de procedeul obișnuit, de a atribui doar adversarilor ambiții și satisfacerea propriilor interese, în vreme ce tu..., era la mijloc o lărgire de arie socială a ideilor conservatoare. Era, cum spunea Take Ionescu la 21 mai 1908, „așezarea ideilor conservatoare pe baze atât de largi încât nimic și nimeni să nu le poată cutremura“³⁴. Extinderea acestor idei s-a făcut însă, prin Take Ionescu, mai mult la suprafață. Adică n-au adâncit, cu spirit de înțelegere, fenomenele sociale românești, ci ideile conservatoare au fost mai curând un simplu adăpost pentru cât mai mulți aderenți care, foarte mulți, nu se remarcă deloc prin fidelitate față de ele, ci printr-un pronunțat spirit practic, garanție de satisfacere a propriilor interese.

Până la urmă evoluția doctrinei politice conservatoare a rămas prea înceată. De aceea ea nici nu va fi capabilă să se acomodeze noilor cerințe ale societății românești de după realizarea statului național al tuturor românilor.

În felul de a privi progresul însă nu trebuie să ne închipuim o deosebire prea mare între doctrina conservatoare și cea liberală, cel puțin nu în manifestarea lor din perioada de la sfârștul veacului trecut și începutul acestuia. În rari manifestări de natură doctrinară ale liberalilor această nedeosebire apare limpede. I.G. Duca spunea în 1923 că liberalismul reprezintă în esența lui ideea de progres. Dar ce se înțelegea prin progres? Progresul nu însemna salturi, nu era violență,

³³ *Ibidem*.

³⁴ *Discursul rostit la bachelul Partidului Conservator Democrat din Râmnicul-Vâlcei, în seara de miercuri, 21 mai 1908, în Ibidem, p. 125.*

nu „zvâcnire incoerentă, ci mișcare organizată”; „progresul e grija, grija permanentă a viitorului, e preocuparea de a-l pregăti, de a-l asigura”. Duca se declara partizan, și o făcea în numele doctrinei liberale, al unui progres „prin ordine, prin democrație, prin naționalism și prin armonie socială”, căci „dezordinea e generatoare de anarhie”. Progresul nu era posibil decât „prin evoluție și evoluția nu poate fi dobândită fără armonia socială”³⁵. Or, cum am observat, conservatorii nu făceau altfel. Duca însuși, încercând să vadă deosebirea între cele două doctrine, liberală și conservatoare, eșuează în explicații ca: doctrina conservatoare e „o doctrină de rezistență”, care „trage înapoi”. Fraze frumoase ca: „cele două doctrine sunt nedespărțite, legate una de alta întocmai ca umbra de lumină. Vă cer voie să prefer lumina umbrei care se târăște după ea” — dovedeau cel mult că Duca era un meșter al vorbei frumos orânduite, dar nu și un doctrinar.

Evident, deosebiri există. Dar există mai mult în felul de aplicare a ideii de progres, decât în cea de explicare teoretică a acestei noțiuni. Lipsește o burghezie importantă care să dea un puls mai repede liberalismului român*. Toată transformarea capitalistă românească din a doua jumătate a secolului al XIX-lea nu îmbracă un caracter revoluționar, ci unul evoluționist. Faptul explică îndeajuns de ce doctrina liberală se întrepătrunde atât de mult cu cea conservatoare, de ce și una și alta sunt în fond adevărate ale unui progres fără salturi. Liberalismul din faza sa revoluționară se dezvoltă într-o evoluție. Ideea revoluționară, a progresului prin salt, va fi preluată și dusă mai departe de doctrina socialistă³⁶.

Evoluția liberalismului este sinonimă cu evoluția capitalismului și, deci, cu a burgheziei. Liberalismul militant din prima jumătate a secolului al XIX-lea, militant prin caracterul lui

³⁵ I.G. Duca, *Doctrina liberală*, în *Doctrinile partidelor politice*, p. 103–105.

* Asupra liberalismului român vezi valorosul studiu al lui Gh. Platon, mai sus-amintit.

³⁶ Jean Touchard, Louis Bodin, Pierre Jeannin, Georges Lavan, Jean Sirelli, *Histoire des idées politiques*, vol. II, Paris, 1967, p. 517.

național, devine după aceea foarte impregnat de pozitivism. Evident nu putem vorbi de liberalism exclusiv ca o filosofie a burgheziei și care nu asigură decât drepturi și libertăți pentru această clasă. Dar, incontestabil, burghezia este clasa care profită cel mai mult. „Sous la garde de nos idées venez placer vos intérêts” — scria ironic Charles de Rémusat, caracterizând liberalismul francez, totdeauna strâns legat de apărarea intereselor burgheziei³⁷. Invectivele pe care adversarii politici le-au adus liberalilor români pe aceeași linie aveau aceeași scuză și acoperire. „Cercetați de aproape aplecările partidului liberal de douăzeci de ani încoace — spunea Gr. G. Cantacuzino în 1905 — și îl veți vedea pururea înțepenit în ipnoza câștigurilor materiale, stăpânit în mod bolnăvicios de grija de a-și îmbogăți partizanii și de a-și spori mijloacele, de a îndestula această grijă”³⁸. În Partidul Național-Liberal se adăpostește într-adevăr o burghezie avidă, grăbită să ajungă din urmă și să egalizeze material pe marii proprietari. Nu în mică măsură contribuise la aceasta Ion C. Brătianu. El însuși om integru, Brătianu considera că România intrase în „epoca ei de fier”, idealul oarecum doctrinar al fratelui său Dumitru și al marelui său prieten C.A. Rosetti nu mai corespundea acestei epoci. Ceea ce era neapărat necesar, credea șeful liberalilor, era să se creeze rapid o clasă burgheză, capabilă să conducă ea economia țării și nu străinii. Acest scop i se părea mai de seamă decât toate. Și atunci el a încurajat un „spoils system” și a întărit partidul liberal pe principiul „îmbogăți-ți-vă, orientându-l spre țeluri pur materialiste”³⁹.

³⁷ *Ibidem*, vol. II, p. 518.

³⁸ M.G. Cantacuzino, *Conservatorismul nostru — liberalismul lor*, p. 66 (un exemplu dintre numeroasele altele). Eminescu nota; „La noi liberalismul, pre-textat al naturilor cotilinare, în loc de a democratiza clasa de sus, a avut din contră rezultatul de a aristocratiza o clasă nenumărată de indivizi, cari nevroind a munci, având chiar rușine de muncă, aspiră de a ajunge la vază și de a face avere pe calea demnităților statului, începând de la miile de funcționari mici și sfârșind cu înseși fotoliile ministeriale” (M. Eminescu, *Opere*, vol. IX, Publicistica 1870-1877, p. 34).

³⁹ Vezi interesantele constatări ale lui R.W. Seton-Watson, în *Histoire des Roumains de l'époque romaine à l'achèvement de l'unité*, p. 395-396.

Și doctrina liberală, ca și cea conservatoare, considera dezordinea ca „generatoare de anarhie“, păstrarea ordinii fiind așadar condiția însăși a progresului. Dar la liberali, după expresia lui Duca, era vorba de „ordine în mișcare“ și nu de „ordine în rezistență“, cum se întâmpla, după același, la conservatori. I.I.C. Brătianu exprima mai clar această idee doctrinară, fără a mai fi antitetic, procedeu de cele mai multe ori simplist. În 1909 proaspătul șef al liberalilor declara: „În partidul nostru este o dublă și permanentă preocupare, aceea de a nu pierde niciodată din vedere un ideal înalt, care să ne menție viu caracterul de partid de progres și aceea de a nu pierde niciodată de sub picioare un drum sigur, care să ne menție neconținut caracterul de partid de guvern“⁴⁰. Era clar, așadar, că după cum nici la conservatori nu există o doctrină politică în sine, ci era subordonată scopurilor practice ale luptei politice imediate, tot astfel nu exista nici la liberali. Interesul partidului era puternic subliniat, era dominant până la a pune în umbră orice altceva. Era însă și o deosebire importantă: interesul liberal era conform progresului burghez — progresul societății atunci.

⁴⁰ D.A.D., sesiunea ordinară 1909–1910, nr. 16, ședința din 5 decembrie 1909, p. 145.

6. „Naționalism“

O latură importantă a doctrinei politice conservatoare era ceea ce se numea în epocă naționalismul, adică grija pentru păstrarea și dezvoltarea ființei etnice proprii a poporului român, „tendința firească a oricărei individualități de a-și păstra felul ei de a fi“, cum îl definea A.D. Xenopol¹. Naționalismul, ca concepție, avea desigur în conținutul său și lupta contra elementelor străine care tindeau să subjuge sau să stăpânească pe un teren sau altul organismul etnic românesc. O luptă care nu presupunea însă nimicirea acelui element străin, ci circumscrierea lui, adaptarea lui intereselor mediului românesc prin subordonare. Naționalismul exagerat nu caracterizează deloc doctrina politică a conservatorilor români. Acest sens îl va lua la A.C. Cuza, de pildă, la alți gânditori români de dreapta sau la grupări și partide de această nuanță de mai târziu. La conservatori nu putem vorbi însă decât de un naționalism organic sau, cum îl caracteriza același Xenopol, „folositor neamului ce trebuia întărit“. Un lucru nu li se poate reproșa acestor „boieri moderni“ care au fost conservatorii, faptul că și-au iubit țara. Atât de retrograzi în abordarea chestiunilor sociale, ei sunt, prin toți reprezentanții lor, integrați puternic rosturilor naționale ale acestui popor. Al. Lahovari sau N. Filipescu sunt, în acest sens, exemple tipice.

N. Filipescu își teoretiza astfel concepțiile: „Un partid conservator este acela care, față de idealul de egalitate și de bun trai material care trebuie să preocupe în primul rând un partid liberal, așterne un ideal atât de măreț al neamului, încât numai el e în stare să facă unele sacrificii care uneori îl fac impopular, cum sacrificiul ideilor de egalitate politică ori de egalitate în repartitia averilor“². Contradicția între democrație

¹ A.D. Xenopol, *Naționalism și antisemitism*, în „Noua revistă română“, nr. 18 din 8 februarie 1909, p. 276.

² D.A.D., sesiunea extraordinară 1899, nr. 6, ședința din 20 iunie 1892, p. 72.

și susținerea unei politici naționale eficace nu există în fapt. Dimpotrivă, convergența lor le dădea mai multă viață ambelor. Dar Filipescu apăra o anume poziție politică și socială și o stare de fapt.

Însă nu patriotismul păturii conducătoare românești interesează doctrina politică, adică nu acest sentiment în sine, ci latura sa sociologică. După P.P. Negulescu orice partid politic, care să merite cu adevărat acest nume, este un partid național³. Este național pentru că își propune ca ideal ușurarea prezentului și asigurarea unui viitor mai bun națiunii din care făcea parte. Dacă partidul liberal avea în titulatură „național”, iar cel conservator nu avea, nu însemna că ultimul nu era și el național. A fi național „pretutindeni și întotdeauna” era „cea dintâi și mai fundamentală condiție a progresului social”⁴. Adică după cum dezvoltarea unui organism nu se putea grăbi fără primejdie pentru el, tot așa progresul unei națiuni nu se putea face decât „încetul cu încetul”. Deși temperată, tendința liberală de a reforma mereu era, credea Negulescu, vătămătoare, mai ales națiunilor tinere. Liberalii români voiseră repede o Belgie a Orientului aici la gurile Dunării, introducând neconținut forme de viață proprii Occidentului. În felul acesta se nesocotea condiția de căpetenie a progresului social care era naționalul. Acesta cerea ca „printr-o înțeleaptă rezervă, să dea națiunii noastre puțința să scoată din propriul ei fond sufletesc formele nouă de viață cerute de noua ei situație și să-și asimileze fără primejdie pe cele ce *trebuiau* să fie împrumutate de la străini”. Or din acest punct de vedere „partidul conservator a fost dar, în evoluția noastră politică, partidul prin excelență național”⁵.

P.P. Negulescu construisese el însuși un cadru teoretic potrivit pentru a trage concluzia care-i convenea. Orice democrat

³ P.P. Negulescu, *Principiul naționalismului în politica conservatoare*, B.A.R., secția mss., fond P.P. Negulescu, VII, mss. 17, f. 3, 4.

⁴ *Ibidem*, loc. cit., f. 4.

⁵ *Ibidem*, loc. cit., f. 5–10.

îi putea reproșa că nu era român adevărat acela care voia să țină poporul său în afara progresului general numai de teama de a nu se contamina de „străinisme“. Cum s-a arătat România nu putea rămâne la o parte de curentul general. Ceea ce era însă foarte adevărat era că fără să se țină seama de condițiile naționale specific românești orice import de teorii era condamnat de la început să nu fie viabil. Toți gânditorii conservatori, și nu numai ei, desigur, plecau de la un considerent esențial: românii, care nici nu-și desăvârșiseră unitatea lor politică, trebuiau cu deosebire să-și conserve ființa lor națională proprie, „naționalitatea“, cu un termen foarte uzitat la sfârșitul veacului trecut. Configurația exactă a statului tuturor românilor urma s-o hotărască împrejurările istorice concrete. Până atunci ceea ce conta era tocmai ca poporul care trebuia să se strângă laolaltă în cadrul aceleiași stat să rămână el însuși, cu entitatea sa națională specifică. Generația de la 1848 nu gândise altfel*. N. Bălcescu o afirma explicit. Eliade Rădulescu la fel. Mai târziu o afirma Eminescu. Din scrierile sale reiese limpede concluzia la care ajunge. D. Murărașu: „Nu la stat deci se gândea Eminescu, ci la națiune. Nu veleitățile unei vieți de stat îi atrag privirile, ci posibilitatea pentru români de a-și păstra libertatea conștiinței și limba lor. «Românul se vrea pe sine, își vrea naționalitatea, dar aceasta o vrea deplin»“⁶. Viața națională trecea deci înaintea vieții statale a neamului românesc. Faptul se justifica pe deplin prin situația de fapt de atunci, când peste jumătate din români erau sub alte stăpâniri, cuprinși în alte state care, deocamdată, cel puțin, nu păreau să se destrame. Și atunci ceea ce într-adevăr conta era să se încurajeze pe cât era cu putință viața lor națională, în primul rând dezvoltând viața națională a Regatului liber. „Cestiunea de că-

* Și nu numai la noi. Revoluționarul maghiar Kossuth spunea de pildă: „A pierde naționalitatea este a muri ca popor. De aceea naționalitatea și limba sunt mai scumpe decât libertatea; căci libertatea pierdută se poate recâștiga, dar naționalitatea niciodată“ (vezi A.D. Xenopol, *Românii și Austro-Ungaria*, Iași, 1914, p. 62).

⁶ D. Murărașu, *Naționalismul lui Eminescu*, Cernăuți, 1932, p. 69.

petenie pentru istoria și continuitatea de dezvoltare a acestei țări este ca elementul românesc să rămână cel determinant, ca el să dea tiparul acestei forme de stat, ca limba lui, înclinările lui oneste și generoase să rămâie și pe viitor norma de dezvoltare a țării și să pătrundă pururea această dezvoltare⁷.

O viață națională era posibilă în măsura în care românul își puna amprenta asupra a tot ceea ce se producea și a tot ceea ce era esențial în dezvoltarea țării. Însemna aceasta a te ridica împotriva elementelor străine din țară? Însemna afirmarea acestora? În toată acțiunea politică a conservatorilor nu întâlnim elemente xenofobe. Nici o măsură legislativă luată sub conservatori nu are menirea de a opri elementele străine din țară sau, și mai rău, a le distruge. A.D. Xenopol, el însuși conservator în politică, explica aceasta: „Nu ne trebuie deci legi care să împiedice pe străini, ci măsuri de tot felul cari să încurajeze pe români. În locul urii și stânjenirii muncii străinilor trebuie ocrotirea și încurajarea muncii naționale“. Adică în locul „prigonirii muncii străinului, sprijinul muncii românești“⁸. Prin urmare, o acțiune pozitivă, nu una negativă, din toate punctele de vedere nerecomandabilă. Cu felul său tranșant de a fi, P.P. Carp declara în Parlament: „Dacă voiți să scăpați de evrei, nu este decât un singur mijloc: munciți și civilizați-vă [...], singura cale ce poate să ne scape este munca pe calea economică; căci și în concurența evreilor eu nu văd decât un stimulent de a dezvolta, pe câmpul economic, o muncă mai intensivă decât cea de astăzi“⁹. Unul din doctrinarii conservatorilor, C. Rădulescu-Motru, scria, în încheierea unui lung studiu: „Prosperitatea popoarelor nu cade din cer, ca un fel de pomană dumnezeiască, așa că singura ta grijă să fie să nu lași și pe străini alături de tine pe pământul pe care cade pomană; ci prosperitatea se cucerește prin muncă [...]; acela care muncește prosperă în dauna celui ce nu muncește sau nu

⁷ M. Eminescu, *Opera politică*, ed. I. Crețu, vol. II, p. 389.

⁸ A.D. Xenopol, *Naționalism și antisemitism*, în „Noua revistă română“, nr. 18 din 8 februarie 1909, p. 278.

⁹ P.P. Carp, *Discursuri*, vol. I, 1868–1888, p. 186.

știe a munci¹⁰. Cel care fixase ideea de mai sus, mai bine decât oricare altul, în conștiința contemporanilor săi fusese Eminescu. Încă în 1876 el scria, și va relua ideea în numeroase rânduri, că la civilizație nu se ajunge decât prin muncă: „Nici ziare, nici legi, nici academii, nici o organizație asemănătoare, cu cele mai înaintate nu sunt în stare de a înlocui *munca*, și o stare de lucruri care nu se întemeiază pe ea e o fantasmagorie, care va dura mai mult sau mai puțin, dar se prefacă în fum la suflarea recei realități¹¹. În altă parte poetul adaugă: „Temeiul unui stat e munca, bogăția unui popor stă în muncă, nu în bani“. Progresul regulat și sigur nu se face prin demonstrații și mișcări de uliță, ci „numai și numai prin muncă¹². Eminescu cerea tuturor contribuția, numai și numai în schimbul acesteia dobândirea de drepturi în viața de stat, în virtutea unei „teorii sociale a compensației“*. Prin această necesitate Eminescu judeca cu asprime prezentul societății românești, un prezent în care clasele productive slăbeau, iar cele neproductive sporeau, un prezent în care o aristocrație istorică nu era, o clasă de mijloc pozitivă era foarte slabă și lipsa ei era suplinită de străini, în care singura clasă pozitivă, țărănimea, era în starea pe care „nimeni n-o pricepe, nimeni n-o reprezintă, nimănui nu-i pasă de ea“. Țăranul român era același „cu cel de mai înainte cu 50 de ani, dar sarcina ce o poartă e înzecită¹³. Într-o țară fără export industrial „țăranul muncește pentru toți: sigur și necontestabil. Dantela de Bruxelles, galonul de pe chipiul generalului, condeiul de fier cu care scrim, chibritul cu care ne aprindem țigara, toate ne vin în schimbul grânelor noastre și acest grâu îl produce însuși țăranul¹⁴.

¹⁰ C. Rădulescu-Motru, *Naționalismul, cum trebuie să se înțeleagă* (sfârșit), în „Noua revistă română“, nr. 4 din 15 noiembrie 1909, p. 58.

¹¹ Citat după C. Rădulescu-Motru, *op. cit.*, *loc. cit.*, II, nr. 3 din 8 noiembrie 1909, p. 37.

¹² M. Eminescu, *Scrisori politice*, ed. a IV-a, ed. D. Murărașu, p. 54.

* Asupra teoriei compensației vezi Ilie Bădescu, *op. cit.*, p. 304 și urm.

¹³ M. Eminescu, *Opere*, vol. IX, p. 172–173.

¹⁴ *Ibidem*, p. 173.

Eminescu a căutat să-și explice adevărul economic și social pe care-l trăia România după tratatul de Adrianopol. Pe de o parte, constata el, țara românească se îmbogățea, dar masele ei muncitoare trăiau tot mai rău, iar elementele parazitare se înmulțeau. Care era cauza? Prima explicație pe care o dă este cea de mai sus, adică orice civilizație nu se realizează decât prin muncă. Or, această muncă nu era la înălțimea civilizației pe care societatea românească și-a apropiat-o. Viața publică a românilor avea deprinderi neadaptate noii civilizații. De pildă, regimul parlamentar presupunea discuția publică, dar politicienii se mințeau unii pe alții. Activitatea economică nu era făcută cu răbdare, cu economie de timp și materiale, ci „de mântuială”. Cu alte cuvinte în politică nu se face politică, ci politicianism, iar în viața economică nu se muncea, ci se căuta „câștigul fără muncă”^{*}. „Dușmanii noștri nu sunt în afară de noi, ci sunt în noi înșine; și ei se numesc (...) lenea, minciuna, lipsa de rezistență față de ispita viciului, orgoliului copilăresc pe care nu-l știm distinge de mândria cea nobilă și multe asemenea slăbiciuni” — scria C. Rădulescu-Motru, ducând mai departe gândul lui Eminescu¹⁵. Desigur, dacă exista „un sâmbure greșit” în organizarea societății românești nu era neapărată nevoie ca acel sâmbure să fie numai sufletesc, cum presupune Motru, și numai de la el să vină toate neajunsurile. Defecte ca cele de mai sus le au într-o măsură sau alta mai toate popoarele, dar diferența dintre dezvoltarea lor nu are totuși o cauză sufletească, decât numai în ultimul rând. Cauzele sunt mai profunde, sunt de natură economică, geopolitică, de conjunctură internațională, de organizare socială și abia mai pe urmă de natură psihică. Oricum, inadvertența dintre civilizația burgheză mai nouă și încă neformatele deprinderi moderne ale poporului român, pusă ca o cauză a relelor pre-

* Așa ne este schematizată teoria lui Eminescu de C. Rădulescu-Motru în studiul *Naționalismul, cum trebuie să se înțeleagă*, II, „Noua revistă română”, nr. 3 din 8 noiembrie 1909, p. 38. Mai pe larg vezi același, *Cultura română și politicianismul*, ed. a III-a, București, f.a., p. 199–250.

¹⁵ C. Rădulescu-Motru, *op. cit.*, *loc. cit.*, p. 38.

zentului românesc din a doua jumătate a veacului trecut, dacă nu ducea la înlăturarea acelor rele avea totuși meritul de a îmbogăți cunoașterea de sine a societății noastre. Ea a fost deseori amintită și de alți gânditori, conservatori sau nu. În acțiunea politică a conservatorilor a luat însă adesea forma unei arme politice. Mulți conservatori căutau să motiveze, de pildă, opoziția lor la o reformă agrară mai întinsă cu defectele țăranului român, care ar fi fost leneș, bețiv, prea des presupus influențelor negative. Era, evident, pretextul apărării intereselor personale*.

„Naționalismul” doctrinar conservator dacă nu va face prea însemnată carieră în politică, și-a arătat forța în judecarea și orientarea culturii românești. Mai întâi prin Junimea și apoi prin postmaiorescieni. Secolul al XIX-lea a fost cum s-a mai zis și „secolul individualismului”¹⁶ (următorul va și mai pronunțat). Eul fusese exaltat de romantism. Kant îi fixase etica și autonomia, indicase ca normă respectul omului în sine, „luat ca scop respectabil, nu ca instrument de exploatare”. Indivi-

* O altă explicație a neajunsurilor societății românești a timpului său M. Eminescu o află în existența așa-numitei „pături superpuse”, noțiune mult comentată în epocă și după aceea. Vezi, de pildă, C. Rădulescu-Motru, *op. cit.*, *loc. cit.*, p. 38–39 și nr. 18 din 8 februarie 1909, ca și *Cultura română și politicianismul*, p. 199–250; A.C. Popovici, *Naționalism sau democrație*, p. 3–179; G. Ibrăileanu, *op. cit.*, p. 140 și urm.; D. Murărașu, *op. cit.*, p. 103 și urm.; Paul Georgescu, *Naționalismul lui Eminescu*; G. Călinescu, *Contradicțiile erei burgheze oglindite în ideologia lui M. Eminescu*, în *Studii eminesciene*, București, 1965, p. 58 și urm.; Al. Oprea, *Publicistica lui M. Eminescu*, în M. Eminescu, *Opere*, vol. IX, p. 34–36; Ș. Cioculescu, *Aspecte de critică socială eminesciană*, în *Studii eminesciene*, p. 225–253; Ilie Bădescu, *op. cit.*, p. 278 și urm. Noțiunea de „pătură superpusă” nu trebuie luată *ad litteram*. Altfel se ajunge la afirmația total fantezistă a existenței unei rase pur românești autohtone și a alteia „a parveniților” și a „paraziților”, cea dintâi victimă și cea de a doua călău. Nu insistăm asupra acestei teorii, căci nu „apartenența” poetului în acel moment la partidul conservatorilor o explică. Nu exista în acest partid o atare concepție și nu va exista nici mai târziu. Adversitatea sa politică continuă cu liberalii nu folosea astfel de argumente care foarte bine se puteau întoarce și împotriva lui. Noțiunea „păturii superpuse” îi aparține lui Eminescu și explicația ei poate cel mai bine o dă C. Rădulescu-Motru („Noua revistă română”, nr. 3, din 8 noiembrie 1909).

¹⁶ Mihai Ralea, *C. Rădulescu-Motru, filosof al culturii*, în „Revista de filosofie”, vol. XVII, 1932, p. 101.

dualismul politic câștigă drepturi importante înscrise în Constituții. În filozofie, și de aici în toată cultura, individualitatea devine o axiomă, sufletul omenesc o unitate specifică. Psihologia, de orice natură, exprimă puternic ideea că „viața sufletească e în funcție de specificul individual”. Și, spunea Herbert, citat de Maiorescu, istoria, ca și politica trebuiau să se întemeieze pe psihologie¹⁷. Maiorescu ca și Xenopol apelau și la Buckle în definirea raportului dintre natură și „direcțiunea sufletului”¹⁸. Imperativul culturii era astfel fixat: „Trebuie bine să ne însemnăm noi, românii, că orice progres pe calea civilizației nu are pentru noi o adevărată valoare decât întrucât reflectează asupra naționalității noastre”¹⁹. Specificul unei culturi era determinat de psihologia etnică. Cel mai limpede definea aceasta Xenopol, fixând conținutul unei culturi naționale în păstrarea, dezvoltarea și cultivarea limbii, în statuarea raporturilor dintre componenții unui popor după formele „ce sufletul său a dezvoltat”, în cercetarea trecutului istoric ca să se înțeleagă prezentul, în sfârșit, în cultivarea frumosului artistic al sufletului său²⁰. Maiorescu arăta și el că pentru a deveni „cetățean al lumii” e nevoie „să devii mai întâi — și nu e de fel ușor — cetățean al propriei tale patrii. Cât de mulți râvnesc însă la titlul de *cosmopolit*, și cât de puțini abia sunt *patriodopoliti*”²¹. Pe aceeași linie mersese Eminescu, susținând fervent „geniul național, spiritul propriu și caracteristic al poporului”; pe ea vor merge cei mai de seamă gânditori români de după aceea. Dintre toți, cel care va și oferi în acest sens „un sistem

¹⁷ I.E. Torouțiu, Gh. Cardaș, *Studii și documente literare*, vol. II, București, 1931, p. 51–52.

¹⁸ Al. Zub, *Junimea. Implicații istoriografice*, p. 101. Vezi mai mult în Simion Ghiță, *Titu Maiorescu, filozof și teoretician al culturii*, București, 1975.

¹⁹ Apud Al. Zub, *op. cit.*, p. 101.

²⁰ A.D. Xenopol, *Cultura națională*, în „Convorbiri literare”, nr. 2, 1868, p. 159. Vezi o comparație a gândirii lui Xenopol cu Benedetto Croce, în acest domeniu, în studiul Angela Giustino Vitolo, *Benedetto Croce — Alexandru Xenopol: La storia è arte o scienza?* în „Annuario dell'Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia”, an I, 1999, a cura di Ion Bulei, p. 113–128.

²¹ Cf. Al. Zub, *op. cit.*, p. 102–103.

filosofic unitar și consecvent“ va fi C. Rădulescu-Motru. Ideea de individualitate este leitmotivul întregii sale filozofii. Continuându-l pe Eminescu, Motru crede că civilizația sau cultura unui popor nu constă în transformările materiale externe, ci în dispozițiile sufletești ale acestuia, în deprinderile morale și intelectuale pe care poporul și le-a format. Eminescu fixa criteriul muncii drept bază a culturii și civilizației, Motru, dezvoltându-l, îl stabilește în faptul actualizării deprinderilor sufletești. Pe această linie Rădulescu-Motru cere pentru un popor ca al nostru o dezvoltare specifică. „Cultura adevărată — scrie el —, prin mijlocirea căreia un popor se ridică și prosperă, se prezintă totdeauna ca o individualitate puternică”²². Plecând de aici filozoful român critică sever acele teorii după care societățile își pot împrumuta valori și instituții, călcând peste individualitatea lor. Ulterior, Motru completează teoria individualității cu aceea a vocației. Cultura este desigur individualizare, dar ea trebuie să se obiectiveze în creații. Vocația este mai mult decât individualitate, e o individualitate care creează valori. „Este drept că un popor, pentru a avea vocație, trebuie să aibă mai întâi o individualitate sufletească, dar nu totdeauna individualitatea este urmată de vocație”²³. Adică popoarele care aveau o viață originală, cum ar fi cel spaniol sau cel rus, nu deveneau numai prin aceasta creatoare de cultură. Țări ca Belgia sau Elveția, fără un stil particular de viață, ar fi însemnat că încetau de a mai fi țări de mare cultură.

Din această direcție de idei, susținând individualitatea în cultură, doctrina conservatoare a tras elementele care i-au

²² C. Rădulescu-Motru, *Cultura română și politicianismul*, ed. a III-a, p. 18.

²³ *Idem, Vocația. Factor hotărâtor în cultura popoarelor*, București, 1932, p. 135. M. Ralea prefera din toate punctele de vedere teoria vocației, mai cuprinzătoare, aceleia a individualității (*op. cit., loc. cit.*, p. 104–105). În anii celui de-al doilea război mondial Motru va reveni la individualitate, noțiune oarecum sinonimă cu etnicul. Acesta din urmă era „sufletul unei națiuni”, prin suflet înțelegându-se „structura istorică pe care o ia viața unui grup social” (C. Rădulescu-Motru, *Etnicul românesc. Comunitate de origine, limbă și destin*, București, 1942, p. 115).

convenit. Nu numai în sensul combaterii formelor străine — străine în sensul că erau de natură capitalistă — care „ar fi falsificat” viața noastră națională (fapt analizat în discuția teoriei formelor fără fond), dar în sensul menținerii statutului social și politic al țării, așa cum se afla el după 1866. A menținerii sale cât mai mult cu putință. Numai așa se menținea și individualitatea românească, păstrând expresiile sociale și politice existente și nu înlocuindu-le sau modificându-le mereu. Ideea fundamentală era, cum scria P.P. Negulescu, ca „printr-o înțeleaptă rezervă, să dea națiunii noastre puțința să scoată din propriul ei fond sufletesc formele nouă de viață cerute de noua ei situație și să-și asimileze fără primejdie pe cele ce *trebuiau* să fie împrumutate de la străini”²⁴. Și cu aceasta se revine la problema atât de dezbătută a împrumuturilor de forme. Nu se putea preciza exact până unde mergeau interesele proprii ale conservatorilor în susținerea acestei teorii și până unde grija de a păstra naționalitatea specifică poporului nostru contra formelor artificiale și gratuite. Negulescu crede că prin înțeleapta lor rezervă „conservatorii constituiau partidul, prin excelență național”. Rostul esențial al acestui partid urma să fie tocmai „dezvoltarea și întărirea conștiinței noastre naționale”. Energia conștiinței naționale constituia în epocă pentru orice popor un semn de superioritate, dar și o condiție de căpetenie a victoriei în lupta sa pentru existență. Și pentru români, încă neuniți cu toții în cadrul acelorași frontiere, dezvoltarea energiei naționale era, într-adevăr, o condiție de viață viitoare. Conflictul de interese dintre națiuni în epoca modernă schimba mereu perspectivele lor de viitor. Și putea veni un moment în viața unui popor când atârna de el însuși să-și croiască cu hotărâre calea cea mai bună de progres. Și „vai de popoarele pe cari momentele de acest fel le apucă nepregătite fie din punct de vedere obiectiv, fie din punct de vedere subiectiv. Vai de popoarele cari nu se pot folosi de împrejurări,

²⁴ P.P. Negulescu, *Principiul naționalismului în politica conservatoare*, loc. cit., VII, mss. 17, f. 11.

fiindcă n-au mijloacele materiale trebuincioase sau cari nu *îndrăznesc* să se folosească de împrejurări fiindcă n-au încredere în ele însele. Din acest punct de vedere toate națiunile care țin la viitorul lor trebuie să fie ca fecioarele înțelepte din evanghelie, cu candela vecinic aprinsă, în așteptarea momentului hotărâtor“. Pe această linie, așadar, de dezvoltare a energiei naționale, trebuia să se înscrie adânc activitatea politică a Partidului Conservator. Ca și cu alt prilej, neîncrederea în formele noi de civilizație năștea neîncredere în democrația burgheză, în liberalism, considerat purtătorul ei de cuvânt, dar „trop materialiste“. Nu se vedea o legătură indispensabilă între păstrarea naționalului, a „naționalității“ poporului nostru și mersul democratic burghez. Legătura era însă limpede. Ca naționalitate proprie, trebuia neapărat să menții unitatea interioară. Dar se putea ajunge la aceasta din urmă când, cum recunoștea și Negulescu, „unul din neajunsurile de căpetenie cari pun în primejdie unitatea sufletească a națiunii noastre e lipsa aproape desăvârșită a unor raporturi ideale între proprietari și țărani?“²⁵

²⁵ P.P. Negulescu, *op. cit.*, *loc. cit.*, f. 13–14.

7. Armonie socială

Și cu aceasta intrăm în concepțiile sociale ale conservatorilor. Consistența acestor concepții trebuie pusă în strânsă legătură cu acțiunea guvernamentală propriu-zisă, ele nemani-festându-se altfel decât ca fond teoretic, adesea nu îndeajuns de luminat, al măsurilor practice luate de guvernele conservatoare. Structura socială a timpului lor le-a apărut celor mai mulți conservatori insuficient de clarificată pentru a îngădui o privire relevantă. Cu atât mai mult cu cât ei s-au apropiat de ea nu cu intenția de a investiga sociologic, ci, eventual, cu tendința unei „sondări sociologice” pentru a demonstra „veracitatea unor teze ideologice”¹. În definitiv era și greu să judeci o stare de lucruri ale cărei elemente constitutive erau încă neevidențiate într-o suficientă măsură. Noul regim al relațiilor capitaliste lucra asupra fondului social românesc, neschimbându-l însă prea rapid. Ceea ce le apărea contemporanilor mai pregnantă era structura nouă a societății românești. Nu și fondul social propriu-zis. Diverși oameni politici conservatori sau susținători ai concepțiilor conservatoare considerau că structura socială a țării cuprindea doar două clase: moșierimea și țărănimea. Firește prin clasă nu se înțelegea noțiunea în sensul ei marxist. Funcțiunea economică sau relațiile economice n-aveau importanță esențială în definirea ei. Circula frecvent în epocă schema, de fel sociologică, lansată de istoricii francezi din secolul al XVIII-lea. Termenul de clasă era foarte puțin folosit, uzitându-se în schimb acela de stări. Burghezia mai ales era denumită ca starea mijlocie sau starea a treia. Această burghezie este contestată de conservatori, considerată ca inexistentă în România ca o clasă sau o stare productivă, cel puțin în ultimele decenii ale secolului trecut. Ulterior,

¹ Z. Ornea, *op. cit.*, p. 226. Z. Ornea este, de altfel, singurul cercetător care s-a apropiat mai serios și de acest aspect social al junimismului și prin extensie, în bună măsură, al conservatorismului în genere.

realitatea îi va obliga să revizuiască o atare concepție, dar în vremea de început a existenței Partidului Conservator rostul burgheziei române era neînțeles. Pentru Maiorescu, în 1876, clasa burgheziei era „clasa advocaților“, pletora de funcționari, dascălimea și oamenii politici cu nepotolite apetituri bugetivore². În Occident ea se compunea din marii comercianți, mari fabricanți, manufacturieri industriali, bancheri... La români însă nu exista ceva asemănător decât într-o măsură nesemnificativă și atunci când „s-au preluat“ forme ale dezvoltării capitaliste, ele intrau în contradicție nu numai cu fondul tradițional local, dar și cu o structură socială complet diferită, căreia ele nu-i corespundeau: „s-au introdus reforme constituționale în viața publică fără să se întrebe, fără să se dea bine seama dacă la noi există un adevărat tiers état, care să simtă necesitatea unei asemenea reforme și să aibă preponderența meritată în stat“³. Concluzia era pe măsura criticii, sistemul constituțional era fictiv, căci lipsea tocmai burghezia, adică tocmai starea socială menită să-l susțină. Criticismul junimist făcea o confuzie între *deosebirea* care neapărat exista între dezvoltarea burgheziei în Apus și stadiul dezvoltării ei în România și *existența* burgheziei ca atare. Dacă ea exista, dar la un nivel mai scăzut față de modelul clasic, nu însemna că de fapt nu exista deloc. Pe linia aceluiași criticism Carp mergea mai departe și nega în 1875 dreptul la existență și pentru partidul liberal, care era „un ce facticiu“⁴, care nu se legitima din apariția unor noi elemente „cu noi interese, cari cer la rândul lor locul legitim în stat“. La 1875 partidul liberal nu se rezema, după Carp, decât pe „niște fraze create în alte țări pentru situațiuni ce nu există la noi“. În numele acelor fraze se pretindea că ar exista și la noi „un element a cărui existență reală, însă, nu se vede nicăieri“. Acel element era, firește, burghezia. Contestarea aceasta de drepturi și existențe, de altfel reciprocă, făcea și ea parte din gama mijloacelor de luptă politică

² T. Maiorescu, *Discursuri parlamentare*, vol. I, 1895, p. 434.

³ *Ibidem*, p. 4.

⁴ P.P. Carp, *Discursuri*, vol. I (1868–1888), p. 66–67.

dintre liberali și conservatori. Ea nu putea duce, firește, pe nimeni în eroare, căci i se putea răspunde cum făcuse Diogene care, față cu un adversar ce nega mișcarea, se mărginise de a se plimba pe dinaintea lui. Amândouă partidele existau și „se mișcau“ în societatea românească. De altfel, ulterior, cele două partide nu-și vor mai contesta reciproc existența, cel puțin până la primul război mondial, ci numai capacitatea de guvernare și cinstea în afacerile publice. Nici marii proprietari, într-un cuvânt agrarienii, nu vor mai contesta existența burgheziei ca o clasă constituită. Dimpotrivă, ei vor fi contestați ca elemente sociale anacronice. Negarea aceasta socială aparținuse mai curând junimiștilor care, pe drumul criticismului, au lărgit aria de manifestare a tezei formelor fără fond de la o dezbatere ideologico-culturală, asociindu-i și un element de ordin sociologic. Ideea este îmbrățișată de doctrina politică a conservatorilor mai mult în treacăt ca încă un argument teoretic în competiția luptei pentru putere cu liberalii. Și aceasta numai la începuturile existenței celor două partide guvernamentale ale României moderne. C.N. Brăiloiu, de pildă, cunoscutul avocat, cel care tradusese din grecește Codul lui Ipsilanti și Legiuirea lui Caragea, fostul ministru de Justiție din 1861, 1862, un om „cu disponibilități“ pentru studiul de doctrină, dovedite în activitatea sa de gazetar la ziarul scos de el, „Conservatorul progresist“, credea și el la 1877, aproape la fel ca junimiștii: „Burghezia, în starea societății noastre, nici nu poate forma o clasă și nu este o clasă, nu este un partid politic distinct. Burghezia este la noi mai mult un strat, o treaptă a societății, o stare de oameni⁵. Tot la începuturile conservatorismului organizat, M. Eminescu nu nega existența burgheziei ca atare, o considera însă total neproductivă, o pătură de funcționari, avocați, postulanți perpetui la slujbe, stârpituri“, „plebe intelectuală“, „arieni de tot soiul“, o categorie de oameni care nu avea alt rost decât să stoarcă vлага țărănimii, „clasa cea mai pozitivă din toate“, și să încarce inutil bugetul

⁵ „Timpul“, an II, nr. 51 din 4 martie 1877.

statului. Tabloul devenea și mai întunecat atunci când el venea și cu constatarea unei masive prezențe alogene în rândurile acestei burghezii. Fără a se suprapune întocmai „păturii superpuse“, burghezia nu era la Eminescu altceva decât un rău dureros sesizabil. Ulterior, când burghezia impregnează pretutindeni rândurile conservatoare, un atare limbaj la adresa ei devine de neînțeles. Cu atât mai mult cu cât cea mai scumpă idee socială a conservatorilor era armonia socială (era de altfel și a liberalilor). Ei opuneau individualismului social armonizarea intereselor individuale. Interesele comune creau clase, opiniile comune dădeau naștere la principii, pentru realizarea cărora se formau partidele. Menirea statului era aceea de a aduce toate clasele la armonie, tratându-le ca părți ale națiunii, egal de importante. La baza acestui edificiu social era țăranimea, era muncitorimea de tot felul, care lucra nemijlocit. Grija statului trebuie să fie aceea de a se preocupa permanent de această clasă producătoare, „să o cultive, să vegheze la prosperitatea ei materială și să-și îndeplinească astfel scopul ei moral“⁶. În numeroase rânduri Eminescu cere îmbunătățirea soartei țăranului, care „muncește singur pentru toți“. Muncește cu aceleași mijloace ca și mai înainte, dar transformările petrecute și trebuințele importate i-au crescut sarcinile „într-o progresie înspăimântătoare“⁷. Dincolo de o compătimire generală, frecventă la mulți, Eminescu pleda cu vigoare pentru ridicarea stării țăranimii. Spre deosebire de junimiști care și ei compătimeau țăranimea*, dar n-o considerau ca singura clasă reală, producătoare, ei alăturându-i-se și moșierimea, cu o fizionomie bine precizată, și categoria meseriașilor, Eminescu opunea țăranimea tuturor celorlalte clase, făcea din ea „piatra unghiulară a unui sistem de gândire economic-istoric“⁸.

⁶ M. Eminescu, *Scrisori politice*, ed. a IV-a, ed. D. Murărașu, p. 43.

⁷ Al. Oprea, *Publicistica lui M. Eminescu*, în M. Eminescu, *Opere*, vol. IX, p. 17.

* Vezi Z. Ornea, *op. cit.*, p. 231.

⁸ Al. Oprea, *op. cit.*, p. 17.

Nevoia armoniei sociale străbate toată gândirea politică a conservatorilor, toate programele lor politice. Ceea ce nu presupunea neapărat imobilism politic, ci totdeauna soluții corelate. „În toate legile pe care am avut ocazia a le prezenta în viața mea, spunea P.P. Carp în 1893, am ținut cont de aceasta: *am căutat numai să îmbunătățesc o stare de lucruri existentă în această țară*”⁹ (subl. ns.). Inspirându-se din doctrina școlii germane, omul politic conservator preconiza ca direcție: „statul să ia în mână lui protecția claselor muncitoare și să se ocupe de bunul traiu al claselor de jos”. Așadar, intervenționismul de stat, însă restrâns la reforme moderate și nu la schimbări în bloc și cenzurat de condițiile locale, adică de starea populației, de obiceiurile ei, de felul ei de trai, de starea culturală ș.a. Pe această linie vor propune conservatorii reformele lor agrare, evitând exproprierea: poporului trebuie să i se dea, ca să nu fie el nevoit să ceară, dar să i se dea totdeauna cu măsură. Armonia socială era o armă de apărare și de păstrare a condițiilor sociale existente¹⁰. „Țăranul și meseriașul. Pentru ce ținem noi ca să facem tot ce vom putea pentru a pune pe aceste două clase pe o treaptă de înflorire mai înaltă decât aceea în care se află astăzi? se întreba Carp în 1884. O fac în interesul claselor dirigente [...]; clasele superioare de la popor viu și la popor se întorc, în eternă alternare și dacă poporul acela din care ieșim și la care ne întoarcem este un popor zdravăn și noi vom fi zdraveni”¹¹. Intervenționismul de stat apare ca un principiu doctrinar sau ca o metodă? În orice caz el are tendința de a armoniza unele principii externe, dar este greu să i se delimiteze caracterul. Dacă el avea o sferă de acțiune mai largă sau mai îngustă totul depindea de cine îl aplica. Conservatorii voiau să-l aplice mai mult pentru a împiedica eventuale convulsii sociale. Se asigura și astfel un oarecare progres, dar încetinit. Sfaturile lui Carp, după care conservatorii, „dacă vor să însemneze ceva, trebuie să fie cei dintâi a se pune în capul

⁹ Cf. G. Tașcă, *Politica economico-socială a lui P.P. Carp*, p. 5.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ P.P. Carp, *Discursuri*, vol. I, p. 329–330.

tuturor reformelor folositoare, și dacă vor să aibe pentru dănsii nu numai talent și știință ci și înrăurire politică, ei trebuie să facă dovada că nici un progres serios nu le este străin și că nici o nevoie a țării nu-i lasă nepăsători“ au rămas adeseori simple deziderate. Intervenționismul de stat, aplicat de conservatori, era înțeles ca respectuos față de necesitățile istorice, ca păstrător al lucrurilor tradiționale atâta timp cât se putea găsi o rațiune suficientă pentru a le păstra. Nici liberalii după 1880 nu mai sunt deloc grăbiți cu schimbările, dar după 1907 îndeosebi ei sunt nevoiți să răspundă și unui oarecare radicalism social, neuitând însă să implice în toată acțiunea lor monopolizarea economiei românești sub forma „cointeresării“.

Intervenționismul de stat ia forme mai atenuate în atitudinea politică a conservatorilor de după 1900. Oameni ca Al. Marghiloman, N. Filipescu, D. Nenițescu, C.C. Arion ș.a. nu mai cred cu aceeași convingere în eficacitatea intervenției statului ca mijloc de asigurare a armoniei societății. Firește, solidarismul social rămâne ca atitudine puternic afirmată. Dar mijlocul de a-l asigura nu trebuia să fie exclusiv intervenția nemijlocită a statului. Ei i se adăuga acțiunea asociaționistă și cooperatistă. Mișcarea era asemănătoare cu aceea pe care la liberali o promova Spiru Haret. De câte ori se putea acțiunea statului trebuia înlocuită cu aceea cooperatistă în activarea procesului de evoluție a societății românești. Desigur, mișcarea cooperatistă era folosită și ea, în același scop ca și statul, pentru evitarea mijloacelor violente. Motivele acestei schimbări de atitudine au fost găsite de unii cercetători în noile orientări promovate în Franța și Germania de economiști ca List, Gide, Brentano, Schmoller ș.a. în contra vechilor tendințe liberale (orientări cunoscute de noua generație de conservatori în studiile lor în Franța și Germania), în ineficacitatea sau slaba eficacitate a intervenției statului în țările latine (în Franța, de pildă, existența unor guverne prea des schimbătoare) spre deosebire de Germania, în acceptarea de către Partidul Național-Liberal a unui radicalism social cu admiterea mijloacelor

hotărâte în mecanismul prefacerilor sociale, ca de pildă exproprierea. În sfârșit, ultimul motiv era grija pentru creditul statului, pe care un partid conservator nu putea să n-o aibă permanent în vedere.

Reținem ca adevărate motivele determinate de atitudinea liberalilor, de lupta pentru putere între cele două partide, luptă care nu trebuia să fie și nici n-a fost doar o competiție politică, ci și una economică. Intervenționismul de stat era foarte indicat atâta timp cât ambele partide îl promovau cu un scop mai curând general decât particular, când în orice caz cel din urmă aspect nu precumpănea asupra celui dintâi. Însă fatal era, și fără vădita tentă a liberalilor de a monopoliza economia țării, ca burghezia să-i domine treptat pe agrarieni și în cele din urmă să-i absoarbă. Conservatorii, în măsura în care se considerau, și de fapt erau principalii reprezentanți ai agrarienilor, căutau mijloace de rezistență, altele decât un *non possumus* continuu, insinuând argumente teoretice preluate din chiar dezvoltarea liberalismului și reinterpretate. În numeroasele luări de poziție ale generației de conservatori de după Lascăr Catargiu, în dezbaterile Cercului de studii al Partidului Conservator solidarismul social este mereu afirmat ca doctrină, iar corporatismul susținut ca mijloc.

În același scop, de armonizare socială, după cum statul era considerat ca regulator al vieții sociale aflată într-o continuă mișcare, tot astfel dinastia era socotită ca factor de stabilitate al statului. Conservatorii sunt dinastici din convingere, spre deosebire de unii liberali care sunt la fel de dinastici, dar mai mult din necesitate. Este greu, desigur, să măsoari până unde se întinde necesitatea și de unde începe convingerea. Și unii conservatori, cum de pildă Take Ionescu, au fost învinuiți chiar de antidinasticism. La fel s-a întâmplat cu fruntașii conservatori progresiști după primul război mondial. Individualizările politice nu pot duce la o concluzie. Doar rămânerea într-o sferă mai generală poate stabili o opinie, ca cea de mai sus, privind dinasticismul din convingere al doctrinei conser-

vatorilor. Un om politic de talia lui Al. Lahovari, justificând, e drept, mai curând necesitatea unui suveran, arăta și de ce apăra o astfel de necesitate. Pentru că, spunea el, în noiembrie 1888, „numai mulțumită elasticității admirabile a unor astfel de instituțiuni se poate înlătura revoluțiunea violentă și sângeroasă“. „Sunt persoane care cred, continua el, și chiar popoare sunt acum, cari cred că regele constituțional este inutil; numai atunci se vede cât este de necesar când, în patriotismul și înțelepciunea sa, face economie de o revoluțiune și această economie este imensă“¹². Așadar, instituția regală era necesară pentru că răspundea cel mai bine preceptelor doctrinare conservatoare asupra unui program social-politic măsurat, fără salturi și *totdeauna* controlat.

Dinasticismul se împăca foarte bine cu teza statului natural, opusă aceleia a statului contractual, care fusese a filozofiei raționaliste a secolului al XVIII-lea. Această din urmă teză era, cum spunea T. Maiorescu, „o imaginație puerilă“¹³, o abstracție stabilită artificial, „o teorie învechită“, cum o decreta și Th. Rosetti, care scria încă în 1874 că „a voi astăzi a explica societatea prin acel contract sinalgmatic ar fi o erezie științifică tot atât de mare, ca aceea de a admite că lumea fizică se compune numai din patru elemente“¹⁴. Eminescu, poate cel mai puternic adept al statului natural, scria și el la 1879: „În zadar ar încerca cineva să dovedească că statul e un rezultat al convențiunii și al punerii la cale prin teorii; — el este și rămâne un product al naturii, un organ al societății și precum omul nu-i liber de a-și schimba inima sau creierul sau plămânii după plac, asemenea nici societatea într-o stare anumită de lucruri economică, și de cultură, nu poate să schimbe după plac forma și funcțiunile statului, nu poate să se joace nepedepsită de-a Parlamentul și de-a guvernul“¹⁵. Așa stând lucrurile,

¹² Al. Lahovari, *Discursuri parlamentare, 1888–1891*, p. 9.

¹³ „Constituționalul“, an I, nr. 24 din 13/25 iulie 1889.

¹⁴ Th. Rosetti, *Despre direcțiunea progresului nostru*, în *Antologia ideologiei junimiste* (ed. E. Lovinescu), p. 120.

¹⁵ M. Eminescu, *Scrieri politice* (ed. D. Murărașu), studiu introductiv, p. 49.

considerând adică statul ca un organism natural, instituțiile erau simple organe ale corpului social și ca atare se dezvoltau după legile naturii. O dezvoltare revoluționară a societății, a statului nu se justifica în aceste condiții, societatea nefiind nici la origine, nici în diversele faze ale evoluției sale „produsul unei învoieli comune între oameni“, așa încât revoluția să reprezinte „dreptul societății față cu acei ce nu se țin de contract“¹⁶. Nici introducerea fără discernământ a altor forme de civilizație nu se justifica, acestea fiind de fapt atentate la legile de dezvoltare firească a unui stat.

Dinastia apărea într-un atare context ca instituția cea mai indicată, menită să asigure o continuitate de dezvoltare, excluzând salturile revoluționare și prin aceasta asigurând stabilitatea statului; ea apărea ca un punct în jurul căruia gravita „lucrarea comună“ a tuturor, după cum roiul de albine în jurul unei măci. Eminescu, de pildă, visa un guvern monarhic, „mai mult sau mai puțin absolut“, se ridica împotriva republicii înțeleasă ca reprezentanta unei clase sau a mai multor (dar nu a tuturor), care se baza pe „exploatarea neomenească a unei clase prin alta“, vedea în stat „o aspră organizare... contra tendinței egoistice a acestor clase de a câștiga mai mult prin muncă puțină“*. Poetul nu avea în vedere interesul moșierimii (deși, poate pentru că și-a publicat ideile în organul central de presă al conservatorilor, n-a făcut îndeajuns disocierea necesară). Viziunea lui era metamorfozată, studiului sociologic substituindu-i-se adesea vraja temei poetice¹⁷. Cum observa Călinescu, referindu-se la prototipul monarhului în viziunea eminesciană, acesta „visa pe împăratul țării din basme, care «iese sara-n prispă să stea cu țara de vorbă»“¹⁸.

¹⁶ „Constituționalul“, an I, nr. 24 din 13/25 iulie 1889.

* G. Călinescu, *Opera lui Mihail Eminescu*, în *Opere* (ed. A. Rusu), vol. 13, București, 1970; Z. Ornea, *op. cit.*, p. 181; Al. Oprea, *Publicistica lui M. Eminescu*, în M. Eminescu, *Opere*, vol. IX, p. 28–29.

¹⁷ Al. Oprea, *op. cit.*, *loc. cit.*, p. 29.

¹⁸ Cf. G. Călinescu, *op. cit.*, în *loc. cit.*, vol. 13.

Mai puțin savant, mai nesubstanțializat, diverși lideri conservatori au tras concluzii la fel de tranșante ca și Eminescu asupra componentelor statului și mai ales asupra rostului regalității. Concluzii cu un înțeles mai practic. Regele trebuia să fie și să rămână totdeauna un factor important; niciodată singurul factor, niciodată prea puternic, dar totdeauna *ultima ratio*. Faptul că pe tronul României s-a găsit un Hohenzollern a fost, o dată în plus, de bun augur pentru conservatori. Căci Carol I avea încredere în simțămintele dinastice ale marilor proprietari, dar n-avea în clasele mai noi care se dezvoltau prin fireasca dezvoltare a capitalismului. Nu le-a încurajat pe acestea din urmă, împiedicând — și el — o mai liberă mișcare socială. Agrarienii — în primul rând prin conservatori — nu s-au opus, în schimb, unui amestec, uneori prea vizibil, al regelui în schimbările de guvern din țară și în general în mișcarea politică internă. Fără nici o premeditare cele două părți, regele și moșierimea, s-au înțeles și rezultatul a fost, și din această cauză, menținerea unor discrepanțe sociale care treptat au devenit acute*.

Conservatorismul politic din România este un produs al ritmului nealțat de transformare modernă a societății românești. Existența lui e de natură obiectivă. El merge mână în mână cu liberalismul multă vreme. Se lasă potențat de acesta în multe privințe sau contribuie la conturarea lui. Indiferent de domeniul în care s-a manifestat, conservatorismul, prin

* Pentru o cunoaștere mai extinsă și mai în adâncime inclusiv a ideilor doctrinare conservatoare sunt încă de consultat cu mare utilitate câteva lucrări mai vechi sau mai noi: J. Găvănescu, *Caracterizarea partidelor politice prin ele însele*, Iași, 1905; M. Djuvara, *Doctrinile și practica partidelor noastre politice*, București, 1925; Cezar Papacostea, *Între doctrinele și practica politică a partidelor*, 1926; Mircea Martin, *G. Călinescu și complexele literaturii române*, București, 1981 (aici observații cu deosebire pătrunzătoare); H. Stahl, *Teorii și ipoteze privind sociologia orânduirii tributale*, București, 1980; Idem, *Théories de C.D. Gherea sur le lois de la pénétration du capitalisme dans les pays retardataires*, în „Review”, 1978; G. Zane, *Studii*, București, 1980; P. Cornea, *Originile romantismului românesc*, București, 1972.

introducerea spiritului critic, a dat modernizării României conștiința de sine. T. Maiorescu în cultură, P.P. Carp în politică, A.D. Xenopol în istoriografie, M. Eminescu în gândirea politică, Th. Rosetti, G. Panu, P. Missir ș.a. în viața publică au contribuit esențial la dezvoltarea domeniilor respective. În același timp, prin scrierile lui M. Eminescu, C. Rădulescu-Motru, A.C. Popovici, P.P. Negulescu, conservatorismul definește tradiționalismul în România. Prin contribuțiile lui V. Conta, A.D. Xenopol, T. Maiorescu, Al. Lahovari, Al. Marghiloman, P.P. Negulescu, C. Rădulescu-Motru... este definit evoluționismul. Nu mai puțin este precizat sensul naționalismului românesc* și conservatorismul român este potrivit conceptului „jurnalistic-burghez” de egalitate, care-și avea originea în concepția burgheză a libertății. Oamenii erau inegali prin natura lor, susținea de pildă Al. Lahovari, și adevărata libertate era aceea de a lăsa fiecăruia posibilitatea să-și dezvolte propria-i personalitate. P.P. Carp sau Barbu și Lascăr Catargiu erau împotriva libertății abstracte a individului și propuneau libertatea comunităților organice. Tot astfel, ei combăteau concepția burgheză a proprietății și propuneau o proprietate văzută ca o relație vie, reciprocă între proprietate și proprietar, o fuziune între persoane și lucruri (nonșalanța cu care mulți boieri români arendau moșiile lor și se duceau să petreacă în Occident sau în orașe contrazicea însă în practică această teorie). În același timp, conservatorismul român promovează un reformism concret, imediat, posibil. De aici toate programele de reforme conservatoare în România, care toate voiau să amelioreze, nu să schimbe, și mai ales nu să schimbe dintr-o dată.

Și în România conservatorismul îmbracă și o altă formă decât aceasta, schițată mai sus. Nu este numai o reacție la revoluționarism. Și în România există un conservatorism *reacție la democrația de masă* (vezi atitudinea lui P.P. Carp, a lui

* Vezi, mai ales, P.P. Negulescu, *op. cit.*, B.A.R., secția mss., fond P.P. Negulescu, VII, mss. 17.

Al. Lahovari, L. Catargiu împotriva programelor de intenții liberale, pe care le considerau nepractice tocmai pentru că își propuneau să vindece toate bolile societății și nu să rezolve doar unele nevoi românești concrete. Sau vezi reacția lui T. Maiorescu la tot felul de idei în cultură care voiau s-o îndrepte pe alte căi decât acelea firești și proprii). De aici și cultivarea spiritului de elită, neîncrederea în mase (uneori chiar disprețul față de ele, atunci când nu acceptau „leacurile“ elitei și se lăsau manipulate de ideile facile ale demagogilor de duzină). De aici și neîncrederea în inovațiile rapide, pripite, în improvizațiile în câmpul social, economic, intelectual, în schimbările de dragul schimbării. De aici apărarea valorilor în cultură — idee scumpă Junimii —, și apărarea aristocrației în câmpul social-politic.

Distinct de tradiționalism, chiar dacă adeseori se revendică din acesta, ca și liberalismul un curent, creație a epocii moderne, conservatorismul potențează societatea românească modernă cu valoare și originalitate. El a avut succes în epoca de dinainte de primul război mondial, o epocă mai liniștită și mai stabilă. S-a prăbușit însă în vânzoleala de prefaceri, curente și experiențe de după războaiele mondiale. N-a mai rămas decât nostalgia cărturarului după „spiritul Junimii“.

Elemente ale concepției doctrinare conservatoare vor fi puse în evidență de alte curente de gândire din România, de țărănism, gândirism, trăirism, tradiționalism ortodox, fascism. Dar, ne grăbim să adăugăm, vor fi individualizate în alte cadre de gândire, corespunzătoare altor manifestări politice, altui substrat de interese și de împrejurări interne și externe. Căci nu trebuie judecată doctrina conservatoare din România, în definitiv orice popor are o astfel de doctrină mai mult sau mai puțin pusă în evidență, prin efectele ei extreme și îndepărtate. Ceea ce încerca acest sistem de idei conservator era, în ultima instanță, să păstreze și să întărească individualitatea proprie poporului român într-o vreme în care, prin legea dezvoltării sincronice a capitalismului în lume, individualitățile își ștergeau contururile. Mai mult decât alte popoare, al nostru a

căutat să refuze imitația și n-a suferit de ceea ce Constantin Noica numește „*graba* determinațiilor“. Adică „poporul nostru, departe de a fi unul care să-și *caute* identitatea, să încerce a se afirma în toate chipurile și să cucerească în afară, a înțeles mai degrabă să-și *păstreze* identitatea“¹⁹. În planul civilizației spirituale ea se revendică și se susține din autohtonism. În plan politic, refuzul de a-și da și greutatea în a accepta determinații generale pe care le-a manifestat o parte a clasei conducătoare românești din epoca modernă au dus la ceea ce s-ar putea numi, citându-l pe același filozof român, „determinări «staționare»“, adică menținerea unor privilegii, nu sub forma lor juridică, dar sub cea economică și politică. Opoziția elementelor conservatoare din România în rezolvarea a unei probleme esențiale ca cea agrară sau aceea a drepturilor politice, și-a avut susținerea teoretică în orientarea doctrinară. Tot felul de argumente, pentru menținerea averilor imobiliare și a influențelor politice, în această orientare doctrinară își aveau izvorul. Or, legându-se atât de strâns de niște chestiuni prea concrete, făcând corp comun cu ele, după desăvârșirea unității de neam și teritoriu și reformele ce au premers-o sau succedat-o, orientarea politică doctrinară conservatoare, în forma în care se manifestase până atunci, nu se mai poate acomoda. Elemente ale ei vor fertiliza alte curențe de gândire*. Societatea de masă, actualizată și în România după introducerea votului universal (chiar dacă nu ca în alte părți ale lumii occidentale, în România democrația fiind, de fapt, limitată în conținut — nu și în forme de manifestare) este o grea lovitură pentru doctrina conservatoare în genere. „Intrarea maselor pe scena politică a reprezentat, în prima jumătate a secolului, coșmarul principal al conservatorismului — a se vedea, de exemplu, gândirea lui José Ortega y Gasset —, care nu se mai poate considera altfel

¹⁹ Constantin Noica, *Spiritul românesc în cumpătul vremii. Șase maladii ale spiritului contemporan*. Colecția Eseuri, București, 1978, p. 154–155.

* Nu întâmplător C. Rădulescu-Motru, teoreticianul conservator de până atunci, susține acum doctrina țărănistă (*Țărănismul*, București, 1924; *Ideologia statului român*, București, 1934).

decât incapabil de reacție și acțiune independentă²⁰. Inițial a crezut că, în noile condiții, poate impune o educație a maselor prin chemarea la ordine socială. S-a impregnat tot mai mult de valorile științei, și-a schimbat propria ontologie filosofică pentru valorile practice ale științelor naturale. Dar în acest fel și-a trădat rațiunea de a fi, care era aceea a apărării stabilității sociale în numele filozofiei imperfecțiunii umane. În felul acesta n-a ieșit învingător ci învins (singurul loc în care conservatorismul va mai cunoaște o dezvoltare, constatabilă și în zilele noastre, este S.U.A. Aici s-a dezvoltat, sub forma unui neo-conservatorism de inspirație burkeniană, ca o reacție la despersonalizarea pe care a adus-o societatea de masă. E o dezvoltare explicată de condițiile particulare ale S.U.A și nu modifică în substanță impresia de criză a doctrinei conservatoare pretutindeni unde societatea de masă s-a instaurat).

²⁰ Tiziano Bonazzi, *op. cit.*, p. 232.

Pentru supraviețuire politică postbelică

În 1918, după îndelungi secole de despărțire, de asupriri străine, de dramatică existență istorică, în contextul de maximă înflorire a ideii naționale, românii se regăseau într-un stat al lor, al tuturor. Un vis de veacuri se realizase. Un vis mare și pentru români o mare realizare istorică. Împlinirea fusese însă foarte scump plătită. Dreptul de a trăi pentru ei înșiși românii nu și-l dobândiseră decât jertfindu-se. Ca atâtea și atâtea alte popoare. Bucuria care inundă în 1918 toate sufletele românești din spațiul lor geografic de existență națională era deci mare și firească, dar era o bucurie pe care în acel moment românii o trăiau mai mult sufletește decât concret material. Tocmai pentru că dezastruoase fuseseră urmările războiului, iar procesul de reconstrucție deosebit de dificil (chiar dacă economia românească era de tip agrar, deci se presupune că pierderile din timpul unui război sunt mai mici decât în cazul unei economii industrializate, urmările erau evidente). Producția scăzuse masiv în toate domeniile, inflația nu înceta să crească, leul se devaloriza alarmant de repede, nivelul de viață devenise precar. Era criză și era instabilitate politică și nenumărate frământări sociale agitau țara. În același timp sunt prezente elementele înnoirii: o piață internă neîncorsetată între hotarele artificiale impuse de fostele imperii vecine, bogății naturale mai mari și diversificate, forță de muncă sporită, o structură socială cu mai multă flexibilitate și, în plus, noi forțe politice cu o viziune nouă de a privi realitățile

românești. Totodată, noi idei sociale și politice, noi tendințe economice, într-o conjunctură europeană și mai cu seamă sud-est europeană schimbată.

Perspectiva deschisă statului român întregit pune problema căilor și direcțiilor dezvoltării sale. Țara trebuia să urmeze drumul său capitalist, deja croit, urmând îndeaproape capitalismul occidental și dezvoltând forțele de creație capitalistă proprii, cum credeau liberalii și teoreticienii neoliberali? Sau să ia calea unui „stat național țărănesc“, un amestec de sector privat în agricultură, sector cooperatist în sfera circulației mărfurilor și banilor, sector capitalist în industrie și sector public în alte domenii, cum promovau reprezentanții țărănismului? Sau să se restructureze complet economia în cadrul unei revoluții a întregii societăți românești, cum considerau exponenții teoriei socialiste? Confruntarea acestor păreri și a altora este benefică pentru cunoașterea de sine a identității românești în noul ei stadiu de manifestare. Dezvoltarea concretă a luat însă forma dictată de realitățile acelui moment istoric. Nici economia românească, nici țara în ansamblul ei nu evoluau în sine, în chip autarhic, ci într-un cadru mondial determinat de un anumit sistem de relații și ordine economică internațională*.

* Asupra situației țării în primii ani postbelici vezi: Ioan Scurtu, *Le processus de consolidation et développement de l'Etat national unitaire roumain (1918-1929)*, în „Nouvelles Études d'Histoire“, vol. VI, partea a 2-a, București, 1980; idem, *Viața politică din România. 1918-1914*, București, 1982, p. 11-107; idem, *Istoria României în anii 1918-1940. Evoluția regimului politic de la democrație la dictatură*, București, 1996, precum și numeroase alte studii ale aceluiași prolific și valoros istoric; Ion Saizu, Mihail Rusenescu, *Modificări în structura social-politică a României în anii 1922-1928*, în „Studii, revistă de istorie“, nr. 6/1976; idem, *Viața politică în România. 1922-1928*, București, 1979; Marin Nedelea, *Trăsături ale regimului politic din România în primul deceniu interbelic*, în „Anale de istorie“, an XX, nr. 1/1954; Mircea Mușat și Ion Ardeleanu, *România după Marea Unire*, vol. II, partea I, 1918-1933, București, 1986, p. 3-349; numeroase alte studii și cărți publicate de Gh. Florescu, Damian Hurezeanu, I. Agrigoroaiei, V. Axenciuc, N.N. Constantinescu, M.C. Stănescu, Al. Gh. Savu și alții. În ce ne privește nu ne oprim în continuare decât foarte succint asupra conservatorilor de diferite nuanțe care mai supraviețuiesc câțiva ani în România după Marea Unire.

1. În căutarea unui fundament social

Perioada imediat postbelică găsește partidele conservatoare — ceea ce mai rămăsese din ele — ca reprezentante în esență ale aceluiași suport social. Dar reformele, orientarea de ansamblu spre democratizarea vieții politice determină mari schimbări în interiorul bazei sociale conservatoare. Reforma agrară lovește direct în puterea economică a moșierimii, votul universal lovește în influența ei politică. În astfel de împrejurări moșierimea își pierde treptat particularitățile de clasă distinctă. Ritmul său de capitalizare devine mult mai rapid, ceea ce determină pe plan politic susținerea unor interese care nu sunt numai ale dezvoltării capitaliste în genere, ci aparțin burgheziei¹. Din factor de raliere, cum se manifestase această clasă în România modernă, devine tot mai vizibil ea însăși raliată burgheziei (îndeosebi din punct de vedere politic). Păturile sociale, cu care se aflase în alianță, obiectiv nu mai pot fi influențate de moșierime, în nici un caz într-o măsură sesizabilă. Votul universal, pluralitatea partidelor politice influențează, cum era de așteptat, alte regroupări și reorganizări în câmpul social-politic. Noul sistem electoral afectează direct și brutal partidele conservatoare, nepregătite organizatoric să-i facă față. După modificarea Constituției din 1884 conservatorii reușiseră să se mențină ca partid de guvernământ, făcând apel la burghezia mică și mijlocie, funcționară și intelectuală în mare parte, și găsind astfel un sprijin electoral la colegiile II și III. Faptul se datora puterii moșierimii, ca și prea puțin însemnatei reforme electorale (principiul rămâne același, doar forma de aplicare se schimba în mică măsură). Situația e cu totul alta în societatea românească postbelică. Partidele conser-

¹ „Nu mai poate exista un partid al marii proprietăți” — scria ziarul „Steagul”. Capitalismul gonit din marea proprietate rurală se va concentra în industrie și comerț, va forma burghezia mare, cu principii liberale” („Steagul”, an VI, nr. 607 din 8 martie 1920).

vatoare se trezesc dintr-o dată fără contact cu masa electorală. Micile canale prin care circula viața în aceste partide sunt închise sau se pierd. În condițiile votului universal partidele conservatoare ar fi trebuit să iasă din orașe, să solicite satele² (acolo unde erau privite cu ostilitate, mai ales conservatorii-progresiști), să-și mărească numărul de membri și aderenți, să se restructureze organizatoric cuprinzând întregul teritoriu al țării (această din urmă necesitate se impunea pentru toate partidele, exceptând Partidul Socialist, cel mai repede reorganizat*.

Exprimat inițial într-o formă prea puțin nuanțată, dezideratul transferării bazei sociale conservatoare în rândurile țărănimii îmbracă repede un caracter mai ferm conturat. Ideea „solidarității necesare între toate categoriile de plugari” rămânând, căutarea suportului social se îndreaptă numai spre burghezia sătească, spre proprietarii mijlocii. Unul dintre sensurile principale ale legiuirilor agrare conservatoare din 1918 a fost, cum am văzut, încurajarea formării unei rezistente proprietăți mijlocii, capabilă să preia din mers sarcinile economice

² „Trebuie pătruns în masa rurală... ar fi o crimă să nu puneti piciorul la țară...”, îi scria Al. Marghiloman lui C. Meissner în 1919–1920 (A.N.R., fond Meissner, dosar 48/VI, f. 48, 65).

* În 1923, A. Corteanu recunoștea că organizația conservatoare se găsea în pragul totalei dispariții deoarece nu a putut să dea o formă conservatoare ideii de emancipare politică și economică a țăranilor și că ea nu mai putea spera să vină la guvern decât atunci când ar fi reușit să răspândească doctrina sa între țărani și să-i înregimenteze în rândurile sale (A. Corteanu, *Cazul Marghiloman*, în „*Timpu*”, an XXIII, nr. 202, din 15 noiembrie 1923; vezi și A. Corteanu, *Schițe politice și economice*, București, 1923). „Țăranii sunt baza statului burghez” — scria ziarul „*Steagul*”, organul de presă conservator, care mai înainte susținuse, ca și celelalte de aceeași nuanță, că baza o constituie marea proprietate (vezi nr. 655 din 7 mai 1920). Același ziar, considerând criza conservatoare determinată de împărțirea proprietății mari la țărani, își exprima speranța că „este numai o chestiune de timp ca să se facă legătura sufletească cu noua pătură de proprietari agricoli: «țărănimea» și astfel conservatorii să aibă „o guvernare închinată intereselor agrare” (vezi nr. 1310 din 22 iulie 1922). „Conservatorii, în locul unui număr restrâns de proprietari mari — se scrie în altă parte — vor reprezenta acum marea masă a țăranilor devenită proprietari de pământ” („*Steagul*”, an V, nr. 517 din 12 noiembrie 1919).

ale marii proprietăți. Mijlocul propus atunci de C. Garoflid — și mereu susținut ulterior — era inițierea din capul locului de către legiuitor a „selecțiunii” printre țărani în efectuarea împroprietăririi. O selecție care avea în vedere și formarea osaturii Partidului Conservator în condițiile „postreformă”*. Parțial legea din 17 iulie satisfăcea cererea conservatorilor de a se privilegia categoria țăranilor mijlocași. Dar chiar dacă reforma agrară s-ar fi legiferat cu o tentă și mai favorabilă proprietății mijlocii (ceea ce era foarte greu de realizat în acel moment), categoria țăranilor mijlocași nu ar fi intrat, alături de moșieri, în cadrul bazei sociale a organizației politice conservatoare. Este adevărat că între burghezia rurală și moșieri, prin practicarea unei agriculturi capitaliste, există, după război, o comună de interese. Ea izvoră din disparitatea dintre prețurile

* Toate ziarele conservatoare, în bună măsură și cele aparținând lui Take Ionescu, vor cere statuarea acestui principiu selectiv. Îndeosebi marghilomaniștii se opun prevederilor decretului de aplicare a reformei agrare a lui I.G. Duca din decembrie 1918 (vezi „Monitorul Oficial”, nr. 215 din 16/29 decembrie 1918. „Pentru d. Duca nu este vorba de a crea țărani proprietari, buni agricultori, ci de a crea clientelă mizerabilă, dar numeroasă pentru partidul liberal la țară”, scria „Steagul”, an V, nr. 290, din 16 februarie/1 martie 1919), înlocuirii principiului „proprietatea e sacră și inviolabilă” cu „proprietatea de muncă” pe care o propunea I. Mihalache în proiectul său de reformă agrară (vezi *Expunere de motive la proiectul de reformă agrară pentru Vechiul Regat*, în D.A.D., nr. 60, ședința din 12 martie 1920, p. 1037; *Proiectul legii de împroprietărire a țăranilor întocmit de țăranul I. Mihalache...*, București, 1920; I. Mihalache, *Noul regim agrar*, București, 1925, p. 5; *Declarația de principii...*, în „Țara Nouă”, an I, nr. 17 din 13/26 octombrie 1919. Proiectul lui Mihalache este considerat de conservatori „o revoluțiune socială”, o reformă „caducă și inaplicabilă”, cu o importanță „pentru noile partide, dar nici una economică pentru țară”, „un șah la rege”, „Steagul” an VI, nr. 609 din 11 martie 1920, nr. 622 din 26 martie 1920; Al. Marghiloman, *op. cit.*, vol. V, 1927, p. 30, în sfârșit, proiectului agrar pentru Basarabia (D.A.D., ședințele de la 8 și 11 martie 1920, p. 953–961, 963, 983–984, 1013, 1015; Al. Marghiloman, *op. cit.*, vol. V, p. 29). Concepția conservatorilor opunea acestor proiecte și decretului din 1918 argumente ce tindeau să imprime reformei agrare un caracter mai curând economic decât social. Se intenționa așadar implantarea idealului conservator în lumea satului („Steagul”, nr. 684 din 15 iunie 1920; vezi și Șerban Voinea, *Prevederile d-lui Marghiloman*, în „Socialismul”, an IX, nr. 152 din 3 august 1919).

agricole (foarte coborâte) și cele industriale (ridicate în raport cu cele dintâi). Această disparitate îmbracă formele unei contradicții progresive (foarte ascuțite mai ales după 1928)³. De consecințe vor suferi nu numai țărănimia săracă, dar și burghezia rurală, și în bună parte moșierimea. Pe această bază, așadar, se poate vorbi de o comunitate de interese între burghezia rurală și moșierime. Dar ea nu îmbracă forme vizibile în anii în care Partidul Conservator își mai păstrează independența sa organizatorică, iar acest partid nu se mai sprijinea decât pe o mică parte a moșierimii și nu pe cea mai influentă. La toate acestea se adaugă discreditarea conservatorilor în lumea satului românesc, unde de altfel influența lor fusese foarte scăzută.

Iată câteva numai din cauzele datorită cărora, în condițiile date, conservatorii nu reușesc să se împlănteze în lumea satelor. Am putea adăuga la acestea și motive de ordin subiectiv. Propaganda pe care o fac conservatorii în mijlocul țărănimii este mult mai slabă decât a altor partide. Practic, ea se reduce la presă (ziarele sunt acum mult mai puține și aria lor de răspândire ocolea de obicei satele) și la agenți electorali plătiți care, cum se exprima C. Meissner, „nu sunt de nici un folos”⁴. În plus, sloganurile propagandei conservatoare erau mult mai puțin apetisante decât ale altor partide, prin însăși denumirea lor mai democratice*. E, apoi, și acel avânt democratic, acea sete

³ „Take Ionescu nu pusese în viața lui piciorul la țară și se temea de țărani ca de dracul — scria C. Argetoianu. În *Schițe politice și economice*, p. 8–26, A. Corteanu explica neizbânda ralierei burgheziei satelor în jurul lor prin aceea că marii proprietari s-au păstrat, de-a lungul dezvoltării istorice românești, într-un imobilism profund dăunător propriilor interese de perspectivă. Înșelați de creșterea rentei pământului și a prețurilor produselor agricole, ei n-au sprijinit formarea unei „clase țărănești mijlocii puternice”, care s-a dezvoltat astfel împotriva lor.

⁴ A.N.R., fond *Meissner*, dosar V/220, f. 15.

* „Nu ne putem lua la întrecere cu țărăniștii care făgăduiau țăranilor ogor gratis, nici cu guvernul care le-a anunțat un supliment de expropriați și completarea izlazurilor” — scria Marghiloman la 16 iunie 1920, explicând astfel înfrângerea în alegeri. El mai spera însă că după încheierea problemei agrare

de nou și detestare a vechiului — făgăduință neîmplinită — care determină popularitatea noilor formațiuni politice și ostilitatea față de vechile partide. O stare de spirit care are importanța ei de netăgăduit.

În strădania lor de a se menține la suprafața vieții politice, prin așezarea pe un fundament social viabil, conservatorii extind căutarea din lumea satelor în atmosfera citadină. Conservatorii democrați își avuseseră centrul bazei lor sociale în mica și mijlocia burghezie de funcții și de profesii liberale: funcționari, avocați, profesori, comercianți, meseriași mai înstăriți etc.... Dar burghezia mijlocie — greu de definit ca atare în acești ani — suferă deplasări importante în noua structură socială, găsindu-și rosturile politice îndeosebi în partidele recent apărute sau păstrându-și culoarea politică liberală și național-ardeleană. Mai ales partidul lui Take Ionescu va trage consecințe din neaderența burgheziei mijlocii la idealul takist, suportul social al acestui partid erodându-se vizibil. Mulți dintre intelectualii care se încadraseră în organizațiile politice conservatoare părăsesc aceste partide unde de fapt căutaseră mai mult idealuri culturale decât politice.

După cum în atragerea altor categorii și grupări sociale conservatorii nu obțin nici un succes, tot astfel ei nu mai reușesc să fie nici măcar reprezentantul celei mai influente părți a moșierimii postbelice*. În starea de difuziune în care se afla,

va fi loc și „pentru o politică ordonată și moderată” (A.N.R., fond *Meissner*, dosar 48/VI, f. 70).

* Vezi, în acest sens, poziția pe care o adoptă conservatorii față de prevederile Constituției din 1923 cu privire la dreptul de proprietate. Ei cer „inviolabilitatea proprietății”, considerând redactarea articolului din Constituție relativ la proprietate, ce lăsa libertatea de a folosi exproprierea în anumite cazuri, drept „un pericol național”, „o gravă atingere” adusă proprietății cu „un caracter net revoluționar” („Le Progrès”, an V, nr. 1157, 1159, 1161 din 2, 4 și 7 martie 1923; „Timpul”, an XXXII, nr. 3, 12 din 4 și 15 martie 1923). Vezi, de asemenea, atitudinea potrivnică liberalilor care îngreunau exportul produselor cerealiere („Timpul”, nr. 27 din 13/14 noiembrie 1923; „Le Progrès”, an VI, nr. 1616 și 1658 din 1 octombrie 1924 și 19 noiembrie 1924), precum și cererile conservatorilor progresiști pentru a se plăti despăgubirile datorate proprietarilor. Ziarul „Le Progrès” remarcă, nu fără rost, lipsa unei solidarități

această clasă în chip obiectiv nu mai poate sprijini în totalitatea ei (și cu orice preț) un partid ce murea. Era firesc ca moșierimea, ce treptat se pierde în transformările structurii sociale de după război, să-și caute, grupuri, grupuri, adăposturi politice în partidele mai puternice.

a marilor proprietari, ceea ce a permis multor partide „să profite” (vezi nr. 585 din 17 februarie 1921).

2. Adaptări programatice

După cum în câmpul social postbelic conservatorii au căutat să găsească o bază de susținere la suprafața vieții politice, tot astfel ei au încercat reorientări programatice în spiritul epocii. Aceste reorientări, cu puține excepții în cazul takiştilor, rămân circumscrise numai câmpului teoretic. Programele conservatoare au și deficiența de a fi prea generale, eludând parcă de la bun început posibilitatea transpunerii lor în practică. În fond acesta e și adevărul. Soluțiile indicate (de conservatorii marghilomaniști mai ales) nu sunt decât sfaturi adresate acelor partide burgheze cu adevărat în stare să conducă țara. Căci „Partidul Conservator-Progresist era incapabil de a mai avea glas la succesiunea guvernelor“, cum observa N. Iorga¹. Simptomatic pentru orientarea programatică a celor două partide conservatoare după război este numele pe care și-l dau, împrumutând și ele din terminologia cu iz demagogic a epocii. Din Partid Conservator, organizația politică condusă de Al. Marghiloman ia numele de Partidul Conservator-Progresist*. Noua denumire e o cedare în fața imperativelor vremii**. Numai că „nu în denumire consta slăbiciunea acestui partid“, cum prea bine remarca L. Pătrășcanu².

¹ N. Iorga, *Histoire des Roumains...*, vol. X, p. 470.

* Denumirea ca atare nu e o inovație. Încă în 1859–1861 apăruse la București un ziar intitulat „Conservatorul progresist“, oficios al unui grup de oameni politici grupați în jurul lui C.N. Brăiloiu, pe atunci jurist de renume (Nerva Hodoș și Al. Sadi Ionescu, *Publicațiile periodice românești*, tom. 1, 1913, p. 142). O astfel de titlatură a circulat și în mediile takiste înainte de adoptarea aceleia de „conservator-democrat“. Intelectualii conservatori, care în 1914 își dădeau demisia din partid, au intenționat și ei să întemeieze o organizație politică cu numele de conservator-progresistă. Dar ceea ce putea însemna în a doua jumătate a secolului al XIX-lea ceva progresist, în noua epocă era desuet.

** „Să ne zicem conservatori progresiști și apoi pe îndelete, fără să se bage de seamă, rămânem progresiști sadea. Ne scăpăm de tot ce este greoi în cuvântul conservator“ — scria M. Teodorian-Carada în *Efemeridele. Însemnări și amintiri 1908–1928*, p. 89. Termenul de conservator îl scria N. Tonitza lui C. Meissner în noiembrie 1918 „amintește norodului de... o idee politică ce nu poate fi acceptată de masele adânci“ (A.N.R., fond C. Meissner, dosar VI/79, f. 27).

² L. Pătrășcanu, *Sub trei dictaturi*, București, 1970, p. 81.

Cealaltă ramură conservatoare, de sub direcția lui Take Ionescu, după denumiri succesive, uneori folosite și concomitent, de partid conservator-democrat, conservator, conservator-unionist, conservator naționalist (nuanțări pentru a arăta deosebirea de marghilomaniști), la 17 octombrie 1919 își dă numele de Partidul Democrat³. Titulatura de conservator este definitiv înlăturată deoarece „nu mai corespundea cu mentalitatea și tendințele partidului”. Takiștii (curent, sub acest nume sunt cunoscuți în epocă) sperau „a uni toate elementele democratice din România Mare spre a face un mare și puternic partid democrat”.

Metamorfoza prin care trec numele partidelor conservatoare anunță schimbări programatice pe măsură, schimbări ce interesează mai mult istoricul și prea puțin, aproape deloc, factorii politici responsabili ai lumii de după război. De aceea nici nu stăruim asupra lor**.

Unele din prevederile noului program al Partidului Democrat (Take Ionescu) vor fi puse în aplicare în timpul participării la guvern alături de Partidul Poporului în 1920–1921, îndeosebi prin activitatea remarcabilă la Ministerul de Externe a lui Take Ionescu⁴ și la Ministerul de Finanțe a lui N. Titu-

³ „România”, an II, nr. 287 din 20 octombrie 1919. Asupra unei eventuale schimbări a titulaturii avuseseră loc discuții între fruntașii conservator-naționaliști încă din septembrie 1919 (vezi „România”, an II, nr. 258 din 21 septembrie 1919).

* O mai largă explicație asupra schimbării denumirii o dă D. Greceanu în cuvântul său de la întrunirea din Iași de la 23 octombrie 1919. „Titlul de conservator nu mai merge — spune el — [...] este practic și necesar a ne supune curentului democratic de azi, căci partidul trebuie să se supună rostului vremurilor...” (*Idem*, nr. 296, din 29 octombrie 1919).

** Vezi, pentru democrați, „România”, an I, nr. 1 din 2/15 decembrie 1918, nr. 15, 16 din 18/31 — 19 decembrie 1918/1 ianuarie 1919, nr. 22 din 6 ianuarie, nr. 130 din 11 mai 1919, nr. 150 din 2 iunie 1919, nr. 289 din 22 octombrie 1919.

⁴ *Convenția de alianță defensivă între Regatul României și Republica Poloniei* (3 martie 1921), vezi *Interesele și drepturile României în texte de drept public*, Iași, 1936, p. 409–410; *Convenția de alianță defensivă între Regatul României și Republica Cehoslovacă* (22 aprilie 1921), în „Monitorul Oficial”, nr. 52 din 11 iunie

lescu⁵. Și într-un domeniu și în celălalt realizările sunt însemnate. Asupra altor legi de importanță, takiștii, până la dispariția lor ca organizație politică independentă, nu-și aduc vreo contribuție deosebită. Doar în cadrul discuțiilor pe marginea legii rurale participă P.P. Brătășanu (susținând un punct de vedere care e totuși al unui mare proprietar)⁶ și Take Ionescu. Acesta din urmă insistă pentru ridicarea valorii despăgubirilor destinate proprietarilor expropriați („exproprierea — spune el — este o măsură socială de dreptate, de transformare de valori, nu este o pedeapsă”)⁷ și impune votarea unui amendament la art. 7 al legii, favorabil străinilor proprietari în România.

Din guvernarea de o lună a Partidului Democrat (în timpul căreia nu se adoptă nici o măsură legislativă, Parlamentul fiind prorogat) ne-a rămas doar intenția programatică de guvernare: o lege electorală („înainte de oricare alta”); o lege financiară ce avea intenția să înlăture impozitul pe avere, stabilit tot de conservatorii takiști prin N. Titulescu (în urma opoziției îndârjite mai ales a liberalilor); un buget „cu economii și suprimări”; în sfârșit o lege a chiriilor⁸. Acest program sumar a rămas doar enunțat, în ședința din 17 ianuarie 1922 guvernul

1921; *Convenția de alianță defensivă între Regatul României și Regatul sârbilor, croaților și slovenilor* (7 iunie 1921), în „Monitorul Oficial” nr. 77 din 10 iulie 1921).

⁵ *Lege pentru retragerea din circulație a coroanelor și rublelor* (13 august 1920), în „Monitorul Oficial”, nr. 105 din 13 august 1921; *Ministerul de Finanțe. Instrucțiuni pentru oficiile de schimb însărcinate cu preschimbarea de coroane* (19 august 1920), în *Ibidem*, nr. 110 din 19 august 1920; *Lege asupra contribuțiilor directe* (adoptată de Senat la 7 iulie 1921 cu 57 voturi pentru și 26 contra), în *Ibidem*, nr. 95 din 1 august 1921; *Lege pentru impozitul progresiv pe avere și pe îmbogățirea din timpul războiului* (1 august 1921 — adoptată de Cameră la 15 iulie 1921 cu 132 voturi pentru și 1 contra), în *Ibidem*, nr. 95 din 1 august 1921.

⁶ D.A.D. nr. 130 și 133, ședințele din 28 și 30 iunie, p. 3315, 3387.

⁷ *Ibidem*, nr. 130, p. 3288. Vezi și Take Ionescu, *Chestii economice și soluții referitoare la ieftinirea traiului*, București, 1923, p. 89. Aici și cele 21 de soluții propuse de Take Ionescu pentru ieftinirea traiului, care nu erau radicale, dar aplicate, puteau avea un efect favorabil.

⁸ D.A.D., nr. 18, ședința din 17 ianuarie 1922, p. 233.

primind votul de blam al Parlamentului și fiind nevoit să se retragă*.

Celălalt partid conservator, condus de Al. Marghiloman, rămas cel mai fidel formațiunii politice conservatoare de odinioară și — din mai multe puncte de vedere — cel mai reprezentativ pentru conservatorii români în genere, oferă cercetării istorice un câmp mai larg și mai fertil de exemplificare a încercării, eșuate, de împăcare a programului și concepțiilor doctrinare conservatoare cu cerințele vremii (într-o simbioză rămasă nerealizată). Acest partid conturează mai clar strădania de menținere la suprafața vieții politice prin folosirea unor mijloace care nu sunt întru totul ale epocii anterioare și care, încercând să fie parțial ale acestei epoci, nu pot fi eficiente**.

* Asupra interimarului guvern Take Ionescu nu ne vom opri, efemera lui prezentă interesând mai mult viața politică în genere (în timpul existenței sale avem de a face cu o vie activitate politică ce implică mai mult sau mai puțin toate partidele). Acest guvern face, voit sau nu (părerile sunt împărțite) jocul liberalilor, curățindu-le drumul spre putere. El consfințește sfârșitul carierei politice a lui Take Ionescu și reprezintă ultima guvernare conservatoare din România. Asupra lui vezi: „Neamul românesc”, an XVI, nr. 291 din 21 decembrie 1921; „Patria”, an II, nr. 285 din 18 decembrie 1921; „Aurora”, an I, din 21 și 26 decembrie 1922; „Epoca”, an XXVI, nr. 290 din 17 decembrie 1921; *D.A.D.*, nr. 18, ședința din 17 ianuarie 1922, p. 233-245 (aici și rezultatul votului Camerei asupra moțiunii de blam; din 271 votanți: 190 sunt pentru, 81 împotriva); *D.S.*, nr. 10, ședința din 17 și 18 ianuarie, p. 101-102; Sterie Diamandi, *Galeria oamenilor politici*, p. 144; interesantul articol al lui I. Bitoleanu, *Lupta partidelor politice pentru guvern în dec. 1921—ian. 1922*, în „Studii”, tom 25, nr. 4/1975, p. 805-823, preluat în lucrarea aceluiași *Din istoria României moderne. 1922-1926*, București, 1981; I. Scurtu, *Schimbările de guvern de la sfârșitul anului 1921 și începutul lui 1922*, în „Analele Universității București”, Istorie, nr. 1/1972.

** Vezi Al. Marghiloman, *op. cit.*, vol. IV, p. 167, 175; *Manifestul Partidului Conservator-Progresist*, București, 1918; „Steagul”, nr. 657 din 10 mai 1920, nr. 946 din 26 decembrie 1910; „Le Progrès”, an I, nr. 1106 din 26 decembrie 1922; *Criza economică și soluțiuni*, București, 1921; „Timpul”, an XXIII, nr. 198 din 1/2 noiembrie 1913 etc.

3. Descompunerea nu poate fi oprită

Organizatoric cele două formațiuni conservatoare postbelice (în practica vieții politice împotrivindu-se una celeilalte) — ca și mai înainte de altfel — se găsesc în pragul definitivei lor dispersări.

Tentativele lui Al. Marghiloman, care în octombrie 1918 își simțea guvernul pierdut, de a ajunge la o colaborare cu takistii sunt curmate cu duritate de aceștia din urmă. „Partidul Conservator nu mai poate avea nici un fel de atingere cu toți acei care l-au părăsit pe chestiunea națională” — declara Comitetul Executiv al partidului lui Take Ionescu, reunit la 25 octombrie 1918¹. Toate încercările ulterioare de a se ajunge la o apropiere între cele două ramuri conservatoare* întâmpină aceeași ostilitate neascunsă din partea adepților lui Take Ionescu**, care transformaseră atitudinea față de problema națională și război într-o graniță de netrecut. Mai mult, între cele două partide conservatoare, în anii postbelici, va exista o permanentă polemică în presă. În atare împrejurări cele două partide înfruntă lumea politică postbelică, de la bun început ostilă lor, cu forțe separate și nu reunite.

Aceste partide fuseseră și continuau să fie organizații de cluburi, cu un cerc restrâns de membri și cu un număr de aderenți mai mare sau mai mic, după cum se aflau la putere

¹ A.N.R., fond Al. Marghiloman, dosar 5, f. 2.

* „Dorința de a ne vedea o dată întregit vechiul partid conservator — scria I.C. Goilov, șeful organizației conservatoare din Bacău — n-a fost niciodată stinsă în sufletul nostru” (A.N.R., fond Meissner, dosar VI/26, f. 3–4).

** Răspunzând ziarului „Steagul”, care într-un articol, *O forță a vremurilor: Masivul conservator*, propunea colaborarea tuturor conservatorilor, oficiosul „România” scria: „credințele noastre naționale, puse la grea încercare între 1914–1916, ne împiedică pe veșnicie să avem ceva comun cu o organizație politică care...” (vezi „România”, an II, nr. 150 din 2 iunie 1919). Gruparea lui Marghiloman, scria același ziar, a reprezentat „negarea oricărei perspective de unitate națională... și nu poate figura alături de noi sub nici o formă...” (*Idem*, nr. 128 din 9 mai 1919).

sau în opoziție. Erau partide ale votului cenșitar în care parlamentarii și administrațiile locale se alegeau cu puține voturi; partide care se bazaseră pe personalități, pe forță și prezența aristocrației, pe elita intelectuală ș.a., și nu pe masele largi, cărora le acordaseră o atenție izvorâtă din paternalism și nu din înțelegerea imediată a intereselor lor.

Pe această stare organizatorică, puternic frământată și de război, votul universal cade prea brusc. Într-o lume ce are un ritm mult mai viu, o lume lărgită dintr-o dată prin desăvârșirea unității de neam, partidele conservatoare nu pot ține cadența. Dacă reformele ar fi avut un caracter limitat (cum fuseseră preconizate cele din 1914), dacă acelea ar fi prins viață și nu cele de la sfârșitul războiului, incomprabil mai largi*, e de presupus că partidele conservatoare ar fi rezistat mai mult căci ar fi găsit o acomodare, fie și parțială, reușind să se introducă în noile forme create de atari reforme. Dar așa... au fost surprinse. În spatele partidelor nu se mai află nici o forță socială capabilă să propulseze revenirea lor politică.

Semnificativă apare în acest context lipsa pronunțată de resurse financiare pentru a întreține mijloacele de propagandă conservatoare. Dacă partidul lui Take Ionescu (cu toate că „bănci nu are șeful nostru, întreprinderi industriale sau comerciale deloc, nici măcar o nevinovată Bancă Națională sau un credit cel puțin urban” — după cum se exprima ziarul „Românimea”² mai este în stare să editeze ziare centrale: „La Roumanie”, „Românimea”, „Epoca”, mai multe ziare locale, precum era „Evenimentul” de la Iași, să suporte, parțial sau total, periodicele „Adevărul”, „Dimineața”, și cu ajutorul lor, să susțină o vie propagandă, faptul se datora în principal colaborării sale la guvernarea țării aproape doi ani, după război.

* Titu Georgescu observa că, după război, în stabilirea caracterului principalelor legiuri, nu mai intervine moșierimea, ci intervin masele (*De la revoluționarii democrați la făuritorii Partidului Comunist Român*, București, 1971, p. 98; vezi și *Între două revoluții*, Craiova, 1974, p. 122–123).

² „Românimea”, an III, nr. 385 din 11 februarie 1920.

Și cum Partidul Conservator (Democrat) deținea, între altele, două ministere ca Externele și Finanțele, cu largi resurse financiare și mai ales cu restrânse posibilități de control (în-deosebi asupra fondurilor secrete ale primului, folosite de regulă nu numai pentru politica externă, inclusiv firește și de Take Ionescu, obișnuit să-și îndatoreze „amicii”), putem găsi o explicație a menținerii de către takiști a unor influente organe de presă și în primii ani postbelici. Situația e cu totul „disperată” în celălalt partid conservator. Ziarele marghilomaniste sunt primite cu ostilitate de opinia publică ce le considera ca fiind ale germanofililor. Or, „mulțimea are oroare de tot ce este sau de tot ce a fost «germanofil»”, cum se exprima pictorul N. Tonitza, prim-redactor al ziarului conservator „Iașul”³. Ca o dovadă, la 2 octombrie 1918 redacția ziarului „Iașul” era atacată, sparte geamurile, distruse casele cu litere, loviți lucrătorii. La începutul anului 1919 scene de acest fel se repetă⁴. Evident că într-o astfel de conjunctură ziarele marghilomaniste nu se puteau vinde și cheltuielile de editare nu erau acoperite*. De aici alternativa: suplimentarea cheltuielilor sau renunțarea la presă. Dar „suprimarea ziarelor ar fi un dezastru”, după cum cu temei scria Al. Marghiloman la 26 noiembrie 1921⁵. Rămânea cealaltă soluție, a suplimentării cheltuielilor, care în condițiile crizei de hârtie de după război, trebuiau să fie și mai mari. Numai că, prin părăsirea treptată a Partidului Conservator-Progresist de către mulți membri bogați și influenți, găsirea banilor necesari era o chestiune extrem de dificilă. Nici membrii rămași, când partidul lor era într-o permanentă retragere de la suprafața vieții politice, nu arătau deloc

³ A.N.R., fond *Meissner*, dosar VI/79, f. 24.

⁴ *Ibidem*, f. 22, 23. E de presupus că astfel de scene au avut loc și în alte părți.

* Aceasta în ciuda substanțialelor reduceri de tiraj. Astfel „Iașul”, care în timpul lunilor de guvernare de la Iași apărea zilnic cu un număr de aproximativ 50 000 de exemplare (dintre care 10 000 rămâneau nevândute), îndată după plecarea de la guvern abia atingea cifra de 10 000 exemplare (*Ibidem*, dosar 205/V, f. 1).

⁵ *Ibidem*, dosar 48/VI, f. 78.

entuziasm în deschiderea pungilor. De aici neîncetatele apeluri ale lui Al. Marghiloman, ale altor factori responsabili ai partidului, pentru «cruciada» viguroasă de care avem nevoie». În iunie 1919, Al. Marghiloman convoacă la București Comitetul Executiv și le cere partizanilor să contribuie substanțial la subvenționarea presei partidului*. În același timp cere tuturor șefilor de organizații județene să solicite contribuția membrilor locali ai partidului, deoarece „e evident [...] cei cu avere dintre noi, ca și cei care au ocupat funcții au îndatorirea să ia abonamente” (nu numai pentru ei, dar și pentru a câștiga noi partizani la sate)**. În vara anului 1922, A. Corteanu încearcă de unul singur să continue editarea „Steagului”, dar eşuează și ziarul principal al conservatorilor-progresiști încetează să mai apară. Al. Marghiloman se străduiește să mențină „semnele exterioare de viață de partid”, continuând să susțină financiar ziarul „Le Progrès”. În martie 1923 face o ultimă tentativă de a edita un organ de presă central în limba română și scoate „Timpul”. Ziarul, care-l costă „o avere și a mea s-a subțiat”⁶ — cum îi scrie el lui C. Meissner —, este subvenționat până în vara anului 1924, când își încetează apariția. Singurul care rezistă, prin ambiția lui Marghiloman, este „Le Progrès”, dar cu o apariție nu întotdeauna cotidiană și într-un format mic. Starea pecuniară a marii majorități a membrilor Partidului Conservator-Progresist se dovedea a fi cu totul precară. Era foarte departe de cea de dinainte de război. Puterea economică a organizației politice conservatoare rezidase în averea imobiliară a moșierilor din rândurile liberalilor. Banii obținuți și pe care continuau să-i obțină moșierii pentru pământurile

* Se hotărăște acum și crearea „Societății anonime Casa Partidului Conservator-Progresist”. Dar cu un capital inițial de 200 000 lei, fără speranțe de a fi mărit, Societatea nu poate avea nici o eficiență practică (vezi *Actul constitutiv și Statutul — Casa Partidului Conservator-Progresist*, București, 1920).

** „Trebuie pătruns în masa rurală, ori fără ziare nu se poate” — îi scrie Marghiloman lui C. Meissner la 11 iunie 1919, sfătuindu-l să fie „exigent cu amicii noștri, pentru că vremurile sunt foarte critice” (A.N., fond Meissner, dosar 48/VI, f. 48).

⁶ A.N.R., fond Meissner, dosar 48/VI, f. 101.

expropriate sunt atrași în activități productive, de către burghezia liberală îndeosebi și servesc și din punct de vedere politic acesteia, nu partidului conservatorilor progresiști. În 1922 dă faliment și încercarea cu Banca Națiunii — în fruntea căreia se afla N.D. Ghica-Comănești, fostul ministru din guvernul conservator Al. Marghiloman —, din al cărei consiliu de administrație făceau parte mulți conservatori-progresiști, inclusiv șeful lor⁷. Lipsurile financiare acuzate de partidul lui Marghiloman se resimt vizibil în activitatea politică de propagandă a ideilor și intereselor sale, îndeosebi în campaniile electorale.

⁷ Faptul că e folosit de scriitorul N. Davidescu ca subiect al romanului sociologic *Conservator et C-ia*, București, 1927, prilej de reconstituire literară a destrămării grupării conservatorilor marghilomaniști, fericit înțeleasă ca avându-și izvorul în procese lăuntrice.

4. În ultimele alegeri parlamentare*

Rezultatele obținute de cele două partide conservatoare în alegerile cu vot universal dau măsura reală a stadiului de slăbiciune politico-organizatorică la care ele ajung. În prima confruntare electorală participarea partidelor conservatoare este mai sesizantă, cu atât mai mult cu cât ea e precedată de o îndelungată perioadă de campanie pregătitoare, datorată repetatelor amânări*. Această perioadă este foarte importantă pentru delimitările politice românești, pentru mișcarea politică în genere și viitoarea configurație a partidelor. Partidele conservatoare adoptă față de aceste prime alegeri atitudini diferite, potrivit situației lor reale și interesului de perspectivă. La 30 ianuarie 1919, Partidul Conservator-Progresist constituie la București Comitetul Electoral Central. La 12 februarie, 18 iulie, 13 septembrie se țin întruniri electorale la București, stabilindu-se totodată și candidații. Alte întruniri se țin în provincie, la Buzău și Galați¹. Al. Marghiloman refuză să urmeze acele partide din opoziție ce proclamă abținerea de la alegeri. Nu dă urmare propunerilor lui Averescu de a se alătura opoziției obstructioniste², chiar dacă unii membri ai partidului său, între care C.C. Arion, ar fi fost înclinați s-o facă. Al. Marghiloman spera ca tocmai prin abținerea averescanilor și takiștilor să ob-

* Partidele conservatoare participă, după război, la trei alegeri generale și la câteva parțiale. Nu ne vom opri decât asupra rezultatelor și efectelor acestora asupra conservatorilor.

** Stabilite inițial de guvernul Coandă pentru 3-9 ianuarie 1919 („Monitorul Oficial”, nr. 183 din 6/9 noiembrie 1918, p. 3201), alegerile sunt succesiv amânate de guvernul I.I.C. Brătianu, pentru a fi, în sfârșit, definitiv fixate de guvernul gen. Văitoianu, pentru 2, 3, 4 noiembrie la Cameră, 7, 8 noiembrie la Senat și 9 noiembrie la colegiile universitare. (*Ibidem*, nr. 124 din 3 octombrie 1919, p. 7694).

¹ Vezi „Steagul”, an V, nr. 274, 286, 316, 464, 479, 491, 508 din 31 ianuarie, 13 februarie, 19 iulie, 14 septembrie, 2 octombrie, 14 octombrie și 31 octombrie 1919.

² Vezi Al. Marghiloman, *op. cit.*, vol. IV, p. 391-393.

țină un rezultat important, devenind, credea el, „arbitrul situației“, „la cheville essentielle“ în apropiata ordine politică³.

Cealaltă ramură conservatoare, a naționaliștilor, în toată „acea urgie electorală“, cum numește N. Iorga perioada pregătitoare a alegerilor din noiembrie 1919, duce o acțiune politică în alianță și în bună măsură sub influența Ligii Poporului cu care își coordonase mișcarea politică încă din octombrie 1918⁴. Temându-se de votul universal, takiștii s-au străduit să cimenteze alianța cu Averescu amânând însă, în același timp, soluția unei fuziuni propusă la un moment dat în cursul anului 1919 de șeful Ligii Poporului („Generalul avea o nemărginită încredere în talentele politice ale lui Take Ionescu“)⁵. Conservatorii democrați mai vechi înclinau către o fuziune, dar cei care veniseră în partid după moartea lui N. Filipescu preferau o colaborare (din motive programatice, după cum crede C. Argetoianu). Take Ionescu amână orice răspuns asupra unei fuziuni până la chemarea lui Averescu la putere, acceptând însă o strânsă colaborare. Se ajunge la o declarație comună a celor două partide, publicată la 22 februarie/7 martie 1919, unde se cere libertatea alegerilor, ridicarea stării de asediu și a cenzurii, interzicerea amestecului autorităților administrative în propaganda electorală⁶. Pe baza acesteia și un partid și celălalt vor duce acțiunea lor politică în toată campania de pregătire a alegerilor. Relațiile conservatorilor-naționaliști cu averescarii nu sunt lipsite de asperități. Primii urmăreau să se întărească de pe urma popularității lui Averescu (considerat de ei numai o valoare electorală nu și una politică), ceilalți, îndeosebi prin C. Argetoianu, trecut la averescani, unde joacă un rol foarte important, urmăreau să-i neutralizeze pe takiști, înlăturându-i

³ A.N.R., fond *Meissner*, dosar 48/VI, f. 56.

⁴ „Partidul Conservator duce o acțiune strict paralelă cu «Liga Poporului»“ — hotăra Comitetul Executiv al takiștilor reunit la 25 octombrie 1918“ (A.N.R., fond *Alexandru Marghiloman*, dosar 5, f. 72).

⁵ C. Argetoianu, *op. cit.*, A.N.R., fond C.C. al P.C.R., dosar 8589, f. 37.

⁶ „România“, an II, nr. 77 din 22 februarie/7 martie 1919.

din concurența pentru putere⁷. Cum în septembrie 1919⁸ Al. Averescu hotărăște să se abțină de la alegeri, ceea ce constituia o greșeală, Take Ionescu o aprobă totuși și o susține. Gestul lui politic este justificat. După ce în decembrie 1918 refuzase o nouă colaborare cu I.I.C. Brătianu⁹, Take Ionescu și partidul său nu mai aveau alte șanse de a ajunge la guvern decât aliindu-se cu unul din partidele mai puternice ale vremii. Or, Liga Poporului era o forță electorală și politică de netăgăduit a momentului* și constituia și pentru takiști șansa puterii.

Alegerile din noiembrie, primele sub vot universal, desfășurate în condiții aparte**, confirmă avântul curentelor democratice în atmosfera politică postbelică, dorința de schimbare manifestată de corpul electoral și, în același timp, ostilitatea cu care acesta privește vechile partide. Conservatorii-progresiști abia izbutesc, cu toate eforturile făcute, să obțină 13 mandate în noul parlament¹⁰. Dacă toate partidele ar fi participat e de presupus că cei din urmă nu ar fi obținut nici unul. Pe de altă parte, dacă n-ar fi luat parte la alegeri, conservatorii-progresiști ar fi fost „deja curățați”, cum se exprima șeful lor într-o scrisoare adresată lui C. Meissner¹¹. Era clar că ei trebuiau să acționeze într-o lume politică ce îi refuza. Treptat, conservatorii-progresiști vor fi siliți să accepte acea „îngropare pe furie”

⁷ C. Argetoianu, *op. cit.*, f. 45–47, 59.

⁸ *Ibidem*.

⁹ „Românimea”, an I, nr. 20 din 22 decembrie/4 ianuarie 1918.

* Vezi asupra mării popularități a lui Averescu, în C. Argetoianu, *op. cit.*, dosar 8589, f. 30 și urm.

** Asupra desfășurării lor, rezultatelor și ambianței, vezi N.T. Ionescu, *Statistica electorală. Alegerile parlamentare din noiembrie 1919. Prima aplicațiune a votului obștesc în România*, în „Buletinul statistic al României”, seria a IV-a, vol. XV (920) nr. 3; Gh. I. Florescu, *Partidele politice în alegerile parlamentare din 1919*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A.D. Xenopol”, tom IX, 1972, p. 313–331, Ioan Scurtu, *Political parties in Roumania after parliamentary elections (1919–1937)*, în „Anuarul Istoric al Institutului «A.D. Xenopol»”, Iași, an XVII, 1980, p. 63–90.

¹⁰ Ioan Scurtu, *Alegerea primului parlament al României întregite (noiembrie 1919)*, în *60 de ani de la făurirea statului național unitar român* (coordonați: Matei Vlad, Ioan Scurtu), București, 1978; N.T. Ionescu, *op. cit.*, p. 24.

¹¹ A.N.R., fond Meissner, dosar 48/W, f. 67.

de care vorba N. Iorga¹². În alegerile generale din mai 1920, cu toate eforturile făcute mai ales de Al. Marghiloman (care credea, după cum scria în aprilie 1920, că „atingem deja succesul cu mâna”)¹³, conservatorii-progresiști nu obțin nici măcar un singur mandat (Mehedinți, pe care Marghiloman îl considera singurul lor reprezentant în Parlament¹⁴, nu se alesese pe listele conservatoare, ci pe ale țărăniștilor, cu care începuse de mai înainte tratative și în rândurile cărora va și intra). „Dacă am încercat marea cu degetul — îi scria el lui C. Meissner — nu era alt chip de a afirma existența noastră ca partid”.

Neizbutind în alegerile generale, Marghiloman încearcă să intre în Parlament, punându-și candidatura la o alegere parțială la Constanța, în mai 1920. Dar fără succes*. Partidul marghilomanist devenise o „academie politică”, după expresia șefului său. Nu mai era un factor constituțional în înțelesul epocii.

Alegerile nu sunt mai fericite nici pentru partidul lui Take Ionescu, în ciuda aparențelor. Neparticipând la alegerile din noiembrie 1919¹⁵ conservatorii naționaliști, alături de averescani, contestă viabilitatea noului parlament (de pe alte poziții îl contestau și socialiștii, care făcuseră și ei greșeala de a se abține în 1919). Speranțele lor de a pătrunde în parlamentul ales sub guvernul Averescu, în mai 1920, într-un număr cât mai mare, sunt repede spulberate. Averescanii refuză o cola-

¹² Vezi „Steagul”, an V, nr. 516 din 11 noiembrie 1919.

¹³ A.N.R., fond Meissner, dosar 48/VI, f. 66–67.

¹⁴ *Ibidem*, f. 70–71. Asupra alegerilor din 1920 vezi „Steagul”, an VI, nr. 639, 652, 661 din aprilie—mai 1920. Pentru alegerile de la Iași și în general pentru a vedea modalitatea practică a unei campanii electorale conservatoare, vezi A.N.R., fond Meissner, dosar V/220, f. 11–16.

* „Steagul”, nr. 710, 719, 749 din 18, 26 iulie și 3 septembrie 1920; A.N.R., fond Meissner, dosar 48/VI, f. 76–77.

¹⁵ Take Ionescu e ales totuși deputat supleant la Mehedinți (G.T. Palade, *Efectele votului universal în România*, în „Viața Românească”, an XIV, nr. 9, septembrie 1922, p. 372).

borare deschisă cu ei în campania electorală, de teama „compromiterii”¹⁶. Disensiunile dintre organizațiile locale ale celor două partide erau mari, în ciuda încercărilor de a le aplana. În plus, în tratativele sale cu Averescu și Argetoianu, Take Ionescu, care voia să ajungă cât mai curând ministru de Externe — era singurul lucru ce-l interesa cu adevărat —, cedează mult prea ușor, abandonând aproape cu totul interesele adeptilor săi. Alegerile din mai 1920 aduc conservatorilor-democrați doar 12 mandate în Parlament, cu toate că ei depun liste în 21 de județe ale vechii României¹⁷.

Partidul Democrat (Take Ionescu), după ce nu izbutește să se mențină la guvern decât o lună, participă și la alegerile generale de la începutul lui martie 1922. Încheie un cartel electoral cu Partidul Naționalist Democrat—Iorga¹⁸. Cele două partide se prezintă ca „un bloc cetățenesc” și depun liste comune. Alegerile nu aduc însă „listelor cetățenești” ale lui Take Ionescu și N. Iorga decât 3 mandate la Cameră și nici unul la Senat¹⁹. Nici conservatorii din jurul lui Take Ionescu nu ies, așadar, mai câștigați decât cei conduși de Al. Marghiloman din confruntarea cu votul universal, cu toate că ei se mișcă într-un spațiu politic mult mai favorabil. Această lipsă reciprocă de aderență între partidele conservatoare și corpul electoral post-belic este o cauză a tot mai pronunțatei lor destrămări.

¹⁶ C. Argetoianu, *op. cit.*, A.N.R., fond C.C. al P.C.R., dosar 8589, f. 149.

¹⁷ Vezi „România”, an III, nr. 430, 441, 442 din 19, 21 mai 1920 și 3 iunie 1920.

¹⁸ N. Iorga, *Orizonturile mele. O viață de om așa cum a fost*, București, 1934, p. 74–75.

¹⁹ B.N.R., fond St. Georges, pachet XCVIII (1917–1922), dosar 79; Al. Marghiloman, *op. cit.*, vol. V, p. 180; „Patria”, an IV, nr. 53 din 11 martie 1922 (I. Maniu califică alegerile „o rușine națională”, „un scandal european”); „Aurora”, an II, nr. 19 din 5 martie 1922 (N. Lupu le considera „o sinistrală farsă”); vezi „Monitorul Oficial” nr. 273, 274, 275, 277, 278 și 286 din 5, 7, 8, 10, 17 și 21 martie 1922.

5. Destrămarea organizatorică*

Fenomenul de disoluție interioară al partidelor conservatoare de după război, continuând un proces anterior, este mult mai rapid. El este paralel cu pierderea influenței politice. În genere constatăm, în cazul ambelor partide, rămânerea unor nuclee centrale în jurul șefilor și dispersarea treptată a adeptilor de rând, ca și a unora importanți, care trec sub alte adăposturi politice. Primul dintre partidele conservatoare care își pierde existența autonomă este cel condus de Take Ionescu, cu toate că acesta era cel mai puternic. Dispariția sa mai rapidă e determinată de moartea mai timpurie a lui Take Ionescu. Fostii săi adepți, neputând alege dintre ei un conducător (singurul care ar fi avut suprafața necesară era N. Titulescu, dar acesta preferă să rămână independent) sunt nevoiți să-și îndrepte capacitatea lor de acțiune „în albia unui nou curs politic”¹.

La sfârșitul anului 1918 și începutul celui următor, Partidul Conservator-Naționalist (Take Ionescu) părea încă un partid în vigoare, cu toate defecțiunile suferite. „Erau toți plini de fumuri” — notează C. Argetoianu despre foștii săi colegi². În lipsa lui Take Ionescu, rămas la Paris până în iunie 1919, partidul era condus de M. Cantacuzino, firește cu posibilitățile limitate ale locțiitorului. M. Cantacuzino, sprijinit de ceilalți fruntași, încearcă să refacă organizațiile locale conservatoare din Moldova, destrămate în vremea războiului. Treptat acestea sunt parțial refăcute. „Organizarea noastră este excelentă” — spunea M. Cantacuzino la întrunirea Clubului Conservator naționalist din mai 1919, referindu-se la organizațiile din Moldova³. Mai cu deosebire la Iași, Focșani, Dorohoi, Hârlău,

* Avem în vedere procesul de ansamblu și nu acela de amănunt, greu de urmărit și necesitând un larg spațiu.

¹ „Adevărul”, an XXXV, nr. 11722 din 4 iunie 1922.

² C. Argetoianu, *op. cit.*, dosar 8589, f. 18.

³ „România”, an II, nr. 130 din 11 mai 1919.

Piatra Neamț, organizațiile sunt mai bine constituite⁴. În Muntenia, afară de București, o organizare mai bună o aveau cluburile conservator-naționaliste din Prahova, Dolj, Mehedinți, Vâlcea și Argeș⁵. La Craiova se înființează în martie 1919 și un Cerc de studii al partidului, din inițiativa lui M. Oramolu. Numai că forța și influența acestor organizații locale, ca și a partidului în genere, erau mult mai slabe decât înainte de război, atât absolut, cât și relativ. Interesat aproape exclusiv numai de politica externă a României, Take Ionescu își abandonase practic partidul*.

În toamna lui 1919, și ulterior, Take Ionescu încearcă totuși destul de timid să extindă spațiul de mișcare al partidului său și în Ardeal, Banat și Basarabia. Dar încercarea nu reușește. În Basarabia adepții săi nu izbutesc să creeze nici măcar un singur club⁶. În Transilvania reușitele sunt foarte puține și

⁴ Vezi B.N.R., fond *St. Georges*, pachet XCVIII (1917–1922), dosar 4, f. 116–117 și dosar 79; „Românimea”, an II, nr. 226 și 269 din 21 august și 22 septembrie 1919.

⁵ „Românimea”, nr. 60, 145, 290, 299, 343 din 1919.

* „Partidul plictisea pe Take Ionescu și ar fi fost bucuros să se scape de el dacă i s-ar fi oferit postul de ministru de externe în toate guvernele” — scria C. Argetoianu (*op. cit.*, dosar 8589, f. 18). El însuși mărturisea, într-o cuvântare la Clubul central din București, că „v-am abandonat 5 ani de zile, căci n-am făcut politică internă de la 1914” („Românimea”, an II, nr. 337 din 12 decembrie 1919), iar în noiembrie 1921, într-un discurs ținut la Botoșani, spunea că „am sacrificat toate interesele de partid, toată grija de organizare... pentru a face să triumfe în toate împrejurările idealul de politică externă în care am crezut și pentru care v-am jertfit”. Firește că în condițiile unei atare exclusive opțiuni pentru politica externă „nu puteam să mă ocup de organizări de cluburi, de recrutări de partizani, de propagandă politică” („Adevărul”, an XXXIV, nr. 11545 din 23 noiembrie 1921). Take Ionescu nici nu regretă acțiunea sa într-o direcție și inacțiunea în cealaltă, pentru că „un partid, necesar sau nu, este un fapt trecător, dar înscrierea unui fapt în istorie este un lucru permanent”. Era o explicație totuși comodă pentru a justifica nu numai o lipsă de preocupare pentru partidul politic pe care-l conducea, dar și slăbiciunea acestuia ce era pusă numai pe seama unor factori subiectivi, când de fapt era în primul rând obiectivă. Oricum rămâne fapt real puțină energie pe care o pune Take Ionescu în conducerea propriului partid. Unde era entuziasmul din 1908–1910?

⁶ B.N.R., fond *St. Georges*, pachet XCIII (1917–1922), dosar 4, f. 120.

fără nici o valoare electorală⁷. Nici în Banat, cu toate că Take Ionescu trecea aici ca apărătorul intereselor teritoriale ale provinciei, realizările nu sunt altceva decât speranțe. O coeziune interioară Take Ionescu nu se străduiește să dea partidului său. Era și foarte greu deoarece, datorită compoziției eterogene, o astfel de unitate internă n-avusese niciodată. Cu toate că împărtășea și el până la un punct opinia, exprimată de I. Grădișteanu, după care programele sunt „de poruncea... nu rezultatul unor curențe de opinie și al unei evoluțiuni firești..., sunt simple parodii de lupte de idei⁸, ca om politic, cu pretenții de guvernare în atmosfera postbelică, el nu putea cere partidului său decât un program cu tentă democratică, chiar dacă, în acest fel, măsura starea de disoluțiune a formațiunii politice conservator-naționaliste*. În realizarea acestei colaborări (ținta lui Take Ionescu), șeful democrațiilor conservatori neurmărind decât să intre în guvern⁹, sacrifică în bună măsură interesele grupării sale politice**.

⁷ *Ibidem*, f. 122.

⁸ *Ibidem*, f. 17.

* Faptul s-a și întâmplat de altfel. Mai mult, la puțină vreme după schimbarea numelui partidului și anunțarea noului program, câțiva membri, foști filipescani, toți moșieri cu suprafață politică și vechi stagii în Partidul Conservator, între care: C. Olănescu, M. Deșliu, prințul C. Brâncoveanu, E. Lahovari, G. Lucasievici, își dau demisia din partid printr-o scrisoare publică. Pentru valoarea politică a partidului takist pierderea era importantă și ea n-a putut fi compensată „prin lărgirea bazei organizației politice democrat”, cum își exprimau speranța ziarul „Românimea” și Grigore Filipescu, în răspunsul adresat celor demisionați („Românimea”, an II, nr. 318 și 319 din 23 și 24 noiembrie 1919). Lor li se adaugă, în iunie 1920, I.C. Grădișteanu, fruntaș important al partidului („Încetez orice colaborare politică cu tine”, îi scrie el lui Take Ionescu la 8 iunie 1920) (B.N.R., fond *St. Georges*, pachet XCVIII, dosar 7, f. 2-8). De altfel, încă de mai înainte, I.C. Grădișteanu își declarase independența (vezi C. Argetoianu, *op. cit.*, dosar 8589, f. 44). Practic o parte a statului major al Partidului Democrat (Take Ionescu) se retrăgea.

⁹ „Pentru a putea bara [venirea liberalilor] noi am crezut necesară o acțiune paralelă cu Averescu” îi scria D. Greceanu, în noiembrie 1919, lui Take Ionescu (B.N.R., fond *St. Georges*, pachet XCVIII/8, f. 11).

** Vezi A.N.R., fond *Alexandru Marghiloman*, dosar 5, f. 72; „Adevărul”, an XXXIV, nr. 11385 din 12 aprilie 1921; B.N.R., fond *St. Georges*, pachet XCVIII (1917-1922), dosar 4, f. 162-163.

Pe fondul de nemulțumiri mulți dezertează. „Notre malheureux parti (și eu nu vorbesc numai la București) e atras de liberali — scria N. Chinez. Tot ceea ce avem bun pretutindeni e pe punctul de a se înscrie la Brătianu”¹⁰. Alți conservatori democrați se înscriu în Partidul Poporului, atrași de C. Argetoianu, care numai în acest fel le acorda câte ceva din avantajele puterii. În 1921 se constată o adevărată „mișcare de separație” în Partidul „Democrat”^{*}.

În fața defecțiunilor și nemulțumirilor din partidul său, Take Ionescu acționează fără energie, procesul de eroziune organizatorică din rândurile „democraților” urmându-și cursul. El se accentuează prin neînțelegerile dintre Take Ionescu și N. Titulescu în sânul guvernului. Acesta din urmă, nemulțumit de unele critici aduse reformelor sale financiare în presa democrat-conservatoare, dar în primul rând interesat de viitorul său politic ce nu-l voia legat de un partid pe calea dezmembrării, declară în mai multe rânduri că nu se mai consideră înregimentat politicește în organizația condusă de Take Ionescu¹¹. Raporturile sale cu Take Ionescu devin tot mai reci, chiar conflictuale¹².

¹⁰ B.N.R., fond *St. Georges*, pachet XCVIII (1917–1922), dosar 79, f. 11.

^{*} Au loc importante defecțiuni organizatorice. La Ploiești Clubul democrat conservator se destramă prin retragerea lui I. Zamfirescu și a amicilor săi. Retragera e motivată de neglijarea frunțașilor locali conservatori de către Take Ionescu, „dându-se onorurile numai celor ce s-au înscris în Partidul Poporului” („Adevărul”, nr. 11434 din 23 septembrie 1921). La Botoșani aproape toți membrii Comitetului executiv local își dau demisia (*Idem*). La Iași conflictul dintre averescani și democrații conservatori pentru alcătuirea comisiei interimare locale duce la ruptura organizației takiste. M. Borcea și partizanii săi se pronunță pentru „fuziunea tuturor conservatorilor” prin contopirea cu marghi-lomaniștii, iar ceilalți membri ai clubului, conduși de E. Cănanău, cer desfacerea colaborării cu averescanii, până la realizarea căreia ei se declară în opoziție („Adevărul”, an XXXIV, nr. 11465 și 11469 din 10 și 25 august 1921). Alți takiști se retrag din partid sau își pregătesc terenul retragerii, nemulțumiți de faptul că serviciile lor nu sunt luate în seamă (B.N.R., fond *St. Georges*, pachet VIII, dosar 7, f. 24). Scrisoarea lui M[ihail] Dragomirescu, esteticianul, către Take Ionescu.

¹¹ „Adevărul”, an XXIV, nr. 11521 din 25 octombrie 1921.

¹² B.N.R., fond *St. Georges*, pachet LXXV/4, dosar 336 (corespondența T. Ionescu—N. Titulescu); C. Argetoianu, *op. cit.*, A.N.R., fond C.C. al P.C.R., dosar 8580, f. 182–187.

Preluarea puterii de către Take Ionescu a creat un revirement în rândurile membrilor Partidului Democrat. În corespondența primită de Take Ionescu de la diferiți partizani, se întrevăd un suflu nou, speranțe renăscute¹³. E de presupus că în cazul când guvernul Take Ionescu ar fi fost acela care ar fi prezidat noi alegeri în 1922, Partidul Conservator Democrat ar fi cunoscut o perioadă de refacere, prin atragerea multora din cei care l-au părăsit sau din clientela politică obișnuită a guvernelor. Cum nu s-a întâmplat așa, acest partid a avut, prin scurta guvernare — în fapt a unor personalități conservator-democrate și nu a partidului —, mai mult de pierdut decât de câștigat. A fost „soluția de lichidare” — cum remarcă M. Cantacuzino¹⁴.

Celălalt partid conservator își menține încă existența independentă, dar în umbra vieții politice nu la suprafața ei. La sfârșitul războiului conservatorii-progresiști (Al. Marghiloman), grație guvernării de la Iași, deși puțin numeroși, erau destul de bine organizați pe teritoriul Munteniei și în Moldova. Clientela politică a guvernelor, unii moșieri de alte culori politice, speriați de reforma agrară, li se alăturaseră. Îndată după îndepărtarea de la guvern din noiembrie 1918, și n-a fost o îndepărtare obișnuită, părăsirea acestui partid de către adepții săi e masivă¹⁵. Foarte mulți au presupus, nu fără temei, că din cauza politicii externe promovate de partidul lor în anii războiului, o politică învinsă, acest partid și-a pierdut orice influență în statul român unitar. De aici graba de a-l părăsi. Mulți membri de rând ca și unele personalități politice de talia lui C. Garoflid, Matei Cantacuzino, P.P. Negulescu, I. Petrovici etc. trec treptat în rândurile Ligii Poporului, sub adăpostul stelei generalului Averescu. Alții se retrag în Partidul Liberal. Toate organizațiile locale suferă însemnate defecțiuni.

¹³ B.N.R., fond *St. Georges*, pachet XLVIII, dosar 4.

¹⁴ „Adevărul”, nr. 11566 din 17 decembrie 1921.

¹⁵ Vezi exemplul oferit în cazul organizației locale de la Iași, în A.N.R., fond *Meissner*, dosar V/208, f. 59, 61, 66, 68.

Marghiloman era privit ca „o sperietoare“. Încă multă vreme după război — presa de diferite nuanțe îl numea aproape numai Marghiloman-Mackensen — și posibilitățile sale de scoatere a partidului din criză sunt foarte limitate. Partidul Conservator-Progresist era silit să-și ducă o existență singulară, nici unul din celelalte partide, de teama pierderii creditului propriu, neacceptând o colaborare deschisă*.

Cu 1920 încercarea de susținere la suprafața vieții politice devine evident o iluzie. Influența politică a cluburilor conservatoare ajunge a fi aproape nulă. Se adaugă la aceasta lipsa de „entrain“, „amorțeala“, „tânjeala“ membrilor partidului de care vorbește Al. Marghiloman în corespondența sa¹⁶. Evident că fiecare alegere pierdută, combinațiile guvernamentale realizate sau numai concepute fără ca „progresiștii“ să aibă posibilitatea să-și spună cuvântul lor nu puteau crea o stare de efuziune. Unele organizații locale se destramă, cum de pildă la Piatra Neamț sau în Mehedinți. În alte organizații se formează ceea ce Al. Marghiloman numea „biserițe... cu fața la sate“¹⁷.

* După cum observa gen. Gârleșteanu, într-o scrisoare către Al. Marghiloman, prin care își anunța demisia din partid, „Partidul Conservator — slăbit prin situația creată după război și boicotat de adversitatea tuturor patimilor politice — nu mai poate dăinui sub forma de azi, ca organ util în activitatea politică a țării... rolul său politic s-a sfârșit“ (B.N.R., pachet IXA, mss. 247, S. 29, f. 1-2). În 1919 nucleeele de bază ale partidului se mențin, cu toate însemnatele reduceri numerice. Cluburile de la Galați, Ploiești și Râmnicu Sărat sunt refăcute („Steagul“, an V, nr. 318, 344 și 457 din 29 martie, 5 mai și 6 septembrie 1919). Prin intervenția lui Marghiloman se pune capăt disensiunilor interne din sânul organizației locale de la Iași, una din cele mai puternice (A.N.R., fond *Meissner*, dosar 48/VI, f. 29). Marghiloman mai nutrește speranța că partidul său, „prin personalul lui dirigent, are încă pentru câva timp puțința de a juca un rol hotărâtor“. Grație menținerii unei organizații interne cât de cât vizibile, Partidul Conservator-Progresist (profitând însă hotărâtor de neparticiparea unor formațiuni politice) mai reușește să trimită — cum am constatat — în primul parlament postbelic un număr de 13 reprezentanți.

¹⁶ A.N.R., fond *Meissner*, dosar V/208, f. 57, 61.

¹⁷ *Ibidem*, dosar 48/VI, f. 64. În organizația conservatoare de la Bacău, din rândurile căreia unii membri trecuseră la liberali, țărăniști sau averescani, cei mai mulți „progresiști“ „s-au cam răcit“, cum îi scria M. Cancicov lui Al. Marghiloman, și au pierdut contactul cu cluburile locale (A.N.R., fond *Alexandru Marghiloman*, dosar 37, f. 1).

După înfrângerile din alegerile anului 1920, șeful conservator-progresiștilor, nevrând să arunce „le manche après la cognée”, încearcă să revitalizeze activitatea partizanilor săi: cheamă la București pe reprezentanții județelor în consfătuiri particulare „ca să iau părerea liber exprimată a fiecărei formațiuni”¹⁸, convoacă Comitetul Consultativ al partidului la 30 septembrie 1920 și din nou la 21 octombrie¹⁹. În afară de hotărârea de a organiza o întrunire la Botoșani, la 31 octombrie 1920 și de a se continua lupta „oriunde se va ivi ocazia”, alt rezultat nu se obține. Pentru o iluzorie combinație ministerială, la întrunirile Comitetului Consultativ de la 19 iunie 1921 și ale Comitetului Executiv din 16 octombrie 1921 (acesta nu mai fusese convocat de dinainte de război), Marghiloman cere din nou partidului său o acțiune politică mai energică²⁰. Același apel îl face la întrunirea de la Iași din 30 octombrie 1921. Tot acum încearcă și extinderea spațiului de manifestare al partidului, în iulie 1921, constituindu-se un club conservator la Cetatea Albă, în Basarabia. În același timp, se reface clubul conservator din Brăila, sub conducerea lui I. Berceanu²¹ și se încearcă, prin N. Ghica-Comănești, reconstituirea organizației marghilomaniste de la Craiova ai cărei membri se răzletiseră o dată cu dispariția celor două instituții financiare craiovene, filiale ale Băncii Naționale²².

Cum însă, pe de o parte, combinația guvernamentală pe care Al. Marghiloman intenționa s-o pună la cale cu I. Manu în decembrie 1921 dă greș, iar în ianuarie 1922 liberalii preiau puterea, „privind nepăsători la o opoziție neputincioasă” — cum o caracteriza I.G. Goilov²³, Partidul Conservator-Pro-

¹⁸ A.N.R., fond *Alexandru Marghiloman*, dosar 37, f. 70–71.

¹⁹ „Le Progrès”, an III, nr. 683, din 19 iunie 1921; „Steagul”, an VI, nr. 1088, din 17 octombrie 1921.

²⁰ „Le Progrès”, an III, nr. 683 din 19 iunie 1921.

²¹ *Idem*, an III, nr. 702 din 14 iulie 1921.

²² „Steagul”, nr. 1152 din 23 octombrie 1921: „Adevărul”, an XXXIV, nr. 11453, din 6 august 1921.

²³ A.N.R., fond *Meissner*, dosar 26/V, f. 3.

gresist reintră în umbra vieții politice din care se străduia zadarnic să iasă*.

Paralel cu acțiuni ale unor grupuri sau indivizi care își caută noi adăposturi politice, partidul, ca atare, nu se mai străduiește să-și mențină existența autonomă (după alegerile din 1922), decât până în momentul când va găsi un alt vad politic, o altă formațiune politică cu care să fuzioneze. Potrivit orientării preferate de cei mai mulți membri ai Comitetului Executiv în întrunirea acestuia de la 2 aprilie, fruntașii conservatori, cu aprobarea lui Al. Marghiloman, poartă tratative cu Partidul Național și, colateral, cu partidul lui Averescu. La întrunirea, în ședință lărgită, a Comitetului Executiv al Partidului Conservator-Progresist de la 11 decembrie 1922, Marghiloman arăta că în tot timpul anului a dus tratative de colaborare politică cu celelalte partide de opoziție și dacă ele n-au adus rezultate pozitive „vina nu e a lui”. „Ușile rămân deschise”, continua el, precizând că va purta mai departe tratative cu acele partide care nu-i vor cere „sacrificiul demnității și al împărțirii Partidului Conservator-Progresist”²⁴.

În același timp, Marghiloman lasă libertatea adeptilor săi, care nu sunt de acord cu el, să se retragă din partid. Prin el însuși, însă, partidul lui Al. Marghiloman nu se putea menține la suprafața vieții publice. Tot ceea ce mai încearcă în câmpul politic până la dispariția sa este să se plaseze în grupul partidelor de opoziție, căutându-și un loc în una sau alta din com-

* Unii membri, chiar organizații locale, nu mai așteaptă hotărârile lui Marghiloman și se decid ei înșiși (însele). La 1 aprilie 1922 toți cei 32 de membri ai comitetului județean din Bacău, în frunte cu M. Cancicov, își dau demisia, dizolvând, în același timp, organizația conservatoare locală (A.N.R., fond *Alexandru Marghiloman*, dosar 38, f. 1). La Craiova organizația conservatorilor progresiști, prin conducătorii ei, M. Seulescu și gen. I. Gârleșteanu, duce tratative pentru trecerea în rândurile averescanilor, lui Gârleșteanu oferindu-i-se chiar șefia organizației Partidului Poporului din Mehedinți („Adevărul”, an XXV, nr. 11751 din 23 iulie 1922). Cei doi fruntași marghilomaniști își dau demisia din Partidul Conservator-Progresist și din Comitetul Executiv spre sfârșitul anului 1922. (B.N.R., pachet IX A, mss. 247, S. 29, f. 1-2); „Steagul”, nr. 1366 din 12 decembrie 1922).

²⁴ „Steagul”, an VIII, nr. 1364 din 12 decembrie 1922.

binațiile politice (care nu lipsesc) ce urmăreau înlocuirea guvernului liberal. În atmosfera de orientare spre dreapta, după ce avântul revoluționar se mai domolise, Al. Marghiloman mai îndrăznea să spere. Încă în februarie 1922 el îi scria lui C. Meissner că „am viziunea precisă, după ce regele mi-a dat la cap, că tot el va recurge la noi“, iar un an mai târziu era convins că „avem din nou vântul în pânzele noastre“²⁵.

Marghiloman conta pe încheierea unui „bloc al partidelor de ordine și legalitate“, care să fie opus liberalilor în problema votării noii Constituții. Cum însă atitudinea partidelor de opoziție e diferită față de actul energetic și hotărât al liberalilor de a fixa cadrele constituționale de dezvoltare a țării²⁶ un astfel de bloc nu se poate încheia. Până a se convinge însă că întreaga campanie a opoziției este „un fiasco complet“, Marghiloman își făcea iluzii că va ajunge la guvern. Le cere chiar unor fruntași conservatori „să se intereseze de oamenii care eventual ar putea fi folosiți în caz de guvernare“²⁷. În paralel se poartă tratative cu averescanii și țărăniștii. Al. Marghiloman considera că „dacă sunt eu desemnat de rege (ca șef de guvern) am credința să aduc și pe unii și pe ceilalți la lucrare în comun“, în vreme ce Averescu sau un reprezentant țărănist n-ar fi izbutit²⁸. Astfel de gânduri îi poartă pe conservatorii marghilomaniști în tot anul 1923 și într-o bună parte a lui 1924. Șeful lor reia mereu „le collier de misère“. Intrarea lui Matei Cantacuzino în rândurile țărăniștilor duce la intensificarea (deloc angajantă totuși) a raporturilor cu „progresiștii“. Dintre averescani, C. Garoflid, Gr. Carp etc., foști conservatori, îi cer lui Averescu să facă alianță cu Marghiloman. Regele însuși îl sfătuia pe general în același sens. În martie 1924 Marghiloman își declara convingerea că „singura concentrare de opoziție ce rămâne probabilă este Averescu-țărăniștii-noi“²⁹. În

²⁵ A.N.R., fond Meissner, dosar 48/VI, f. 85 și f. 96.

²⁶ D.A.D., sesiunea ordinară 1922–1923, p. 915–1046.

²⁷ A.N.R., fond Meissner, dosar 48/VI, f. 99.

²⁸ *Ibidem*, f. 101–102.

²⁹ *Ibidem*, f. 110–111, 112–113.

primăvara anului 1924 erau tot mai insistente zvonurile unei fuziuni a Partidului Poporului cu resturile conservatoare. Într-o scrisoare de la 14 martie 1924, Al. Marghiloman nu nega faptul că „avem cu gen. Averescu o legătură care trebuie de aproape cercetată înainte de a deveni o alianță“, și își asigura prietenii politici că oricum „nu ne-am dat și nu vă dau zestre nimănui“³⁰.

Cea din urmă manifestare politică a „progresiștilor“ este întrunirea de la 9 aprilie 1924, cu prilejul celor 70 de ani de viață a lui Marghiloman³¹. O altă întrunire, programată la Cernăuți pentru 6 octombrie 1924³², nu mai poate avea loc, Al. Marghiloman, bolnav, rămânând la Viena, de unde nu se întoarce decât pentru a muri. Moartea lui, la 10 mai 1925³³, însemna, ca și în cazul democraților-conservatori, moartea partidului pe care îl condusesese.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ Vezi vol. *Lui Alexandru Marghiloman. Omagiu cu prilejul unei îndoite aniversări. Prietenii și admiratorii*, București, 1924.

³² A.N.R., fond *Meissner*, dosar 48/VI, f. 120.

³³ „Adevărul“, nr. 12703 din 12 mai 1925.

6. Disparația organizațiilor politice conservatoare

Disparația celor două partide conservatoare de pe scena vieții politice românești îmbracă forma fuziunii cu alte partide. Aceasta poate da impresia că de fapt cele două formațiuni nu s-au desființat nemaifiind în stare să reziste, ci pentru că au răspuns unor necesați de concentrare politică ale momentului. Prin presa lor, conservatorii voiau să acrediteze ideea potrivit căreia fuziunea a avut loc între parteneri egali, între formațiuni politice cu largi zone de contact reciproc, baze ale apropierii realizate. În realitate, fuziunea n-a însemnat altceva decât o *trecere* în Partidul Național și respectiv în Partidul Poporului. Faptul că aceste partide și nu altele au acceptat intrarea în rândurile lor a rămășițelor conservatoare se datora, pe lângă o apropiere, în unele puncte de vedere programatice, necesității pentru Partidul Național de a ieși din cadrul regnicolar transilvănean și a-și extinde cercul aderenților și în celelalte provincii românești, iar, în cazul Partidului Poporului, nevoii de a-și întări rândurile, slăbite prin plecarea grupării Argetoianu, fie chiar și cu o grupare puțin numeroasă, dar formată din oameni cu experiență și pregătire politică. Atât pentru democrații-conservatori cât și pentru conservatorii-progressiști, „fuziunea“ n-a intervenit decât atunci când Take Ionescu și, respectiv, Al. Marghiloman au dispărut. Ea este urmarea firească a unui proces început anterior de părăsire treptată a celor două formațiuni de către aderenții lor.

După moartea lui Take Ionescu, la 22 iunie 1922, adepții săi politici rămân „singuri în vârtoarea luptelor politice“ — cum se exprima ziarul „Adevărul“. Nefiind o formație politică întemeiată pe o bază economică și socială solidă, pe o concepție doctrinară încheată, ci o grupare de prieteni politici personali ai lui Take Ionescu — liantul și punctul lor de referință —, rațiunea de a fi a Partidului Conservator Democrat dispare.

Partidul Conservator Democrat, după iunie 1922, nu se mai preocupă, la nivelul conducerii sale, decât de găsirea celei mai bune posibilități de fuziune cu un alt partid politic. Comitetul Executiv, ce preia direcția partidului, din cauza neînțelegerilor și neputinței de a se numi un înlocuitor al lui Take Ionescu, se străduiește să mențină cadrele organizatorice și să împiedice împrăștierea membrilor în mai multe formațiuni, după afinități și interese, până când se va stabili o modalitate de a se face fuziunea cu un singur partid de opoziție. În acest fel, interesele democraților conservatori puteau fi, într-adevăr, mai bine apărute în formațiunile politice de reședință. Un „comitet de inițiativă“ creat ad-hoc încearcă menținerea partidului prin așezarea lui M. Oramolu în fruntea lui*. Un grup condus de Gr. Filipescu proiecta o refacere a Partidului Conservator și intenționa să atragă și unele elemente de la Al. Marghiloman (mai puțin compromise în problema națională), ca și pe foștii conservatori răzlețiți în alte formațiuni politice, îndeosebi în Partidul Poporului. Gr. Filipescu și C. Xenii duc tratative cu C. Argetoianu, oferindu-i fostului ministru de Interne președinția viitorului partid. Argetoianu refuză, motivând cu imposibilitatea refacerii unui partid conservator**.

Părerile fruntașilor democrați erau divergente în găsirea formațiunii politice în rândurile căreia foștii takiști urmau a-și găsi un nou vad de manifestare politică. Unii își îndreaptă privirile către liberali. Alții către național-ardeleni. În iulie 1922, Gr. Filipescu îi propune o fuziune lui N. Iorga¹. Iorga

* Ca guvernator al Băncii Naționale, funcție în care îl numise Take Ionescu, Oramolu părea omul cel mai de vază dintre takiști. Dar, pe de o parte, el nu ar fi fost primit ca șef decât de foarte puțini, iar, pe de alta, nevrând să supere pe liberali (în rândurile cărora va și trece) și să-și piardă înaltul post, nici Oramolu nu acceptă (C. Argetoianu, *op. cit.*, A.N.R., fond C.C. al P.C.R., dosar 8593, f. 1246-1247).

** „Uitase bietul om (Gr. Filipescu — *n. n.*), scrie Argetoianu, că n-aveam în capul cui să mă pun și că ideea conservatorilor pierise o dată cu sinuciderea Partidului Conservator...” (*op. cit.*, dosar 8593, f. 1249-1252).

¹ N. Iorga, *Memorii...*, vol. III, f.a., f. 310.

acceptă, dar izbucnesc certuri pentru șefiile locale (cum de pildă la Bacău) și naționaliștii lui Iorga cer ca primirea takiştilor în partidul lor să se facă individual². Pentru a stabili „o unitate de acțiune” în tratativele cu diferitele partide, la 26 iulie se întrunea Comitetul Executiv al democraților. Nu se ajunge însă la un consens. Ieșirea din impas o oferă național-ardelenii, care, la rândul lor, voind să se extindă în Vechiul Regat, purtau intense tratative cu forțele politice de aici. Începute în vara anului 1922 discuțiile takiştilor cu fruntașii Partidului Național iau o formă concretă, pe măsura ce încercarea acestora din urmă de a realiza o unire cu țărăniștii eșuează. Pentru democrați o fuziune cu ardelenii părea cea mai favorabilă dintre soluții. Acțiunea pentru realizarea ei întrunește de altfel unanimitatea părerilor membrilor Comitetului Executiv*. La începutul lunii noiembrie ei acceptă în principiu condițiile puse de Maniu. Cămărășescu și Derussi sunt însărcinați să meargă la Cluj pentru a trata concret cu Maniu, Vaida-Voevod și Popovici. La 21 noiembrie Comitetul Executiv al Partidului Democrat acceptă, și în fapt, condițiile național-ardelenilor și în aceeași zi proclamă unirea cu Partidul Național³. În efuziunea momentului, actul săvârșit e apreciat ditirambic în presa celor două partide ca fiind „un pas de mare însemnătate în evoluția partidelor noastre..., de o importanță extremă în politica generală a țării”⁴.

² Idem, *Orizonturile mele...*, f. 76–77.

* „Toți factorii democrați, cei de proveniență filipescană, ca și cei de proveniență takistă, au convenit la ideea de a se contopi cu Partidul Național” („Adevărul”, nr. 11868 din 16 noiembrie 1922).

³ „Patria”, an IV, nr. 254 din 23 noiembrie 1922; „Adevărul”, nr. 11872, din 23 noiembrie 1922; O. Goga, *O limpezire*, în „Țara noastră”, an III, nr. 8 din 3 decembrie 1922; „Aurora”, an II, nr. 326 din 24 noiembrie 1922; și mai ales „Epoca” și „Universul” din noiembrie—decembrie 1922. „Azi putem saluta întâia înțelegere, întâia unire deplină a unui partid în Vechiul Regat cu Partidul Național-Român” — scria oficiosul ardelean „Patria” („Patria”, nr. 255 din 24 noiembrie 1922).

⁴ Vezi „Patria” și „La Roumanie” din 24–30 noiembrie 1922.

În realitate, chiar dacă această „fuziune“ reprezenta o soluție a momentului, bună mai ales pentru takiști, în conjunctura politică generală, importanța sa e infimă. E „o încurcătură mai mult“, cum se exprima N. Iorga, nicidecum o deslușire. Partidul Național, prin „fuziunea“ cu fosta grupare a lui Take Ionescu, reușea să-și creeze câteva organizații în Vechiul Regat și să includă în rândurile sale un mănunchi de oameni politici cu experiență, chiar dacă nu de prima mărime, precum: M. Cantacuzino, M. Antonescu, Gr. Filipescu, G. Derussi, J. Cămărășescu, St. Popescu, M. Deșliu, L. Elefterescu, G. Mironescu (rămas printre takiști) etc. Dar național-ardelenii nu reușesc să devină sensibil mai puternici decât erau. Combinația realizată nu putea să periclitizeze situația guvernului liberal, nu crea o forță politică în stare să se opună cu succes liberalilor. Era doar un prim pas în extinderea influenței lor peste Carpați și atât. Mai mult, „prezența balastului foștilor prieteni ai lui T. Ionescu“⁵, cum se exprima un membru al Partidului Țărănist, va fi chiar un impediment în înfăptuirea fuziunii cu țărăniștii, scopul principal al politicii de alianțe dusă de partidul lui I. Maniu. Va amâna rezolvarea acesteia*.

După proclamarea oficială a „fuziunii“, se trece la concretizarea ei. Takiștii acceptaseră șefia lui Maniu, programul național-ardelenilor în schimbul primirii fruntașilor democrați în Comitetul Executiv al partidului unificat și recunoașterii organizațiilor județene existente ca secții ale Partidului Național în Vechiul Regat. La începutul lunii decembrie 1922, nucleele democraților din Muscel, Brăila, Buzău, Râmnicu Sărat, Dolj, Putna, Gorj, Vlașca, Romanai, Vâlcea, Galați, Mehedinți urmând pilda Partidului Național⁶. M. Cantacuzino și Th. Io-

⁵ „Adevărul“, nr. 11873 din 23 noiembrie 1922.

* În memoriul adresat de V. Goldiș în numele grupului său lui I. Maniu, în 1925, acesta aprecia că primirea „în bloc“ a takiștilor în rândurile Partidului Național a fost o mare greșeală („Țara noastră“, an VI, nr. 3 din 18 ianuarie 1925).

⁶ „Patria“, nr. 272 din 15 decembrie 1922.

nescu sunt desemnați drept președinți ai Partidului Național pentru Vechiul Regat⁷.

Disparația Partidului Conservator-Progresist ca organizație politică independentă se produce tot sub forma unei așa-zise fuziuni. Ea e imediat următoare morții lui Al. Marghiloman (căci vine pe un teren pregătit de mai înainte). Partidul de reședință al conservatorilor-progresiști urma să devină Partidul Poporului. De ce tocmai el? Pentru că era singurul partid al momentului care accepta să-i primească în bloc. Și nu întâmplător. Formațiunea politică a lui Al. Averescu era cea mai eterogenă din câte existau în România postbelică. Era un partid „al tuturor claselor și al nici uneia”⁸. El servea într-o măsură mult mai mare decât altele drept zonă de contact între diferitele grupări politice și financiare rivale. Componenta socială a Partidului Poporului dovedea cu forța evidenței eterogenitatea sa. Fostul conservator P.P. Negulescu, acum un doctrinar al partidului lui Averescu, găsea și un fundament teoretic flexibilității acestuia în fața ideilor și coloraturilor politice diferite atunci când se pronunța pentru partide „verticale”, constituite din toate clasele⁹.

Din punct de vedere doctrinar și un partid și celălalt se pronunțau, cum spunea Al. Averescu, pentru „un progres durabil”, care nu se putea face în salturi, „ci e rezultatul unei legături armonioase între trecut și prezent”¹⁰. Oficiosul averescan „Îndreptarea” afirma într-unul din editorialele sale că „Partidul Poporului reprezintă cu cea mai mare vigoare și cinste ideile conservatoare, salutare pentru țară”. Avem de-a face, deci, cu o formațiune politică a momentului unde conservatorii sperau să-și cultive propriile lor opțiuni și deziderate.

⁷ *Idem*, nr. 275 din 19 decembrie 1922. Pentru activitatea takîștilor în rândurile național-ardelenilor vezi valoroasa carte a lui Ioan Scurtu, *Din viața politică a României (1926–1947)*, București, 1983, p. 31–32, 43–44 ș.a.

⁸ Titu Georgescu, *De la revoluționarii democrați la făurarii Partidului Comunist Român*, p. 95.

⁹ P.P. Negulescu, *Partidele politice*, București, 1926, p. 195.

¹⁰ „Le Progrès”, an VII, nr. 1809, din 31 mai 1925.

Punctele de contact dintre cele două partide erau relevate ca atare de C. Meissner într-un interesant discurs de la 21 iunie 1925¹¹.

Îndată după moartea lui Marghiloman conducerea Partidului Conservator-Progresist este preluată de un comitet format din Dem. Dobrescu, J. Mitilineu, C. Meissner și N. Bărdescu¹². Toate organizațiile conservator-progresiste din țară sunt chemate ca până la 28 mai — data convocării unui Comitet Executiv lărgit — să se pronunțe în cadrul adunărilor lor asupra acceptării sau nu a fuziunii cu Partidul Poporului și să dea mandat într-un sens sau altul reprezentantului lor în Comitetul Executiv*. Majoritatea organizațiilor dau aviz favorabil fuziunii. Doar la Dorohoi Clubul conservator, condus de frații Stoianovici, hotărăște în unanimitate ca „pentru moment partidul nostru să rămână în formațiunea în care se găsește”¹³. În același timp, împotriva „fuziunii” se declară și oameni politici conservatori răzleți, între care: Lascăr Antoniu și Panait Vizanti de la Iași, I. Berceanu de la Brăila (acesta iese din politica militantă)¹⁴, I.C. Goilov de la Botoșani etc.¹⁵ Paralel cu consultarea organizată a membrilor partidului asupra unei fuziuni cu Partidul Poporului, Dem. Dobrescu poartă un schimb de păreri cu generalul Averescu. Concluzia dezbaterilor Comitetului Executiv de la 28 mai este o moțiune prin care se declară unirea Partidului Conservator-Progresist cu Partidul Poporului¹⁶. La 30 mai moțiunea era înmănată șefului Partidului Poporului, iar la 14 iunie 1925 intrarea resturilor con-

¹¹ „Îndreptarea”, an VII, nr. 166, din 30 mai 1925.

¹² Vezi și articolul *Două partide — o singură concepție*, în „Le Progrès”, an VII, nr. 1810 din 2 iulie 1925.

* Asupra desfășurării și hotărârile luate de aceste adunări, vezi modelul oferit de organizația ieșeană, în A.N.R., fond Meissner, dosar V/56, f. 1.

¹³ „Adevărul”, an XXV, nr. 12715 și 12717 din 27 și 30 mai 1925.

¹⁴ A.N.R., fond Meissner, dosar VI/8, f. 12.

¹⁵ *Ibidem*, dosar VI/26, f. 3-4.

¹⁶ „Le Progrès” nr. 1808, din 30 mai 1925; „Adevărul”, an XXV, nr. 12717 din 30 mai 1925.

servatoare în rândul averescanilor este proclamată într-un cadru festiv.

După ratificarea „fuziunii” de cele două comitete executive urmează contopirea organizațiilor județene, proces care se desfășoară cu destulă încetineală. Au loc numeroase discuții asupra componenței comitetelor executive locale, asupra conducerii lor, „progresiștii”, mult mai slabi, fiind siliți să joace de regulă un rol secundar. În realitate, avem de a face cu o completare a organizațiilor județene averescane cu noi cadre și membri nu cu o unire pe picior de egalitate. Până în august 1925 cele mai multe organizații progresiste trecuseră în rândurile averescane¹⁷. La Iași, de pildă, integrarea marghilomaniștilor nu se realizează decât în martie 1926.

Pentru conservatorii-progresiști „fuziunea” a fost singura soluție de a încerca să se adăpostească în bloc sub un alt aco-periș politic.

Și cu aceasta se stinge definitiv ceea ce fusese al doilea partid de guvernământ al României moderne. Practic vorbind, dispariția lui e anterioară acestor încadrări a resturilor sale în partidele postbelice. Nu se pot confunda adică dispariția practică cu cea formală. Sfârșitul războiului marcase și sfârșitul conservatorismului. Ceea ce întâlnim după aceea e o neputin-cioasă continuare a ceea ce fusese. Partidul Conservator-Progresist (Al. Marghiloman) și Partidul Democrat (Take Ionescu) sunt epigoni fără strălucire. O altă lume politică își personalizase ființa.

¹⁷ „Le Progrès”, nr. 1822, din 16 iunie 1925. Asupra dispariției conservatorilor marghilomaniști o cercetare a întreprins Gheorghe Gica, *Procesul de descompunere a Partidului conservator progresist de sub șefia lui Alex. Marghiloman*, în „Analele Universității București”, Științe sociale, Istorie, XVI, 1967, p. 85–96. Paginile semnate de Gh. Gica trebuie privite prin prisma recenziei lui C.C. Angelescu din „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A.D. Xenopol”, tom VII/1970, p. 397–405.

7. Și o ultimă încercare

Retrași în majoritatea lor în Partidul Național și Partidul Poporului, conservatorii nu pot schimba culoarea politică a acestora. Cel mult pot influența într-o oarecare măsură orientarea lor. Ceea ce de altfel vor și face, dar cu efecte greu sesizabile. Căci partidele de reședință ale resturilor conservatoare intraseră pe o evoluție care n-avea nevoie să fie întoarsă pentru a recepta pe noii veniți. Era adică în bună măsură prielnică intențiilor lor de manifestare politică a concepțiilor (aflate deja pe un drum de primenire) foștilor conservatori. Nu întâmplător tocmai aceste partide acceptaseră „fuziunea” cu ei. Intervine apoi și un alt element care împiedică o mai limpede sesizare a aportului conservator în doctrina și programul noilor partide. Resturile modice conservatoare nu intră în cele două formațiuni politice ca grupuri bine constituite și aparte închegate. Atât național-ardelenii, cât mai ales averescanii au căutat de la bun început să-i disperseze pe noii veniți în rândurile lor. O acțiune care avea cu atât mai mult șanse de reușită cu cât numărul conservatorilor era mic. Avem de a face deci cu o suită de destine politice particulare și nu cu destine colective.

Ceea ce se poate surprinde cu mai multă ușurință este activitatea takistilor în sânul Partidului Național, îndeosebi în tactica politică a acestuia. Profitând de legăturile lor cu regele Ferdinand și conducătorii P.N.L., takistii influențează tratativele ardelenilor cu celelalte partide ale opoziției, îndeosebi cu țărăniștii. De la bun început, foștii adepți ai lui Take Ionescu sunt împotriva unei fuziuni cu Partidul Țărănesc. În martie 1923 ei se opun chiar și unui acord principal între I. Maniu, I. Mihalache și N. Lupu*. În chip deosebit apare vizibilă ostili-

* Vezi „Universul” (condus de takistul St. Popescu) și „Epoca” (condusă de Gr. Filipescu) din decembrie—ianuarie 1922–1923; „Patria”, an V, nr. 47 din 6 martie 1923.

tatea lor față de țărăniști în 1924; când tratativele acestora cu ardelenii deveniseră foarte active. Foștii democrați conservatori sunt inițiatorii unei violente campanii îndreptată îndeosebi contra lui C. Stere, „germanofilul“, „trădătorul cauzei naționale“. Pentru a forța mâna lui I. Maniu, în iunie—iulie 1924 St. Popescu, G. Derussi, I. Cămărășescu, C. Xenii etc. își dau demisia din Biroul Comitetului Executiv al Partidului Național*. Țărăniștii răspund atacurilor takiste învinuind conținutul „net retrograd al orientării politice a foștilor democrați“¹.

Sub aparența integrității ideologice ce excludea alianța cu elementele politice care nu promovaseră o orientare justă în primul război mondial — și avem de a face cu o consecvență — foștii conservatori din jurul lui Take Ionescu urmăreau să slăbească poziția conducătorilor țărăniști de stânga (de aceea atacul lor principal se adresa basarabenilor), să acapareze conducerea unor organizații țărăniste din Vechiul Regat, în sfârșit, să imprime partidului cu care și ei fuzionaseră un caracter mai conservator². În cele din urmă o fuziune între țărăniști și ardeleni nu va avea loc în 1924. În neizbânda ei rolul takiştilor n-a fost unul minor**, după cum nu a fost astfel nici în reușita, de data aceasta, a fuziunii cu partidul lui Iorga—Argetoianu. În tratativele din toamna anului 1924 delegația Partidului Național era formată din M. Popovici, G. Derussi și St. Popescu, ultimii doi foști takişti³. Conservatorii nu mai pot împiedica

* Vezi „Universul“, an XLII, nr. 137, 139, 141, 149, 150 din 21, 23 iunie, 2, 3, 4 iulie 1924; Vezi I. Scurtu, *Din viața politică a României (1926–1947)*, p. 32–34.

¹ Mai mulți oratori, la Congresul organizațiilor țărăniste din Basarabia, din iunie 1924, apreciau elementele takiste din Partidul Național drept „o piedică împotriva promovării democrației“ („Aurora“, an IV, nr. 784 din 20 iunie 1924).

² Vezi articolele din „Aurora“ (unele datorate lui I. Mihalache, V. Madgearu, an IV, nr. 808, 811, 818, 843, 902 din iulie, august și octombrie 1924).

** Vezi și alte detalii în „Patria“, an VI, nr. 140 și 142 din 5 și 9 iunie 1924 (aici și cererea lui I. Maniu de revenire a takiştilor în partid); „Viitorul“, an XVII, nr. 4893, 4941, 4949, 4992 din iulie, august și octombrie 1924 etc.

³ „Aurora“, an VI, nr. 892 din 29 septembrie 1924; vezi și „Viitorul“ din 10 martie 1925 (unde se vorbește și de faptul că în cursul tratativelor cu C. Argetoianu s-a întrezărit încercarea de a se reface Partidul Conservator).

însă fuziunea național-țărănistă din 1926, cu toate eforturile lor*. Mulți se retrag din Partidul Național, în același timp cu grupul lui Goldiș sau o dată cu gruparea lui C. Argetoianu și N. Iorga⁴. Destinele politice ale takistilor se personalizează în chip vădit. Unii rămân în Partidul Național-Țărănesc, alții trec la liberali, se înscriu la averescani sau își declară independența politică. Dintre cei din urmă, Gr. Filipescu încearcă refacerea unui partid conservator. La 1 februarie 1926 el face să reapară cotidianul „Epoca” (își încetase apariția la 20 august 1923), organul de presă de tradiție, prin care își întreține independența politică și intenția de reconstituire a unui partid de nuanță conservatoare. Cu o scurtă întrerupere, ziarul va fi până la 8 mai 1938, când dispare definitiv, purtătorul cuvântului public al concepțiilor și acțiunilor politice ale fiului lui N. Filipescu.

La 30 iunie 1929, alături de N. Miculescu, Al. Periețeanu, C. Sturdza — fii ai unor foști oameni politici cu blazon — sau N. Mareș, Emil Ottulescu ș.a., Gr. Filipescu pune bazele Ligii Vlad Țepeș, ce-și propunea a fi „mâna voinicească”, „mâna de fier” care, în mijlocul „unei atmosfere de lașitate”, să creeze „un curent de reînviere a opiniei publice”⁵. El este și secretarul general al acestei noi organizații politice, cu un program și o orientare conservatoare, vizând „un guvern de personalități”⁶, care eventual să aibă în frunte pe N. Iorga sau mareșalul Presan. De altfel, N. Iorga va sprijini, cu unele rezerve, programul Ligii⁷. Sub guvernul Iorga-Argetoianu, Liga Vlad Țepeș, în cartel în Uniunea națională (creație politică guvernamentală

* Vezi, între altele, „Universul”, an XLIV, nr. 96 și 97 din 28, 29 aprilie 1926 unde St. Popescu și Gr. Filipescu explică atitudinea lor față de o apropiată contopire a Partidelor Național și Țărănesc.

⁴ Vezi *O purificare necesară*, în „Patria”, an VIII, nr. 83 din 17 aprilie 1926. Aici takistii sunt considerați „mărul discordiei” în Partidul Național; vezi detalii în I. Scurtu, *op. cit.*, p. 44.

⁵ George N. Budișteanu, *Grigore Filipescu*, A.N.R., fond Institutul de Studii Istorice și Social-Politice (I.S.I.S.P.), III, dosar 943, f. 19–22.

⁶ Vezi „Monitorul Oficial”, nr. 6 din 2 decembrie 1931.

⁷ „Neamul românesc” din 15 august 1930.

ad-hoc), va avea 25 reprezentanți în Parlament⁸. În noiembrie 1931, Liga își schimbă numele în Partidul Conservator, ceea ce nu era „o revenire dintr-o rătăcire“, cum explica Filipescu în Congresul de constituire, ci o „transformare indispensabilă“ (!). Prin „conservator“ se înțelegea păstrătorul tradiției, al ideii de ordine, „al cinstei politice de altădată“⁹.

Doctrinar, acest partid se revendica din cel care îl precedase, firește, aducând amendamentele impuse de noua etapă istorică*. Aproximarea de predecesor apare și în orientarea programatică, în interesul special pe care Partidul Conservator al lui Gr. Filipescu îl acordă agriculturii**. Cu toate acestea, partidul condus de fiul lui N. Filipescu rămâne o formațiune politică a celui de-al 4-lea deceniu al secolului nostru¹⁰. Chiar dacă e un continuator al fostului Partid Conservator, el se înscrie altor realități și reprezintă o încercare, pe multe planuri, mai reușită decât a vechiului partid de a găsi o acomodare mai firească cu starea postbelică. De aceea, el necesită un studiu aparte de lucrarea noastră. Îndeosebi e de reliefat atitudinea justă a filipescanilor față de Garda de Fier***, activitatea lor împotriva tendințelor de fascizare a țării, întreaga orientare în problema națională.

Pe aceste planuri ei se găsesc întru totul aliați forțelor politice de stânga din România. Mai mult, Partidul Conservator

⁸ George N. Budișteanu, *op. cit., loc. cit.*, f. 41.

⁹ *Ibidem*, f. 42.

* Se considera apărătorul „adevăratului progres, fără utopiile și salturile care au creat o psihologie specială, bolnăvicioasă de nerăbdătoare“. Voia să fie „un partid tradiționalist, cu ochii ațintiți spre viitor și nu spre regretul trecutului“, cum declara Gr. Filipescu, care căuta în forme de stat ale viitorului posibilitatea de armonizare cu tradiția istorică (*Ibidem*, f. 55).

** Parlamentarii filipescani sunt singurii care se opun legii conversiunii datoriilor agricole (vezi „Monitorul Oficial“, nr. 65 din 8 aprilie 1932, ședința Adunării Deputaților din 23 martie 1932).

¹⁰ Vezi Ioan Scurtu, *Viața politică din România 1918–1944*, p. 117, 163.

*** „Nu putem concepe și nici admite existența în afară de stat a unor organizațiuni teroriste, care să-și aroge drepturi și atribuții care nu sunt decât ale statului și nu trebuie să fie decât ale statului“ — spune Gr. Filipescu în discursul său din Senat, de la 27 decembrie 1936 (George N. Budișteanu, *op. cit.*, partea a II-a, f. 76).

al lui Grigore Filipescu n-a ezitat să intre în alianța cu social-democrații în apărarea regimului de democrație burgheză contra amenințărilor elementelor de dreapta*.

Cu toate bunele sale intenții Partidul Conservator din deceniul al 4-lea rămâne o grupare politică puțin însemnată. Valoarea politică a componentilor săi e scăzută. „Un grup de diletanți“, cum îi numea M. Ralea, un grup „al dezamăgiților, al oamenilor care au încercat rând pe rând toate partidele“¹¹. Influența lui electorală e, de asemenea, redusă. Rolul său politic apare deci corespunzător posibilităților restrânse de care dispunea. În plus, activitatea lui e marcată de o epocă foarte frământată în care partidele politice ca atare sunt diminuate ca factori de conducere ai vieții politice.

Această ultimă încercare a lui Gr. Filipescu de a reînvia un partid conservator în România, interesantă prin ea însăși pentru cercetătorul istoriei, apare nesemnificativă în contextul larg al vieții politice românești. După primul război mondial rostul existenței unui partid conservator în România n-a mai putut fi găsit. Disparația sa ca factor de decizie în politica țării se consemnase practic o dată cu desăvârșirea unității statale depline. Lumea politică postbelică și-a căutat alte căi de manifestare, alte mijloace, cu un conținut luat din realitatea respectivă.

* Vezi *Ibidem*, partea a II-a, f. 80 și urm.

¹¹ „Monitorul Oficial“, nr. 14, ședința din 14 decembrie 1929.

Aceasta ar fi istoria conservatorilor români, povestită, o știm prea bine, cu toate neîmplinirile unei prime încercări. Conservatorii, partenerii liberalilor la conducerea țării până în 1918, n-au fost o prelungire politică a fostei aristocrații medievale, ci un partid al epocii moderne. La rândul lor, ei au contribuit la dezvoltarea capitalistă a României, la modernizarea ei. Prin aducerea spiritului critic în viața politică ei au contribuit determinant la așezarea acesteia în făgașuri oarecum normale. De regulă, oameni practici, ei au impus în guvernarea țării o bună administrare și soluții legislative de consolidare a realităților de fapt. Sunt oameni politici promotori ai „pașilor mici“, nu ai marilor inițiative. Mai ales politica lor socială, impresionată prea mult de interesele proprietarilor funciari, a fost deficitară, prelungind în plină modernitate structuri antagonice periculoase pentru echilibrul intern al statului.

La sfârșitul istoriei lor tot stăruie parcă o întrebare? Și totuși, de ce au dispărut politicește conservatorii din România? Mai întâi din cauza lor înșiși, pentru că n-au știut și n-au putut să se adapteze. Între 1880 și 1925, răstimpul existenței lor în forme modern constituite, prefacerile au fost și multe și repezi în România. Țara s-a schimbat nu numai ca întindere teritorială și număr de populație prin Unirea cea Mare, dar s-a schimbat pe dinăuntru, în structurile ei intime. Conservatorii nu s-au putut acomoda cu ritmul multora din aceste prefaceri.

Neizbutind, au încercat să orienteze aceste prefaceri potrivit unor idei doctrinare și programatice proprii. Dar multe din soluțiile lor nu au avut aria de cuprindere socială necesară pentru a se impune.

Toate celelale forțe ale societății românești — și aici e cea de a doua cauză a dispariției conservatorilor — erau împotriva lor. Ei se susțineau predilect pe moșierime. Or contra acestei clase sociale erau toate celelalte: burghezia, pentru a-i prelua forța economică și politică, proletariatul, pentru a grăbi dezvoltarea capitalistă a țării, premisă și condiție a propriei dezvoltări, țărănimea, pentru a o deposeda de pământuri. Moșierimea avea, celelalte forțe sociale nu aveau, sau aveau prea puțin. Lupta era inevitabilă într-o societate aflată din toate punctele de vedere sub prefacerile modernizării. Dar de ce n-au extins conservatorii aria lor socială la alte clase și categorii? Au făcut-o, dar fără mari succese, fie că locul era ocupat de alții, fie că n-au avut suficientă putere de atracție. Pentru că încercând o extindere socială au rămas tot timpul cu centrul forței lor în clasa marilor proprietari funciari.

E la mijloc și o problemă de oameni. Cei care conduceau partidul la începuturile sale, cu concepții pe care le aveau atunci, nici n-au putut, nici n-au voit să le schimbe cu trecerea anilor. Greu să ceri schimbări de atitudini la P.P. Carp, L. Catargiu sau Gh. Gr. Cantacuzino... Își făceau chiar din statornicie o virtute, când, de fapt, în politică e un handicap. Nu s-au schimbat ei și n-au lăsat nici pe alții mai tineri să-și impună personalitatea, și ideile lor. Și când acestia au voit s-o facă au fost ostracizați, siliți să plece din partid.

E și o chestiune de disciplină. Oameni cu avere, frunzașii conservatori au fost și oameni independenți, care n-au vrut să se supună unei discipline de partid, armă serioasă în lupta politică.

Împreună cu liberalii, conservatorii au instituit un monopol al vieții politice, nelăsând prea mult spațiu manifestării altor forțe. Vechea Românie nu era o societate democratică. Era însă una liberală. Cu toate îngrădirile impuse participării

la viața politică, instituțiile sale erau liberale, sistemul de guvernare funcționa după reguli moderne și circulația ideilor politice și a tuturor valorilor spirituale era liberă. După realizarea unității depline societatea românească a simțit nevoia lărgirii liberalismului spre democrație. Conservatorii nu mai aveau cum să se încadreze noului curent, ei care prin definiție nu acceptaseră salturile drept trepte necesare ale dezvoltării și nu credeau decât în progresul măsurat, pregătit îndelung și înfăptuit treptat.

Și istoria a curs înainte. Și fără ei.

Guverne conservatoare sau cu participarea conservatorilor*

20 aprilie–14 decembrie 1870

Președinția Consiliului de Miniștri — Manolache Costache Epureanu
Ministerul de Interne — Manolache Costache Epureanu
Ministerul Afacerilor Străine — Petre P. Carp
Ministerul de Finanțe — Constantin Grădișteanu
Ministerul de Justiție — Alexandru Lahovari
Ministerul Instrucțiunii și Cultelor — Vasile Pogor, 20 apr.–30 mai;
ad.-int. Petre P. Carp 23 mai–14 dec.
Ministerul de Război — col. George Manu
Ministerul Lucrărilor Publice — Gheorghe Gr. Cantacuzino
ALEGERI: A.D., 25–31 mai 1870; S. 2–6 iun. 1870.

11 martie 1871–30 martie 1876

Președ. Cons. Min. — Lascăr Catargiu
Min. Int. — Lascăr Catargiu
Min. Af. Str. — Gheorghe Costa-Foru, 11 mart. 1871–27 apr. 1873;
ad-int. Lascăr Catargiu, 27 apr. 1873; Vasile Boerescu, 28 apr.
1873–7 nov. 1875; ad-int. Lascăr Catargiu, 7 nov. 1875–30 ian.
1876; Ioan Bălăceanu, 30 ian.–30 mart. 1876.
Min. Fin. — Petru Mavrogheni, 11 mart. 1871–7 ian. 1875; Gheorghe
Gr. Cantacuzino, 7 ian. 1875–30 ian. 1876; Ioan Strat, 30 ian.–
30 mart. 1876.
Min. Just. — Nicolae Kretzulescu, 11 mart.–8 iun. 1871; ad-int.
Gheorghe Costa-Foru, 8 iun. 1871–28 oct. 1872; Manolache Costa-
che Epureanu, 28 oct. 1872–31 mart. 1873; ad-int. gen. Christian

* Vezi Ion Mamina, Ion Bulei, *Guverne și guvernanți, 1866–1916* și Ion Mamina, Ion Scurtu, *Guverne și guvernanți, 1916–1938*, București, 1994, 1996.

Tell, 31 mart.-25 oct. 1873; Alexandru Lahovari, 25 oct. 1873-30 mart. 1876.

Min. Instr. Culte — ad-int. Gheorghe Costa-Foru, 11-14 mart. 1871; gen. Christian Tell, 14 mart. 1871-9 ian. 1874; ad-int. Vasile Boerescu, 9 ian.-7 apr. 1874; Titu Maiorescu, 7 apr. 1874-30 ian. 1876; Petre P. Carp, 30 ian.-30 mart. 1876.

Min. Răzb. — gen. Christian Tell, 11-14 mart. 1871; gen. Ioan Em. Florescu, 14 mart. 1871-30 mart. 1876.

Min. Lucr. Publ. — Nicolae Kretzulescu, 11 mart. 1871-16 dec. 1873 (ad-int. 11 mart.-8 iun. 1871); Gheorghe Gr. Cantacuzino, 16 dec. 1873-7 ian. 1875; Theodor Rosetti, 7 ian. 1875-30 mart. 1876.

ALEGERI: A.D., 2-9 mai 1871; S. 23-27 iun. 1871; A.D. 25 apr.-3 mai 1875, S. 26-30 mart. 1876.

4-26 aprilie 1876

Președ. Cons. Min. — gen. Ioan Em. Florescu

Min. Int. — gen. Ioan Em. Florescu

Min. Af. Str. — Dimitrie Cornea

Min. Fin. — gen. Christian Tell

Min. Just. — Paul Dem. Vioreanu, 4-23 apr.; ad-int. Dimitrie Cornea, 24-26 apr.

Min. Instr. Culte — Alexandru Orăscu

Min. Răzb. — gen. Ioan Em. Florescu

Min. Lucr. Publ. — gen. Tobias Gherghel

23 martie 1888-22 martie 1889

Președ. Cons. Min. — Theodor Rosetti

Min. Int. — Theodor Rosetti

Min. Af. Str. — Petre P. Carp

Min. Fin. — Menelas Ghermani

Min. Just. — Alexandru Marghiloman, 23 mart.-11 nov. 1888; George D. Vernescu, 12 nov. 1888-26 mart. 1889.

Min. Instr. Culte — Titu Maiorescu

Min. Răzb. — gen. Constantin Barozzi, 23 mart.-11 nov. 1888; gen. George Manu, 12 nov. 1888-26 mart. 1889.

Min. Agr. Ind. Comerț. Dom. — ad-int. Titu Maiorescu, 23 mart.-3 iun. 1888; ad-int. Petre P. Carp, 4 iun.-11 nov. 1888; Alexandru Lahovari, 12 nov. 1888-26 mart. 1889.

Min. Lucr. Publ. — Alexandru Știrbei, 23 mart.-11 nov. 1888; Alexandru Marghiloman, 12 nov. 1888-26 mart. 1889.

ALEGERI: A.D., 12-14 oct. 1888; S., 16-18 oct. 1888.

29 martie–3 noiembrie 1889

Președ. Cons. Min. — Lascăr Catargiu
Min. Int. — Lascăr Catargiu
Min. Af. Str. — Alexandru Lahovari
Min. Fin. — George D. Vernescu
Min. Just. — Nicolae Gherassi
Min. Instr. Culte — Vasile Boerescu
Min. Agr. Ind. — gen. Constantin Barozzi
Min. Lucr. Pub. — ad-int. Alexandru Lahovari

5 noiembrie 1889–15 februarie 1891

Președ. Cons. Min. — gen. George Manu
Min. Int. — gen. George Manu
Min. Af. Str. — Alexandru Lahovari
Min. Fin. — Menelas Ghermani
Min. Just. — Theodor Rosetti, 5 nov. 1889–15 nov. 1890; Grigore Triandafil, 16 nov. 1890–15 febr. 1891.
Min. Instr. Culte — ad-int. Theodor Rosetti, 5 nov. 1889–15 nov. 1890; Titu Maiorescu, 16 nov. 1890–15 febr. 1891.
Min. Răzb. — gen. Matei Vlădescu
Min. Agr. Ind. Comerț. Dom. — Grigore Păucescu, 5 nov. 1889–15 nov. 1890; Alexandru Marghiloman, 16 nov. 1890–15 febr. 1891.
Min. Lucr. Publ. — Alexandru Marghiloman, 5 nov. 1889–15 nov. 1890; ad-int. Titu Maiorescu, 16 nov. 1890–15 febr. 1891.

21 februarie–26 noiembrie 1891

Președ. Cons. Min. — gen. Ioan Em. Florescu
Min. Int. — Lascăr Catargiu
Min. Af. Str. — Constantin Esarcu
Min. Fin. — George D. Vernescu
Min. Just. — ad-int. George D. Vernescu, 21 febr.–2 nov.; Nicolae Blaremburg, 2–27 nov.
Min. Răzb. — gen. Iacob Lahovari
Min. Agr. Ind. Comerț. Dom. — Ilariu Isvoranu, 21 febr.–2 nov.; Alexandru Vericeanu, 3–27 nov.
Min. Lucr. Publ. — Constantin Olănescu
ALEGERI: A.D., 9–11 apr. 1891.

27 noiembrie 1891–3 octombrie 1895

Preș. Cons. Min. — Lascăr Catargiu

Min. Int. — Lascăr Catargiu

Min. Af. Str. — Alexandru Lahovari

Min. Fin. — Alexandru Știrbei, 27 nov.–16 dec. 1891; Menelas Ghermani, 18 dec. 1891–3 oct. 1895.

Min. Just. — Dimitrie C. Sturdza-Scheianu, 27 nov.–17 dec. 1891; Alexandru Marghiloman, 18 dec. 1891–3 oct. 1895.

Min. Instr. Culte — Take Ionescu

Min. Răzb. — gen. Iacob Lahovari, 27 nov. 1891–21 febr. 1894; ad-int. Lascăr Catargiu, 22 febr.–17 iun. 1894; gen. Constantin Poenaru, 18 iun. 1894–3 oct. 1895.

Min. Agr. Ind. Comerț. Dom. — gen. George Manu, 27 nov.–17 dec. 1891; Petre P. Carp, 18 dec. 1891–3 oct. 1895.

Min. Lucr. Publ. — Constantin Olănescu

ALEGERI: A.D., 1–3 febr. 1892; 5–6 febr. 1892.

11 aprilie 1899–7 iulie 1900

Președ. Cons. Min. — Gheorghe Gr. Cantacuzino

Min. Int. — Gheorghe Gr. Cantacuzino, 11 apr. 1899 — 9 ian. 1900–9 ian. 1900; gen. George Manu, 9 ian.–7 iul. 1900

Min. Af. Str. — Ion N. Lahovari

Min. Fin. — gen. George Manu, 11 apr. 1899–9 ian. 1900; Take Ionescu, 9 ian.–7 iul. 1900

Min. Just. — Constantin G. Dissescu

Min. Instr. Culte — Take Ionescu, 11 apr. 1899–9 ian. 1900; dr. Constantin I. Istrati, 9 ian.–7 iul. 1900

Min. Răzb. — gen. Iacob Lahovari

Min. Agr. Ind. Comerț. Dom. — Nicolae Fleva

Min. Lucr. Publ. — Constantin I. Istrati, 11 apr. 1899–9 ian. 1900; Ion C. Grădișteanu, 9 ian.–7 iul. 1900

ALEGERI: A.D. 27–29 mai 1899; S., 1–2 iun. 1899.

7 iulie 1900–12 februarie 1901

Președ. Cons. Min. — Petre P. Carp

Min. Int. — Constantin Olănescu

Min. Af. Str. — Alexandru Marghiloman

Min. Fin. — Petre P. Carp

Min. Just. — Titu Maiorescu

Min. Instr. Culte — Constantin C. Arion
Min. Răzb. — gen. Iacob Lahovari
Min. Agr. Ind. Comerț. Dom. — Nicolae Filipescu
Min. Lucr. Publ. — Ion C. Grădișteanu

22 dec. 1904–12 martie 1907

Președ. Cons. Min. — George Gr. Cantacuzino
Min. Int. — Gerge Gr. Cantacuzino
Min. Af. Str. — gen. Iacob Lahovari, 22 dec. 1904–7 febr. 1907; Ion N. Lahovari, 9 febr.–12 mart. 1907 (ad-int. 9–26 febr. 1907)
Min. Fin. — Take Ionescu
Min. Just. — Alexandru A. Bădăru, 22 dec. 1904–15 iun. 1906; Dimitrie A. Greceanu, 15 iun. 1906–12 mart. 1907
Min. Instr. Culte — Mihail Vlădescu, 22 dec. 1904–24 oct. 1906; Constantin G. Dissescu, 24 oct. 1906–12 mart. 1907
Min. Răzb. — gen. George Manu
Min. Agr. Ind. Comerț. Dom. — Ion N. Lahovari, 22 dec. 1904–26 febr. 1907; Constantin I. Istrati, 26 febr.–12 mart. 1907
Min. Lucr. Publ. — Ion C. Grădișteanu.
ALEGERI: A.D., 1–5 febr. 1905; S., 7–9 febr. 1905

29 decembrie 1910–28 martie 1912

Președ. Cons. Min. — Petre P. Carp
Min. Int. — Alxandru Marghiloman
Min. Af. Str. — Titu Maiorescu
Min. Just. — Mihail G. Cantacuzino
Min. Instr. Culte — Constantin C. Arion
Min. Răzb. — Nicolae Filipescu
Min. Agr. Dom. — Ion N. Lahovari
Min. Ind. Comerț. — Dimitrie S. Nenițescu
Min. Lucr. Publice — Barbu Ștefănescu-Delavrancea
ALEGERI: A.D., 16–20 febr. 1911; S., 22–24 febr. 1911.

28 martie–14 octombrie 1912

Președ. Cons. Min. — Titu Maiorescu
Min. Int. — Constantin C. Arion
Min. Af. Str. — Titu Maiorescu
Min. Fin. — Theodor Rosetti
Min. Just. — Mihail G. Cantacuzino

Min. Instr. Culte — ad-int. Constantin C. Arion

Min. Răzb. — gen. Ioan Argetoianu

Min. Agr. Dom. — Ion N. Lahovari

Min. Ind. Comerț — Dimitrie S. Nenițescu

Min. Lucr. Publ. — Emil A. Pangrati

14 octombrie 1912–31 decembrie 1913

Președ. Cons. Min. — Titu Maiorescu

Min. Int. — Take Ionescu

Min. Af. Str. — Titu Maiorescu

Min. Fin. — Alexandru Marghiloman

Min. Just. — Mihail G. Cantacuzino

Min. Instr. Culte — Constantin G. Dissescu

Min. Răzb. — gen. Constantin Hârjeu

Min. Agr. Dom. — Nicolae Filipescu, 14 oct. 1912–5 apr. 1913; Constantin C. Arion, 5 apr.–31 dec. 1913

Min. Ind. Comerț — Nicolae Xenopol

Min. Lucr. Publ. — Alexandru A. Bădăru

ALEGERI: A.D., 8–12 nov. 1912; S., 14–16 nov. 1912.

11 decembrie 1916–26 ianuarie 1918

Președ. Cons. Min. — Ion I.C. Brătianu

Vicepreșed. Cons. Min. — Take Ionescu, 10 iul. 1917 — 26 ian. 1918

Min. Int. — Alexandru C. Constantinescu

Min. Af. Str. — Ion I.C. Brătianu

Min. Fin. — Victor Antonescu, 11 dec. 1916–10 iul. 1917; Nicolae Titulescu, 10 iul. 1917–26 ian. 1918

Min. Just. — Mihail, G. Cantacuzino

Min. Instr. Culte — Ion G. Duca

Min. Răzb. — Vintilă I.C. Brătianu, 11 dec. 1916–19 iul. 1917 (ad-int. 10–19 iul. 1917); gen. Constantin Iancovescu, 20 iul. 1917–26 ian. 1918

Min. Mater. Răzb. — Vintilă I.C. Brătianu, 10 iul. 1917–26 ian. 1918

Min. Arg. Dom. — Gheorghe G. Mărzescu

Min. Ind. Comerț — C.I. Istrati, 11 dec. 1916–10 iul. 1917; B. Ștefănescu-Delavrancea, 10 iul. 1917–26 ian. 1918

Min. Lucr. Publ. — d. Greceanu

Min. Secr. St. — Mihail Pherekyde, 11 dec. 1916–10 iul. 1917

Min. Secr. St. — Take Ionescu, 11 dec. 1918–10 iul. 1917.

Min. Secr. St. — Emil Costinescu, 11 dec. 1916–10 iul. 1917.

Min. Secr. St. — Vintilă I.C. Brătianu, 10–20 iul. 1917.

5 martie–24 octombrie 1918

Preşed. Cons. Min. — Alexandru Marghiloman

Vicepreşed. Cons. Min. — Constantin C. Arion, 9 apr.–24 oct.

Min. Int. — Alexandru Marghiloman

Min. Af. Str. — Constantin C. Arion

Min. Fin. — Mihail Sculescu, 6 mart.–3 sept.; ad-int. Constantin C. Arion, 3 sept.–24 oct.

Min. Just. — Demetru Dobrescu, 6 mart.–4 iun.; Ioan M. Mitilineu, 4 iun.–24 oct.

Min. Instr. Culte — Simion Mehedinţi

Min. Răzb. — gen. Constantin Hârjeu

Min. Agr. Dom. — Ad-int. Alexandru Marghiloman, 6 mart.–4 iun. Constantin Garoflid, 4 iun. 24 oct.

Min. Ind. Comerţ. — Constantin Meissner, 6 mart.–4 iun.; Grigore G. Cantacuzino, 4 iun.–24 oct.

Min. Lucr. Publ. — ad-inst. Constantin Hârjeu, 6–25 mart.; Nicolae Ghica-Comăneşti, 25 mart.–24 oct.

Min. Secr. St. — Ion Inculeţ. 9 apr.–24 oct.

Min. Secr. St. — Daniel Ciugureanu, 9 apr.–24 oct.

13 martie 1920–17 decembrie 1921

Preşed. Cons. Min. — gen. Alexandru Averescu

Min. Int. — gen. Alexandru Averescu, 13 mart.–13 iun. 1920; Constantin Argetoianu, 13 iun. 1920–17 dec. 1921

Min. Af. Str. — Duiliu Zamfirescu, 13 mart.–13 iun. 1920; Take Ionescu, 13 iun. 1920–17 dec. 1921

Min. Fin. — Constantin Argetoianu, 13 mart.–13 iun. 1920; Nicolae Titulescu, 13 iun. 1920–17 dec. 1921

Min. Just. — ad-int. Constantin Argetoianu, 13–30 mart. 1920; Matei Cantacuzino, 30 mart.–27 aug. 1920; dimitrie Greceanu, 27 aug.–9 dec. 1920 (ad-int. 27 aug.–16 nov. 1920); ad-int. Take Ionescu, 9 dec. 1920–1 ian. 1921; Mihai Antonescu, 1 ian.–17 dec. 1921

Min. Instr. Culte — Petre P. Negulescu, 13 mart.–13 iun. 1920

Min. Instr. Publ. — Petre P. Negulescu, 13 iun. 1920–17 dec. 1921

Min. Culte. Art. — Octavian Goga, 13 iun. 1920–17 dec. 1921

Min. Culte Arte — Octavian Goga, 13 iun. 1920–17 dec. 1921

Min. Răzb. — gen. Ioan Râşcanu

- Min. Agr. Dom.** — Teodor Cudalbu, 13 mart. 1920–22 iul. 1921
- Min. Agr.** — Constantin Garoflid, 22 iul.–17 dec. 1921
- Min. Dom.** — Teodor Cudalbu, 22 iul.–17 dec. 1921
- Min. Ind. Comerț.** — Octavian Tăslăuanu, 13 mart.–16 nov. 1920; Alexandru Averscu, 16 nov. 1920–17 dec. 1921
- Min. Lucr. Publ.** — gen. Gheorghe Văleanu, 13 mart.–13 iun. 1920; Dimitrie Greceanu, 13 iun.–16 nov. 1920; Octavian Tăslăuanu, 16 nov. 1920–1 ian. 1921; Ioan Petrovici, 1 ian.–17 dec. 1921
- Min. Comunic.** — gen. Gheorghe Văleanu, 13 iun. 1920–17 dec. 1921
- Min. Muncii Ocrot. Soc.** — Grigore Trancu-Iași, 30 mart. 1920–17 dec. 1921
- Min. Secr. St.** — Ion Inculeț, 13 mart.–2 mai 1920; Sergiu Niță, 2 mai–30 aug. 1920
- Min. Secr. St.** — Ion Nistor, 13 mart.–2 mai 1920; Ion V. Stârcea, 2 mai–1 nov. 1920
- Min. Secr. St.** — Anton Mocsonyi, 13 mart.–1 nov. 1920
- Min. Secr. St.** — Grigore Trancu-Iași, 13–20 mart. 1920
- Min. Secr. St.** — Vasile Goldiș, 13–19 mart. 1920; Octavian Goga, 19 mart.–13 iun. 1920
- Min. Secr. St. (președ. Comitetului Agrar)** — Constantin Garoflid, 3 apr. 1920–22 iul. 1921
- Min. Secr. St.** — dr. Petru Groza, 16 apr.–17 dec. 1921
- Min. Secr. St.** — Dori Popovici, 16 apr.–17 dec. 1921
- Subsecr. St. Președ. Cons. Min. pt. Refacere. Aproviz.** — Ioan C. Atanasiu, 15 iun. 1920–17 dec. 1921
- Subscr. St. Min. Int.** — Albert Popovici-Tașcă, 7 mart.–17 dec. 1921
- Subsecr. St. Min. Fin.** — Ion Angelescu, 30 aug. 1920–17 dec. 1921

17 decembrie 1921–17 ianuarie 1922

- Președ. Cons. Min** — Take Ionescu
- Min. Int.** — Ion Cămărășescu
- Min. Af. Str.** — Gheorghe Derussi
- Min. Fin.** — Take Ionescu
- Min. Just.** — Stelian Popescu
- Min. Instr. Publ.** — Gheorghe Gh. Mironescu
- Min. Culte. Arte.** — Vasile Dumitrescu-Brăila
- Min. Răzb.** — gen. Ștefan Holban
- Min. Agr.** — Dumitru Dumitrescu
- Min. Dom.** — Mihail Vlădescu
- Min. Ind. Comerț** — Mihail Oramolu, 17 dec. 1921–2 ian. 1922; ad-int. Gheorghe Lucasievici, 2–17 ian. 1922

Min. Lucr. Publ. — Gheorghe Lucasievici

Min. Comunic. — Constantin Cihodariu

Min. Muncii Ocrot. Soc. — Constantin Xenii

Min. Secr. St. — Caius Brediceanu

Min. Secr. St. — Caius Brediceanu

Min. Secr. St. — Dimitrie Bogos, 5–17 ian. 1922

Subsecr. St. Min. Int. — Vasile D. Hortopan, 23 dec. 1921–17 ian. 1922

Subsecr. St. Min. Fin. — Ion Angelescu

INDICE DE NUME

A

- Agrigoroaiei, I.: 622
Alecsandri, Vasile: 550, 564
Aleksandru al III-lea: 81
Alexandrescu, A.: 492
Alexandrescu, Grigore N.: 47, 279
Alexandrescu, I.N.: 270, 276, 277
Alexandrescu, Stoica: 80
Alexandrescu, Temistocle: 277
Alexeev, general: 470
Algiu, Ioan: 137, 235, 265, 270, 276, 277, 289
Alimănișteanu, C.: 325
Amira, N.: 277
Anghelescu, Alexandru: 87
Antipa, Grigore: 481
Antonescu, Emanuel: 430, 452
Antonescu, Mihail: 102, 354, 388, 414, 444, 478, 656
Antonescu, Teohari: 280
Antonescu, Victor: 496
Apostoleanu, Gheorghe: 101, 102
Ardeleanu, Ion: 6, 528, 622
Argetoianu, Constantin I.: 429, 433, 447, 451, 453–455, 471, 474, 485, 488, 489, 492–497, 499, 512, 527, 639, 640, 642–646, 653, 654, 661, 662
Argetoianu, Ioan: 364, 370, 401, 403, 429
Arimia, Vasile: 528
Arion, Constantin C.: 82, 84, 89, 125, 175, 197, 226, 231, 236, 237, 242, 248, 267, 273, 281, 289, 291, 300, 302, 325, 360, 387, 399, 404, 408, 410, 413, 433, 441, 451, 452, 454, 466, 480, 501, 503, 504, 509, 513, 528, 611, 638
Arion, Dinu: 511, 525
Arion, Sc.: 393, 394
Arion, Virgil: 265, 277, 341, 354, 409, 413, 414, 416, 441, 445, 459, 501
Arlotta, Mario: 418
Arnota, Ion: 378
Aslan, Theodor C.: 20, 243, 454
Atanasiu, Ioan C.: 254, 493

* Sunt cuprinse doar numele din text și de sub asterisc, nu și cele din sursele bibliografice din subsolul paginilor. Întocmit de Gabriel-Florin Matei.

Atanasiu, Take: 209
 Aurelian, Petre S.: 178, 181, 182,
 204, 208, 214, 221, 284, 325, 333
 Auriti: 419
 Averescu, Alexandru: 9, 493, 498,
 499, 501, 502, 504, 506, 509,
 516, 527, 638, 639, 640-642,
 647, 650-652, 657, 658
 Avramescu, Aristița: 27
 Avramescu, Tiberiu: 27, 245
 Axenciuc, Victor: 182, 622

B

Baba Novak v. Lugomirescu, Milone
 Bacalbașa, Constantin: 27, 48,
 78-80, 88, 97, 116, 131, 164,
 166, 186, 191, 200, 204, 208,
 219, 225, 244, 248, 266, 275,
 297, 298, 326, 328, 339, 340,
 361, 389, 393, 394, 413
 Balș, Alecu: 79, 84
 Balș, M.: 114, 128, 144, 191, 214
 Bánffy Dezső: 228
 Banu, Constantin: 372, 373
 Barozzi, Constantin: 90
 Basilescu, Nicolae: 274, 356, 491,
 494
 Battemberg, Aleksander: 81
 Bădărău, Alexandru A.: 221, 233,
 258, 270, 276-278, 284, 297,
 299, 322, 328, 340, 341, 343,
 346, 350, 351, 354, 356, 386,
 388, 391, 399, 404, 427
 Bădescu, Ilie: 542, 550, 562, 599,
 601
 Băicoianu, C.I.: 182
 Bălăceanu, Ioan: 20, 515, 516
 Bălăceanu-Stolnici, Constantin: 139
 Bălcescu, Nicolae: 597
 Băleanu, Emil (Mache): 236, 289
 Bănescu, Nicolae: 579

Bărbulescu, Nicolae: 360
 Bărdescu, Nicolae: 658
 Bărnuțiu, Simion: 551
 Beldiman, Alexandru: 192, 240,
 469, 472, 479, 501, 514
 Beldiman, George: 137
 Belzebut: 343
 Benedek Jancsó: 228
 Bengescu-Dabija, George: 277
 Bentoiu, Pascal: 360
 Berceanu, Ion: 649, 658
 Berindei, Anton: 219
 Berlescu, Mihail D.: 420
 Berthelot, Henri-Mathias: 496
 Bessemer, Henry Sir: 570
 Bibescu, Gheorghe: 203, 579
 Bibescu, Nicolae: 105
 Bibicescu, Ioan G.: 364
 Bismark, Otto von -: 51, 65, 77, 78,
 92
 Bitoleanu, I.: 632
 Blank, Aristide: 493
 Blaremburg, Nicolae: 21, 52, 74, 75,
 91, 93, 101, 102, 105, 110, 114,
 145
 Bleichröder: 118, 241
 Bloch, Marc: 567
 Bobeica, Constantin: 37
 Bocșan, Nicolae: 542
 Boerescu, Constantin: 21, 102, 131,
 163, 214, 204, 270, 277, 351
 Boerescu, Vasile: 21, 27, 29, 33, 72,
 86
 Bogan, Ion: 274, 280, 281
 Bogdan, Leon: 128, 300, 302, 430
 Boicescu, Constantin: 167, 277
 Bonachi, Gregoriade: 200
 Bonazzi, Tiziano: 549, 578
 Borcea, Mihail: 646
 Borș, Petre: 21
 Bossel: 74
 Bossy, Vasile: 55, 86

Botez, Nicolae: 300, 302, 325
 Brabețeanu, Ion: 200
 Braudel, Fernand: 567
 Brăileanu, Mihail: 393
 Brăiloiu, Constantin N.: 628, 629
 Brătășanu, Pavel P.: 341, 631
 Brătescu, Iancu: 277, 279, 289, 344, 356
 Brătescu-Voinești, Alexandru: 564
 Brătianu, familie: 16, 398
 Brătianu, frații: 124, 325
 Brătianu, Dumitru C.: 54, 72, 74, 78–80, 85, 86, 89, 91, 92, 98, 102, 103, 124, 126, 138, 144, 145, 593
 Brătianu, Gheorghe I.: 121
 Brătianu, Ion C.: 21, 25, 29–32, 35, 40–42, 50–54, 56, 58, 62–65, 68, 71–73, 75, 77, 80–89, 91, 97, 101, 109, 112, 114, 118, 119, 121, 125, 136, 138, 145, 207, 255, 288, 303, 556, 558, 593
 Brătianu, Ion (Ionel) I.C.: 15, 53, 56, 68, 75, 92, 221, 239, 245, 286, 288, 293, 297, 298, 301, 302, 308, 313, 324, 320, 322, 328, 333, 334, 343, 364, 369, 372, 380, 381, 387, 389, 396, 398, 400, 404, 418, 420, 423–425, 433, 435, 436, 443, 445–447, 455, 456, 458, 460, 465, 468–470, 474–480, 484–486, 488–490, 492, 493, 495, 496, 498–500, 503, 504, 507, 510, 512, 515, 528, 556, 594, 638, 640, 646
 Brătianu, Pia: 53, 54, 57, 68, 75
 Brătianu, Vintilă I.C.: 286, 287, 394, 420, 496, 576
 Brâncoveanu, Basarab: 424, 430, 447, 451
 Brâncoveanu, Constantin: 645

Brândză, Dimitrie: 29, 163
 Brentano, Franz: 611
 Brofft: 104
 Brusilov, Aleksei Alekseevici: 470, 474
 Buckle, Henry Thomas: 602
 Budișteanu, Constantin: 525
 Budișteanu, George N.: 290, 663
 Budrigă, Vasile M.: 5
 Buicliu, Grigore: 106, 337, 352, 364
 Buiescu, Pană: 91
 Bujor, Mihail Gheorghe: 382
 Bujor, Paul: 436, 491, 493
 Bujoreanu, Gheorghe: 290
 Bulei, Ion: 35, 115, 122, 139, 168, 230, 232, 233, 245, 248, 263, 286, 292, 328, 346, 443, 448, 462
 Bülów, Bernard von -: 120, 121, 142, 143, 164, 187, 255
 Bunea, Amelia: 187
 Burke, Edmund: 533, 536
 Burlă, Vasile M.: 551
 Bussche von dem -: 448, 452, 458, 469, 472
 Bușe, Constantin: 99
 Buzatu, Gheorghe: 178

C

Calimaki, Teodor: 128
 Cancicov, M.: 650
 Cantacuzino, familie: 401, 406, 408, 415
 Cantacuzino, A.: 387
 Cantacuzino, Gheorghe (George) Gr. (Nababul): 27, 28, 31, 32, 45, 49, 106, 107, 111, 115, 126, 132, 168, 190, 195–197, 202, 204–206, 226, 229, 230, 232, 233, 235–240, 243–245, 247, 248, 253, 257–261, 263,

- 265-267, 269-271, 273-279,
282-284, 287-292, 295-300,
303, 311, 315, 325-327, 329,
333, 335-344, 346, 347,
349-355, 371, 388, 390, 394,
399, 402, 403, 410, 411, 580,
588, 593, 666
- Cantacuzino, Gheorghe (Gogu):
166, 214, 221, 228, 234
- Cantacuzino, Grigore Gheorghe:
306, 307, 319, 340, 341, 350,
414, 415, 428, 433, 480, 503,
515
- Cantacuzino, Ioan: 244, 245
- Cantacuzino, Iorgu: 244
- Cantacuzino, Matei: 273, 280, 281,
430, 485, 651
- Cantacuzino, Mihail G.: 258, 270,
289, 298, 327, 335, 340, 341,
351, 384, 387, 415, 433, 496—
499, 587, 588
- Cantacuzino-Pășcanu C.: 200, 289,
343, 356, 370, 414, 441, 476
- Cantilli, Grigorie: 193
- Cantilli, P.: 493, 494
- Caprivi, Leo von: 188
- Carada, Eugeniu: 166, 297
- Carada-Teodorian, M.: 21, 208, 629
- Caragea, Ioan Gheorghe: 608
- Caragiale, Ion Luca: 7, 170, 206,
257, 285, 343, 564
- Cardaș, Gheorghe: 52
- Cariadgi, Dimitrie: 124
- Carnegie, Andrew: 570
- Carol I: 9, 22, 28, 30, 31, 54, 58, 76,
86, 88, 119, 121, 122, 138, 139,
143, 187, 192, 195, 201, 203,
211, 220, 225, 226, 228, 235,
259, 269, 290, 291, 296, 325,
328, 329, 331, 363, 385, 398,
401, 403, 404, 408, 425, 443,
615
- Carol al II-lea: 476
- Carp, Anton: 254, 325
- Carp, Grigore: 252, 651
- Carp, M.: 491
- Carp, Petre P.: 17, 24, 25, 27-31,
35-37, 39, 42, 43, 45, 48-58, 60,
63, 65, 67, 82-86, 90-93, 98, 99,
102-105, 107, 109, 111, 114—
119, 123-127, 129, 131, 134,
137, 139, 140, 142, 163, 164,
175-181, 183, 185, 186, 188,
190-192, 195, 197, 199, 200,
204, 205, 207, 209, 212-214,
216, 220, 224-237, 242, 244,
246, 248-261, 263-270, 272—
276, 278-285, 287-292, 295—
297, 299, 301-303, 309, 310,
312, 315, 326, 328, 330, 333—
339, 341, 342, 344-347, 349—
355, 359, 360, 362-365, 369—
373, 376, 383-403, 406-414,
416, 421, 428, 441, 456, 458,
459, 463-468, 471, 475, 477,
479-483, 500, 501, 503, 505,
506, 510, 529, 549, 551, 558,
559, 584, 585, 598, 607, 610,
616, 666
- Castellan, George: 81
- Castriș, M.: 289
- Catargiu, Alexandru: 144, 167, 168,
230, 232
- Catargiu, Barbu: 448, 549, 550, 579,
582, 616
- Catargiu, Lascăr: 16, 20, 22, 24,
26-28, 30-32, 41-45, 47-49, 52,
60-62, 71, 73, 74, 77, 78, 80,
84-86, 92, 96-113, 117-120,
122, 123, 126-128, 130-133,
135, 136, 138-140, 142, 144,

- 149, 163-167, 169, 172, 173,
175, 182, 186, 190, 193, 195—
197, 199, 200, 204-209, 211—
215, 220, 222, 223, 225-227,
229, 231-234, 244, 271, 274,
355, 362, 579, 612, 616, 617,
666
- Catargiu, Lascăr L.: 325
- Catargiu, Nicolae: 47
- Cațavencu: 564
- Călinescu, George: 543, 550, 565,
601, 614, 615
- Cămărășescu, Ioan (Jean): 341, 354,
356, 370, 655, 661
- Cămărășescu, Thoma (Toma): 55,
137, 236, 277, 287
- Cănănau, Ernest: 452, 646
- Căzan, Gheorghe Nicolae: 119, 122,
182
- Câmpineanu, I.: 83, 304
- Câncea, Paraschiva: 72, 168
- Ceaure-Aslan, N.: 178, 179
- Ceaușescu, Ilie: 181
- Ceaușescu, Nicolae: 5
- Cerkez (Cerchez), Ioan (Jean): 138,
204, 389, 429
- Cerkez, N.: 106, 137
- Cerkez, Ștefan: 394
- Cerkez (Cerchez), Teodor (Theo-
dor): 354, 356
- Cesianu, Dimitrie S.: 52, 115, 130,
131, 191
- Chamberlain, Stewart: 572
- Chateaubriand, François-René, vi-
conte de ~: 534
- Chesterton, G.K.: 533
- Chimet, Iordan: 543
- Chinez, Nicolae: 646
- Chintescu, Mihail G.: 357, 493
- Chircu, Alexandru: 200
- Chirculescu, Nicolae D.: 287
- Chiriță, Grigore: 64
- Cincu, Nestor: 341, 356, 493
- Cioculescu, Șerban: 601
- Ciolac, I.: 75
- Ciopraga Constantin: 543
- Ciorănescu, George: 501
- Cireșaru: 216
- Ciuflea, Alexandru: 395
- Ciuflea, Ion: 47, 73, 167, 191, 270
- Ciugureanu, Daniel: 526
- Claimoor: 138
- Clements, Robert J.: 567
- Cloșca (Ion Oargă): 542
- Coandă, N.: 360, 493, 494, 638
- Coccea, maior: 192
- Codrescu, Ioan C.: 62
- Comăneanu, Ioan: 191, 214, 290,
356
- Comșa, Dimitrie N.: 380
- Comte, Auguste: 583
- Constantinescu, Alexandru C.: 236,
445, 512
- Constantinescu, G.: 212, 287, 356
- Constantinescu, Nicolae N.: 622
- Conta, Vasile: 29, 583, 586, 616
- Copoiu, Nicolae: 5, 423
- Corbu, Constantin: 90, 252
- Cornea, Mihail: 204, 264
- Cornea, Paul: 567, 615
- Corteanu, Andrei: 513, 514, 624,
636
- Cosăcescu: 357
- Costa-Foru, Gheorghe C.: 79, 420
- Costescu, general: 354
- Costescu-Comăneanu C.: 244
- Costinescu, Emil: 185, 204, 229,
244, 246, 286, 293, 297, 313,
320, 322, 323, 334, 344, 346,
397-399, 442, 445, 450, 587
- Coșbuc, George: 217
- Cottescu, Alexandru: 137, 503

Cozadini, Grigore: 98
 Crainic, Nichifor: 576
 Crețeanu, Constantin: 505
 Crețeanu, Victor: 75
 Creția, Aurelia: 567
 Creția, Petru: 35
 Crisenghi, Grigore: 137
 Crispi, Francesco: 90
 Cristian, V.: 19
 Crișan (Marcu Giurgiu): 542
 Curtopassi: 88, 143
 Cuțarida, Nicolae: 116
 Cuza, Alexandru C.: 192, 468, 485,
 493, 506, 509, 519, 524, 595
 Cuza, Alexandru Ioan: 9, 12, 18, 22,
 558
 Czernin, Ottokar von: 447, 458,
 462, 472, 501, 502, 505, 508

D

Damocles: 585
 Danielopol, George G.: 380, 490
 Deac, Augustin: 5, 252, 330
 Delavrancea, Barbu: 79, 178, 223,
 229, 231, 235, 258, 261, 267,
 273, 281, 285, 287, 290, 302,
 313, 360, 387, 401, 414, 441,
 444, 453, 461, 465, 496
 Delcassé, Théophile: 255
 Delureanu, Ștefan: 90
 Demetrescu, Anghel: 582
 Demetrian: 287
 Densușianu, Ovid: 356
 Derussi, Gheorghe: 655, 656, 661
 Deșliu, Mihai: 267, 273, 354, 364,
 388, 390, 401, 409, 410, 417,
 428, 447, 471, 484, 645, 656
 Diamandi, George: 287, 367, 420,
 445, 466
 Diamandi, Ion: 55, 85, 86
 Diamandi, Sterie: 632

Diesel, Rudolf: 570
 Di Iorio, Antonny: 90
 Dima, Alexandru: 567
 Dimitropol, B.M.: 237, 418
 Dimitropol, V.: 270, 287, 356, 427
 Dinu, Rudolf Mihai: 90, 139
 Diogene din Sinope: 136, 608
 Disraeli, Benjamin: 214
 Dissescu, Constantin C.: 125, 203—
 206, 211, 212, 223, 230, 235,
 236, 277, 278, 288–290, 315,
 333, 334, 341, 343, 353, 356,
 404, 441, 444, 461
 Djuvara, Alexandru: 82, 85, 89,
 125, 135, 140, 286, 287, 327
 Djuvara, M.: 615
 Dobrescu, C.C.: 152, 402
 Dobrescu, Demetru: 137, 503, 518,
 658
 Dobrescu, Matache: 267, 354, 414
 Dobrescu-Argeș, C.: 152, 153, 186
 Dobrescu-Prahova, C.: 174, 460
 Dobrogeanu-Gherea, Constantin:
 156, 157, 245, 546, 551, 576,
 615
 Dogan, Matei: 7
 Donici: 287
 Dragomirescu, Mihail: 274, 280,
 281, 357, 646
 Dragu, Toma: 290, 420, 587
 Drăghicescu, Dumitru.: 543
 Dreyfus, Alfred: 219, 240
 Drosu, N.: 52
 Duca, George (Gheorghe): 123, 137
 Duca, Ion G.: 362, 369, 420, 424,
 454, 470, 475, 486, 501, 503,
 526, 591, 592, 594, 625
 Dulea, Mihai: 5
 Dumitrescu, Procopie: 289
 Dumitrescu-Brăila, Vasile: 466
 Duncan: 110
 Dușu, Alexandru: 542, 567

E

- Economu, D.-P.: 128
 Economu, Nicu, 202, 214, 215, 224,
 277, 356, 364
 Elefterescu, Luca: 388, 656
 Eliade, I.: 579
 Eliade, Pompiliu: 567
 Eliescu, Aurel: 388
 Elisabeta, regina: 138, 139
 Emandi, Theodor: 223, 276, 290,
 302, 356, 492
 Eminescu, Mihai: 7, 16-18, 22-25,
 29, 34, 35, 43, 49, 547-549, 551,
 553, 556, 559-562, 564-567,
 574, 575, 577, 579, 580, 583,
 584, 586, 597, 599-603, 608,
 609, 613-616
 Enăşescu, N.: 485, 493
 Enescu, Alexandru: 216
 Epureanu, I. Manolache (Emanoil)
 Costache: 79, 128, 144
 Epureanu, Manolache (Emanoil)
 Costache: 20-23, 26-28, 33, 47,
 87, 206
 Epurescu, V.: 57
 Esarcu, Constantin: 132, 133, 139,
 191, 200, 211, 221
 Eschil (Aischylos): 105
 Euripide (Euripides): 105
 Evolceanu, Dumitru: 274

F

- Fabvre, Lucien: 567
 Fagure, Emil D.: 408
 Farfuridi: 564
 Fasciotti: 418, 419
 Fălcoianu, Ştefan: 47, 193
 Ferdinand: 138, 139, 192, 216, 255,
 337, 456, 463, 475, 476, 478,

- 483, 487, 500-502, 505, 508,
 510-514, 527
 Ferdinand de Saxa Coburg: 81
 Fermo I. (Bucur): 419
 Feuerbach, Anselm: 583
 Fialkowsky: 74
 Fialla: 323, 324, 327
 Filipescu, Alexandru: 200
 Filipescu, F.: 411
 Filipescu, Grigore: 493, 645, 654,
 656, 660, 662-664
 Filipescu, Nicolae (Nicu): 15, 79, 80,
 85, 92, 103, 106, 113, 128, 137,
 147, 150, 153, 166, 167, 169,
 179, 181, 189, 192, 196, 202,
 204-209, 212-214, 216, 219—
 221, 223, 224, 226-232, 234,
 239, 242, 245-248, 250, 252,
 253, 260, 265, 267-269, 273,
 275, 280, 281, 284, 285, 287—
 289, 293, 300-302, 304, 313,
 315, 325, 327, 328, 340-342,
 344, 350-352, 355, 360, 369,
 371, 373, 383, 386, 387, 390,
 392, 399, 401-404, 406-409,
 412-417, 428-430, 432, 433,
 441-445, 447-462, 465, 466,
 469-471, 473, 476, 484, 485,
 493, 500, 548, 549, 569, 589,
 595, 596, 611, 639, 662
 Finkelburg: 139
 Fischer, Mochi: 343, 344
 Fleurs, Robert de -: 496
 Fleva, Nicolae: 82, 85, 86, 89, 92,
 124, 131, 141, 145, 163, 166,
 195, 200, 204, 207-209, 211,
 214, 220, 224, 229-231, 235,
 241, 260, 388, 412, 465
 Florel: 139
 Florescu Al. G.: 72, 225, 281, 302,
 354

Florescu, Gheorghe I.: 622, 640
 Florescu, Ioan Em.: 16, 20, 26, 28,
 30, 31, 43, 44, 47, 49, 71–74, 86,
 98, 102, 103, 110, 111, 113, 120,
 121, 123, 126, 127, 131–137,
 140, 142–146, 163, 164
 Florescu, Ioan Th.: 325, 356
 Florescu, Lilly: 236, 285
 Florian, Aaron: 579
 Fortunescu, L.: 428
 Fotino, George: 121
 Franz, Joseph: 122, 187, 205, 228,
 255
 Frederic al II-lea: 92, 587
 Frederic-Eitel: 482
 Fridman, I.: 137
 Frumușanu, Titu: 369
 Frunzescu, Emil: 82

G

Gambetta, Léon: 66
 Gane, C.: 213, 250, 268, 315, 371,
 389
 Gane, Nicolae: 27, 31, 37, 49, 82, 86
 Garoflid, Constantin: 158, 370, 503,
 504, 517–519, 521–524, 625,
 647, 651
 Gănescu: 288
 Găvănescu, J.: 615
 Gârleanu, Emil: 564
 Gârleșteanu, I.: 648, 650
 Geană, Gheorghică: 573
 Georgescu, Paul: 601
 Georgescu, Titu: 245, 330, 634
 Georgescu-Topală, I.: 509
 Gheață, Petre: 576
 Ghenadie, Petrescu, episcop: 203—
 205, 207–209
 Gheorghian, Iosif: 203
 Gherassi, N.: 104, 277

Ghermani, Menelas: 28, 30, 45, 73,
 90, 103, 109, 115, 116, 132, 137,
 164, 200, 205, 209, 223, 224,
 226, 244, 249
 Ghețu: 334
 Ghica, Dimitrie: 21, 27, 29
 Ghica, I.: 550
 Ghica, I.D.: 57, 106
 Ghica, Irina (născută Cantacuzino):
 341
 Ghica, Leon: 356
 Ghica, M.: 270
 Ghica, M.G.: 265, 276, 277
 Ghica-Budești, Eugen: 236
 Ghica-Comănești, Dimitrie: 202
 Ghica-Comănești, Nicolae: 276, 503,
 637, 649
 Ghica-Deleanu, C.: 270, 277, 356
 Ghika, Grigore: 22, 188
 Ghiorghe, Alexandru: 52
 Ghișe, Dumitru: 5
 Ghiță, Ioan: 303
 Gi (soția lui Maiorescu): 417
 Gianni, D.: 79, 204, 286, 394, 413
 Gide: 611
 Giers, N.K.: 65
 Giulea, Alexandru: 393, 394
 Giurescu, Constantin C.: 219, 562
 Giurgea, Alexandru: 47
 Goga, Octavian: 444, 459, 461, 463,
 468, 469, 547
 Goilov, I.C.: 633, 658
 Goilov, I. Grigore: 79, 649
 Goilov, S.: 524
 Goldiș, Vasile: 656, 662
 Golescu, familie: 16
 Göllner, Carol: 182
 Gologan, N.G.V.: 182
 Goluchowsky, Agenor: 119, 121,
 122, 164, 255
 Gonța, Alexandru: 219

Gorgos, Pavel: 344
 Grădișteanu, Constantin: 100
 Grădișteanu, Ion C.: 120, 144, 187,
 191, 203, 214, 224, 231, 245,
 248, 250, 267, 273, 284, 289,
 297, 299, 388, 390, 393, 402,
 407, 412, 441, 444, 460, 461,
 485, 492-495, 645
 Grădișteanu, Petre: 79, 80, 86, 124,
 140, 204
 Greceanu, Dimitrie Al.: 221, 299,
 340, 355, 362, 370, 390, 401,
 403, 406, 409, 410, 412, 414,
 421, 441, 447, 451, 453, 484,
 485, 493, 496, 497, 631
 Greceanu, Paul: 364, 421, 451
 Grigorescu, C.T.: 124
 Guizot, François: 583
 Gulian, C.I.: 572

H

Haeckel, Ernst: 583
 Hallier, D.: 242, 260
 Hamangiu: 334
 Haneș, V.: 72
 Haret, Spiru: 174, 220, 228, 230,
 266, 286, 293, 325, 611
 Hausemann: 256
 Hârjeu, Constantin: 404, 503
 Heliade Rădulescu, Ion: 77, 550,
 597
 Henry, A.: 255
 Herbart, Johann Fr.: 602
 Herder, Johann Gottfried: 572, 586
 Hinna, Al. S.: 481
 Hiottu, Constantin: 47, 260, 281,
 285, 288, 352, 354, 417, 452,
 471
 Hitrovo, M.: 88, 120, 143
 Hodoș, Nerva: 629
 Hohenzollern, dinastie: 482, 615

Holban, Alexandru D.: 60, 106,
 107, 109
 Horațiu (Quintus Horatius Flaccus):
 468
 Horea: 542
 Horstmann: 501, 513, 514
 Houston: 572
 Hume, David: 533
 Humpel, Emilia: 52
 Hurezeanu, Damian: 245, 293, 423,
 622

I

Iacob, Gheorghe: 19, 184, 332
 Iacob, L.: 184, 332
 Iacoș, Ion: 245, 368
 Iacovaky, N.A.: 137
 Iamandi, Th.N.: 497
 Iancovescu, Constantin: 114
 Iancovescu, I.: 128, 144, 496
 Ianov, I.: 55, 137
 Iarca: 389
 Ibrăileanu, Garabet: 362, 548, 556,
 601
 Iliescu, general: 484
 Iliescu, Adrian Paul: 533
 Iliescu, Leontin: 363
 Ilincioiu, Ion: 91
 Inculeț, Ion: 526
 Iona, C.: 144
 Ionescu, E.: 106
 Ionescu, madame: 343
 Ionescu, Nicolae (Nae): 29, 40, 98,
 124, 127, 133, 576, 640
 Ionescu, Take (Takeff): 82, 84-86,
 89, 111, 118, 125, 128, 133-135,
 163, 166, 173, 174, 187, 194,
 202-206, 208, 212-216, 219—
 224, 226-228, 230-237, 240,
 242, 245-251, 256-261, 264—
 267, 269-272, 276-280, 287—

289, 291–293, 297, 299, 300,
303, 304, 311, 315, 317, 320—
324, 327, 328, 332–334, 336—
343, 345–347, 349–364, 368,
370, 371, 375–379, 382, 385—
391, 393, 396–408, 412, 415,
416, 419, 427, 433, 434, 439,
441, 442, 444, 445, 450, 451,
454, 455, 457, 459–461, 465—
467, 470, 474, 476, 480, 484,
485, 487–489, 491, 493, 495—
500, 505, 506, 510, 515, 528,
590, 591, 612, 625, 627, 630—
635, 639–647, 653, 654, 656,
659–661

Ionescu, Thoma: 460, 462, 656

Ionescu-Gion, G.: 125

Ionescu-Sisești, G.: 155, 156

Iordache, Anastasie: 20, 387, 389,
395

Iorga, Nicolae: 174, 403, 435, 445,
466, 496–499, 515, 518, 576,
629, 639, 641, 642, 654–656,
661, 662

Iorgulescu, C.: 360

Iosa, Mircea: 168, 252, 284, 286,
293, 363, 423, 477, 507

Iosif al II-lea: 587

Ipsilanti, Alexandru: 608

Iscru, G.D.: 219

Istrati, Constantin I.: 221, 235, 236,
272, 277, 343, 364, 388, 427,
444, 459–461, 484, 496

Iunian, Grigore: 136, 491

Ivanov, general: 470

Izvoranu, Ilariu: 98, 102, 128, 133,
144, 163

J

Jeszenszky: 219, 220, 228

Juster: 343

Juvara, E.: 492

K

Kaiser, Gerhard: 567

Kalinderu, Ioan: 240, 241, 248, 266,
338

Kálnoky Gusztáv Zsigmond: 119—
121

Kant, Immanuel: 601

Keller, general: 470

Kinderlen, Wächter: 259, 342

Kiriacescu, O.: 503

Kogălniceanu, Grigore: 128, 233,
276, 277

Kogălniceanu, Mihail: 16, 41, 42,
52, 54, 57, 62, 72, 78, 85, 89, 92,
100, 105, 124, 127, 133, 138,
550, 579, 583, 584

Kossuth Lajos: 597

Kretzulescu, Nicolae: 96, 111, 126,
132

Krupensky, N.: 202, 492

Krupp: 292, 297

Kühlmann: 502, 505, 508

L

Lahovari, familie: 265, 277

Lahovari, Alexandru: 20, 28–32,
40–45, 47–49, 52, 54, 61, 65, 67,
68, 71–74, 78–80, 83–86, 89, 95,
97–100, 102–104, 106–109, 112,
114, 115, 118–120, 123, 132—
134, 137, 141, 142, 145, 146,
148, 149, 152, 163, 166, 167,
170, 172, 178, 186–190, 193,
195, 200, 202, 206, 213, 222,
224, 271, 585, 595, 613, 616, 617

Lahovari, Emil N.: 72, 645

Lahovari, Em. G.: 125, 220

Lahovari, Iacob (Jacques): 133, 163,
192, 213, 223, 232, 235, 246,
248, 258, 265, 270, 272, 273,

276, 277, 288, 289, 292, 297,
299, 317, 343
Lahovari, Ion (Jean): 47, 73, 139,
172, 173, 204, 206, 213, 235,
261, 263-265, 270-272, 276,
277, 279, 290, 293, 297, 324,
327, 329, 346, 347, 351, 353,
355, 370, 371, 374, 384, 387,
393, 394, 399, 403, 410, 411,
413, 414, 428, 432, 441, 451—
455, 457, 458
Lamarck, Jean Baptiste de Monet:
583
Larga: 287
Lascăr, Antoniu: 658
Lascăr, Gheorghe: 364
Lascăr, Vasile: 201, 204, 208, 209,
221, 233, 244, 284, 286, 287,
292, 293, 297, 298
Laski, Harold: 374
Laurian, Dimitrie Aug.: 45, 53, 55,
86, 137, 165, 224, 248, 285
Lăzărescu, M.: 394
Leca, Caton: 124
Lenin, Vladimir Ilici: 330
Lenș, I.: 518
Leonte, C.: 355
Leopold, prinț: 51, 138, 255
Lerescu, Th.: 137
Letzu, D.: 47
Lichiardopol, I.: 430
List, Friedrich: 611
Litzica, C.: 274, 481
Loubet, Émile: 255
Lovinescu, Eugen: 156, 383, 550,
556, 557, 559, 562, 565, 575,
576
Luca, Alexandru: 363
Lucaciu, Vasile: 444, 461, 468, 469
Lucasievici, Gheorghe: 645

Lugomirescu, Milone (Baba Novak):
21, 288
Lungu, Traian: 94, 108, 195, 252,
284, 286, 293, 363, 423
Lupescu, Alexandru I.: 502
Lupu, Costache (Kostaki): 205, 223,
248, 267, 273, 284, 290, 301,
302, 350, 407, 481, 501
Lupu, N.: 660

M

Macbeth: 110
Maciu, Vasile: 562
Mackensen, August von ~: 502, 648
Mackensie, Donald Wallace: 439
Macovei, Adrian: 423, 431
Macri, Grigore: 210
Macri, V.: 191
Macridescu: 137
Madgearu, Virgil: 157, 158, 160,
576
Maican: 87
Maior, Liviu: 543
Maiorescu, Anicuța: 261
Maiorescu, Ioan: 579
Maiorescu, Titu: 20, 25, 27-33, 35,
37-39, 42-46, 48-56, 58, 61,
66-68, 80, 82-86, 90, 97, 98,
101, 103, 107, 109, 112, 120,
125-127, 129, 131, 132, 134,
136-138, 144, 166, 167, 190,
193, 195, 196, 200, 201, 203—
205, 207, 209, 212-214, 220,
223-233, 236, 237, 240, 244,
248, 250, 252-259, 261, 263,
264, 266, 267, 269, 273, 274,
280, 281, 284, 285, 287-289,
291, 295, 296, 301, 302, 325,
337-339, 341, 342, 346, 347,
350, 353-356, 360, 387, 389,
397, 399, 401-404, 406-413,

- 415-419, 421, 426, 428-430,
441, 443, 447, 449, 452-455,
458, 462, 472, 475, 476, 478,
480-483, 504, 547, 549-551,
555, 559, 579, 583-585, 602,
607, 613, 616, 617
- Malaxa, Constantin: 47
- Mamina, Ion: 115, 139, 168, 245,
248, 368, 393, 477
- Mandrea, N.: 53
- Mandrea, R.: 524
- Mandy: 268, 274, 302
- Maniu, Iuliu: 655, 656, 660, 661
- Mannheim, K.: 533-535, 537
- Manoilescu, Mihai: 155, 156, 217,
219, 544-547, 553, 560
- Manolache, I.: 79
- Mantushev: 323, 324
- Manu, George: 20, 28, 30, 43, 45,
47-49, 52, 73, 84, 85, 91, 98,
100, 102, 103, 106-110, 112-
116, 121, 123-126, 128, 131-
135, 137, 163-165, 167-169,
190, 191, 195-197, 200, 202,
206, 214, 222, 223, 226, 227,
230, 232, 234-236, 240-242,
248, 252, 253, 257, 258, 263,
265, 266, 270, 271, 275-277,
284, 288, 291, 297, 328, 352,
359, 370
- Manu, Grigore: 116
- Manu, I.: 649
- Marcu, Guță: 237
- Mareș, N.: 662
- Marghiloman, Alexandru: 9, 55, 82,
85, 87, 90, 103, 109, 126, 132,
133, 137, 164, 191, 192, 196,
200, 205, 217, 229-231, 236,
237, 247, 248, 255, 265-267,
269, 273, 276, 281, 282, 289,
291, 296, 300-302, 310, 311,
322, 325, 334, 338, 341, 345,
346, 349, 351, 352, 355, 360,
361, 373, 374, 385-387, 389,
390, 396, 399-404, 407-411,
414-417, 426, 428, 429, 431-
433, 441-445, 447-458, 462-
464, 466, 469, 472, 475, 476,
478-484, 486, 499-508, 510-
512, 514-519, 522, 524, 526-
529, 549, 579, 588, 589, 611,
616, 624-626, 629, 632, 633,
635-638, 641, 642, 645, 647-
654, 657-659
- Marghiloman, I.: 137
- Marghiloman, M.I.: 137
- Maria, regina: 478
- Marino, Adrian: 567
- Marschall: 325
- Martin, Mircea: 615
- Marx, Karl: 12, 157, 532
- Mavrocordat, G.: 325, 370
- Mavrocordat, I.: 79
- Mavrogheni, Petre: 16, 20, 26, 28,
45, 51
- Max, L.: 507
- Mândrescu, S.: 444, 445, 461
- Mârzescu, Gheorghe: 29, 71, 102,
108, 178, 230
- Meculescu: 290
- Mehedinți, Simion: 274, 280, 281,
353, 401, 430, 454, 463, 502,
503, 573, 641
- Meissner, Constantin: 360, 361, 414,
454, 503, 504, 507, 626, 627,
629, 633, 636, 640, 641, 648,
651, 658
- Meitani, G.G.: 21
- Melik, I.: 55
- Meltzeanu, Alexandru: 524
- Meusel, F.: 533
- Michiu, P.: 492, 524

Miclescu, I.G.: 79, 137, 248, 281,
302, 413, 414, 452
Miclescu, N.: 662
Miclescu, V.: 302
Mihalache, Ion: 625, 660
Mihăileanu, M.: 360
Mihăilescu, C.: 160-162
Mihăilescu, Florin: 543
Mihăilescu, Ștefan C.: 45, 53
Mihăilescu, V.: 579
Mill, John Stuart: 583
Mille, Constantin: 151, 180, 419,
433
Miller, Adam H.: 536
Miller-Verghi, Margareta: 217
Mircescu, colonel: 503
Mironescu, Gheorghe: 394, 656
Missir, Basile M.: 276, 313, 392
Missir, Petre: 263, 266, 273, 280,
281, 302, 409, 551, 559, 616
Mitachi, Adam: 289, 493
Mitilineu, Ioan (Jean) M.: 401, 501,
503, 504, 658
Mița: 564
Moga, I.: 182
Moldovan, L.: 466
Mori, Renato: 90, 122
Morțun, Vasile G.: 135, 172, 287,
290, 293, 393, 424, 429, 486
Moruzzi, Dimitrie: 270, 287, 298,
356, 364
Moruzzi, N.I.: 179
Moser, J.: 533
Mrazec, Ludovic: 274
Müller, A.H.: 533
Mungiu-Pippidi, Alina: 533
Munteanu-Murgoci, Gheorghe: 274
Murărașu, D.: 597, 601
Mureșan, Hilde: 122
Mușat, Mircea: 6, 528, 622

N

Nacu, C.: 52, 57, 200, 288
Napoleon I: 92
Napoleon al III-lea: 148
Nădejde, Ion: 152, 180
Nădejde-Armașu, Iosif: 330
Necker, Jacques: 533
Nedelea, Marin: 622
Negoiu, I.: 195
Negri, Costache: 561
Negruzzi, frații: 86
Negruzzi, I.: 55
Negruzzi, I.C.: 137, 524, 550
Negruzzi, Iacob: 37, 45, 55, 85, 90,
224, 281, 414
Negruzzi, N.: 55
Negulescu, P.P.: 280, 281, 355, 374,
430, 444, 575, 596, 604, 605,
616, 647, 657
Negulici, C.: 191
Nenițescu, Dimitrie S.: 149, 150,
221, 317-321, 387, 392-394,
399, 414, 441, 463, 464, 472,
480, 481, 501, 611
Netea, Vasile: 194
Netta, Gheron: 182
Nica, Theodor: 55, 85, 86
Nicolaescu, C.I.: 186
Niculae, Vasile: 245, 368, 393, 477
Niculescu, Alexandru: 360
Niculescu, G.: 103
Niebuhr, Berthold George: 83
Nobel: 323, 324
Noica, Constantin: 618
Novalis (Friedrich Leopold von
Hardenberg): 572

O

Obedeanu, C.: 355, 430
Obedeanu, I.: 270, 276
Obregia, Alexandru O.: 203

Odobescu, Alexandru: 550
 Olănescu, Constantin P.: 79, 114, 128, 133, 139, 163, 167, 176, 177, 197, 221, 232, 248, 267, 287, 289, 293, 297, 300, 302, 354, 355, 388, 390, 391, 398, 401, 409, 410, 412-414, 416, 417, 441, 452, 461, 476, 645
 Olănescu, Guță: 267
 Onciul, Dimitre: 274, 430, 502
 Oprea, Alexandru: 574, 601, 614
 Orăscu, Alexandru: 21, 115, 126
 Orbescu, C.: 102
 Orleanu, M.G.: 313
 Ornea, Zigu: 55, 205, 245
 Oromolu, M.: 644, 654
 Oroveanu, N.: 370
 Oteteleşanu, I.: 370
 Ottulescu, Emil: 662
 Oțetea, Andrei: 219

P

Paleologu, M.: 47
 Pallade, G.: 394
 Palladi, Gheorghe D.: 79, 86, 124, 136, 145, 228, 258, 284
 Pallavicinni, J. von ~: 259
 Pandrea, Petre: 583
 Pangrati, Ermil A.: 274, 302, 353, 401, 414, 430, 444
 Panu, George: 79, 86, 93, 101, 105, 110, 117, 123, 124, 127, 129, 133, 136, 148, 149, 151, 152, 165, 171, 210-212, 214, 221, 222, 226, 227, 230, 232, 242, 259, 260, 266, 364, 551, 559, 616
 Papacostea, Alexandru: 547, 560
 Papacostea, Cezar: 615
 Papadopol-Calimachi, C.: 37
 Papu, Edgar: 543

Paraschiv, Constantin: 187
 Pariano, Constantin: 47, 73, 370, 493, 494
 Pascal, Aristide: 163, 191
 Patapievici, Horia Radu: 567
 Pavel, Teodor: 122
 Păcurariu, Mircea: 204
 Păltineanu, Barbu: 221, 224, 265, 270, 276, 277, 303, 344, 354, 356
 Pătrășcanu, Dimitrie D.: 512, 524, 525
 Pătrășcanu, Lucrețiu: 546, 629
 Păucescu, Grigore: 20, 28-30, 43, 45, 47, 49, 52, 71, 73, 79, 95, 107-109, 112, 113, 115, 123, 125, 126, 129, 130, 134, 167, 168, 172, 191, 200, 590
 Păunescu, Emil: 137
 Păcleanu, Alexandru: 191
 Periețeanu, Alexandru: 662
 Petreanu, Nicolae: 181
 Petrescu, Constantin (Titel): 245
 Petrovici, Ioan: 236, 509, 647
 Pherekide (Pherekyde), Mihai: 80, 85, 219, 286, 293, 297, 301, 399
 Pietraru: 21, 32
 Pilat, C.: 273
 Pimen, mitropolit: 490
 Pisoski: 478
 Platon, Gheorghe: 19, 219, 542, 567, 592
 Plesnilă, I.: 370
 Pleșa, Gheorghe: 364
 Poenaru-Bordea, I.: 116, 172
 Pogoneanu, I.R.: 30
 Pogor, Vasile: 20, 55, 73, 85, 86, 90, 98, 168, 586
 Politimos, C.G.: 270
 Polizu-Micșunești, N.: 443, 454

Poni, Petre: 131, 144, 174, 178, 204, 207
 Popa, Mircea N.: 219
 Popescu, I.: 145
 Popescu, Stelian: 656, 660–662
 Popescu-Muscel, Petru: 270
 Popescu-Teiușan, Ilie: 174
 Popovici, Andrei: 130
 Popovici, Aurel C.: 131, 549, 566, 568, 573–575, 586, 587, 601, 616, 655
 Popovici, C. (Răcăciune): 200
 Popovici, Mihai: 661
 Porumbaru, Emil: 170, 204, 226, 244, 293
 Presan (Prezan), Constantin: 255, 662
 Proca: 274
 Procopiu, I.: 424, 480
 Procopiu, Gr.: 493
 Protopopescu-Pake, Emil: 101, 108, 113, 115, 116, 124, 131, 135, 166, 286, 293
 Pumnul, Aron: 555

R

Racoviță, G.: 287
 Racovski, Cristian: 328, 352, 363, 382, 435, 440
 Radovici, Al. G.: 424
 Radovici, I.: 380
 Rahtivan, Gheorghe: 393
 Rahtivan, Mihai: 340, 414
 Ralea, Mihai: 543, 664
 Ranetti, George: 285
 Răceanu: 114
 Rădăceanu, Lothar: 546, 576
 Rădulescu, P.: 393
 Rădulescu-Motru, Constantin: 15, 16, 274, 280, 281, 285, 357, 545, 549, 556, 557, 569, 572–575,

577, 580–583, 585, 586, 598, 600, 601, 603, 616, 618
 Rădulescu-Zoner, Șerban: 90, 119, 122, 182
 Rășcanu, Aurel: 356
 Rășcanu, N.: 215
 Rebreanu, Liviu: 217
 Rémusat, Charles de -: 593
 Ressu, C.: 131, 172, 186
 Ressu, Gheorghe: 86
 Reutz, general: 350
 Richelieu, Armand Jean du Plessis de -: 92
 Robescu, C.F.: 225, 284
 Robescu, Ion Fotin: 75
 Robescu, Gheorghe: 131, 270
 Robinson: 266
 Rokenhoeller, C.G.: 553, 555
 Romanelli: 340
 Rosetti, Bălăceanu: 355
 Rosetti, C.A.: 52, 54, 60–64, 66–68, 71–73, 77, 85, 558, 579, 593
 Rosetti, Dimitrie C.: 85, 86
 Rosetti, L.: 52
 Rosetti, Radu D.: 137
 Rosetti-Tețcanu, Dimitrie: 137, 174, 202
 Rosetti, Theodor I.: 20, 25–28, 30–32, 43, 45, 49, 51, 53, 55, 56, 90, 92, 97, 98, 101–104, 107, 109, 120, 126, 131, 133, 224, 227, 231, 244, 248, 253, 258, 263, 266, 267, 287, 295–297, 301, 351, 364, 398, 399, 401, 410, 441, 476, 551, 555, 559, 586, 613, 616
 Rosetti, Vintilă C.: 66, 124
 Roșu, N.: 576
 Rotschild: 323, 324
 Rozenbach: 77

Roznovanu, G.: 181, 253, 265, 270,
276, 277
Roznovanu, I.: 46
Rusenescu, Mihail: 622
Russo, Alecu: 550, 579
Rusu, A.: 614
Rusu, V.: 19
Rusu-Abrudeanu, I.: 278

S

Sadi Ionescu, Al.: 629
Sadoveanu, Mihail: 564
Saint-Aulaire, Charles: 496
Saint Georges: 265, 644–646
Saizu, Ion: 622
Saligny, Anghel: 116
Salisbury, Robert: 533
Sanielevici, N.: 576
Santayana, George: 533
Saurma: 54
Savigny: 583
Savu, Al. Gh.: 622
Sazonov, D.S.: 470
Săftoiu, I.: 287, 493
Săndulescu-Nenoveanu, I.: 167
Săveanu, N.: 209, 288
Scatiu, Tănase: 217
Schaeffer, Robert: 139
Scherer, Edmond: 374
Schifirneț, Constantin: 554
Schleiermacher: 572
Schmoller: 61
Scurtu, Ion: 622, 633, 661
Seceleanu, D.N.: 515
Seișanu, Romulus: 362, 500
Seton-Watson, R.W.: 69
Seulescu, Mihail N.: 152, 280, 390,
407–409, 413, 414, 463, 503,
650
Severeanu, I.: 277
Sfetcu, Petre: 276, 355

Simu, Anastasie: 270, 276
Sisif: 300
Sismondi, L.S.: 583
Slăvescu, Dimitrie: 46
Slăvescu, Victor: 51
Sombart: 552
Spencer, Herbert: 583
Spengler, Oswald: 572, 573
Spineanu, N.D.: 344
Spirescu, Bucur: 356, 460
Stahl, Henri: 615
Stambolov, Ștefan: 81
Stan: 304
Stan, Apostol: 19, 168
Stănescu, Eugen: 83, 145, 195, 204,
228, 276, 286
Stănescu, M.C.: 622
Stelian, Toma: 244, 424
Stere, Constantin: 156, 245, 309—
311, 363, 364, 369, 380, 424,
434, 463, 466, 480, 502, 517,
525, 587, 661
Stereu, von ~: 502, 516
Stoian, I.: 430
Stoicescu, C.I.: 168, 172, 185, 192,
214, 284, 286, 293
Stolojan, Anastasie: 56, 170, 172,
178, 186
Stolojan, Sanda: 218
Stroe, Aurică: 6
Stroescu: 357
Stroici, C.M.: 86, 137, 237, 287
Stroici, Gheorghe: 452
Sturdza, C.: 168, 662
Sturdza, Dimitrie A.: 42, 51, 52, 55,
63, 65, 66, 77, 78, 131, 132, 139,
164, 174, 178, 179, 185, 187—
189, 193–195, 200, 202–205,
207, 208, 211, 214–216,
219–226, 228–230, 232, 235,
236, 245, 248, 253, 256, 258,

260, 266, 275, 280, 284, 286—
288, 290, 292, 293, 295, 297,
298, 301, 310, 318, 323–325,
338, 339, 343, 346–348, 371

Sturdza, Grigore M. (Beizadea
Vițel): 21, 60, 124, 558

Sturdza, Iorgu: 202

Sturdza-Skeianu (Scheianu), Dimi-
trie: 163, 164, 236

Suditu, I.: 300, 302

Sulioti, Christache: 340

Szapáry Gyula: 122, 187, 188

Szekulicz: 349

Ș

Șendrea, Alexandru C.: 29

Șendrea, Ștefan: 29, 96, 102

Șerban, Alexandru: 459

Șerpeanu, David: 522

Șoimescu, N.: 414

Șomănescu, Sava: 277, 370

Ștefănescu, Gr.: 237, 301

Ștefănescu, Sabba: 355

Știrbei, Alexandru B.: 20, 28, 30,
43, 45, 48, 49, 54, 90, 103, 163,
164, 167, 203, 266

Știrbei, Barbu: 265, 273, 300, 325,
356, 398, 448, 476, 496

Știrbei, George: 73, 409, 432, 463,
504

Șuculescu, D.: 495

Șuțu (Sutzu), Constantin: 47, 49,
254

T

Taine, Hippolyte: 374, 533, 575

Tamborra, Angelo: 81

Tașcă, G.: 94, 156

Tárnoveanu, Gheorghe: 393, 394

Teleman, A.: 236, 492

Teleor, D.: 106

Tell, Christian: 28, 44, 52, 73, 267

Temelie, Matache: 270

Teodor, Pompiliu: 542

Teodorescu, George Dem.: 114,
128, 133, 144, 163, 270

Teodoru, D.A.: 354

Teohari, N. Em.: 363

Teulescu, P.: 28, 43, 47, 73

Theodori: 139

Thiers, Adolphe: 478

Tiberian, Ioan: 182

Tieck: 572

Tipătescu: 564

Tisza István, conte: 447

Titulescu, Nicolae: 434, 465, 474,
496, 498, 630, 631, 643, 646

Tocilescu, Grigore: 265, 277, 356

Tocqueville, Alexis de ~: 533, 538,
582

Tolstoi, Lev: 585

Tomcescu, Pascal: 320, 428

Tomescu, N.: 354

Toneanu: 209

Tonitza, Nicolae: 629, 635

Tönnies: 572

Torouțiu, I.E.: 52

Torrey, G.: 90

Trancu-Iași, Grigore: 506, 524, 525

Triandafil, Grigore: 20, 28–30, 37,
43, 73, 107, 126, 167, 196, 258,
260, 270, 276, 277, 341, 343

Tschirschky von ~: 475

Tufescu, I.: 516, 525

Tzoni: 102

U

Umberto I: 143

Urechia, V.A.: 17, 203, 343

V

Vaida-Voievod, Alexandru: 655
 Varlaam, mitropolit: 236
 Vasiliu, Teodor: 210, 211
 Vatamaniuc, D.: 35
 Văcărescu, familie: 16
 Văcărescu, Elena: 138, 139
 Văcărescu, Theodor: 232, 270, 276, 277
 Văgăunescu, N.: 511, 521, 524, 525
 Văitoianu, Arthur: 638
 Vărgolici, Ștefan: 554
 Vărnăv, Scarlat: 224, 244, 248
 Veisa, T.: 26
 Vericeanu, Alexandru: 144, 163
 Vericeanu, Grigore: 393, 466
 Vernescu, C.G.: 114, 237, 370
 Vernescu, Gheorghe (George): 29, 31, 40–43, 52, 58, 71, 72, 74, 77, 79–81, 84–86, 90, 96, 98, 100—104, 106–114, 118, 124, 128, 131, 133–137, 141, 163, 166, 200
 Vesa, V.: 474
 Vianu, Tudor: 550, 551, 567, 572
 Vișoreanu, I.: 46
 Vineș: 209
 Vizanti, Panait: 658
 Vladimirescu, Tudor: 543
 Vlad Țepeș: 662
 Vlahuță, Alexandru: 79
 Vlădescu, G.: 227, 232, 233, 370
 Vlădescu, Mihail: 265, 266, 270, 276, 277, 292, 297, 299, 340, 341, 388, 390, 408, 414, 451, 587
 Vlădoianu, V.: 287, 341
 Voinea, Șerban: 576, 625
 Voinescu, N.: 414
 Voinescu-Boldur, C.: 171
 Voinov, Dimitrie: 274

Voinov, N.: 137
 Volenti, N.: 106
 Vornicu: 453
 Vrăbiescu, N.: 124
 Vredenburg: 478
 Vulcănescu, Mircea: 501

W

Wagner, Richard: 386
 Weber, Max: 12, 534
 Weisstein, Ulrich: 567
 Wekerle Sándor: 188
 Wellek, René: 567
 Wilhelm al II-lea: 51, 143, 255, 305, 343, 501
 Wola: 363

X

Xeni, Constantin: 361, 364, 386, 405, 500, 654, 661
 Xenopol, Alexandru D.: 16, 423, 461, 543–545, 551, 554, 559, 583, 586, 595, 597, 598, 602, 616, 640
 Xenopol, Nicolae: 84, 356, 404

Z

Zalomit, Ion: 21
 Zamfirescu, Duiliu: 137, 195, 196, 217, 218, 564
 Zamfirescu, I.: 646
 Zane, Gheorghe: 219, 562, 615
 Zappa, Vanhele: 276, 277
 Zbucnea, Gheorghe: 387, 407
 Zeletin, Ștefan: 25, 157–159, 218, 547, 548, 552, 553, 576
 Zerlendi: 97
 Zianu, Șerban: 270
 Zub, Alexandru: 567, 579, 586

Redactor: Nicolae C. Nicolescu
Apărut: 2000
Coli de tipar: 43,75

PAGINARE COMPUTERIZATĂ
EDITURA ENCICLOPEDICĂ

Tiparul a fost executat la
IMPRIMERIILE MEDIA PRO BRAȘOV

P artide politice din România

Din vremurile Eladei antice, și chiar mai înainte, de la faraonii Egiptului, demagogii fac apel la patimile plebei și predică democrația și partajul averilor. De milenii, reforme democratice se grăădesc peste reforme democratice. Și de milenii, mulțimea și prostimea tot muncește, iar elita tot guvernează. Mulțumită acestei orânduiei neclintite s-au putut ridica piramidele ca și templele de la Karnak și Luxor, precum mai târziu au putut înflori minunile arhitecturii și ale artei elene... De atunci și până astăzi nu s-a schimbat nimic în fond și nimic nu se va schimba în vecii vecilor... Atât numai că ne costă mai mult aparatul de guvernământ“.

P.P. CARP